

ОДЕСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЯ

ОДЕСЬКА ОБЛАСНА РАДА

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

АРХІВ·ІСТОРІЯ СУЧАСНІСТЬ

ВИПУСК 2

ОДЕСА - 2016

УДК 930.253 : 353.2 (477.74) (062.552)
ББК 79.34 (4Укр-4Оде) 791я431
А 875

А 875 **Архів. Історія. Сучасність.** Випуск 2. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 95-річчю Державного архіву Одеської області (1920-2015), Одеса, 3-4 вересня 2015 р. / Одеська обласна держадміністрація, Одеська обласна рада, Державний архів Одеської області / Ред. кол.: В. В. Левчук (голова) та ін.; Наук. ред. І. В. Сапожников, Л. Г. Білоусова; Відп. ред. С. Є. Березін; Кол. авторів. – Одеса: Бондаренко М. О., 2016. – 444 с. (Серія: «Праці Державного архіву Одеської області». – Т. XLV)

ISBN 978-617-7424-00-9

До збірки увійшли матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Архів. Історія. Сучасність», яка пройшла 3-4 вересня 2015 року в Одесі і була присвячена 95-річчю Державного архіву Одеської області.

УДК 930.253 : 353.2 (477.74) (062.552)
ББК 79.34 (4Укр-4Оде) 791я431

Редакційна колегія серії «Праці Державного архіву Одеської області»:

В. В. Левчук (голова редколегії), к.і.н. Л. Г. Білоусова (заступник голови), д.і.н. П. І. Барвінська, д.і.н. Г. В. Боряк, д.і.н. І. С. Варта, д.і.н. С. В. Віднянський, д.і.н. І. С. Гребцова, д.і.н. О. Б. Дьомін, к.ф.н. Л. В. Ковальчук, д.і.н. Л. Л. Левченко, д.і.н. І. І. Лиман, д.і.н. І. Б. Матяш, д.і.н. В. І. Мільчев, к.і.н. В. А. Савченко, д.і.н. І. В. Сапожников, к.і.н. В. В. Томазов, д.і.н. В. М. Хмарський

Редакційна колегія тому :

Наукові редактори - д.і.н. І. В. Сапожников, к.і.н. Л. Г. Білоусова,
Відповідальний редактор - С. Є. Березін

Рецензенти – д.і.н., професор, чл.-кор. НАН України С. В. Віднянський,
д.і.н., професор Д.П.Урсу

*Схвалено і затверджено до друку
Науково-методичною радою Державного архіву Одеської області
(протокол №1 від 21 червня 2016 р.)*

ISBN 978-617-7424-00-9

© Державний архів Одеської області, 2016
© Березін С. Є., оригінал-макет, 2016
© Автори статей, 2016

Державному архіву Одеської області - 95 років. Багаті і славні традиції нашого архіву тісно пов'язані з іменами А.О.Скальковського, Ю.Г.Оксмана, А.В.Флоровського, О.О.Рябініна-Склярєвського, М.Є.Слабченка, А.Д.Бачинського, І.А.Хіоні та багатьох визначних архівістів й істориків. В низці заходів, присвячених ювілею, особливе місце було відведено II Міжнародній науково-практичній конференції «Архів. Історія. Сучасність». Архів відвітував науковими розвідками співробітників, зібрав разом дослідників, краєзнавців, друзів та партнерів і дав можливість у доповідях і дискусіях учасників розкрити основні напрями розвитку архівної справи. Випуск збірки матеріалів конференції дасть можливість широкому загалу ознайомитись з новими поглядами на історичний процес. Прикрасою даного видання став розділ про видавничу роботу Державного архіву Одеської області та міжнародне співробітництво у науковій галузі у 1920-2015 роках. Узагальнення багаторічної роботи колективу архіву дозволили ще раз підкреслити його безмежний науковий потенціал.

Ми вдячні всім, хто прийняв участь у роботі конференції, хто надав фінансову і практичну допомогу в її проведенні. Сьогодні популярним став термін «волонтерство» - наша конференція яскраво розкрила його сутність. Приміщення музеїв для проведення конференції, друковану і художню продукцію, харчування та проживання забезпечили саме друзі архіву.

Ми впевнились у думці, що не має сенсу робити великі перерви у проведенні наукових заходів - час надто швидкоплинний.

Окремим рішенням було зафіксовано пропозицію учасників проводити міжнародну архівну конференцію кожні два роки.

«Habent sua fata libelli» - книги мають свою долю. Маємо надію, що цей вислів визначить щасливу долю і нашої спільної праці.

З повагою

Директор Державного архіву
Одеської області

В.В.Левчук

**ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ:
II МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ
«АРХІВ. ІСТОРІЯ. СУЧАСНІСТЬ» (Одеса, 3-4 вересня 2015 р.) -
ПОГЛЯД З МИНУЛОГО У МАЙБУТНЄ**

У дні Одеси, 3-4 вересня 2015 року, відбувся важливий міжнародний захід - II Міжнародна науково-практична конференція «Архів. Історія. Сучасність», організована Державним архівом Одеської області. Приводом для її проведення стала поважна дата - 95-річчя заснування установи. Одеський архів, як державна інституція, був організований 1920 року. Його колектив пройшов значний історичний шлях, наповнений і драматичними, і радісними подіями. Перша Міжнародна науково-практична конференція «Архів. Історія. Сучасність» відбулася у 2000 році з нагоди 80-річчя архіву і знайшла своє продовження лише через 15 років. Багатогранні аспекти сучасної діяльності Держархіву та його співпраці з різними установами знайшли яскраве відображення у програмі конференції, доповідях та дискусіях її шановних учасників - користувачів, дослідників, друзів і партнерів. У роботі конференції взяли участь 84 доповідачі, що представляли архівні, наукові та громадські установи України, Молдови, Польщі, Греції, Угорщини, Грузії, Італії. Українська спільнота була представлена такими містами, як Київ, Одеса, Харків, Луцьк, Полтава, Кіровоград, Миколаїв, Херсон, Чорноморськ (Іллічівськ).

Пленарне засідання відбулося у Золотій залі Одеського Літературного музею - давнього друга і партнера архіву, що постійно надає архіву найкращі приміщення для проведення важливих заходів. Початку конференції передувала незвичайна прелюдія: в атмосфері невимовної краси палацу, що колись належав князівській родині Гагаріних-Стурдза, зазвучала музика і почалася демонстрація фільму *Л.С.Сидорського «Одесса. Fantasy»*. Автор - теж особа незвичайна: фотомайстер, що пройшов трудовий шлях від заводського робітника до фотожурналіста низки одеських газет, художника-фотографа Одеської кіностудії й члена трьох спілок України - журналістів, фотохудожників та кінематографістів. А для Одеського архіву він є унікальним фондоутворювачем власного фонду особового походження. З 2000 року він сконцентрував понад 35 тис. фотографій, які є неперевершеним джерелом ілюстрацій до історії Одеси і краю за період з 1960-х років по теперішній час. Автор десятків персональних виставок, присвячених виключно улюбленій Одесі, представив на конференції свою останню роботу - цікавий результат пошуку у стилі модерну. Найкрасивіші будинки, вулиці, площі Одеси прошивали на екрані у художній фотоінтерпретації під звуки класики, джазу та одеських пісень і створювали атмосферу творчості, експерименту, поєднання минулого і майбутнього - саме у дусі заявленої теми «Архів. Історія. Сучасність».

Робота конференції почалася з традиційної офіційної частини. *Відкриття* заходу оголосив директор Державного архіву Одеської області *В.В.Левчук*. Він зазначив важливу роль архіву в суспільстві, зокрема, у допомозі пересічним громадянам захистити свої соціально-економічні права (від 3 до 7 тисяч запитів на рік), організації науково-дослідницької роботи користувачів у читальних залах (до 7 тисяч відвідувань щороку), співпраці з більш ніж 200 установами-фондоутворювачами архіву. Особливо були відзначені засоби масової інформації, для яких архів завжди був відкритим. Директор подякував телерадіокомпаніям, редакціям газет та інтернет-виданням, які постійно оприлюднювали проблеми архіву, зокрема, аварійний стан головного корпусу, та об'єктивно відображали усі напрямки діяльності установи через прес-конференції, спеціальні репортажі, новини, статті.

Учасників привітала директор Літературного музею *Т.І.Линтуга*, яка зазначила гарну традицію співпраці й взаємодопомоги, що склалася між музеєм та архівом упродовж чотирьох десятиліть. Спільні виставки, надання копій документів, участь у підготовці видань та організації різноманітних заходів стали запорукою міцної дружби не тільки установ, а й співробітників. Разом з музеєм архів презентував на конференції виставку унікальних документів та фотографій про письменників і поетів під назвою «Вони народилися в Одесі...»

Від Одеської обласної державної адміністрації виступила заступник голови *Ю.Л.Марушевська*, яка наголосила на важливості архівної справи для суспільства та побажала архівістам ще активніше популяризувати документи, струшувати «пил віків» з архівних справ і використовувати досвід поколінь для сучасного життя. Заступник голови Обласної державної ради *П.В.Хлизов* запропонував оголосити нагороди за внесок у розбудову архівної справи. Були відзначені працівники, що віддали Державному архіву Одеської області десятки років: Почесною Грамотою Кабінету Міністрів України - начальник відділу використання документів, інформації, публікацій та зовнішніх зв'язків *О.В.Мартиненко* (25 років архівного стажу); Подякою Кабінету Міністрів України - начальник відділу зберігання та обліку документів *С.В.Виногловська* (27 років архівного стажу), цінним подарунком - наручним годинником від Одеської обласної ради - методист відділу формування НАФ та діловодства *Т.В.Ратушина* (27 років архівного стажу); Почесною Грамотою Одеської обласної ради - головний науковий співробітник відділу використання документів, інформації, публікацій та зовнішніх зв'язків *С.Є.Березін* (8 років архівного стажу).

Вітальну частину продовжив доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту Історії України НАН України *С.В.Віднянський*. Він підкреслив значимість архівів як хранителів культурного надбання українського народу, зазначив важливість співпраці архівістів з представниками академічної науки у розробці нових концепцій та напрямків історичної науки та відмітив значний внесок Одеського архіву щодо введення до наукового обігу малодосліджених джерел.

В.М.Хмарський, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, проректор Одеського національного університету імені І.І.Мечникова, привернув увагу присутніх до плідної науково-видавничої роботи архіву і того факту, що значна кількість працівників архіву є випускниками історичного факультету, які отримали перші знання про архів саме під час щорічної архівної практики студентів. Практика проводиться з 1960-х років і є важливою складовою надбання істориками професійного досвіду роботи з першоджерелами.

В.Г.Кушнір, доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Одеського національного університету імені І.І.Мечникова, відзначив активну міжнародну діяльність архіву та багаторічну співпрацю у галузі етнології, етнографії, українознавства. Зокрема, нагадав присутнім про важливу роботу науковців і архівістів по дослідженню Голодоморів 1920-х - 1940-х років, коли зібрані студентами спогади були співвіднесені з офіційними архівними документами, і таким чином встановлювалася правда про найдраматичніші сторінки історії України.

І.С.Варта, доктор історичних наук, Генеральний директор Державної архівної служби Республіки Молдова, наголосив на давніх традиціях співробітництва молдовських і одеських архівістів, науковців, музейників, викладачів навчальних закладів. Також зазначив актуальність продовження інформаційного і культурного обміну між обома країнами, які пов'язані спільним історичним минулим. Значні комплекси документації з історії Бессарабії, які зберігаються у Національному архіві Молдови та Державному архіві Одеської області, потребують копійного дослідження і поєднання зусиль науковців для введення цього важливого пласту джерел до наукового обігу. Молдовський колега відзначив високий науковий потенціал одеських архівістів, їх неформальне відношення до дослідників та запропонував запровадити нові спільні перспективні дослідницькі проекти та налагодити обмін професійним досвідом.

Польський колега - *Т.Цесельський*, доктор гуманітарних наук, професор, директор Інституту історії Опольського університету, розповів про багату джерельну базу Одеського архіву з історії польської діаспори на півдня України, яку він досліджував упродовж багатьох років. Також відзначив відкритість архіву, доступність його науково-довідкового апарату, успіхи в інформатизації, широкі можливості для іноземного дослідника працювати в он-лайн режимі з описами, каталогами та електронними публікаціями архіву.

Директор Музею УМВС в Одеській області *В.Г.Ковтун* дав високу оцінку архіву у сприянні музеям в оновленні експозицій на прикладі власного багаторічного співробітництва з архівістами у поповненні документальної бази з історії міліції, карного розшуку, кримінального світу та біографій відомих особистостей, зокрема, письменника В. Катаєва, Д. Курлянда - прототипу головного героя фільму «Ліквідація» Д. Гоцмана, одеської банди «Чорна кішка» та ін.

Голова Громадської ради при Держархіві *Л.В.Ковальчук* - директор Одеського академічного центру МАН, кандидат філологічних наук, доцент Одеського національного університету імені І.І.Мечникова, - розповіла про багаторічні дослідження з історії репресій саме на джерелах Одеського архіву. Вона наголосила на важливості дбайливого відношення до культурної спадщини та необхідності прийняття усіх можливих заходів для спасіння одеських архівних фондів, тривале перебування яких в аварійній будівлі є реальною загрозою їх втрати. Також вона підкреслила необхідність більш активної ролі одеської громадськості у вирішенні проблемних питань архівної галузі.

Робота конференції продовжилася *презентацією 6-ти нових видань*, що вийшли з друку у серії «Праці Державного архіву Одеської області».

Д.П.Урсу, доктор історичних наук, професор Одеського національного університету імені І.І.Мечникова, представив свою монографію «Одесса в европейском научном и культурном пространстве (XIX - XX вв.): Документальные очерки» (2014). Книга написана на джерелах Одеського архіву, зокрема, фонду Новоросійського університету. Автор показав широкі зв'язки науковців Одеси з закордонними інституціями у дорадянський період - участь професорів університету у міжнародних конференціях, конгресах, виставках, наукових експедиціях, обміні літературою та періодичними виданнями. «Європа завжди була тут» - таким став висновок вченого у результаті дослідження архівних документів.

Доктор історичних наук *І.В.Сапожников*, директор Держархіву *В.В.Левчук* і вчитель історії Наддніпрянської ЗОШ *С.С.Аргатюк* репрезентували колективну монографію «Аджидер - Овидиополь: очерки по археологии и истории города и крепости» (2015). Автори здійснили цінний внесок у комплексне дослідження своєї «малої батьківщини». Книга написана на високому науковому рівні, в той же час цікаво, популярно, а ще й розкішно ілюстрована, що робить її раритетним виданням уже сьогодні.

В.В.Левченко, кандидат історичних наук, доцент Одеського національного морського університету і *Г.С.Левченко*, кандидат історичних наук, доцент Одеського національного університету імені І.І.Мечникова, представили свою монографію «Олександр-Невська церква Новоросійського університету: історія, персоналії, документи» (Одеса, 2015) - важливий внесок у дослідження історії однієї з 75 православних церков Одеси та духовного і релігійного життя студентів університету дорадянського періоду.

Кандидат історичних наук, завідувач лабораторією Державного архіву Одеської області *А.В.Хромов* привернув увагу громадськості власною монографією на актуальну тематику - «Південноукраїнське козацтво XIX ст.: урядові задуми, проекти, втілення (2014).

Л.Г.Білоусова, кандидат історичних наук, заступник директора Держархіву, познайомила присутніх з двома виданнями, що вийшли з друку напередодні конференції і присвячені виключно архіву. Українсько-англомовний буклет «Державний архів Одеської області - скарбниця Національного архівного фонду України» є гарним інформаційним виданням, яке презентує усі напрямки роботи архіву та його фонди, і є особливо корисним для іноземців. Друге видання - «Архівісти Одещини: Біобібліографічний словник» - є спеціальним випуском Інформаційного бюлетеню Держархіву, присвяченого 95-річчю установи. Вперше подані біографічні статті про архівістів, які наразі працюють в обласному архіві, 7 архівних відділах міських рад та 26 архівних відділах райдержадміністрацій. Біографії супроводжуються переліками публікацій архівістів. Таке видання є першим в Україні повним довідником про сучасних працівників архівної галузі Одещини, їх багатогранну діяльність та широку наукову й інформаційну роботу. Автори готували матеріали з впевненістю, що погляд суспільства на роль архівістів у збереженні, поповненні і використанні культурного надбання України наповниться новим змістом.

Л.Г.Білоусова відкрила *виставку «Вони народилися в Одесі: письменники, поети та драматурги в документах Державного архіву Одеської області та Літературного музею»* - унікальні актові метричні записи про народження А. Ахматової (А. Горенко), Л. Утьосова (Л. Вайсбейна), В. Жаботинського, С. Кесельмана (Ескеса), А. Фіолетова (Н. Шора), В. Катаєва, І. Ільфа (І. Файнзільберга), Є. Петрова (Є. Катаєва), Е. Багрицького (Е. Дзюбана), В. Інбер (В. Шпенцер), І. Бабея (І. Бобея) та ін.

Перше пленарне засідання конференції відкрив доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту Історії України НАН України *С.В.Віднянський (голова)* доповіддю «Історична славістика в Інституті історії України НАН України: основні етапи, напрями та перспективи», в якій представив перспективні напрями роботи інституту та солідні напрацювання у вивченні українсько-угорських відносин. *І.С.Варта* присвятив свою доповідь сторінкам історії міста Одеси у висвітленні документів Національного архіву Республіки Молдова. Директор Одеської філії Грецького Фонду Культури *С.І.Парадісопулос* висвітлив 20-річний період тісного співробітництва з Держархівом, зокрема, підготовку 7 томів іменного покажчика парафіян Одеської Грецької Свято-Троїцької церкви, каталогу «Г.Г.Маразлі», підготовку десятків документальних виставок та презентацій з історії грецької діаспори в Україні. Архівна та бібліотечна спадщина про польське населення, як джерело історії Одеського регіону, стала темою доповіді *Т. Цесельського*.

Л.Л.Левченко, доктор історичних наук, директор Державного архіву Миколаївської області, доповіла про єврейські архіви в США та свій досвід роботи із закордонними інституціями, у супроводі яскравої презентації. *Т.А.Клименко*, кандидат історичних наук, директор Державного архіву Черкаської області, розповіла про архівні джерела до вивчення історії міста Черкаси. Директор Державного архіву Кіровоградської області *О.О.Бабенко* підняв актуальну тему об'єктивного відображення неоднозначних подій радянського періоду. Його доповідь «Документи Державного архіву Кіровоградської області як джерело відомостей про втрати України від індустріальних проектів радянського режиму (на прикладі проекту КремГЕС)» викликала пропозиції щодо необхідності збирати усну історію і розвивати цей напрямок архівістики.

Друге пленарне засідання конференції пройшло під головуванням докторів історичних наук, професорів *І.С.Гребцової* і *М.І.Михайлуци*. Прозвучали виступи кращих спеціалістів з історії України - дослідників Держархіву, які упродовж багатьох років виявляли і оприлюднювали одеські документи на актуальні теми.

З результатами своїх наукових доробків учасників конференції познайомили науковці історичного факультету Одеського університету імені *І.І.Мечникова*: доктор історичних наук, професор *І.С.Гребцова* (тема - історія Одеського учбового округу), доктор історичних наук, професор *Н.М.Діанова* (наукова діяльність архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія (Борисова)), доктор історичних наук, професор *О.А.Бачинська* у співавторстві з кандидатом історичних наук, завідувачим лабораторією з фізичної збереженості документів Держархіву *А.В.Хромовим* (Чорноморське козацтво початку XIX ст.: просопографічний портрет).

Одеський національний морський університет представляв доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін *М.І.Михайлуца*, що розповів про маловідомі джерела Держархіву періоду румунсько-німецької окупації 1941-1944 років про регламентацію релігійних культів та релігійного життя на території так званого «Губернаторства Трансністрія».

Пленарні засідання завершив виступ доктора історичних наук, професора, завідувачого кафедрою історії України, проректора Одеського національного університету імені *І.І.Мечникова* *В.М.Хмарського* і старшого викладача Одеської національної академії зв'язку імені *О.С.Попова* *Ю.В.Прокоп* на актуальну для Держархіву тему персоніфікації засновників Бродської синагоги - будівлі, в якій установа перебуває з 1942 року.

Вітання учасникам конференції надіслали та надали матеріали доповідей: доктор історичних наук, професор Дипломатичної академії України, провідний спеціаліст Інституту історії України НАН України *І.Б.Матяш* (тема - «Дипломатичні архіви української еміграції: проблеми реконструкції»); доктор історичних наук, професор Будапештського університету імені Етвеша Лоранда (Угорщина), керівник наукового студентського колективу по вивченню архівів університетів Європи *Л. Сьогі* (тема - «Університетська архівна наука та історія архівних фондів»); доктор історичних наук, професор Державного університету імені Шота Руставелі, завідувач відділу Архівного управління Автономної Республіки Аджарія (м. Батумі, Грузія) *Т. Путькарадзе* (тема - «Грузинська діаспора в Туреччині: відродження пошуку ідентичності в умовах курдсько-турецького конфлікту»).

Другий день конференції був присвячений окремим темам і проходив у чотирьох установах, з якими Держархів перебуває у постійному партнерстві. Друзі архіву надали можливість якнайширше продемонструвати цікаві напрямки спільної роботи, дізнатися про творчі напрацювання колег та обмінятися досвідом.

Секція «Архівна галузь: досвід і перспективи» проходила в Одеській філії Грецького Фонду Культури (директор - *С.І.Парадісопулос*), в історичному будинку таємного грецького товариства «Філікі Етерія» у Красному провулку, 20, за участю провідних науковців і спеціалістів, що працюють у галузі архівознавства, археографії, джерелознавства. Засідання першої групи пройшло під керівництвом *Л.В.Ковальчук* - голови Громадської ради при Держархіві, кандидата філологічних наук, доцента Одеського національного університету імені І.І.Мечникова, директора Одеського академічного центру МАН, та співголови *В.П.Петрович* - кандидата історичних наук, доцента Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк). Засіданням другої групи керували кандидат історичних наук, доцент Одеського національного університету імені І.І.Мечникова *О.О.Синявська* і заступник директора Одеського історико-краєзнавчого музею *Ю.О.Слюсар* (співголова).

Широко представили різноманітні напрямки роботи і багаті фонди Державного архіву Одеської області його працівники. Начальник відділу зберігання та обліку документів Національного архівного фонду *С.В.Виногловська* звернулася до історії створення та розвитку свого відділу, відобразивши процес формування архівних фондів, драматичні події втрат джерел під час воєнних подій та цілеспрямовану роботу архівістів, результатом якої стало утворення понад 13 тисяч фондів (2,2 млн. справ), що наразі є вагомою складовою 58-мільйонного Національного архівного фонду України. Акцент та темі збирання та концентрації документальних колекцій у 1920-х роках зробила начальник відділу формування НАФ *Г.Б.Успенська*, показавши перші фонди Одеського архіву, здобутки архівістів в організації Єдиного державного архівного фонду та утворення системи архівних установ. Історію створення науково-довідкового апарату в Одеському архіві у 1920-х роках вперше відобразила кандидат історичних наук, начальник відділу науково-довідкового апарату *О.Ю.Штенко*. Методика науково-технічного опрацювання архівних фондів, якість укладання описів та історичних довідок, удосконалення НДА залишаються одними з найактуальніших питань сьогодення, отже тема є перспективною і для подальшого дослідження.

Від історичних аспектів архівознавства працівники Одеського архіву перейшли до обговорення сучасних питань, зокрема, проблем архівної галузі. Заступник начальника відділу зберігання та обліку документів *В.К.Січкаренко* розповіла про такий надзвичайно цікавий напрямок роботи, як систематичне укладання з 2001 року особливо цінних та унікальних документів, які працівники архіву виявляють планово або під час підготовки справ до видавання з архівосховища. За 15 років накопичилося чимало відомостей про так званий «Золотий фонд» Державного архіву Одеської області: літографії, акварельні малюнки, марки, печатки, поштові картки, газети і журнали, фотографії в особових справах персоналії. Особливу групу складають картографічні та архітектурні матеріали - мапи, плани міст, районів, вулиць Одеси, креслення фасадів будинків. Незвичайним доповненням до архівних документів є й музейні предмети з фондів особового походження, наприклад, ордени і медалі, значки, фотоапарати та ін. Деякі аспекти виявлення таких матеріалів, систематизації і оцифрування були запропоновані доповідачем для обговорення. *А.В.Хромов*, кандидат історичних наук, завідуючий лабораторією з фізичної збереженості документів, ознайомив учасників конференції з новими технічними можливостями та надзвичайною актуальністю створення фонду користування на документи Держархіву.

Начальник відділу використання документів, інформації, публікацій та зовнішніх зв'язків *О.В.Мартиненко* присвятила свою доповідь цікавій та різнобічній інформаційній діяльності Одеського архіву в 1920 - 1940-х роках. Тема розроблялася доповідачкою за матеріалами 5-ти фондів архіву і стала живим відображенням драматичної довоєнної епохи архівної галузі, коли копітка робота по організації довідкової діяльності, виставок, співпраці з періодичними

виданнями та наукові здобутки кращих спеціалістів галузі були затьмарені сталінськими репресіями і спотворенням уяви про роль і місце архіву в суспільстві. Є.Т.Мхатварі, старший науковий співробітник того ж відділу, продовжила цю тему у доповіді «Архів та спадщина поколінь у період війни та відбудови, 1941-1960-ті рр.», наголосивши на значущості установи як хранителя колективної пам'яті суспільства. Г.М.Паніван, провідний спеціаліст відділу використання документів, інформації, публікацій та зовнішніх зв'язків, висвітлила участь одеських архівістів у численних міжнародних конференціях, зокрема, у США, Німеччині, Греції, Японії, та формуванні іміджу сучасного архіву як наукової установи. Завдання виставкової діяльності архіву та нові підходи у створенні експозицій, зокрема, он-лайн виставок, окреслила головний науковий співробітник того ж відділу С.М.Герасимова. Головний науковий співробітник відділу науково-довідкового апарату О.Л.Церковна розповіла про діяльність у дорадянський період Одеського комітету іноземної цензури, фонд якого зберігається у Держархіві.

Доповіді одеських архівістів вдало поєдналися з виступом Л.В.Ковальчук про підсумки роботи першого року Громадської ради при Держархіві. Це широке об'єднання друзів і партнерів нашої установи, у співпраці з якими не тільки реалізуються важливі науково-дослідницькі проекти, а й вирішуються проблемні питання галузі та спільними зусиллями підвищується соціальна роль Одеського архіву. Актуальному питанню фахової підготовки істориків Одеського національного університету імені І.І.Мечникова на базі Одеського архіву була присвячена доповідь О.О.Синявської - керівника щорічної архівної практики студентів, автора методичних рекомендацій. Доповідач відзначила неформальний підхід архівістів до організації навчання молодих істориків, різноманітні та цікаві напрямки роботи, зокрема, участь студентів та викладачів у телепередачах, підготовці наукових статей, укладанні покажчиків фотографій, розробці фондів та ін. Досвід взаємодії Одеського історико-краєзнавчого музею та Державного архіву Одеської області у 1990-2015 роках висвітлив Ю.О.Слюсар, нагадавши присутнім про низку спільних виставок, презентацій видань, конференцій, зустрічей. Поєднання музейних експонатів з архівними документами є перспективним і цікавим напрямком діяльності обох установ, особливо якщо врахувати факт передачі частин архівних фондів у довоєнний період до складу Музейного фонду (креслення Одеського будівельного комітету, мапи Одеси, фамільні зібрання та ін.).

Надзвичайно цікаво було учасникам конференції обмінятися не тільки новою інформацією, а й професійним досвідом. Діяльність Державного архіву Волинської області щодо використання архівної інформації висвітлили колеги з м. Луцька - провідний архівіст Державного архіву Волинської області Н.М.Киричук і кандидат історичних наук, доцент Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки В.В.Петрович. Тему «Архівісти Державного архіву Миколаївської області - учасники бойових дій Другої світової війни» яскраво подав кандидат історичних наук, заступник начальника відділу інформації Державного архіву Миколаївської області О.В.Серединський. Проблеми українських архівів у цифрову епоху окреслила магістр державного управління, викладач Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка М.Ю.Чиркова.

Значним внеском в історію установи стали наукові напрацювання завідувачки архівного сектору Департаменту документально-організаційного забезпечення Одеської міської ради О.О.Солончук по встановленню фактів біографії директора Одеського історичного архіву Євгена Мартиновського. Тему біографістики продовжив відомий одеський краєзнавець і літератор, дослідник одеських архівів О.О.Сурилов у доповіді про архівні таємниці одеської сім'ї Лузанових, прізвище якої залишилося у топоніміці міста - назві району і пляжу «Лузанівка».

Доповідь аспіранта Одеського національного університету імені І.І.Мечникова М.Ш.Каїшакєва стала цінним теоретичним внеском у джерелознавство і практичну розробку матеріалів фонду Управління тимчасового одеського генерал-губернатора в Державному архіві Одеської області. Науковець з Херсону О.А.Макієнко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, розповів про формування фондів земських установ у державних архівах України. Аспірантка Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв (м. Київ) Г.Ю.Горбачова проаналізувала історіографічні дослідження розвитку архівної справи в регіонах України, що знайшли відображення на сторінках щорічника «Студії з архівної справи та документознавства».

Секція «Етно-соціальні реконструкції на матеріалах архівних фондів» провела засідання в Одеському історико-краєзнавчому музеї (директор - кандидат історичних наук *В.В.Солодова*). Цей будинок по вул. Гаванній, 4 також є пам'ятником історії й архітектури - колишній палац власника канатних заводів Новикова. Засіданням керували кандидат історичних наук, професор кафедри філософії Одеського державного університету внутрішніх справ *В.А.Савченко* і кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та етнології України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова *Н.О.Петрова*. Прозвучали завжди актуальні для Одеси теми історії етнічних громад, міжнаціональних взаємин, багатой культури півдня України.

Про мусульманські джерела XIV-XVIII ст. у фондах Державного архіву Одеської області доповів кандидат історичних наук, старший викладач Південно-українського національного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського *С.М.Гізер*, який багато років є керівником студентської практики на базі архіву. Матеріали з історії вірменських благодійних організацій Одеси висвітлив голова комітету з питань історико-культурної спадщини Спільки вірмен України *Д.А.Давтян*. Про Ромський архів доповів доктор філософії, голова правління Одеського обласного ромського конгресу *С.М.Єрмошкін*. Тема «Німці Причорномор'я і архівні фонди та інтернет-ресурси як взаємодоповнюючі джерела з пошуку коріння розпорошеного народу» стала творчим звітом багаторічної плідної наукової роботи директора Інституту етнічних досліджень *О.М.Келера*. Матеріали Одеського архіву про родину вихідців з острова Хіоса греків Маврогордато подав кандидат історичних наук, завідуючий сектором генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України *В.В.Томазов*. Результати дослідження історії роду першого бургомистра Одеси від іноземного купецтва і міщанства Федора Флогайті - вихідців з іонійського острова Левкада - були оприлюднені *Л.Г.Білоусовою*. Огляд документальних джерел з історії євреїв-іноземців Херсонської губернії у Державному архіві Одеської області подала старший викладач Одеської національної академії зв'язку імені О.С.Попова *Ю.В.Прокон*. Незвичайна знахідка в Державному архіві Одеської області - сіоністська медаль кінця XIX століття - стала темою спільної доповіді кандидата історичних наук, доцента кафедри суспільних наук Одеського національного медичного університету *О.О.Уварової* й архівіста, кандидата історичних наук *А.В.Хромова*.

Особові архівні фонди українських діячів кінця XIX - початку XX ст. в Одеській національній науковій бібліотеці представила кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Одеського національного медичного університету *Т.Л.Подкупко*. Тема архівної україністики буда докладно висвітлена кандидатом історичних наук, доцентом кафедри археології та етнології України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова *Н.О.Петровою* у доповіді «Колекція П.Т.Маркушевського у Державному архіві Одеської області як джерело дослідження духовної культури українців». Разом зі студентами - членами наукового етнологічного товариства, вона займається науковим опрацюванням цього унікального етнографічного фонду та укладанням до нього детального довідкового апарату. Чудовим доповненням до даної теми став виступ магістра історії, бібліотекаря I категорії сектора Закордонне українство Одеської національної наукової бібліотеки *А.О.Петрової*.

Історія соціальних рухів та репресій знайшла яскраве відображення у доповіді кандидата історичних наук, професора кафедри філософії Одеського державного університету внутрішніх справ *В.А.Савченка* про архівні джерела з історії анархістського руху в Україні першої чверті XX ст. та у виступі кандидата історичних наук, доцент кафедри соціології, філософії та права Одеської національної академії харчових технологій імені М.В.Ломоносова *О.Г.Шишка* «Список розстріляних Одеською губернською надзвичайною комісією за 1920 рік».

Директор Держархіву *В.В.Левчук* представив надзвичайно актуальну для нашого багатонаціонального краю тему розвитку міжнародних побратимських зв'язків Одеси з такими 23 містами, як Олександрія (Єгипет), Балтимор (США), Ванкувер (Канада), Варна (Болгарія), Генуя (Італія), Єреван (Вірменія), Йокогама (Японія), Калькутта (Індія), Кишинів (Молдова), Констанца (Румунія), Ліверпуль (Великобританія), Лодзь (Польща), Марсель (Франція), Нікосія (Кіпр), Оулу (Фінляндія), Пірей (Греція), Регенсбург (Німеччина), Ростов-на-Дону (Росія), Сегед (Угорщина), Спліт (Хорватія), Стамбул (Туреччина), Хайфа (Ізраїль) і Циндао (Китай).

Секція «Архівні джерела з історії літератури та мистецтва»

працювала в Одеському художньому музеї, що розміщується по вул. Софіївській, 5а. Цей чудовий палац польських аристократів Потоцьких, що перейшов у власність одеського міського голови грека Г.Г.Маразлі, який подарував його музею, є перлиною одеської архітектури - з таємничим підземним гротом, любовними історіями і проходами-катакомбами, що вели до самого берега моря. Засідання у нещодавно відкритому новому виставковому залі відкрив голова секції, директор Одеського художнього музею *В.О.Абрамов* доповіддю про архівні документи щодо всесвітньовідомої одеської сім'ї Кандинських. Продовженням мистецької теми став виступ заступника директора Одеського художнього музею *С.О.Сєдих* про архів *К.К.Костанді* у музеї та Одеському архіві: низка документів відомого художника надійшла на державне зберігання у складі фонду особового походження відомого краєзнавця *С.З.Лущика*.

Співголовою засідання, наш гість з Києва, кандидат історичних наук, директор Інституту мистецтв Київського університету імені Бориса Грінченка *К.Ю.Бацак* висвітлив результати багаторічної роботи по дослідженню історії Італійської опери Одеси в документах фондів Державного архіву Одеської області. Ця сторінка минулого знайшла відображення у солідній монографії доповідача про італійську діаспору на півдні України. Тема була продовжена авторкою монографії з історії Одеського оперного театру, кандидатом мистецтвознавства, доцентом Одеської національної музичної академії імені *А.В.Нежданової Н.В.Остроуховою*, яка зазначила величезну роль та значення архіву як зберігача історії для нас і наших нащадків.

Низка яскравих виступів була присвячена різним аспектам літератури. Кандидат філософських наук, науковий співробітник Національної бібліотеки України імені *В.І.Вернадського НАН України О.І.Вербіцька* аналізувала протоколи засідань Президії АН УРСР у 1950-1960 рр. як джерело до вивчення розвитку академічного шевченкознавства. Старший науковий співробітник Одеського Літературно-меморіального музею *О.С.Пушкіна О.К.Куценко* розповіла про матеріали архіву літературознавця *З.А.Бориневич-Бабайцевої* в Одеському літературному музеї. Матеріали з історії газети «Одесский вестник» (1827-1894) у фондах Державного архіву Одеської області стали темою доповіді *Г.С.Левченко* - старшого викладача кафедри історії України Одеського національного університету імені *І.І.Мечникова*. Завідуюча філією Одеського літературного музею - музеєм *К.Г.Паустовського Л.О.Мельниченко* доповіла про фамільні архіви й особисті зібрання одеситів, які є важливим джерелом формування письменницьких фондів. Заступник директора з наукової роботи Одеського літературного музею *О.Л.Яворська* ознайомила зі своїми напрацюваннями про літературний архів художника *Михайла Жука*.

Виступ доктора історичних наук, професора кафедри нової і новітньої історії Одеського національного університету *І.І.Мечникова П.І.Барвінської* був присвячений гострій проблемі використання архівних документів як фактору примирення між народами і взаємного прощення в ім'я справедливості й добра. Вона підкреслила важливу роль архівістів у відновленні міждержавних добросусідських відносин, роботі громадського комітету «Примирення між народами» в Україні та запобіганню того, щоб архівні документи стали інструментом руйнації порозуміння.

Роботу секції завершив виступ кандидата історичних наук, заступника директора Державного архіву Одеської області *Л.Г.Білоусової* про багатогранну видавничу діяльність Державного архіву Одеської області у 1920-2015 роках від перших збірників документів до солідних монографій, відомчого інформаційного бюлетеню, серії «Праці Державного архіву Одеської області» та публікацій у закордонних виданнях англійською, німецькою, грецькою, румунською мовами.

Секція «Наука, освіта, техніка та архітектура в архівних документах» продовжила роботу в Золотій залі Одеського літературного музею (вул. Ланжеронівська, 2) під головуванням доктора історичних наук, професора Одеського національного університету імені *І.І.Мечникова О.Б.Дьоміна* і кандидата історичних наук, доцента Одеського національного університету імені *І.І.Мечникова О.Є.Музичка* (співголовою).

О.Б.Дьомін представив матеріали до біографії професора Новоросійського університету В.І.Григоровича в фондах Державного архіву Одеської області. О.Є.Музичко показав походження, архівну «долю» і джерелознавчий потенціал щоденника історика І.А.Линниченка. Головний науковий співробітник Держархіву С.Є.Березін зупинився на такому цікавому аспекті джерелознавства, як дослідження документів особових фондів з історії кадрової політики на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету. Роль одеських вчених-істориків у становленні архівної справи в Україні у першій третині ХХ ст. висвітлив кандидат історичних наук, доцент Одеського національного морського університету В.В.Левченко.

Начальник відділу використання інформації документів Центрального державного науково-технічного архіву України (м. Харків) А.О.Алексєєнко повідомила про документи свого архіву як джерела до вивчення історії науки та архітектури Одеси. Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України О.А.Іваненко розповіла про міжнародні зв'язки Університету Св. Володимира другої половини ХІХ - початку ХХ ст. за документами Державного архіву міста Києва.

Матеріали щодо питання розвитку технічної та професійної освіти у Російській імперії на матеріалах звіту викладачів Єлисаветградського земського реального училища представила заступник директора, головний зберігач фондів Державного архіву Кіровоградської області Л.В.Маренець. Інформації щодо документів видатних вчених, зокрема, одеських, у фондах Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України та Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського НАН України (м. Київ) подали представники цієї установи - кандидат історичних наук, завідувача відділом археографії С.В.Старовойт, молодший науковий співробітник О.В.Березовська і редактор І категорії І.В.Шарабанова.

У доповідях одеських науковців були відображені різні аспекти археології. Документи з історії фортець Північного Причорномор'я 1797-1812 років проаналізували доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України І.В.Сапожников і здобувач на кандидатську ступінь Одеського національного університету імені І.І.Мечникова, викладач історії Прилиманської ЗОШ С.С.Аргатюк. Також І.В.Сапожников представив матеріали про Османський замок Хаджибей у 1766-1789 роках та у співавторстві з М.Талалаєм (Італія) - нові документи про повернення на батьківщину у 1920 році російських «Азинарців» та загибель італійського есмінця «Раккія» біля берегів Одеси.

Науковий співробітник науково-дослідної лабораторії Одеської національної морської академії О.О.Калініченко повідомив про унікальні матеріали Одеського відділення Російського технічного товариства щодо винаходу одесита В.А.Кремінського - першого підводного човна у Російській імперії. Ці документи були йому запропоновані для дослідження саме під час проходження студентської практики у Державному архіві Одеської області. Оригінальною темою для обговорення стала доповідь кандидата історичних наук, доцента Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (м. Київ) С.М.Соколюка «Морський тероризм і піратство у матеріалах фондів Державного архіву Одеської області».

Низка матеріалів була подана до публікації нашими дослідниками з таких актуальних питань, як: «Голодомор 1932-1933-х років у містах Півдня України» (Т.Г.Боряк, кандидат історичних наук, доцент Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва, м. Київ), «Стан повивальної справи в Одесі у другій половині ХІХ - початку ХХ ст. за матеріалами Одеського лікарського управління» (О.О.Боряк, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т.Рильського НАН України, м. Київ); «Проблеми біженців Першої Світової війни в Одесі в умовах революції 1917 року» (Т.С.Віницький, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова); «Історія біженців Першої Світової війни у дореволюційний період в Одесі, 1914-1917 рр.» (Є.Ю.Джумига, кандидат історичних наук). Результати генеалогічних досліджень з історії свого роду представив киянин О.Краковський. Цікаві факти і актові записи про іменитих особистостей виявили у метричних книгах Одеси і Херсону краєзнавці О.І.Пеший і М.Б.Тарасова. Відомості про архівні фонди Одеської національної бібліотеки, представлені Н.Г.Вовченко, значно розширюють знання про складові частини Національного архівного фонду України.

Узагальненням роботи II Міжнародної науково-практичної конференції «Архів. Історія. Сучасність» стала заключна дискусія її учасників, що пройшла в Одеській філії Грецького Фонду Культури. Були відзначені величезний джерельний потенціал Державного архіву Одеської області, значні здобутки його колективу у видавничій роботі, соціально-правовому захисті громадян, активна соціальна позиція, широкий доступ до науково-довідкового апарату, надзвичайна корисність і наповненість сайту Держархіву, наявність наукових розробок за різноманітною тематикою, широка співпраця з науковцями, освітянами, установами культури, громадськістю, відкритість архіву новим ідеям та міжнародна відомість і значущість установи.

Підсумком роботи стали прийняті рішення щодо підвищення ролі архівних установ України, продовження активної науково-видавничої роботи у співпраці з користувачами та установами-партнерами, інформатизації архівної галузі й удосконалення науково-довідкового апарату архіву, подальшого розвитку міжнародних контактів. Особливим рішенням було зафіксовано пропозицію учасників підтримати вже встановлену традицію проведення архівних міжнародних конференцій кожні два роки.

На добру пам'ять про II Міжнародну науково-практичну конференцію «Архів. Історія. Сучасність» її учасники отримали видання Держархіву, сертифікати та оригінальні сувеніри, які вже у недалекому майбутньому стануть раритетами.

Державний архів Одеської області висловлює щирю подяку друзям, які зробили таку чудову конференцію реальністю. В її організації взяли участь: Одеський регіональний інститут державного управління при Президентові України, Одеський літературний музей, Одеський художній музей, Одеський історико-краєзнавчий музей, Одеська філія Грецького Фонду Культури, Громадська організація Спілка митців «Берег Овідія», Заслужений художник України Михайло Пархоменко (м. Одеса), художник Андрій Калашинський (м. Одеса), ресторану «Morgan Club» та кафе «Олімпієць» (м. Одеса).

*Лілія Білоусова,
заступник директора
Державного архіву Одеської області,
кандидат історичних наук*

Виталий Абрамов (Одесса, Украина)

СЕМЬЯ В.В.КАНДИНСКОГО В ОДЕССЕ ПО ДОКУМЕНТАМ ИЗ ФОНДОВ ГАОО

Жизнь и творчество Василия Васильевича Кандинского (1866-1944), одного из самых значительных художников XX века, основоположника и теоретика абстрактного искусства в течение почти полувека была связано с Одессой. Сюда в пятилетнем возрасте будущий художник приезжает с родителями из Москвы. Учится в третьей гимназии (1876-1885) в Одессе, в 1898 г. дебютирует своими произведениями на выставке Товарищества южнорусских художников, показав впоследствии в Одессе более 200 произведений, относящихся к наиболее напряженному и плодотворному периоду его творчества.

В.В. Кандинский. Фото. Одесса, 1904 г.

Отечественные и зарубежные исследователи творчества и биографии В.В.Кандинского обращаются, прежде всего, к двум модификациям автобиографии художника, опубликованным в Германии (1917 г.) и в России (1918 г.). В этих текстах конкретика событий служит лишь неким фоном главного - развитию внутренних, духовных импульсов творчества. Художник вольно распоряжается фактами, многое скрывает, стилизует, вольно или преднамеренно опускает важные биографические детали. Образно говоря, эти тексты составляют некий «код Кандинского». Многое в их, условно говоря «дешифровке» уже сделано, однако остается и множество лакун.

В Государственном архиве Одесской области (далее - ГАОО) сохраняется ряд разрозненных по временам и содержанию документов касающихся жизни многочисленной семьи Кандинских в Одессе. Приведем некоторые из них, сопроводив краткими комментариями.

Известно, что по приезду в Одессу в 1871 г. родители будущего художника расходятся, и его мать вскоре вторично выходит замуж. В метрической книге Одесского кафедрального Преображенского собора за 1874 г. под №10 есть запись от 25 января о бракосочетании: «Тамбовской губернии Козловский почетный потомственный гражданин и Одесский 1-й гильдии купец Михаил Михайлович Кожевников, православный, первым браком, 32 года и дочь коллежского регистратора Лидия Ивановна Тихеева, по первому браку, расторгнутому по решению Херсонского епархиального начальства, утвержденного Св. Синодом, Кандинская, вторым браком, 28 лет. Поручители по жениху: Потомственный почетный гражданин Егор Иванович Носков, Потомственный почетный гражданин Александр Петрович Веретенников, Почетный гражданин Анатолий Иванович Тихеев. По невесте: Потомственный почетный гражданин Николай Михайлович Кожевников и московский купец Владимир Карлович Гок». Документ устанавливает год рождения матери В.В.Кандинского - 1846.

МЕТРИЧЕСКОЙ КНИГИ НА 1874 ^г					
Счеть браковъ.	Мѣсяцъ и день.	Званіе, имя, отчество, фамилія и происхождение жениха, и котораго бракомъ.	Лѣта жениха.	Званіе, имя, отчество, фамилія и происхождение невесты, и котораго бракомъ.	Лѣта невесты.
10.	25.	Тамбовской губернии Козловский почетный потомственный гражданин и Одесский 1-й гильдии купец Михаил Михайлович Кожевников, православный, первым браком, 32 года и дочь коллежского регистратора Лидия Ивановна Тихеева, по первому браку, расторгнутому по решению Херсонского епархиального начальства, утвержденного Св. Синодом, Кандинская, вторым браком, 28 лет.	32.	Одесский 1-й гильдии купец Владимир Карлович Гок, православный, вторым браком, 28 лет.	28.
Поручители по жениху: Егор Иванович Носков, Александр Петрович Веретенников, Анатолий Иванович Тихеев. По невесте: Николай Михайлович Кожевников, Владимир Карлович Гок.					

Метрическая книга Одесского кафедрального Спасо-Преображенского собора, 1874 г.

ГАОО. - Ф. 37. - Оп. 6. - Д. 48. - Л. 150

Краткая биография М.М.Кожевникова была опубликована в 1913 г. сразу же после его смерти¹. Он учился в Петербургском коммерческом училище, которое блестяще закончил, и его фамилию занесли на «золотую доску» училища. Высшее коммерческое образование получил в Лондоне. В Одессе поселился в начале 1870-х годов и первоначально самостоятельно вел коммерческое дело, вступив в торговые отношения с английскими фирмами. В 1879 г., вместе с С.И.Ралли² явился учредителем Одесского учетного банка, в должности директором которого пробыл 32 года. Примечательно, что за четыре года до бракосочетания М.Кожевников в 1871 году в Одессе имел деловые контакты со старшими братьями отца будущего художника Василия Сильвестровича Кандинского (1840-1926) - Михаилом Сильвестровичем (1814-187?) и Ксенофонтом Сильвестровичем (1833-1875) Кандинскими, переехавшими из Москвы в Одессу. Об этом свидетельствуют следующие объявления в газете Одесский вестник: «От торгового дома братьев М.С.Кандинских. Имеем честь известить господ покупателей, что с прибывшим 4 августа в Одессу из Ханькоу пароходом Русского Общества пароходства и торговли «Чихачев» мы получили чаи первого сбора, которые будут находиться на складе в Одессе. Желающих купить эти чаи просим обратиться к господину М.Кожевникову в Одессе, на углу Ришельевской и Дерибасовской улиц в доме Стиффеля»³.

Следующий документ раскрывает некоторые детали биографии отца художника - Василия Сильвестровича Кандинского. Это «Дело канцелярии попечителя Одесского учебного округа о награждениях», начатое 18 января 1899 г. и оконченное 18 августа того же года.⁴ Документы дела содержат переписку руководства Одесской Мариинской женской гимназии с канцелярией попечителя Одесского учебного округа по вопросу «исходатайствования почетной награды члену попечительского совета» Одесских городских женских гимназий В.Кандинскому», а также перечисляет его награды полученные ранее: золотая медаль с надписью «за усердие» для ношения на шее на Станиславской ленте. 17 апреля 1883 г. по Министерству финансов за службу в звании члена учетного комитета Одесской конторы Государственного банка; золотая медаль «за усердие» для ношения на шее на Александровской ленте 8 августа 1886 г. по Министерству Народного просвещения за службу в должности Почетного попечителя Одесской 3-й гимназии; золотая медаль с надписью «за усердие» для ношения на шее на Андреевской ленте 1 янв. 1890 г. по Министерству Народного

В.С.Кандинский. Фото [1899-1908]

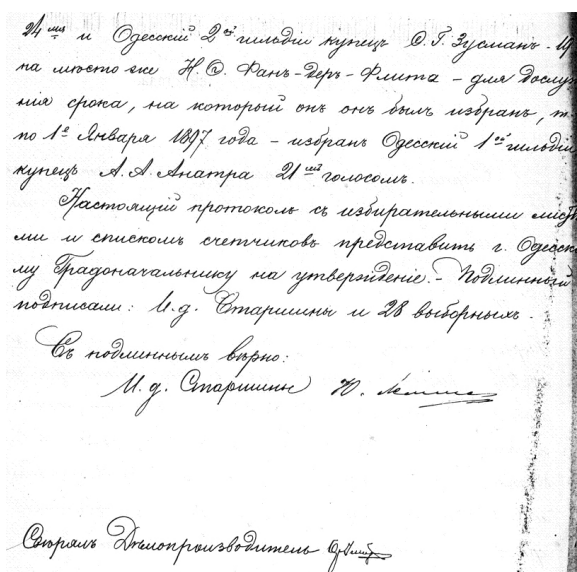
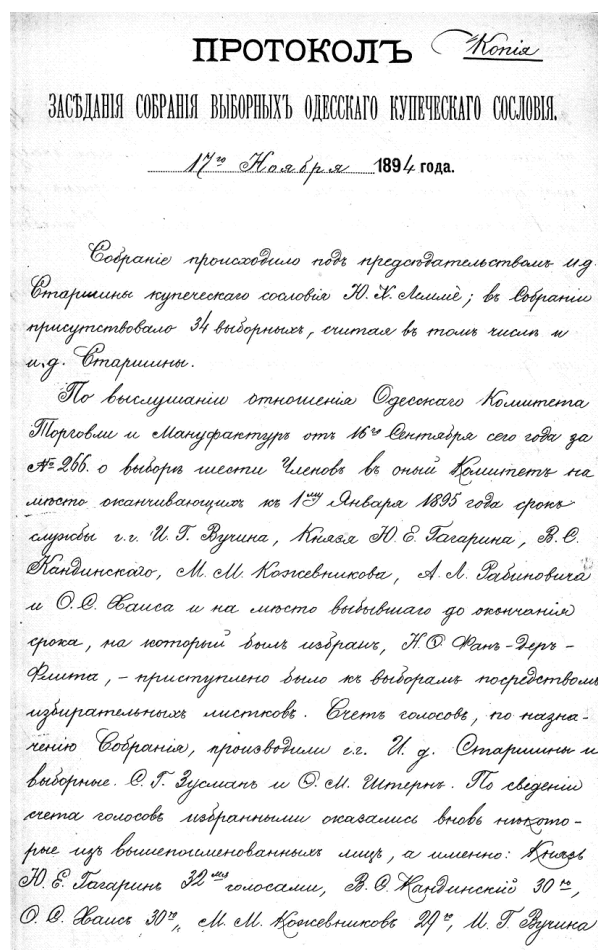
просвещения за службу в звании члена Учетного комитета Одесской конторы Государственного банка; орден Св. Станислава 3-й ст. 1 янв. 1892 г. по Министерству Народного просвещения за службу в должности Почетного попечителя Одесской 3-й гимназии.

Кроме перечисленных наград В.С.Кандинского, в деле отмечено, что в звании члена Учетного комитета Одесской конторы Государственного банка он служил с 1 января 1878 г., а в звании члена Попечительского совета Одесских городских женских гимназий с 1893 г. Испрашиваемая награда - орден Св. Анны 3-й ст. Приведенный документ свидетельствует о том, что отец художника получил две медали за службу в должности Почетного попечителя Одесской 3-й гимназии, в которой с 1876 по 1885 год учился его сын Василий⁵.

Рассматриваемое выше «Дело» корректируется с двумя фотографическими снимками В.С.Кандинского, хранящимися в архиве художника в центре Ж.Помпиду (Париж, инв. № 85, 86). Согласно фирменному оттиску на паспорту этих фотографий, они были выполнены в ателье известных одесских фотографов В.Г.Чеховского и Я.А.Белоцерковского, располагавшемся на улице Дерибасовской, в доме Сепича под № 13. Василий Сильвестрович запечатлен в мундире чиновника Министерства финансов. Среди наград на его мундире

находится и орден Св. Анны 3-й ст., испрашиваемый в «Деле» канцелярии попечителя Одесского учебного округа. Известно, что в 1899 г. Я.А.Белоцерковский становится компаньоном В.Г.Чеховского и до 1908 г. на паспорту их ателье указывали обе фамилии владельцев⁶. Таким образом, границы времени создания этих фотографий 1899-1908 гг.

Следующий архивный документ, свидетельствующий о рейтинге В.С.Кандинского в среде одесского купечества, относится к 1894 г.: «Протокол Заседания собрания выборных Одесского купеческого сословия. 17 ноября 1894 г. Собрание происходило под председательством и. д. старосты купеческого сословия Ю.К.Лемме. В собрании присутствовало 34 выборных, считая, в том числе и и.д. старосты. По выслушанию отношения Одесского комитета торговли и мануфактур от 16 сентября сего года за № 266 о выборе шести членов в оный комитет на место оканчивающим к 1-му января 1895 года срока службы г.г. И.Г.Вучина, князя Ю.Е.Гагарина, В.С.Кандинского, М.М.Кожевникова, А.Л.Рабиновича и О.С.Хауса и на место выбывшего до окончания срока, на который был избран, К.Ф.Фан-дер-Флита, - приступлено было к выборам посредством избирательных листиков. Счет голосов, по назначению Собрания, производили г.г. И.д. Старшины и выборные С.Г.Зусман и Ф.М.Штерн. По сведению счета голосов избранными оказались вновь некоторые из вышепоименованных лиц, а именно: князь Ю.Е.Гагарин 32-мя голосами, В.С.Кандинский 30-ю, Ф.С.Хаус 30-ю, М.М.Кожевников 29-ю, И.Г.Вучина 24-мя и Одесский 2й гильдии купец С.Г.Зусман - 19. На место же Н.Ф. Фан-дер-Флита - для дослужения срока, на который он был избран, т. е. по 1 янв. 1897 года - избран Одесский 1-й гильдии купец А.А.Анатра 21-м голосом. Настоящий протокол с избирательными листками и списком счетчиков представить на утверждение. Подлинный подписали: И.д. Старшины и 28 выборных. С подлинным верно: И.д. Старшины /подпись/ Ю.Лемме».

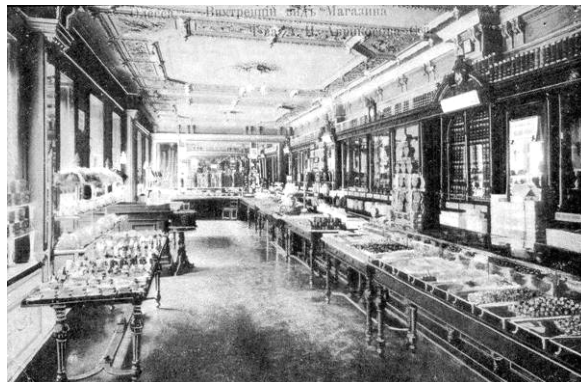
Протокол заседания собрания выборных Одесского купеческого сословия, 17.11.1894 г.

К этому времени В.С.Кандинский оставался купцом 1-й гильдии⁷. От купеческого сословия он стал избираться в Комитет Торговли и Мануфактур с 1880 г.⁸ Каждый из указанных в приведенном выше документе лиц играл важную роль в развитии торговли, банковского дела, промышленности, меценатства и культуры Одессы. К примеру, основатель торгового

дома «Князь Юрий Гагарин и К^о», положившего начало регулярного судоходства на Дунае⁹, В.С.Кандинский в 1880 году был членом ревизионной комиссии акционеров Черноморско-Дунайского общества пароходства¹⁰.

Одесса, улица Дерибасовская, дом Санца

Интерьер магазина Абрикосовых в доме Санца

Особое значение имеет и следующий документ. Это лист переписи населения Одессы проходивший в 1897 г. Из него следует что «на ул. Дерибасовской дом 17/20, кв. 5 проживал Кандинский Василий Сильвестрович. Хозяин. 57 лет. Холост. Потомственный почетный гражданин. Родился в Забайкальской области, Нерчинский уезд. Прописан (*прочерк - В.А.*) Вероисповедание православное. Родной язык - русский. Обучался в частной гимназии. Главное занятие, дающее средство к существованию - доверенное лицо Товарищества К. и С. Поповых. Побочное - управляющий магазином Товарищества Абрикосовых»¹¹.

В этом угловом доме выходящим своими фасадами на Дерибасовскую и Екатерининскую улицы и принадлежавшем Санцу В.С.Кандинский поселился в 1889 г.¹² Затем, сменив ряд адресов, с 1895 по 1910 г. вновь проживал в этом доме, о чем и свидетельствуют Одесские справочные издания. История этого дома восстановлена одесским исследователем О.И.Губарем¹³. Комментария требует и запись в графе образование - «обучался в частной гимназии». В.С.Кандинский получил образование в Москве в частном пансионе ЭННЕС¹⁴.

Как видно из документа, В.С.Кандинский в Одессе представлял интересы двух известнейших в России и за ее пределами торгово-производственных фирм - Товарищества чайной торговли и складов Братья К. и С. Поповы основанного в 1842 г. и кондитерского Товарищества А.И.Абрикосова и сыновей основанного в 1847 г. Примечателен тот факт, что еще дед В.С.Кандинского, известный Кяхтинский купец Хрисанф Кандинский, который вел крупные операции по торговле чаем из Китая еще в начале шестидесятых годов, положил начало внешнеэкономической деятельности фирмы «Братья К. и С. Поповы»¹⁵.

Как часто бывало в деловых кругах, контакты между домами Поповых и Абрикосовых были со временем укреплены родственными связями. С другой стороны, существовали родственные связи между семьями Абрикосовых и Кандинских. К примеру, один из сыновей основателя Товарищества А.И.Абрикосова (1824-1904) Николай Алексеевич был женат на Вере Николаевне Кандинской (1852-1925) - двоюродной сестре Василия Сильвестровича Кандинского. Другой его сын Владимир Алексеевич Абрикосов (1858-1922) был женат на Марии Филипповне Чемякиной, родная сестра которой Анна Филипповна в 1891 г. стала женой тогда еще студента Московского университета, а позже художника Василия Кандинского. Сохранилось множество свидетельств с семьей Владимира Абрикосова. Художник дарил им свои произведения, в разные годы приезжал в их имение васильевское в Ахтырке под Москвой. В 1897 г. обучался в Мюнхене, выполнил рекламный плакат фирмы Абрикосовых, который мы и воспроизводим.

Рекламный плакат фирмы Абрикосовых

Мюнхен. 1897 г.

Последний архивный документ, относящийся к биографии отца художника, Василия Сильвестровича Кандинского - книга регистрации актов смертей в Одессе в 1926 году¹⁶. Под номером 3263 в книге имеется запись, свидетельствующая о том, что 17 августа 1926 г. умер от паралича сердца Василий Сильвестрович Кандинский, живший на Базарной ул. №34. Возраст 88 лет, вдовец. Основное занятие - иждивенец. Заявителем о смерти был некто Полен, проживавший на Базарной ул. № 38. Наряду с тем, что документ позволяет установить последний адрес В.С.Кандинского и дату его кончины, он вызывает ряд вопросов:

1. В приведенном акте регистрации указан возраст В.С.Кандинского - 88 лет. Значит, он родился в 1836 г. Это, как увидим, не соответствует действительности. Очевидно, составители акта по каким-то причинам не воспользовались паспортом или другими личными документами В.С.Кандинского, удостоверяющими его возраст. Заметим, что в приводимом выше листе переписи населения в Одессе за 1897 год отмечен возраст В.С.Кандинского - 57 лет. Таким образом, он родился в 1840 году, и на момент смерти ему было 86 лет. Это подтверждается и авторитетным исследованием Гизелой Клейн которая обнаружила в Городском архиве Мюнхена и воспроизвела в своей публикации официальный документ - регистрационный формуляр В.С.Кандинского заполненный в 1898 г. во время его приезда в Мюнхен к сыну. Документ засвидетельствовал номер паспорта отца художника выданного в Москве и указывает год и дату его рождения - 8 июля 1840 г. Визиты В.С.Кандинского к сыну в Мюнхен продолжились в 1905, 1908, 1909 и 1914 годах¹⁷.

2. В научной литературе, касающейся вопросов биографии В.В.Кандинского и в частности, его контактов с отцом, остававшимся после окончательного отъезда художника из России в Германию в декабре 1921 г., существуют некоторые разночтения. Так, первый биограф В.В.Кандинского Уилл Громанн без ссылки на источник информации отмечает, что «художник поддерживал отношения с отцом до самой смерти». Он так же упоминает о некоторых записях касающихся смерти отца, сделанных В.В.Кандинским во время его пребывания в Баухаузе¹⁸. По свидетельству второй жены В.В.Кандинского Нины Николаевны, опубликованном в ее книге «Кандинский и я» отмечено: «Известие о смерти его отца настигло Кандинского когда мы жили в Дессау¹⁹. В исследовании В.Бараева год рождения В.С.Кандинского определен как 1832-й²⁰.

Еще один документ из фондов Государственного архива Одесской области - запись в метрической книге Кафедрального Преображенского собора г. Одессы на 1901 год. В части III-й о умерших отмечено что «27 марта умерла и 29 го марта погребена дочь коллежского регистратора Елизавета Ивановна Тихеева, 72 года. Причина смерти - кровоизлияние в мозг. Похоронена на старом кладбище. Исповедовал ее священник Алексей Жадрицкий. Обряд отпевания совершил протоиерей Владимир Величков»²¹.

У С С Р Р
НАРОДНИЙ КОМПІАРІАТ ЗАГС при сільраді (вионк.) Книга №
ВІСІТЦІННІХ СПРАВ району округи за 192... р.

Запис про смерть № 3263 (загальний)
№ за лічбою чоловіків № за лічбою жінок

1. Час складання запису: 17 августа 1926 г. 2. Прізвище, ім'я, по-батькові помершого (ої): *Кандинський, Василь Сильвестрович*

3. Якого полу: *чол.* 4. Вік (рік, місяць і день народж., або років од народж.): *86*

4а. Я-що померла дитина, молодша від одного року, точно зазначити рік і місяць її народження.

5. Місце проживання помершого (ої): округи район село будинок №
або місто вулиця

6. Місце де помер (ла): або місто вулиця будинок № *34*

7. Коли помер (ла): 1926 р. *Серед 17* дня. 8. Сімейний стан помершого (ої): *вдовець*

9. Національність: *україн.* 10. Головне заняття (для дітей молодше од 10 років зазначає год. заняття в освітній закладі): *иждивенец*

11. Становище в промісті (робит., служб., хазяїн або допоміжний член сім'ї): *иждивенец*

12. Причина смерті: *паралич*

Прізвище, ім'я і по-батькові заявителя: *Полен*

Адреса заявителя: *Базарная 38*

Назва й № № документи

Особливі уваги

Підпис заявителя: *Полен*

Зав. ЗАГСом: *[Signature]*

Запись о смерти В.С.Кандинского, 17.08.1926 г.
ГАОО. - Ф. Р-8085. - Оп. 1. - Д. 412. - Л. 43.

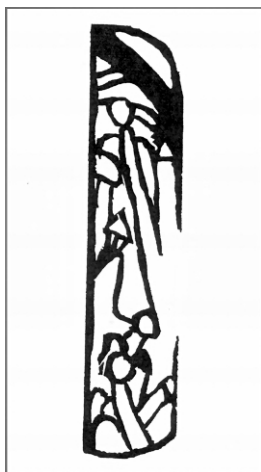
Cl. III. *ausgegeben am 20. 11. 98* *ausgegeben am 20. 11. 98* *Legitimation* *№ 9306*
ausgegeben am 20. 11. 98 *ausgegeben am 20. 11. 98* *ausgegeben am 20. 11. 98*

Vor- und Zunamen, Stand und Religion	<i>Willeh. S. Kanderonsky Wolff Maler</i>
Zeit und Ort der Geburt	<i>1840. 7. Juli in Moskau</i>
Heimatgemeinde	<i>Moskau</i>
Zweck des Aufenthaltes	<i>zum Besuch</i>
Zeit wann hier	<i>20. 11. 98.</i>
Beurteilungen	<i>prof. Haß d.d. Moskau 25. 10. 98. 1. 666</i>

Регистрационный формуляр В.С.Кандинского
Мюнхен, 1898 г.

Эта запись дополняется сведением из объявления о смерти Е.И.Тихеевой помещенном в газете Одесские новости за 27 марта 1901 г.: «Лидия Ивановна и Михаил Михайлович Кожевниковы с душевным прискорбием извещают о кончине сестры Елизаветы Ивановны Тихеевой, последовавшей 27 марта. Панихиды 28-го в 9 час. утра и в 8 час. вечера. Вынос тела из дома Менделевича по Пушкинской ул. №14 в четверг в 2 час. дня в Собор, а оттуда после отпевания на Старое кладбище».

Елизавета Ивановна Тихеева играла исключительную роль в воспитании будущего художника. В упоминаемых выше автобиографических текстах Кандинский писал: «Большое, неизгладимое влияние имела на мое развитие старшая сестра моей матери... просветленную душу которой никогда не забудут соприкасавшиеся с нею в ее глубоко альтруистической жизни. Ей я обязан зарождением моей любви к музыке, сказке, позже к русской литературе и к глубокой сущности русского народа»²². В.В.Кандинский рассказывает об участии тети в его детских играх с буланой лошадкой, о совместном рисовании.

В.В.Кандинский. «О духовном в искусстве»
Фронтиспис, ксилография. Мюнхен, 1912 г.

Спустя более десяти лет после смерти Е.И.Тихеевой, художник посвящает ей один из самых значительных своих теоретических трудов «О духовном в искусстве», изданном в Мюнхене в 1912 г. сопроводив посвящение ксилографией со стилизованным мотивом колоколен, помещенной на фронтисписе книги²³. Е.И.Тихеева прожила в Одессе тридцать лет. Судя по воспоминаниям В.В.Кандинского, она переехала в Одессу в 1871 г. «... Когда мне было лет пять родители мои вместе с Е.И.Тихеевой, которой я обязан так многим, должны были переехать по болезни отца на юг, в тогда еще мало устроенную Одессу.»²⁴ После развода родителей В.В.Кандинского, произошедшего сразу после переезда семьи в Одессу Е.И.Тихеева жила (с 1874 г.) в семье младшей сестры, которая сменила в Одессе множество адресов (с 1900 по 1904 гг.) - упоминаемый выше адрес Пушкинская улица, дом 14²⁵.

Судя по отдельным архивным документам ГАОО, Е.И.Тихеева принимала участие в воспитании сводных братьев В.В.Кандинского. Так, в 1880 году она крестила одного из них - Александра. В Метрической книге Карантинной Св.Николая церкви г. Одессы за 1880 год в I-й части о родившихся под № 22 записано: «апреля 18 родился, а мая 11 крещен Александр, родители его Потомственный Почетный гражданин Михаил Михайлович Кожевников и законная жена его Лидия Ивановна; оба православного исповедания. Восприемниками были: почетный гражданин Анатолий Иванов Тихеев и дочь Коменского регистратора Елизавета Ивановна Тихеева».

Некоторые биографические данные Александра Кожевникова, включая и приведенную выше метрическую запись, дает его личное дело студента С.Петербургского университета²⁶. Из него следует, что Александр Кожевников обучался в Одесской III-й гимназии до 1898 г. В том же году он поступает в Новороссийский университет, из которого после осеннего полугодия переводится на факультет восточных языков С.Петербургского университета, который оканчивает в 1902 г. А.М.Кожевников умер от туберкулеза 20 апреля 1906 г. и был похоронен в Одессе.²⁷

В архиве В.В. Кандинского В Центре Ж.Помпиду сохраняется несколько писем матери художника касающихся драматической судьбы его брата. Е.И.Тихеева была крестницей и самого младшего из сводных братьев В.В.Кандинского Алексея Кожевникова. Об этом свидетельствуют записи в метрической книге Карантинной Николаевской церкви Одессы за 1883 г.: «22 ноября 1882 г. родился и 27 марта 1883 г. крестился Алексей, родители его Потомств. почетн. гражданин Михаил Михайлович Кожевников и законная жена его Лидия Ивановна. Восприемники: сын потомственного поч. гражданина Василий Васильевич Кандинский и дочь губернского секретаря, девица Елизавета Ивановна Тихеева»²⁸. В 1883 г. В.Кандинский учился в старших классах Одесской гимназии.

С 1901 по 1908 год Алексей Кожевников - студент медицинского факультета Новороссийского университета. Из его личного дела видно, что он в 1906 году по собственному прошению временно оставляет занятия и получает заграничный паспорт для поездки во Францию. В Париже был до 25 октября 1906 года, о чем свидетельствуют отметка

Парижского нотариуса²⁹. В Париже он отправился вместе с отцом В.В.Кандинского, Василием Сильвестровичем. Там же они встречаются с Василием Кандинским, который находится в Париже с мая 1906 г.

Некоторые сведения об Алексее Кожевникове обнаруживаются в архиве Г.Мюнтер и И.Эйхнера, находящегося в Городской галерее Ленбаххауз (Мюнхен). В недатированном письме Марии Лебедевой В.В.Кандинскому из Москвы читаем: «Леля (так называли Алексея в кругу семьи - В.А.) получил предложение быть на высших женских курсах ассистентом... Он получает отделение и амбулаторный прием, в работе то что потерял то наверстает».

Из письма Алексея Кожевникова матери от 23.4.1914 г. в Мюнхен, где она находилась у Василия Кандинского, видно, что он в это время был в Москве. А из его открытки адресованной В.Кандинскому и матери в Мюнхен от 2.5.1914 г. видно, что он путешествовал в Рим.

Нина Кандинская (Андреевская) в своей книге «Кандинский и я» отметила: «Крестником Василия был самый младший его брат - Алексей Кожевников. Учился психиатрии и был в своем предмете известен за пределами России³⁰. Много позже, в письмах В.В.Кандинского из Дессау от 10 апреля 1931 г. и 17 июня 1932 г. своему племяннику философу Александру Кожевникову (псевд. Кожев.) художник в последний раз упоминает имя Алексея Кожевникова³¹.

Алексей Михайлович Кожевников, невропатолог, доктор медицины, профессор, заведующий нервным отделением больницы имени Н.А.Семашко умер в Москве и похоронен на Ново- Девичьем кладбище (см. электронный ресурс Центра Генеалогических исследований).

Захоронение Е.И.Тихеевой не сохранилось. Старое кладбище Одессы в начале 1930-х годов было уничтожено. Сохранилось несколько ее фотографий. Значимость рассматриваемого документа определяется еще и тем, что в искусствоведческой литературе дата смерти Е.И.Тихеевой «сдвинута» на 1903й год³⁴.

В эпистолярном наследии В.В.Кандинского есть ряд писем из Одессы, в которых он упоминает своих племянниц - дочерях его сводной сестры Елизаветы Михайловны Кожевниковой (род. в 1875 г. в Одессе), в замужестве Ксида. В письме, адресованном художнице Габриэле Мюнтер от 15 сентября 1903 г. художник отметил: «Завтра будут крестить новорожденного ребенка моей сестры», спустя два года в письме от 24 сентября 1905 г. - «...Самая старшая племянница меня еще не забыла и мы хорошо поговорили. Ее зовут Мария, но все называют Машура или Муха малышку (младшую из племянниц - В.А.) зовут Лидией, как мою матушку»³⁵. В ГАОО хранятся документы о рождении этих девочек. В Метрической книге Одесской Покровской церкви за 1901 г. указано что «Мария родилась 29 ноября и была крещена 23 декабря. Родители: классный художник, поручик запаса Константин Константинович Ксида и законная жена его Елизавета Михайловна. Восприемники: Коммерции советник Михаил Михайлович Кожевников и жена надворного советника Елена Константиновна Макарова»³⁶.

Согласно архивным документам, в 1903 г. В.В.Кандинский крестил младшую племянницу Лидию, о чем свидетельствуют запись в Метрической книге Одесской Константино-Еленинской церкви: «9 августа родилась Лидия. Родители: классный художник и военный прапорщик запаса Константин Константинович Ксида и законная жена его Елизавета Михайловна, оба православные. Восприемники: Потомственный почетный гражданин Василий Васильевич Кандинский и Одесского купца дочь, девица Хариклия Константиновна Ксида».

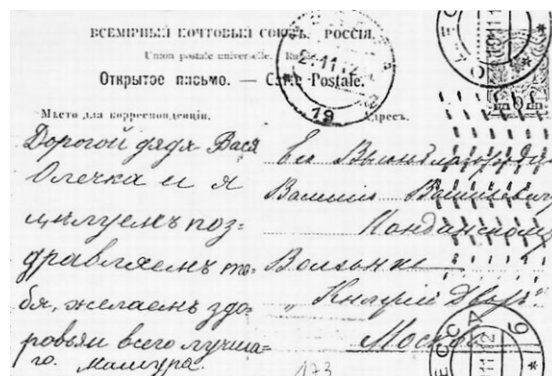

Е.И.Тихеева. Фото. 1870 г.

Е.И.Тихеева. Фото. Одесса, конец 1890-х гг.

В фонде В. Кандинского в Центре Ж. Помпиду (Париж) находится ряд фотографий племянниц В. Кандинского, а так же открытки-поздравления Марии и Лидии Василию Кандинскому с днем его рождения, датированные 21 ноября 1912 г. Связь В.В.Кандинского с семьей Ксиды продолжалась много позже, когда уехав из России, художник работал в Германии, а затем во Франции.

Открытые письма - поздравления племянниц В.В. Кандинскому, 1912 г.

P.S. Когда статья была подготовлена к изданию, в фондах ГАОО обнаружили еще два документа. Первый из них (Ф.37. - Оп. 2а. - Д. 734. - Л. 132, 132 об.) дополняет рассмотренные в начале статьи сведения о бракосочетании в 1874 г. Лидии Ивановны Тихеевой с М.М.Кожевниковым. Это так называемый «Брачный обыск», составленный в Преображенском соборе в день бракосочетания. В нем зафиксировано кроме прочего формальный документ дающий право Л.И.Тихеевой вторично выйти замуж, а именно Свидетельство о расторжении первого брака с В.С.Кандинским, выданное Херсонской духовной Консисторией 15 янв. 1874 г. за № 134. Второй документ (Ф. Р-8085. - Оп. 1) - Алфавит ЗАГС, фиксирующий умерших лиц в Одессе в 1920 г. Под № 1480 указана мать В.В.Кандинского Кожевникова Лидия.

Автор приносит свою благодарность Л. Белоусовой и С. Седых за их благосклонность и помощь в подготовке статьи.

¹ Одесские новости. - 1913. - 26 янв. - № 8932. - Некролог; Там же - «М.М.Кожевников». 27 янв. (с приложением фото М.М.Кожевникова). Год рождения М.М.Кожевникова устанавливается по записи о смерти в метрической книге Покровской церкви Одессы: ГАОО. - Ф. 37. - Оп. 13. - Д. 396.

² Ралли Степан Иванович (1821, Лондон - 1902, Одесса) - представитель одной из известнейших семей Одессы. См.: Решетов Г.Е. Ралли // Всемирные Одесские новости. - 2009. - № 3(74). - С. 3.

³ Одесский вестник. - 1871. - 6 авг. - № 171, 178.

⁴ ГАОО. - Ф. 42. - Оп. 35. - Д. 358. - Л. 1, 2.

⁵ Подробнее см.: Абрамов В. В.В.Кандинский в художественной жизни Одессы. Документы, материалы. - Одесса, 1995. - С. 10-12.

⁶ См.: Старая Одесса фотографии и фотографы. Из коллекции А.А.Дроздовского. - Одесса, 1913. - С. 72, 142-146.

⁷ Ежегодник промышленности и торговли г. Одессы / 2-е изд. - Одесса, 1897. - С. 41.

⁸ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1889. - С. 151 и сл.

⁹ Князь Гагарин-Стурдза Юрий Евгениевич (1846-1905 гг.).

¹⁰ Адрес - календарь Одесского градоначальства на 1890 г. - С. 154.

¹¹ ГАОО. - Ф. 2. - Оп. 8. - Д. 564.

¹² Путеводитель по Одессе и ее окрестностям. Адрес-календарь. / Изд. В.В.Спидана. - Одесса, 1889. - С. 370.

¹³ Губарь О. Дерibasовская, № 17 + Екатерининская, № 16: Недвижимость Калафти (Санца) // Дерibasовская-Ришельевская. - 2015. - № 63. - С. 70-90.

¹⁴ Отчет III-й Одесской мужской гимназии за 1881/82 гг., составленный секретарем педсовета М.Панченко. - Одесса, 1883. - С. 23.

¹⁵ Очерк деятельности товарищества чайной торговли и складов «Братья К. и С. Поповы».

¹⁶ ГАОО. - Ф. Р-8085. - Оп. 1. - Д. 412. - Л. 43.

¹⁷ Kleine Gi. Vasilij Silvestrovic Kandinski - ein maler // Kunstchronik. - 1990. - Вып. 3. март. - С. 93,94.

- ¹⁸ Цит. по: Grohmann W. Wassily Kandinsky, sein Leben , sein Werk, Cologne, DuMond. - Shaugberg, 1956. - P. 15, 16.
- ¹⁹ Цит. по: Kandinsky N. Kandinsky und ich.
- ²⁰ Бараев В. Дерево. Декабристы и семейство Кандинских. - М., 1991. - С. 246.
- ²¹ ГАОО. - Ф. 37 - Оп. 13. - Д. 523. - С. 97,98.
- ²² Цит. по: Кандинский В.В. избрание трудов по теории искусства. - Т. I. - М., 2001. - С. 268.
- ²³ Kandinsky. Ubea das Geisttge sn der Kunst. - Munchen, 1912. *Об упоминаемой гравюре В.В.Кандинского см.: Roethel Н.К. Kandinsky: Das Graphiche Werk. - Cologne, 1970. - P. 166, 167.*
- ²⁴ Кандинский Ступени. Текст художника. - М., 1918.- С. 53.
- ²⁵ См.: Адрес-календари Одесского градоначальства 1901-1904 гг.
- ²⁶ Центральный Государственный исторический архив, г. С.Петербург. - Ф. 14 - Оп. 3. - Д. 36027.
- ²⁷ Одесские новости. - 1906. - 10 и 31 марта.
- ²⁸ ГАОО. - Ф. 45. - Оп. 5. - Д. 6369. *Запись в метрической книге воспроизводится по личному делу Алексея Михайловича Кожевника - студента Новороссийского университета.*
- ²⁹ Там же. - С. 13.
- ³⁰ Kandinsky N. Kandinsky und ich. /2nd ed. - Munich, 1987. - P. 25.
- ³¹ Derouet C. Vassily Kandinsky. Correspongances avec Zervos et Kojeve.Les Cahiers du muse national d'art moderne. Hors- Serie/ Archives. - 1992. - P. 158.167.
- ³² Фото из архива В.В.Кандинского (Центр Ж. Помпиду, Париж). *Публикується по репродукції: Кандинский. Каталог выставки. Музей Соломона П. Гуттенхайма. - Нью Йорк, 2009. - С. 286, 319. (на англ. языке).*
- ³³ *Публикується по воспроизведению фотографии: Grohmann V. Wassi Kandinsky: Life and Work. - New York, 1958. - P. 19.*
- ³⁴ См.: Кандинский В.В. Избранные труды по теории искусства. - Т. I. - М., 2001. - С. 376; Аронов И. Кандинский. Истоки 1886-1907. - М., 2010. - С. 118.
- ³⁵ *Письма находятся в архиве Г.Мюнтер и И.Эйхнера в Городской галерее Ленбаххауз (Мюнхен).*
- ³⁶ ГАОО. - Ф. 37. - Оп. 13. - Д. 500. - Л. 226, запись 234.

Анна Алексеевко (Харків, Україна)

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ НАУКИ, ПРОМИСЛОВОСТІ ТА АРХІТЕКТУРИ ОДЕСИ У ФОНДАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ

Центральний державний науково-технічний архів (ЦДНТА) - єдина в Україні архівна інституція, що спеціалізується на збиранні, зберіганні, обліку та всебічному використанні науково-технічної документації (НТД). У ЦДНТА сконцентровано проектну, конструкторсько-технологічну, науково-дослідну документацію, що утворилася в результаті діяльності провідних науково-дослідних, проектних, конструкторських організацій, розташованих на території України, а також видатних діячів науки і техніки. Природно, що у фондах архіву відклалися документи, які містять інформацію щодо розвитку науки, промисловості та архітектури Одеси - міста з давньою історією, крупного українського промислового центру. Хронологічно вони охоплюють 1928-1991 роки.

З плином часу інтерес науковців і краєзнавців до вивчення цього періоду поступово зростає. Відповідно, дослідники шукають нових джерел для своїх студій. Аналіз публікацій з історії Одеси на предмет використання фондів ЦДНТА свідчить, що вони є малознаними. Архівна науково-технічна документація, не зважаючи на свою інформативність, часто залишається не введеною в науковий обіг.

Однією з причин цього є відсутність спеціального архівного довідника по Одещині на кшталт тих, що були упорядковані архівістами за іншими регіонами (по Київській, Харківській, Дніпропетровській областях, Криму та Донбасу)¹. Тому актуальним на сьогодні є схарактеризувати коло джерел з фондів ЦДНТА, якими можна послуговуватися при вивченні окремих аспектів історії Одеси. Цю настанову поставили собі за мету автори статті.

Документальний масив архівної НТД за своєю інформаційною насиченістю поділяється на два умовні блоки: 1) фонди, у яких зосереджені напрацювання інституцій, розташованих в Одесі; 2) комплекси або їх частини, що містять відомості щодо проектування об'єктів на території Одещини. З поміж останніх доцільно виокремити картографічні матеріали.

Перший блок представлено документами з дев'яти фондів, які мають назви: Р-19 Чорноморське Центральне проектно-конструкторське бюро Міністерства морського флоту СРСР, м. Одеса; Р-44 Спеціальне конструкторське бюро прецизійних верстатів Міністерства верстатобудівної та інструментальної промисловості, м. Одеса; Р-46 «ЧорноморНДІпроект» - філія Державного проектно-вишукувального і науково-дослідного інституту морського транспорту «СоюзморНДІпроект» Міністерства морського флоту СРСР, м. Одеса; Р-67 Український науково-дослідний інститут верстатобудівної та інструментальної промисловості «УкрНДІВП»; Р-96 Науково-дослідний інститут спеціальних способів лиття «НДІСЛ» Міністерства верстатобудівної та інструментальної промисловості СРСР, м. Одеса; Р-118 Проектно-конструкторський технологічний інститут НВО «Спецтехоснастка» Всесоюзного виробничого об'єднання «Союзтехпромавтоматизація» Міністерства тракторного і сільськогосподарського машинобудування СРСР; Р-129 Спеціальне конструкторське бюро алмазно-розточувальних і радіально-свердильних верстатів «СКБАРВ» Міністерства верстатобудівної та інструментальної промисловості СРСР, м. Одеса; Р-168 Проектний інститут № 3 Міністерства державного будівництва СРСР; Р-184 Одеське спеціальне конструкторське бюро спеціальних верстатів, ОСКБСВ Міністерства верстатобудівної та інструментальної промисловості СРСР, м. Одеса.

Як бачимо, серед означених архівних фондів переважають ті, що стосуються верстатобудування та інструментальної промисловості. Їх фондоутворювачами є потужні конструкторські бюро та науково-дослідні інститути галузі, що являють собою визначні установи Одеси. За складом ці документальні комплекси віднесені до групи конструкторської документації². Вони являють собою проекти виробів (верстатів, агрегатів, автоматів, апаратів, ліній тощо), у яких закладено передові технічні ідеї, запропоновані одеськими інженерами-конструкторами у 1950-1991 роках. Крім того, два комплекси (за системою обліку ЦДНТА, комплекси 3-16 та 3-52) містять документи, віднесені до групи науково-дослідної документації.

Крім наукових ідей, виражених у винаходах та відкриттях, за звітами про НДР можна простежити становлення окремих учених, формування творчих колективів та наукових шкіл, що діяли в Одесі, зародження і розвиток наукових напрямів. Так, у фонді Українського науково-дослідного інституту верстатобудівної та інструментальної промисловості «УкрНДІВП» зберігаються звіти про науково-дослідні роботи (НДР) та кресленики до них з 13 проблем щодо винайдення принципово нових конструкцій і технічних процесів, які розробляли його працівники протягом 1963-1973 років³. У фонді Р-96, окрім конструкторської документації, відклалися звіти по темах робіт Науково-дослідного інституту спеціальних способів лиття «НДІСЛ» за 1965-1976 роки⁴. Документи висвітлюють створення технологічних процесів і автоматичних комплексів обладнання для виробництва точних відливочних новими прогресивними способами. Значна частина із представлених у ЦДНТА розробок демонструвалися на ВДНГ, мають урядові нагороди та були впроваджені у виробництво на крупних заводах.

Більш цікавими для краєзнавців є документи другого умовного інформаційного блоку - ті, що містять відомості щодо проектування об'єктів на території Одещини. Серед них, перш за все, потрібно назвати проекти одеського морського вокзалу та одеського порту, розроблені інститутом ЧорноморНДІпроект. Вони розкривають теми: «Одеса - морські ворота України», «Архітектура одеських будівель і споруд» тощо. Кілька документів з цього фонду опубліковані на офіційному веб-сайті архіву, у першому розділі на виставки «Між водою і суходолом: українські порти у фондах ЦДНТА України»⁵.

Комплекс 1-117 «Одеський порт» нараховує 137 одиниць зберігання, 120 з яких текстові⁶. До нього включено проекти реконструкції порту (1929-1941 рр.), реконструкції та відбудови (1944-1951 рр.), розвитку та реконструкції (1952-1967 рр.), а також звіти про науково-дослідні роботи з тем «Шляхи підвищення пропускної спроможності морських портів за рахунок виявлення та використання внутрішніх резервів» та «Морські порти» за 1965-1967 рр. За документами можна вибудувати ретроспективне бачення розвитку одеського порту, визначити характер його споруд і рівень обладнання на кожному з етапів.

Розлогі пояснювальні записки містять відомості щодо історії порту, починаючи з 90-х років XVIII ст. Найбільше віддзеркалення у документах знайшов період 1930-х - 1960-х років. На 1931 рік акваторія Одеського порту становила 2,382 км², територія порту - 1,226 км².⁷ Розроблення проекту такого визначного комплексу споруд передбачало проведення детального вивчення питання та залучення допоміжних статистичних і розрахункових матеріалів, зокрема щодо його вантажообігу та пропускної здатності причалів за різні роки⁸. Вони включені до складу проектного завдання. Відомості щодо стану основних гідротехнічних споруд зафіксовані у їх паспортах⁹. Детальний опис руйнувань, які були завдані гідротехнічним спорудам порту під час Другої світової війни (коли були зруйновані три чверті причального фронту) міститься у справі «Матеріали обстеження та першочергові заходи щодо відновлення Одеського порту» 1944-1945 рр.¹⁰ Порівняння інформації про наявні об'єкти зі схемами та перспективними планами розвитку¹¹ надасть можливість дослідникам скласти усебічне уявлення про шляхи розвитку Одеського морського порту.

Визначною подією в історії порту та Одеси в цілому стало спорудження морського вокзалу на Новому молу, яке мало вирішити як питання покращення обслуговування пасажирів, так і логічно завершити архітектурно-просторову композицію одного з найважливіших історичних ансамблів міста - Приморського бульвару з Потьомкінськими сходами. У ЦДНТА України зберігаються варіанти ескізного вирішення комплексу пасажирського району (генплан, ситуаційні плани та плани транспортної розв'язки тощо), розроблені ЧорноморНДІпроектм у 1956 р.¹² Про вигляд будівлі свідчать кресленики фасадів і поверхові плани будівлі вокзалу, а також ескізи внутрішнього оздоблення стін, вітрин, торгового устаткування та плафонів залів, ескізи оформлення інформаційного табло тощо. Слід відзначити, що проект неодноразово коригувався відповідно до вказівок Держбуду СРСР. Це знайшло своє відображення у документальному комплексі ЦДНТА¹³. Зокрема, у документах містяться відомості про нереалізовані задуми архітекторів. Наприклад, на стадії проектного завдання між іншими розглядалася можливість завершити будівлю морвокзалу висотною конструкцією, від чого згодом відмовилися¹⁴. Архівні документи свідчать, що створений у 1956-1967 рр. проект, авторами якого є видатні одеські архітектори В.К.Головін, В.П.Кремляков, І.М.Альтер, інженер О.Ю.Шайкіс, відповідно до вимог часу неодноразово змінювався у бік спрощення архітектурного оздоблення споруди. Це пов'язано із прийняттям знаменитої постанови ЦК КПРС та РМ СРСР від 4 грудня 1955 р. №1871 «Про усунення надмірностей у проектуванні та будівництві». Проект морвокзалу в Одесі було остаточно затверджено у 1962 р., тоді ж почалася і його реалізація, завершена у 1967 р. Альбом світлин будівництва фіксує стадії цього процесу¹⁵. Офіційне відкриття морського пасажирського вокзалу відбулося у 1968 р. Автори проекту були нагороджені премією Ради Міністрів СРСР за видатний об'єкт будівництва та проектування¹⁶.

Не менш важливим з огляду на здійснення пасажирських перевезень є й залізничний вокзал Одеси, першу капітальну будівлю якого зведено у 1884 р. за проектом архітектора В.О.Шретера. Вона вважалася однією з найкрасивіших споруд міста, але під час Другої світової війни її було повністю знищено. Від архітектурно витонченої споруди залишилась лише груда уламків на рівні підлоги¹⁷. Відбудова вокзалу проводилася у 1950-1952 рр. за проектом Л.М.Чупріна¹⁸. На жаль, свій довоєнний вигляд будівля вокзалу втратила назавжди. У ЦДНТА зберігається пояснювальна записка до проектного завдання відновлення будівлі Одеського залізничного вокзалу, датована 1949 роком, яка проливає світло на мотивацію архітекторів. При проектуванні нового вокзалу автори враховують такі положення: архітектурний образ повинен виражати героїку нової епохи і відображувати героїчну роль, яку зіграла Одеса у війні. У документі зазначено: «Відображаючи ці положення в композиції архітектурного образу, будівля вокзалу вирішується в мажорних урочистих формах з простотою обсягів і витонченістю деталей. Монументальна простота форм ув'язується з розкриттям історичної ролі Одеси. Виступаюча вперед центральна частина будівлі створює образ, що символізує невідступну волю до перемоги міста-героя»¹⁹. Проектна документація такого характеру є найбільш запитуваною тими дослідниками, хто цікавиться історією архітектури, вивченням персоналій та доробку окремих архітекторів і творчих колективів. До їхніх послуг у проектах цивільного будівництва та фондах особового походження, сформованих архітекторами, виявлено і описано близько 300 архітектурних об'єктів²⁰.

В одному з таких фондів Р-202 члена-кореспондента Академії мистецтв СРСР О.І.Заварова містяться відомості про проект відомого зодчого XIX ст. О.Й.Бернадацці (1831-1907 рр.), який з 1879 р. був головним архітектором Одеси. У звіті про діяльність Творчої архітектурної майстерні Академії мистецтв (ТАМАМ) вміщено: коротку характеристику проекту реконструкції готелю «Красна», світлокопії креслеників фасаду, варіантів планів поверхів, розрізів, ескізів інтер'єрів²¹. Встановлено, що будівлю готелю «Брістоль» (у радянські часи - готель «Красна») по вул. Пушкінській у м. Одеса зведено у 1898-1899 рр. за проектом архітектора О.Й.Бернадацці, у 1990-ті роки готель реконструйовано за проектом київського архітектора С.М.Миргородського²².

Інформацію щодо містобудівної інфраструктури Одеси містять звіти про науково-дослідні роботи Науково-дослідного і проектного інституту містобудування «КиївНДПмістобудування», який займався науково-технічними і науково-прикладними дослідженнями з питань містобудування, що забезпечували розвиток і реконструкцію міст та регіонів України, будівництво та реконструкцію об'єктів житлового і громадського призначення у комплексі з розв'язанням економічних і екологічних проблем забудови міст; розробленням питань їх інженерного забезпечення, благоустрою та транспортного обслуговування. Його науковцями розроблялася проблема «Планування і забудова курортів і зон відпочинку». У напрацюваннях щодо її вирішення схарактеризовано й Одесу, як один із значних курортних районів Чорноморського узбережжя²³.

Виконуючи завдання «Розробити рекомендації з архітектурно-планувального формування центрів міст» працівники інституту у 1976 р. провели аналіз планування і забудови загальноміських центрів Києва, Харкова, Дніпропетровська й Одеси. Відповідні рекомендації по кожному з населених пунктів вміщено в окремих томах²⁴. Означені звіти про НДР багато ілюстровані, зокрема, картографічними матеріалами. Наприклад, додатком до одного з них, присвяченого Одесі, є карта-схема «Облік історико-архітектурної спадщини Одеси»²⁵, яка складається з чотирьох схематичних планів міста. За її допомогою розглядаються такі аспекти дослідження як просторовий вплив пам'яток та їх зорове сприйняття. Там само вміщено й «Схему розташування джерел виробничих викидів Одеси»²⁶, яка доповнює пропозиції щодо поліпшення стану довкілля у місті²⁷.

Загалом у фондах ЦДНГА виявлено майже 70 карт і планів Одеси та Одеської області, які входять до складу проектної та науково-дослідної документації²⁸. Більшість із них присвячені використанню водних та земельних ресурсів, упорядкуванню окремих ділянок у зв'язку із проектуванням народногосподарських об'єктів.

Проекти підприємств здаються дещо прозаїчнішими, порівняно з яскравими цивільними спорудами, але від цього вони не втрачають своєї інформативності як джерел для вивчення розвитку галузей промисловості на теренах Одещини. У ЦДНГА укомплектовано «Колекцію документів із проектування, будівництва та реконструкції підприємств харчової промисловості» (комплекс 1-14), куди включено проектну та організаційно-розпорядчу документацію до 153 промислових об'єктів. З них два - маслоекстракційний завод та жирокOMBінат - розташовані в Одесі, ще сім - переважно, винзаводи - у різних селищах Одеської області²⁹. Хронологічно ці документи охоплюють період з 1957 по 1968 рр.

Інша архівна колекція, сформована у складі фонду Р-125 Український державний республіканський інститут з проектування енергопостачання міст «Укрдїпроенерго» Головного управління капітального будівництва Міністерства енергетики та електрифікації УРСР, м. Київ під назвою «Міські електричні мережі», містить документи з розширення та реконструкції електромережі Одеси за 1968 та 1986 роки³⁰. Ще один цікавий проект є свідченням рівня технічної оснащеності одеської бази Укроптм'ясорибторгу. У ньому вперше у практиці будівництва холодильників на території України був створений пристрій холодильника для зберігання риботоварів у трьох ємностях загальним обсягом камер 1100 тонн³¹.

Більше відомостей щодо розвитку рибного господарства регіону знаходимо в техніко-економічній доповіді «Рибогосподарське використання плавневих земель і придунайських озер»³², підготовленої Київським відділенням Державного інституту з проектування гідротехнічних рибоводно-меліоративних та ставкових споруд «Гідрорибпроект» на субпідрядних началах із Українським державним проектно-вишукувальним та науково-

дослідним інститутом «Укрдїпроводгосп» у 1970-1972 рр. У ній оглянуто стан рибного господарства на придунайських водоймищах (рибоводно-біологічні умови, наявні об'єкти, обсяги вилову риби), перелічено запроєктовані заходи з розвитку галузі в Одеській області (основні техніко-економічні показники, обсяги робіт, будівельних матеріалів, вартість будівництва рибних господарств), запропоновано схему захисту рибних господарств від повеней³³.

Таким чином, наведені у статті приклади документів з фондів ЦДНТА України дають право стверджувати про значну різноманітність інформаційного масиву науково-технічної документації та окреслюють можливі шляхи її залучення до джерельної бази досліджень з історії науки, промисловості та архітектури Одеси та Одеської області.

¹ Центральний державний науково-технічний архів України. Бібліографічний огляд за матеріалами періодичних видань. 1971-2007 рр. / До 90-річчя від дня створення системи архівних установ України / Укл. М.А.Балишев. - Харків: СПД ФО Михайлов, 2008. - 62 с.

² Центральний державний науково-технічний архів України: Путівник / Авт.-упоряд. А.О.Алексєенко та ін. - Харків: Федорко, 2009. - С. 91-98.

³ Центральний державний науково-технічний архів України (ЦДНТА). Ф. Р-67. К. 3-16, Спр. 1-780.

⁴ ЦДНТА. - Ф. Р-96. - К. 3-52. - Спр. 1-83.

⁵ Між водою і суходолом: українські порти у фондах ЦДНТА України [Електронний ресурс] : Виставка документів он-лайн / О.І.Барикіна // Центральний державний науково-технічний архів України: офіційний веб-сайт. - Режим доступу: <http://www.archive.gov.ua/ukr/viewexhibitions/67.html>

⁶ ЦДНТА. - Ф. Р-46. - К. 1-117. - Оп. 2. - С. 29.

⁷ ЦДНТА. - Ф. Р-46. - К. 1-117. - Спр. 3. - Арк. 18.

⁸ Там само. - Спр. 1-10.

⁹ Там само. - Спр. 26-70, 92-99.

¹⁰ Там само. - Спр. 21.

¹¹ Там само. - Спр. 20, 72-75.

¹² ЦДНТА. - Ф. Р-46. - К. 1-44. - Од. зб. 1.

¹³ Там само. - Спр. 4-8, 12.

¹⁴ Там само. - Спр. 2.

¹⁵ ЦДНТА. - Ф. Р-46. - К. 1-117. - Спр. 101.

¹⁶ ЦДНТА. - Ф. Р-46. - К. 1-44. - Спр. 1. - Арк. 2.

¹⁷ Роки війни і відбудови: Історичні нариси за документами ЦДНТА України / Авт.-упоряд. Н.В.Миргород, А.О.Алексєенко. - Харків: Колорит, 2006. - С. 58-59.

¹⁸ Саркисьян К.С. Ставницер М.Ф. Улицы рассказывают: Одесса. - Одесса: Маяк, 1968. - С. 121.

¹⁹ ЦДНТА. - Ф. Р-195. - 1-344. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 12.

²⁰ Проекти цивільної архітектури у фондах ЦДНТА України та їх автори: довідник / Укл. А.О.Алексєенко та ін. - Харків: ЦДНТА, 2012. - 170 с.

²¹ ЦДНТА. - Ф. Р-202. - Оп. 2. - Спр. 93. - Арк. 5-6, 17-26.

²² Саркисьян К.С. Улицы рассказывают... - С. 166.

²³ ЦДНТА. - Ф. Р-100. - К. 3-32. - Спр. 1-5.

²⁴ Там само. - Спр. 267, 271.

²⁵ Там само. - Спр. 271. - Арк. 134.

²⁶ Там само. - Спр. 271. - Арк. 130.

²⁷ Картографічні матеріали у складі звітів про науково-дослідні роботи (за фондами ЦДНТА України). Довідник / Укл. М.А.Балишев, О.Є.Дождьова. - Харків: Федорко, 2008. - С. 209.

²⁸ Там само. - С. 206-209; Картографічні матеріали у складі проектної документації ЦДНТА України: довідник / Укл. А.О.Алексєенко та ін. - К. : ДНВП «Картографія», 2012. - С. 319-325.

²⁹ ЦДНТА. - Ф. Р-10. - К. 1-14. - Спр. 36, 38-40, 43, 44, 46, 48, 107, 162-163.

³⁰ ЦДНТА. - Ф. Р-125. - К. 1-273. - Спр. 18-22, 26-28.

³¹ ЦДНТА. - Ф. Р-149. - К. 1-209. - Спр. 1-17.

³² ЦДНТА. - Ф. Р-149. - К. 1-215. - Спр. 1-3.

³³ До історії облаштування, впорядкування і використання ресурсів штучних водоймищ України у ХХ ст.: Огляд документів ЦДНТА України / Укл. А.О.Алексєенко, О.Є.Дождьова. - Харків : ЦДНТА України, 2014. - С. 166.

Олег Бабенко (Кіровоград, Україна)

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВІДОМОСТЕЙ ПРО ВТРАТИ УКРАЇНИ ВІД ІНДУСТРІАЛЬНИХ ПРОЕКТІВ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ (на прикладі проекту КремГЕС)

В історії України, як і в історії будь-якої країни, були періоди звершень. Проте кожна перемога, а особливо перемога над природою, завжди має свою ціну. У 1950-х рр. побудова Кременчуцької ГЕС вважалася непересічним досягненням радянської економічної системи. Але з часом це досягнення обернулося для України численними проблемами. Відображенню у колекції документів Державного архіву Кіровоградської області деяких проблем, пов'язаних з проектуванням та побудовою КемГЕС, присвячена дана стаття.

Дніпро - третя за розмірами річка Європи. Поступається тільки Волзі і Дунаю. Стік води на річці - нерівномірний. Отримуючи найбільшу кількість води від танення снігів - 60-70% від загальної кількості, а в деякі роки і до 80% від річного стоку, в інші пори року Дніпро міліє. Не дивно, що перша велика ГЕС на Дніпрі, збудована біля м. Запоріжжя в 30-х рр. ХХ ст., працювала вкрай неритмічно. Для рівномірного надходження води на її гідротурбіни вирішили вибудувати на Дніпрі каскад ГЕС з водосховищами. Тож М.С.Хрущов, який після смерті деспота став на чолі країни, теж вважав, що електроенергетика повинна випереджувати всі інші галузі господарства за темпами свого зростання.

Чогось нового в теорію економічного розвитку цим твердженням керівник СРСР не вніс, адже таким шляхом йшли всі тогочасні розвинені країни світу. Однак реалізовували вони поставлені перед собою завдання різними методами, як правило - економічно доцільними. А для населення тоталітарної країни, якою, власне, і був СРСР, все, що вилітало з уст керманців, завжди сприймалося як геніальні думки, породжені винятково ними, і які необхідно будь-що втілювати в життя, не зважаючи на затрати, час, зусилля.

Взятий в СРСР курс на «суцільну електрифікацію», що, загалом, вірно передбачав створення величезних енергетичних систем включно з тепловими та гідростанціями, почали втілювати із комуністичним завзяттям. Аргументами на користь повсюдного будівництва ГЕС різної потужності було те, що затрати на виробництво одного кіловата електроенергії будуть надзвичайно дешевими, та, окрім того, комплексно вирішуватимуться й інші народно-господарські завдання, зокрема зрошення засушливих земель на величезних площах, постачання прісної води до великих промислових центрів тощо.

Ціна електроенергії, виробленої на ГЕС, дійсно невисока. Однак, про фактичну ціну, що їй довелося сплатити за кожен збудовану ГЕС, зокрема на Дніпрі, і, перш за все, Кременчуцьку, та про наслідки появи рукотворних «морів» воліли не говорити. І не дивно - вони виявилися фантастичними у всіх вимірах. Введена «ударними темпами» в дію Кременчуцька ГЕС була прикладом відносно швидкої побудови, завершеної в стислі терміни завдяки використанню передових на той час методів здійснення робіт, інженерних підходів, нових матеріалів та конструкцій.

Тож не дивно, що спланований і з часом збудований на Дніпрі каскад ГЕС у межах України - став основою економічної могутності СРСР, підставою кинути виклик наймогутнішій на країні світу - США, підґрунтям для погроз їй своїми ракетами, а європейським країнам - танками, що були головним локомотивом просування комуністичних ідей по всьому світу.

Першим післявоєнним заходом стало збільшення площі водосховища ДніпроГЕСу, від чого збільшилася і кількість виробленої електроенергії. Тепер вона в окремі періоди сягала 650 тис. кВт. Але «дитячі» хвороби цієї ГЕС подолати не вдалося: електростанція і надалі працювала вкрай неритмічно. Для того, щоб компенсувати цей недолік, вище від Запоріжжя необхідно було побудувати нові електростанції з тим, щоби штучно регулювати стік води, зменшуючи її на час повені та збільшуючи у межень.

Однією з таких споруд, за твердженнями кількох проектних організацій СРСР, повинна була стати Кременчуцька ГЕС з великим водосховищем. Це водосховище, маючи гігантські

розміри, накопичувало б весною чимало води, а влітку та восени її ефективно спрямовувало до ДніпроГЕСу, чим гарантувалася її безперебійна і ритмічна робота впродовж року ¹.

Одночасно з будівництвом греблі біля Кременчука та зі створенням водосховища, вирішувалася й інша проблема - судноплавна. Проте, вирішуючи господарські проблеми, держава не звертала уваги на багато інших, таких як долі людей, що споконвіку жили на берегах Дніпра, загибель родючих ґрунтів, знищення прадавніх лісів та пам'яток тисячолітньої історії, що були принесені в жертву індустріальному монстру.

Як свідчать документи Державного архіву Кіровоградської області, вивчення умов, необхідних для спорудження ГЕС поблизу м. Кременчука, розпочалися ще у 1932 році. Відтоді і по 1936 рік, на виконання Постанови Ради Праці й Оборони, проектною організацією «Укргідеп» здійснювалися роботи з обґрунтування робочої гіпотези «Великого Дніпра». Першочергове значення в цій роботі приділяли можливості створення суцільної безперешкодної транспортної магістралі від Смоленська до Чорного моря шляхом створення великих штучних водосховищ на притоках Верхнього, Середнього та Нижнього Дніпра, а також на р. Десна. Було заплановано почергово збудувати там вісім електростанцій. Якби це вдалося реалізувати, то Дніпро перетворився б майже на суцільне водосховище протяжністю близько 2 тис. км - від Чорного моря до м. Смоленська. Про вплив руйнівних процесів і явищ на навколишню природу, пов'язаних з появою такого дивного за формою і розмірами «моря», про загальну кількість знищених міст, сіл та хуторів, а також лісів, озер, пасовищ і родючих ґрунтів, про зникнення під мулом цілих пластів історії й археологічних культур ми могли б лише здогадуватися, аналізуючи сьогодні можливі наслідки спричинених ними екологічної й гуманітарної катастрофи.

Матеріали досліджень басейнів Дніпра та Десни спочатку обговорили на нараді в Академії наук УРСР, що відбулася в 1933 році. Через рік, в 1934 р., відбулося чергове обговорення, тепер вже на спільній нараді планових організацій РРФСР, УРСР та БРСР.

Радянському уряду під тиском доводів вчених від реалізації вказаного плану все ж довелося відмовитися - величезні масиви територій у верхів'ях Дніпра через особливості рельєфу й відповідну характеристику ґрунтів відразу перетворилися б на гігантське рукотворне болото. Зате Міністерство будівництва електростанцій спішно взялося за будівництво ГЕС на Нижньому та Середньому Подніпров'ї, кинувши туди вивільнені фінансові й трудові ресурси.

Вивчення Дніпра продовжилися в наступні два роки. В 1936 році відбулося засідання експертної комісії Держплану СРСР, де розглянули робочу гіпотезу «Великого Дніпра». Там визнали, що найважливішою частиною «Великого Дніпра» є енергетичний потенціал саме Нижнього Дніпра. Першочерговим завданням на Нижньому Дніпрі є спорудження Кременчуцької ГЕС, що дозволить регулювати стік річки і повністю використати проектну потужність ДніпроГЕСу. На нараді констатували, що створення водосховищ у Верхньому Дніпрі є неможливим через величезну природну зволоженість тієї території, що призведе до появи ще більшої кількості боліт. З цієї ж причини експертна комісія вважала недоцільним спорудження Київського водосховища. Зате цілком реальним вважалось з'єднання Дніпра з Волгою через річки Десна і Ока ².

Отримавши висновки вчених, Держплан СРСР дав вказівки «Укргідепу» розробити впродовж 1937 року технічні умови «Реконструкції Дніпра» з метою побудови Київської, Переяславської, Канівської та Кременчуцької ГЕС. Роботи з проектування тривали до 1940 року. За цей час «Укргідеп»ом виконані величезні за об'ємом роботи по створенню технічних креслень Дніпровських ГЕС, визначення глибоководного шляху від Києва до Чорного моря, зрошення близько 1 млн. га земель на півдні України. Також розробили проект ще однієї ГЕС - Дніпродзержинської. З усіх п'яти ГЕС, що планували спорудити на Дніпрі, першочерговою вважали будівництво саме КремГЕС.

Всі гігантські за об'ємами матеріали з «Реконструкції Дніпра» були готові на початок 1941 року. Їх передали на розгляд до Москви, в трест «Гідроенергопроект». Війна, що розпочалася влітку 1941 року, не дозволила ці матеріали розглянути та затвердити ³. Після війни, у зв'язку з відбудовою ДніпроГЕСу, урядова комісія вже котре дійшла до висновку, що докорінне покращення роботи цієї ГЕС можливе тільки завдяки побудови нової

електростанції поблизу Кременчука. В 1945-1948 рр. на Середньому Подніпров'ї знову працювала пошуково-розвідувальна бригада «УкрГідепу». Спеціалісти цієї організації розробили технічний проект Кременчуцької ГЕС і передали його до Москви на затвердження. Там проект затвердили. Однак будівництво Кременчуцької ГЕС відклали - уряд вирішив будувати Каховську ГЕС.

В 1953 році «УкрГідепу» наказали переробити раніше виконаний проект КремГЕСу. Новий проект Кременчуцької ГЕС був готовий на червень 1954 року. Відповідно до проекту місцем розташування нової ГЕС обрали ділянку біля с. Табурище Кіровоградської області, за 12 км вище від м. Кременчука. Вода для ГЕС акумулювалася в Кременчуцькому водосховищі. Вивчення дна та берегів цього гігантського водосховища тривало в 1931-1935 роках, в 1938 році, в 1946 та в 1953-1954 рр. Передбачалося, що новостворене водосховище протяжністю в 185 км. сягатиме на півночі м. Канів. Вже на той час їх називали «морями».

Рельєф долини Дніпра в районі майбутнього водосховища надзвичайно різнився. Правобережжя - високо підняте плато над долиною річки. Лівобережжя - низовина, складена з м'яких лесових порід, колишня тераса Дніпра. Відстань між протилежними берегами теж різнилася: від 4,8 км до 8 км, до 39 км біля Вільшанського мису, біля Мошногірського мису долина звужувалася до 16 км, а потім, до Канева, майже не змінювалася і сягала 18-20 км між протилежними берегами. Серйозні корективи щодо розмірів майбутнього водосховища привносили долини двох приток Дніпра - Тясмину та Сули. Так, при вивченні долини водосховища передбачалося, що його води підуть вверх по Тясмину на 84 км досягнуть окраїн м. Сміли. По річці Сула вода підніметься вверх на відстань 60-64 км⁴.

В усіх проектах «Великого Дніпра», починаючи з 1932 року, пошуковці місцем для греблі майбутньої Кременчуцької ГЕС бачили тільки Табурищанський мис, що далеко виступав у Дніпро. Тож гребля майбутньої ГЕС стояла б на гранітних монолітах товщиною 16-18 метрів, від чого була надзвичайно стійкою. Гідровузол примикав на правому березі до Табурищанського мису, який був природнім продовженням бетонної греблі. На лівому низинному і заболоченому березі планувалося насипати високу дамбу. Під трасою лівобережної дамби хоч і залягали піски, але під ними теж були товщі гранітів.

Навколо майбутнього гідровузла знаходилися величезні поклади будівельного піску та гранітні родовища, вкрай необхідні для спорудження ГЕС. Здавалося, що умови для побудови Кременчуцької ГЕС склалися вкрай ідеально. Однак довгий час на перешкоді побудови ГЕС були величезні матеріальні затрати на спорудження водосховища. Тоді, в 30-40-х рр. ХХ ст., до побудови КремГЕС не приступали саме з цих міркувань. В 1940 і в 1952 роках навіть розглядалися інші варіанти побудови ГЕС, а не тільки на Табурищанському мисі.

Альтернативних проектів загалом було три. Так, одним з них планували спорудити ГЕС біля м. Новогеоргіївська, тобто північніше Табурищанського мису. Іншим проектом намагалися взагалі змінити конструкцію самої греблі ГЕС, збудувавши її низьконапірною, від чого різко зменшувалася площа водосховища. Розглядався і третій проект - взагалі відмовитися від Кременчуцької ГЕС, а нову збудувати вище на 15 км від м. Черкаси. У цьому випадку під водосховище відійшли б долини річок Ірдинь та Тясмину. Оскільки на той час р. Ірдинь перетворилася фактично на величезне болото, то втрати від затоплення земель були б мінімальними. Дніпро взагалі не приносився в жертву майбутній новобудові - долина річки від Черкас до Новогеоргіївська виключалася із зони затоплення. Крім того, брався до уваги і той факт, що біля Табурищанського мису знаходилися 248 млн. тонн розвіданих запасів бурого вугілля. Значна частина з них потрапляли до зони затоплення у випадку побудови ГЕС поблизу Кременчука, тож назавжди втрачалися.

На 1953 рік з чотирьох варіантів побудови нової ГЕС на Дніпрі залишилося тільки два: гідроелектростанція постане або біля с. Табурища, або біля м. Новогеоргіївська.

Порівняльну характеристику обох проектів, з метою остаточного визначення місця побудови ГЕС, надіслали до Ради Міністрів СРСР і УРСР. До неї внесли геологічні умови під фундаментом майбутньої ГЕС: біля Табурища фундамент ГЕС спирався безпосередньо на монолітний граніт, а біля Новогеоргіївська - на піщану подушку товщиною 15 м. Оскільки Табурище знаходилося південніше Новогеоргіївська, то площа водосховища, у випадку побудови ГЕС саме на Табурищанському мисі, збільшувалося, тож добова кількість виробленої

електроенергії в цьому випадку була більшою на 12 тис. кВт, ніж на ГЕС біля Новогеоргіївська. Крім того до уваги бралися й інші обставини, пов'язані головним чином із наслідками затоплення великих територій⁵.

Отже, побудова КремГЕС на Табурищанському місі вбачалася вигіднішою з кількох позицій, а саме: менша кількість бетонних робіт, зменшення капітальних затрат, більша кількість води у водосховищі і як наслідок - більший виробіток електроенергії тощо. Єдиним суттєвим недоліком майбутньої ГЕС біля с. Табурища тогочасне керівництво держави вбачало тільки у втраті покладів бурого вугілля. Однак 100 млн. крб., необхідних для побудови дамби навколо цього родовища з метою його збереження, держава не шукала, тож вугілля, як і багато чого іншого, приносилося в жертву новій гігантській будові. Зваживши всі обставини, керівництво держави затвердило проект побудови ГЕС біля с. Табурища. Офіційно ця електростанція називалася Кременчуцькою.

Керівництву держави були відомими й інші втрати, що виникали при утворенні гігантського водосховища. І мова йшла не тільки про фінансові затрати, які становили фактично половину всіх видатків на будівництво ГЕС, а про безповоротні втрати, що їх підрахували проєктанти «УкрГідеп»у. Колосальні кошти держава витратила на переселення жителів на нові території, на облаштування їхнього побуту, на створення нових підприємств тощо⁶.

З побудовою Кременчуцької ГЕС виникало фантастичне за розмірами штучне водосховище. Воно розташовувалося на території трьох областей. Територія, що підлягала затопленню, в основному використовувалася в сільському господарстві. 104,4 тис. га земель вважалися продуктивними. За проєктом, розробленим у післявоєнні роки, під затоплення потрапляли чотири міста: Черкаси і Сміла частково, Чигирин і Новогеоргіївськ - повністю.

Для збереження Черкас, Сміли та Чигирини вирішили збудувати водозахисні дамби. Хто виступив на їхній захист, хто їх відстоював - невідомо. Зате «зэкономили» чимало: на 16,1 тис. осіб зменшувалася кількість жителів, які раніше підлягали переселенню, та на 28,1 тис. га скорочувалася площа затоплюваних земель. Також виводилися з зони затоплення Золотоніський та Оболонський масиви, і з ними долина р. Тясмин. Жертвували м. Новогеоргіївськом. На узгодження всіх нових змін до проєкту ГЕС затратили чимало часу. Але ці пертурбації вносилися постійно, тож час початку побудови ГЕС постійно переносився.

Загальна вартість втрат у сільському господарстві трьох областей обчислювалася майже у 46 млн. крб. Зауважимо, що проєктанти для обчислення втрат взяли надзвичайну низьку врожайність з одного га орних площ колгоспів, що так і не оговталися від війни: цьому сприяли відсутність техніки та реманенту, достатньої кількості робочих рук, незначна кількість продуктивної та робочої худоби. Тож врожайність у 10 ц/га озимої пшениці чи надоїв від однієї дійної корови у 1000 л молока, взяті за основу під час розрахунків втрат, зовсім не відповідали потенціалу земель у часі водосховища та їхній справжній вартості.

Для компенсації колгоспам втрат земель різного призначення передбачалися широкі комплексні меліоративні заходи зі зволоження та осушення земель на нових територіях. В повному обсязі їх не виконали. Проте найбільшу проблему при будівництві КремГЕС вбачали, і справедливо, від затоплення великої кількості населених пунктів. І якщо міста Черкаси, Чигирин та Смілу вдалося, після тривалих дискусій, зберегти від затоплення, то доля інших населених пунктів у кількості 186 була трагічною. Всі вони зникали під товщами дніпровської води. Затрати на «підготовку чаші водосховища» стосовно затоплюваних населених пунктів вбачалися найбільшими в плані матеріальних затрат. Керівники держави також добре розуміли, що їх знищення докорінно змінить побут жителів із затопленої зони, повністю зруйнує усталений спосіб життя, розпорошить сформовані впродовж століть сільські громади, а заодно і родини. Для мешканців з сіл, визначених до затоплення, затія влади була взагалі фантастичною, в яку спочатку ніхто не вірив. Однак їх доля визначалася в столицях, і змінити що-небудь ніхто вже не міг⁷.

Готуючи проєкт побудови водосховища та відселення з його дна жителів сіл, проєктанти вказали, що переважна кількість будинків селян збудовані з дерева, з наступною обмазкою їх глиною, деякі будувалися з саману, дахи вкриті соломною або очеретом, хати не мали фундаментів, тільки деякі стояли на дерев'яних стовпах.

На Правобережжі таких будинків з дерев'яними стінами виявилось 90-95% відсотків. На Лівобережжі теж будувалися подібні хати, але відсоток литих з глини хат був вищим. На думку проєктантів, а всі вони проживали на сході України - у Харкові, знищення таких помешкань не становило якоїсь великої проблеми і будь-якої цінності ці будівлі не становили.

Крім селянських подвір'їв, підлягали знесенню також колгоспні будівлі у такій кількості. В трьох областях, у тих районах, що підлягали затопленню та підтопленню, повністю підлягали руйнуванню 147 господарств (з 224), 5 господарств втрачали незначну частину низовинних земель, 39 розформувалися зовсім і доселялися до інших господарств.

Як вже відомо, з міст, що за першими проєктами побудови Кременчуцької ГЕС потрапляли до зони безумовного затоплення та підтоплення, а це Черкаси, Чигирин, Сміла та Новогеоргіївськ, в останньому проєкті залишився тільки Новогеоргіївськ.

В цьому невеликому за розмірами, але багатому на історію місті, затоплювалася вся комунальна та приватна власність, а також вся промисловість. З будівель власності містян затоплювалися чи підтоплювалися 1341 господарств з населенням 7506 осіб. З них 221 двір належали колгоспникам. В Черкасах, за першими планами, затоплювалися чи підтоплювалися два невеликі райони, відомі як «Митниця» або «Поділ», зі значною кількістю приватних будинків та досить великими підприємствами, такими як завод №182, міськпромкомбінат, судноремонтний та деревообробний заводи, цукрово-рафінадний завод та ін. Всіх їх свого часу збудували безпосередньо на березі Дніпра, тож вони потрапляли на дно водосховища. Затоплювалися також 762 домоволодіння черкашан, в яких проживали 5258 осіб. В Чигирині, місті з унікальною, але мало збереженою видимою історією, переважна більшість всіх будівель та приміщень, а це дві школи, баня, «Заготзерно», «Заготльон», технікум, ТЕС, магазини та 961 двір з населенням, яке налічувало 3751 особу, теж повинні були потрапити на дно водосховища. Води водосховища доходили і до м. Сміла. Тут до зони затоплення потрапляли 5 дворів з населенням 18 осіб та кілька складів райспоживтовариства.

Так і сталося б, якби до проєкту побудови ГЕС не внесли змін. Вони і врятували фактично від затоплення увесь Чигирин та окраїни Сміли, та значно Черкаси. Зате Новогеоргіївська ніщо не врятувало. На перенесення промислових підприємств запланували витратити 143216,5 тис. крб. Затопленню, як відомо, також підлягали автомобільні дороги. На їх перенесення запланували витратити 124800 тис. крб.

Водосховищем Кременчуцької ГЕС затоплювався відрізок залізниці протяжністю 16,5 км. Загальні затрати на її перенесення запланували в 102, 9 млн. крб. Однак до плану внесли корективи, тож вирішили прокласти через Дніпро автомобільну дорогу та залізницю поруч одна з однією, включно з мостом через Дніпро, тож сума затрат зросла на понад 46 млн. крб.

Влада все ніяк не могла виробити чіткого плану переселення жителів з дна майбутнього водосховища, і не тільки через велику кількість потенційних переселенців, а й через пошуки майбутнього місця їхнього поселення та забезпечення всіх працездатних роботою. Проте найголовніша і довгий час не вирішувана проблема - пошуки достатньої кількості прісної води для майбутніх переселенців. Величезні сили й кошти, кинуті на її пошуки, довгий час не давали потрібних результатів, а ті, яких досягали, часто були скороминучими. Як свідчать документи, чимала частка жителів придніпровських сіл чинили пасивний опір переселенню, однак вистояти під тиском міліції, прокуратури та, головне, бульдозерів, що безцеремонно знищували їхні житла, встояти не змогли.

План переселення все ж таки розробили та згодом затвердили у Москві. Спочатку в кожному селі, що потрапляло до дна майбутнього моря, переписали всі будівлі, господарства при них та кількість жителів у кожній оселі. Потім вготували проєкти земельних відведень, як правило - за десятки кілометрів від берегів майбутнього водосховища, на організацію там колгоспів, облаштування нових меж, розташування виробничих приміщень тощо. Це ж стосувалося і промислових підприємств, нових доріг, як шосейних, так і залізничних, мостів, ліній зв'язку та електропередач. Робота взагалі фантастична за обсягами, бо те, що робилося впродовж століть, потрібно було зробити за кілька років. Помилки, і досить значні, були допущені, однак пріоритетом залишалася власне гребля ГЕС, її машинне відділення, та вчасний пуск електростанції в дію, тож все інше вважалося фактично другорядним.

До зони затоплення Кременчуцьким водосховищем потрапляли 47 тис. га лісів. Ліси, а деякі з них вважалися прадавними, росли з обох берегів Дніпра в трьох областях майже суцільним масивом на протязі 150 км і шириною подекуди до 20 км. Вони, як і степи та луки, являли собою цінне природне середовище.

Війни та господарська діяльність людини, особливо в 30-40-х р. ХХ ст., значно їх видозмінили, однак окремі масиви лісів і надалі залишалися унікальними. В них переважали такі породи дерев, як сосна, що поширилася на площі до 41% всіх лісів, 14% займали дуби, розповсюдженими були липи, граби, верби тощо. Ці ліси, як і придніпровські села, теж потрапляли до зони затоплення, тому вважалися приреченими на знищення. Загальні запаси деревини в них сягали 1872, 8 ти. м куб. Знищити ліси доручили трьом ліспромгоспам. Кожному з них довели об'єми робіт. На знищення лісів у зоні Кременчуцького водосховища запланували витратити 21766,6 тис. крб.⁸

Великі затрати робочого часу та коштів запланували на санітарне очищення дна майбутнього водосховища. Спочатку ця сума сягала понад 60 млн. крб., але з часом, попри всіляку економію та невиконання багатьох передбачених заходів, зросла ледь не вдвічі. Адаже води майбутнього водосховища бачили перш за все як джерело прісної води для постачання її до великих промислових центрів України.

Насамкінець до проекту спорудження Кременчуцької ГЕС та водосховища біля неї внесли значні зміни, що стосувалися захисту міста Черкас від розмивання берегів; передбачили захист земель і населених пунктів так званого Оболонського масиву в долині річки Сули та Золотоніського масиву на Лівобережжі, а також передбачили захист долини р. Тясмин і міст Чигирин та Сміла.

Завдяки цим захисним роботам шляхом спорудження високих земляних загат зберігалися від знищення великі масиви земель, лісів, сіл та жител у них. Так, при захисті Оболонського та Золотоніського масивів на лівому березі Дніпра не йшли під воду майбутнього водосховища майже 30 тис. га родючих земель, а разом з ними і 757 дворів у 12 селах Оболонського масиву та 1276 дворів у 7 селах на Золотоніському масиві. В долині р. Тясмину від затоплення вивільнялися 1494 будинки в 24 селах, а також у містах Чигирин і Сміла⁹.

Вивчаючи за документами ДАКО історію Кременчуцької гідроелектростанції, ми нині можемо констатувати, що вже на стадії проектування КремГЕС творці споруди передбачали труднощі, що можуть виникнути у результаті реалізації грандіозного задуму.

Проте відсутність комплексного бачення перспектив призвела до того, що керівництво СРСР свідомо проігнорувало майбутні проблеми заради короткострокової односторонньої вигоди. В результаті сучасне покоління українців мусять пожинати плоди подібної короткозорості, отримавши у спадок суттєві проблеми господарського та екологічного характеру.

Таким чином документи, що зберігаються у ДАКО залишаються для українського суспільства цінним джерелом різних форм історичного досвіду. Вони послідовно, хоча іноді і не у повному обсязі, відображають господарську, суспільну та культурну поступ історії Кіровоградщини. Зважаючи на те, що символом історичного розвитку є спіраль, на звивах якої час від часу перед суспільством постають схожі проблеми, відомості про різні причини виникнення та можливості їх подолання у минулому завжди можна було адаптувати до проблем сьогодення та передбачення подібних проблем у майбутньому.

¹ Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). - Ф. Р-6713. - Оп. 4. - Спр. 3. - Арк. 1-2.

² ДАКО. - Ф. Р-6713. - Оп. 4. - Спр. 3. - Арк. 11.

³ ДАКО. - Ф. Р-6713. - Оп. 4. - Спр. 3. - Арк. 15.

⁴ ДАКО. - Ф. Р-6713. - Оп. 4. - Спр. 3. - Арк. 19.

⁵ ДАКО. - Ф. Р-6713. - Оп. 4. - Спр. 3. - Арк. 23.

⁶ ДАКО. - Ф. Р-6713. - Оп. 4. - Спр. 3. - Арк. 24-26.

⁷ ДАКО. - Ф. Р-6713. - Оп. 4. - Спр. 3. - Арк. 31.

⁸ ДАКО. - Ф. Р-6713. - Оп. 4. - Спр. 3. - Арк. 44-47.

⁹ ДАКО. - Ф. Р-6713. - Оп. 4. - Спр. 3. - Арк. 83.

Костянтин Бацак (Київ, Україна)

ІТАЛІЙСЬКА ОПЕРА ОДЕСИ (1811 - 1873 рр.) В ДОКУМЕНТАХ ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Архівні документи становлять невід'ємну частину джерел для дослідження історії італійської опери Одеси. У той час як публікації у місцевій та зарубіжній пресі, спогади сучасників, згадки у художній літературі проливають світло на події, що розгорталися, в основному, на сцені, документи державних установ, які нині зберігаються у фондах Державного архіву Одеської області, стосуються проблеми організації музично-театральної справи, тобто напрямів діяльності театру, невидимих для театрального глядача, тих, що знаходяться по інший бік від сценічних лаштунків. Саме архівні документи дають змогу дослідити ряд цих важливих аспектів діяльності італійської опери. До них віднесемо:

- юридично-правові засади діяльності «італійських» антреприз (до них відносяться контракти місцевої влади з антрепренерами щодо утримання міського театру, листування стосовно спорів щодо виконання пунктів цих контрактів, передачі театру на утримання іншій особі (чи групам осіб), а також листування щодо боргів по театру, причин їхнього походження та способів ліквідації тощо);

- ремонт і перебудови театру та помешкань для артистів, винайм квартир та інших приміщень для артистів і музикантів;

- забезпечення труп театрального реквізитом, костюмами та іншими матеріалами;

- організація забезпечення труп артистами та музикантами, їхнє походження та шляхи прибуття до Одеси;

- повсякденність і побут артистів та музикантів;

- фінансування музично-театральної діяльності італійських оперних труп, зарплатня артистів та музикантів, її регулювання, а також спори артистів та музикантів із місцевою владою щодо питань виплат «жалування» та способи їх урегулювання.

Дослідники, котрі звертались до історії одеського театру, у більшості прагнули використовувати архівні документи для підтвердження тих чи інших фактів з історії театральної справи в Одесі. Одним із перших адресувався до офіційних документів міського самоврядування «Геродот» історії Південної України А. Скальковський. У своїй науковій розвідці «Біографічний нарис одеського театру»¹, який уперше вийшов на шпальтах «Одесского вестника» 1858 р., автор, зокрема, коротко повідомляє історію перших італійських антреприз 1811-1820 рр. Цитування ним ключових пунктів контракту, укладеного Джузеппе Цамбоні з Одеським будівельним комітетом на утримання міського театру впродовж 1817-1820 рр., листування воєнного губернатора О. Ланжерона з будівельним комітетом щодо необхідності підтримки італійської опери в контексті забезпечення економічного зростання Одеси за рахунок поселенців з Європи, а також використаний автором при аналізі складнощів останньої антрепризи Дж. Цамбоні фактичний матеріал, дозволяють стверджувати, що А.Скальковський користувався матеріалами архівної справи Одеського будівельного комітету «Про утримання театру іноземцем Замбоні з 1 січня 1817 року»².

Виключно на архівних джерелах була написана брошура «Коротка історична записка про становище театральної справи в Одесі з початку будівництва згорілого театру, тобто з 1808 року»³, написана бароном Миколаєм Вітте - заступником одеського міського голови у 1883-1888 рр. У вступній частині цього дослідження автор зазначив, що основу його праці складають документи архіву Одеської міської управи з 1808 по 1872 роки⁴. Оскільки М. Вітте не мав звички посилалися на архівні документи, які він використовував, ми спробували їх атрибутувати, зіставивши цитовані та анотовані автором документи зі змістом відомих нам справ, що зберігаються у фондах Державного архіву Одеської області. Це дозволило, з одного боку, з'ясувати перелік доступних для дослідника останньої чверті XIX ст. архівних справ, пов'язаних із італійською оперою, а з іншого вивити втрати документів у фондах ДАОО, які стосуються історії італійського театру, що відбулися впродовж XX ст.

Здійснивши порівняльний аналіз тексту дослідження М. Вітте із матеріалами архівних справ, можемо зробити висновок, що автор мав у розпорядженні архівні теки колишнього будівельного комітету та міської думи, пов'язані з історією міського театру з 1811 по 1863 р. Доступ до цих матеріалів дозволив автору, перш за все, виявити більшість театральних контрактів, зокрема: укладеного із Джованні Мантовані та Джузеппе Цамбоні на 1812-1814 рр.⁵, із Джованні Мантовані на 1814-1817 рр.⁶, Джузеппе Цамбоні на 1817-1821 рр.⁷, Гульєльмо Буонаволья на 1821-1825 рр., Чезаре Негрі на 1823-1827 рр.⁸, Осипом Жульєном на 1844-1850 рр., Семеном Андросовим на 1850-1855 рр.⁹, Вольта і Серматтеї на 1859-1865 рр.

На жаль, не всі театральні контракти, на тексти яких спирався при написанні своєї праці М. Вітте, дійшли до сьогодні: зокрема, архівна справа антрепризи Г. Буонаволья, яка містила оригінал контракту, нині втрачена¹⁰, тому зміст контракту дійшов до нас лише частково (пп. 1-11), цитований у одному із журналів засідань Одеського будівельного комітету¹¹. Текст контракту, укладеного із Вольта і Серматтеї знаходимо зі значними купюрами в архівній справі, що містить матеріали пізнішої театральної антрепризи¹². Що стосується пунктів угоди з О. Жульєном, то інформація про них, опублікована М. Вітте досі залишається єдиним джерелом для дослідників історії одеського міського театру. Натомість не знайдені цим дослідником проекти контрактів 1865 р.¹³ та 1871 р.¹⁴ на утримання театру із «севастопольським купцем 1-ї гільдії» Дж. Фолетті чекає на свого дослідника у архівній справі фонду міської думи.

Звернення сучасних науковців до матеріалів архівних справ з історії одеського театру, виявлених раніше М. Вітте, дозволило ввести у науковий обіг ряд важливих документів з історії перших італійських антреприз. Дослідниця історії одеського театру Н. Остроухова, спираючись на архівні документи, зокрема, відтворює зміст театральних контрактів, укладених 1811 р. з Дж. Мантовані й Д. Цамбоні¹⁵ та 1816 р. з Д. Цамбоні¹⁶, а також, частково, з Ч. Негрі (від 1823 р.)¹⁷, уперше публікує репертуар італійської комічної опери 1813 року¹⁸.

Повертаючись до праці М. Вітте, окремо зазначимо, що попри високу інформативність вона містить ряд нез'ясованих питань. Зокрема, автор визнає, що йому не вдалося виявити архівні документи, які стосуються історії одеської італійської опери впродовж 1826-1842 рр., 1855-1858 рр. та за 1863-1872 рр.¹⁹ Однак, матеріали архівних справ фондів ДАОО дозволяють нині заповнити цю прогалину. Частина документів з історії італійської опери Одеси 1826-1830 рр. знаходиться в справах Управління Новоросійського та бессарабського генерал-губернатора²⁰. Деякі з них були опубліковані в монографії К. Бацака, присвяченій історії італійської еміграції в Україні²¹. Головним чином, це документи, пов'язані з діяльністю Тимчасової театральної комісії (1826-1830 рр.): списки артистів, музикантів та допоміжного персоналу одеської італійської опери 1828-1829 рр., звіт директора театру Рено за 1826-1828 рр., листування М. Воронцова з російським консульством у Бродях щодо сприяння італійським співакам, ангажованим для одеської опери, при перетині кордону, про відшкодування фінансових витрат різним особам, причетним до закордонного ангажементу артистів²². Окремим додатком у цій праці був надрукований контракт, укладений І. Ризничем із міською владою на утримання міського театру впродовж 1831-1838 рр.²³

Незважаючи на те, що частина архівних документів з історії італійської опери Одеси була повністю або частково опублікована, у фондах ДАОО залишаються ряд справ, матеріали яких можуть скласти підґрунтя для спеціального дослідження позасценічної діяльності італійських антреприз. Серед документів цих справ окрему групу становлять матеріали про ремонт та перебудови театального будинку, приміщень, які займають артисти та музиканти, а також про оренду помешкань для учасників труп. Їх доволі багато й вони відкладалися в архівах різних одеських офіційних установ фактично з перших років діяльності театру. До них віднесемо датований 1813 р. звіт міського архітектора Дж. Фраполлі про ремонтні роботи в казенному будинку, де мешкають артисти (він містить детальний перелік витрачених матеріалів і виконаних видів робіт)²⁴; такий самий звіт Дж. Фраполлі з кошторисом робіт у приміщенні театру за 1817 р.²⁵; рішення будівельного комітету від 16 лютого 1820 р. про відшкодування коштів, витрачених згідно з розпорядженням директора театру Рено на ремонт будинку, який займають артисти²⁶; виконаний Дж. Фраполлі кошторис на ремонтні роботи в театрі й будинку, де мешкають артисти від 28 березня 1821 р.²⁷; рішення будівельного комітету від 20 лютого 1822 р. про реконструкцію театральної зали із зазначенням виконаних перебудов

та удосконалень²⁸, а також присуд від 7 серпня цього ж року про видачу міському архітектору Ф. Боффо грошей за виконання цих робіт²⁹; звіт антрепренера Г. Буонаволья про здійснені ремонтні роботи в театрі й квартирах артистів та рішення комітету від 14 травня 1823 р. про виплату йому грошей³⁰; рапорт наглядача театру Г. Фолетті про такі самі роботи і рішення будівельного комітету від 16 липня 1823 р.³¹; листування М. Воронцова з театральною дирекцією та Тимчасовою театральною комісією щодо надання артистам та музикантам, що мешкали у міському флігелі, нових помешкань у зв'язку із аварійністю їхнього колишнього житла (датоване лютим 1828 р.)³²; комплекс документів про ремонт театрального приміщення та будинку, в якому проживають артисти у 1832 р.³³; «кондиції», укладені 1833 р. з архітектором Торрічеллі на проведення штукатурних та «ліпних» робіт у театрі³⁴; документи про перебудови театральної зали³⁵ та удосконалень опалення театру у 1835 р.³⁶

Історичну цінність становлять також архівні документи, які стосуються театрального гардеробу та оформлення сцени у період перших антреприз. До них належать, зокрема, кілька звернень театрального декоратора Джузеппе Валлезіні до будівельного комітету з вимогою сплатити йому вартість виконаних декорацій, датовані травнем-груднем 1811 р.³⁷; протокол розгляду звернення до будівельного комітету графа Ростеньяка про відшкодування йому 800 руб. за гардероб, сценічні декорації та обладнання, які використовувались Дж. Мантовані та Д. Замбоні у виставах їхніх антреприз (4 квітня 1821 р.)³⁸; звернення антрепренера Г. Буонаволья до будівельного комітету від 6 вересня 1823 р. про компенсацію йому витрат за новий гардероб³⁹; перелік театрального майна, переданого наглядачем театру Г. Фолетті імпресарію Ч. Негрі⁴⁰; листування одеського градоначальника з портовими службами щодо безмитного пропуску вантажів, які прибули морем для одеського театру⁴¹.

Частина документів щодо ремонту театру нерідко подається разом із архітектурними кресленнями, що дозволяє відтворити зовнішній вигляд цієї будівлі у різний час, її внутрішнє планування, інтер'єри, сцену та сценічне обладнання. З інших паперів дослідник може отримати уявлення про костюми, декорації та реквізит, а також про побут італійських артистів і музикантів у театрі й повсякденному житті.

Одну з найбільших груп документів з історії італійських антреприз становлять папери щодо фінансової діяльності театру: крім уже названих театральної контрактів з антрепренерами, до них відносяться різні звіти, подання, реляції щодо виплат зарплатні артистам та музикантам, іншим співробітникам театру, видачі грошей антрепренерам чи уповноваженим особам, покриття боргів театру, обґрунтування змін вартості театральної абонементів та входних квитків тощо. Усі ці документи є складовими листування між міськими властями, антрепренером та дирекцією театру щодо виконання пунктів театральної угоди. Назвемо лише найбільш інформативні з них: звернення Дж. Мантовані й Д. Цабоні до будівельного комітету з проханням про видачу їм 2 тис. руб. на оркестр від 11 березня 1812 р., пропозиції антрепренерів щодо вартості абонементу (італійською мовою)⁴², прохання антрепренерів про збільшення асигнувань на театр до 10 тис. руб. на рік та листування щодо видачі грошей антрепренерам з 1817-1820 рр.⁴³, документи про видачу контрактних сум Г. Буонаволья, відшкодування заборгованості антрепренера іншим особам, а також про видачу фінансового утримання антрепризи директору театру І. Ризничу після збанкрутіння Г. Буонаволья і позбавлення його права розпоряджатися театральноїми коштами⁴⁴, листування щодо закріплення суми річного утримання антрепризи Ч. Негрі, щодо фінансових труднощів його антрепризи та способів їх подолання⁴⁵, рішення про видачу 9500 руб. на чвертьрічне утримання театру директору І. Ризничу у зв'язку із банкрутством Ч. Негрі, листування з генерал-губернатором та рішення будівельного комітету про авансування виплат на театр за першу чверть 1825 р.⁴⁶, звернення І. Ризнича до М. Воронцова з проханням компенсувати антрепренеру Ч. Негрі перевитрати на утримання театру, а також рішення генерал-губернатора про усунення антрепренера від справ та призначення Тимчасової театральної комісії⁴⁷, фінансові звіти цієї комісії за 1828-1829 рр.⁴⁸; пояснювальна записка директора театру Калантаєва М. Воронцова про нецільове використання ним коштів, виділених на ремонт театру для покриття заборгованості перед італійськими артистами у зв'язку із закриттям театру на період епідемії чуми 1829 р.⁴⁹; листування одеського градоначальника з генерал-губернатором щодо фінансових умов виконання театральної

контракту опікунами майна померлого антрепренера Г. Ризнича у 1835 р., листування названих осіб щодо підвищення цін у театральному сезоні 1836/1837 рр. на прохання антрепренера О. Жульєна, а також листування з цього приводу згідно зі зверненням антрепренерів О. Сарато й Марінковича 1838 р.⁵⁰

Окрім зазначених документів у фондах архіву виявлені практично всі папери, використані М. Вітте для аналізу фінансових негараздів антрепризи сім'ї Андросових у першій половині 1850-х рр.⁵¹ Окремі документи, що зберігаються у архівних фондах Одеси, є цінним джерелом для вивчення маршрутів прибуття італійських артистів до Одеси, дозволяють відтворити назви італійських театральних контор, котрі співпрацювали з одеськими антрепренерами, маловідомі сторінки біографії деяких італійських артистів на українських теренах.

Отже, виявлені у фондах ДАОО архівні документи, уведені в науковий обіг, дозволять глибше дослідити історію італійської опери в Одесі та історію одеської опери в цілому. Використання інформації, що міститься у виявлених архівних справах, дозволить дослідити італійську оперу як культурно-мистецьке явище у системі соціальних зв'язків, а також уникнути поширених у багатьох наукових дослідженнях помилок у датуванні італійських антреприз, послідовності зміни антрепренерів, а також сприятиме уточненню окремих подій в історії італійської опери Одеси.

¹ Скальковский А.О. Биографический очерк одесского театра. - Одесса, 1858. - 20 с.

² Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф.59. - Оп.1. - Спр.105.

³ [Витте Н.А.] Краткая историческая записка о положении театрального дела в Одессе с начала постройки сгоревшего театра, т.е. с 1808 года. - Одесса: Тип. А.Шульце, 1886. - 27 с.

⁴ Там само. - С.1.

⁵ ДАОО. - Ф. 59. - Оп. 1. - Спр. 64. - Арк. 31-31-зв., 35.

⁶ ДАОО. - Ф. 59. - Оп. 1. - Спр. 85. - Арк. 17-18-зв.

⁷ ДАОО. - Ф. 59. - Оп. 1. - Спр. 105. - Арк. 3-8.

⁸ ДАОО. - Ф. 59. - Оп. 1. - Спр. 265. - Арк. 17-24-зв.

⁹ ДАОО. - Ф. 4. - Оп. 1. - Спр. 1752. - Арк. 80-102-зв.

¹⁰ ДАОО. - Ф. 59. - Оп. 1. - Спр. 188.

¹¹ ДАОО. - Ф. 2. - Оп. 2. - Спр. 284. - Арк. 419-431-зв.

¹² ДАОО. - Ф. 4. - Оп. 120. - Спр. 13. - Арк. 6-8.

¹³ ДАОО. - Ф. 4. - Оп. 120. - Спр. 13.

¹⁴ ДАОО. - Ф. 4. - Оп. 120. - Спр. 43.

¹⁵ Остроухова Н.В. Одесский оперный театр в историческом пространстве и времени: в 3 кн. Книга первая. 1804-1873. - Одесса: Астропринт, 2013. - С. 74.

¹⁶ Там само. - С. 85.

¹⁷ Там само. - С. 116-117.

¹⁸ Там само. - С. 90-91.

¹⁹ [Витте Н.А.] Краткая историческая записка о положении театрального дела в Одессе с начала постройки сгоревшего театра, т.е. с 1808 года. - Одесса: Тип. А.Шульце, 1886. - С. 18, 24, 26.

²⁰ ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 190 за 1828 р. - Спр. 38; Ф. 1. - Оп. 190 за 1829 р. - Спр. 73.

²¹ Бацак К.Ю. Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII - у першій третині XIX ст. Витоки. Формування. Діяльність. - К.: Знання України, 2004. - 300 с.

²² Там само. - С. 244-245, 247-249, 251-253.

²³ Там само. - С. 253-255.

²⁴ ДАОО. - Ф. 59. - Оп. 1. - Спр. 76.

²⁵ ДАОО. - Ф. 59. - Оп. 1. - Спр. 116.

²⁶ ДАОО. - Ф. 2. - Оп. 5. - Спр. 277.

²⁷ ДАОО. - Ф. 2. - Оп. 5. - Спр. 279.

²⁸ ДАОО. - Ф. 2. - Оп. 5. - Спр. 281.

²⁹ ДАОО. - Ф. 2. - Оп. 5. - Спр. 282.

³⁰ ДАОО. - Ф. 2. - Оп. 5. - Спр. 283.

- 31 ДАОО. - Ф. 2. - Оп. 5. - Спр. 284.
 32 ДАОО. - Ф. 59. - Оп. 1. - Спр. 682.; Ф. 1. - Оп. 190 за 1828 р. - Спр. 38.
 33 ДАОО. - Ф. 59. - Оп. 1. - Спр. 1585.
 34 ДАОО. - Ф. 59. - Оп. 1. - Спр. 1804.
 35 ДАОО. - Ф. 59. - Оп. 1. - Спр. 2088.
 36 ДАОО. - Ф. 59. - Оп. 1. - Спр. 2080.
 37 ДАОО. - Ф. 2. - Оп. 1. - Спр. 14Г; Ф.59. - Оп.1. - Спр.64.
 38 ДАОО. - Ф. 2. - Оп. 5. - Спр. 279.
 39 ДАОО. - Ф. 2. - Оп. 5. - Спр. 284.
 40 ДАОО. - Ф. 59. - Оп. 1. - Спр. 682.
 41 ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 190 за 1829 р. - Спр. 73; Оп. 197. - Спр. 430.
 42 ДАОО. - Ф. 59. - Оп. 1. - Спр. 64.
 43 ДАОО. - Ф. 59. - Оп. 1. - Спр. 105; Ф.2. - Оп.5. - Спр 277, 278.
 44 ДАОО. - Ф. 2. - Оп. 5. - Спр. 279, 281, 282, 283, 284
 45 ДАОО. - Ф. 59. - Оп. 1. - Спр. 265.
 46 ДАОО. - Ф. 2. - Оп. 5. - Спр. 286.
 47 ДАОО. - Ф. 4. - Оп. 1. - Спр. 329.
 48 ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 190 за 1828 р. - Спр. 38.
 49 ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 190. - Спр. 66.
 50 ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 190 за 1829 р. - Спр. 73.
 51 *Це, головним чином, справи фондів Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора (Ф. 1) та Одеської міської думи (Ф. 4).*

Лілія Белоусова (Одеса, Україна)

ИОНИЧЕСКИЕ ГРЕКИ В ОДЕССЕ В КОНЦЕ XVIII - XIX ВВ.: СЕМЬЯ ФЛОГАИТИ

Стаття посвячена уроженцю Левкады Федору Флогаити, переселившегося в Одессу в конце XVIII в. и оставившего заметный след в истории этого города. Его жизнь и деятельность воссозданы на основе архивных документов Одессы, Херсона, Симферополя и Санкт-Петербурга. Отправной точкой в этом исследовании стали великолепные рассказы его потомка - профессора Спиридона Флогаити. Просопографический метод позволяет глубже понять эпоху. Флогаити жил в интересное и героическое время, став активным участником грандиозного проекта под греческим названием «Одесса» с самого его начала. В статье сделан акцент на такие аспекты, как формирование городской общины (первые одесситы), создание структуры государственных и общественных учреждений, путь греков в российское дворянство, благотворительность, роль Греческая церкви и ее прихожан, в частности, ионических греков в становлении Одессы. Также затронут вопрос о важности и роли исторической памяти сегодня.

Первые сведения о первых одесситах

Из семейных преданий известно, что Федор Флогаити в конце XVIII века эмигрировал из острова Лефкада в Российскую империю. Пребывание в Одессе его семьи в трех поколениях прослеживается по архивным документам с 1794 по 1874 год.

Юная Одесса, рожденная указом Екатерины II от 27 мая 1794 года на месте турецкой крепости Хаджибей - тема, изученная далеко не во всех деталях. Как начинался город и кто были те смелые первопроходцы, преобразившие безлюдную степь в мировой порт? Флогаити был одним из них. Ему суждено было не только наблюдать, но непосредственно участвовать в чудесном превращении маленькой деревеньки в легендарную южную столицу Российской империи. С Одессой он начал новый этап в своей жизни и прошел самый трудный период её становления, успехов и неудач. Мы попытаемся проследить этот путь на фоне исторических событий его времени.

Самые ранние сведения о Флогаити относятся к 1794 году: в документах Одесского строительного комитета есть запись о том, что 12 сентября дворянин Федор Флогаити получил от вице-адмирала Осипа де Рибаса Открытый лист на участки земли на Военном форштадте в квартале XIII под №№ 108, 107 - для построения дома¹. Однако сделать это оказалось для него весьма затруднительно ввиду дороговизны и дефицита строительных материалов, и в 1795 г. участок № 108 был уступлен им своему другу Ивану Дестуни.

Об условиях жизни первых поселенцев рассказывают уникальные материалы Одесского городского магистрата за 1795-1808 гг. о ссудах, выданных казной иностранцам для обустройства, и растрате государственных средств². Из них следует, что в первый год существования Одессы, Ф. Флогаити находился в непосредственном окружении легендарных личностей. *Иосиф Де Рибас*, первый начальник Одессы - испанец по происхождению, неаполитанско-подданный, вице-адмирал русской армии, командующий Черноморским Гребным флотом, герой русско-турецких войн, завоеватель Хаджибея, фаворит Екатерины Второй. По мнению его недругов - искусный интриган, авантюрист, бессовестный взяточник и казнокрад, втершийся в доверие императрицы. Но именно благодаря интригам придворной «партии Дерибаса» для строительства главного порта на Черном море Екатериной была выбрана крепость Хаджибей, а не Очаков, Херсон или Николаев. *Афанасий Васильевич Кесоглу* - грек, подполковник, герой русско-турецких войн, попечитель иностранных народов города Одессы («попечитель греков и прочих единоверных России народов»)³.

В 1795 году Екатерина II предписала де Рибасу начать строение гавани на Черном море в предместье Хаджибея с тем, «чтобы пред лицом оной гавани заведен был город». Вице-адмирал в деле преуспел: гавань для военных и коммерческих судов «учинил... а прибывший народ создал обширный город».

В июле 1795 г. де Рибас провел перепись (ревизию) податного населения Одессы, давшую первую демографическую статистику города: всего жителей - 2354, из них мужчин - 1614, женщин - 740, в т. ч.: купцы - 142; мещане - 313; крестьяне - 1066 (поселяне, государственные и помещичьи); польские выходцы - 300; греки, албанцы и болгары - 284; евреи - 249.⁴

Для привлечения «заграничного народа» казна выделила Дерибасу солидную сумму - 31500 рублей. Из них 11299 рублей он употребил на строительство домиков «для временного жительства весной людям, прибывавшим в Одессу из заграницы на вечное тут поселение». Оставшиеся 20300 рублей были отпущены Афанасию Кесогло, по его просьбе, на раздачу прибывавшим из-за границы единоверцам на построение домов и хозяйственные заведения.

Как Кесогло распорядился этими деньгами, свидетельствуют материалы расследования за 1798-1808 гг. Ведомость лиц, получивших ссуды с августа 1795-го по январь 1796 года, и не выплативших долги, включала 48 греков⁵. Каждый из них взял по две суммы: на 5 лет для постройки дома и на 10 лет для хозяйственного заведения на условиях возврата в равных частях ежегодно. В этой ведомости значится Василий Пермахо и жена покойного Георгия, взявшие в 1795 году 500 рублей на 10-летний срок. Поручителями этой ссуды выступили Федор Флогаити, майор Мануилом Спорити и полковник Делегерино. К ведомости прилагалась расписка Пермахо с первой известной нам подписью Флогаита на греческом языке. Ожидалось, что государственные ссуды позволят первым поселенцам в краткие сроки укрепить своё экономическое положение. Однако на 1800 год только 3 должника из 48 завершили строительство. Для остальных 45-ти греков ситуация оказалась плачевной - по разным причинам они пребывали в «не надежном для платежа состоянии». Одни не рассчитали свои силы и обстоятельства, другие же просто использовали деньги в иных целях, а потому ударились в бега.

Кого же обвинили? Комиссия сделала вывод: Кесогло эти 20 300 рублей использовал по своему усмотрению и без учета приказов Дерибаса. И получили их прибывшие не из-за границы, а в основном из окрестных городов и Крыма. Подполковник обвинялся и в обмане: вместо денег он выдавал на часть ссуды свои товары, а расписки «отбирал» за всю сумму - «и тем привел простых людей к состоянию нищих...». Однако, в Российской империи растрата государственных денег и взяточничество были явлениями обычными. Да и спрашивать в 1808 году уже было не с кого - 6 января 1799 г. подполковник Кесоглу умер, за ним последовал 1 декабря 1800 г. и вице-адмирал О. М. Де Рибас. Так начиналась Одесса.

Несмотря на трудности рождения, в первые пять лет были заложены основы для формирования и развития города. Флогайти довелось стать свидетелем и участником великих исторических событий. В том же 1795 г. в Одессе были учреждены таможня (5 апреля), карантин, полиция, почтовая контора, органы городского сословного самоуправления - дума и магистрат (14 ноября). Началось строительство домов по плану голландца Ф. де Волана: появились Военный и Греческий форштадты, первые площади и улицы. Заложена Греческая Свято-Троицкая церковь (19 апреля).

Следующий 1796-й год ознаменовался печальным для Одессы событием - 6 (17) ноября скончалась императрица Екатерина II. На престол вступил ее сын Павел I - противник всех начинаний своей матери. Финансирование Одессы прекратилось, и начался упадок города. В начале 1797 г. была упразднена Комиссия южных крепостей и Одесского порта. Строительство замерло, нависла угроза прекращения торговли. Но жизнь продолжалась.

В городском управлении: бургомистр, нотариус, маклер

В 1796 году состоялись первые выборы в Одесский городской магистрат, ведавший административными, судебными и нотариальными делами одесского купечества и мещанства⁶. Федор Флогайти был избран первым бургомистром от иностранного общества. Это событие воскресила в памяти потомков газета «Одесский вестник» за в 1851 год в статье по случаю 55-летия Одессы. За 10 должностей в городском самоуправлении боролось 20 претендентов, голосовало 150 избирателей. В первый состав магистрата вошли: *городской голова* - Андрей Железцов (120 шаров против 30); *бургомистры* (2) - от русского общества - Иван Тимошенко (145/45) и от иностранного - Федор Флогайти (129/21); *ратманы* (4) - Федор Соколов (142/8), Яков Попов (128/22), Христодул Марabuти (127/23) и Леондари Бердон (96/54). *Словесные судьи*⁷ (2) - Иван Семенов (93/57) и Майорка Элькович (97/53); *Староста* - Иван Недорослов (108/42); Из этих первых членов магистрата 5 было русских, 4 грека и 1 еврей.

14 января 1796 года магистрат открыл первое заседание, получив квартальное финансирование в 196 рублей ассигнациями⁸. Занимался разбором жалоб, регистрацией доверенностей, поручительств, договоров купли-продажи, выдача коммерческих и оценочных свидетельств, утверждение купчих, запродажных, заемных писем, вводом в имения, наложением и снятием запретов на имущество должников, разбором конфликтных торговых сделок, банкротств, вексельных исков, жалоб купцов и мещан.

О деятельности Ф. Флогайти на посту бургомистра сохранились весьма отрывочные сведения. К сожалению, многие документы магистрата за 1796 год утрачены, но в более поздних обнаружено ряд весьма важных свидетельств. В частности, дело за 1797-1799 гг. о взыскании с коммерческого дома барона Гогера (Оггера) в Одессе 2220 руб. в пользу турецко-подданного купца Ф. Палеолога. Должник утверждал, что деньги были возвращены, однако не мог доказать это никакими документами. Кредитор Палеолог, в свою очередь, ссылаясь на расписку Гогера, которая также затерялась. Свидетели показали, что документ этот в 1796 году находился «в руках бургомистра Флогайти». В 1797 и 1798 годах «бывший бургомистр Ф. Флогайти» свидетельствовал в магистрате под присягой, что расписка барона Гогера действительно существовала и хранилась у старосты магистрата Белозерского, что он ее «из города никогда и никуда не увозил». Дело длилось почти два года и закончилось примирением⁹.

В 1798 году мы снова находим Ф. Флогайти на достаточно высоком выборном посту - среди членов правления (ратманов) Одесского городского для иностранных купцов магистрата, которые занимались текущими вопросами и получали за свою работу жалование согласно приговорам иностранного и российского общества.

Протоколы заседаний магистрата заверялись ратманами: записи за 2-8 января 1798 г. засвидетельствованы подписями Флогайти на греческом и русском языках вместе с подписями Ивана Дестуни, Гаспара Шейбеля, Леонидия Бердони, Христодула Марabuти, Симона Штифеля, Сильвестро дель Сассо, Константино Аверино, Мавро Кордато и других наиболее уважаемых лиц, избранных греческим обществом управлять¹⁰.

Вопросов и забот у ратманов было немало. Знакомились с императорскими указами и российским законодательством, предписывавшим магистрату оперативно решать споры и пресекать жалобы к императору по судебным вопросам. Рассматривали претензии купцов

о долгах. Решали вопрос об обеспечении квартировавших в Одессе военных дровами. Обсуждали запрос Римско-императорского генерального консулата в Херсоне об освобождении из-под стражи негодянта Деметуса Мадицы, который не мог выплатить по векселям 10 тыс. рублей и был взят под караул. Магистрат принял решение освободить Мадицу, если консулат согласится внести за него такую сумму.

Словом, текущие дела городской жизни. Интересно, что решения городской думы принимались в общем собрании при обязательном присутствии членов как российского магистрата, так и иностранного.

После 8 января 1798 г. подпись Флогоаити в протоколах магистрата в качестве ратмана более не встречается. Однако есть сведения о важных полномочиях, данных магистратом 12 апреля 1798 года купцам Флогоаити и Кленову - взыскать в пользу городских доходов суммы с договоров на производство работ в Хаджибейской крепости, для чего магистрат выдал им свидетельства с печатью и подписями (подписали Иван Дестуни, Самоил Биндер, Иван Смирнов, Семен Андросов, Мавро, Захарий Потапов, Николай Папандопулов, Максим Соколов, Лев Шлегель и др.)¹¹

1 сентября 1798 года состоялась торжественная процессия по случаю освящения в Приходской церкви пожалованного Одессе герба. Якорь с четырьмя лапами, изображённый под государственными символами на второй половине геральдического щита в красном поле, как единодушно признали одесситы, указывал, что правительство главное значение Одессы видит в мореплавании и торговле.

О событиях в жизни Ф.Флогоаити *в 1799 году* узнаем благодаря документам магистрата, связанным с семьей умершего в том же году подполковника Кесогло¹². Его вдова Кассандра Ивановна обратилась к императору Павлу I с просьбой предписать магистрату выдать ей для вступления в наследство свидетельство о том, что Афанасий Васильевич был законным её супругом и отцом троим детям - Скарлатию (8 лет), Александре (14 лет) и Мариоре (10 лет). К прошению прилагались свидетельства 15-ти человек, подтверждавших брак, в числе которых и Федор Флогоаити¹³. Сохранился протокол заседания магистрата от 31 марта 1799 г. об удовлетворении ходатайства вдовы Кесогло.

Документы магистрата позволили прояснить и такой вопрос: кем по профессии был Федор Флогоаити. В «Книге о записке верующих писем 1799 года» находим запись № 109 - его доверенность, выданную 5 мая 1799 года нежинскому купцу И.Н.Лагутке на исполнение временно его «должности нотариусской».¹⁴

Начало XIX века для Одессы оказалось судьбоносным. 9 января 1800 г. магистрат принял решение просить у царя ссуду в 250000 руб. на 25 лет, чтобы продолжить строительство гавани. Вместе с прошением ко двору было отослано и 3000 греческих померанцев лучшего сорта. Эта апельсиновая взятка сделал свое дело - Павел I удовлетворил ходатайство магистрата. В ночь с 11 на 12 марта 1800 года император внезапно скончался.

На престол вступил Александр I - внук Екатерины Великой, горячий сторонник и продолжатель ее идей. С этого времени начался золотой век истории Одессы. В 1803 г. в Одессе началась эпоха 11-летнего управления одесского Херсонского военного губернатора и Одесского градоначальника Э. де Ришелье. Французский аристократ много сделал для расцвета этой огромной территории от Крыма до Дуная. Способствовал учреждению иностранных колоний, развитию торговли, разных отраслей промышленности и сельского хозяйства, основанию учебных заведений.

В Одессе Ришелье эффективно изменил систему пополнения городских доходов, учредив один сбор в 2½ копейки с четверти вывозимого хлеба. Эти средства расходовались на самые необходимые потребности города - дороги, тротуары, колодцы, парки и др. Ришелье приступил к постройке двух портов: один предназначался для судов, приходивших из разных мест Черного и Азовского морей, а другой для иностранных судов из Константинополя и других отдаленных мест, а поэтому подлежащих карантину. Он улучшил, устройство карантина, выстроил несколько складочных помещений и обнес всю карантинную часть высокой стеной. При нем город получил льготы и стал административным центром Новороссийского края, началось строительство театра (1804), учреждены биржа (1808), Коммерческий суд (1808).

В 1815 г. герцога Ришелье сменил другой французский аристократ - граф Александр Федорович Ланжерон, управлявший краем и городом до 1822 г. В Одессе при нём был введен режим свободной торговли - порто-франко, появилась первая городская газета «Мессаже де ля Руси меридиональ», открыто первое акционерное общество - заведение минеральных вод, разбит ботанический сад, открыто 1817 году первое высшее учебное заведение на юге империи - Ришельевский лицей во главе с аббатом Николею.

Профессиональная деятельность Ф. Флогоаити в начале XIX в. связана с бурным развитием торговли и появлением в Одессе биржи. Из описи дел Одесской городской думы следует, что 26 декабря 1802 г. по Указу Государственной Коммерц-коллегии он был приведен к присяге и допущен к учрежденной в Одессе должности маклера вместе с Марабуты, Масленниковым, Гансиером и Скансио¹⁵. Так называли профессиональных торговых посредников при покупке и продаже товаров.

Сведения о функциях и практической работе маклеров, в том числе и Флогоаити, имеются в делах Одесского коммерческого суда, в ведении которых они находились. Это был первый специальный судебный орган для рассмотрения дел по торговым вопросам, учрежденный 26 ноября 1808 г. по инициативе Ришелье и по примеру подобных судов во Франции и др. стран Европы. Его возглавил в 1808 г. еще один французский аристократ - граф Карл Францевич Сен-При, которого сменил в 1813 г. действительный статский советник Николай Яковлевич Трегубов¹⁶.

Из материалов суда за 1813 год мы узнаем о последствиях эпидемии чумы в Одессе. В августе 1812 года в городе внезапно умерло около 30 человек. 26 августа закрыли все церкви, таможню, биржу и судебные места. 22 ноября был установлен общий карантин: мертвая тишина царила на улицах, и только телеги увозили умерших и зачумленных. После 66-дневного карантина, чума в Одессе прекратилась, похитив 2660 человек из общего числа 36000 обывателей города. «Комиссия, учрежденная для рассмотрения и избережения прав наследников, оставшихся после умерших от заразы» должна была разобраться с имуществом покойных. При разборе бумаг умершего лекаря Капеллы был обнаружен вексель в 2000 рублей, выданных в долг Федором Флогоаити надворной советнице Скадовской¹⁷.

В ведении Одесского коммерческого суда было до 20-ти маклеров, которые ежемесячно подавали рапорта о заключенных сделках для утверждения в суде актов купли-продажи, а также о суммах, потраченных на гербовую бумагу¹⁸. Благодаря этим отчетам мы можем точно представить круг обязанностей Ф. Флогоаити.

К примеру, 7 марта 1813 года он заключил сделку на продажу таганрогским купцом 1-й гильдии Иваном Стефанаки нежинскому греку Ивану Петале мореходного судна «Чектерий» ценою за 7000 рублей¹⁹. 13 июня 1813 года был посредником при продаже кроковским купцом Николаем Кушнеревым нежинскому греку Анастасию Финоглу судна, именуемого «Св.Николай», а ныне «Афины», за 40000 рублей²⁰.

В торговых делах не обходилось и без конфликтов. Задачей Коммерческого суда было найти справедливое решение, удовлетворяющее противные стороны. Маклеры часто принимали участие в судебном разбирательстве в качестве свидетелей. Однако достичь мировой удавалось не всегда, и в таком случае дело передавалось в ведение полиции или суда высшей инстанции.

Яркий тому пример - дело по иску партикулярного корабельного мастера Петра Поликрата, который жаловался на очаковских купцов братьев Мавроди и Костанди Папазогло (Поповых), не уплативших ему за постройку судна 3619 руб. 27 коп. Ответчик Константин Папазогло показал, что Поликратов сделал судно непрочным, и на его починку ему пришлось потратить 11000 рублей и вконец разориться, а потому иск корабельного мастера он назвал «поклепным» и «затейным». Суд призвал по этому делу свидетелей - дворянина Маноила Гримани и одесских портовых маклеров Федора Флогоаити и Маноила Толомузи. Под присягой свидетели показали, что старались уговорить Папазогло выплатить деньги. Гримани даже давал ему займы нужную сумму - исключительно из милосердия к бедственному положению мастера. Однако, Папазогло отказался брать у Гримани деньги, пообещав вернуть долг через 10 дней. Суд принял решение: объяснения Папазогло не принимать к сведению, а взыскание долга после суда передать в ведение городской полиции²¹.

Между маклерами существовала специализация - в документах суда упоминаются маклеры морские, портовые, биржевые и присяжные. Иногда между ними случались конфликты из-за неопределенности полномочий или подведомственности.

В 1815 г. возник спор о маклерах между коммерческим судом и таможней по вопросу подчиненности торговых посредников в связи с новым Постановлением Государственного Совета от 17 ноября 1813 года «О правилах на заключение маклерских или торговых записок».

Налицо был конфликт законодательных актов. На всей территории Российской империи маклеры находились в ведении Департамента внешней торговли. В то же время, по уставу Коммерческих судов, которые были учреждены только в портовых городах Черного моря и в столицах, маклеры подчинялись судам. Вопрос пошел на рассмотрение из суда по инстанции к прокурору Одесского градоначальства Красновскому и в Министерство юстиции. Это послужило поводом для детального обсуждения маклерских функций и ответственности за правильное оформление документов.

Маклерский вопрос в Одессе снова возник в 1817 году, когда суд слушал рапорта биржевой депутации о полномочиях торговых посредников²². Морские маклеры издавна жаловались на портовых (биржевых), которые, «вопреки своего звания» и в обход правил, перехватывали заказы первых и лишали их доходов. Так, 7 марта 1813 года суд разбирает иск морских маклеров Трандафиллова, Дорделли, Ашика и Мирковича к портовым маклерам Флогаити, Славичу, Толомузию, Звягину и Ланде²³.

Решение не было принято, так как отсутствовали четкие правила. Только через четыре года суд, наконец, приказал отделить обязанности морских маклеров от биржевых, поскольку «и само название их различно», запретив последним совершать купчие крепости на мореходные суда. Портовым маклерам также строжайше предписывалось не входить в заключение фрахтовых контрактов, морских обязательств и других дел, «относящихся до мореплавания».

В маклерском деле серьезной проблемой в конце XVIII - начале XIX столетий была грамотность. Столкнувшись с судебными спорами, вследствие ошибок маклеров в оформлении документов, Правительствующий Сенат издал специальный указ от 14 апреля 1820 года, «дабы впредь неграмотных маклеров избираемо и определяемо не было»²⁴. Одесский коммерческий суд, нашел ситуацию в городе плачевной - «из состоящих в Одессе маклеров и нотариусов есть много не знающих никаких других, кроме природного языка. А свидетельствуют разные между людьми акты на вовсе неизвестных им диалектах; из чего очень легко может произойти обман и злоупотребление». Члены суда заключили в таких случаях документы без верного перевода не принимать.

Следует отметить, что в это время Федор Флогаити уже в совершенстве владел русским языком. Собственно говоря, его первые подписи и доверенность на имя Лагутки на русском языке датируются уже 1797 годом.

Сам Флогаити также не раз выступал в суде в роли истца²⁵. 1 октября и 8 ноября 1813 г. слушалось дело о долге по векселю купца Бердона купцу Флогаити. Суд предложил для возвращения денег назначить дом уже умершего Бердони к продаже на аукционе.

Благодаря документам суда, стало возможным выявить сведения о недвижимом имуществе семьи Флогаити.

В крепостной книге за 1821 год выявлена запись, что в 1805 г. он купил каменный дом на Военном Форштате за 5450 рублей - в квартале 13, участок № 106. Прежние владельцы - неаполитанско-подданный Федерик Меколи, негоцианты братья Ремберт, торговый дом Рено и компания, иностранцы Генрих Вассинг, Винченцио и Луиджи Лоровичи - спешно уехали за границу, в связи с чем, Флогаити не смог совершить купчей крепости вовремя, однако, все документы на дом имел и просил ввести его в законное владение. И такое решение было судом принято²⁶.

В 1808 году Флогаити также получил хутор - 25 десятин земли за городом²⁷. Хутора выделяли бесплатно любому жителю города, уже имевшему в нем дом. Однако, были и условия: в течение двух лет на хуторе необходимо было обзавестись - высадить садовые или лесные деревья и возвести прочное строение. Не всем удавалось выполнить обязательства.

И более того, некоторые владельцы участков продавали их в другие и третьи руки, ничего фактически не вложив в их освоение. В результате, в одних руках могли быть сосредоточены значительные земельные угодья, что противоречило первоначальному принципу и нарушало спокойствие соседей проданных участков. Также выявились факты, когда продавшие свои хутора снова получали 25 десятин городской земли, которую использовали с той же целью - продажи.

Чтобы предупредить «начавшие уже вкрадываться злоупотребления» и «всемерно заградить пути» к земельным спекуляциям, вопрос заслушивался 11 марта 1810 года в Думе²⁸. Было принято решение: с тех, кто не выполнил условия договора, то есть не построил дом и не высадил деревья - взыскать штраф в пользу богадельни, а землю отобрать и передать ее в ведение Строительного комитета или «отдать надежнейшему» с условием обзаведения в два года. Комитету предписывалось в дальнейшем отводить хутор владельцу дома в Одессе только один раз.

В отношении Флогаити последовал рапорт депутатов городской земельной комиссии в думу в марте 1815 г. о том, что хутор его «поныне в пуге находится» и никакого заведения на оном не имеется. Вероятно, средств не хватало. Об этом свидетельствует и запись в крепостной книге за 1822 год от 22 июня о том, что он заложил свой дом с землей на Военном форштадте в 13 кварта-ле под № 106 Александру Мавро за 10 тыс. рублей сроком на один год²⁹.

После смерти мужа в 1823 году, вдове Флогаити Зиновии Юрьевне пришлось, видимо, продавать и закладывать свое имущество для получения средств к существованию. Так, в реестре нотариальных актов за 1825 год указано: «Зиновия Флогаити, в Книге 6, купчая № 86 на стр. 69»³⁰. В реестре за 1836 год имеется запись № 25 «О совершении закладной но дом вдовы дворянки Зиновии и родных сыновей у Василия и Николая Флогаити, заложенные Зиновиею Флогаити иностранцу Осипу Гютеру в сумму 12200 рублей ассигнациями»³¹.

Греческая церковь и семья Флогаити: вклад в общественное дело и благотворительность

Г-н Спиридон Флогаити как-то задал мне вопрос - а каким человеком был Федор Флогаити, имея в виду его характер, нравственные качества. Сложно ответить, ведь большинство наших источников о нем - это официальная документация разных учреждений. И все же такие сведения нашлись. Они связаны с историей Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. В многонациональной Одессе начала XIX века это единственный пример, когда в названии православного храма заложен этнический принцип. Ведь церковь на Греческом Форштадте была заложена в 1795 году специально для греков.

В отчете Э. де Ришелье за декабрь 1803 г.³² перечислены 10 церковных зданий: православные церкви Св. Николая (каменная неоконченная), Св. Екатерины (каменная неоконченная), старообрядческая единоверная, деревянная (временная) и три греческих церкви - каменная, неоконченная и старая, также католический костёл (недостроенный), еврейский молитвенный 2-этажный дом и деревянная часовня.

Строительство церкви имени Святой Троицы на углу Екатерининской и Троицкой улиц проходило с большими трудностями - не хватало средств. Архивные документы сообщают сведения о некоторых членах греческой общины, благодаря которым этот проект все же состоялся. Так, *в шале 1806 года* попечители (ктиторы) Греческой церкви купцы Федор Флогаити и Иван Дестуни заложили свое недвижимое имущество, чтобы на эти деньги завершить строительство храма. Флогаити отдал в залог все, что у него было - два дома на Военном форштадте, в XIII квартале под № 106 и в IX квартале под № 58. Об этом благородном его поступке известно из документов Одесского строительного комитета: имени Флогаити находились в залоге больше 8-ми лет и только в декабре 1814 года дом на участке № 106 был освобожден³³. Весной 1808 г. Екатеринославский и Таврический архиепископ Платон освятил новый храм.

Род Флогаити состоял в приходе Греческой церкви многие годы, что зафиксировано в метрических книгах. По актовым записям о крещении, венчании и смерти удалось восстановить самые важные события в этой семье в трех поколениях - с 1799 по 1874 годы.

Федор Захариевич (Зафириевич) Флогаити и его жена Зоица (Зиновия) Юрьевна, урожденная Лаутова (Лагутка) имели восемь детей - четыре сына и четыре дочери:

2-е поколение - дети Федора и Зоицы Флогаити:

Василий (даты рождения и смерти не установлены),
Екатерина (дата рождения не установлена, не позже 1798 - ?),
Николай (12.12.1799, Одесса - ?),
София - первая (17.12.1801, Одесса - 10.04.1803, Одесса),
Мария (30.09.1806, Одесса - ?),
Захарий (24.01.1809, Одесса - ?),
София - вторая (16.02.1813, Одесса - ?),
Фемистоклей (13.01.1820, Одесса - ?).

3-е поколение - Димо-Флогаити:

7 ноября 1814 года дочь Федора Захарьевича *Екатерина* вышла замуж за одесского купца 2-й гильдии *Георгия (Юрги) Димо*; у них родилось *пятеро детей*:

Димитрий (15.02.1816, Одесса - 06.02. 1874, Одесса),
Александр (16.11.1816, Одесса - ?),
Георгий (? - 01.01.1817, Одесса),
Олимпиада (01.02.1820, Одесса - ?),
Катерина (04.03.1821 - 03.11.1822).

В 1830 году семья Димо приняла на воспитание подброшенную в дом Флогаити двухлетнюю девочку *Анну*.

Федор Флогаити умер 11 марта 1823 года в возрасте 63-х лет от простуды. Его внук, одесский купец 2-й гильдии *Дмитрий Георгиевич Димо* умер в 1874 г. (по ст. стилю) в возрасте 59-ти. Оба были похоронены на Старом (первом) городском кладбище.

Об Александре и Олимпиаде, а также об их родителях Екатерине Флогаити и Георгии Димо, больше никаких сведений не обнаружено. Также мало что известно о детях Федора и Зои Флогаити. Имя *Василия* появляется в метрической книге Греческой церкви лишь однажды в 1824 году - как свидетеля бракосочетания иностранного грека Ивана Попандопуло и дочери унтер-офицера Греческого пехотного батальона Евдокии Риксомати³⁴.

По метрическим книгам удалось выяснить немаловажные детали и о тех, кто составлял ближайшее окружение Ф. Флогаити - родственниках и друзьях. Так, крестными родителями его детей были одесский купец Иван Дестуни, жена полковника Фриера; «мать консульши, вдова» Мария; надворный советник Павел Вриони; одесский купец, нежинский грек Матео Стояни. Крестными родителями внуков Федора Флогаити были купцы Иван Дестуни, Марко Андрич, Лука Лессар, дочь нежинского грека Елена Серафимо и дочь протоиерея Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви Елена Родеус.

Сам Федор Флогаити неоднократно исполнял роль свидетеля при заключении браков - цесарско-подданного негоцианта Дементия Ергула и дочери капитана Констанцы Андриенской (1806), поручика Греческого батальона Степана Триандафилу и дочери одесского мещанина Анны Михаил (1812), дворянина Спирос Буги и дочери одесского мещанина Катерины Мурати (1815), турецко-подданного Константина Петалы и дочери одесского купца Марии Латерн (1820). В этот близкий круг входили также и одесские купцы Николай Хельми и Георгий Косиба, титулярный советник Фома Метакса, дворянин Константин Родеус.

Очевидно, что эти люди принадлежали преимущественно к состоятельному слою населения Одессы или занимали заметные должности. Также важно отметить, что большинство из них - Дестуни, Петала, Купа, Родеус, Лессар, Метакса и др. - *ионические греки*.

По сословной лестнице: дворянин или купец? Дорога длиною в 62 года

В биографии Федора Флогаити обнаружилось любопытное несоответствие - в одесских документах он указан одновременно и как купец, и как дворянин.

Семейная же версия гласит, что Федор Флогаити не был дворянином по рождению, а происходил из семьи священника; в России же получил дворянство за активную деятельность по привлечению греков в Новороссию. В связи с этим важно понять, какое место он занимал в социальной стратификации российского общества.

Запрос в *Государственный исторический архив Российской Федерации в Санкт-Петербурге*, где хранятся документы Департамента герольдии, оставил вопрос открытым.

А вот *Государственный архив Автономной Республики Крым* в г. Симферополе помог разгадать загадку. Ценнейшие сведения о первом одесском бургомистре обнаружались в материалах *Таврического дворянского депутатского собрания (ф.49)*, в функции которого входило решение вопросов о возведении греков Новороссии во дворянство в первой инстанции.

Дело Флогаити и других греков рассматривалось и по другому, весьма щепетильному, вопросу - о праве на владение людьми³⁵. 28 февраля 1831 года император Николай 1 издал Указ «О недопущении именующихся Греческими дворянами владеть дворовыми людьми до утверждения их в дворянском звании». Во исполнение указа, Одесский уездный суд представил дело о трех крепостных женщинах Мурашки-ных, выявленных у вдовы купца 2-й гильдии Зиновии Флогаити. Вот эта история.

Агафья Мурашкина не помнила, где родилась и никогда не видела своей матери. Знала только отца Андрея, от которого была увезена в малолетстве ротмистром Лубенского гусарского полка Барзовым. Бравый гусар прижил с ней двух дочерей - Дарью и Анну, а потом продал её с детьми помещице Стрельбицкой, которая привезла их в Одессу и продала Федору Флогаити всего за 300 рублей. У него Агафья находилась в услужении 10 лет, а в 1820 году он отпустил ее на волю с дочерью Анной. Другую же дочь Дарью оставил в услужении, пообещав наградить. В 1823 году Ф. Флогаити умер, и судьба Дарьи оказалась в руках его вдовы и сыновей, по свидетельству которых Агафья и Анна были отпущены не на волю, а на заработки.

На требование полиции доказать дворянство и право иметь крепостных, Василий Флогаити предоставил копии документов о дворянстве отца. Это *формулярный список* Федора Захариевича за 1801 год, в котором указаны ранее неизвестные нам сведения: возраст - 42 года (т.е. 1759 г.р.), фамилия жены до замужества - дочь иностранного грека Юрия Лаутова, наличие одного сына Николая 2-х лет, отсутствие крепостных, чина, «*кроме что из дворян*»; *в службе не бывал; по ревизии ни в каком звании записанным в Российской империи не состоит*».

К документу прилагалось свидетельство 12 известных в Одессе военных и гражданских лиц о «природном» происхождении Федора Флогаити от дворянина острова Св. Мауры бывшей Венецианской Республики Захария Антоновича Флогаити. Документ от 11 мая 1801 г подписали полковники Делегрино и Попандопуло, подполковник Каналле, надворный советник Константин Бицили, капитан-лейтенанты флота Мирон Бицилос и Афанасий Рафтопуло, майоры Буга и Спорити, коллежские асессоры Иордий Бецылле, Георгий Врето, Константин Андрияшев и Спиро Попов. Логично предположить, что все эти свидетели - ионические греки.

В 1805 и 1816 гг. к пакету добавились паспорт и свидетельство дворянина за подписью самого Иоанна Каподистрии - Президента «Ионитской Республики», позднее статс-секретаря русского императора.

На основании эти документов Таврическое собрание внесло Флогаити в *Алфавитный дворянский список по Тираспольскому уезду Херсонской губернии*. Но далее бумаги отправлялись выше, в Санкт-Петербург - в Департамент Герольдии и Сенат, и...- неоднократно возвращались из-за принятия новых законодательных актов, повторных разбирательств и недостаточности доказательств. В целом путь Флогаити от венецианского дворянина до российского аристократа занял 62 года. Но положительное решение так и не было принято. Таковой была российская действительность в XIX веке - права на дворянство строго охранялись государством, бюрократический аппарат был тяжеловесным, а законодательство несовершенно. Однако такое положение вещей позволяло грекам длительно находиться в статусе «доискивающихся дворянства» - довольно выгодном и почетном для купца состоянии.

Ионические уроженцы в Одессе

Учитывая вышесказанное, можно считать Флогаити успешным человеком. Как достиг высокого положения человек, прибывший с ионического острова в причерноморскую степь и, по всей вероятности, не имевший значительных капиталов? Ответ может быть таковым - незаурядные личные качества, знания и умение их применить на практике. Возможно, немаловажную роль в его самореализации на новой родине сыграли связи со своими соотечественниками - ионическими греками.

Метрические книги Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви дают нам пищу для размышлений на тему: кто такие эти ионические уроженцы, представляли ли они собой отдельную этническую группу внутри греческой общины, какую роль сыграли в истории Одессы. На основании метрических книг Одесской Греческой церкви автором составлен список одесситов - выходцев из семи ионических островов: Закинф (Занте), Кефалония (Цефалония), Китира (Сериги), Корфу (Керкира), Левкада (Левкас, Лефкас, Агия Мавра, Санта-Маура, Святая Мавра, Леука), Паксос и Фиаки (Итака).

В список вошло 118 фамилий: Анастаси, Амбатьелло, Антипа (о. Кефалония), Апостоли, Аразидинос, Аргири, Арванитаки, Арванити, Аргираки (о. Корфу), Арсени, Ассани, Барзука (о. Кефалония), Бенетато, Бомфили, Буга, Валлианато (о. Кефалония), Вальсамаки (о. Кефалония), Вальяно (о. Кефалония), Вандоро, Васили, Власопуло, Врето (о. Итака - Фиаки), Вулизмас (о. Итака-Фиаки), Вучина, Галати (о. Фиаки - Итака), Геролимато-Курвисиано, они же Марфа (о. Кефалония), Голочату (о. Кефалония), Делаграмматикас (о. Корфу), Дендрино, Дестуни, Диму, Джероламо (Джеролимато, Жиролимата), Доризо, Дракули, Забура (Жабура), Закарато, Звороно (о. Кефалония), Ианулато (Янулато), Инглези (о. Кефалония), Иордаки (о. Кефалония), Каввадиа (о. Кефалония), Кажиди, Калензи, Калига (о. Кефалония), Камбофекри, Канело (о. Итака - Фиаки), Каравья (о. Итака-Фиаки), Караламбато, Карвуни, Кефала, Козма (о. Кефалония), Косоли (о. Кефалония), Копана, Корабела, Корсиано, Корсано (о. Кефалония, г. Омала), Купа (о. Кефалония), Курвисиано-Геролимато, они же Марфа (о. Кефалония), Куркумели (о. Кефалония, г. Ливатос), Куцувели, Ладико (о. Кефалония), Ливаниос (о. Серифо / Церига - Китира), Лисати (о. Итака - Фиаки), Лисено (о. Занте - Закинф), Лорандо, Лузи, Маврокефало, он же Хароконо (о. Кефалония), Магула (о. Кефалония), Макри, Мандзавино, Метакса, Металино, Михалопуло (о. Кефалония), Михайлович, Мораити (Моранти, Моратов), Морфеси, Муравелу (о. Кефалония), Николау (Николаи) (о. Кефалония), Пастела, Патрики, Пачали (Пачаль, Пачула, Пачулов), Петала (о. Итака-Фиаки), Пэфани (о. Кефалония), Пилика (о. Кефалония), Попандопуло (о. Фиаки - Итака), Потамиано (Потамяно) (о. Кефалония), Поффанди, Пулос (о. Кефалония), Путо, Разис, Ригана, Родеус, Россолимо, Сарло, Склаво, Спридону, Стаматато (о. Кефалония), Стамателато (о. Кефалония), Типальдо-Ксида, Трамамунда (о. Занте), Травлос (о. Кефалония), Травло-Пиератос (о. Кефалония), Трояно, Фиакас (о. Фиаки - Итака), Филипп, Филиппаки, Флогаити (о. Св. Мауры - Левкас, Лефкада), Фока (о. Кефалония), Фонегал (о. Кефалония), Хароконо, он же Маврокефало (о. Кефалония), Хорафа, Черплимати, Якову (о. Корфу), Яни (о. Кефалония), Яниоти, Янулато.

Реестр не является исчерпывающим. В него вошли только те фамилии, которые указаны в метриках как «ионические греки» («ионический купец», «греческой нации ионический дворянин» - о Флогаити) или же имеется прямое указание на место происхождения (например, «выходец острова Кефалония», «подданный Республики Семи Ионических Островов», и т.п.). Значительная же часть ионийцев «спряталась» за такими общими определениями как «иностранный грек», «иностранец», «иностранный купец» или же за военными званиями. Явным показателем ионического происхождения являются указания на подданство стран, под протекторатом которых острова находились - «французско-подданный», «великобританско-подданный», «английско-подданный», «республиканец», «республиканский купец» и т.п.

Очевидно, что в конце XVIII - первой половине XIX вв., в многонациональной среде одесского общества, в частности, в греческой общине, ионийцы представляли собой довольно значительную группу, которую можно назвать землячеством. Это подтверждают вышеназванные церковные записи: в числе супругов, свидетелей браков, крестных родителей детей ионических греков - преимущественно те же островитяне.

Память о Флогаити: Левкада и Одесса сегодня

Греки всегда считали Одессу «своим» городом и, как доказывает история - не без основания. Что греческого в Одессе сегодня и как работают украино-греческие связи?

24 августа 1991 года Украина обрела независимость, которую Греция признала уже 31 декабря 1991 года. За этим последовал ряд важных событий: Украина открыла в Греции в 1992 г. Почетное Консульство, в 1993 г. - Посольство, в 2004 г. - Генеральное Консульство в Салониках, также работают три Почетных консульства в Пирее, Патре и на Крите. Греция открыла в Украине в 1993 г. - Посольство, в 1996 г. - Генеральные консульства в Одессе и Мариуполе.

Начиная с 1992 года, неотъемлемой частью городских программ стали греческие мероприятия, которые традиционно проходят в дни национальных праздников Греции - в марте и октябре. Греческие бизнесмены с 1992 года заявляют о себе в Украине в сфере торговли, судоходства, строительства, а также развивают культурные и научные связи. Греко-Украинская Палата (г. Пирей), возглавляемая г-ном И. Полихронопулосом, организовывала в Одессе пер-вые торгово-промышленные выставки, спонсировала возвращение исторических названий Греческой площади и Греческой улице, реконструкцию здания и музея «Филики Этерия», издательские проекты - книги об известных греках-одесситах - Г.Г.Маразли, хисосских родах Маврокордато, Петрококино, Родоканаки.

В 1994 г. открылся Одесский филиал Греческого Фонда Культуры (директор - С. Парадисопулос) и музей «Филики Этерия», издается газета «Одиссос», действуют два греческих общества, которые объединяют более 2 тысяч греков Одесской области. Греческий Фонд Культуры и Госархив Одесской области издали 6-томное справочник «Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. 1799-1920 гг.».

В 2008 г. новую страницу украино-греческих связей открыл остров Левкада. Примечательно, что поводом и связующим звеном в этом диалоге стала история Федора Флогаити. Инициатором наведения моста между Одессой и Левкадой стал г-н профессор Спиридон Флогаити, благодаря которому началась работа с архивными документами по изучению присутствия ионических греков в Одессе.

2 сентября 2009 г. Одессу впервые посетила делегация мэрии Левкады. Мэр Василиос Фецис, его заместитель по вопросам культуры Елена Никодимо и другие члены делегации были приняты председателем Одесского горсовета Эдуардом Гурвицем, с которым обсуждался вопрос установления побратимских связей между двумя городами. Также гости Левкады посетили Одесский архив и познакомились с материалами о Ф. Флогаити.

Через год, в августе 2010 г. был подписан договор о сотрудничестве между городом Левкадой и Приморским районом города Одессы.

А в сентябре 2011 года, в День города, делегация Левкады во главе с г-ном мэром Костасом Арванисом снова посетила Одессу. Тогда же состоялось открытие мемориальной доски Федору Флогаити на фасаде дома № 17 по ул. Греческой - на том самом месте, где 200 лет тому назад стоял его дом. Событие широко освещалась на одесском телевидении, в Греческом Фонде Культуры состоялась *пресс-конференция и презентация выставки архивных документов «Федор Флогаити - одессит из Левкады».*

Имя Федора Захарьевича Флогаити увековечено в ряде исторических и современных изданий, в частности, в работах А.А.Скальковского, В.К.Надлера, К.Н.Смольянинова, в уникальной книге, изданной Одесской городской думой в 1894 году «К 100-летию Одессы», в исторических очерках петербургского историка профессора Ю.Д.Пряхина «Греки в истории России», статьях одесского краеведа О. Губаря о строительстве города и его биографическом справочнике «Автографы Одессы». В Одесском архиве готовится к изданию книга, посвященная Флогаити. В сборе материалов о нем участвуют историки и краеведы - С. Парадисопулос, С. Решетов, А. Пеший и др.

Историю делают люди. Жизнь Федора Флогаити - уроженца острова Левкады, одного из первых жителей Одессы, дворянина Венецианской Республики, одесского купца, одного из первых маклеров и нотариусов Одессы, попечителя Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви - яркий пример того, как много может сделать человек и снискать уважение не только современников, но и будущих поколений. Он не забыт. А изучение истории его жизни стало прекрасным поводом для укрепления украино-греческих связей сегодня.

¹ Документ выявлен и опубликован одесским краеведом О.Губарем: Автографы Одессы. - Одесса, 2012. - С. 158-160.

² «Об учинении справки о состоянии к платежу одесских переселенцев за взятый ими у строевой упраздненной здесь Экспедиции казенный лес 7000 рублей денег. 15 августа 1798 г. - 13 марта 1808 г.» - Государственный архив Одесской области (ГАОО). - Ф. 17. - Оп. 1. - Д. 31. - 265 л.

³ Там же. - Л. 10.

⁴ Государственный архив Херсонской области. - Ф. 22. - Оп. 1. - Д. 1. - Лл. 84, 183, 189.

⁵ Суды в 1795-1796 гг. получили: Армани Лука, Фоти Христо, Полушка Яни, прапорщик Попандопуло Николай, полковник Иван Делегрино, Апостоликоглу Дмитрий, Христофор Константин, Феодор Яни Павел, Феодор Христо, Кесоглу Афанасий, Горголи Димитрий, Кускули Антоний, Колона Михаил, Алексис Павел, Стелади Георгий, Маврокордато Константин, Лазари Петр, Стелади Георги, Григорьев Михаил, Полуяни Яни, Димитриев Георгий, полковница вдова Ризо, вдова Кесогло Александра Ивановна и др.

⁶ «Особый для российских купцов магистрат» был учрежден в Одессе на основании закона от 14 ноября 1795 года. Упразднен законом 26 января 1798 года с передачей функций созданному по закону от 20 мая 1797 года «Одесскому городскому для иностранных купцов магистрату». На основании закона от 9 апреля 1801 года, преобразован в Одесский городской магистрат. Действовал по «Регламенту или уставу Главного магистрата» 1721 года; упразднен в 1866 г.

⁷ Словесный суд - низший судебный орган, действовавший до реформы 1864. Согласно инструкции от авг. 1766 г., учреждался «единственно для самых кратчайших и таких дел, по коим письменного производства и дальнейших справок быть не может», и должен был находиться в подчинении магистратов или ратуш, куда направляли разного рода отчетные ведомости. Функции словесных судей определялись также Уставом городской полиции. Подобно членам магистрата, словесные судьи и старосты избирались городскими обывателями сроком на 1 год. В помощь им придавались выборные, присяжные свидетели и оценщики (3-5 чел). Словесный судья был обязан по Уставу благочиния примирять спорящих и предоставлять «каждому ему принадлежащее», не принимая письменных просьб и не вступая в рассмотрение уголовных дел. Журнальные записи о своей работе и исполнении указов вышестоящих государственных учреждений словесный суд еженедельно должен был предоставлять на контроль магистрату.

⁸ Ассигнационный рубль - сначала расчётная, вспомогательная, а затем - основная денежная единица Российской империи с 1769-го по 1 января 1849 года, имевшая хождение наравне с серебряным рублём с рыночным курсом взаимного обмена обеих валют. Всего было 4 выпуска российских ассигнаций: в 1769-1785 гг., 1786-1818 гг., 1802 г. и 1818-1843 гг. На российских ассигнациях использовались надписи «Действует к пользе онаго» и «Любовь к Отечеству». К концу XVIII - началу XIX вв. курс ассигнаций резко упал. Военные затраты России были настолько велики, что в 1814-1815 годах курс составил рубль ассигнациями за 20 копеек серебром.

⁹ ГАОО. - Ф. 17. - Оп. 1. - Д. 17. - Лл. 36, 158-159, 171-171-об.

¹⁰ ГАОО. - Ф. 17. - Оп. 1. - Д. - Лл. 17-23; Д. 51. - Л. 10.

¹¹ ГАОО. - Ф. 17. - Оп. 1. - Д. 57. - Лл. 7-об., 163.

¹² ГАОО. - Ф. 17. - Оп. 1. - Д. 78 - 4 л.

¹³ Также подписали капитан-лейтенант флота Маронгопулос, майор Анастасий Паниодарос, майор Георгий Дранчев, губернский секретарь Иван Лале, поручик Яни Ангелатто, майор Мануил Споритий, поручик Андрей Трано, Анастасий Травлю, поручик Иван Миланаси, капитан Вангелий Андреевский, секретарь Рафтопуло, Герасим Потамяно, Дмитрий Тенци.

¹⁴ ГАОО. - Ф. 17. - Оп. 1. - Д. 16. - Л. 46-46-об. Нежинский грек И.Н.Лагутка, вероятно, родственник Флогаити по линии жены Зоицы (Зиновии) Юрьевны - урожденной Лаутовой (Лагутки).

¹⁵ ГАОО. - Ф. 4. - Оп. 1а (1796-1824 гг.). - Д. 21 от 26 декабря 1802 г. (утрачено; заголовок в описи). Маклерская книга магистрата за 1797 г. также утрачена.

¹⁶ ГАОО. - Ф. 18. - Оп. 2. - Д. 5. - Л. 41.

¹⁷ ГАОО. - Ф. 18. - Оп. 2. - Д. 4. - Л. 388-389.

¹⁸ ГАОО. - Ф. 18. - Оп. 2. - Д. 3. - Лл. 93-об, 94, 316, 464, 621.

¹⁹ ГАОО. - Ф. 18. - Оп. 2. - Д. 4. - Л. 193-об.

²⁰ ГАОО. - Ф. 18. - Оп. 2. - Д. 5. - Л. 74-74-об.

²¹ ГАОО. - Ф. 18. - Оп. 2. - Д. 5. - Л. 507-511-об.

²² ГАОО. - Ф. 18. - Оп. 1. - Д. 1007. - Лл. 1-7; Д. 1008. - Лл. 1-6.

²³ ГАОО. - Ф. 18. - Оп. 2. - Д. 4. - Лл. 196-197-об.

²⁴ ГАОО. - Ф. 18. - Оп. 1. - Д. 1030. - Лл. 1-5.

²⁵ ГАОО. - Ф. 18. - Оп. 2. - Д. 3. - Лл. 245, 463, 463-об.

²⁶ ГАОО. - Ф. 18. - Оп. 3. - Д. 4. - Лл. 1-19-об.

²⁷ ГАОО. - Ф. 4. - Оп. 1а. - Д. 235. - Л. 109.

²⁸ ГАОО. - Ф. 4. - Оп. 1а. - Д. 137. - 16 л.

²⁹ ГАОО. - Ф. 18. - Оп. 3. - Д. 75. - Лл. 87, 88-об.

³⁰ ГАОО. - Ф. 18. - Оп. 3. - Д. 5. - Лл. 146, 146-об., 148-об.

³¹ ГАОО. - Ф. 18. - Оп. 2. - Д. 42. - Лл. 25, 28.

³² ГАОО. - Ф. 1. - Оп. 218 (1800 г.). - Д. 1. - Л. 42 («Сведения по циркулярному требованию г-на министра внутренних дел о городе Одессе», декабрь 1803 г.). *Вопрос об их местонахождении несколько проясняет «План крепости, гавани и города Одессы того же 14 декабря 1803 года, составленный инженером Ферстером», хранящийся в Российском военно-историческом архиве (г. Москва), с экспликацией: 27 - каменная Греческая церковь (на углу ул. Троицкой и Екатерининской, в квартале, где сейчас и находится Греческая Свято-Троицкая церковь - теперь Троицкий собор); 35 - оставленная неоконченная Греческая церковь, которую «кончить и посвятить предполагается»; места вокруг церкви, по периметру, под номерами 34, были назначены для мастерских и немецких колонистов (теперь - на ул. Пантелеймоновской, в квартале между ул. Лейтенанта Шмидта и Гимназической); 33 - вновь опробованные и под построение отданы кварталы и места под магазины, лавки и под Греческую церковь. Однако, таких мест, где обозначены церкви в окружении лавок и магазинов под №№ 33, на карте два: 1) нынешняя Греческая площадь - место, где стоит овальный дом - торговый центр «Афина». В 1840-х гг. там стоял дом Майорова, впоследствии купчихи Власто, построенный на фундаменте Греческой церкви. 2) на углу улиц Ришельевской и Бунина, рядом с Католической церковью. На более раннем плане, от июля 1803 г., это здание названо «временной деревянной церковью».*

³³ ГАОО. - Ф. 2. - Оп. 5. - Д. 267. - 517 л.

³⁴ ГАОО. - Ф. 37. - Оп. 15. - Д. 3. - № 13.

³⁵ Государственный архив Автономной Республики Крым. - Ф. 49. - Оп. 1. - Д. 6301. *Документы выявлены одесским краеведом С. Решетовым и предоставлены автору в копиях, выданных архивом по запросу директора Одесского филиала Греческого Фонда Культуры С.И.Парадисопулоса.*

Сергей Березин (Одесса, Украина)

ДОКУМЕНТЫ ЛИЧНЫХ ФОНДОВ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ АНТИКОВЕДЕНИЯ В НОВОРОССИЙСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

Деятельность историко-филологического факультета Новороссийского университета (1865-1920) уже получила должное освещение, как в общих трудах по истории этого учебно-научного заведения¹, так и в специальных исследованиях о жизненном пути и творческом наследии его представителей. Многочисленные публикации дают нам достаточно полное представление о пребывании в стенах университета большинства учёных, об их достижениях в научно-педагогической, просветительской и административной работе. Однако ещё требуют своего рассмотрения многие моменты, и в том числе - причины, а равно и следствия, тех или иных кадровых изменений, имевших место быть в жизни факультета в разные годы.

Безусловное значение для этой цели приобретают документальные материалы, хранящиеся в Государственном архиве Одесской области (ГАОО): «Канцелярия попечителя Одесского учебного округа» (Ф. 42, 16069 ед. хр.), «Ришельевский лицей» (Ф. 44, 3361 ед. хр.), «Новороссийский университет» (Ф. 45, 45640 ед. хр.), а также ряд других фондов (более тысячи выявленных нами единиц хранения), - являются первостепенным источником для изучения истории развития науки и образования. Архив совета и правления университета с «отчётами о деятельности» и «обзорами преподавания», протоколы заседаний факультета, документы о «переменах в личном составе», «производстве в чины и награждениях», «производстве жалования», «увольнениях в отпуск и командировках», «поручениях чтений по вакантным кафедрам», переписка декана факультета с ректором, и руководства университета с попечителем по кадровым вопросам, наконец, «личные дела» (отметим, что «формуляры» также находятся и в фондах других учебных заведений) и т.д., - все эти «официальные бумаги», как правило, дают нам исчерпывающую информацию о хронологии «одесских периодов» в жизни большинства учёных-антиковедов.

Но далеко не всегда эти документы показывают нам внутреннюю «подоплёку», объективные и особенно, субъективные моменты жизни университетской корпорации, в той или иной мере влиявшие на общее направление и характерные особенности «кадровой политики» факультета. В этой связи, несомненный интерес представляют материалы личных фондов, в комплексе с другими источниками, позволяющие уточнить и, в значительной степени, дополнить информацию официальных документов и историографические сведения².

Личные фонды, в которых имеются материалы по теме, можно разделить на несколько условных групп: во-первых, это собственно фонды «одесских» антиковедов, главным направлением научных интересов которых было изучение различных аспектов наследия греко-римской цивилизации и (что являлось «региональной» особенностью) истории местного варварского населения эпохи раннего железного века, т.н. скифо-сарматского мира. На примере ГАОО³, это фонды члена Одесского общества истории и древностей (ООИД), профессора Ришельевского лицея и Новороссийского университета Ф.К.Бруна (1804-1880)⁴ и его коллеги, профессора и директора лицея, члена-основателя и секретаря, в последующем - вице-президента ООИД, Н.Н.Мурзакевича (1806-1883)⁵.

Вторая группа представлена фондами учёных, чья основная научно-преподавательская деятельность находилась вне сферы античности, но они также уделяли внимание древней истории Северного Причерноморья, как например, первый декан историко-филологического факультета В.И.Григорович (1815-1876)⁶ и профессор А.А.Кочубинский (1845-1907)⁷; эпизодически читали лекции по истории Древней Греции и Рима, как профессор Е.Н.Щепкин (1860-1920)⁸; либо, не проявляя профессионального интереса к древностям, занимались историей университета (и соответственно, в их архивах отложились интересующие нас материалы), наконец, просто состояли в переписке с антиковедами. В этом ряду, в ГАОО следует выделить фонды профессоров А.П.Добротворского (1856-1937)⁹, И.А.Линниченко (1857-1926)¹⁰, А.И.Маркевича (1847-1903)¹¹, М.Г.Попруженко (1867-1943)¹² и др.¹³

По ряду причин, личные документы также могли оказаться и в фондах музеев, причём, информация об этом, далеко не всегда содержится в специальных справочных изданиях.¹⁴ Примером тому, может служить архив выпускника Новороссийского университета, в последующем - директора Одесского археологического музея, доцента Одесского государственного университета, выдающегося археолога М.Ф.Болтенко (1888-1959), находящийся в двух одесских музеях - Историко-краеведческом¹⁵ и Археологическом¹⁶.

Не простой выдалась и судьба архива его учителя - профессора Э.Р. фон Штерна (1859-1924). Как известно, в 1911 г. учёный оставил преподавание в Новороссийском университете и заведывание Музеем ООИД, переехал на постоянное место жительства в Германию, где и преподавал в Галльском университете. В 1928 г., М.Ф.Болтенко находился в командировке в Германии, ставшей завершением четырёхлетних поисков «архива Штерна» и «упорных хлопот в официальном порядке», через Народный комиссариат иностранных дел, о передаче документов из Германского археологического института в фонды Одесского археологического музея. Увы, но ещё по прошествии шести лет, этот визит стал одним из оснований для обвинения учёного в «шпионской и контрреволюционной деятельности» по печально известной «54-й статье»¹⁷. (М.Ф.Болтенко был осуждён на пять лет ИТЛ; после отбытия срока вернулся к преподаванию, но был реабилитирован лишь в 1990 году, посмертно).

Можно высказать предположение, что наряду с собственно «научными материалами» своего учителя¹⁸, М.Ф.Болтенко привёз из Германии и другие «бумаги профессора Штерна» (при том, что например, часть керамической коллекции с о. Березань осталась в Галле¹⁹). Эти документы, вместе с другими материалами научного (рукописного) архива, библиотечного фонда и собрания средневековых рукописей, были изъяты из Одесского историко-археологического музея в период фашистской оккупации (вероятно, уже в начале 1944 г.), и вместе с другими «трофеями» румынской армии отправлены в Бухарест²⁰. Вскоре эти бесценные материалы были обнаружены и возвращены на родину, но (по ещё не установленной причине) не в Одессу, а в столицу - Киев, где они и теперь находятся, в формате отдельного фонда - «Одесское общество истории и древностей» в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И.Вернадского (ИР НБУВ). В краткой характеристике фонда, данной при его принятии на хранение, специалисты особо указали на «архив Э.Р. фон Штерна»²¹; действительно, судя по составу и количеству, эти документы вполне могут «претендовать» на выделение в отдельный личный фонд²². Согласно учётной документации на фонд, датой «первого поступления» 3827 единиц хранения указан 1945 год; в дальнейшем, киевские коллеги провели научно-техническую обработку этих документов - первичный разбор (нач. 1950-х гг.), описание (1952), шифровку и систематизацию (1957, 1960-е); в настоящее время, данный фонд насчитывает 3735 ед. хр.²³.

Этим источниками по теме не ограничиваются в ОР НБУВ: в числе многих важных для изучения развития антиковедения в Одессе в XIX - начале XX столетий, тут находятся письма Н.Н.Мурзакевича к «любителю древностей» П.О.Бурачкову (1815-1894)²⁴; к нему же письменно обращался и другой одесский корреспондент - основоположник кафедры греческой словесности Ф.А.Струве (1816-1885), также читавший по поручению факультета на вакантной кафедре теории и истории искусств и по «совместительству» заведовавший университетским музеем и милицейским кабинетом. В своё время, А.И.Маркевич упоминал о 34 «небезынтересных» для истории ООИД письмах профессора к известному коллекционеру²⁵ - нами были обнаружены 29 из них, в которых находятся сведения о поисках учёным древнего Никония, его поездке в Ольвию, планах преподавательской деятельности и, естественно, «факультетских склоках»²⁶. Также, начальные годы деятельности университета и характеристики его первых преподавателей - свирепствовавших на экзаменах «классиков» В.Н.Юргевича и Ф.А.Струве, добивавшегося разделения историко-филологического факультета на отделения, декана В.И.Григоровича, - отражены в неопубликованных (по большей части, интимных, записях) тогдашнего студента Г.Е.Афанасьева (1848-1925)²⁷. В письмах на имя бывшего приват-доцента П.Н.Ардашева (1865-1922)²⁸, читавшего в Одессе курсы древней истории (1898/1901), мы находим изменения в психологическом настрое и в отношении к коллегам Б.В.Варнеке (1874-1944) - профессора кафедры классической филологии (1910), после отъезда Э. Р. фон Штерна её возглавившего (1911). Эти сведения во многом проясняют ситуацию с единственным «чёрным шаром» при баллотировке его «младшего» (но не по докторской степени) коллеги по кафедре - приват-доцента М.И.Мандеса (1866-1934) на должность экстраординарного профессора в 1918 г.

Большую информационную ценность представляют и материалы Одесской национальной научной библиотеки (ОННБ); в числе других, здесь хранится личный фонд преемника Ф.А.Струве по кафедре греческой словесности, профессора Л.Ф.Воеводского (1846-1901)²⁹. Его магистерская диссертация «Каннибализм в греческих мифах» (1874) в своё время «наделала много шума», вызвав широкий резонанс в университетской среде и обществе. Принимая во внимание шквал критики и скандальное обсуждение его кандидатуры в Харькове и несостоявшийся переход в местный университет (в противоположность тому, учёный был тепло принят в Одессе в 1875 г.), особую ценность приобретают документы об этом периоде (1874-1875)³⁰. Вскоре он и сам стал давать характеристики своим коллегам, без обиняков информируя о положении дел на факультете Ф.И.Успенского (1845-1928)³¹. По воспоминаниям Д.Н. Овсяннико-Куликовского (1853-1920), слушавшего Л.Ф.Воеводского на студенческой скамье, профессор имел безусловный авторитет специалиста-филолога и лектора, но отличался большой оригинальностью в своих суждениях; критика производила на учёного тягостное впечатление, и в результате - он стал всё более отстраняться от научной и педагогической работы, сосредоточившись на участии в деятельности испытательных комиссий и членстве в одесском клубе велосипедистов, им же созданном³². Завершение жизненного пути Л.Ф.Воеводского, сопровождавшееся болезнью дочери и недугами самого профессора (а также, связанными с этим постоянными материальными проблемами, вынудившими его подать в отставку), отражены в письмах к И.В.Помяловскому (1845-1906)³³.

У этого деятеля министерства народного просвещения были и другие постоянные «одесские корреспонденты»: из писем В.К.Надлера (1840-1894)³⁴ и А.Н.Деревицкого (1859-1943)³⁵ мы можем составить достаточно полную (к тому же, практически не освещённую в других источниках) картину жизни академической корпорации в последнем десятилетии XIX столетия. Естественно, что и здесь не обошлось без «традиционных» для историко-филологического факультета скандалов и интриг, в которых с энтузиазмом принимали участие и учёные-антиковеды. Одним из таких моментов стало «приискание» специалиста для чтения курсов на кафедре всеобщей истории, решением которой стало вначале «временное» (с 1897/98 уч.г.), а затем и постоянное (с 1901 года и вплоть до закрытия университета в 1920 году) «поручение» лекций по истории Древней Греции и Рима профессору классической филологии Э.Р. фон Штерну (а после его отъезда - представителям той же кафедры, Б.В.Варнеке и М.И.Мандесу). Решение кадровых проблем на кафедре всеобщей истории привело к появлению в штате Р.Ю.Вишпера (1859-1954), пребывание которого в Одессе хоть и не было продолжительным (1894/1897), зато запомнилось очередным скандалом.

Из «первых рук» И.В.Помяловский знал и о «деле Мандеса» - ученика профессора Э. Р. фон Штерна, которому для «оставления» при университете пришлось отказаться от иудейского вероисповедания и принять христианство (следует отметить, что писали в столицу и сам М.И.Мандес, и его учитель³⁶). Не последнюю роль во всём этом, а также в переводе А.Н.Деревицкого из Харькова в Одессу, и ещё далеко не в одной «факультетской истории» сыграл известный учёный и «опальный либерал» В.И.Модестов (1839-1907), - в свою очередь, регулярно сообщавший местные новости своему другу И.В.Цветаеву (1847-1913) в Москву³⁷...

Последние из упомянутых документов находятся в Санкт-Петербурге и Москве (вообще, тема личных фондов в российских учреждениях требует отдельного исследования). Таким образом, поиск источников не ограничивается лишь архивами в Украине. О масштабности и разнообразии данного документального пласта, а равно и о его информационном потенциале, можно судить даже из приведённого нами краткого обзора фондов и материалов личного происхождения. Рискнём высказать предположение, что их дальнейшее комплексное изучение позволит более глубоко и всесторонне осветить многие недостаточно изученные страницы истории Новороссийского университета.

¹ См.: Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка и академические списки. - Одесса, 1890. - VII+733+LXXXIV с.; Одесский университет за 75 лет (1865-1940). - Одесса, 1940. - 195 с.; Історія Одеського університету за 100 років. - Київ, 1968. - 432 с.; Одесский университет. 1865-1990. - Киев, 1991. - 159 с.; Історія Одеського університету (1865-2000). - Одеса, 2000. - 226 с.; Одеський національний університет імені І.І.Мечникова: історія та сучасність (1865-2015). - Одеса, 2015. - 962 с.; Професора Одеського (Новоросійського) університету. Біобібліографічний словник. - Т. I-IV. - Одеса, 2000 (вид. 2-ге. - Одеса, 2005) и др.

² За почти двадцать лет работы с документами из личных фондов, нам представилась возможность уточнить хронологию и целый ряд объективных и субъективных моментов, повлиявших на кадровую политику в отношении «антиковедных кафедр» - греческой словесности и римской словесности (с 1884 г. - классической филологии), всеобщей истории, теории и истории искусств. Данные источники позволили расширить наши сведения жизненном пути и творческой деятельности целого ряда «одесских» антиковедов и учёных, читавших антиковедные дисциплины: классиков Ф.А.Струве, В.Н.Юржевича, В.И.Модестова, Д.П.Лебедева, Л.Ф.Воеводского, А.И.Солоники, Н.А.Караваева, А.В.Никитского, Э.Р. фон Штерна, О.Ф.Базинера, А.Н.Деревицкого, С.Д.Пападимитриу, Б.В.Варнеке, М.И.Мандеса, Е.Г.Кагарова, М.Ф.Болтенко; всеобщников Ф.К.Бруна, А.Г.Брикнера, Ф.И.Успенского, В.Н.Пирогова, П.Н.Ардашева, Р.Ю.Витпера; искусствоведов Н.П.Кондакова и А.А.Павловского, а также дополнить имеющиеся биографические сведения о многих их коллегах по научно-педагогическому ремеслу. Подробнее см.: Березин С.Е., библиография (Додаток 2 до статті Л.Г.Білоусової «Видавнична робота та міжнародне співробітництво...»).

³ См.: Государственный архив Одесской области. Путеводитель. - Одесса, 1961. - 387 с.; Анотований реєстр описів. Фонди дорадянського періоду: Спеціальний довідник. - Вид. 2-ге, доповн. - Одеса, 2008. - 294 с.; Державний архів Одеської області. Путівник. - Вип. 1. Фонди особового походження. - Одеса, 2012. - 292 с.

⁴ Государственный архив Одесской области (ГАОО). - Ф. 160. Брун Филипп Карлович. - Оп. 1. - 32 ед. хр. Наряду со своими коллегами по службе в лицее и работе в ООИД, Н.Н.Мурзакевичем и В.Н.Юржевичем, Ф.К.Брун занимался проведением масштабных археологических разведок на юге Российской империи. В том числе, в 1862-1863 гг., по поручению общества он осмотрел памятники Буго-Днепровского междуречья (отчёт опубликован, см.: ЗООИД. - Т. V. - 1863. - Отд.3. - С.985-993, Прил. - Таб. 5); в 1864-1865 гг., по поручению Имп. Археологической комиссии (ИАК), он исследовал территории Херсонской, Екатеринославской и Таврической губерний; собранный материал лёг в основу фундаментальной работы «Опыт соглашения противоположных мнений о Геродотовой Скифии и смежных с нею землях» (1869). Однако в личном фонде данные поездки не отражены; частично информация по теме содержится в фонде ООИД, см.: ГАОО. - Ф. 93. - Оп. 1. - Д. 4. Протоколы заседаний общества, Ч. IV. - 1860-1870. - 149 л.; Д. 33. О соединении археологических изысканий Археологической комиссии с Одесским обществом. - 1859-1860. - 19 л. и др.; однако, дело с наиболее вероятным нахождением документов об этих экспедициях было утрачено (?) в период оккупации: ГАОО. - Ф. 93. - Оп. 1. - Д. 63. Съёмка местностей реки Днепра (название по описи). - 1862-1865. - 79 л. В то же время, сохранилась переписка Ф.К.Бруна с председателем ИАК графом С.Г.Строгановым, с изложением детального маршрута экспедиции: Архив Института истории материальной культуры, г. Санкт-Петербург. - Ф. 1. Имп.Археологическая комиссия. - Оп. 1. - 1864. - Д. 13. Об археологических исследованиях, возложенных на профессора Ф.К.Бруна. - Л. 3-7.

⁵ ГАОО. - Ф. 148. Мурзакевич Николай Никифорович. - Оп. 1. - 11 ед. хр. Большая часть его документов (автобиография, формулярный список, служебные документы по деятельности в лицее и обществе, заметки и дневники, частная переписка), - хранится в Рукописном отделе Института русской литературы (Пушкинский Дом) РАН. - Ф. 603, 255 ед. хр.; личный фонд его отца - автора первого труда по истории Смоленска, настоятеля местного кафедрального собора, Н.А.Мурзакевича, находится в ОР РГБ. - Ф. 402, 18 ед. хр.

- 6 ГАОО. - Ф. 759. Григорович Виктор Иванович. - Оп. 1. - 1 ед. хр. - *в деле содержатся пять писем (в копиях) И.И.Срезневского к «Павлу Павловичу» (?) Шафарыку (1852-1855). «Основной» архив В.И.Григоровича хранится в Москве: ОР РГБ. - Ф. 86. - 406 ед. хр. После смерти профессора, братья Александр и Олимпий предлагали его «бумаги» Новороссийскому университету; но в результате их приобрёл Румянцевский музей (1877), туда также поступили и другие документы учёного, от Ф.И.Успенского (1889). Фонд содержит биографические материалы, среди которых - аттестат о службе (1876), материалы научной и педагогической деятельности, рукописи работ и воспоминаний, заметки различного характера, фотопортрет, переписку (в том числе, с министерством о назначении в Одессу, 1864-1865; коллегами по Новороссийскому университету Ф.А.Струве и В.Н.Юрзевичем, 1867; вдовой профессора П.С.Биллярского, 1867; Н.Н.Мурзакевичем, 1873, 1876), другие документы и материалы. Книги и рукописи из библиотеки В.И.Григоровича находятся в фондах Научной библиотеки Одесского национального университета имени И.И.Мечникова (650 ед. хр.) и Одесской национальной научной библиотеки (60 ед. хр.).*
- 7 ГАОО. - Ф. 158. Кочубинский Александр Александрович. - Оп. 1. - 11 ед. хр. В фонде также находятся документы из архива (?) В.И.Григоровича (см. пред. прим): грамота «капитана Григоровича» (1834), конспект лекций профессора В.И.Григоровича (1866-1867). Там же. - Д. 10, Д. 13.
- 8 ГАОО. - Ф. 151. Щепкин Евгений Николаевич. - Оп. 1. - 73 ед. хр.
- 9 ГАОО. - Ф. 157. Доброклонский Александр Павлович. - Оп. 1. - 148 ед. хр.
- 10 ГАОО. - Ф. 153. Линниченко Иван Андреевич. - Оп. 1. - 618 ед. хр. Документы из его личного архива также находятся в фондах Государственного архива Автономной Республики Крым, г. Симферополь: ГААРК. - Ф. 538. - 94 ед. хр. и Одесской национальной научной библиотеки: ОННБ. - Ф. 45. - 1 ед. хр. (учёт. № 540. - 62 л.).
- 11 ГАОО. - Ф. 150. Маркевич Алексей Иванович. - Оп. 1. - 132 ед. хр.
- 12 ГАОО. - Ф. 159. Попруженко Михаил Гергиевич. - Оп. 1. - 82 ед. хр.; «разные документы и письма» на русском и французском языке образовали другой личный фонд учёного: ОННБ. - Ф. 40. - 1 ед. хр. (№ 528. - 146 л.).
- 13 Также см.: Березин С.Е. Биографии историков - профессоров и преподавателей Новороссийского университета (по материалам фондов Государственного архива Одесской области) // Архив. Документ. Історія. Сучасність. - Одеса, 2001. - С. 266-269; Самойлов Ф.А. Материалы личных фондов Государственного архива Одесской области как источник изучения истории Императорского Новороссийского университета // Юго-Запад. Одессика. - Вып. 10. - 2009. - С. 41-55.
- 14 Ср.: Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР: Указатель. - Т. I-III. - М., 1962-1980; то же, гипертекст: // Архивы России / Федеральное архивное агентство РФ. - М., 2001-2015 [электронный ресурс]. - Режим доступа: http://portal.rusarchives.ru/guide/lf_ussr/bov_bor.shtml
- 15 Одесский историко-краеведческий музей (ОИКМ). - Фонд ДП: Болтенко Михаил Фёдорович. - 38 ед. хр., в т.ч.: Д. 13579. Болтенко М.Ф., письмо к Болтенко Е. Ф. (письмо из ссылки жены). - Средне-Белая, 02.02.1938. - 8 л.; Д. 13583. Аттестат... доцента. - 1946. - 2 л.; Д. 13584. - Диплом... кандидата исторических наук. - (1944) 1946. - 2 л.; Д. 13587. Личный листок по учёту кадров, Одесский государственный университет, 1946. - 2 л.; Д. 13602. Болтенко М.Ф. «Легенды о происхождении скифов у Геродота в их реалиях». - 1947. - 265 л.; а также - выписка из приказа о предоставлении к награде (1939); программа испытания студентов по специальности «История Древнего мира» (1957), отчёт о проведении музейной практики студентов (1958); удостоверения, членские билеты различных учреждений, организаций и обществ и др.
- 16 Научный архив Одесского археологического музея НАН Украины (НА ОАМ), см.: Акт о передаче архива доцента, к.и.н. М.Ф.Болтенко с согласия его жены Е.Ф.Болтенко в связи с его смертью в Одесский государственный археологический музей. - 1960. - 4 л. Там же. - Архив М.Ф.Болтенко. - 53 ед. хр., в т.ч. (дд. отд. нум.): Д. 25. К отчёту Э.Р.Штерна о раскопках на острове Березань в 1909 г. - 23 л.; Д. 33. Болтенко М.Ф. «Березань. Материалы и исследования». - 560 л.; Д. 37. Материалы и автобиография. - 18 л.; Д. 39. Корреспонденция. - 14 л. и др. Там же. - Инв. № 915. Титул: «М.Ф.Болтенко. Исследование острова Березань». - 116 л.; Д. 54944 / 69. - Штерн Э.Р., письмо к Болтенко М.Ф. - Галле, 04.01.1924. - 1 л.; Д. 59195. М.Ф.Болтенко, Дневник раскопок, произведённых на о. Березань в июле 1909 г. Раскоп В⁸. - 24 л. и др.
- 17 ГАОО. - Ф. Р-8065. Архив управления Службы безопасности Украины в Одесской области. - Оп. 2. - Д. 12604. Следственное дело по обвинению Болтенко М.Ф. и участников контрреволюционной организации в шпионской деятельности. - 1934-1990. - Л. 70 об. (рукопись), Л. 89 (машинопись, копия).
- 18 В т.ч.: НА ОАМ. - Штерн Э.Р. [Дневники раскопок на о. Березань]: Д. 59188. - 1904. - 21 л., Д. 59194. - 1909. - 44 л., Д. 59197. - 1913. - 60 л.; Д. 59199. Штерн Э.Р. [Отчёт о раскопках на о. Березань]. - 1913. - 47 л.; Штерн Э.Р., Кагаров Е.Г. [Дневники раскопок на о. Березань]: Д. 59190. - 1905. - 30 л., Д. 59191. - 1906-1907. - 27 л., Д. 59192. - 1906. - 7 л., 59193. - 1908. - 26 л.; а также, рукописные заметки научного содержания на русском и немецком языках: Д. 59308-59313 и др.
- 19 Ванчугов В.П. Э.Р. фон Штерн и археология Северного Причерноморья на рубеже XIX и XX веков // *Vorysthenika*. - Николаев, 2004. - С. 12.

²⁰ См.: Березин С.Е., Избаш-Гоцкан Т.А. Фонды Одесского общества истории и древностей в архивных собраниях: к вопросу о перспективах дальнейшей разработки материала // Человек в истории и культуре. - Вып. 2. - Одесса, 2012. - С. 580-585; Березин С.Е. «Румынский ренессанс»: научные мифы и исторические реалии развития исторической науки в период оккупации Одессы (1941-1944) // Альманах історичних досліджень. - Вип. 2. - Одеса, 2012. - С. 109-117.

²¹ Институт рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И.Вернадского (ИР НБУВ). - Ф. V. Одесское общество истории и древностей. - Паспорт фонда. - Л. 2.

²² В т.ч.: ИР НБУВ. - Ф. V. - Д. 1059. Штерн Э.Р., О мастерстве древних художников и скульпторов. - 4 л.; Д. 1598. Штерн Э.Р., План доклада на заседание ООИД (на нем. яз.). - 1900. - 1 л.; Д. 1601. Штерн Э.Р., Проспект лекций (черновик). - 12 л.; Д. 1602. Штерн Э.Р., Программа лекций по римским древностям. - 2 л.; Д. 1608. Штерн Э.Р., Рецензия - на работу [Е.Г.Кагарова] «Религиозные воззрения и идеалы в Древней Греции в VI и V столетиях [до н.э.]», представленной в Новороссийский университет на получение медали за 1903/1904 уч.г. - 1904. - 14 л.; Д. 1614. Список обществ, академий, и т.п., членом которых является Э.Р. фон Штерн. - 1 л.; Д. 1995. Председатель попечительного совета Одесского училища торгового мореплавания к Штерну Э.Р. по поводу уроков немецкого языка. - 1904. - 1 л.; там же: официальная переписка с попечителем учебного округа и министерством народного просвещения по учебным вопросам - Д. 1990, 1994, 2002, 2018; извещения об утверждении в звании члена Попечительного совета женской гимназии Г.Р.Березиной - Д. 2015, назначении Почётным попечителем Одесского реального училища Св. Павла. - Д. 2016; извещение об избрании действительным членом Русского Археологического общества. - Д. 2019; там же: Д. 2020-2034. Приглашения, сообщения о заседаниях и т.п. - 1899-1910; Д. 2091. Декан философского факультета Университета Halle-Wittenberg - письмо к Штерну Э.Р. с предложением читать в курс Истории Древнего Мира. - 2 л.; там же - частная переписка, письма к Штерну Э.Р., корреспонденты: Варнеке Б.В. (тут же - его автобиография). - Д. 2234- 2238. - 1909-1910. - 10 л.; Иванов И.И. - Д. 2319, 2320. - 1908. - 4 л.; Кагаров Е.Г. - Д. 2331-2341. - [1905], 1909-1911. - 21 л.; Линниченко И.А. - Д. 2372-2374. - 1910. - 3 л.; Никитский А.В. - Д. 2409-2411. - 1906-1908. - 6 л.; Попруженко М.Г. - Д. 2420-2421. - 1907. - 2 л.; Режабек Ф.С. - Д. 2441. - 1906. - 3 л.; Фармаковский М.В. - Д. 2509-2511. - 1907. - 10 л., и др.

²³ ИР НБУВ. - Ф. V. - Паспорт фонда. - Л. 1-2, 4-5, 11. Часть «документов» в фонде являются, по сути, «книгами» или оттисками статей, находившимися в библиотеке ООИД / Археологического музея, с инвентарными номерами и заверительными записями, например: «Библиотека Одесского общества истории и древностей, II.25.59 / 48057 / Библиотекаръ [А.В.] Рыстенко. 30.03.1906», «III.18.151 / 48083», «библиотекаръ / 21.V.1926», - соответственно, см.: ИР НБУВ. - Ф. V. - Д. 721. Выписки, относящиеся к истории и управлению г. Смоленска. - (?-9).09.1701 - 32 л.; Д. 722. - [Дмитрий Сверчков] Записка касательно положения города Смоленска. 30 сентября 1810 г. - 17 л.; Д. 723. - История г. Смоленска. - б.а., б.д. - 29 л. Вне всяких сомнений, данные материалы ООИД могут быть персонифицированы с выдающимися уроженцами этого города - Н.Н.Мурзакевичем и его отцом (см. выше: прим. 5). Безусловно, изучение деятельности преподавателей университета - членов ООИД, требует обращения к материалам «главного фонда общества»: ГАОО. - Ф. 93. - 243 ед. хр. Учётная документация позволяет сделать вывод об отсутствии связи между этим и «киевским» фондами: «одесский» был принят на хранение 21.12.1929 г. в количестве 256 ед.хр.; по состоянию на 1950 г. в наличии оказалось 228 и одна «незаинвентаризированная» единица хранения, а также пять кг. документов «в россыпи». - ГАОО. - Ф. 93. - Дело фонда. - Л. 1, 3, 5, 8. Показательно, что уже сами названия нескольких «безвозвратно утраченных» дел - в том числе, упомянутого нами о (предположительно) археологических разведках Ф.К.Бруна в низовьях Днепра (см. прим. 4), а также ГАОО. - Ф. 93. - Оп. 1. - Д. 45. О снятии на план курганов Новороссийского края. - 1847-1848 (название по описи), - позволяют сделать предположение о «неслучайности» утрат в период оккупации Одессы. По нашему предположению, ряд дел из Одесского архива мог «взят» для своей научной работы В.И.Селинов (1876-1946) - директор Одесского историко-археологического музея и профессор Одесского («румынского» - *Universitatea din Odessa*) университета в 1941-1944 гг., успешно защитивший в конце 1943 г. диссертацию на тему: «Древние причерноморские поселения между Бугом и Днестром в период расцвета Ольвии» (за что Сенатом университета 7.01.1944 г. ему была присуждена докторская степень - см.: Университетская хроника // Молва. - №377. - 1944, 21 января. - С. 3). Косвенным подтверждением тому могут служить, во-первых, документально подтверждённое изъятие целого ряда документов из других фондов в 1942-1944 гг. и, во-вторых, установленный факт (первая публикация: Тункина И.В. Русская наука о классических древностях Юга России, 2002) нахождения считающегося утраченным дела: ГАОО. - Ф. 93. - Оп. 1. - Д. 42-а. Об археологических изысканиях на о. Фидониси. - 1839-1852 (название по описи) в Одесском археологическом музее: НА ОАМ. - Инв. № 59172. Археологические изыскания на острове Фидониси (Переписка Новороссийского генерал-губернатора с Одесским обществом истории и древностей. - 17.04.1839-15.06.1852. - 68 л. Следует указать, что В.И.Селинов в 1944 г. эмигрировал в Румынию, но в следующем году вернулся в Одессу, где был арестован и за сотрудничество с оккупантами приговорён к 10 годам ИТЛ (умер в местах лишения свободы; реабилитирован посмертно); вопрос о нахождении его личного архива остаётся открытым.

- 24 ИР НБУВ. - Ф. V. - Д. 3185-3225. - Мурзакевич Н.Н., письма к Бурачкову П.О. - 1863-1881. - 41 п, 77 л.
- 25 Маркевич А.И. Бумаги П.О.Бурачкова // ЗООИД. - 1897. - Т. XX. - Ч. III. Смес. - С. 14.
- 26 ИР НБУВ. - Ф. V. - Д. 3424-3452. - Струве Ф.А., письма к Бурачкову П.О. - 1865-1870. - 29 п., 33 л.
- 27 ИР НБУВ. - Ф. I. - Д. 6650. - Афанасьев Г.Е., «Что-то вроде чего-то» (дневник). - Одесса, 1866-1868. - 42 л., В находящемся также в ИР НБУВ личном фонде доктора всеобщей истории и приват-доцента Новороссийского университета, управляющего киевским отделением Государственного банка, члена правительства Украинской Державы и министра иностранных дел, после эмиграции - профессора Белградского университета, в числе прочих документов, важных для изучения биографии и творческой деятельности, особый интерес представляют дела с его перепиской с семьёй и разными корреспондентами: ИР НБУВ. - Ф. 64. Афанасьев Георгий Емельянович. - Д. 28-71, 72, 73 и след.; автографы «Державного контролёра Гетьманщины» также находятся и ряде других архивных собраний, например, только в ГАОО: Ф. 150. - Оп. 1. - Д. 132. Афанасьев Г.Е., письма к Маркевичу А.И. - 1900. - 9 л.; Ф. 153. - Оп. 1. - Д. 245. Афанасьев Г.Е., письма к Линниченко И.А. - 1911-1918. - 9 л.; Ф. 159. - Оп. 1. - Д. 6. - Попруженко М.Г., переписка с Афанасьевым Г.Е. о печатных трудах Григоровича В.И.. - 1897. - 2 л. и т.д. - что, в общем, характерно не только для него, но и многих представителей Новороссийского университета, имевших широкий круг адресатов и корреспондентов для официального и частного общения.
- 28 ИР НБУВ. - Ф. I. - Д. 9757-9771. Варнеке Б.В., письма к Ардашеву П.Н. - 1912-1918; в частности, см.: Д. 9757, 9758, 9760, 9762, 9770. В «основном» фонде ИР НБУВ (Ф. I) также хранятся и другие документы П.Н.Ардашева, в т.ч. его магистрантские отчёты о заграничных командировках с научной целью - Д. 9410-9421; официальная переписка по поводу очередного «университетского» скандала, с обвинениями и «клеветой» от профессора-медиевиста И.В.Лучицкого. - Д. 10421-10423, 10427, и др.
- 29 ОННБ. - Ф. 44. Воеводский Л.Ф. - 7 ед. хр. (учёт. №№ 533-539). На сколько нам известно, опись дел фонда ранее не публиковалась: Д. 1. Воеводский Л.Ф., «Введение в мифологию Одиссеи» (докторская диссертация; рукопись с примечаниями и дополнениями). - 223 л.; Д. 2. Статьи: 1. Философия; 2. Древняя мифология; 3. Религия; 4. Статьи и заметки, выписки разного содержания. - 183 л., вкл.: История греческой философии. - Л. 1-98; Греческие религиозные древности. - Л. 100-107; Греческая и славянская мифология. - Л. 108-114; Греческая мифология (1882/1883) [План]. - Л. 115; [Заметки и наброски к работе «Этологические и мифологические заметки. - Ч. I. Чаши из человеческих черепов и тому подобные примеры утилизации трупа», 1877]. - 116-119; [О религии евреев]. - Л. 120-127, (?)128; Мифологические заметки. По поводу сочинения В. Миллера. - Л. 129-130; Теория прогресса и применение её к истории. - Л. 134-137; [Материалы к переписке Болонского и Новороссийского университетов]. - Л. 150-156; Черновик ответов [? - на анкету для заполнения преподавателем Новороссийского университета]. - Л. 157об. - 160об.; черновые записки и заметки разного содержания на рус., нем., лат. яз. - Л. 161-183; Д. 3. Комментарии к греческим и латинским авторам. Греческая литература. - 134 л.; Д. 4. Лингвистика древние языки. Новый проект русского правописания. Славянская филология. - 110 л.; Д. 5. Копии писем разным лицам, в т.ч. к Люгебиллю К.Я., [Соколову] Ф.Ф., Некрасову И.С. и др. - 1874-1875. - 98 л.; Д. 6. - Административная деятельность Л.Ф.Воеводского в т.ч. в качестве члена экзаменационных комиссий [1894-1899. - Л. 1-62]. Характеристика научной деятельности [б.д., б.а. - Л. 63-84]. Автобиография и план занятий В.С.Фоменко [б.д., 1891 - Л. 85-90]. - 90 л.; Д. 6. Польские стихи, стихотворные переводы с русского и немецкого языков. - 86 л.
- 30 Там же. - Д. 5. - Л. 1-98; Д. 6. - Л. 63-84.
- 31 Санкт-Петербургский филиал Архива Российской Академии наук (ПФА РАН). - Ф. 116. Успенский Фёдор Иванович. - Оп. 2. - Д. 73. - Воеводский Л.Ф., письма к Успенскому Ф.И. - 1877-1880. - 19 л.
- 32 Отдел рукописи Российской национальной библиотеки, г. Санкт-Петербург (ОР РНБ). - Ф. 1000. Фонд отдельных поступлений. - Оп. 2. - Д. 994. Овсяннико-Куликовский. «Воспоминания. Отдел IV. Годы студенчества (1871-1876)» / тетрадь. - 1919-1920. -Лл. 8 об -11 об.; эти воспоминания были опубликованы - то же: Овсяннико-Куликовский Д.П. [Воспоминания] // Новороссийский университет в воспоминаниях современников / авт.-сост. Ф.А.Самойлов. - Одесса, 1999. - С. 25-26.
- 33 ОР РНБ. - Ф. 608. Помяловский Иван Васильевич. - Оп. 1. - Д. 662. Воеводский Л.Ф., письма к Помяловскому И.В. - 1874-1900. - 11 л.
- 34 ОР РНБ. - Ф. 608. - Оп. 1. - Д. 1038. Надлер В.К., письма и телеграммы к Помяловскому И.В. - 1889-1893. - 49 п, 2 т.
- 35 ОР РНБ. - Ф. 608. - Оп. 1. - Д. 743. Деревицкий А.Н., письма и телеграммы к Помяловскому И.В. - 1889-1901. - 92 п., 2 т.
- 36 ОР РНБ. - Ф. 608. - Оп. 1. - Д. 984. Мандес М.И., письма к Помяловскому И.В. - 1891-1892. - 2 п., 2 л.; Д. 1450. Штерн Э. Р., письма к Помяловскому И.В. - 1893-1897. - 4 п., 6 л.
- 37 Отдел рукописей Российской государственной библиотеки, г. Москва. - Ф. 324. Цветаев Иван Владимирович. - Оп. 1. - Д. 4. Цветаев И.В., письма к Модестову В.И. - 1874-1906. - 210 п., 461 л.; Д. 6. Модестов В.И., письма к Цветаеву И.В. - 1873-1907. - 226 п., 476 л.

Олена Боряк (Київ, Україна)

СТАН ПОВИВАЛЬНОЇ СПРАВИ В ОДЕСІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДІЛОВОДСТВА ОДЕСЬКОГО ЛІКАРСЬКОГО УПРАВЛІННЯ)

Усвідомлення нагальної необхідності здійснення практичних кроків щодо поліпшення стану повивальної справи на теренах України припало на другу половину ХІХ ст. Саме тоді вималювалися перші послідовні дії міських властей. Досягнення якісних змін в організації родопомочі пов'язується також із розгортанням земської реформи. Створення земства на території Одеського повіту відбулося 1865 р. Серед основних завдань була розробка проекту забезпечення в Одеському повіті лікарсько-санітарного нагляду як складової системи земської медицини. Активну участь у розробці цього проекту, а також втілення його у життя, взяв лікар Яків Гольд.

Як свідчать матеріали засідання Одеських повітових зборів, які відбулися 12 вересня 1865 р., уже на кінець року було досягнуто певного прогресу в забезпеченні медичними кадрами такого великого міста на півдні України як Одеса. Більше того, було навіть констатовано наявність «надлишку» міських лікарів, фельдшерів, повивальних бабок, аптек і лікарень. Між тим зазначалося, що у повіті (йшлося, очевидно, про сільську місцевість) «поселянину-труженику» не було до кого звернутися за медичною допомогою¹. Окремо зверталась увага на необхідність надання жінкам-породіллям кваліфікованої медичної допомоги при пологах, а відтак поставало завдання підготовки кваліфікованих акушерок. Щоправда, кидається в очі, що пріоритетність саме цієї ділянки медичної реформи ще тільки-но усвідомлювалась, адже стверджувалося: «...большая часть родов оканчиваются правильно одними силами природы, и относительно редко приходится прибегать к помощи искусства». Відповідно, за проектом реформи пропонувалося, щоби в межах повіту повивальною справою займалися чотири акушерки. До їхніх обов'язків зокрема входило: з'являтися до породіллі за її першим викликом, якомога частіше навідуватися до жінок і надавати їм необхідні поради. Акушерки мали право не тільки тримати «помічниць», але й навчати їх практичним навичкам ведення пологів. При тому зверталась увага на те, що першочерговим завданням є передача їм «витончених» прийомів, а також правил, вироблених довготривалим досвідом і наукою. Окремо вказувалося на те, що помічниць варто брати із числа тих жінок, які вже мали навички «повивального мистецтва»².

Проте до підготовки медичних кадрів належало прикласти великих зусиль. До того йшлося про створення цілісної системи земських шкіл - фельдшерських та повивальних, і надання їм більш організованого характеру. Відкриття профільних навчальних закладів у м. Одеса відбувалося на тлі пошавлення цього процесу також в інших містах України: 1841 р. було створено медичний факультет Київського університету святого Володимира, невдовзі там було відкрито кафедру акушерства; 1842 р. при Кирилівських богадільнях у Києві почала діяти перша фельдшерська школа; 1844 р. при Київському університеті були запроваджені Курси повивального мистецтва для жінок (з 1852 р. - Повивальний Інститут; 1873 р. реорганізований та 1883 р. ліквідований у зв'язку із заміною його на акушерську школу). Крім того, 1873 р. управляючий Київським учбовим округом видав розпорядження, аби викладачі Університету Св. Володимира приймали іспити на звання «повивальної бабки» від усіх осіб, які закінчили курси в земських повивальних школах.

В Одесі повивальну школу було відкрито при Павловському притулку 1868 року за ініціативою лікаря А. Лінке. 1892 р. її було перетворено на акушерську школу, а випускницям видавалося свідоцтво щодо присвоєння їм кваліфікації «повивальна бабка»³. Відомо, що за перші 15 років свого існування притулок прийняв 2587 породіль, з яких при пологах померла 31 жінка. Варто відзначити, що на той час це був найкращий показник не тільки в Російській імперії, але й у Європі⁴. У 1892 р. з'явилася школа для підготовки повитух при одеському пологовому будинку.

Поштовхом для відкриття нових навчальних закладів стало розроблення 1872 р. статуту і програми шкіл відповідного профілю (фельдшерських і повивальних). Передбачався чотирирічний курс навчання. Спочатку було вирішено викладати загальноосвітні дисципліни тільки в першому класі, але згодом, зважаючи на низький загальний рівень підготовки абітурієнтів, їх вивчення (загалом ішлося про 26 дисциплін) було продовжено до третього класу. Щорічно учні проходили практику в повітових лікарнях. Такі школи утримувалися за рахунок земств, перебували в безпосередньому підпорядкуванні губернської земської управи, яка визначала кількісний склад учнів, посилаючись на фінансові можливості та потребу у фельдшерах. Після закінчення навчання молоді фахівці одержували призначення і були зобов'язані відпрацювати згідно з розподілом не менше трьох років. Зауважимо, що в цей період до фельдшерських шкіл (так само, як і на медичні факультети університетів) набирали переважно чоловіків, - доступ жінок був обмежений (перша змішана школа у Одесі з'явилася 1877 р.). Проте повивальних шкіл це не стосувалося.

На початок 90-х років XIX ст. у Російській імперії (а в цей період переважна частина території України входила до її складу) вже сформувалась офіційна соціально-медична система організації родопомочі жінкам. Великою мірою вона базувалась на засадах, викладених у законодавчому посібнику під назвою «Свод законов и правительственных распоряжений о повивальных бабках, сельских повивальных бабках и повитухах» (1886 р.). Серед його принципових позицій вирізняються наступні: жінки, які отримали кваліфікацію сільської повивальної бабки, могли займатись акушерською практикою лише в містечках, слободах та селах. Серед сільських повивальних шкіл тут згадано школи у Харкові, Херсоні та Чернігові - загалом 22. Навчання у подібних губернських школах обмежувалося предметами: Закон Божий, російська мова, арифметика, теоретична та практична родопоміч⁵. Перелік предметів для викладання в земських повивальних школах додатково включав анатомію та фізіологію жіночої полові сфери, а також курс з акушерства. Повивальні бабки, які отримували атестат, виключалися з податкового стану, підпорядковувалися Медичному департаменту і призначалися на державну службу безпосередньо губернаторами або градоначальниками. Спеціально було наголошено на їхній моральній поведінці: «... должна быть благонравна, доброго поведения, скромна, трезва, в звании своем испытана и присягою обязана»⁶. Вони могли мати при собі учениць, але допускати їх до практичної діяльності не дозволялося (це було можливим лише за наявності свідоцтва). Обумовлювалися також складні випадки при пологах, коли «службова» повитуха була зобов'язана викликати лікаря або акушера (або, в разі їх відсутності, іншу «искусную бабку»), зокрема: у випадках, коли пологи тривали більше 12-ти годин; якщо це була двійня; у жінки спостерігалася сильна кровотеча; фіксувалося невірне положення плода; через одну годину після пологів не відходило місце тощо. Показово, що згідно з лікарським Статутом (ст. 188) повивальна бабка не повинна була відмовляти, коли «...неученые женщины, повиванием занимающиеся, призывают их на помощь; напротив, обязаны давать им нужные наставления и вообще стараться дать сим женщинам хорошие понятия относительно вспомоществования рождающим и младенцам, и истреблять их предрассудки и вредные обычаи; о примеченных же в пьянстве - доносить по начальству»⁷. Тут же зазначалося, що повивальна бабка може бути запрошена для судового медичного огляду («освидетельствования»), але тільки як помічниця судового лікаря (тобто не для самостійної експертизи). Очевидно, що практика повивальних бабок була багатоплановою (і часом непередбачуваною) - для цього в Статуті було обумовлено кілька можливих ситуацій: відмова бабки прийти до породіллі (штраф від 19 крб. - уперше, 50 крб. - вдруге, до 100 крб. - втретє). За аборти («преждевременное от беременности разрешение») призначалося покарання від 2-х до 4-х місяців арешту, а також церковне покаяння. Окрема кара передбачалася за неповідомлення начальству про випадки самоаборту, невчасне повідомлення лікаря про надзвичайну ситуацію, зокрема народження «странного и необыкновенного урода» тощо - переважно арештом на термін від двох до чотирьох місяці⁸. Найсуворішим було покарання за позбавлення життя «урода жизни» - «по невежеству или суеверию, посягательство на жизнь существа, рожденного от человека и, следственно, имеющего человеческую душу» - за це присуджувалося позбавлення всіх прав, заслання до Сибіру, відправлення у виправні арештантські роти, а також церковне покаяння⁹.

Про динаміку зростання кількості повитух у м.Одеса свідчать матеріали Звіту Медичного департаменту Міністерства внутрішніх прав за 1881 р. Так, повідомлялося, що у місті налічувалося 67 повивальних бабок (для порівняння - лікарів було 96 на 217 тис. міського населення)¹⁰. У наступні два роки відомості про повитух у Звіті не подавалися, а 1884 р. у м. Одеса згадується 32 повивальні бабки¹¹. На початку 1890-х років ситуація почала покращуватись: у Звіті за 1892 р. доповідається про наявність 96 повивальних бабок, з них 92 - «вольнопрактикуючих». Повідомляється також про дозвіл, наданий Вірі Герман відкрити в Одесі «притулок» на 1 ліжко для вагітних і породіль¹². Як бачимо, в умовах міста приймання пологів, на відміну від сільської місцевості, вже набувало рис контрольованості.

Вивчення діловодства Одеського міського лікарського управління дало можливість виявити окремі теки документів, які свідчать про увагу міської влади до породіль, а відтак - їх головних помічниць. Вони дають можливість детальніше розглянути стан повивальної справи в Одесі у другій половині XIX - на початок XX ст. Показовою є справа Одеського лікарського управління про службу міської повивальної бабки Дар'ї Дмитрівни Трофимової, розпочата 1877 р. На той час повитусі було 25 років. Із справи ми дізнаємось, що вона склала іспит в Університеті Св. Володимира в Києві й 14 травня 1874 р. отримала звання «повивальної бабки» з відзнакою, про що отримала свідоцтво. Одеською міською повивальною бабкою була призначена медичним департаментом Міністерства внутрішніх справ у березні 1878 р. Її щорічний прибуток складав 286 крб. Вона виконувала свої обов'язки й надавала допомогу породіллям до 1 квітня 1912 р. (саме цією датою підписано її «прошення»), тобто звільнилася з посади у віці 62 роки, після більше ніж 30 років «служби». Дозволимо собі оприлюднити довідку щодо стану її здоров'я: «Сухие хрипы в легких, расширение объема легких, тоны сердца очень глухи, пульс среднего наполнения. Варикозное расширение вен на ногах, отек голени в нижней трети, одышка резко выражена при ходьбе»¹³. Припускаємо, що саме специфічна праця повитухи, яка повсякчас була пов'язана із фізичними навантаженнями, далася взнаки на схилі її років.

Так, джерела свідчать, що у ході розгляду Справа повивальної бабки Марії Денисової, яка містить її «Прошення», датоване 4 березня 1887 р., дає можливість зрозуміти особливий порядок відкриття в Одесі «притулку для вагітних і породіль». У архівній справі йдеться про таку установу «на два ліжка», що відкривалася по вул. Херсонській, 22. Як свідчать документи, передусім було перевірено її санітарний стан. «Городовой врач», зокрема, доповідав у Одеське лікарське Управління: «...убежище удовлетворяет всем требованиям в санитарном отношении; состоит из одной светлой, сухой, хорошо вымытой комнаты, которая содержится в большом порядке...». Наступним кроком було проведення для повивальної бабки іспиту «... в знании правил ухода за беременными, родильницами, роженицами и новорожденными», де Денисова виявила «задовільні знання» (іспит датується 30 квітня 1887 р.). Тоді ж повитуха дала підписку із зобов'язанням виконувати всі належні для її ремесла постанови та правила, включно із обов'язком «обеззараживающего ухода». І лише після всіх цих «формальностей» до Медичного департаменту міністерства внутрішніх справ було передано повідомлення про надання повивальній бабці Денисовій дозволу на відкриття «убежища» на 2 ліжка. До слова, проіснувало воно близько 10 років - до травня 1898 р.¹⁴

Про освіченість і майстерність міських повитух свідчить архівна справа під назвою «Історія пологів». Передусім вражає її обсяг - сім аркушів великого формату щільного почерку. Це професійний опис перебігу пологів у 25-річній селянки Ксенії - уродженки Подільської губернії, яка знайшла в Одесі роботу у якості прислуги, і мешкала на вул. Єврейській, буд. 9. Історія її «хвороби» містить найдетальніший епікриз, що включає в собі результати зовнішнього та внутрішнього огляду, «механізм» пологів (із залученням медичної термінології на кшталт «пристосування діаметрів»; «момент вигнання» та ін.). Загалом пологи у жінки тривали вісім годин, народився хлопчик вагою 2.700 кг, зріст - 49 см. Одразу після народження йому була зроблена профілактика проти захворювань очей (гонобленореї).

З огляду на сказане, можливо констатувати, що, починаючи з другої половини XIX ст. в Одесі (як і загалом в Україні) у соціальній системі родопомочі робилися суттєві кроки.

Внаслідок послідовних організаційних заходів, запропонованих як владою, так і лікарською громадою, у великих містах породіллі вже на початку ХХ ст. могли розраховувати на кваліфіковану допомогу дипломованих акушерок.

¹ Ніточко І.І. Історія розвитку медицини на Одещині. Дореволюційний період / І.І.Ніточко, І.Л.Комаровський, О.А.Корецька. - Одеса: Прес-кур'єр, 2011. - С. 40.

² Там само. - С. 42.

³ Кобзарь Н. Из истории среднего медицинского образования в России: к 100-летию Повивальной школы при Павловском приюте в Одессе // Медицинская помощь. - 1993. - № 6, ноябрь-декабрь.

⁴ Кобзарь Н. Где рождались одесситы // Одесские известия. - 2001. - 5 сентября.

⁵ Список статей свода законов и правительственных распоряжений о повивальных бабках и повитухах. - СПб., 1886. - С. 1, 6.

⁶ Там само. - С. 20.

⁷ Там само. - С. 27.

⁸ Див.: Там само. - С. 30, 32.

⁹ Там само. - С. 33.

¹⁰ Ніточко І.І. та ін. Вказ. праця. - С. 265.

¹¹ Там само. - С. 271.

¹² Там само. - С. 305, 309, 310.

¹³ Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. 322. - Оп. 1. - Спр. 91. - Арк. 4.

¹⁴ ДАОО. - Ф. 322. - Оп. 1. - Спр. 116. - Арк. 3, 7.

Тетяна Боряк (Київ, Україна)

ГОЛОДОМОР У МІСТАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Голодомор традиційно сприймається як трагедія переважно українського селянства. Такий підхід є раціональним, адже селянство становило 85% населення країни. Однак такий ракурс досліджень призвів до того, що з поля зору дослідників випало міське середовище часів Голодомору. Зокрема, цілеспрямована робота із запису усної історії фокусується майже виключно на селянах, лишаючи диспропорційно малий відсоток свідчень з усної історії містян. З огляду на відхід покоління безпосередніх очевидців Голодомору, дослідникам лишається все менше можливостей для запису усної історії від містян - тодішніх робітників, чиновників (оскільки такі люди на час Голодомору були дорослими, то їхнє покоління відійшло ще раніше, а їхні діти навряд чи розумілись у своєму віці на той момент у складнощях системи постачання і його нормуванні); трохи більше - для запису свідчень від дітей та юнацтва, що проживали у містах.

Натомість архівні документи загалом містять більше відомостей про життя містян, ніж селян, під час Голодомору. Основною джерельною базою первинної ланки є фонд Наркомату постачання СРСР, документи якого зберігаються у Російському державному архіві економіки (фонд № 8043, 1930-1934, один опис, 514 справ (крайні дати документів 1925-1934); фонду Центрального статистичного управління (ЦУНГУ Держплану СРСР у 1931-1941) (Ф. 1562, понад 100 описів). Тут простежується чітка закономірність: чим вищий рівень джерела, тим складніше простежити реальний стан справ та виконання цього документа на практиці. Документи місцевого рівня уже дають змогу простежити, як втілювались з життя часто оптимістичні і райдужні розпорядження вищих інстанцій. Тому потрібне окреме дослідження, яке б спів-ставило наявні документи Наркомату постачання СРСР з документами відповідних інституцій уже республіканського рівня на предмет виконання (повного, часткового) чи взагалі невиконання вказівок керівного органу з огляду на обмеженість чи відсутність ресурсів.

Найвні документи доводять, що гостра продовольча криза першої половини 1930-х рр. вкрай негативно позначилась і на умовах життєдіяльності та системі життєзабезпечення міських жителів¹. Але тут слід відзначити відсутність інтегрованих досліджень джерельної бази Голодомору у містах і містечках, адже регіональні відмінності існували, як і градація всередині неоднорідного з точки зору постачання/споживання їжі класу «пролетаріату». Вартий уваги аналіз тодішніх фондоутворювачів документів, що стосуються виживання під час Голодомору у містах; цілісність такої джерельної бази; наявні лакуни і аналіз їхньої причини і спрямованості; порівняльний аналіз існуючих документів: певного регіону з іншим регіоном або за групами містян (партійці; чиновники; робітники; кустарі; студенти; учні; діти). Такий аналіз дасть змогу по-новому поглянути та досвід містян під час Голодомору і доповнить наше розуміння Голодомору як трагедії не лише українського селянства.

Міста півдня України складають окрему групу дослідження перебігу Голодомору у містах, бо саме там концентрувались основні індустріальні центри не тільки УСРР, але й взагалі СРСР. Відповідно до логіки постачання міського населення в ході індустріалізації, саме цей регіон мав би переважно постачатись за першим списком (тобто досить такі високі норми, порівняно з іншими промисловими центрами). Але архівні документи свідчать, що ситуація з постачанням промислових центрів півдня України не була однозначною і відрізнялась навіть від офіційно задекларованих норм.

Ідеологічні засади політики індустріалізації та колективізації призвели до впровадження системи карткового постачання міського населення за рахунок і зусиллями сільського. Влада гарантувала (принаймні, на словах) забезпечення продуктами в першу чергу ті категорії працівників, чия праця визнавалась як стратегічно важлива для держави (партійці, робітники і працівники великих індустріальних новобудов і підприємств). А «менш важливі» для держави категорії громадян (діти, студенти, кустарі, жителі маленьких містечок) відповідно або отримували менше постачання від держави, або не отримували його взагалі.

Маємо дані, що порівняно з 1933 р., кількість міст в УСРР протягом 2-ї і 3-ї п'ятирічок виросла в 3 рази, населених пунктів міського типу - в 5 разів, а загалом по республіці - у понад 4 рази у 1940 р.² Таке стрімке зростання кількості міського населення не могло не призвести до дисбалансу у системі централізованого постачання. Частиною проблеми стала і планова економіка, яка не могла оперативним чином відповідати на запити споживачів, ще й в умовах посиленого розвитку важкої промисловості та військово-промислового комплексу на шкоду легкої та харчової промисловості.

Отже, людський ресурс «робітничого класу», який держава повинна була годувати, зростав, натомість продовольчі ресурси, необхідні для виконання взятого обов'язку, зменшувались через економічну політику СРСР (колективізація, розкуркулення, індустріалізація, експорт продовольства, плановий тип економіки).

Загалом станом на 1 січня 1933 р. ЦУНХУ нарахувало близько 40,4 млн. чоловік міського населення СРСР та 125,4 млн. Сільського³. Середньорічна кількість робітників і службовців у 1933 р. в УСРР складала 4290,8 тисяч осіб, в 1934 - 4538,6 тисяч, в 1937 - 4590,5 тисяч (дані «середньоспискові») ⁴. Це означало, що держава мала організувати централізоване постачання понад 4 мільйонів робітників і службовців, членів їхніх родин, не кажучи про інші категорії (партійці, інтелігенція, діти, студенти, армійці), і кількість даного контингенту зростала протягом цих років.

Картки видавались тим, хто був зайнятий у державному секторі економіки: промисловість, державні та військові організації, радгоспи⁵. Однак в умовах наростаючого продовольчого дефіциту функціонування централізованої системи постачання у містах почало зазнавати збоїв, насамперед через стрімке зростання міського населення.

Промовистим свідченням ставлення держави до селян є порівняння норм постачання на міського і сільського жителя у 1931-1933 рр. В середньому на рік держава спрямовувала більше на містянина, ніж на мешканця сільської місцевості: муки - у 12-18 разів, крупи - у 12-28 разів, риби - в 10-14 разів, цукру - в 8-12 разів, винно-горілчаних виробів - в 2,5-3 рази, чаю - в 1,5 рази⁶. В середині ж третьої п'ятирічки сільський житель отримував від держави товарів в 5,2 разів менше, ніж містянин⁷.

Ми не будемо зупинятись на деталях забезпечення продуктами. Зазначимо лише, що було виділено 4 списки, в межах яких існували різні підгрупи. Індустріальні робітники (фабрично-заводські підприємства і транспорт) склали вершину ієрархії (група А). Далі йшла група «Б»: особи, які займаються фізичною працею, але не зайняті на фабрично-заводському виробництві, кооперовані кустарі, робітники сфери охорони здоров'я і торгівлі, персональні пенсіонери, старі більшовики, колишні політкаторжани на пенсії. Третя, найнижча категорія: службовці (в тому числі і на селі), члені родин робітників і службовців, некооперовані кустарі, ремісники, пенсіонери, інваліди, безробітні, сільські робітники (переважно радгоспів)⁸.

Партійні, радянські та профспілкові робітники: керівники виробництва отримували пайки особливого списку: або групи «А», або групи «Б». Районні партійні керівники отримали норми постачання індустріальних робітників першого списку. Держава також не могла залишити осторонь вищу партійну керівну еліту. Пайок «А» представляв найвищий рівень державного постачання. Далі йшли розподільники відповідальних робітників центральних органів (пайок «Б»)⁹.

Діти склали окрему групу, яка включала тільки народжених після 1917 р. Але постачання дітей залежало від місця, яке займали у ієрархії списків постачання, а також в межах списку їхні батьки¹⁰. Студенти переважно отримували хліб, та періодично крупу і цукор з державних фондів¹¹. В УСРР з другої половини 1929/30 р. студентські громадські їдальні становили один з чотирьох видів таких їдалень (робітничі, військові, районні) Їхнє забезпечення було прив'язано до карткової системи для певних груп населення¹².

В УСРР було організовано систему централізованого забезпечення промислових районів трьох рівнів: перший список (Донбас, Маріуполь і Криворізький округ); другий список (Харків та Дніпропетровськ із Кам'янським); третій список (Миколаїв, Запоріжжя з Дніпробудом, Київ, Одесу, Зінов'євськ та Шостку). Норми постачання, однак, відрізнялись від, наприклад, норм постачання в РСФРР. Частина промислових гігантів з понад 10 тисячами працівників не було включено до списків взагалі. Лише Криворіжжя й Донбас отримували такі ж норми забезпечення, як Ленінград і Москва. Норми постачання решти населених пунктів УСРР «були значно нижчими, ніж у відповідних за індустріальним значенням регіонах і містах РСФРР»¹³. Також індустріальні міста України опинилися у різних групах, хоча мали отримувати однакові норми постачання¹⁴.

Промислові райони УСРР, включаючи Криворіжжя і Донбас, було прирівняно до нижчих категорій з точки зору постачання масла - 2,4 кг для першої категорії і 1,2 - другої. Тільки столиця Харків отримувала більше масла (3,6 та 1,8 кг відповідно). Слід також пам'ятати, що розміри пайка залежали від «наявного товарного фонду», і тому, через загальну проблему з продуктами харчування по країні, ці розміри були меншими за задекларовані. Але норми продовжували знижуватись: так, Херсонська міська рада своїм документом від 7 грудня 1932 р. затвердила зниження норми хліба робітникам Херсона - відтепер це було 200 грам на добу¹⁵.

Загалом система відзначалась складністю і незбалансованістю, що в умовах зменшення кількості продовольства в країні вело до звуження кола осіб, що мали б забезпечуватись їжею, та зменшення розміру самих пайків. Можна виділити такі варіанти, до яких вдавалась держава з метою економії продуктів: забирання забірних книжок (в УСРР до середини березня 1933 р., 237 тис. осіб першого списку були позбавлені карток)¹⁶; позбавлення ремонтних робітників у сфері транспорту, які були пов'язані з сільським господарством, забірних книжок для транспортників¹⁷; зняття з централізованого постачання утриманців; припинення видачі утриманцям обідів у відповідних столових чи інших закладах громадського харчування¹⁸; затвердження весною 1933 р. скорочених норм пайків, зменшених як тимчасові з метою ліквідації заборгованості¹⁹; переведення у 1932 р. заводських закладів громадського харчування у режим роботи закритих підприємств, які мали обслуговувати працівників тільки цих заводів та фабрик, що звузило коло осіб, які могли скористатись послугами таких закладів²⁰.

Оскільки централізоване постачання породжувало кризу економічного устрою і навпаки, держава була змушена лавірувати у своїх намаганнях забезпечити продуктами категорій першочергової для неї важливості. Тому з категорій централізованого постачання поступово викреслювались менш важливі для держави категорії: сільська біднота і сезонні робітники, які мали господарства на селі; робітники нестратегічних підприємств. З іншого боку,

викреслювались і міста: з 60-ти у жовтні 1928 до 13-ти у лютому 1929 за рахунок неіндустріальних (тобто в 4,5 рази) ²¹.

Тим не менше, робітники все рівно мали більше можливостей, порівняно з селянами, отримати їжу: закриті розподільники та столові, де за невелику плату працівник даної установи міг отримати їжу (станом на 1933 рік у громадських столових харчувались більше ніж 70% всіх робітників основних галузей промисловості ²²); мережа громадського харчування, якою у 1933 р. були охоплені 45,4% робітників України.

Наочною ілюстрацією виконання плану централізованого постачання продуктів в Україні є такі дані по III кварталі 1933 р.: по борошну - на 35,5%, крупах - 35,9%, м'ясу - 59,9%, жирах - 28,8%. З цих продуктів 50-70% призначалися для Донбасу ²³. Тобто, порівняно з планом, по факту населення за межами Донбасу, прив'язане до централізованої системи постачання, мало отримати набагато менше - не більше половини від плану, виконаного на третину.

Ситуація з харчуванням погіршилась у 1932-1933 рр. настільки, що ЦУНГУ відмовилося від практики друку традиційних щомісячних бюлетенів про споживання робітників навіть для вузького кола зацікавлених організацій. Крім хлібних норм (але ОДПУ спростовувало виконання і цієї норми постачання), інші норми постачання не виконувались ²⁴.

Брак крупів і цукру, спричинив скорочення планів централізованого постачання УСРР в II кварталі 1933 р. цими продуктами. В червні було знову скорочено постачання цукром, за рахунок утриманців робітників і службовців та останніх по всій Україні (крім осіб особливого списку у Донбасі). Було збільшено відпуск круп для громадського харчування робітників (по 300 г. на особу щодня) й їхніх дітей (по 500 г на місяць на особу). Чорна металургія у липні 1933 р. була прирівняна за черговістю забезпечення продовольством до шахт вугільної промисловості Донбасу і загалом безперерійно отримувала хліб, жири і крупи, а цукор, рибу та кондвироби - із незначними затримками. Але вже у серпні 1933 р. норми постачання круп і макаронів робітникам першого списку було урізано з 1,5 до 1 кг. ²⁵.

З іншого боку, маємо у постанові президії Миколаївської міськради та бюро Миколаївського обкому КП(б)У від 2 квітня 1933 р. згадку про постанову Наркомпостачу СРСР про покращення постачання по другому і третьому списку споживачів. Враховуючи наявність ресурсів (*тобто якби ресурсів не було, норми не були б підвищені?* - Т.Б.), міськрада та бюро обкому прийняли постанову про збільшення норм видачі хліба - від 100 до 600 грамів залежно від списку та статусу споживача. На це планувалося виділити 90 тис. тонн муки ²⁶.

Документи виявили ще таку проблему, пов'язану з постачанням і загальним стилем керівництва. Секретар Миколаївського МК КП(б)У (на жаль, документ опубліковано без дати, судячи з усього, не раніше травня 1932 р.) зазначив, що місцева влада змушена урізати пайки з метою ліквідації заборгованості у березні, а у квітні уже затверджуються ці зменшені норми як законні, всупереч розпорядженням ²⁷.

З весни 1932 р. почали реєструвати випадки виснаження серед залізничників лінійних станцій півдня України. Начальник Бобринецького експлуатаційного району Катерининської залізниці повідомляв, що «напівголодні стрілочники не могли переводити стрілки, колійники падали, виконуючи роботи на залізничних коліях, тому, що цим категоріям робітників видавали найнижчі продовольчі пайкові норми». Робітники «в переважній більшості голодують, харчуються різними покидьками, збирають минулорічні картоплю і буряк» ²⁸.

Виглядає, що часто ситуація з харчуванням містян залежала від наявності централізованих і децентралізованих ресурсів. Так, Херсонська міська рада своїм документом від 7 грудня 1932 р. затвердила зниження норми хліба робітникам Херсона - відтепер це було 200 грам на добу. А Миколаївська міськрада та бюро Миколаївського обкому КП(б)У 2 квітня 1933 р. прийняла постанову про збільшення норм видачі хліба ²⁹.

Робітникам суднобудівних заводів у Миколаєві у квітні 1932 р. затвердили знижені норми постачання. Забезпеченість м'ясом трьох заводів у Миколаєві складала від близько 29 до 38%. У Херсонському заводі ім. Петровського у червні і липні 1932 р. були взагалі відсутні пайки, а норми централізованого постачання продуктами зменшилось з початку 1932 р. На іншому херсонському заводі робітники протягом 5 місяців не отримували жодних продуктів як пайки. Обозобудівний завод у Херсоні мав отримувати лише цукор з централізованого постачання.

Але станом на 24 серпня 1932, з квітня (тобто майже 5 місяців) цукор не видається. Шляхом децентралізованих заготівель продукти також не видаються уже 4-5 місяців. Калорійність у їдальні знизилась до 338 ккал (2 страви і хліб)³⁰.

Уже взимку 1933 р. у залізничників і працівників промисловості почали з'являтися ознаки безбілкового набряку. Так, у Первомайському районі Одеської області з 1 січня по 24 лютого 1933 р. в робітничій поліклініці було зареєстровано 50 осіб (переважно робітники), з них 2 померли. На одному із заводів району 13 робітників опухло станом на 26 лютого 1933 р., а станом на 15 березня - уже 40. Голова Херсонської міськпромради Усов від 27 лютого 1933 р. повідомляв, що опухлих робітників зафіксовано 400, 10 випадків смертей і 2 самогубств на ґрунті голоду. Станом на 15 березня 1933 р. на Південно-Західній залізниці голодувало 1386 чоловік, які потребували госпіталізації³¹.

Отже, через кризовий стан з продуктами харчування, центральна влада урізала норми постачання залежно від сьогоденних ресурсів, а місцева влада була змушена вишукувати місцеві ресурси, яких також було обмаль, змінюючи, зі свого боку, у бік зменшення раціон харчування робітників і працівників. Ситуація кризового стану відчувалась по всій державі, але існували і локальні відмінності. Як видно з наведених документів, норми постачання могли офіційно і неофіційно змінюватись щомісяця у кожному містечку чи підприємстві. Тому можна зробити висновки лише про загальні процеси у сфері постачання. Тут дослідники на основі документів можуть досліджувати динаміку постачання на районному та обласному рівнях. Тоді буде можливо простежити відмінності і закономірності у регіональному зрізі централізованого і децентралізованого постачання населення.

На даний момент встановлено, що в Україні норми були нижчими за прийнятні загальноросійські. Забезпечення робітників особливого та першого списків часто відбувалось за рахунок зменшення чи взагалі зняття з постачання певної категорії осіб чи міст.

Дослідники більше фокусували увагу за збиранні усної історії часів Голодомору саме селян, адже абсолютну більшість із померлих становили саме вони. Менша мобільність селян давала змогу отримати свідчення відносно просто: потрапивши у село, дослідники просто обходили хати за певними рекомендаціями чи навмання, шукаючи очевидців.

Ситуація з усними свідченнями робітників є набагато гіршою. Переважна більшість свідчень збиралася у селах. Дуже мало їх зібрано від городян, а часто навіть і вони містять інформацію про життя очевидця Голодомору у селі. У місті складніше відшукати очевидців Голодомору, які б до того ж проживали у містах на момент голоду. Вважалося, що містяни, порівняно з селянами, мали пайки і тому постраждали набагато менше, - відтак історики не бачили потреби спеціально досліджувати питання виживання містян за часів Голодомору.

З іншого боку, складна і динамічна системи постачання міст потребувала обізнаності із нею, якої могли володіти дорослі люди. Але на момент масовим зацікавлення Голодомором істориками на початку 2000-х рр., це покоління уже відійшло у вічність. А діти містян могли тільки передати загальні враження від свого дитинства, але навряд чи могли надати деталі централізованого і децентралізованого постачання родини, та ще й у динаміці.

Тому виглядає, що Голодомор у містах залишиться темою, малозабезпеченою усною історією, та фрагментарно забезпеченою документами через неповноту цілої джерельної бази Голодомору. Отже, є нагальна потреба проаналізувати джерельну базу щодо Голодомору у містах по ряду параметрів, зазначених вище, та інтегрувати дослідження з питань харчування та виживання під час голоду містян у дослідження про Голодомор в Україні.

¹ Осокіна Е.А. За фасадом «сталінського изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941. - М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. - 271 с.; Мовчан О. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах // Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя. - К.: Інститут історії України НАНУ, 2012. - С. 97-238; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928-1940 / Автори та упор. В. Васильєв, Р. Поджур, П. Кравченко, В. Петренко. - К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. - 528 с.

² Шаталіна Е.П. Развитие социальной структуры рабочего класса Украинской РСР (30-е годы). - К.: Наукова думка, 1988. - С. 37.

- ³ Осокіна Е.А. Вказ. праця. - С. 116.
- ⁴ Шаталіна Е.П. Вказ. праця. - С. 55, 192.
- ⁵ Осокіна Е.А. Вказ. праця. - С. 70, 76, 89.
- ⁶ Там само. - С. 116.
- ⁷ Там само. - С. 191.
- ⁸ Там само. - С. 90-91.
- ⁹ Там само. - С. 101.
- ¹⁰ Там само. - С. 91.
- ¹¹ Там само. - С. 124.
- ¹² Мовчан О. Вказ. праця. - С. 151.
- ¹³ Там само. - С. 130.
- ¹⁴ Там само. - С. 129-130.
- ¹⁵ Шитюк М.М. Тоталітарний режим і працівники промисловості та залізничного транспорту Півдня України в 30-х роках ХХ століття. - Миколаїв: Вид-во І.Гудим, 2010. - С. 71.
- ¹⁶ Мовчан О. Вказ. праця. - С. 145.
- ¹⁷ Там само. - С. 140.
- ¹⁸ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Реабілітовані історією: Вінницька область / Ред. Л.М.Спірідонова, В.П.Лациба та ін.; упор. В.П.Лациба, В.В.Вижга та ін. - Вінниця: ДФК, 2008. - С. 907-908.
- ¹⁹ Шитюк М.М. Вказ. праця. - С. 170.
- ²⁰ Мовчан О. Вказ. праця. - С. 164
- ²¹ Там само. - С. 128.
- ²² Осокіна Е.А. Вказ. праця. - С. 148.
- ²³ Мовчан О. Вказ. праця. - С. 157.
- ²⁴ Осокіна Е.А. Вказ. праця. - С. 122-123.
- ²⁵ Мовчан О. Вказ. праця. - С. 145.
- ²⁶ Шитюк М.М. Вказ. праця. - С. 73; 178-179.
- ²⁷ Там само. - С. 170.
- ²⁸ Там само. - С. 68.
- ²⁹ Там само. - С. 71; 73.
- ³⁰ Там само. - С. 68-69, 171.
- ³¹ Там само. - С. 75-76.

Оксана Вербіцька (Київ, Україна)

ПРОТОКОЛИ ЗАСІДАНЬ ПРЕЗИДІЇ АН УРСР у 1950-1960 рр. ЯК ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ РОЗВИТКУ АКАДЕМІЧНОГО ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА

Упродовж майже 100-річної епохи існування Національної академії наук України вивчення надбання класиків української культури становило один із основних соціогуманітарних напрямів її роботи. Дослідження життя і творчого спадку класика української культури Т.Г.Шевченка розвивалось з 1918 р. в УАН у традиціях, започаткованих раніше членами Наукового товариства імені Т.Шевченка та Українського наукового товариства (м. Київ). І якщо на початку ХХ ст. дослідження вчених спрямовувала переважно ідея боротьби проти поневолення та соціальної несправедливості, виражена у багатьох творах Т.Г.Шевченка, то в середині ХХ ст. спектр шевченкознавчих досліджень вирізнявся численними тематичними напрямками. Реконструкція історії формування шевченкознавства як наукової школи в Академії наук з початку її діяльності є актуальною для відтворення великої дослідницької роботи, що здійснювалась колективами вчених різних наукових спеціальностей з метою розробки творчої спадщини Кобзаря. Однак попри наявність багатьох праць,

присвячених історії діяльності Академії (зокрема, ювілейних видань та видань з історії діяльності окремих установ), до цих пір жодного спеціального наукового дослідження не було присвячено розвитку шевченкознавства в НАН України як наукової галузі, яка об'єднує літературознавчі, мовознавчі, мистецтвознавчі, філософські та історичні дослідження, а також тих, що висвітлювали її видавничу та науково-організаційну діяльність.

Уповні розкрити окремі напрями наукової діяльності вчених НАН України у галузі шевченкознавства дають змогу архівні документи. З метою розробки цієї теми дослідження було проаналізовано склад документів архівних фондів низки державних і наукових установ. З'ясовано, що про окремі напрями роботи вчених Академії, які працювали у різних наукових галузях, найяскравіше свідчать архівні документи фондів установ НАН України. Зокрема, найбільший комплекс документів з питань розвитку шевченкознавства належить до фонду Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, що зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. У листуванні керівництва установ з бюро Відділу суспільних наук та Президією НАН України, що зберігається у фондах цих установ, міститься інформація про напрями їх науково-дослідної діяльності, переліки проблем і тем у галузі шевченкознавства, є звіти про діяльність окремих відділів та провідних вчених, документи із захисту дисертацій на шевченкознавчу тематику (зокрема, Є.С.Шаблювського, М.Ф.Коцюбинської, А.І.Костенка, Л.Ф.Кодацької) тощо.

Проте найбільший інтерес з питання дослідження історії розвитку академічного шевченкознавства становить комплекс документів, що нині зберігається в Архіві Президії НАН України. Аналіз цих документів дозволить розкрити процес внутрішнього розвитку та організації наукових досліджень в Академії та напрями розвитку науки в Україні у 1950-1960 рр., оскільки до них належать постанови та розпорядження ЦК КПРС, ЦК КПУ і Рад Міністрів СРСР та УРСР з питань науки, постанови, звітна та планова документація, де висвітлюється науково-організаційна діяльність Президії як чільного керівного органу Академії тощо. Протоколи засідань Президії, утворені у роботі Секретаріату Президії НАН України, містять інформацію про багатогранну діяльність Академії наук. У них фіксується склад осіб, що взяли участь у засіданні (Бюро Президії АН УРСР, до якого входили Президент, віце-президенти і Головний вчений секретар Академії, або Президія у повному складі та запрошені особи), та розглядувані на цих засіданнях питання. Окремі протоколи містять стенографії процесу обговорення, де відображено основні думки та пропозиції. До розглядуваних Президією питань належать практично всі основні сфери наукової та організаційної діяльності Академії. Це затвердження напрямів розвитку наукових досліджень та матеріально-технічної бази академічних установ, забезпечення науковими кадрами напрямів планових досліджень, звітів про діяльність Відділів наук АН УРСР, обговорення питань щодо міжнародних наукових відряджень співробітників Академії, підтримки співробітництва з установами й організаціями, вирішення проблем фінансування, забезпечення вчених житлом тощо. Розпорядчою частиною протоколів є постанови з розглядуваних питань, що фіксують результат обговорень - прийняті рішення.

Доповнюють і деталізують інформацію стосовно процесу прийняття рішення з того чи іншого питання матеріали до протоколів, оформлені в окремі справи. Вони містять цінні документи для вивчення історії окремих питань: клопотання керівників установ, відповідні записки з питань організації нових установ або процесу розвитку роботи за науковими напрямами, листи та навіть телеграми. Як супровідні документи для розгляду питань на засіданні Президії тут представлено також проекти положень, звіти про діяльність установ або вчених за окремими темами, акти про перевірку матеріально-технічного стану і фінансової діяльності установ, переліки запланованих наукових заходів для відзначення ювілеїв визначних подій та осіб, списки співробітників, які мали взяти участь в окремих наукових заходах, у підготовці наукових видань або читанні лекцій, направляються у відрядження, склад вчених рад, комісій з певних питань, редколегій тощо. Вивчення протоколів та матеріалів до них дозволяє, наприклад, відслідкувати процес розробки окремих наукових тем, підготовки видань, організації ювілейних заходів, зміни у кадровому складі вчених рад установ, а також переміщення кадрів і сумісництво вчених як в академічних установах, так і у вищих навчальних закладах республіки.

Зазначимо, що постанови Президії АН УРСР досить часто виявляються єдиним джерелом відомостей, оскільки інші документальні комплекси містять інформацію переважно лише початкового або проміжного етапу вирішення питань, до остаточного їх розв'язання в уряді чи директивних органах. Зважаючи на те, що у цей період Академія наук здійснювала переважну більшість наукових досліджень у республіці, а з метою усунення паралелізму у роботі координувала проведення в Україні досліджень за визначеними темами у численних закладах освіти й культури, та була засновником багатьох наукових напрямів, ініціатив і пропозицій до директивних органів з науково-політичних питань, діловодні документи Президії виявляються і найбільш фундаментальним та достовірним джерелом для вивчення шляхів розвитку шевченкознавства в Україні.

Серед найбільш вагомих за своєю інформативністю документів варто відзначити постанови про основні напрями діяльності Відділу суспільних наук АН УРСР і затвердження перспективного плану науково-дослідних робіт установ цього Відділу на 1951-1955 рр. та на 1956-1960 рр., про результати роботи установ цього Відділу по рокам та плани видань творів класиків¹. Аналізуючи весь масив протоколів за вказаний період, доходимо висновку, що до осмислення творчості й місця Т.Шевченка в літературному й мистецькому процесі активно звертались науковці наступних установ АН УРСР: інститутів літератури ім. Т.Г.Шевченка, мистецтвознавства, фольклору та етнографії, мовознавства ім. О.О.Потебні і філософії; здійснювались дослідження й у музейних закладах, які увійшли до Академії наук - у Державному музеї Т.Г.Шевченка, Будинку-музеї Т.Шевченка (м. Київ), Канівському державному музеї-заповіднику «Могила Т.Г.Шевченка» та музеї Т.Г.Шевченка у с. Шевченкове (Київська обл.). Постанови Президії АН УРСР у 1951 р. відобразили процес прийняття до складу Академії музеїв Т.Г.Шевченка та основну причину, чому це рішення було прийнято директивними органами, а саме з метою організації систематичної науково-дослідної роботи і поліпшення вивчення творчої спадщини класика і зосередження висококваліфікованих кадрів у цих музеях². Окрему групу постанов становлять рішення Президії АН УРСР про клопотання до директивних органів щодо розвитку у музеях науково-дослідної та експозиційної роботи, вирішення питань капітальних ремонтів зруйнованих під час війни приміщень музеїв Т.Г.Шевченка, на що було витрачено значні кошти.

Серед питань, які вирішувались Президією АН УРСР у 1950-1960 рр. і були зафіксовані значною групою документів, - пропозиція щодо скликання постійних наукових конференцій з шевченкознавства, висунута вченими Інституту української літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР. Рішення з цього питання Президією АН УРСР було ухвалено 21 березня 1952 р., ним інституту було надано дозвіл скликати в квітні 1952 р. І Шевченківську наукову конференцію за участю представників інститутів Відділу суспільних наук АН УРСР, вчених-шевченкознавців Москви, Ленінграду, а також співробітників музеїв Т.Г.Шевченка, кафедр історії та української літератури університетів³. Необхідно зауважити, що з тих пір ці конференції проводяться щорічно й донині.

Одним із тих питань, які обговорювалось Президією АН УРСР найбільше разів, було створення 10-томного «Повного зібрання творів Т.Г.Шевченка». Доповідна записка Президії АН УРСР до ЦК КП(б)У від 3 листопада 1950 р. свідчить про стан видання творів класиків української літератури та містить інформацію про архіви українських письменників, зокрема Т.Г.Шевченка, які зберігаються в рукописних фондах Інституту української літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР, і про здійснені на їх основі дослідження академічних видань творів Т.Г.Шевченка. Постанова Президії АН УРСР від 7 вересня 1951 р. містить відомості про виконання плану видань класиків української літератури та плану видань рукописної спадщини; від 28 вересня 1951 р. - про доручення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії та Державному музею Т.Г.Шевченка розпочати підготовку до видання художніх творів Т.Г.Шевченка (т. VIII і т. IX); від 10 жовтня 1952 р. - про прискорення роботи над VII, VIII і IX томами видання творів Т.Г.Шевченка, створення фахової комісії для з'ясування авторства мистецьких творів Т.Г.Шевченка у складі: О.Є.Корнійчук, О.І.Білецький, М.Т.Рильський, Є.П.Кирилук, І.К.Білодід, В.І.Касян, К.Д.Трохименко, С.О.Григор'єв і М.Г.Дерегус, і про забезпечення асигнуваннями наукових відряджень вчених у 1953 р. до міст Ленінград, Москва, Вільнюс, Саратов, Ташкент, Горький та інших з метою розшуку в архівах документів,

пов'язаних із художньою діяльністю Т.Г.Шевченка⁴; від 17 липня 1953 р. - про необхідність видання додаткового тому до зібрання творів, до якого увійдуть документи та науково-довідковий апарат, та що видання образотворчої спадщини Т.Г.Шевченка доцільно здійснити не у трьох томах (VII, VIII, IX), а в чотирьох (VII, VIII, IX, X)⁵.

Дослідженню життя і творчості Т. Г. Шевченка сприяла цілеспрямована робота Академії з концентрації та опрацювання документів, мистецьких творів, літературних праць, музейних цінностей; більшість Шевченкової рукописної спадщини, майже всі виявлені його автографи та оригінали багатьох пов'язаних з його життям та діяльністю документів, були сконцентровані у київських наукових установах, зокрема, у відділі рукописів Інституту української літератури АН УРСР. З метою опрацювання документів та наукових матеріалів Президією АН УРСР 17 жовтня 1951 р. для розгляду текстів класиків української літератури, зокрема, й Т.Г.Шевченка, було створено текстологічну комісію при Редакційно-видавничій раді АН УРСР до якої увійшли відомі вчені І.К.Білодід (голова), О.І.Білецький, М.Т.Рильський, М.К.Гудзій, П.Г.Тичина, М.П.Бажан, П.М.Попов, В.С.Ільїн, М.Ф.Бойко, Є.П.Кирилюк, Д.В.Чалий, Ф.П.Шевченко, О.Є.Засенко, К.Г.Гулистий, М.С.Грудницька, М.Є.Сиваченко (секретар)⁶. Відділом рукописів за участі співробітників відділу шевченкознавства у цей період було складено також «Опис рукописів Т.Г.Шевченка».

До надзвичайно цікавих та інформативних документів можна віднести і постанови про взаємодію музейних працівників та співробітників академічних установ з питань вивчення літературної та художньої спадщини класика української культури, щодо їх спільної роботи під час підготовки видання, до якого увійшли матеріали літературного, художнього та наукового типу; з питань фінансування розвитку матеріально-технічної бази та експозицій музеїв Т.Г.Шевченка, поповнення музейних фондів і часткове їх переміщення, комплектування архівними документами фондів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР (зокрема, на клопотання Інституту української літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР до Президії АН УРСР від 10 січня 1951 р. про передачу до інституту автографів творів українських письменників, що зберігаються в установах міст Москва і Ленінград та постанова Президії АН УРСР з цього питання від 6 лютого 1951 р.⁷). Постанова від 29 жовтня 1952 р. свідчить про співпрацю з шевченкознавцями Казахстану - на клопотання Комітету у справах культурно-освітніх установ при РМ Казахської РСР Державному музею Т.Г.Шевченка АН УРСР було доручено підготувати до 1 січня 1953 р. нову експозицію для Літературно-меморіального музею Т.Г.Шевченка у м. Форт-Шевченко (Мангістауська обл.), виділити кошти і матеріали для цього та відрядити одного наукового співробітника для допомоги і консультацій до м. Форт-Шевченко⁸.

У протоколах засідань Президії АН УРСР також містяться відомості про діяльність досить значної кількості визначних вчених-шевченкознавців НАН України: акад. О.І.Білецького, акад. М.Т.Рильського, акад. Є.П.Кирилюка, чл.-кор. Н.Є.Крутікової, чл.-кор. П.М.Попова, акад. Академії мистецтв СРСР В.І.Касіяна та ін. Дослідникам історії вітчизняної науки цікаві будуть і постанови Президії АН УРСР про організацію комісій з метою координації розвитку досліджень у галузі шевченкознавства у цей період.

Окремо слід відзначити групу постанов, прийнятих з метою організації щорічних наукових сесій у шевченківські дні. У березні в Академії наук відбувалися сесії Відділів наук АН УРСР та Загальні збори АН УРСР, де зачитувались доповіді визначних шевченкознавців, присвячені дослідженню біографії Шевченка, його поезіям, прозовим та художнім творам, вивченню зв'язків з іншими громадськими та культурними діячами та іншим темам. Постанови також містять інформацію про проведення великих республіканських та союзних наукових заходів (конференцій, виставок тощо), про співпрацю з іншими установами та організаціями, зв'язки із закордонними науковими установами і вченими; відомості про нові напрями наукових досліджень творчої спадщини та біографії Т.Г.Шевченка ширше розкривають комплекси документів, які зберігаються у фондах академічних установ.

Наприкінці 1950-х рр. комплекс постанов Президії АН УРСР був присвячений розвитку фундаментальних наукових досліджень та підготовці видань для гідного відзначення шевченківських ювілеїв - 100-річчю від дня смерті у 1961 р. та 150-річчю від дня народження у 1964 р. Так, постановою № 186 від 13 березня 1959 р. було затверджено склад комісії

з підготовки заходів до відзначення ювілеїв під керівництвом Президента АН УРСР акад. О.В.Палладіна, що вказує на важливість цих заходів у житті Академії⁹. Це і організація систематичної науково-дослідної роботи, і поліпшення вивчення культурної спадщини та досягнень мистецтва і народної творчості в Україні, організація наукових експедицій з метою збору фольклорних даних (народних пісень та переказів, де фігурував Кобзар), популяризації творчості Т.Г.Шевченка тощо. Джерелознавче вивчення діловодних документів, утворених у діяльності Президії АН УРСР у 1950-1960 рр., засвідчує значимі явища в історії наукового життя України у галузі шевченкознавства, зокрема, й у галузі забезпечення підготовки кадрів вищої кваліфікації - кандидатів наук.

Таким чином, можна констатувати, що протоколи засідань Президії НАН України є фундаментальним джерелом, що достовірно та комплексно висвітлює вказаний період з історії вітчизняного шевченкознавства. Ці документи можна назвати верхівкою інформаційного айсбергу, вони представляють найбільш повну і різносторонню картину розвитку шевченкознавчих досліджень зазначеного періоду порівняно з іншими комплексами архівних джерел і є можуть бути основою для широкого спектру тем досліджень.

¹ Архів Президії Національної академії наук України (АП НАН України). - Ф. 251. - Оп. 1. - Спр. 408. - Арк. 238-272, 312-337.

² АП НАН України. - Ф. 251. - Оп. 1. - Спр. 408. - Арк. 148-165.

³ АП НАН України. - Ф. 251. - Оп. 1. - Спр. 472. - Арк. 178-225.

⁴ АП НАН України. - Ф. 251. - Оп. 1. - Спр. 474. - Арк. 334-374.

⁵ АП НАН України. - Ф. 251. - Оп. 1. - Спр. 527. - Арк. 154-266.

⁶ АП НАН України. - Ф. 251. - Оп. 1. - Спр. 474. - Арк. 375-402.

⁷ АП НАН України. - Ф. 251. - Оп. 1. - Спр. 387. - Арк. 278-279-зв.

⁸ АП НАН України. - Ф. 251. - Оп. 1. - Спр. 472. - Арк. 5-29.

⁹ АП НАН України. - Ф. 251. - Оп. 1. - Спр. 871. - Арк. 367-385.

Світлана Виногловська (Одеса, Україна)

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ВІДДІЛУ ЗБЕРІГАННЯ ТА ОБЛІКУ ДОКУМЕНТІВ ДАОО

Архівні документи - постійний об'єкт наукових штудій. Звертаючись до них, науковці, як правило, описують досліджувані ними фонди. Проте формування, комплектування фондів і проблеми їхнього подальшого зберігання розглядаються не часто. Однією з небагатьох робіт, присвячених цим проблемам є стаття О.О.Солончук¹. Відділ зберігання та обліку документів Національного архівного фонду (НАФ) відповідає саме за цей напрямок роботи.

Для забезпечення зберігання документів виконуються такі роботи, як перевірка наявності та фізичного стану документів, видача документів зі сховищ до читальних залів, столів довідок, для роботи співробітників архіву та повернення їх на місце зберігання, картонування справ, підготовка справ для реставрації, перепльоту та оцифрування, перегляд фондів для виявлення унікальних документів, доповнення електронних баз даних, приймання нових та поповнення раніше прийнятих на державне зберігання фондів.

Питання збереження документів є одним з найважливіших в архівній справі. Саме тому основним завданням роботи відділу є підтримка умов і раціональне розміщення документів в архівосховищах, реставрація і створення цифрових копій документів. Важливим напрямком роботи відділу є також облік документів - визначення та відображення в облікових документах кількості, складу та стану всіх матеріалів архіву. Облік документів забезпечує організаційну впорядкованість, можливість їхнього адресного пошуку, контролю їхньої наявності та стану. Без надання облікових номерів, ведення облікових документів стає неможливим створення науково-довідкового апарату і систематичне використання архівних матеріалів.

Розглянемо основні етапи становлення цих напрямків роботи в архівній справі Одещини. На початку 20-х років минулого століття при створенні історичного архіву в м. Одесі головним було якнайскоріше зібрати документи ліквідованих установ південного регіону Російської імперії, сконцентрувати їх в архіві. Відразу ж гостро постало питання описання зібраних історичних документів, їхнього збереження та використання. Із ліквідованих одеських дореволюційних установ і організацій були передані не тільки документальні матеріали, а й бібліотеки. Так в історичному архіві опинилися книги з юридичного відомства (зокрема одеського окружного прокурора), з банків, вищих та середніх учбових закладів тощо.

Попри важливість документів, що поступили до історичного архіву у 1920-1930-ті роки створити відповідні умови для їхнього збереження в тогочасному історичному архіві було практично неможливо. У «Тимчасовому положенні про архівну справу» (1920 г.) держава задекларувала важливі принципи архівного будівництва, але на практиці на місцях, і, зокрема в Одесі, архівна справа розвивалася досить складно і фінансувалася за залишковим принципом. Це призводило до того, що архівосховища розміщалися у сирих підвалах, без охорони та спеціального архівного інвентарю: стелажів, меблів, бланків тощо. Під час будівельних робіт були зафіксовані крадіжки документів зі сховищ безпритульними і навіть виявлені факти куріння в архівосховищах ².

Негативно відобразилося на збереженні фондів одеського архіву його розміщення у численних будівлях Одеси: вул. Щепкіна, 10; вул. Короленко, 7; бульвар Фельдмана, 120 та ін. У 1934 році відбулося поспішне перевезення документів у приміщення по вул. 10-ліття Червоної армії, 70. В одному із старих сховищ при переміщенні виникла пожежа і документи зазнали пошкоджень. А після переміщення їх до нового сховища вони були розкладені штабелями, і це на довгий час вивело їх з використання.

Треба також зазначити не систематичне ведення у ті часті книги обліку видачі документів з архівосховищ і допуск дослідників до читальної зали з портфелями ³, що також не сприяло збереженості фондів. В архіві були відсутні електрика, водопровід і каналізація і це зазначалось на умовах праці ⁴.

Що стосується обліку архівних фондів і справ, то в історичному архіві вже з середини 1920-х років він вівся систематично, що дозволило скласти картки з обліку ЄДАФ на всі фонди до створення Одеської області в 1932 році ⁵.

У 1934 р. Центральне архівне управління УСРР поставило перед архівними установами як одне з основних і першочергових завдань - виявлення і облік архівних фондів ⁶. Розробили обов'язкові для держархівосховищ УСРР правила і форми обліку архівних матеріалів⁷. «Правила» вимагали, щоб на кожний фонд був приймальний акт, і лише на підставі цього акту фонд можна записати до книги фондів; суцільна, а не секційна нумерація фондів; шифровка справ, в'язок.

До кінці 1930-х років була впорядкована і описана переважна більшість документів архіву, встановлені нові стелажі, придбані ярлики, бланки фондової книги, картки ЄДАФ, за кожним архівним сховищем була закріплена прибиральниця ⁸, чого сьогодні немає.

Поступово створювалися нормативні документи, що регламентували порядок використання документів. Так, у 1935 році була розроблена інструкція про видачу документів з архівосховищ ⁹. Цікаво порівняти її з «Порядком використання документів НАФ України» (2005): на відміну від сьогоденішніх нормативних документів в далекому 1935-му видача архівних справ в тимчасове користування категорично заборонялася, видавалися тільки копії або фотокопії ¹⁰.

У 1937 році введені в дію «Правила забезпечення збереження архівних матеріалів». В архівах вводилася система перепусток для співробітників і дослідників, категорично заборонялося користуватися в архівосховищах газовими лампами і свічками, обов'язковим стало опломбування архівосховищ та оснащення їх термометрами. У реставрації архівних справ застосовувалися тільки борошняний клейстер з додаванням мідного купоросу проти шкідників паперу ¹¹. З 1938 року вводиться такий вид робіт як інвентаризація бібліотеки ¹².

Не всі фонди, що надходили, залишалися в Одеському архіві, йшла передача фондів місцевого значення у міста Миколаїв, Херсон, Кіровоград та в АМСРР ¹³.

У 1938 році були введені нові форми облікових документів для обласних архівів і поставлено доручення ГАУ НКВД СРСР перевести облік на ці форми до 1 півріччя 1939 року. Для цієї роботи в Одеському обласному архіві були залучені наукові співробітники І.Смирнов, А.Д.Охотіна і Є.Є.Мартиновський, а також архівні техніки Ланге, Фуксман і Векслер. Вже на січень 1939 року було складено 1763 листи фондів при наявності 2025 фондів¹⁴. Співробітниками архіву проводилися виявлення даних до аркушів фондів, списку фондів і карток фондів. Тоді ж була відзначена відсутність відомостей про крайні дати фондоутворювачів і дати прийому фондів до архіву¹⁵. Однією з основних проблем роботи обласного архіву була швидка зміна кадрів, особливо технічних працівників.

До середини 1940 року були обліковані всі фонди обласного архіву. Продовжувалася робота по переходу на нові форми обліку. Велось листування з Головним архівним управлінням про внесення уточнень у прислані картки фондів для ЦФК¹⁶.

Війна завдала непоправного збитку документам Одеського архіву. У 1941 році до м. Уральська евакуювали 4 вагони найбільш цінних архівних документальних матеріалів¹⁷. Більшість з них збереглась і потім була реєвакуювана. Але при окупації Одеси було втрачено близько 400 тис. одиниць зберігання. Тільки завдяки працівникам, що залишилися під час окупації в місті, зокрема директору архіву Є.Є.Мартиновському, вдалося уникнути повного знищення архівних документів.

У перші повоєнні роки архівісти основну увагу приділяли визначенню фондової приналежності справ, перевірці й упорядкуванню 3 тон розсипу реєвакуюваних документів. Наново складалися облікові документи, топографія в сховищах¹⁸. З 1944-го по 1945 роки важливим напрямком роботи архіву була концентрація документів окупаційного періоду, їх упорядкування, наукова розробка та облік.

У 1949 році відбулося розподілення обов'язків між працівниками, у всіх відділах були виділені відповідні зберігачі фондів, що мали доступ до сховищ. Того ж року всі документи було розміщено на стелажах. Облікову документацію обласного архіву зосередили в одному місці, за облік відповідав спеціально виділений співробітник.

Протягом десятиліть на роботу обласного архіву негативно впливала відсутність єдиного спеціалізованого приміщення: сховища архіву знаходились в різних частинах міста. Особливо погіршився стан справ у березні 1963 року, коли головне сховище архіву і робочі кімнати відділу дореволюційних фондів, що знаходились з 1944 року у будівлі колишньої Бродської синагоги по вул. Жуковського, 18 були визнані аварійними, опечатані і до них було обмежено доступ; припинилася також робота читального залу і фотолабораторії. Співробітники архіву працювали у дві зміни в робочій кімнаті відділу Жовтневої революції, там же працювали і дослідники, що приїхали з інших міст¹⁹.

У 1965 році, коли почався капітальний ремонт цієї будівлі, всі документи двічі переміщувалися в інші приміщення, архівісти працювали у дві зміни, щоб виконати графік перевезень документів. Після реконструкції ця адреса - вул. Жуковського, 18 стала основною адресою Одеського державного обласного архіву. І знову, у зв'язку з поверненням документів в нові сховища, - розміщення справ на стелажах, складання топографії в сховищах, звірка фондів.

У середині 1960-х років була остаточно сформована структура Державного архіву Одеської області і організовано відділ забезпечення збереження документів, обліку і науково-довідкового апарату. Нинішня структура була визначена у 1996 році з утворенням двох відділів - зберігання та обліку документів і науково-довідкового апарату. На сьогоднішній день відділ зберігання та обліку документів НАФ Державного архіву Одеської області є одним з 7 структурних підрозділів ДАОО.

До складу відділу входять: сектор обліку документів; сектор забезпечення зберігання; сектор зберігання друкарських видань.

Облік документів є однією з основних функцій архіву. Йому підлягають усі документи, що зберігаються в архіві. Державний облік документів визначає кількість, склад і стан в одиницях обліку та відображає це в облікових документах. Перша книга надходжень, що відложилися у фонді Одеського архіву, починається з 1950 року. Перші записи у списках фондів були зроблені у 1920-1930-х роках.

В облікових документах також зазначені переміщення фондів. Так, наприклад, по списку фондів дорадянського періоду до архіву надійшло 927 фондів, а зараз на зберіганні залишається 558 фондів, 283 фонди були передані до інших архівів і установ, 1 фонд приєднаний до іншого, 79 фондів втрачено і 6 пропусків нумерації по списку фондів.

Причини передачі фондів, вже сформованих і опрацьованих співробітниками Одеського архіву, до інших архівів були різні. Виконувалися розпорядження Центрального архівного керівництва по передачі документів місцевого значення (матеріали про херсонські установи до Херсонського архіву) або тематичного (матеріали про революцію до Центральних архівів революції). Фонди радянського періоду передавалися також ще за непрофільністю. Так, у 2007 році були передані з ДАОО документи з особового складу ліквідованих організацій м. Одеси до Департаменту архівної справи і діловодства Одеської міської ради, всього 128 фондів. Втрата фондів відноситься до періоду Другої світової війни.

Облік ведеться не тільки по одиницям фондів, а й по кількості справ, що входять до кожного фонду. Є такі фонди, в яких наявних справ менше, ніж відсутніх. Причини різні: документи втрачено в роки війни, не були здані, передані по фондовій приналежності тощо.

Для ведення обліку розроблено систему документів. Це комплекс взаємопов'язаних облікових документів та облікових баз даних. Для правильної організації роботи у 2005 році на основі правил роботи державних архівів України була складена перша «Інструкція з обліку документів в Одеському архіві». До інструкції додається «Схема обліку документів в архіві», що являє собою відтворену в графічній формі послідовність етапів виконання робіт з обліку надходжень та вибуття документів, а також їхній рух із відображенням взаємозв'язку між підрозділом обліку та структурними підрозділами архіву. У 2015 році підготовлена на затвердження нова доповнена редакція «Інструкції», в яку внесені зміни з урахуванням нових правил роботи архівних установ України (2013 рік), а також змін у розподілі робіт між архівними підрозділами.

Робота з обліку не тільки важлива й відповідальна, а ще й підконтрольна. Державна архівна служба України щорічно дає оцінку кожному обласному державному архіву за наданими звітами з обліку. За останні декілька років зауважень Одеському архіву не було, і це - високий результат.

З вересня 1991 року архів Одеського обласного комітету компартії України (так званий партійний архів) став складовою частиною Державного архіву Одеської області. Перед співробітниками відділу встало завдання взяти на облік нові фонди. Справа ускладнювалась тим, що традиційно в партійному архіві облік вівся інакше і за більш простими правилами. Крім співробітників відділу зберігання до звірвання наявності справ були залучені робітники інших відділів. Було звірено 4728 фондів та 628 945 одиниць зберігання. Вся облікова документація приводилася до єдиного зразку за останніми вимогами Державного комітету архівів України.

Зараз у відділі відділу зберігання та обліку документів ДАОО працюють 9 співробітників, з них 5 - зберігачі фондів. Саме на цих людях лежить виконання основного завдання архівної справи - збереження Національного архівного фонду.

Робота відділу складається з щоденної видачі справ зі сховищ, перевірки нумерації справ перед і після видачі до читального залу, звірвання фондів з метою встановлення наявності справ, прийому нових фондів і розміщення їх у сховищі, картонування, оформлення картонування, ведення топографічного покажчика тощо. Представимо деякі результати роботи відділу за останній час.

Протягом 2014-го та першого півріччя 2015 років на державне зберігання були прийняті понад 10 тисяч справ. Це документи департаменту фінансів державної адміністрації Одеської області за 2001-2005 роки, Одеського виробничого хіміко-фармацевтичного підприємства «Біостимулятор» за 1992 рік, колекції науково-технічної документації Одеського національного академічного театру опери та балету за 1892-2007 роки, документи комісії з питань поновлення прав реабілітованих Одеської обласної ради за 1991-2013 роки, окружних виборчих комісій територіальних виборчих округів № 135-138 з виборів Президента України за 2014 рік, колекції передвиборчої документації по виборах Президента України, народних депутатів України, голів та депутатів місцевих рад, проведення референдумів за 2014 рік,

документи Чорноморського морського пароплавства за 1942-1981 роки, закритого акціонерного підприємства «Науково-виробниче об'єднання «Харчопромавтоматика» за 1988-2010 роки, Одеського інституту інженерів морського флоту за 1965-1999 роки, прокуратури Одеської області за 2014 рік, Одеської державної наукової бібліотеки імені Максима Горького за 2000-2004 роки. Також були прийняті документи від підприємств та організацій, які є об'єктами комплектування Держархіву та особисті документи людей, які мали суттєвий вплив на розвиток суспільства, історію нашого міста і краю.

Одним з напрямків роботи архіву по збереженню документів НАФ є картонування - вкладання справ у спеціальні архівні коробки та їхнє оформлення. За минулий 2014 рік закартановано понад 10 тисяч справ.

Переглядаються фонди на виявлення унікальних та особливо цінних документів. Згідно закону про Національний архівний фонд - це документи, що мають виключну культурну цінність і важливе значення для формування національної самосвідомості. На сьогодні три документи, що зберігаються в Одеському архіві, внесені до Державного реєстру національного культурного надбання. Це креслення будівлі Одеського оперного театру. Виявлення і накопичення матеріалів продовжується.

Значна увага постійно приділяється обліку фондів і документів НАФ. З цією метою здійснюється звіряння наявності справ та їх фізичного стану. Проводиться перегляд справ для виявлення документів із згасаючим текстом, на них складається картотека. Під час перевірки виявляються та беруться на контроль справи, що потребують ремонту, реставрації, дезінфекції. Виявлені справи готуються і передаються на реставрацію і опрацювання. Після виконання цих робіт оформляються обкладинки справ та проставляються шифри.

Постійно доповнюються електронні бази даних і в першу чергу переліки фондів Держархіву у програмі «Архівні фонди України» для Центрального фондового каталогу. Робочі картотеки ведуться не тільки на паперовій основі, а й в електронній формі для полегшення пошуку інформації.

За відділом збереження закріплена бібліотека архіву. Головним чином вона розрахована на потреби співробітників, але обслуговує й дослідників. Останнім часом бібліотека поповнюється в основному завдяки подарункам науковців та краєзнавців, чії книги містять архівні документи чи посилання на них. Протягом 2014 року до бібліотеки надійшли понад 200 видань, а всього у бібліотеці понад 22 тисячі видань. Для кращого користування фондом бібліотеки складаються алфавітний покажчик «Видатні особистості», реєстри та інші довідкові матеріали.

Відділом ведеться велика щоденна робота, необхідна як для збереження Національного архівного фонду так і для його використання. В такому інтенсивному режимі можуть працювати і працюють тільки висококваліфіковані кадри, розуміючи цінність і важливість документів. У відділі є ветерани архівної справи - це зберігачі фондів Лідія Яківна Довженко (20 років архівного стажу), Тетяна Дмитрівна Філімонова (40 років стажу), начальник відділу, а потім заступник директора Вероніка Юріївна Алексеєва (22 роки стажу). За свій період роботи підготували, як наставники, десятки молодих спеціалістів для роботи в архівосховищах і архіві. Але проблема кадрів залишається дуже актуальною. Щорічно збільшуються об'єми роботи, чисельність документів на зберіганні, необхідність їхнього упорядкування й обліку, масив соціальних запитів, виконання яких потребує надання столам довідок все більшої кількості справ. Та, на жаль, чисельність співробітників відділу не тільки не збільшується, але навіть має тенденцію до зменшення через скорочення штатів Держархіву як структурного підрозділу обласної державної адміністрації.

На завершення зазначимо, що відділ зберігання та обліку документів НАФ є однією з ланок складної системи збереження вітчизняної історії. Адже які документальні матеріали збере відділ формування НАФ і діловодства, той масив матеріалів буде зберігати та обліковувати наш відділ. Для кращої орієнтації в цих масивах документів відділ науково-довідкового апарату буде удосконалювати довідковий апарат, в свою чергу відділ використання документів, інформації, публікацій та зовнішніх зв'язків буде популяризувати документальні скарби Держархіву. Від відділу організації і координації архівної справи, кадрових питань та контролю за виконанням документів органів влади залежить надання

методичної допомоги районним архівним відділам, а від відділу фінансово-економічного та матеріально-технічного забезпечення залежить матеріальна база архіву. Коли всі ці ланки працюють злагоджено, то й результат буде гідним.

- ¹ Солончук О.О. Відділ зберігання та обліку документів ДАОО: історія створення і розвитку // Одеські архіви. Інформаційний бюлетень. - № 3 (жовтень - грудень 2007 р.). - С. 20-23.
- ² Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. Р-1142. - Оп. 1. - Спр. 11. - Арк. 1,3.
- ³ ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1. - Спр. 23. - Арк. 15-16.
- ⁴ Солончук О.О. Вказ. праця. - С. 21.
- ⁵ ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 20.
- ⁶ ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1. - Спр. 16. - Арк. 1.
- ⁷ Там само. - Арк. 2.
- ⁸ ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1. - Спр. 40. - Арк. 18-19.
- ⁹ ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1. - Спр. 35. - Арк. 2-11.
- ¹⁰ Там само. - Арк. 2.
- ¹¹ ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1. - Спр. 48. - Арк. 15-22.
- ¹² ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1. - Спр. 65. - Арк. 13.
- ¹³ Там само. - Арк. 13.
- ¹⁴ Солончук О.О. Вказ. праця. - С. 22.
- ¹⁵ ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1. - Спр. 77. - Арк. 2, 7, 26.
- ¹⁶ ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1. - Спр. 94. - Арк. 10, 10-зв.
- ¹⁷ ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1. - Спр. 109.- Арк. 1.
- ¹⁸ ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1. - Спр. 164. - Арк. 2-4.
- ¹⁹ ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1. - Спр. 312. - Арк. 11, 20, 24.

Степан Віднянський (Київ, Україна)

Ф.П.ШЕВЧЕНКО І СТАНОВЛЕННЯ СЛАВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Славістика або слов'янознавство як комплекс наукових дисциплін, сукупність соціальних і гуманітарних наук про слов'ян, їх історію, мову, фольклор, літературу, матеріальну і духовну культуру, нараховує понад 200-річну історію, проте її історіографія належить до кола предметів, розробка яких, на жаль, не відноситься до пріоритетних напрямів наукових досліджень. Навіть питання про її предмет нерідко стає темою дискусій на славістичних форумах, де окремі науковці трактують славистику як виключно філологічну дисципліну. Втім, у зв'язку з цим слід пригадати, що слов'янознавство в ряді країн Центральної та Південно-Східної Європи народжувалося на межі XVIII - XIX ст. на ґрунті відродження й пробудження слов'янських народів та пошуків ними своєї історичної ідентичності і мовно-культурної відмінності від романо-германських народів, як одна з форм вираження національної самосвідомості слов'янських народів, їх боротьби за національно-культурну самобутність й незалежність, тож нелогічним є вилучення з поняття славістики історії та історії культури слов'ян. Розпочавшись з вивчення слов'янських пам'яток і мов, слов'янознавство виявилось цілком зануреним в історію, у дослідження генезису слов'янських народів та їх своєрідної культури. Тож не випадково перші славісти були і філологами, й істориками, й етнографами, й археологами (Й. Добровський, П. Шафарик, В. Караджич та ін.).

Про це свідчить і розвиток історичної славістики на українських землях. Науковцями, зокрема С.А.Копиловим, доведено, що протягом нового часу історіографічний процес в Україні в галузі дослідження історії слов'янських народів (М. Бантиш-Каменський, Ю. Венелін-Гуца, І. Срезневський, О. Бодянский, О. Котляревський, Т. Флоринський, В. Яроцький, М. Костомаров, М. Драгоманов, М. Максимович, Я. Головацький, І. Франко,

М. Грушевський та ін.) розгортався в кореляції із формуванням національної свідомості та політичної ідеології українців, на тлі здобутків європейської історичної науки і філософії. У 1835 р., зокрема, в Російській імперії з'явилося чотири кафедри слов'янознавства, і в тому числі одна в Україні у Харківському університеті. До середини ХІХ ст. українське слов'янознавство вже згуртовувалося довкола кількох центрів у Російській імперії (Харків, Київ, Одеса) та Львівського в Австрійській монархії і досить інтенсивно розвивалося: тривало становлення різних напрямів, у тому числі й історичного, слов'янознавчих студій. У другій половині ХІХ ст. слов'янознавство увійшло до системи вищої історичної освіти, а в 1860-х роках історія слов'ян виокремилася із слов'янської філології в особливу дисципліну, що викладалася в усіх університетах та Київській духовній академії, а центром українських історико-славістичних досліджень стала Київська археографічна комісія. Більше того, наприкінці ХІХ ст. українська історична славістика домінувала в європейському слов'янознавстві і мала відмінні риси від слов'янофільства, яке стало загальноросійською ідеологією, що возвеличувала ідеї єдності слов'янських народів з яскраво вираженою месіанською роллю Росії та специфічним осмисленням історії (М. Погодін, М. Данилевський, М. Чернишевський, М. Добролюбов, Ф. Достоевський).

Не переривалися дослідження історії, культури слов'ян та їх взаємин в українській історіографії, насамперед у діаспорній, і в міжвоєнні роки (Д. Антонович, І. Борковський, С. Дністрянський, М. Драй-Хмара, С. Смаль-Стоцький, А. Степович, Д. Похилевич, Є. Рихлік, С. Томашівський та ін.), хоча репресії 1920-30-х років в СРСР проти гуманітарної інтелігенції призвели до значних втрат у вітчизняній славистиці, яку влада вважала «лженаукою, ворожою щодо радянського ладу» (т. зв. «справа славистів» 1934 р. тощо). За таких умов створення в АН СРСР Інституту слов'янознавства, що проіснував менше трьох років (1931-1934), було єдиним винятком за увесь міжвоєнний період. Щоправда, вже наприкінці 1930-х років і в роки Другої світової війни слов'янофільство, а власне панславизм, був реанімований та поставлений на озброєння ВКП(б) як досить перспективний засіб використання для поширення комуністичного впливу на «братні» слов'янські народи і їх об'єднання «для боротьби проти фашизму». Більше того, особисто Й. Сталін інтенсивно спекулював на ідеї слов'янської єдності, і не лише для відсічі фашистської агресії, а й для післявоєнного формування прорадянського «східного блоку». Зокрема, у 1944-1945 рр. він неодноразово на переговорах із лідерами Чехословаччини, Польщі, Югославії, Болгарії та інших східноєвропейських країн наполегливо переконував, що Радянський Союз прихильник «нового слов'янофільства», що принципово відрізняється від «старого» - царського, і може стати основою союзу слов'янських народів і держав Східної Європи у протистоянні відродженню реваншизму й нової загрози з боку Німеччини.

Свідченням появи нового зацікавлення до підготовки відповідних «спеціалістів» стало утворення восени 1939 р. кафедри історії південних та західних слов'ян на історичному факультеті Московського державного університету, у 1944 р. - кафедри слов'янської філології, а на початку 1947 р. - Інституту слов'янознавства в структурі Академії наук СРСР, одним із головних завдань якого було вивчення актуальних проблем історії країн Центральної та Південно-Східної Європи, які були визволені Червоною армією від німецької окупації і розпочали за радянською допомогою і зразком будівництво основ соціалізму. Тобто, виходячи насамперед з політичної доцільності радянське керівництво дало можливість розвиватися слов'янознавству, але під жорстким партійним контролем. З моменту свого заснування ця академічна установа спеціалізувалася переважно на комплексному вивченні історії, культури, літератури і мов зарубіжних слов'янських народів і з часом набула великого досвіду в цій галузі й стала провідною науковою славістичною організацією СРСР, а згодом РФ. На той час незначною була кількість університетських кафедр, які займалися проблемами всесвітньої нової й новітньої історії. Окрім Москви та Ленінграда, вони були у периферійних університетах у Воронежі, Казані, Пермі, Томську, Києві. Намагання розвинути різні напрями всесвітньої історії, у тому числі історичного слов'янознавства, в союзних республіках, зокрема в УРСР, наштовхувалися на небажання керівників АН СРСР позбутися традиційної монополії на цю галузь історичних знань.

І все ж, вже у 1947 р. в структурі Інституту історії АН УРСР, заснованому у 1936 р. в Києві, були створені відділ загальної історії і історії слов'ян та відділ історії міжнародних відносин, а у 1949 р. перший з них було перейменовано на відділ історії країн народної демократії. «Східна Європа» як нова геополітична реальність виникла за підсумками Другої світової війни. Упродовж сорока років територію, в межах якої домінував Радянський Союз, розглядали як окремий світовий регіон, що засвідчує відповідна документація ООН. «Зовнішня імперія» СРСР визначалася на Заході як «Східна Європа». Термін «Центрально-Східна Європа» видався компромісним. Однак у радянській історичній традиції йшлося спочатку про країни народної демократії (попри парадоксальність цього терміну), потім про європейські соціалістичні країни або країни соціалістичного табору («співдружності»), основою якого стали слов'янські країни. Однак ці термінологічні дискусії не скасовували імперативного геополітичного факту, розтлумаченого англійським географом й геополітиком Хелфордом Джоном Маккіндером, який доводив: «Хто контролює Східну Європу, той керує Євразією, а хто контролює Євразію, той керує... світом».

Це твердження стало, по суті, відправною точкою для конфронтаційного ідеологічного дискурсу науковців СРСР і Заходу у роки «холодної війни». На Заході, зокрема, в цей період був підвищений інтерес до вивчення стану справ на Сході, в соціалістичному таборі, куди входили всі слов'янські країни і народи (а це - близько 300 млн. чол., або 35% населення Європи): створювалися спеціальні інститути, центри, кафедри русистики («радянології») і славистики. В СРСР, своєю чергою, дослідження проблем країн, які належали до радянської сфери впливу у Східній Європі, мало й прагматичний зміст вироблення практичних рекомендацій для втілення радянської політики в регіоні. Зокрема, аналіз становища у східноєвропейських сусідів УРСР був на той час особливо актуальним, тим паче, що західноукраїнські землі в різні історичні часи разом з прикордонними центрально-східноєвропейськими територіями входили до складу одних і тих же державних утворень, тобто мали спільну історію. Хоча, звичайно, радянська історіографія історії країн Центрально-Східної Європи була ідеологічно гомогенною та мала єдиний концептуально-методологічний зміст. Зокрема, розвиток слов'янознавчих студій у радянській Україні був повністю підпорядкований ідеологічним завданням комуністичного режиму та узгоджувався з напрямками роботи слов'янознавчих установ московського центру. Підтвердженням цьому є і розвиток славистичних досліджень в Інституті історії АН УРСР.

Загалом ознайомлення з науковим доробком співробітників академічного Інституту історії дає підстави виділити декілька періодів у розвитку історіографії проблем дослідження історії європейських соціалістичних країн, зокрема слов'янських. Втім, саме перший з них був визначальним для становлення вітчизняної славистики.

Перший період від кінця 1940-х рр. до середини 1960-х рр. був пов'язаний насамперед із непростим перехідним періодом від сталінізму до «відлиги». У 1949 р. в Інституті історії АН УРСР, як вже зазначалося, був створений відділ історії країн народної демократії, який із самого початку і до 1960 р. очолював тоді ще кандидат історичних наук, згодом видатний український вчений, член-кореспондент АН УРСР Федір Павлович Шевченко (1914-1995), 100-річчя від дня народження якого наукова громадськість України відзначала минулого року.

Саме на внеску цієї неординарної особистості й науковця від Бога, історика, архівіста, історіографа, джерелознавця, археографа, організатора науки і просто чудової людини у становлення славистичних досліджень в академічному Інституті історії я і хочу зупинитися у своєму виступі.

Насамперед нагадаю, що Ф.П.Шевченко, який народився на Поділлі, у 1937 р. закінчив Московський історико-архівний інститут, навчався в аспірантурі і викладав в ньому до 1940 р. В роки війни спочатку очолював Чернівецький обласний державний архів НКВС УРСР, потім - Краснодарський крайовий державний архів НКВС РСФРР, працював начальником науково-видавничого відділу Архівного управління НКВС Узбецької РСР у Ташкенті. У 1943 р. у Москві захистив кандидатську дисертацію «Руські воеводи в Україні у другій половині XVII ст.», а після визволення України повернувся в Київ, де у 1945-49 рр. працював заступником голови Комісії з історії Великої Вітчизняної війни АН УРСР, після чого перейшов до Інституту історії України, де і очолював відділ історії країн народної демократії.

Як фахівець з історії України, Ф.П.Шевченко працював у надзвичайно широкому хронологічному і тематичному діапазоні історичної проблематики. Важливою стороною його творчості став широкий загальноцивілізаційний контекст, крізь призму якого сприймалися й трактувалися складні перипетії національної історії. Україна і слов'янський світ, Україна і Європа, Україна в континентальній системі політичних, економічних, культурних взаємовпливів - таким є лейтмотив більшості його історичних студій. Зокрема, саме під його керівництвом у відділі були започатковані науково-дослідницькі теми з історії Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Югославії та інших країн Центрально-Східної Європи, була налагоджена міжнародна наукова співпраця. Відділ тісно співпрацював з Інститутом слов'янознавства АН СРСР, спільно з яким, наприклад, 26 травня 1952 року відбулося розширене засідання, присвячене обговоренню рукописів нарисів «История Польши» та «История Болгарии». Із розвитком досліджень із всесвітньої історії в Україні у 1954 р. Вченої раді Інституту історії було надано право приймати до розгляду кандидатські дисертації й присуджувати на основі захисту науковий ступінь кандидата історичних наук зі спеціальності «Всесвітня історія». У тому ж році молодший науковий співробітник відділу історії країн народної демократії І.А.Петерс першим захистив кандидатську дисертацію з цієї спеціальності на тему «Исторична роль Радянського Союзу у визволенні Чехословаччини від німецько-фашистських загарбників».

Ф.П.Шевченко неодноразово наголошував на тому, що Інститут історії має перетворитися на потужний науково-дослідницький і координаційний центр широкого профілю, де б розроблялися проблеми теорії і всесвітньої історії. Особливого значення керівник відділу надавав розвитку міжнародних наукових зв'язків українських істориків, зокрема координації роботи з ученими країн народної демократії: «Вивчення історії України без вивчення історії Польщі неможливо і так само ряд проблем, які стосуються України, повинні розроблятися в координації з роботами в Польщі, - стверджував він, наприклад, на засіданні Вченої ради інституту 24 лютого 1958 р. - Ми... навіть не використовуємо того досвіду, який зараз в Польській республіці є. Ми не можемо вивчати далі історію України без історії Молдавії, Чехословаччини, Угорщини. Треба добиватись нам випуску одного збірника українсько-угорського, українсько-польського тощо та притягнути до цієї справи істориків наших та інших». І вже 1964 р. побачив світ збірник статей «Українсько-угорські історичні зв'язки» за редакцією Ф.П.Шевченка.

З іменем Ф.П.Шевченка пов'язані витоки традицій славістичних студій відділу, передусім досліджень місця й ролі України в історії міжслов'янських зв'язків. У своїй статті «О состоянии изучения связей украинского народа с другими народами» (1959 г.) учений наголошував: «Общность происхождения, языковое родство, никогда не прекращавшиеся политические, экономические и культурные связи между славянскими народами способствовали тому, что в их среде никогда не угасали идеи единения и дружбы. Изучение истории любого славянского народа без его взаимосвязей и взаимовлияния с другими славянскими народами невозможно и ненаучно, это касается и истории украинского народа, [которая] тесно переплетается с историей русского, белорусского, польского, чешского и всех других славянских народов».

Славістичні студії традиційно посідали вагоме місце у творчому доробку самого Ф.П.Шевченка. Результатом багатолітніх досліджень ученого з історії українсько-російських взаємин стала публікація у 1959 році багато в чому знакової для вітчизняної історіографії монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», на базі якої він у 1963 р. в Москві захистив докторську дисертацію. Багато уваги вчений приділяв проблемам історичних зв'язків українців із зарубіжними слов'янами, про що свідчать його публікації: «Серби і болгари в українському козацькому війську XVII-XVIII ст.», «Югослави в партизанських загонах на Україні в роки Великої Вітчизняної війни», «Сторінки українсько-чорно-горських зв'язків у XVIII ст.» та ін. У вересні 1963 року на V Міжнародному з'їзді славістів у Софії Ф.П.Шевченко виступив з доповіддю «Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVI-XVIII ст.», що була опублікована окремою брошурою.

Вчений завжди тримав руку на пульсі подій, що відбувалися в науковому житті зарубіжних слов'янських країн. Так, 1963 року в третьому випуску збірника «Міжслов'янські літературні взаємини» він опублікував рецензію на книгу словацького українознавця М.Неврли

«Т.Н.Ševčenko, revolučný básnik Ukrajiny» (Батислава, 1960), в якій проілюстровано широку популярність творчості Кобзаря у Чехії та Словаччині. На сторінках «Українського історичного журналу», першим головним редактором якого став Ф.П.Шевченко (1957-1972 рр.), публікувалися його рецензії на монографічні дослідження польських колег: Владислава А. Серчика, Єжі Льовеля, Лешека Подгородецького, Мечислава Карася, Антонія Подрази. До речі, саме з ініціативи головного редактора вже з перших номерів «Українського історичного журналу» в ньому було відкрито дві спеціальні рубрики із всесвітньої історії - «Українці за кордоном» та «Історія зарубіжних країн», в яких друкувалися статті як співробітників відділу історії країн народної демократії, так і вчених з інших наукових установ і навчальних закладів України та зарубіжних країн. Загалом за перші десять років існування «Українського історичного журналу» на його сторінках було опубліковано близько 100 наукових статей із всесвітньої історії, переважна більшість з яких стосувалася історії країн Центрально-Східної Європи.

Блискучий вчений-історик, Ф.П.Шевченко не менш талановито виявив себе в інших іпостасях: археографа, якому належить не лише упорядкування та наукове редагування таких ґрунтовних збірок документів, як «Листи з фашистської каторги» (К., 1947), «Селянський рух на Буковині в 40-х рр. XIX ст.» (К., 1949), «Воз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939-1949)» (К., 1949), «Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах» (М., 1953), «Документы Богдана Хмельницького (1648-1657)» (К., 1961), «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» (К., 1963), «Суспільно-політичний рух на Україні в 1856-1862 рр.» (К., 1963), «Каталог документів з історії Києва XV-XIX ст.» (К., 1982), «Реєстр Війська Запорозького 1649 р.» (К., 1995), а й тексти передмов до них; теоретика-історіографа, фахівця в галузі джерелознавства, архівознавства, картографії, історичної географії тощо, з-під пера якого вийшли знакові статті «Місце і роль архівознавства серед інших спеціальних історичних дисциплін», «Про структуру та список карт історичного атласу України», «О составлении III тома Национального атласа УССР», «До питання про роль інформації в розвитку історичної науки», «Місце історичного краєзнавства в історіографії України» та ін.; головного редактора та члена редколегій багатьох періодичних наукових видань, зокрема часопису «Пам'ятки України», щорічника «Історіографічні дослідження в Українській РСР», серійного видання «Історичні дослідження»; наукового редактора колективних та індивідуальних монографій, наприклад збірника статей до V Міжнародного конгресу славістів «Історичні зв'язки слов'янських народів» (К., 1963), «Славістичного збірника» (К., 1963) тощо.

Наукові дослідження Ф.П.Шевченка виходили друком у Польщі, Румунії, Угорщині, Німеччині, Чехословаччині, Болгарії. На думку Олени Апанович, автора книги «Федір Павлович Шевченко: Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина» (К., 2000), саме через визнання вченого у світовому науковому співтоваристві його не наважилися звільнити з Інституту історії АН УРСР у часи ганебних переслідувань української інтелігенції, що розпочалися 1972 року.

Всього у науковому доробку Ф.П.Шевченка майже 700 публікацій, характерною особливістю яких є ґрунтовна й оригінальна джерельна база, почерпнута із численних архівних сховищ, в тому числі із фондів Державного архіву Одеської області. Школу вченого пройшли близько 70 кандидатів і докторів історичних наук. Зокрема, у очолюваному ним відділі історії країн народної демократії наприкінці 1940-х - на початку 1960-х років починали свою наукову діяльність такі згодом відомі історики-славісти як І.Ф.Євсєєв, В.І.Клоков, І.М.Мельникова, І.А.Петерс, П.М.Калениченко, С.М.Пархомчук, І.М.Кулинич, П.С.Сохань, І.Т.Лісевич, В.У.Павелко, М.В.Знаменська, В.В.Павленко та ін.

Наприклад, В.І.Клоков, працюючи з 1955 р. у відділі, 1962 р. захистив докторську дисертацію «Боротьба народів слов'янських країн проти німецько-фашистських загарбників», яка була першою узагальнюючою працею в історіографії того часу з цієї проблематики. І.М.Мельникова, перейшовши у відділ у 1957 р. з московського Інституту слов'янознавства, у 1961 р. захистила докторську дисертацію на тему «Класова боротьба у Чехословаччині в період тимчасової, часткової стабілізації капіталізму в 1924-1929 рр.», джерельну базу якої складали вперше введені до наукового обігу документи з архівів Києва, Москви, Ужгорода,

Братислави, Праги. Матеріали дисертації лягли в основу індивідуальної монографії вченої, що побачила світ наступного року і справила значний вплив на подальший розвиток вітчизняної історіографії, оскільки за її прикладом почали з'являтися аналогічні дослідження з новітньої історії країн Центрально-Східної і Південної Європи. Новітній історії Чехословаччини були присвячені книги І.А.Петерса «Співдружність чехословацького і радянського народів у боротьбі проти фашизму в роки Другої світової війни» (К., 1959) і «Чехословацко-советские отношения (1918-1934)» (К., 1965). У 1966 р. захистив докторську дисертацію «Співробітництво Української РСР і Польської Народної Республіки (1944-1960 рр.)» І.Ф.Євсєєв, яка теж вийшла друком окремими монографіями в Україні і Польщі. Ще у 1956 р. в Празі була опублікована монографія українського вченого «З історії Закарпатської України (1944-1945)». У 1966 р. вийшла з друку книга іншого полоніста відділу - П.М.Калениченка «1000-ліття Польської держави», який у 1956 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Прогресивна польська еміграція в СРСР в роки Другої світової війни». Болгаристика була представлена захищеною у 1958 р. кандидатською дисертацією І.М.Кулиничя «Становище і боротьба робітничого класу Болгарії на початку ХХ ст. (1907-1912 рр.)», монографією П.С.Соханя «Пламенный революционер. Жизнь и революционная деятельность Георгия Димитрова» (К., 1962).

Слід наголосити, що в ті часи, в умовах ідеологічного протистояння доби «холодної війни» історія слов'янських народів, балканських країн, а також російська та радянська історія стала справжнім полем битви. Історія була, по суті, додатком до політичної пропаганди. Не випадково перші дослідження науковців відділу були присвячені міжнародному значенню «Великої жовтневої соціалістичної революції», її впливу на розвиток революційного руху в слов'янських та інших зарубіжних країнах, виконанню «інтернаціональної місії» Червоної армії у роки Другої світової війни - звільненню народів Європи від фашизму, формуванню комуністичних партій та їх приходу до влади на заключному етапі війни, втіленню ідей «пролетарського інтернаціоналізму» в процесі народно-демократичних перетворень у країнах Центрально-Східної Європи і утворення світової соціалістичної системи, взаємодії цих країн в рамках «соціалістичної співдружності», міжнародним відносинам «нового типу» та іншим подібним пріоритетним темам марксистської історіографії. Утім з часом їхня увага зосередилася на більш конкретних проблемах внутрішньої історії держав цього європейського регіону, а також на розвитку історичних зв'язків і співробітництва з ними України. Звичайно, й у ті часи історик був активним творцем наукової проблеми, яку він досліджував. Тому будь-яка історична концепція або теорія має релятивний характер. Утім, історик не може бути вільним від цінностей культури, політичної ситуації, в рамках яких він живе й працює. За радянських часів важко було звільнити дослідження історії від впливу домінуючих тоді суспільно-політичних цінностей та монополії офіційної ідеології. Для української академічної історіографії характерною в ті часи була «радянська за формою та національна за змістом» практика історіописання. Разом з тим, незважаючи на надмірну заідеологізованість і прокомуністичну спрямованість, притаманну в ті часи усій радянській історіографії, славістичні студії відділу історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР відрізнялися багатою й різноплановою джерельною базою, в тому числі зарубіжного походження, і стали основою певних концепцій і узагальнень щодо закономірностей і особливостей історичного розвитку країн Центрально-Східної Європи.

Повоєнне десятиліття було позначене великою кількістю проведених наукових сесій, конференцій, дискусій та нарад, у тому числі й міжнародних, активну участь в яких брали співробітники відділу історії країн народної демократії. Примітним явищем стали візити до Інституту історії АН УРСР закордонних істориків, передусім з «країн народної демократії» - Болгарії, Польщі, Угорщини, Чехословаччини. Зокрема, у 1961 р. гостями Інституту були декан філософсько-історичного факультету Софійського університету Дмитро Ангелов, директор Чехословацько-Радянського інституту (м. Братислава) Йозеф Грозєнчик, завідувач відділу загальної історії Інституту історії Чехословацької Академії наук Іржі Кржижек. Натомість і провідні співробітники Інституту (Ф.П.Шевченко, І.Ф.Євсєєв, П.М.Калениченко, В.І.Клоков, С.М.Пархомчук, І.А.Петерс, І.М.Мельникова, П.С.Сохань та ін.) дістали можливість

брати участь у закордонних міжнародних конференціях та виїжджати в зарубіжні країни соціалізму для роботи в архівах і бібліотеках. Наприклад, 1957 р. в Чехословаччині протягом місяця перебував В.І.Клоков, який ознайомлювався з архівними матеріалами про збройну боротьбу чехів і словаків проти німецько-фашистських загарбників у роки Другої світової війни, а П.М.Калениченко і І.Ф.Євсєєв перебували в науковому відрядженні в ПНР, де упродовж місяця працювали в польських архівах над матеріалами для своїх планових тем і докторських дисертацій. У 1959 р. для участі в міжнародних конференціях та наукових з'їздах і роботи в зарубіжних архівах до Братислави і Праги виїжджали наукові співробітники відділу історії країн народної демократії В.І.Клоков, І.А.Петерс та І.М.Мельникова. Це сприяло налагодженню міжнародних зв'язків Інституту історії АН УРСР та більш широкому введенню українськими істориками до наукового обігу здобутків зарубіжної історіографії та оригінальних архівних джерел і нових документальних зарубіжних матеріалів.

Отже, у період діяльності відділу історії країн народної демократії (у 1963 р. він був перейменований у відділ нової і новітньої історії зарубіжних країн, згодом зазнав ще декілька перейменувань, а сьогодні має назву відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України) в Інституті історії АН УРСР були започатковані й закладені досить міцні підвалини історичних досліджень зі всесвітньої історії, зокрема з полоністики, богемістики, болгаристики, балканістики, а також з історії міжнародних відносин та історичних зв'язків і співробітництва України зі слов'янськими країнами Центральної та Південно-Східної Європи, традиції яких сьогодні продовжують учні і послідовники Федора Павловича Шевченка, а також Ірини Миколаївни Мельникової, Павла Степановича Соханя та інших вчених, які стояли у джерел становлення славістики в повоєнні роки в Україні.

Тарас Вінцовський (Одеса, Україна)

ПРОБЛЕМИ БІЖЕНЦІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ОДЕСІ В УМОВАХ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 РОКУ

Перша світова війна як міждержавний конфлікт глобального характеру спричинила до масового переміщення цивільного населення, котре у пошуках відносної стабільності й гарантії збереження власного життя шукало притулку в віддалених від лінії фронту регіонах Європи. В кордонах Російської імперії такими теренами стали здебільшого внутрішні губернії, а прифронтові райони нерідко виконували роль тимчасового прихистку для біженців. При цьому вжита дефініція може мати як широке, так і вузьке тлумачення. У першому варіанті під терміном «біженці» слід розуміти радше переміщених осіб, яких було щонайменше 3 головні категорії: власне біженці, евакуйовані разом з підприємствами, примусово вивезені. Як зазначає російський дослідник А. Курцев, станом на літо 1917 р. чисельність біженців на теренах колишньої імперії можна оцінити в 3 млн. 847 тис. осіб. З них у прифронтовій зоні залишилося 19,4%. Етнічну картину переміщених осіб хоча б фрагментарно можна відстежити за даними Тетянинського комітету наприкінці 1916 р. Вона демонструє, що з них 58,2% становили білоруси, росіяни і українці, 15% - поляки, 10% - латиші, 6,4% - євреї, 2,8% - литовці¹.

До революції 1917 р. Одеса стала одним з центрів концентрації переміщених осіб, а у ході політичних інтерполяцій, пов'язаних з падінням царизму, згадана тенденція збереглася, отримавши мозаїчне забарвлення у вигляді створення додаткових комітетів, котрі опікувалися окресленою проблемою. Ймовірно відділення Тетянинського комітету в Одесі на початку революції 1917 р. не повною мірою відповідало викликам часу, оскільки навесні постало питання про його реорганізацію. Головною причиною стали гострі конфлікти між біженцями, відтак 20 травня 1917 р. виконавче бюро Одеського міського громадського комітету (далі - ОМГК) постановило просити міську управу прискорити його реорганізацію².

Загалом у перший рік революції в Одесі існувало щонайменше 4 національних комітети з допомоги біженцям. Значну частину з них становили українці-галичани, які опинилися у місті як військовополонені або примусово виселені російською адміністрацією під час виступу російської армії навесні 1915 р. Також була присутня невелика частина осіб, яких наддніпрянці вивозили з таборів для національної роботи³. Не пізніше літа 1917 р. тут виник «Комітет допомоги виселенцям з Холмщини, Галичини, Буковини й Закарпаття» на чолі з В. Боровиком і його заступником о. І. Кливаком.

Причинами необхідності облаштування Комітету стали як матеріально-побутові, так і культурно-релігійні. До останніх відносяться дії відділу «Галицко-Русского благотворительного общества», мета якого полягала в русифікації полонених і біженців, навернення їх до пра-вослав'я⁴. З-поміж інших варто назвати наступні: облаштування повсякденного життя, безробіття, хвороби, проблема житла, грошей, багатодітність тощо. Місцева влада їм не допомагала, бо або не мала можливості, або не хотіли опікуватися громадянами іншої держави. Відтак основні зусилля з допомоги у період з 1914 по 1916 рр. взяли на себе недержавні структури - польський і російський комітети допомоги біженцям. Припускаємо, що їхня діяльність не повною мірою влаштувала українців, тому вони з початком революції взялися формувати власну структуру й опікувалися мешканцями не лише Одеси, але і навколишніх міст і містечок⁵.

Переважаюча більшість переселенців-поляків переїхала до Одеси внаслідок евакуації промислових підприємств на початку війни. Їхнє загальне число могло сягати декілька тисяч осіб. Вони працювали на скловарних заводах міста, залізничних майстернях, були докерами тощо. Ще до революції поляки створили Спілку евакуйованих залізничників, Спілку евакуйованих солдат, Спілку біженців, а на рубежі 1917-1918 рр. вони разом з польськими соціалістичними партіями утворили Польський комісаріат Одеси на чолі з А. Вонсіком, котрий мав займатися організацією допомоги біженцям, демобілізацією солдат-поляків, юридичною допомогою військовополоненим, поверненням їх на батьківщину і т. д.⁶

Не пізніше травня 1917 р. постав Одеський «Комітет допомоги біженцям - литовцям» скарбником якого став Х. Дагіс⁷. Комітет час від часу отримував допомогу від міського самоврядування, зокрема 25 травня члени ОМГК Г. Вільсон та М. Тув отримали до 2 тис. крб. для пайків⁸, а 3 липня вони ж взяли у Державному банку ще 1 тис. крб. для аналогічних потреб⁹. Одеса стала центром концентрації й інших етнічних груп, що втікали від війни. Сказане стосується наприклад грузинів, етапний пункт для яких знаходився на вул. Польській, 3¹⁰.

Таким чином, винесена у заголовок наукова проблема, попри наявність окремих згадок у фаховій літературі, перебуває на зародковому стані дослідження. Наявність джерельної бази, у тому числі документів з архівосховищ, дозволяє суттєво розширити існуючі інформаційні рамки теми, яка може стати важливою складовою вивчення як Першої світової війни, так і здійснення краєзнавчих студій.

¹ Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России // [Електронний ресурс. Режим доступу]: <http://historystudies.org/2012/07/kurcev-a-n-bezhency-pervoj-mirovoj-vojni-v-rossii/>

² Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. 615. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 98.

³ Музичко О.Є. «Твердий фермент Української державності»: участь галичан в одеських подіях Української революції 1917 - початку 1920-х рр. // Український визвольний рух. - Зб. 16. - Львів, 2011. - С. 113-114.

⁴ Там само.

⁵ Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр. / Авт. Т.С.Вінцовський, О.Є.Музичко, В.М.Хмарський та ін. - Одеса: ТЕС, 2011. - С. 472-473.

⁶ Вінцовський Т.С. Польські партії та об'єднання в Одесі періоду Центральної Ради // Записки історичного факультету. - Вип. 14. - Одеса, 2003. - С. 151, 158.

⁷ ДАОО. - Ф. 615. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 133.

⁸ Там само. - Арк. 106.

⁹ ДАОО. - Ф. 615. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 8.

¹⁰ Музичко О.Є. Грузини в Одесі: історія та сучасність. - Одеса: ВМВ, 2010. - С. 56.

Надія Вовченко (Одеса, Україна)

АРХІВНИЙ ФОНД ОДЕСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ

Одеська національна наукова бібліотека імені М.Горького має славу 185-літню історію, яка розпочалась в 1829 році, коли генерал-губернатор Новоросійського і Бессарабського краю М.С.Воронцов звернувся з доповідною запискою за № 5425 від 11 березня 1829 року до міністра внутрішніх справ про відкриття в місті Одесі публічної бібліотеки. Фонд бібліотеки дуже швидко поповнювався книгами і документами. Вже 85 років у бібліотеці працює відділ зберігання архівного фонду, біографія якого заслуговує на те, щоб її розглянути детальніше.

Народний комісаріат освіти 8 травня 1930 року видав розпорядження за № 249-є, яким доручив одеському уповноваженому управління науки в місті Одесі об'єднати з Державною публічною бібліотекою Центральну наукову бібліотеку та приєднати до Одеської публічної бібліотеки Українську державну бібліотеку, «щоб корінним чином зміцнити і поліпшити роботу бібліотек міста». Об'єднана бібліотека дістала назву: Одеська державна бібліотека. Цим розпорядженням рекомендувалося залишити в Одеській державній бібліотеці відділ поповнення, відділ книгокористування, відділ абонементів, відділ «Україніка», відділ місцевого краю, бібліографічний відділ, відділ рідкісних видань та рукописів, відділ марксизму-ленінізму і заснувати новий відділ - таємний. Аргументувалося це так: «через розпорошеність і розкиданість таємних фондів в різних місцях і, що ці фонди в бібліотеках перебувають без належної упорядкованості і належного порядку користування ними, що приведе до цілого ряду зловживань цими фондами, і передати до цього таємного відділу усіх таємних фондів з бібліотек міста Одеси».

За фрагментами архівних документів, що зберігаються в Одеській національній науковій бібліотеці імені М.Горького, у даній статті відтворюється діяльність таємного відділу (згодом відділу зберігання архівного фонду).

Таємний відділ - це відділ, у якому містилась інформація, вилучена із загального, наукового, культурного обігу кількох поколінь українців. Внаслідок проведення масових «чисток» бібліотечних фондів бібліотеки втратили близько 70% літератури, серед якої були твори вітчизняної та зарубіжної класики, цілі пласти наукової думки.

Згідно зі списками і наказами Головліту УРСР 1930-1936 років та уповноваженого Ради Міністрів СРСР з охорони військових і державних таємниць 1946-1956 років до «ідеологічно шкідливих» документів були віднесені твори колишніх керівників жовтневого перевороту, релігійна, шовіністична, кадетська, есерівська, анархістська, економічна література. Тобто так звана «контрреволюційна та антихудожня література», що, на думку представників радянської влади, перешкождала становленню більшовицького режиму. У «чорних списках» опинилися і твори М.Грушевського, Л.Юркевича, Д.Яворницького, Д.Донцова, М.Могилянського, Т.Шевченка та інших, які розкривали самотність українського народу, пробуджували національну свідомість. Впродовж цих років із бібліотек, переважно наукових, було вилучено 77 тисяч примірників. Не винятком була і Одеська державна бібліотека, до таємного відділу якої надходили масиви різноманітної літератури. Відділ зберігання архівного фонду очолювали: Є.В.Гончаренко (1930-1931), Є.М.Анікіна (1931-1933), І.Л.Ірська (1933-1941).

Велика Вітчизняна війна. Період окупації, руйнації торкнулися бібліотеки повною мірою. Її стан після бомбардувань був жалюгідним. Пошкоджений дах будівлі, на який впала бомба, аванзал, музей книги, над яким були розбиті скляні ліхтарі, розпорошені фонди. Румунські окупанти вивезли найціннішу літературу зі статистики, географії, етнографії. В архіві зберігається документ «Отчет о работе по составлению картотеки исчезнувших и выбывших из библиотеки книг» від 2 вересня 1943 року, складений бібліотекарем Андрієм Жуковським. За його підрахунками вибуло з розділів фонду: з I, II - філософія і психологія - 480 примірників, III - право - 1431, IV - географія - 907, V - історія - 349 та ін. Загалом - 7964 книги. Робота над картотекою не була завершена, тому й остаточної цифри вивезених книжок ми не знаємо. За списком актів на книги, видані із ОДНБ директором Олександром

Миколаївною Тюнеєвою на вимогу дирекції Одеського муніципалітету, значиться, що книги передавалися: 01.01. 1942 р. - фон Бергу, Німеччина - 662 кн.; 03.08. 1943 р. - університету у м. Сибіу, Румунія - 616 кн., 03.10. 1943 р. - музею в м. Бухаресті - 25 кн.; Королівство Румунія - 945 кн.; 30. 11. 1943 р. - Дирекції юстиції Румунії - 258 кн.; Вищому військовому румунському штабу - 108 кн.; представникові румунського Червоного Хреста - 1012 кн.

Основний фонд бібліотеки вдалося зберегти, а найціннішу його частину - евакуювати. У серпні 1941 року, за розпорядженням облвиконкому, трьом працівницям бібліотеки - Є.С.Левіній, Г.Б.Юрік і А.С.Деревинській (працівник спецвідділу) були видані охоронні документи і доручено вивезти 52 ящики цінностей до Ташкента, де вони й зберігалися в роки війни. Після звільнення Одеси від окупації ці безстрашні жінки повернули літературу в бібліотеку. А.С.Деревинська знову стала до роботи в спецвідділі. Фонд спецвідділу, про який неодноразово запитувала румунська влада, також був збережений. У доповідній записці старшому інспектору по бібліотеках облвиконкому від 1 грудня 1945 року директор О.М.Тюнеєва писала: «Фонд мною сохрнен исключительно благодаря стратегической операции: он был влит в общие фонды, но было сказано, что он весь вывезен».

Закінчилася війна. Одеська державна бібліотека знову відкрилася для читачів. Книги зайняли свої місця на полицях. Минав час, у спецвідділі змінювалися завідувачі, але робота його була незмінною - співробітники знову займалися вилученням літератури, перевіркою в систематичному каталозі картотеки, вирізуванням статей заборонених авторів, їхніх портретів із збірників і журналів, перевіркою за змістом книжок, що знаходились у книгосховищі. Ось деякі цифри: наприклад, у 1948 році з фонду бібліотеки було вилучено 1248 книг, у 1951р. - 2134, у 1952р. - 2358. Такою була робота Анастасії Семенівни Деревинської, яка за наказом № 125 від 19 грудня 1948 року очолила спецвідділ із фондом в 29 600 книжок. У 1966 році завідувачем архіву призначили Ганну Олексіївну Полієнко.

До кінця 1980-х років про таємні фонди бібліотек нічого не розповідалося. Ліквідація спецвідділів почалася тільки в часи так званої перебудови, за наказом № 18 від 28 липня 1988 року Головного управління з охорони державних таємниць. Загальнодоступною стала художня, технічна, наукова література, яка зберігалася під грифом «таємно». У нашій бібліотеці «заарештовану» літературу в основний фонд передавала завідувач відділу Тамара Захарівна Бачуріна. Для ознайомлення читачів з реабілітованою літературою науково-бібліографічний відділ бібліотеки видав каталог «Реабілітовані книги» (один випуск у 5 частинах). У статті «Бібліотека і репресії 1930-х років» Л.М.Бур'ян, завідувач науково-бібліографічного відділу, пише: «Серед 3952 книжок, які знайшли відображення у каталозі, знаходимо книжки М.Рильського «Ранок нашої Вітчизни», «Матеріали до бібліографії революційного руху в Одесі». Сумну долю книжок розділили періодичні видання, журнали «Бомба», «Жизнь», «Мельпомена»; газети «Боротьба», «Вільне життя». За актами і списками книжки передавались у фонди загального книгосховища. 12 000 репресованих видань знайшли своїх читачів. Оновлений відділ літератури спеціального зберігання у 1991 році очолила Е.С.Жимолостнова. У бібліотеці вона працювала з 1956 року. Указом Президента України від 28 вересня 2000 року Е.С.Жимолостновій за багаторічну сумлінну працю було присвоєне почесне звання «Заслужений працівник культури України».

У 2001-2007 рр. відділ для службового користування і архіву очолювала У.П.Кравченко, яка займалась подальшою передачею літератури в основні фонди. За актом від 25 вересня 2002 року вона передала у відділ рідкісних видань і рукописів 55 найменувань газет: «Вестник Одесского земства» (1917-1918), «Вечерние ведомости» (1919), «Державний вісник» (1918), «Единая Русь» (1919-1920), «Набат» (1919), «Перо в спину» (1919) та ін., 23 найменування журналів: «Жизнь» (1918), «Маккаба» (1917-1919), «Огоньки» (1918-1919), «Южный огонек» (1918) та ін.

У різні часи, на різних посадах у відділі зберігання архівного фонду працювали: К.Є.Андрющенко, Є.Л.Іванова, Т.Я.Габчило, В.Л.Єфімова, Л.О.Ліхачова, М. Мітакі, В.А.Бассак, Р.Н.Чернуха, Н.В.Юстратова, Ф.С.Смирнов, С.Г.Крилова, Д.К.Крикунова, яка очолювала відділ з 1983 по 1986 роки. На жаль, доля Діни Кіндратіївни Крикунової була трагічною. Вона загинула під час катастрофи на теплоході «Адмірал Нахімов» 3 серпня 1986 року. У складі сучасного відділу зберігання архівного фонду, який очолює С.В.Сундікова, працюють Н.Г.Вовченко (автор цієї статті), Л.Ф.Могулевська, Л.О.Надежко, Г.Г.Дубова.

Основне завдання відділу - зберігання архівних справ і документів для користувачів та історії. Відділ не тільки забезпечує користувачам доступ до документів, але й надає їм повну та об'єктивну інформацію про склад і зміст архівних документів. Архівний фонд складають закінчені у поточному діловодстві документи постійного зберігання, хронологічні рамки якого - 1831-2011 роки. Вивчення документів і справ архіву збагачує наші знання про історичне минуле рідного міста і бібліотеки, розкриває маловідомі сторінки їх історії.

Звернімося до деяких з них. «Справи Одеської міської публічної бібліотеки» - перлина бібліотеки з оригінальними документами, які хронологічно охоплюють майже століття і в яких зібрано понад 14 000 документів, розміщених у 40 томах. У кожному - понад 300 надзвичайно цікавих за змістом документів. Обережно гортаємо сторінки справ. Одні поживклі, на інших - згаслий текст, але більшість у гарному стані. В них - історія бібліотеки впродовж майже двох століть. Тут документи, які підписували бібліотекарі-директори: Антон Францович Спада (т. 1), Микола Миколайович Мурзакевич (т. 2-3), Михайло Феліксович Де-Рібас (т. 7), Михайло Георгійович Попруженко (т. 19-37). «Справи» - архівна спадщина, особливо цінне джерело інформації та джерельна база для науково-дослідної роботи. Ці справи користуються великим попитом серед наукових працівників бібліотеки. Для зручності користування документи розміщені в картонажах, у хронологічній послідовності. На кожен справу складено внутрішній опис із стислим змістом кожного документа.

Збереглося багато цікавих документів про попечителів бібліотеки. Так, на 124-й сторінці 34-го тому читаємо: «Прошу принять в дар от наследников покойного Якова Александровича Новикова, Александры Николаевны, Феликса Яковлевича, Максимилиана Яковлевича Новиковых библиотеку покойного преимущественно научного характера».

У звіті ОМПБ за 1909 рік на третій сторінці йдеться про факт передачі ділянки землі в 281,17 кв. саженів по Ольгіївській вулиці, під № 6, в дар бібліотеці М.М.Толстим. 16 грудня 1919 року М.М.Толстой пише листа до бібліотеки: «Желая пополнить некоторые отделы ОГПБ, я передаю в полную собственность все собрания принадлежащих мне книг, хранящихся в доме моей матери по Сабанеевскому мосту № 4».

Збережено особові справи Де-Рібасів - Олександра Михайловича і Марії Михайлівни, Олександрі Миколаївни Тюнєвої, репресованих Якова Зіновійовича Бермана, Тамари Володимирівни Горич, Миколи Івановича Михайлова, Еммануїла Григоровича Оксмана.

Неможливо охарактеризувати всі документи фонду ОННБ. Щороку він поповнюється новими; вони обробляються, систематизуються і займають своє місце на стелажах. Усі справи дбайливо доглядаються. Слід зазначити, що Одеська національна наукова бібліотека імені М.Горького має тісні взаємовідносини з Держархівом Одеської області.

Зміни в політичному, суспільному, громадському житті позитивно вплинули на роботу архіву. Змінилася державна архівна політика, першорядним завданням відділу зберігання архівного фонду стало відтворення документальної пам'яті українського народу. Документи архіву чекають на своїх користувачів та дослідників історії нашого краю.

Светлана Герасимова (Одесса, Украина)

ЗАДАЧИ ВЫСТАВОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АРХИВА ИЛИ КАК СЛОМАТЬ УСТОЯВШИЙСЯ СТЕРЕОТИП

Слово «архив» воспринимается людьми по-разному. Для одних это слово обозначает груды старых, бесполезных бумаг. У историков слово «архив» имеет иное значение. Архив - это собрание бесценных и уникальных документов, отображающих историю человеческого общества, источников сведений о минувшем. В современном обществе очень важная роль принадлежит архивам как центрам историко-культурного наследия всей страны, и донести это богатство до публики, до широкого круга людей, не только профессионалов, является целью и задачей архивистов. Осуществить это возможно посредством выставок.

Експозиційна робота архіва, організація виставок являється одним із важких і пріоритетних напрямків роботи по використанню архівної інформації. Виставки мають велике значення в сфері популяризації архівних матеріалів. Вони дають можливість багатьом людям ознайомитися з унікальними документами Національного архівного фонду. Для експонування вибирають самі цінні і цікаві документи, які подають в зручній для сприйняття формі. Успіх виставки залежить від використання всіх можливих експонатів, а не тільки від архівних документів; удачного художнього оформлення, використання специфічних засобів (монтаж, колаж, освітлення, фон). Виставка повинна привертати увагу глядача і залишати емоційно-пізнавальне враження.

Тематику виставок, як правило, зв'язують з актуальними питаннями суспільно-політичного життя країни, присвячують історичним датам, ювілеям видатних державних, суспільних або культурних діячів, актуальним подіям.

В наше час архівні виставки проводяться в традиційному руслі. З розвитком інформатизації архівної галузі, з'явилася можливість розміщати виставки в мережі інтернет на сайті архіва. На майбутнє - ширше, перед архівістами стоїть завдання як можна більше розширити коло оглядачів, привертати увагу людей до архівних матеріалів, показати важливість культурної, наукової і соціальної функції архівів і зламати стереотип архіва як о чом-то старому, пиллятому і нудному. Замість того, щоб спробувати, як це зробити, звернемося до історії і подивимося, як починалася виставочна діяльність Одеського архіва, який досвід і традиції придбав архів.

Перші архівні документи були виставлені на Губернському з'їзді по народній освіті в вересні 1920 року. Комісія по концентрації розробці історико-революційних архівів і Одеський обласний архів організували документальну виставку в приміщенні крістьянського палацу Губнаробразу¹. На виставці були представлені документи жандармського управління, зокрема матеріали про Николаєвський робітничий союз 1897 року, особисті справи Льва Троцького і ін. Ця виставка отримала досить різку негативну оцінку. На засіданні Комісії по концентрації і розробці історико-революційних архівів член комісії пан Коберман *, висловив загальну думку, сказав: *«не торкаючись змісту виставки, вражаючої своєю убогістю і бессистемністю, доводиться вказувати на цілий ряд дефектів, вносять серйозну небезпеку за долю виставлених ЦМК [Центральної міжведомственої комісії по концентрації і розробці реархівів] матеріалів. На крихітній стійці нагромаджено десятка три справ не прикріплених ні до чого і навіть не переплетених, а між тим публіці надається найбільша можливість оглядати їх, перелистувати і ознайомитися з змістом. Несомненно, в такій обстановці справам жандармського управління не поздоровиться... деякі справи Троцького грожуть розпастися на частини... З точки зору етики виставлені на показ справ сучасників [Троцького], без їх попередження і згоди, являються актом нічим не об'явленої бесцеремонності»*².

Це була одна з перших спроб організації виставки архівних документів і відсутність конкретних методических рекомендацій, правил і досвіду підготовки виставок, ймовірно всієї, викликала негативну оцінку. В подальшому, діяльність Одеського губернського архівного управління (з 1923 р.), а потім Окружного архівного управління (з 1925 р.) і Одеського крайового історичного архіва була направлена більше на збір, упорядкування і збереження архівних матеріалів, ніж на їх популяризацію. За період з 1921 по 1931 рр. використання документів в наукових цілях, проводилося в невеликому обсязі внаслідок неупорядкованості матеріалів і відсутності науково-справочного апарату.

В 1926 році була створена мережа архівних кореспондентів, метою яких було виявлення «бесприютних архівних матеріалів», зокрема, в районах області і пропаганда важливості архівного справи³. В 1920-х рр. робота по популяризації архівного справи проявлялася в написанні статей по архівним матеріалам в місцеві газети, читанні лекцій для керівників установ і підприємств міста по архівному законодавству і ін.⁴

Друга виставка архівних документів була проведена в 1927 році. На виставці були представлені документи з фонду Ради робітничих депутатів за 1917-1918 рр. Підхід до підготовки виставки був уже більш професійним. Виставка мала 33 тематических розділи. Справи були виставлені в витринах за склом з анотаціями до документів.

Екскурсії проводились лекторами Истпарта. За время работы выставки, которая продолжалась около месяца, ее посетили более пяти тысяч человек ⁵.

С этого времени выставки начали проводить ежегодно. Так как архив не имел выставочного зала и специального помещения, и до 1930 года документы располагались в шести разных зданиях, выставки проводились совместно с Музеем революции, Центральной научной библиотекой, в помещениях Одесского общества политкаторжан, в Доме ученых, рабочих клубах, музеях и др. В основе тематики выставок лежала марксистско-ленинская идеология, освещались события Революции 1917 года, рабочего движения и т. д. ⁶

В 1928 году было организовано 5 выставок, среди которых - выставка рабочей и революционной прессы подготовлена совместно с Истпартом и музеем Революции. Были представлены 104 экспоната - газеты и журналы из газетного фонда.

Архивом устраивались как временные выставки, так и постоянные. Например, в Музее Революции постоянно обновлялись выставки по истории революционного движения 1917 года. Многие выставки были посвящены политическим революционным деятелям - Ленину, Желябову, Плеханову, Чернышевскому ⁷.

Временные выставки, как правило, были приурочены юбилейным датам и значимым событиям города. Так, к примеру, в честь приезда в Одессу турецкой культурной делегации в 1929 г. была устроена выставка турецкой литературы из Публичной библиотеки, архивных документов по международным отношениям Запорожья и Турции 1734-1775 гг., документов по истории основания пароходства на Черном море 1827 г. и экспедиции времен войны Турции с Египтом (1833 г.). В Этнографическом музее открыли юбилейную выставку М. Коцюбинского, на которой представлены рукописи писателя ⁸. В научной библиотеке была проведена выставка, посвященная 100-летию Льва Толстого, на которой выставлены 24 архивных документа из фонда цензуры (в частности, запрещенные цензурой произведения Толстого) ⁹.

В 1928 году архиву выделили помещение на ул. Преображенской, 4, где в читальном зале планировалось устроить постоянную выставку публикаций на основе архивных документов и выставку архивных материалов для проведения экскурсий. С этого времени был установлен постоянный контакт с прессой и обо всех выставках, архивных находках печатались статьи и заметки в местных газетах ¹⁰.

Новый этап выставочной работы и популяризации документов начался с 1931 года, когда на базе краевого архива возник Государственный исторический архив (с 1932 - областной), в том же году Одесским архивом была организована Секция агитации, пропаганды и археографии, которая начала проводить большую работу по использованию документов. Так, уже в 1931 г. было организовано 6 выставок: «Октябрь на Одесщине», «Империалистическая война», «Одесский пролетариат», «1 мая на Одесщине», «Партийная пресса» и др. Выставки сопровождалась экскурсиями, которые посетили более 7 тысяч человек ¹¹.

Кроме выставок, для популяризации архивного дела, архивисты проводили лекции и беседы на историко-архивные темы на предприятиях и заводах с иллюстрацией архивных материалов, что вызывало большой интерес публики. В частности, в 1931 году одна из лекций была проведена на заводе Январского восстания (ныне - Завод «Краян») с иллюстрацией архивных материалов. По отзыву директора архива: «рабочие были довольны, некоторые просили еще приходить... молодежь интересовалась возможностью в самом архиве детально ознакомиться с историческими документами по истории завода...»¹². Сотрудники завода Ленина «жаловались, что таких лекций не проводили раньше»¹³. О лекции на Судоремонтном заводе Марти писали «спочатку дехто усміхався - що це за бесіда на архівних документах - яка-то древня історія, але с перших слів присутні мимо волі захопились жвавим оповіданням...», а после бригадирам приходилось «тягнути робочих до цеху» ¹⁴. После лекций рабочие подходили к витринам с документами, перечитывали их, задавали вопросы, интересовались о возможности самостоятельной работы с документами в архиве. Архив привлек внимание людей. Ежегодно Сектор агитации готовил от 6 до 8 выставок.

За период 1939-1944 гг. выставки почти не проводились, но научно-методическая работа и издательская деятельность архива продолжалась. В 1941 году была запланирована одна выставка к годовщине Указа Верховного Совета СССР о трудовых резервах, которая была проведена спустя 5 лет, в 1946 г. ¹⁵

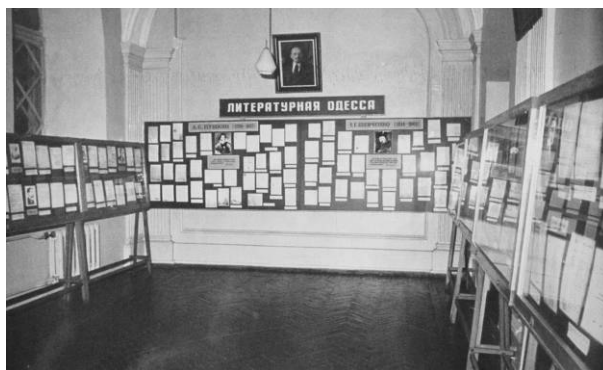

Выставочная работа возобновилась в 1945 году. Актуальной стала военная тематика: к годовщине освобождения Одессы от оккупантов была проведена выставка совместно с Музеем Героической обороны Одессы «Черные дни фашистской оккупации в Одессе»¹⁶. В следующем году в газете «Черноморская коммуна» были помещены документы и фотоснимки на тему: «Неслыханные злодеяния фашистских оккупантов в Одессе» - интересный подход к оформлению выставки на страницах газет. В том же году была подготовлена и большая выставка в Музее обороны Одессы «Одесса в дни Великой Отечественной войны», на ней были представлены 200 документов и 100 фотоснимков. Сотрудники архива сделали два альбома: «Зверства фашистов в годы временной оккупации Одесщины в 1941-1944 гг.», «История Одесского облгосархива в 4-й Сталинской пятилетке 1946-1950 гг.»¹⁷.

1967 г. Выставка «Революционная Одесщина»
Фонд библиотеки Госархива Одесской области

В 1958 году была подготовлена выставка к 40-летию Ленинского декрета «О реорганизации и централизации архивного дела». Это была первая выставка, на которой были представлены материалы по истории архивного развития в регионе, документы освящающие вопросы использования архивных материалов в научных, народно-хозяйственных и справочных целях. Были представлены и публикации Одесского архива. Выставку посетили 423 человека¹⁸.

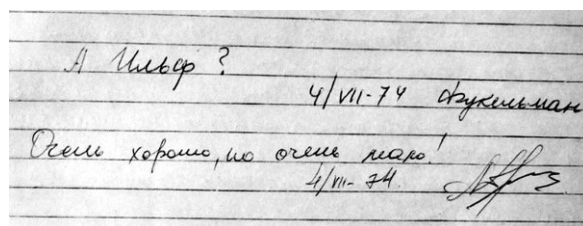
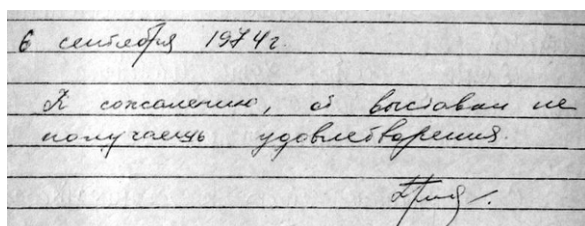
1974 г. Выставка «Литературная Одесса»
Фото: Ф.Р-1142, оп. 1, д. 461а

В 1960-х годах выставочная работа стала неотъемлемой частью архивного дела. В следующем десятилетии были подготовлены выставки, посвященные 50-летию образования СССР; 70-летию революции 1905-1907 годов; 30-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне; 60-летию Октябрьской социалистической революции¹⁹. В 1974 году в помещении архива прошла интересная выставка под названием «Литературная Одесса». О каждой выставке сохранились книги отзывов, которые теперь хранятся в фондах архива - это замечательный срез прошлого общественного сознания. В них есть все: и осуждение и восторг.

1970-е гг. Книги отзывов о выставках архива

1974 г. Выставка «Литературная Одесса»: записи в книге отзывов. Фото: Ф.Р-1142, оп. 1, д. 461а

Многие годы и тысячи любительских
мне могли стать для себя интересна-
ми. Благодарю я людей, которые вы
с такой щедростью готовы поделиться
15.05.74. Вышли
15/5-74. Здесь был уже возобновлен.
F+L = Коханя
М.

11 мая 1974г
Выставка дорога тем, что есть
возможность увидеть рукописи-оригиналы
тех людей, которые создавали духовное
багатство для народа
Трагическая книга г. Одессы
Петрашева Лилиа Федоровна
10/VII-74г. Здесь была девица, предвещающая
исход
Михайло С

ВЫСТАВКА МНЕ
ОЧЕНЬ ПОНРАВИЛАСЬ!
ИГОРЬ, 16 ЛЕТ.

1974 г. Отзывы о выставке «Литературная Одесса»
Фото: Ф.Р-1142, оп. 1, д. 461а

На примере прошлых лет мы убедились, что экспозиционная деятельность архива имеет очень важное значение в историко-культурном воспитании, в популяризации документов Национального архивного фонда, донесении широкому кругу социальной

значимости архивов. Примером этого может быть постоянно действующая выставка в Национальном архиве США, где экспонируется оригинал Декларации независимости и другие уникальные документы. Современная тематика выставок намного шире, чем ранее. К примеру, последний Закон «О доступе к документам репрессивных органов» дал возможность демонстрировать документы репрессированных. Одним из развивающихся перспективных направлений является организация виртуальных выставок с размещением их в сети Интернет. Стоит отметить, что визуальное, эстетическое оформление электронных выставок на сайте Госархива Одесской области не уступает заграничным архивам, что свидетельствует о высоком уровне профессионализма специалистов и готовности развиваться в данном направлении.

Перспективы и пути развития выставочной деятельности видятся в совершенствовании практики работы в этой области, а именно:

- в практике проведения виртуальных, электронных выставок в общественных местах. Так, тематические выставки можно предложить оформить и разместить в морском порту, вокзалах, аэропорту, некоторых ресторанах, гостиницах, торговых центрах, др. Такие выставки можно проводить на коммерческой основе и тем самым пополнять бюджет архива, а спонсорские средства использовать на заграничные командировки архивистов. Это даст стимул работе, будет профессионально развивать сотрудников и даст положительные результаты в будущем.

- во внедрении и использовании современных информационных технологий. Нужно стремиться к тому, чтоб иметь собственный выставочный зал с красивыми, профессиональными витринами и хорошим техническим оснащением: системой контроля климата, сигнализацией, освещением. В таких залах можно будет экспонировать оригиналы документов, которые, в отличие от копий, усиливают эмоционально-познавательное впечатление на человека. По примеру зарубежных архивов, стоит подумать не только о традиционных стеклянных витринах, но и об освоении нового формата экспозиционной деятельности - о мультимедийных, сенсорных экранах, радио-, аудиогидов и др.

В настоящее время мы не считаем свои задачи выполненными до конца. Мы очень многое делаем для популяризации архива и для того, чтобы архивы стали достоянием общества, но отсутствие финансирования, техники термозит этот процесс. Практика размещения выставок архивных документов на сайте показала высокую эффективность и большие новые возможности экспонирования виртуальных выставок, в связи с чем, архив планирует и в дальнейшем готовить проекты такого рода, значительно расширив тематику.

¹ Государственный архив Одесской области (ГАОО). - Ф. Р-100. - Оп. 1. - Д. 63. - Л. 13.

² ГАОО. - Ф. Р-1928. - Оп. 1. - Д. 4. - Лл. 6-6-об.

³ ГАОО. - Ф. Р-37. - Оп. 1. - Л. 8. - Л. 12.

- 4 ГАОО. - Ф. Р-37. - Оп. 1. - Д. 17. - Л. 6.
 5 ГАОО. - Ф. Р-36. - Оп. 1. - Д. 9. - Л. 2.
 6 ГАОО. - Ф. Р-36. - Оп. 1. - Д. 22. - Л. 6-7, 41.
 7 ГАОО. - Ф. Р-36. - Оп. 1. - Д. 9. - Л. 45-46; Д. 11. - Л. 10-11.
 8 ГАОО. - Ф. Р-36. - Оп. 1. - Д. 22. - Лл. 6-7.
 9 ГАОО. - Ф. Р-36. - Оп. 1. - Д. 9. - Л. 45-46; Д. 11. - Л. 10-11.
 10 ГАОО. - Ф. Р-36. - Оп. 1. - Д. 11. - Л. 63.
 11 ГАОО. - Ф. Р-36. - Оп. 1. - Д. 36. - Л. 32.
 12 ГАОО. - Ф. Р-36. - Оп. 1. - Д. 36. - Л. 34.
 13 ГАОО. - Ф. Р-36. - Оп. 1. - Д. 46. - Л. 18.
 14 ГАОО. - Ф. Р-36. - Оп. 1. - Д. 46. - Л. 26.
 15 ГАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1. - Д. 98. - Л. 11; Д. 149. - Лл. 7, 11.
 16 ГАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1. - Д. 133. - Лл. 8-9. - Д. 135. - Л. 2.
 17 ГАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1. - Д. 149. - Лл. 7, 11.
 18 ГАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1. - Д. 7.
 19 ГАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1. - Д. 529; Д. 481; Д. 438; Д. 480.

* Л.Д.Коберман - сотрудник Комиссии по концентрации разработке историко-революционных архивов, осуществлял надзор за делопроизводством Комиссии, занимался разработкой архивных дел 1880-х гг., административным делами - вел переговоры с Губиздатом по издательской деятельности (ГАОО. - Ф. Р-1928. - Оп. 1. - Д. 5.- Л. 2).

Сергей Гизер (Одесса, Украина)

МУСУЛЬМАНСКИЕ ДОКУМЕНТЫ XIV-XVIII вв. ИЗ ФОНДОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ

Ещё на заре деятельности Императорского Одесского общества истории и древностей его членами велась большая работа по выявлению, сбору и систематизации письменных и лапидарных источников крымско-татарского и турецкого происхождения. К сожалению, отсутствие на тот момент, квалифицированных переводчиков задерживало исследование и публикацию найденных материалов.

Высочайшим указом от 1 октября 1828 г. Николай I одобрил представленную ему губернатором Новороссийского края М.С.Воронцовым записку об открытии в Одессе училища восточных языков для подготовки переводчиков. Училище восточных языков просуществовало до 1837 г., когда оно вошло в состав Ришельевского лицея и стало базой для Одесского Института Восточных языков. С Институтом восточных языков связана и деятельность выдающегося русского востоковеда В.В.Григорьева, который преподавал в этом учебном заведении. Однако, в октябре 1854 г., в связи с учреждением в Петербургском университете особого факультета восточных языков, Одесский институт был переведён в столицу¹.

Среди архивных материалов Одесского общества истории и древностей, хранящихся в Государственном архиве Одесской области, обращает внимание дело под грифом «Собрание и сохранение мусульманских памятников». Здесь собрана целая серия копий переводов турецко-татарских документов: ярлыки ханов Золотой Орды и Крыма, фирманы турецких султанов и письма XIV-XVIII вв. Сохранился также «Регистр переводов, с которых Общество истории и Древностей желает иметь копии» (составитель документа не указан). В «Регистре» речь идёт о документах, присланных Новороссийскому и Бессарабскому губернатору графу М.С.Воронцову из архива Таврического дворянского депутатского собрания «как акты, представленные разными крымскими владельцами в доказательство законности владения принадлежащими им землями и угодьями»:

1. О количестве Татарского Духовенства в Крыму в 1798 году. Тетради в четвёрку на русском языке.
2. Черновая опись пространства земли под садами в деревне Тюбечек.

3. Султана Абдул Хамид фирман.
4. Султана Мухаммеда первого фирман.
5. Копия с милостивого фирмана данного Батал Паше.
6. Копия с милостивого фирмана ему же на управление Трапезондской областью.
7. Жалоба жителей деревни Джумчи.
8. Фирман султана Мухаммеда о коменданте крепости Ачу.
9. Султана Мустафы фирман о разорении Молдавии Буджакскими татарами.
10. Ярлык СахыбГирея Хана.
11. Ярлык Мухаммед Гирея Хана.
12. Ярлык ДевлетГирея Хана.
13. Ярлык Мухаммед Гирея Хана.
14. Ярлык ШагиньГирея Хана.
15. Копия с отзыва Графа Нессельроде с замечаниями о происхождении актов № 1648»².

Однако в канцелярии губернатора документы перевести не сумели «по затруднительности чтения старинного татарского почерка»³. Документы были отправлены в Азиатский департамент Министерства иностранных дел, где по просьбе М.С.Воронцова переведены на русский язык первым драгоманом татарского языка Я.О.Ярцовым в 1838-1839 гг. и возвращены губернатору. О чём свидетельствует, упомянутое в регистре под 15-м номером, письмо министра иностранных дел графа Карла Васильевича Нессельроде к М.С.Воронцову. Здесь будет уместно представить текст письма полностью:

«Милостивый государь граф Михаил Семёнович

Ваше Сиятельство, при отношении, от 31-го марта прошедшаго 1838 года, № 5708, изволили препроводить ко мне шестьдесят три документа на Турецком и Татарском языках, для перевода на Русский, и на оное я имел честь отвечать, что исполнение сего дела не могло в скором времени последовать, по причине ограниченного числа переводчиков восточных языков при Министерстве Иностранных дел. Ныне труд сей окончен, и с упомянутых документов учинены надлежащие переводы первым Драгоманом Татарского языка, Г. Статским Советником Ярцевым, который при представлении оных донёс:

а. Что из них двенадцать грамот жалованных Крымскими ханами на недвижимую собственность, и служащие вместо крепостных актов, писаны все почти назад тому триста лет, различными почерками, самыми трудными и связными на древнем Татарском языке, коего иные слова вышли уж ныне из употребления, грамматические формы изменены, и многие утверждены алыми тамгами / печатями с Государственным гербом: / и синими печатями /: собственно Ханскими: / в большем виде изображёнными куфскими буквами.

Из числа сих грамоты: Тохтамыш - Хана, писанная в 1382 г. от Рождества Христова на шёлковой бумаге, длиною почти в два аршина, самым превосходным почерком джерри, с особенными знаками орфографии, украшенная золотом и хорошо сохранённая, и другая СаадатГирея - Хана, внука основателя Крымскаго Ханства в 1523 году от Рождества Христова, также превосходным почерком, но другого рода и старинным языком, в которой поименованы в начале различные чины и сословия Татарского народа, - достойны большого внимания, особенно первая.

Она, может быть, есть единственный исторический памятник, свидетельствующий о степени просвещения тогдашних Монголов пред их современниками. Обе, как по любопытству, так и по исторической важности, заслуживают быть приобретёнными от владельцев.

б., Что 18-ть подлинных грамот и фирманов Султанских, различных годов, писаны связным почерком дивани/судебным, в иных почти изгладившихся от времени. Иные из них жалованы были на пенсии различным чинам Порты, а другие суть подтвердительные от вступавших на престол Султанов, и большая часть оных дана на имя Османа-Паши.

с., Что двадцать различных крепостных документов и описей имений заменяют у мухаммедан наши метрические о рождении свидетельства, ибо переход наследства от отца к детям / у них / есть законное доказательство нисходящих колен родства.

д., Что наконец, в числе означенных документов, находится шесть копий с писем к Верховному Визирю и с милостивых Султанских фирманов на имя Баттал - Хусейн - Паши, прощённого и возведённого в прежнее достоинство, и копии сии приложены для того, что в них упоминается о чиновниках тогда служивших.

В заключение, Драгоман - Татарского языка представил, что всё, что требовало истолкования, касательно чинов Порты, монет, меры, весов, одежды и другого чего, им объяснено в кратких замечаниях при самих переводах.

Препровождая при сим, как означенные шестьдесят три документа, так и переводы с оных, я обращаюсь к Вашему Сиятельству с покорнейшею просьбою почтить меня уведомлением, не представляется ли возможность приобрести для правительства, помянутые выше две грамоты: Токтамыш Хан и Саадат Гирей Хан?

Примите уверение в совершенном моём почтении и преданности.

«Подпись Графа Нессельроде». В левом нижнем углу копии указано:

«СП. бург N: 1648 23 июня 1839»⁴.

Самым известным документом из «Регистра» стал ярлык Токтамыша 1382 г., текст которого привлек внимание русских востоковедов. Выполненный Я.О.Ярцовым перевод ярлыка в 1840 г. был опубликован Н.Н.Мурзакевичем⁵. В 1839 г. переводчик восточных языков канцелярии М.С.Воронцова А.А.Борзенко сделал калькированную копию с ярлыка Токтамыша и в 1844 г. она была напечатана в литографированном снимке в качестве приложения к публикации русского перевода В.В.Григорьева⁶. Подлинный же ярлык в 1839 г. был отослан из канцелярии генерал-губернатора в Крым для передачи его владельцу, и был навсегда утерян для науки. Все последующие переводы этого документа производились только с копии⁷.

Другие документы из «Реестра» упоминались в краткой аннотации копий турецко-татарских документов хранящихся в Одесском городском музее и в «Обществе» представленной в первом томе «Записок» Общества: № 3. «Фирман султана Абдул Хамида на имя господаря Молдавии» 1786 г., № 10. «Ярлык хана Сахыб-Гирея на владение пресным колодцем в урочище Ташлы-елга» от 1549 г., № 12. «Ярлык хана Девлет-Гирея на освобождения от государственных податей и повинностей» за 1561 г., № 14. ярлык последнего крымского хана Шагинь-Гирея датированный 1778 г., «относительно устройства вновь заводимого монетного двора и качества имеющей биться на оном монеты»⁸. Документ № 9. - «Фирман султана Мустафы о разорении Молдавии Буджакскими татарами» в переводе переводчика Я.О.Ярцова опубликован нами в 2001 г.⁹

Полностью отдельные копии переводов были опубликованы уже во втором томе «Записок Общества»: № 11. «Ярлык хана Мухаммед-Гирея на владение земли и пресным колодцем» от 1577 г.; № 4. «Фирман султана Мустафы III митрополиту Гедону на Крымскую епархию» 1759 г. переведён вице-президентом «Общества» А.Ф.Негри¹⁰. Несомненно, что А.Ф.Негри и В.В.Григорьев сыграли ведущую роль в изучении этих документов и дали толчок дальнейшим исследованиям турецко-татарских источников по истории Северного Причерноморья, о чем свидетельствуют протоколы Отчётов общества за 1843-1850 гг.¹¹

Примечания:

Нессельроде Карл Васильевич (1780-1862) - министр иностранных дел России в 1816-1856 гг.

Куфские буквы: куфическое письмо (куфический почерк) - один из старейших видов арабского письма, созданный в конце VIII века. Куфическое письмо сыграло большую роль в дальнейшем развитии всей арабской каллиграфии.

Драгоман - официальная должность переводчика и посредника между ближневосточными и азиатскими державами и европейскими дипломатическими и торговыми представительствами.

Токтамыш Гияс-ад-дин - хан Золотой орды, 1376-1391.

Абдул Хамид I - османский султан, 1773-1789.

Сахыб-Гирей I - крымский хан, 1532-1551.

Девлет-Гирей I - крымский хан, 1551-1577.

Шагинь-Гирей - крымский хан, 1777-1783.

Мустафа III - османский султан, 1757-1773.

Мухаммед-Гирей II - крымский хан, 1577-1584.

¹ Скрипник В.В. Вчені-сходознавці в науковому та громадському житті Одеси (XIX - початок XX ст.). - Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - Миколаїв: Чорноморський державний університет імені Петра Могили, 2011. - С. 10.

² Государственный архив Одесской области (ГАОО). - Ф. 93. - Оп. 1. - Д. 53. л 18 - 19.

- ³ Мурзакевич Н.Н. Письменные памятники Тохтамыш-хана // Журнал Министерства народного просвещения. - 1840. - Ч. 27. - С. 145.
- ⁴ ГАОО. - Ф. 93. - Оп. 1. - Д. 53. - Л. 16-17.
- ⁵ Мурзакевич Н.Н. Указ. соч.
- ⁶ Григорьев В.В. Ярлыки Тохтамыш и Сеадет-Гирея // Записки Одесского общества истории и древностей. - 1844. - Т. 1. - С. 337-346. - Табл. X.
- ⁷ Григорьев А. П. Золотоордынские ярлыки: поиск и интерпретация // Тюркологический сборник, 2005. - М.: Восточная литература, 2006. - С. 74-142.
- ⁸ Татарские и турецкие акты, доставленные в Общество // Записки Одесского общества истории и древностей. - 1844. - Т. 1. - С. 337-346.
- ⁹ Гизер С.Н. Турецкий источник по истории Буджакских ногайцев // Південна Україна XVIII - XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. Вип. 6. - Запоріжжя, 2001. - С. 212-215.
- ¹⁰ Ярлыки крымских ханов // Записки Одесского общества истории и древностей. - 1848. - Т. 2. - С. 675-679; Негри А.Ф. Фирман данный турецким султаном Мустафою, по прошению константинопольского патриарха Серафима, митрополиту Гедеону, на Крымскую епархию // Записки Одесского общества истории и древностей. - Одесса, 1848. - Т. 2. - С. 680-684.
- ¹¹ Отчет Императорского Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1843 г. по 14 ноября 1844 г. - Одесса, 1845. - 20 с.; Отчет Императорского Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1849 г. по 14 ноября 1850 г. - Одесса, 1951. - 21 с.; Стенли Лен-Пуль Мусульманские династии. Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями. Перевод с английского с примечаниями и дополнениями В.В.Бартольда. - М.: Восточная литература, 2004. - 311 с.

Ганна Горбачова (Київ, Україна)

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ АРХІВНОЇ СПРАВИ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ ЩОРІЧНИКА «СТУДІЇ З АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА»

Архівні документи сприяють реконструкції минулого країни, виявленню основних напрямів діяльності органів державної та виконавчої влади, захисту соціальних прав населення тощо. У зв'язку з затребуваністю архівних документів у рішенні політичних і соціально-економічних питань в умовах радикальних змін у житті Української держави, вивчення історії діяльності державних архівів набуває все більшої актуальності. Мережа архівних установ України включає 2432 установи. З них 9 центральних державних архівів, 4 науково-дослідні та інші центральні державні архівні установи, 24 державні архіви областей, Державний архів міста Києва, 474 архівних відділів райдержадміністрацій, 159 архівних відділів міських рад, 13 галузевих архівів та 1748 трудових архівів, створених при міських, районних, сільських та селищних радах. У державних архівах України, станом на 01.01.2014 зосереджено 51861571 од. зб. та 1219337 од. обліку документів Національного архівного фонду¹. Не зважаючи на вагоме місце у системі архівних установ України саме обласних архівних установ та їх відділів, історія архівного будівництва в окремих регіонах України до сих пір не отримала достатньо повного висвітлення у вітчизняній історіографії. Більше уваги приділяється центральним державним архівам, проте, хоча архівна справа в регіонах і розвивалася у загальному руслі вітчизняної архівної справи, що визначалося його централізацією, політичними та ідеологічними факторами, необхідно відзначити, що становище архівних установ у центрі та на місцях істотно різнилося як у матеріально-технічному, фінансовому відношенні, так і у кількості компетентних сил, здатних до архівної роботи. Тому для отримання цілісної, всебічної і всеосяжної картини розвитку архівної справи в Україні необхідними є, на наш погляд, вивчення та аналіз досвіду архівного будівництва окремо взятих регіонів України, документальні фонди яких є частиною історико-культурної спадщини України.

Метою дослідження є виявлення публікацій з питань історії розвитку архівної справи та діяльності архівних установ в різних регіонах України на сторінках журналу «Студії з архівної справи та документознавства», визначення хронологічних та географічних меж таких публікацій, встановлення внеску часопису у висвітлення проблем розвитку та організації архівної справи на регіональному рівні.

Важливим та перспективним каналом оприлюднення та отримання інформації щодо важливих теоретичних та практичних питань вітчизняної архівної науки є періодичні видання, які здатні найбільш оперативно накопичувати та надавати інформацію. Публікації архівної періодики є вагомим складовою джерельної бази історії архівної справи та архівознавства. Значення архівної періодики полягає насамперед у тому, що вона виступає носієм офіційної галузевої інформації, фіксує теоретичні здобутки архівознавства, виконує функції «підручника з архівної справи», широко висвітлює різноманітні події архівного будівництва. Саме тому важливим джерелом для вивчення регіональних аспектів розвитку архівної справи є дослідження публікацій, що містяться в українській архівній періодиці.

В Україні виходить низка фахових часописів, у яких дослідники мають можливість оприлюднити результати наукових розвідок. Серед спеціальних галузевих архівних видань у системі історичної періодики помітне місце належить одному з періодичних видань Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (УНДІАСД) науковому щорічнику «Студії з архівної справи та документознавства» (далі - «Студії»), на сторінках якого висвітлюються актуальні проблеми архівознавства та документознавства, архівної справи, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, історії України, біографістики.

Окремі аспекти видавничої діяльності «Студій» вже висвітлювались в історіографії. Авторитетні фахівці С. Кульчицький та П. Сохань підготували тематичні огляди матеріалів першого тому щорічника², тематичний огляд «Студій» за 1999-2002 рр. здійснила А.Слободніченко (Батрак)³, проблеми документознавства, які розглядалися на сторінках періодичних видання, висвітлили у своїх публікаціях А. Батрак та В. Бездрабко⁴. У статтях загального характеру, присвячених створенню УНДІАСД, його пріоритетних напрямів діяльності та завдань, торкається питань та проблем формування й функціонування видання І.Матяш⁵. У 2004 р. Р. Романовським опубліковано систематичний покажчик змісту 11 томів часопису, що вийшли у 1996-2004 рр.⁶. Чільне місце «Студіям» відводиться у дослідженнях І.Матяш, Г. Папакіна, М. Ковтун, М. Шумейко, присвячених вивченню української архівної періодики та видавничої діяльності архівних установ⁷, проблематику видання, його зміст, автуру, специфіку, особливості та основні тенденції публікаційної діяльності проаналізовано у статті М. Ковтун⁸.

Таким чином можемо зробити висновок, що окремі аспекти видавничої діяльності «Студій» вже висвітлювались в історіографії, проте вивчення репрезентативності на сторінках видання питання розвитку архівної справи в регіонах України не здійснювалося.

За період існування щорічника (з 1996 р.) вийшло 22 томи «Студій» (іноді щорічно виходило по два томи). За статистикою, наведеною М.В.Ковтун, пріоритетне місце серед публікацій у «Студіях» належить саме архівознавчій тематиці. Так, найбільша кількість статей присвячена оглядам архівних фондів, історії архівної справи, теорії та методиці архівознавства, видатним архівістам України, розвитку архівної справи в зарубіжних країнах тощо.

Проаналізувавши зміст часопису за весь період існування щорічника, можна дійти висновку, що публікації, які стосуються питання розвитку архівної справи, зокрема на регіональному рівні, у виданні містяться переважно в рубриках «Архівна справа: історія та сучасність» та «Історія установ, товариств і об'єднань». Авторами статей, що відбивають історіографічні факти, тобто факти з історії розвитку архівної науки й дають можливість вивчати суспільні умови розвитку, процес приростання спеціальних знань, місце архівів в суспільному житті та історію архівної справи є О. Бажан, С. Борисевич, Л. Гісцова, М. Довбищенко, Т. Клименко, К. Климова, С. Кононенко, І. Матяш, Н. Московченко, Г. Папакін, Т. Прись, З. Сендик, І. Симоненко, М. Старовойтов, І. Хомич та ін. Науковий доробок дослідників у контексті історії архівної справи умовно можна розділити на такі групи: 1) дослідження присвячені центральним архівам; 2) розвідки, що стосуються історії

регіональних архівних установ; 3) публікації щодо архівів релігійних організацій, що функціонували на території країни в різні історичні періоди; 4) праці загального характеру стосовно історії розвитку архівної справи на теренах України.

Серед публікацій, розміщених на сторінках щорічника «Студії з архівної справи та документознавства», до першої групи можемо віднести статті О. Бажан та З. Сендика. У статті О. Бажан⁹ описано 70-річну історію існування Центрального державного архіву громадських об'єднань, а З. Сендик¹⁰ описав історію формування унікального документального комплексу з історії літератури і мистецтва - Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України. Перший етап діяльності Київського центрального архіву давніх актів дослідила Л. Гісцова¹¹. Особливістю цих розвідок є не перераховування чи проста систематизація історичних фактів, а їх аналіз і порівняльна характеристика у контексті історії ідей, соціальної історії, зокрема історії установ.

Наступну групу складають статті, присвячені архівній справі в окремих регіонах України. С. Борисевич¹², простеживши розвиток архівної справи на теренах Поділля починаючи з хроніки 20-х років, детально зупинився на історії Державного архіву Хмельницької області від його заснування до 1932 р., коли відбулася чергова адміністративно-територіальна перебудова. Результати дослідження викладено у двох статтях, що розміщені у другому та третьому випуску «Студій».

Історія та сучасні проблеми архівів Дніпропетровщини простежено у статті авторського колективу у складі Г. Данильченко, Т. Ібрагімової, Т. Коновалової, Д. Мешкова та О. Садовської¹³. Авторами представлено 75-річну історію Державного архіву Дніпропетровської області, визначено основні проблеми у роботі архіву та запропоновано шляхи їх вирішення.

Історію розвитку архівної справи на Черкащині на сторінках щорічника представлено статтями Т.Клименко¹⁴ та С.Кононенко¹⁵. Обидві публікації пропонують поділ процесу розвитку архівної справи на декілька етапів, що відбивають періодизацію архівного будівництва на теренах України. У 2004 р. Т. Клименко опублікувала статтю, що висвітлює стан архівної справи у міських та районних державних архівах Черкащини від здобуття Україною незалежності, розглянувши проблему в контексті реалізації державної політики у сфері архівного будівництва¹⁶.

Простеживши діяльність архівних установ на Київщині у 1917-1925 р., А. Железко¹⁷ у своїй однойменній статті зробила огляд наявних з означеного питання праць і наголосила на недостатній вивченості історико-краєзнавчої діяльності архівних установ. На основі аналізу документів фонду Київської міської ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів за 1930-ті роки висвітлено стан архівної справи в м. Києві та його приміській смузі у статті Ж. Серги³⁴.

Умови формування архівного осередку у Харкові на рубежі XIX-XX ст. простежено у розвідці Н.Московченко¹⁸. Авторкою визначено передумови створення Харківського історичного архіву та проаналізовано багатий досвід, накопичений харківськими архівістами за перші роки існування архіву.

Заслуговує на увагу публікація М. Старовойтова¹⁹, що ілюструє проблеми комплектування та упорядкування фондів в архівних установах Луганщини у 40-х роках і дозволяє врахувати цей досвід для вдосконалення роботи з масивами документів на сучасному етапі.

Досліджуючи історію архівної справи в Україні у 20-ті роки XX ст., Н. Московченко детальніше зупинилася на створенні центральних та місцевих архівів на території Київщини, Харківщини, Одещини, Чернігівщини, Полтавщини, Поділля (зокрема Вінниці та Кам'янець-Подільського), Волині (зокрема Житомира), охарактеризувала стан архівної справи в Запоріжжі (тоді м. Олександрівськ) та Дніпропетровську (тоді м. Катеринослав)²⁰. На сторінках «Студій» знайшла своє місце й інша, не менш цікава публікація Н. Московченко, в якій висвітлено правові засади розвитку архівної справи в Україні (1919-1932 рр.)²¹.

Т. Прись у статті «Науково-методична робота архівних установ УРСР у повоєнні роки: проблеми, здобутки» простежила повоєнний період функціонування архівів України, у який, на думку дослідниці, було закладено основи для подальшого розвитку науково-методичної роботи архівних установ²².

У «Студіях» опубліковано низку статей, в яких розглядається історія створення та функціонування у різні періоди архівів церков, духовних консисторій та єпархіальних архівів (М. Довбишенко²³, К. Климова²⁴, Н. Московченко²⁵, О. Коваленко та О. Гейда²⁶). Географічно ці дослідження стосуються переважно архівів Західної та Правобережної України, зокрема Харківщини та Чернігівщини. Церковні фонди і колекції як складову Національного архівного фонду України, зокрема історію їх формування, докладно простежив Г. Папакін²⁷.

До четвертої групи можемо віднести історіографічну статтю І. Хомич²⁸, у якій проаналізовано наукові праці, присвячені історії архівної справи в Україні у другій половині 1960-х - 2010-х рр. Головну увагу авторки зосереджено на пріоритетних напрямках досліджень українських істориків-архівістів і вивченні історії регіональних архівних установ, зокрема архівів західних областей (переважно м. Львів та Закарпаття), Криму, Одещини, Донецької області. У статті О. Макієнка розглянуто проблеми формування й діяльності архівної служби в земствах України у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст., визначено устрій і склад земських архівів та їхню роль у забезпеченні ефективного функціонування земського господарства²⁹. Дослідник І. Симоненко простежив мережу та діяльність губернських вчених архівних комісій, акцентувавши увагу на поєднанні у їх діяльності архівної роботи та краєзнавчих досліджень³⁰.

Особливе місце належить публікаціям, що стосуються архівів МВС та СБУ. Так, Н. Платонова, вивчаючи історію та сучасний стан Галузевого державного архіву Міністерства Внутрішніх справ України, охарактеризувала склад фондів архівних підрозділів ГУ МВС України в усіх областях країни³¹, Г. Бугера простежив історію становлення та напрями діяльності Галузевого державного архіву Міністерства оборони України³², а О. Пшенніков присвятив статтю Державному архіву Служби безпеки України, повідомивши про його заснування, структуру та склад фондів³³. Цікаво, що всі три публікації вміщено в одному випуску «Студій».

Таким чином нами здійснено виявлення та аналіз публікацій з питань історії розвитку архівної справи та діяльності архівних установ в різних регіонах України на сторінках збірника наукових праць «Студії з архівної справи та документознавства». Визначаючи географічні межі проаналізованих публікацій можемо констатувати, що у дослідженнях представлені лише деякі регіони України. Серед суто регіональних розвідок представлено, Дніпропетровську, Київську, Черкаську, Харківську та Хмельницьку області, з яких більш повно авторами представлено Черкащину (Т.Клименко, С.Кононенко) та Харківщину (Н.Московченко). У дослідженнях присвячених історії архівної справи в Україні загалом найчастіше звертаються до розвитку та діяльності архівних установ Західних областей (м. Львів та Закарпаття), Київщини, Харківщини, Одещини, Чернігівщини, Полтавщини, Поділля (зокрема Вінниці та Кам'янка-Подільського), рідше Волині (зокрема Житомира), Запоріжжя та Дніпропетровщини. Що ж стосується хронологічних меж таких публікацій, то переважають дослідження періоду кінця ХІХ - початку ХХ ст., 40-60-х рр. ХХ ст. та періоду незалежної України. Автором найбільшої кількості статей, присвячених досліджуваній нами темі, є Н. Московченко.

Підсумовуючи викладене, можемо дійти висновку, що більшість статей носить історичний характер, констатуючи певні історичні факти у розвитку архівної справи, а ось саме історіографічний аналіз досліджуваних питань в публікаціях представлений зрідка. Вважаємо, що цілісне вивчення історіографії української архівної науки в усіх регіонах дозволить з'ясувати малодосліджені проблеми та дослідити розвиток архівознавчої думки в Україні, зважаючи що найменш вивченими залишаються регіональні аспекти історії архівної справи.

¹ Офіційний веб-портал Державної архівної служби України [Електронний ресурс]: [сайт] : україн. версія / Державна архівна служба України. - Архіви у цифрах, фактах. - Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Archives/Arhivny-Ukr.php> (дата звернення: 19.06.2015). - Назва з екрана.

² Кульчицький С. Студії з архівної справи та документознавства (Рец. на вид.: Студії з архівної справи та документознавства. - К., 1996. - Т. 1. - 165 с.) // Український історичний журнал. - 1997. - № 5. - С. 155-157; Сохань П. Для істориків та архівістів (Про «Студії з архівної справи та документознавства») // Слово і час. - 1997. - № 8. - С. 91-92.

³ Батрак А. «Студії з архівної справи та документознавства» // Українська архівна енциклопедія. - К., 2008. - С. 748-749.

- ⁴ Батрак А. Висвітлення проблем документознавства на сторінках періодичних видань Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства // Студії. - 2004. - Т. 11. - С. 183-187; Бездрабко В. «Студії з архівної справи та документознавства» як перше фахове вітчизняне видання з документознавства // Вісник Книжкової палати. - 2007. - № 8. - С. 12-16; Вона ж. Флагман фахової вітчизняної періодики з документознавства // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. - 2008. - № 3. - С. 83-89.
- ⁵ Матяш І.Б. Галузева наукова установа: до підсумку 10 років діяльності УНДІАСД // Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства: до 10-річчя заснування (1994-2002): бібліогр. покажч. - К., 2004. - С. 15. - (Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки; вип. 10); Вона ж. Десятиліття діяльності УНДІАСД і розвиток архівної науки в Україні // Студії. - 2004. - Т. 12. - С. 14-20.
- ⁶ Романовський Р. Студії з архівної справи та документознавства: систематизований покажчик змісту (Т. 1-11) // Студії. - 2004. - Т. 12. - С. 254-274.
- ⁷ Ковтун М.В. Українська архівна періодика як джерело вивчення історії архівної справи (1947-2007 рр.) [Текст]: автореферат дис. ... канд. іст. наук. - К.: [б. в.], 2011. - 20 с.; Матяш І.Б. Видавнича діяльність архівних установ / І.Б.Матяш, Г.В.Папакін // Нариси історії архівної справи в Україні. - К., 2002. - С. 581-586. - Про «Студії з архівної справи та документознавства». - С. 584; Шумейко М. Украинские архивно-документоведческие периодические и продолжающиеся издания в 2003 году // Архивы и делопроизводство. - 2003. - № 6. - С. 110-114 та ін.
- ⁸ Ковтун М.В. «Студії з архівної справи та документознавства» - фахове вітчизняне видання з архівознавства // Архіви України. - 2013 - № 4. - С. 54-69.
- ⁹ Бажан О. З історії ЦДАГО України (до 70-ліття заснування) // Студії. - 1999. - Т. 4. - С. 117-122.
- ¹⁰ Сендик З. Унікальний документальний комплекс з історії літератури і мистецтва: історія формування // Студії. - 1998. - Т. 3. - С. 46-50.
- ¹¹ Гісцова Л. Київський центральний архів давніх актів: перший етап діяльності // Студії. - 2002. - Т. 8. - С. 29-36
- ¹² Борисевич С. Історія Державного архіву Хмельницької області: хроніка 20-х років // Студії. - 1997. - Т. 2. - С. 76-89; Він же. Історія Державного архіву Хмельницької області (продовження) // Студії. - 1998. - Т. 3. - С. 90-100.
- ¹³ Данильченко Г. Архіви Дніпропетровщини: історія та сучасність, проблеми та рішення (до 75-річчя Державного архіву Дніпропетровської області) / Г.Данильченко, Т.Ібрагімова, Т.Коновалова, Д.Мешков, О.Садовська // Студії. - 1996. - Т. 1. - С. 21-27.
- ¹⁴ Клименко Т. З історії розвитку архівної справи на Черкащині // Студії. - 2003. - Т. 10. - С. 8-12.
- ¹⁵ Кононенко С. Історія архівної справи Черкащини: основні етапи // Студії. -1998. - Т. 3. - С. 44-46.
- ¹⁶ Клименко Т. Міські і районні державні архіви Черкащини в системі державної архівної служби України // Студії. - 2004. - Т. 12. - С. 20-23.
- ¹⁷ Железко А. Діяльність архівних установ на Київщині у 1917-1925 рр. // Студії. - 2007. - Т. 15. - С. 114-119.
- ¹⁸ Московченко Н. Харківський осередок архівістів : умови формування (кінець ХІХ ст.) / Н.Московченко // Студії. - 2002. - Т. 8. - С. 49-52.
- ¹⁹ Старовойтов М. До проблеми комплектування та упорядкування фондів в архівних установах Луганщини у 1940-х роках // Студії. - 2005. - Т. 13. - С. 185-187.
- ²⁰ Московченко Н. З історії створення центральних та місцевих архівів України // Студії. - 2003. - Т. 9. - С. 7-11.
- ²¹ Московченко Н. Правові засади розвитку архівної справи в Україні (1919-1932 рр.) // Студії. - 2004. - Т. 11. - С. 5-13.
- ²² Прись Т. Науково-методична робота архівних установ УРСР у повоєнні роки: проблеми, здобутки // Студії. - 2004. - Т. 11. - С. 74-76.
- ²³ Довбищенко М. Єпархіальні архіви Української Церкви литовсько-польської доби: історична доля та шляхи реконструкції // Студії. - 2001. - Т. 7. - С. 20-25
- ²⁴ Климова К. «Надежные хранители древностей» (з історії церковних архівів в Україні) // Студії. - 2001. - Т. 7. - С. 13-20.
- ²⁵ Московченко Н. Збереження церковних архівів як напрямок діяльності засновників Харківського історичного архіву // Студії. - 2001. - Т. 7. - С. 34-37.

- ²⁶ Коваленко О. З історії архіву Чернігівської духовної консисторії / О.Коваленко, О.Гейда // Студії. - 2004. - Т. 11. - С. 204-211.
- ²⁷ Папакін Г. Церковні фонди християнських конфесій у складі Національного архівного фонду України: структура, зміст, історія надходження // Студії. - 2001. - Т. 7. - С. 5-13.
- ²⁸ Хомич І. Історія архівної справи в Україні у другій половині 1960-х-2010 рр. (історіографія) // Студії. - 2012. - Т. 20. - С. 44-50.
- ²⁹ Макієнко О. Організація архівної справи в земствах України (друга половина XIX - початок XX ст.) // Студії. - 2010. - Т. 18. - С. 7-14.
- ³⁰ Симоненко І. Поєднання архівної роботи та краєзнавчих досліджень у діяльності губернських вчених архівних комісій // Студії. - 2003. - Т. 9. - С. 11-14.
- ³¹ Платонова Н. Історія та сучасний стан галузевого державного архіву Міністерства Внутрішніх справ України // Студії. - 1999. - Т. 4. - С. 127-132.
- ³² Бугера Г. Галузевий державний архів Міністерства оборони України // Студії. - 1999. - Т. 4. - С. 132-133.
- ³³ Пшеников О. Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ) // Студії. - 1999. - Т. 4. - С. 126-127.
- ³⁴ Серга Ж. Архівна справа в Києві в 1930-х рр. (за документами Державного архіву міста Києва) // Студії. - 2010. - Т. 18. - С. 18-23.

Ирэна Гребцова (Одесса, Украина)

МАТЕРИАЛЫ ПО ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ ОДЕССКОГО УЧЕБНОГО ОКРУГА И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЕГО ПОПЕЧИТЕЛЕЙ ВО ВТОРОЙ ТРЕТИ XIX ст. В ФОНДАХ РОССИЙСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ИСТОРИЧЕСКОГО АРХИВА

Одесский учебный округ стал восьмым учебным округом в сформировавшейся в первой половине XIX ст. российской модели развития образования. Фундамент новой системы был заложен Александром I, осуществившим в начальный период правления глубокие преобразования административного аппарата в стране. Важной составной частью реформ этой поры стала реформа образования, в ходе которой было основано Министерство народного просвещения, сложилась четырехступенчатая структура учебных заведений, а территория страны делилась на учебно-административные подразделения - учебные округа.

Цель данной статьи - проанализировать материалы Российского государственного исторического архива по истории основания Одесского учебного округа, приоритетах деятельности его попечителей во второй трети XIX ст., определить степень репрезентативности выявленных источников для изучения исследуемой проблемы.

В процессе реализации реформы образования именованным указом «Об учреждении учебных округов с назначением для каждого особых губерний», вышедшим 24 января 1803 г., все учебные заведения, подведомственные Министерству народного просвещения, были разделены между образованными вокруг российских университетов 6 учебными округами: Московским, Санкт-Петербургским, Виленским, Дерптским, Казанским и Харьковским. Во главе каждого учебного округа был поставлен попечитель. Московским учебным округом руководил товарищ министра народного просвещения М.Н.Муравьев. Санкт-Петербургский и Виленский возглавили молодые друзья императора, члены Негласного комитета Н.Н.Новосильцев и А.А.Чарторыйский. Попечителем Казанского учебного округа был назначен академик С.Я.Румовский, Дерптского - генерал-майор Ф.И.Клингер, Харьковского - граф С.О.Потоцкий. На этом этапе к компетенции Харьковского учебного округа были отнесены учебные заведения Слободской и Южной Украины, а также Орловской, Курской и Воронежской губерний.

В 1828 г. министром народного просвещения стал князь К.А.Ливен, генерал от инфантерии, ранее (с 1817 г.) являвшийся попечителем Дерптского учебного округа. Он считал, что в связи с ростом числа учебных заведений в губерниях страны возникла необходимость дробления старых учебных округов и основания новых. На этом этапе в сферу полномочий попечителей учебного округа входил контроль над деятельностью учебных заведений всех ступеней: приходских и уездных училищ, гимназий, университетов. Одно из положений документа требовало от попечителя отвечать за «благоустройство всех вверенных ему учебных заведений»¹. В то же время при университетах создавались особые училищные комитеты, которые, по сути, руководили учебными заведениями округа, в силу чего права попечителя в этой сфере вплоть до середины 30-х гг. XIX ст. были ограничены. Попечители не имели распорядительной власти и, наблюдая за исполнением предписаний министра, всего лишь передавали ему отчеты и доклады руководства университета и училищного комитета, к которым порой прилагали свои замечания и дополнения. Таким образом, первоначально учебный округ и его попечитель являлись преимущественно связующим звеном между министерством и формирующейся системой образования на местах.

К.А.Ливен выступал за расширение полномочий попечителей. Жесткая привязка учебных округов к университетам, по его мнению, не может оставаться определяющей. В развитие своих идей министр изъял из состава Санкт-Петербургского учебного округа учебные заведения Витебской и Могилевской губерний, для которых в 1829 г. был утвержден особый попечитель, в том же году возник Белорусский учебный округ².

К.А.Ливен предложил также создать в Новороссийском крае особый учебный округ, мотивируя необходимость этого шага слишком обширной территорией, подчинявшейся Харьковскому учебному округу. Однако главным аргументом министра стал многонациональный, поликонфессиональный состав населения региона и наличие в Одессе Ришельевского лицея. Позицию министра поддержал Новороссийский и Бессарабский генерал-губернатор М.С.Воронцов, считавший основание учебного округа гарантом успешного развития образования всех уровней в Новороссийском крае.

Вопрос об основании Одесского учебного округа был решен не так быстро, как Белорусского. И все же император признал полезным Ришельевский лицей «сделать независимым от Харьковского университета, подчинив ему все мелкие учебные городские заведения» и создать учебный округ, поставив во главе «надежного попечителя»³.

30 июля 1830 г. был издан указ о создании Одесского учебного округа, центральным учебным заведением которого стал Ришельевский лицей. Первоначально ему подчинялись исключительно учебные заведения Одессы. Однако уже осенью того же года начался процесс расширения компетенции вновь созданного округа. Указом от 8 ноября 1830 г. в его состав была включена Бессарабская область; во главе учебного округа был поставлен директор одесских училищ Н.Ф.Покровский. В 1831 г. последовало новое распределение губерний уже по 7 учебным округам (с учетом Одесского). Указом от 9 декабря 1832 г. Одесскому учебному округу были подчинены учебные заведения Херсонской и Таврической губерний. Указ 30 мая 1833 г. расширил территорию округа присоединением Екатеринославской губернии.

Основание и деятельность учебных округов нашла отражение в комплексе опубликованных источников: «Полном собрании законов Российской империи», «Сборнике постановлений по Министерству народного просвещения», «Сборнике распоряжений по Министерству народного просвещения», «Журнале Министерства народного просвещения» и региональной прессе, его-материалах и других.

Обширный массив документальных источников по данной проблеме храниться в фондах Государственного архива Одесской области (*далее - ГАОО*). Среди них особый интерес представляют документы Канцелярии попечителя Одесского учебного округа (Ф. 42), Канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора (Ф. 1), Канцелярии Одесского градоначальника (Ф. 2), Ришельевского лицея (Ф. 44), Новороссийского университета (Ф. 45), личных фондов.

И все же, одним из наиболее полных и представительных собраний документов о становлении Одесского учебного округа является Российский государственный исторический архив (*далее - РГИА*). В его фондах содержатся материалы об основании и

деятельности всех учебных округов Российской империи, что позволяет осуществить сравнительный анализ системы учебных округов и выявить место в ней Одесского учебного округа. В этом, пожалуй, состоит главное отличие материалов ГАОО от фондов РГИА.

Значительный интерес для изучения структуры, состава и направлений деятельности такого учебно-административного подразделения как учебный округ представляют документы фонда Комитета по устройству учебных заведений (Ф. 737). В делах фонда отложились первичные черновые проекты будущего положения об учебных округах и их штатах, позволяющие рассмотреть процесс разработки этого документа⁴. Результатом деятельности комитета стало утвержденное 25 июня 1835 г. новое положение об учебных округах. С изъятием средних учебных заведений из ведомства университетов управление ими всецело сосредоточилось в руках попечителей и их советов. Полномочия попечителя были существенно расширены. Ему дано право подбирать кандидатов на должность директоров гимназий и утверждать претендентов на должность инспектора и учителей. При каждом попечителе создавался попечительский совет, в который входили помощник попечителя, окружной инспектор, директора учебных заведений, а порой (по приглашению) профессора университетов. Компетенции совета подлежали учебно-методические вопросы и административные дела.

Особую ценность для изучения деятельности попечителей учебных округов, учитывая их новые полномочия, представляют материалы фонда Департамента народного просвещения (Ф. 733), в котором содержатся формулярные списки служащих в сфере образования, ежегодные отчеты попечителей, материалы министерских ревизий и многие другие документы, характеризующие приоритетные направления работы во второй трети XIX ст. попечителей и их канцелярии. В частности, в фонде хранятся сведения о назначении на службу в Одесский учебный округ попечителей: Н.Ф.Покровского, Д.М.Княжевича, Г.П.Волконского, М.Н.Бугайского, П.Г.Демидова, Н.И.Пирогова, Н.Р.Ребиндера, М.М.Могилянского.

Документы этого фонда дают возможность проанализировать первые шаги в области развития образования в крае, предпринятые Н.Ф.Покровским (1830-1836) как первым попечителем Одесского учебного округа⁵. В частности, вскоре после расширения границ округа в 1833 г. попечитель осмотрел подведомственные ему учебные заведения всех трех губерний, входивших в Новороссийский край. В результате поездки Н.Ф.Покровский сделал следующие выводы: «Между гимназиями по хорошему успеху учения занимает первое место Коммерческая Таганрогская, за нею следует Екатеринославская; Херсонская, хотя и не заслуживает невыгодных замечаний, однако требовала напоминания о лучшем состоянии»⁶. Попечитель отметил удовлетворительное состояние приходских и уездных училищ в Александрии (Херсонская губерния), в Бахмуте (Екатеринославская губерния), в Мариуполе, Феодосии и Керчи (Таврическая губерния). Неблагоприятное впечатление произвело на него только Ореховское училище в Таврической губернии, которое, по мнению Н.Ф.Покровского, «в некоторых отношениях неисправно»⁷. Попечитель отметил слабую материальную базу училищ, обратил внимание на сложное финансовое положение учителей и служащих в них, подчеркивая: «Полуденный край, славящийся изобилием, для наших чиновников весь (кроме Екатеринослава) очень беден, и они везде терпят нужду крайнюю, а когда еще несчастье голода постигло сей край, то особенно обремененные семейством, подвергались сим нуждам еще более»⁸. Н.Ф.Покровский имел в виду неурожайный 1832 год и охвативший южные губернии страны в 1832-1833 гг. голод, резко ухудшивший положение всех категорий населения, включая служащих в сфере образования.

Заметное место в деятельности попечителя заняла реализация «Положений» от 1 июля 1834 г. о домашних наставниках и учителях. Домашнее образование в дворянских и богатых купеческих семьях обычно предшествовало гимназическому или лицейскому, минуя начальные училища. Однако образовательный уровень домашних наставников был слишком разным. Документ ставил под контроль государства работу домашних учителей, обязанных с этих пор получать свидетельство на право преподавания. Звание домашних учителей и наставников стало предоставляться тем, кто сможет доказать на специальном экзамене, что имеет «не только общие, необходимые для начального обучения, но также подробные и основательные сведения о тех предметах, которые они преподавать намерены»⁹. Испытания,

проводившиєся при университетах, лицеях, а в случае их отсутствия в губернии - в гимназиях, предполагали устную сдачу предметов, письменные размышления по некоторым из них, а также проведение пробной лекции. Соискатели, получившие свидетельство, считались служащими по Министерству народного просвещения, поэтому организация экзаменов и выдача свидетельств домашним учителям почти год доминировали в работе попечителя.

Другим важным направлением деятельности Н.Ф.Покровского в новой должности стала инициатива основания Одесского цензурного комитета. Материалы по этой проблеме хранятся в фонде Главного управления цензуры (Ф. 772). С созданием на основе трех цензурных уставов первой трети XIX ст. централизованной системы цензуры, подчиненной Министерству народного просвещения, попечители стали играть важную роль в руководстве местными цензурными органами. Центральным цензурным учреждением в стране стало Главное управление цензуры в Петербурге. В университетских центрах России были созданы цензурные комитеты. В портовых городах Риге, Вильно и Одессе, имевших торговые контакты с иностранными государствами, была введена должность отдельного цензора по внутренней и внешней цензуре. Обязанности отдельного цензора в Одессе были возложены на директора Ришельевского лицея. В донесении в Петербург Н.Ф.Покровский отмечал, что ежегодно в Одессу поступает около 25 тыс. книг на разных языках. Для рассмотрения такого массива литературы, утверждал он, необходим не отдельный цензор, а цензурный комитет. В результате руководством центральных цензурных органов было принято решение: «Должность отдельного цензора, положенную в Одессе уставом о цензуре 22 апреля 1828 г., разделить между тремя из принадлежащих к Ришельевскому лицей чиновников в виде комитета, подобного учрежденным при университетах»¹⁰. Летом 1831 г. начал свою работу Одесский цензурный комитет. Обязанности между цензорами (И.И.Дубрович, А.Г.Тройницкий и В.Ф.Пахман) распределялись с учетом знания ими иностранных языков. Председателем Одесского цензурного комитета был назначен попечитель учебного округа Н.Ф.Покровский¹¹. В дальнейшем в цензурном комитете постоянно председательствовал попечитель учебного округа, как того требовал цензурный устав.

После расширения полномочий попечителей во второй половине 30-х гг. XIX ст. заметно активизировалась деятельность Н.Ф.Покровского, который предпринял ряд успешных мер по расширению сети приходских и уездных училищ в округе. Всесторонне изучив состояние дел в Ришельевском лицее, он возглавил работу по составлению нового устава этого учебного заведения, выдвинув идею его реорганизации с целью приблизить к высшему звену в системе образования той поры - университету. Хотя новый устав был утвержден после ухода Н.Ф.Покровского в отставку, но в основном составлен он был при первом попечителе. Массив документов описи 78 фонда 733 включает сведения об источниках формирования материальной базы лицея, заметную роль среди которых занимали частные пожертвования¹².

После ухода Н.Ф.Покровского в отставку Одесский учебный округ возглавил выходец из семьи сербских переселенцев Д.М.Княжевич (1837-1844 гг.). По данным служебного формуляра, его карьера складывалась вполне успешно в Министерстве финансов, где он работал более тридцати лет. И все же в 1837 г. Д.М.Княжевич перешел на службу в Министерство народного просвещения, в этом же году был избран членом Академии наук и получил назначение на должность попечителя Одесского учебного округа¹³. Д.М.Княжевич вскоре убедился, что подготовленный Н.Ф.Покровским устав Ришельевского лицея нуждается в дополнениях. Он стремился к расширению количества кафедр и дисциплин, которые преподавались в лицее. Ему удалось в 1838 г. учредить кафедру сельского хозяйства и лесоводства на физико-математическом отделении. Вскоре Д.М.Княжевич выступил с предложением открыть третье отделение, где было бы сосредоточено преподавание естественных и хозяйственных наук. Новое отделение предполагалось назвать экономическим или камеральным (по образцу немецких университетов). В ноябре 1841 г. Николай I утвердил документ, позволивший уже в следующем учебном году новому камеральному отделению принять первых студентов. Уделяя большое внимание развитию начального и среднего образования в Новороссийском крае, Д.М.Княжевич считал, что эффективным импульсом для всех звеньев образовательной системы может стать только преобразование лицея в университет, над проектом которого попечитель работал до последних дней своей жизни.

По инициативе Д.М.Княжевича произошла некоторая либерализация карательной системы в приходских и уездных училищах. Телесные наказания в них были весьма частым явлением. Так, в Хотинском уездном училище штатным смотрителем Ломакиным в июле 1837 г. были жестоко наказаны несколько учеников. В результате телесного наказания один из них - Константин Чоходарь умер. По представлению попечителя было возбуждено уголовное дело. Однако по итогам разбирательства было принято половинчатое решение: «Оставить это дело без дальнейшего производства, но признать нужным, чтобы для предупреждения подобных случаев на будущее время, принято было за общее для уездных училищ правило, чтобы телесные наказания учеников в оных были делаемы только в самых крайних обстоятельствах, при том, самые легкие, и не иначе как по определению в общем собрании учителей с донесением каждый раз директору училищ о причине наказания»¹⁴. Хотя дело замяли, и виновник не понес наказания, все же во избежание подобного впредь телесные наказания в учебных заведениях были поставлены под контроль дирекции и попечителя.

В фонде Канцелярии министра народного просвещения (Ф. 735) за 30-е - начало 40-х гг. содержится переписка министра с генерал-губернатором края М.С.Воронцовым о состоянии Одесского учебного округа¹⁵. Если, согласно данным служебной переписки, основание учебных заведений в 30-е гг. XIX ст. в регионе было относительно свободным делом, то в начале нового десятилетия возможности на местах были существенно ограничены. В частности, 9 декабря 1841 г. вышло положение комитета министров о денежном штрафе в размере 75 руб. серебром для тех, «которые откроют у себя без дозволения начальства школы или заведения вроде пансион»¹⁶. Указ осложнил распространение частных пансион в стране, включая Новороссийский край, возложив ответственность за их основание на местную администрацию и попечителя.

В конце 30-х гг. XIX ст. Д.М.Княжевич поднял вопрос о возрождении литературных альманахов в Одессе. За их выпуск вместе с инициатором взялся публицист и историк Н.И.Надеждин, находившийся в тот период в Одессе после ссылки за публикацию «Философического письма» П.Я.Чаадаева на страницах своего журнала «Телеграф». Изданные ими «Одесский альманах на 1839 год» и «Одесский альманах на 1840 год» стали событием в литературной жизни города и всего южного региона. В конце 30-х гг. XIX в. Д.М.Княжевич занял заметное место в научном Обществе сельского хозяйства Южной России и редактировал издаваемые его участниками «Листки». Важным направлением его научной деятельности в Одессе стала организация Одесского общества истории и древностей, одним из основателей и первым президентом которого он являлся.

Согласно архивным документам, министр народного просвещения С.С.Уваров высоко отзывался о «неустанных трудах и самом ревностном усердии попечителя Одесского учебного округа д.с.с. Княжевича к усовершенствованию вверенного ему округа»¹⁷.

После смерти Д.М.Княжевича попечителем Одесского учебного округа в 1845 г. был назначен князь Г.П.Волконский, который так и не приступил к исполнению своих обязанностей. По данным формулярного списка, хранящегося в РГИА, в связи с серьезной болезнью жены сразу после назначения он взял на ее лечение продолжительный отпуск, а затем оставил службу в Министерстве народного просвещения¹⁸.

Деятельность нового попечителя М.Н.Бугайского (1846-1854 гг.) связана с непростым периодом, когда сфера образования испытывала серьезное давление со стороны правительства. Революционные бури в Европе и опасение их влияния на освободительное движение в Российской империи, подтолкнули Николая I к принятию ряда ограничительных документов. За период с октября 1848 г. по октябрь 1851 г. попечителям учебных округов были направлены многочисленные предписания, в которых они обязывались особо тщательно наблюдать за преподаванием политических, юридических, а также исторических наук. Этот массив документов в основном содержится в описи 88 фонда Департамента народного просвещения (Ф. 733). На основании предписаний и циркуляров сокращался объем, пересматривались программы преподавания государственного права, политической экономии, славянской филологии¹⁹. Одновременно правительство требовало усилить контроль над студентами²⁰; рассылало секретные наставления и инструкции попечителям учебных округов и руководителям высших учебных заведений о бдительном

надзоре за направлением преподавания в связи с революционными событиями в Европе²¹. Такие документы направлялись и попечителю Одесского учебного округа М.Н.Бугайскому.

Ценные сведения о состоянии учебных заведений Одесского учебного округа в этот период содержатся в материалах ревизии, проведенной видным ученым П.И.Кеппеном, посетившим летом-осенью 1850 г. ряд южных губерний. В ходе ревизии он побывал в Новочеркасской, Таганрогской, Симферопольской, Екатеринославской гимназиях, которые нашел «в совершенной опрятности»²². 4 сентября академик П.И.Кеппен посетил Херсонскую гимназию, 9 сентября - Ришельевскую и Одесскую Вторую гимназии. В отчете ученый указал: «Вторая гимназия отличается от первой тем, что при ней нет пансиона; приходящих же учеников много (около 450)... Помещение этой гимназии (в наемном доме) тесно, так что не все классные комнаты имеют особые выходы, почему учащиеся одного класса должны проходить чрез другой класс. (Неудобство, замеченное мною и в Херсонском уездном училище)»²³. Впрочем, знания учеников по предметам он нашел вполне удовлетворительными, в чем видел немалую заслугу учителей: «Преподаватели этой гимназии, следя за ходом литературы и своих наук, выписывают на общий свой счет разные иностранные и русские повременные издания, из которых мало по малу составляется журнальная библиотека»²⁴. В своем отчете академик затронул проблему назначения почетных смотрителей учебных заведений, часть из которых бралась за эту службу из корыстных побуждений в погоне за чинами и не уделяла ей должного внимания. Так, по утверждению П.И.Кеппена, в Изюмском уездном училище почетный смотритель бывает крайне редко, живя в другой губернии. Объяснение этому ревизор нашел у местного дворянства: «Дворяне, сетуя на то, что у них отнято право избрания почетных смотрителей из среды своей, признают нынешние замещения этих должностей соблазном, гнушаясь лицами, получающими чины за деньги: обстоятельство, о котором, по долгу службы, не смею умолчать»²⁵.

В конце своего отчета П.И.Кеппен сформулировал целый ряд предложений, главное среди них - «чтобы все без изъятия уездные города, еще не могущие похвалиться существованием у них уездного училища, получили таковое»²⁶. Далее ученый предлагал, чтобы «в число предметов были включены естественные науки»; «введена была большая таблица умножения»; «при уездных училищах стали открываться пансионы, преимущественно для детей недостаточных дворян». Не обошел он вниманием материальное положение учителей, предложив узаконить «постепенное, чрез каждые пять лет увеличение жалования лиц, служащих при средних и низших училищах». И совсем оригинальное пожелание, надо полагать, вынесенное из изюмской коллизии, связанное с взятками в борьбе за право косвенно участвовать в образовательном процессе: «чтобы Бог даровал министру народного просвещения средства заменить чем-либо доход, поступающий ныне от почетных смотрителей уездных училищ, которые за вносимую ими плату пользуются производством в чины»²⁷.

Деятельность попечителя П.Г.Демидова (1854-1856 гг.), протекавшая в годы Восточной (Крымской) войны, согласно архивным документам, характеризовалась сокращением средств, выделяемых на содержание учебных заведений. Вместо финансирования образовательных учреждений, позволяющего расширять их сеть на местах, министерство потребовало от попечителей предоставлять развернутые сведения о преподавателях высших и средних учебных заведений, увеличив тем самым взамен практической, бюрократическую составляющую в работе их канцелярии. В одном из таких документов П.Г.Демидов 8 апреля 1856 г., кроме требуемой министерством характеристики служащих, указал на главную причину сложного положения в Одесском учебном округе - «ограниченность средств к содержанию как заведений, так и служащих в них чиновников, которые при увеличивающейся год от года дороговизне на жизненные потребности в здешнем крае терпят нужду в содержании себя, а от сего происходит то, что Одесский округ не может приобретать хороших наставников: если и попадают люди даровитые, они в скорости оставляют службу и переходят или в другие округа, или в гражданское ведомство»²⁸. В то же время П.Г.Демидов дал высокую оценку работе директоров училищ Екатеринославской губернии, Бессарабской области, особо отметив директора училищ Таврической губернии Дацевича, который «из преданности к службе для блага общего обнаружил самопожертвование, уступив собственную квартиру для помещения классов гимназии». Однако, по мнению попечителя, директор училищ Херсонской губернии

«по познанням своїм и особливо распорядительности не сполна соответствует носимому им званию»²⁹. Такие развернутые характеристики служащим стали нормой в отчетах попечителей учебных округов, что нашло отражение в документах РГИА.

Пребывание на должности попечителя Одесского учебного округа выдающегося ученого, хирурга и педагога Н.И.Пирогова (1856-1858 гг.) оставило яркий след в истории края. Как свидетельствуют документы РГИА, свою работу попечитель начал с анализа деятельности одесских учебных заведений. Вскоре он осуществил ряд поездок по губерниям Новороссийского края и Бессарабии. Изучив работу гимназий округа, в 1857 г. он написал министру: «Убедившись неоднократно при посещениях моих здешних учебных заведений, что ученики, переходя из низшего класса в высший, не имея по всем предметам учения достаточных сведений, и потому не успевают в ходе учения за своими сверстниками, убедившись также, что учащиеся вообще делают весьма малые успехи как в древних, так и новейших языках, не исключая и нашего отечественного, я предложил совету гимназии при Ришельевском лицее тщательно вникнуть в причины столь существенных недостатков учения и принять деятельные меры к их устранению»³⁰. Среди рекомендаций по устранению недостатков в образовании на первое место попечитель поставил необходимость улучшения дисциплины. Н.И.Пирогов рекомендовал также: «Быть строже при оценке познаний учащихся и давать удовлетворительные отметки (3, 4, 5) только тем ученикам, которые постоянно занимаются предметом и делают успехи сообразно своим способностям»³¹. Данные по учебным заведениям Одессы и округа в целом, включающие анализ работы Ришельевского лицея, гимназий, училищ, а также талмуд-тор и других еврейских учебных заведений, особенностей развития образования среди татарского населения Крыма содержатся в отчете Н.И. Пирогова, хранящегося в фондах РГИА³².

Ратуя за высокий статус образования, попечитель подготовил очередной проект преобразования Ришельевского лицея в университет. Н.И.Пирогов считал, что университет, основанный в Одессе, сможет готовить кадры не только для Новороссийского края и Бессарабии, но и для Кавказа, Подольской и Волынской губерний, имевших широкие торговые связи с южным портом. В своем проекте Н.И.Пирогов первым обратил внимание на ту роль, которую должен сыграть этот университет в развитии культуры и науки южных славян, находившихся под турецким владычеством. По мнению попечителя, лицей, «поставленный в среднем между гимназиею и университетом, очевидно, не достигает ни той, ни другой цели», а главное средство к устранению этого «есть преобразование лицея в университет»³³.

Однако одновременно с проектом Н.И.Пирогова в деле хранится докладная записка писателя Н.В.Кукольника, который отстаивал учреждение университета в Таганроге - лучшем, по его мнению, месте для Азовского университета. Борьба за университет в южных губерниях еще только начиналась.

Понимая значение печатного слова, Н.И.Пирогов в 1858 г. передал Ришельевскому лицее право на издание газеты «Одесский вестник», который начали редактировать преподаватели лицея А.М.Богдановский и А.И.Георгиевский. В период издания «Одесского вестника» Ришельевским лицеем в газете остро обсуждались готовящиеся правительством реформы (крестьянская, судебная, цензурная и т.д.). Вполне понятно, что одной из наиболее активно обсуждавшихся проблем на страницах органа печати, издававшегося учебным заведением, стала реформа образования. Попечитель принял горячее участие в дискуссии о путях развития образования и поместил на страницах газеты свои программные статьи в области педагогики: «Быть и казаться», «Нужно ли бить детей и бить в присутствии других детей», «Одесская талмуд-тора». Сложные взаимоотношения этого органа печати и его редакторов с центральными цензурными органами нашли отражение в документах фонда Главного управления цензуры (Ф. 772).

В конце 50-х гг. XIX ст. была произведена рокировка кадров попечителей. Являвшийся попечителем Киевского учебного округа Н.Р.Ребиндер 18 июня 1858 г. был переведен на должность попечителя Одесского учебного округа, а на его место переведен Н.И.Пирогов. Однако уже 28 февраля 1859 г. Н.Р.Ребиндер был назначен директором Департамента министерства народного просвещения и членом Главного правления училищ в Петербурге, получив чин тайного советника. Восьмимесячное пребывание его на посту попечителя Одесского учебного округа не ознаменовалось изменениями в работе канцелярии.

Более заметной для региона оказалась деятельность попечителя М.М.Могиянского (1859-1860 гг.). Он не был новичком в крае. Как свидетельствует его формулярный список, М.М.Могиянский впервые поступил на службу в канцелярию Новороссийского генерал-губернатора 17 сентября 1826 г., вскоре после окончания Страсбургского университета³⁴. Правда, уже 3 августа 1827 г. он был переведен в канцелярию Киевского военного губернатора. Через 33 года М.М.Могиянский возвратился в Новороссийский край с новыми идеями. К этому времени он имел опыт руководства Нежинским лицеем, служил помощником попечителя Киевского учебного округа, который, рекомендуя его на должность помощника, отмечал, что М.М.Могиянский пользуется «здесь давно общим и справедливо заслуженным уважением», поэтому для «пользы самой службы ему надо открыть более обширный круг деятельности»³⁵.

В конце 50-х гг. XIX ст. Центральный статистический комитет разработал структуру отчетов и формуляры для сбора сведений о числе училищ и учащихся в учебных округах, обязав попечителей в дальнейшем доставлять такие данные систематически³⁶. Сведения об этом сохранились в документах Центрального статистического комитета (Ф. 1290). С составления такого рода материалов начал свою работу в Одесском учебном округе М.М.Могиянский.

Другим направлением деятельности попечителя стало содействие в получении образования в России юношам из Болгарии, Сербии, Чехии и других славянских земель, что нашло всестороннее отражение в документах РГИА. В этот период согласно распоряжению министра народного просвещения вновь обсуждался вопрос об образовании славян в России. Министерство разослало попечителям учебных округов циркуляр следующего содержания: «Постановлено болгарам, сербам и другим славянам, нашим единоверцам, пребывающим в Россию для образования, оказывать всевозможное содействие к получению в учебных заведениях Министерства народного просвещения, то означенные молодые люди как находящиеся совершенно в исключительном положении, должны быть на прежнем основании освобождены от платы за слушание лекций»³⁷. Учитывая, что значительная часть выходцев из славянских стран обучались в учебных заведениях Одессы, М.М.Могиянский в своей записке в министерство поделился собственными размышлениями по этому поводу. Он утверждал, что в первую очередь это «вопрос политический», и для его решения государство должно оказывать материальную помощь как учебным заведениям, в которых получают образование студенты-славяне, так и самим студентам. Попечитель отметил вклад благотворительных организаций в решение данной проблемы, особо подчеркнув, что «в Одессе образованию славян помогает Одесское болгарское настоятельство»³⁸.

В 1860 г. М.М.Могиянский разработал свой проект преобразования Ришельевского лицея в университет. На создание материальной базы университета, как сообщил генерал-губернатор, дворяне Херсонской губернии согласились вносить 5 935 руб. и Бессарабии - 2 197 руб. Конечно, для решения вопроса была необходима более внушительная сумма, которая составляла 65 600 руб., по подсчетам попечителя. М.М.Могиянский утверждал, что при этом на Ришельевский лицей в данный период отпускалось 27 669 руб.; с дома, принадлежавшего лицейу, поступал доход 10 000 руб.; а если к этой сумме прибавить поступления от дворян, то всего лишь двадцати тысяч не будет хватать на эффективное функционирование университета. Их он предполагал восполнить из самых разных источников, включая государственную казну. В начале 1861 г. М.М.Могиянский поехал в Петербург, где 4 февраля представил императору свой проект. Александр II поддержал его, но не считал возможным выделить средства на его реализацию.

Вернувшись в Одессу, М.М.Могиянский в конце марта 1861 г. обратился к Совету лицея с предложением разработать новый проект, который был предоставлен 17 апреля того же года. Согласно данному проекту Ришельевский лицей включал 4 факультета: словесный, юридический, физико-математический и камерально-агрономический. Курс предполагался четырехлетним для каждого из них. В таком составе лицей представлял собой прочную основу для будущего университета. Проект с поправками был передан в министерство народного просвещения. В это время за открытие университета на Юге продолжалась острая борьба, в которой большие шансы на победу вдруг оказались у города Николаева. М.М.Могиянский по этому поводу писал: «Что касается до хода преподавания в лицее, то я священным долгом считаю, откровенно сказать, что с тех пор, как предложение о преобразовании лицея в университет, а в особенности об учреждении

университета в Николаеве, нарушило спокойствие духа всех и каждого; преподаватели и студенты - каждый задал себе вопрос, что их ожидает в близкой будущности...»³⁹. Попечитель продолжал отстаивать идею открытия университета в Одессе.

В конце 1860 г. М.М.Могиланский был назначен чиновником Главного правления училищ в Петербурге, но еще временно управлял Одесским учебным округом. Наконец, 10 июля 1862 г. император согласился с мнением Совета министров и повелел именно в Одессе учредить университет, базой для которого стал Ришельевский лицей. На следующий день об этом А.В.Головнин сообщил М.М.Могиланскому как человеку, много сделавшему для достижения этой цели. И хотя путь до ее окончательной реализации растянулся еще на три года, главное решение уже было принято. В своей новой должности М.М.Могиланский продолжал курировать учебные заведения, неоднократно принимал участие в ревизиях учебных учреждений различных учебных округов империи, о чем повествуют материалы РГИА⁴⁰.

Таким образом, документы Российского государственного исторического архива убедительно свидетельствуют, что учреждение Одесского учебного округа под эгидой Ришельевского лицея было вполне оправданным шагом, позволившим придать системность работе местной администрации по развитию образования. Итогом деятельности Одесского учебного округа во второй трети XIX ст. стало: 1) расширение сети начальных и средних учебных заведений в крае; 2) развитие национального образования в многонациональном регионе; 3) поэтапное реформирование Ришельевского лицея на пути преобразования его в университет; 4) создание научных обществ; 5) основание Одесского цензурного комитета и развитие региональной печати.

Ведущая роль в руководстве работой округа принадлежала его попечителям. Во второй трети XIX ст. во главе учебного округа, сменяя друг друга, находились 8 попечителей. Их деятельность отражена в ежегодных отчетах, донесениях генерал-губернаторов, материалах ревизий, проводимых Министерством народного просвещения, которые хранятся в фондах РГИА. Наиболее плодотворной, согласно этим документам, являлась деятельность попечителей Н.Ф.Покровского, Д.М.Княжевича, Н.И.Пирогова, М.М.Могиланского. Оценивая полноту и репрезентативность документов РГИА по исследуемой проблеме, можно констатировать, что фонды этого архива сохранили огромный массив источников, которые не отражены в опубликованных материалах и, к сожалению, порой фрагментарно представлены в фондах Государственного архива Одесской области. Сравнительный анализ материалов по учебным округам Российской империи позволяет сделать вывод, что в середине XIX ст. регион в сфере образования не только достиг уровня многих центральных губерний, но и превзошел целый ряд из них, учитывая, что в 1865 г. в Одессе был основан восьмой в рамках страны Новороссийский университет.

¹ Полное собрание законов Российской империи. - Собр. I. - СПб., 1830. - Т. 27. - № 20598.

² Российский государственный исторический архив (РГИА). - Ф. 1341 (Первый департамент Сената). - Оп. 30 (1829). - Д. 3483 Об управлении белорусскими учебными заведениями. - Л. 1-2.

³ Государственный архив Одесской области (ГАОО). - Ф. 44. - Оп. 1 (1829). - Д. 19. - Л. 23.

⁴ РГИА. - Ф. 737. Комитета по устройству учебных заведений. - Оп. 1 (1834). - Д. 13. Черновые проекты положения об учебных округах и их штатах. - 33 л.

⁵ РГИА. - Ф. 733. Департамент народного просвещения. - Оп. 78 (1833-1834). - Д. 180. Об осмотре в 1833 г. попечителем Одесского учебного округа подведомственных ему учебных заведений. - 30 л.

⁶ Там же. - Л. 9-об.

⁷ Там же. - Л. 10.

⁸ Там же. - Л. 14-об.

⁹ ГАОО. - Ф. 42. - Оп. 35 (1834). - Д. 1. - Л. 26.

¹⁰ РГИА. - Ф. 772. Главное управление цензуры. - Оп. 1. - Д. 319. - Л. 3-4.

¹¹ РГИА. - Ф. 772. - Оп. 1. - Д. 229. - Л. 2-3.

¹² РГИА. - Ф. 733. - Оп. 78. - Д. 229. О награждении купца М.А.Крамарева медалью за пожертвования в пользу Ришельевского лицея. 1836 г. - 19 л.; - Д. 459. О пожертвовании П. Лазовым средств на содержание нуждающихся воспитанников Ришельевского лицея. 1844 г. - 7 л.; - Д. 760. Об объявлении благодарности от имени императора Николая I Одесскому купечеству за намерение содержать по одному пансионеру в 1-й Одесской гимназии, в Ришельевском лицее, в частном пансионе. 1854 г. - 6 л. и др.

- ¹³ РГИА. - Ф. 733. - Оп. 3 (1837-1844). - Д. 42. По отношению министра финансов с представлением формулярного списка д.с.с. Княжевича по случаю назначения его попечителем Одесского учебного округа. - Л. 13.
- ¹⁴ РГИА. - Ф. 733. - Оп. 78 (1838). - Д. 310. Об установлении правил применения телесных наказаний к учащимся в уездных училищах Одесского учебного округа в связи с донесениями о жестоком наказании смотрителем учеников Хотинского уездного училища Бессарабской области. - Л. 1-2.
- ¹⁵ РГИА. - Ф. 735. Канцелярия министра народного просвещения. - Оп. 1 (1733-1842). - Д. 740. Переписка с Новороссийским военным губернатором гр. Воронцовым о состоянии учебного дела в Одесском учебном округе. - 12 л.
- ¹⁶ Там же. - Л. 6.
- ¹⁷ РГИА. - Ф. 733. - Оп. 3 (1837-1844). - Д. 42. По отношению министра финансов с представлением формулярного списка д.с.с. Княжевича по случаю назначения его попечителем Одесского учебного округа. - Л. 16.
- ¹⁸ РГИА. - Ф. 733. - Оп. 3 (1838). - Д. 53. Об определении надворного советника кн. Григория Волконского чиновником особых поручений при Департаменте народного просвещения. - Л. 30.
- ¹⁹ РГИА. - Ф. 733. - Оп. 88 (1848-1851). - Д. 27. О предписании попечителям учебных округов особенно тщательно наблюдать за преподаванием политических, юридических, а также исторических наук и о сокращении их объема, о пересмотре в связи с этим программ преподавания государственного права, политической экономии, наук о финансах, славянской филологии и др. - 64 л.
- ²⁰ РГИА. - Ф. 733. - Оп. 88 (март-май 1848). - Д. 28. Об усилении наблюдения за воспитанниками учебных заведений в связи с революционными событиями в Европе. - 31 л.
- ²¹ РГИА. - Ф. 733. - Оп. 88 (1849). - Д. 34. Секретные наставления и инструкции попечителям учебных округов и руководителям высших учебных заведений о бдительном надзоре за направлением преподавания в связи с революционными событиями в Европе. - 51 л.
- ²² РГИА. - Ф. 735. - Оп. 78 (1850). - Д. 612. Записка академика П.И.Кеппена об осмотре им средних и начальных учебных заведений Одесского учебного округа. - Л. 4.
- ²³ Там же. - Л. 6-6-об.
- ²⁴ Там же. - Л. 7.
- ²⁵ Там же. - Л. 11.
- ²⁶ Там же. - Л. 12 - 12-об.
- ²⁷ Там же.
- ²⁸ РГИА. - Ф. 733. - Оп. 6 (1855-56). - Д. 46. О предоставлении начальниками учебных округов сведений о подчиненных им лицах и о преподавателях высших и средних учебных заведений. - Л. 1-2.
- ²⁹ Там же. - Л. 3.
- ³⁰ РГИА. - Ф. 733. - Оп. 78 (1857-1858). - Д. 875. О рассмотрении донесения и.д. попечителя Одесского учебного округа Н.И.Пирогова о выработанных им мерах для увеличения знаний учащихся гимназий и о более строгой оценке их знаний по всем предметам на экзаменах. - Л. 1.
- ³¹ Там же. - Л. 1-об.
- ³² РГИА. - Ф. 733. - Оп. 78 (1858). - Д. 817. О предоставлении отчета о деятельности попечителя Одесского учебного округа. - Л. 2-19.
- ³³ РГИА. - Ф. 733. - Оп. 78 (1856-1862). - Д. 818. О подготовке преобразования Ришельевского лицея в Новороссийский университет и роли в этом преобразовании Н.И.Пирогова. - Л. 41; 45.
- ³⁴ РГИА. - Ф. 733. - Оп. 70 (1850-55). Отд. 1. Стол 2. - Д. 313. О назначении пенсии директору Нежинского лицея и гимназии Х.А.Экбладу и назначении на его место инспектора училищ Киевского учебного округа М.М.Могиланского. - Л. 35.
- ³⁵ РГИА. - Ф. 733. - Оп. 70 (1856-59). - Д. 699. О назначении директора лицея кн. Безбородко и Нежинской гимназии М.Могиланского помощником попечителя Киевского учебного округа. - Л. 3.
- ³⁶ РГИА. - Ф. 1290. Центральный статистический комитет. - Оп. 1 (1859). - Д. 288. Об организации сбора статистических сведений о количестве учащихся и учебных заведений по всем ведомствам за 1857 г. - 7 л.
- ³⁷ РГИА. - Ф. 733. - Оп. 147 (1864-73). - Д. 311. О мерах образования в России южных славян. - Л. 83-84.
- ³⁸ Там же. - Л. 98-99.
- ³⁹ РГИА. - Ф. 733. - Оп. 11 (1862-63). - Д. 781. По циркулярному предписанию попечителям учебных округов о доставлении сведений относительно состояния учебных округов. - Л. 5.
- ⁴⁰ РГИА. - Ф. 733. - Оп. 62 (1862-1863). - Д. 1525. Об осмотре М.М.Могиланским учебных заведений Виленского и Киевского учебного округа. - 34 л.

Давид Давтян (Одесса, Украина)

ИЗ ИСТОРИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АРМЯНСКИХ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ ОДЕССЫ (1914-1918 гг.)

Одесская армянская община, хотя и сформировалась в ранний период Одессы и уже в 1823 г. ходатайствовала у городских властей выделить земельный участок для строительства церкви¹, однако к вопросу учреждения благотворительных организаций обратилось довольно поздно. Согласно сохранившимся архивным документам, первое прошение об учреждении благотворительного общества армянами Одесскому градоначальнику было подано 5 мая 1882 г., от настоятеля Армянской церкви о. Ованнеса Татсизянца и местных армянских купцов - Д.Холайджагло, Г.Актарова, А.Попова, А.Ашикова, М.Джереме и Н.Харджиева². В своем прошение армяне указывали, что основной целью будущего общества является помощь беднейшим армянским семьям, проживающим в Одессе, а также забота об обучении их детей грамоте и помощь при поступлении в разные учебные заведения³.

Ознакомившись с прошением и проектом будущего общества, Одесский градоначальник уже 28 мая, не имея возражений, переадресовал прошение в МВД. Глава же полицейского ведомства, граф Д.А.Толстой, 22 января 1883 г. уведомил Одесского градоначальника: «Со своей стороны ввиду того, что в Одессе существует значительное количество частных благотворительных обществ, в круг деятельности коих входит оказание помощи, как самим бедным, так и воспитание их детей, без различия вероисповедания, я не усматриваю существенной необходимости учреждения нового проектируемого общества, о коем упомянуто выше, тем более, что в силу примечания к ст. 1050 Т.IX ч. I Свода законов (1876 г.) при армяно-григорианских церквях и без того могут быть устроены, особые попечительства для бедных»⁴.

Заметим, министр, отнесся к прошению армян довольно предвзято, поскольку в той же Новой Нахичевани, например, существовало армянское светское благотворительное общества. Следует отметить, что прямой законодательной нормы, ограничивающей право армян, учреждать не религиозные общества не существовало, данная инициатива принадлежала исключительно гражданам (подданным), т.е. самой общине. Политически ангажированное и предвзятое отношение правительства не остановила одесских армян, которые решили 2 августа 1889 г. вновь обратиться к градоначальнику⁵. И в этот раз градоначальник поддержал инициативу армян, а вот правительственные чины были в своей позиции не уклонны. Очередной ответ из столицы в Одессу поступил лишь 7 мая 1890 г., причем под грифом «конфиденциально», а вердикт был тот же - «отклонить»⁶. Подобная антиармянская позиция Петербурга в данном вопросе, может быть объяснена разве что общегосударственной реакционной политикой, проводимой в отношении армян и Армянской церкви в эти годы, вызванной нежеланием армян подчинять национальные школы Министерству народного просвещения и упрощать армянские дисциплины. Однако, несмотря на подобную ситуацию, уже в 1892 г. МВД не возражало открытию «Армянского церковного попечительства»⁷. Фактически, местные армяне вынуждены были после 10-летней борьбы все же основать, но именно церковное благотворительное общество, и тем самым были лишены права организовать светское благотворительное общество.

Второе армянское благотворительное общество в городе появляется накануне Первой мировой войны. История создания этой организации менее драматична и аполитична. Так, на имя Одесского градоначальника 8 мая 1912 г. поступает прошение утвердить устав «Женского общества вспомоществования армянским учащимся в высших женских курсах и средних учебных заведениях г. Одессы», за подписями: А.К.Унановой, Ф.А.Саркисянц, И.Я. и В.И. Бояджиан, С.С.Сулханианц, Л.Х.Асвадуровой и Н.О.Артиниан⁸. Департамент духовных дел иноверческих исповеданий МВД, куда было перенаправлено обращение, 1 апреля 1913 г. уведомило Одесского градоначальника, что устав имеет ряд правовых несоответствий, и его необходимо регистрировать на общих основаниях. После приведения устава в соответствие с действующим законодательством, проведения соответственного учредительного собрания

и соблюдения всех законодательных процедур, в мае 1914 г. без препятствий общество было зарегистрировано, а его председательницей была избрана А.К.Унанова⁹. В городе это благотворительное общество стало более известным, как «Армянский дамский комитет».

То есть, в преддверии Первой мировой войны в городе действовали две армянские благотворительные организации, однако последующие глобальные события стали новым вызовом для всей страны и особенно, для армянского населения. Основная деятельность армянских благотворительных организаций до 1914 г. была направлена на оказание помощи малоимущим представителям общины, численность которых с конца 90-х XIX века заметно начала увеличиваться, вследствие миграции армян из Османской империи (вследствие погромов и резни 1894-1896, 1904 и 1908 годов). Вступление же России в Первую мировую войну, и собственно говоря, состояние войны с Османской империей вселяло мало оптимизма местным армянам, поскольку уже в октябре 1914 г. в Одессу начали поступать первые тревожные вести о начале новых гонений и погромов.

В сложившейся ситуации 9 (22) ноября 1914 г. было создано экстренное собрание общины в Армянской церкви для обсуждения текущих вопросов, вызванных войной с Турцией. На собрании, проходившем под председательством о. Ованнеса Чубарьяна, присутствовали видные представители общины - Д.А.Попов, А.Е.Унанов, С.И.Асвадуров, М.А.Бояджиан, З.А.Саркисян и А.А.Унанов. Собранием было принято решение поддержать Центральное армянское бюро и изыскать средства для нужд пострадавших армян, а также обойти местных армян, с целью сбора пожертвований. К концу этого дня армянами уже было собрано 20000 руб.¹⁰

Таким образом, война с Османской империей затронула целый комплекс проблем, которые необходимо было решать незамедлительно. Известия об армянских погромах в Османской империи не могли оставить равнодушными ни армянскую общину, ни общественность города. В связи с этим, на страницах одесских газет 29 ноября (12 декабря) было опубликовано обращение о. Ованнеса под заголовком: «К армянам г. Одессы», следующего содержания: «Армяне! В Турецкой Армении грабежи, поджоги, резня. Тысячи, десятки тысяч армян: мужчины, женщины, старики и дети, спасаясь бегством от турецкого огня и меча, без оглядки бегут на Кавказ голодные, голые, бескровные. Нужда острая. Необходима интенсивная и постоянная помощь всех армян без исключения»¹¹.

В этих условиях одесские армяне, осознавая всю сложность и трагичность ситуации, на общем собрании 30 ноября 1914 г. приняли решение о создании организации с исполнительным комитетом из 11 человек¹² - более известном, как «Армянский комитет». Главной задачей и направленностью деятельности одесской общины и ее благотворительных организаций стало оказание помощи жертвам политики младотурецкого режима.

Для этих нужд местные армяне организовывали единовременные и ежемесячные пожертвования от всех членов общины. Для сбора средств на нужды пострадавшего армянского населения, проводились всевозможные акции и мероприятия по сбору средств. Армянским комитетом 15 (28) марта 1915 г. было организовано чтение лекции С.М.Газиева на тему «Великая война и армяне». На одном из собраний одесского Армянского комитета, состоявшемся в начале 1915 г., было принято решение организовать 3 (16) апреля в Одессе сбор пожертвований под названием: «Одесса - беженцам-армянам». В организации дня приняли участие не только члены комитета, но и видные представители городской общественности. С целью сбора денежных средств, Армянским комитетом были выпущены специальные квитанции по 20 копеек «На красное яичко к светлому дню Пасхи, пострадавшим от войны армянам».

В мае 1915 г. Армянским дамским комитетом, в предоставленном В.Е.Таировым помещении, была оборудована специальная швейная мастерская, где ежедневно работали местные армянки, изготавливая необходимую одежду для нужд беженцев¹³. Армянским комитетом из Одессы регулярно отправлялись в распоряжение Центрального армянского бюро (находившегося в Тифлисе) большие транспорты вещей, поступивших в виде пожертвований от местной общины, состоящих из одежды, табака и галет¹⁴.

Если ранее община в состоянии была самостоятельно организовывать бесплатные обеды и содержать столовую для безработных, то с увеличением потребностей, такая помощь соотечественникам стала затруднительной. К тому же, направлять гуманитарные грузы в Восточную Армению, где было массовое скопление беженцев, становилось все сложнее.

В данной ситуации, показательны действия царской власти, которая, по сути, открестилась от проблем армянских беженцев в городе и не предпринимала каких-либо действенных мер по оказанию помощи. Более того, одесские армяне вынуждены были постоянно истребовать разрешения у губернских властей на право пребывания в городе турецко-подданных армян¹⁵.

Следует сказать, что в течение 1915 г. Армянским комитетом было собрано свыше 60 тыс. рублей, которые казначеем Д.А.Поповым были переведены Центральному армянскому бюро в Тифлис, Центральному армянскому комитету в Эчмиадзин и комитету «Братской помощи»¹⁶. Перечисленные одесскими армянами суммы оказалась больше предполагаемой Центральным бюро, хотя еще в конце 1914 г. о. Ованнес указывал на чрезмерность просимой суммы. Опасения настоятеля Армянской церкви были вполне оправданными: из 3000 армянского населения города, только лишь половина была обеспеченной, а остальные находились в достаточно затруднительном материальном положении. В сложившейся ситуации Армянское церковное попечительство, Армянский дамский комитет и новый созданный Армянский комитет свою деятельность направили исключительно на помощь турецким армянам.

В середине 1915 г. армянская община столкнулась с новой проблемой, связанной с прибытием в город большого количества армянских беженцев из Османской империи, численность которых ежедневно увеличивалось. Если ранее действия армянских благотворительных организаций были ориентированы на отправку финансовой помощи и гуманитарных транспортов, то теперь необходимо было заботиться о беженцах на месте, непосредственно в Одессе. В рассматриваемые годы, вопрос беженцев стал первоочередным не только для армянской общины, но и для города в целом. Принимая во внимание, что «вопрос беженцев» уже вскоре приобрел формы довольно серьезной гуманитарной проблемы, в 1915 г. под председательством Одесского градоначальника был образован специальный «беженский отдел». В состав исполнительного комитета данной организации вошел и Армянский комитет, вместе с Татьяновским, Польским, Литовским, Латвийским и Еврейским комитетами¹⁷. Армянский комитет, наряду с другими городскими организациями играл значительную роль в вопросе попечительства беженцами, поскольку эта проблема фактически была переложена местной властью на плечи этих организаций, и особенно - организаций «национальных».

Подтверждением сказанному является обращение Совета по обустройству беженцев Одесского городского самоуправления к Центральной раде от 14 марта 1918 г. о выделении средств для содержания беженцев, в котором указывается: «...Попечением о беженцах - удовлетворение их нужд на отпускаемые казною суммы - в Одессе ведают шесть национальных Комитетов. Существуют разновременные изданные бывшими Правительствами России законы и правила, в силу которых для удовлетворения различных нужд беженцев должны отпускаться определенные суммы от казны по расчету на 65 % общего числа зарегистрированных беженцев. Национальные комитеты, спасая беженцев от холода и голода, наделали массу долгов, распродали часть инвентаря и заняли, через Городское Собрание 100 000 рублей у местного Городского Самоуправления. В настоящее время, когда и эти средства израсходованы, беженцы находятся в критическом положении»¹⁸.

Сохранившиеся документы свидетельствуют, что в Одессе, по состоянию на январь 1918 г., согласно данным Армянского комитета, находилось пять тысяч беженцев-армян, попечением о нуждах которых занимались исключительно местные армяне¹⁹. Учитывая сложившуюся непростую политическую ситуацию, как в целом в стране, так и в частности, в самом городе, а также государственную позицию в деле решения проблем беженцев, можно смело утверждать, что именно благодаря непосредственной активной деятельности местных армянских организаций, в Одессе содержались армянские беженцы - жертвы геноцида.

¹ Давтян Д.А. История храма Св. Григория Просветителя Армянской Апостольской церкви в Одессе. - Одесса, 2004. - С. 23.

² Государственный архив Одесской области (ГАОО). - Ф. 2.- Оп. 1.- Д. 1337. -Л. 1.

³ Там же. - Л. 1-об.

⁴ Там же. - Л. 4.

⁵ ГАОО. - Ф. 2.- Оп. 1.- Д. 1782. - Л. 1.

⁶ Там же. - Л. 3.

- ⁷ ГАОО. - Ф. 2.- Оп. 1.- Д. 1782. - Л. 5.
⁸ ГАОО. - Ф. 2.- Оп. 7.- Д. - 536. -Л. 1.
⁹ Там же. - Л. 46-47.
¹⁰ Давтян Д.А. Геноцид армян глазами одесситов. - Одесса: Люмбер, 2011. - С. 35.
¹¹ Одесские новости. - 1914. - 29 ноября.
¹² Давтян Д.А. Геноцид армян глазами одесситов. - С. 37.
¹³ Одесские новости. - 1915. - 18 мая.
¹⁴ Давтян Д. А. Геноцид армян глазами одесситов. - С. 44.
¹⁵ Давтян Д.А. Геноцид вірмен в Османській імперії 1915-1917 рр. та Одеська громадськість (за матеріалами місцевих часописів)// Інтелігенція і влада. - 2008. - № 8. - С. 108.
¹⁶ Армяне и война. - 1916. - № 1.- С. 23.
¹⁷ Югобеженец. - 1915. - № 1. - 1 ноября.
¹⁸ Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914-1918 рр.). - Харків: ХНАМГ, 2010. - С. 297.
¹⁹ Давтян Д.А. Геноцид армян глазами одесситов. - С. 67.

Євген Джумига (Чорноморськ, Україна)

ІСТОРІЯ БІЖЕНЦІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ДОРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД В ОДЕСІ (1914 - лютий 1917 р.): ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛ

Перша світова війна, сторіччя від початку якої відзначили у 2014 р., стала подією, що кардинальним чином змінила історію людства та розпочала криваве «коротке ХХ століття». Історіографія цієї війни, яка на Заході отримала назву «тотальної» та «великої», нараховує приголомшливу кількість наукових та публіцистичних видань. Американський та французький дослідники Дж. Уінтер і Е. Прост у своїй історіографічній розвідці відзначають, що лише для прочитання усієї літератури з історії війни знадобиться декілька життів. Так, у Бібліотеці сучасних міжнародних документів у Парижі зберігається приблизно 5 000 найменувань джерел та літератури. Однак це не означає, що усі її аспекти детально досліджені. Війна призвела до глобальних соціальних трансформацій, в тому числі до виникнення такого явища, як біженство. Російська імперія не знала до цього конфлікту напливу такої кількості людей. Згідно офіційної статистики, біженці нараховували на кінець 1915 р. 3,3 млн. людей. До квітня 1916 р. було зафіксовано ще 500 000 осіб, поза тими, хто перебував на Кавказі. На початку 1917 р. враховуючи офіційно не зареєстрованих осіб в імперії знаходилося понад 6 млн. біженців, тобто вони складали приблизно 5% усього населення імперії¹.

Вітчизняні науковці, як правило, зверталися до окремих аспектів війни - військові дії, плани країн Антанти та Троїстого союзу, формування УСС, ставлення українських політичних сил до війни тощо. Проте однією з перспективних тем, лакун в українській історіографії є соціальна історія війни. І хоча в останні роки у вітчизняній історичній науці почали з'являтися наукові розробки присвячені біженцям, благодійній діяльності, іншим питанням соціальної історії, ці питання все ще залишаються недостатньо дослідженими, насамперед на регіональному рівні. Незважаючи на те, що Одеса на початку ХХ ст. було одним з найбільших прифронтових міст, економічним та культурним центром південно-західної частини Російської імперії, її історія цього періоду майже не досліджена. Не висвітленою залишається історія біженців, які перебували у місті протягом 1914-1917 рр. Очевидно, що така ситуація склалася внаслідок певного ігнорування тематики Першої світової війни на користь подій революції 1917-1921 рр. та Другої світової війни як в радянській історіографії, так певною мірою, в сучасній українській історичній науці.

Серед тих напрацювань з історії Першої світової війни, які торкаються біженців, жодне не присвячене безпосередньо Одесі. Але, можна виділити окремі монографії та наукові статті, в яких згадуються біженці міста.

Слід відзначити ґрунтовну монографію професора Манчестерського університету Пітера Гетрелла «Whole Empire Walking: Refugees in Russia during the First World War». Він згадує комітет допомоги вірменським біженцям в Одесі, польських біженців, а також приділяє увагу галицьким біженцям та політиці їх асиміляції і навірненню місцевим комітетом до православ'я².

Детально проаналізували у монографії «Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej» становище польських біженців у Російській імперії М. Коженювські, М. Мадзік та Д. Тарасюк. На їх думку, важливе значення для біженців з польських губерній мав той факт, що в Україні, як і в Білорусі, значну частину місцевого населення становила польська спільнота. Тому біженці могли знайти там підтримку, а наявність заможних поляків та їх соціальних зв'язків забезпечували їх не тільки дахом над головою, але й роботою та додатковими коштами. Саме тому цілком закономірним було те, що Одеса стала одним з центрів перебування польських біженців у роки війни. Згадують історики створений ще у листопаді 1914 р. одеський відділ Польського товариства допомоги постраждалим від війни, який очолив Я. Міодушевський³.

В українській історіографії одним з найбільш розроблених питань соціальної історії Першої світової війни є тема біженців. Харківська дослідниця Л. Жванко присвятила цій темі ґрунтовну монографію, в якій приділена увага і Одесі⁴, та видала збірник документів⁵. Досліджують проблеми біженців та евакуації на українських землях у роки війни інші історики: П. Кліщинський⁶, Т. Лазанська⁷, Т. Лихачова⁸, І. Кучера⁹ та ін. Л. Білоус займається історією єврейських біженців та єврейським питанням у роки війни¹⁰. Українські дослідники приділяють достатньо багато уваги історії добродійності, в контексті якої розглядають біженство. Так, слід відзначити роботи О. Донік¹¹, Н. Загребельної та І. Коляди¹² тощо. Проте, в зазначених роботах, так само, як і в ґрунтовній монографії «Велика війна 1914-1918 рр. і Україна»¹³ історія біженців Одеси фактично не відображається.

Висвітленню даного питання одеські історики приділяють більшу увагу. Серед їх праць можна виділити групу досліджень, присвячених окремим національним групам Одеси. Так, вплив війни на вірменське населення міста дослідив Л. Калуст'ян¹⁴. С. Зінько присвятив статтю польським громадським організаціям, які опікувалися біженцями у роки війни¹⁵. О. Музичко проаналізував становище галицьких українців в Одесі в зазначений період. У своїй статті він, зокрема, відзначає, що метою Галицько-Руського товариства, яке опікувалося українськими біженцями з Галичини, було сприяння їх ментальній, релігійній, мовній русифікації¹⁶. Благодійну діяльність в Одесі у період Першої світової війни досліджує І. Гребцова. Зокрема, вона висвітлила участь викладачів та студентів Новоросійського університету у наданні допомоги біженцям¹⁷. Історія біженців міста розглядається також у монографії «Одесса в эпоху войн и революций. 1914-1920»¹⁸. Окремих аспектів історії біженців торкається автор даної статті. Зокрема, історія біженців Одеси висвітлена у дослідженнях, присвячених умовам життя дітей та жінок міста у період 1914-1917 рр.¹⁹ Можна припустити, що така недостатня увага до проблеми біженців у роки Першої світової війни в Одесі певною мірою обумовлена специфікою її джерельної бази.

Важливе значення для дослідження біженців мають архівні джерела. Проте, їх особливістю є розпорошеність, оскільки необхідну інформацію можна знайти як в офіційних документах владних структур (накази, розпорядження, інструкції тощо), так і особових фондах, листуванні, заявах від мешканців міста до влади тощо. Відсутні фонди, в яких зібрані документи з історії біженців. Тому пошук доводиться проводити по різних фондах.

Найбільш інформативними є джерела з фонду 16 «Одеська міська управа». Так, у ньому зберігаються документи, які торкаються багатьох питань життя одеського суспільства. Окремі документи відображають історію біженців. Зокрема, справа 46 (оп. 91) «Листування з дезінфекційною камерою і бактеріологічною станцією про боротьбу з інфекційними захворюваннями, сказом, про дезінфекційні заходи тощо» не присвячена конкретно питанням біженців, проте, в ній зберігаються документи щодо забезпечення відповідних санітарно-епідеміологічних заходів для біженців шляхом надання їм лазень та дезінфекції їх речей²⁰. Подібні документи містять і інші справи опису, наприклад, про хворобу біженки сербки²¹.

У фонді 2 «Канцелярія Одеського градоначальника» зберігаються документи, пов'язані з історією біженців Одеси. Зокрема, у спр. 3659 «Про заборону постановки спектаклів, виставок і т.п.» представлені прохання міській владі від біженців артистів, які добивалися виступу в Одесі²². Накази директорам гімназій та училищ щодо біженців, а також інформація про благодійну діяльність учнів зберігається у справах фонду 42 «Канцелярія попечителя Одеської учбової округи»²³. У фонді 449 «Одеське жандармське поліцейське управління залізниць» зберігаються документи про затримання та допит біженців, яких підозрювали у шпигунстві²⁴.

Слід відзначити, що документи з історії одеських біженців можна знайти і в архівах поза межами України. Зокрема, у справі 39 «Korrespondenja z Rady Zjazdow Polskich Organizacji» фонду 51 «Centralny Komitet Obywatelski Krolewstwa polskiego w Piotrogradzie» Arhiwum Akt Nowych (Варшава) представлені документи, пов'язані з організаціями, які опікувалися польськими біженцями в Одесі²⁵.

Серед опублікованих збірників документів слід відзначити видання, підготовлене харківським істориком Л. Жванко. В ньому представлені джерела з історії одеських біженців. В основному це статті з газет того часу - «Ведомости одесского градоначальства» та «Югобеженец». Лише один опублікований документ був взятий з фондів ДАОО²⁶.

Важливим джерелом для дослідження історії галицьких біженців в Одесі є брошура професора права Новоросійського університету П. Казанського «Галицко-русские беженцы в Одессе в 1915-16 г.». В ній детально розписана структура Галицко-руського благодійного товариства, його склад, умови життя біженців, заходи по наверненню до православної віри греко-католиків тощо²⁷.

Особливістю організації допомоги галичанам був її тісний зв'язок з православною церквою та намагання поширити серед біженців православ'я та російську мову. Ймовірно, що це було пов'язано з ідеєю загальноросійського єднання, яка зустрічала велике схвалення серед російської інтелігенції та вписувалась у концепцію «виправлення кордонів» імперії на заході²⁸. Тому особливу увагу Галицко-руське благодійне товариство приділяло духовному розвитку галичан, читанню різноманітних лекцій на релігійну тематику. Дорослі галичани проживали на Пантелеймонівському та Андріївському подвір'ях, а малолітні діти з матерями - на Іл'їнському подвір'ї. У результаті протягом 1916 р. приблизно 650 галичан змінили греко-католицьку віру на православ'я²⁹. Сам П. Казанський у брошурі підкреслював, що головною метою була саме духовна та просвітницька робота щодо галичан: «Надо было воспользоваться пребыванием их в России для того, чтобы пробудить дремавшее в них или извращенное народное самосознание, выяснить им судьбы Русского народа и «русской веры» в Галичине, сделать из них преданных сынов и дочерей святой Православной Церкви и общей матери великой Руси и верноподданных своего природного Русского Царя. И эти задачи, как мы увидим, были, по-видимому, удачно разрешены»³⁰.

Найбільш інформативним джерелом при висвітленні життя біженців Одеси у роки Першої світової війни є періодична преса. Специфічною рисою газет та журналів як історичного джерела є комплексний, синтетичний характер: у них представлено багато форм інформації (документальна, поточно-хронікальна, особового характеру тощо). Одеську періодичну пресу можна розділити на декілька груп: центральні російські газети та журнали, місцева періодична преса та спеціальні видання. Повідомлення, статті, оголошення, листи, офіційна інформація, які торкається біженців, активно публікувалися в щоденних одеських газетах - «Одесские новости», «Одесский листок», «Маленькие одесские новости», «Маленький одесский листок», «Копейка» тощо.

Участь церкви у забезпеченні біженців усім необхідним надає можливість прослідкувати видання «Херсонские епархиальные ведомости». Зокрема в ньому представлені матеріали про заснування та діяльність епархіального комітету про біженців³¹ та заклики, патріотичні статті щодо допомоги біженцям³².

Інформація щодо одеських біженців зустрічається і в інших газетах та журналах. Однак, найбільш інформативним виданням є спеціальна газета «Югобеженец». Вона містить офіційні документи місцевої влади, наприклад, «Руководство для управления общежитиями беженцев русской национальности в Одесском градоначальстве»³³, різноманітні оголошення, інформацію про діяльність національних комітетів (латиського, польського, єврейського тощо)³⁴.

Детальну інформацію про діяльність в Одесі першої загальнодержавної організації, яка допомагала біженцям в масштабах усієї країни, містить «Очерк деятельности Одесского отделения комитета ее Императорского высочества Великой княжны Татьяны Николаевны». В Одесі місцеве відділення Тетянинського комітету очолив міський градоначальник І. Сосновський. При відділенні були створені національні комітети (єврейський, польський, латиський, литовський). У звіті згадуються члени товариства, детально описується їх робота, подається структура комітету, характеризується діяльність комісії (трудова, медична, по влаштуванню дітей до навчальних закладів тощо, юридична, рахункова, реєстраційна тощо). В цілому, дається позитивна оцінка діяльності комітету та таким чином характеризується її результат: «Если теперь, ознакомившись с составом и учреждениями Одесского Татьянинского комитета, мы вновь возвратимся к нашим беженцам и сравним их настоящее состояние с тем, в каком они явились в Одессу: замороженными, оборванными, измученными, нас поразит огромная разница и во внешнем виде, и в душевном настроении. Они нашли в наших учреждениях обеспеченный покой и пропитание, они одеты и обуты в новое, им дано теплое платье, их дети определены в школы, им предоставлен заработок и обеспечена в случае нужды, санитарная помощь и юридическая, им протянута рука духовного утешения, они видят постоянно, ежедневно лиц, посвящающих им свое время и заботы»³⁵.

Важко переоцінити значення еґо-документів для дослідження матеріально-побутової та, особливо, ментальної складових історії біженців. Адже офіційні документи та статті в газетах в умовах цензури навряд чи можуть об'єктивно показати умови життя біженців. Однак, на жаль, слід відзначити брак мемуарних джерел про дореволюційний період Першої світової війни в Одесі. Значно більше спогадів торкається революційного періоду 1917-1921 рр., який, очевидно, у свідомості людей мав більше значення, ніж події війни у 1914-1917 рр. Безумовно, що на написання та видавництво спогадів про цей період вплинула цілеспрямована державницька політика СРСР, направлена на збір інформації про революцію. До того ж, у період Першої світової війни Одеса була віддалена від лінії фронту і уникнула військових дій, а події революції безпосередньо розвивалися у самому місті.

Не зважаючи на це, можна відзначити спогади польського біженця Б. Косовського, який у роки війни прибув з родиною до Одеси. Особливістю цих спогадів є те, що їх автор під час війни був дитиною, тому, з одного боку, вони мають надзвичайно важливе значення для дослідження теми дітей у війні, але, з іншого, досвід та інтереси дітей суттєво відрізнявся від дорослих, до того ж вони не мали доступу до багатьох сфер суспільного життя. Тому не всі аспекти життя польських біженців ці спогади висвітлюють. До того ж треба враховувати й соціальне походження Б. Косовського, який походив з забезпеченої родини і не отримував державну або благодійну допомогу. Він згадував, що у серпні 1915 р. була відкрита школа для польських біженців. Передбачалося, що там буде знаходитися приблизно 160 дітей. Спочатку планувалося, що школа матиме п'ять класів, однак вже через рік вона стала семирічною гімназією з повними правами середнього навчального закладу³⁶.

Отже, історія одеських біженців залишається фактично не дослідженою, відсутні спеціальні роботи, присвячені цьому питанню. Згадуються біженці міста епізодично у краєзнавчих працях та загальних дослідженнях з історії Першої світової війни. Документи з історії одеських біженців, що зберігаються у ДАОО, розпорошені та представлені у найрізноманітніших фондах. Найбільш інформативним джерелом є періодична преса, для їх ґрунтовного опрацювання. Відсутні спеціальні каталоги, описи, в яких були би проаналізовані фонди з історії біженців Одеси у зазначений період. Фактично відсутні еґо-документи, пов'язані з історією біженців Одеси до 1917 р. основним джерелом є матеріали періодичної преси, які представлені офіційними документами, повідомленнями, оголошеннями, статтями, листами, що допомагають висвітлити дане питання. Особливого значення набуває спеціальна газета «Югобеженец».

¹ Winter J. The Great War in History. Debates and Controversies, 1914 to present / J. Winter, A. Prost. - Cambridge University Press, 2005. - 250 p.

² Gatrell P.A Whole Empire Walking: Refugees in Russia during the First World War. - Bloomington: Indiana University Press, 1999. - 317 p.

- ³ Korzeniowski M. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej / M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk. - Lublin : Wyd. Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, 2007. - 238 s.
- ⁴ Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 - 1918 рр.). - Харків: ХНАМГ, 2012. - 280 с.
- ⁵ Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914-1918 рр.). - Харків: ХНАМГ, 2010. - 360 с.
- ⁶ Кліщинський П.В. Примусова евакуація населення й майна з прифронтових губерній Правобережної України у червні-жовтні 1915 р. // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. - 2009. - № 16. - С. 151-158.
- ⁷ Лазанська Т.І. Становище біженців України в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. - 2009. - № 16. - С. 196-240.
- ⁸ Лихачова Т. Становище біженців з Царства Польського та Східної Галичини у Російській імперії в роки Першої світової війни // Проблеми слав'янознавства. - 2009. - Вип. 58. - С. 79-89.
- ⁹ Кучера И.В. Добровольная и принудительная миграция населения Восточной Галиции в годы Первой мировой войны // Гілея: науковий вісник. - 2009. - № 19. - С. 10-16.
- ¹⁰ Білоус Л. Єврей як «ворог» та «офірний цап» в Російській імперії під час Першої світової війни // Магістеріум. Історичні студії. - 2010. - № 41. - С. 63-67.
- ¹¹ Донік О.М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. - 2005. - № 9. - С. 61-86.
- ¹² Загребельна Н.І. Роль Комітету її імператорської величності княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. - 2005. - № 9. - С. 87-91; Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914-1917 рр.) / Н.Загребельна, І.Коляда. - К., 2006. - 194 с.
- ¹³ Велика війна 1914-1918 рр. і Україна: у 2-х кн. / Упор. О.Реєнт. - Кн. 1: Історичні нариси. - К.: КЛЮ, 2014. - 784 с.
- ¹⁴ Калуст'ян Л.Х. Армянская диаспора Одессы. Очерк истории армянской общины Одессы. - Одесса: Астропринт, 1999. - 56 с.
- ¹⁵ Зінько С. Польські громадські організації м. Одеси // Поляки на Півдні України: історія і сучасність. - Одеса-Ополе-Ольштин, 2006. - Т. 1. - С. 231-235.
- ¹⁶ Музичко О.Є. «Твердий фермент української державності»: участь галичан в одеських подіях Української революції 1917 - початку 1920-х рр. // Український визвольний рух. - 2011. - № 16. - С. 110-140.
- ¹⁷ Гребцова И.С. Деятельность в Одессе организаций по оказанию помощи пострадавшим в военных конфликтах (вторая половина XIX - начало XX ст.) // Південна Україна: козацька та післякозацька доба (XVI-XX ст.). - Одеса : СПД Бровкін О.В., 2012. - С. 56-62.
- ¹⁸ Файтельберг-Бланк В. Одесса в эпоху войн и революций. 1914-1920 / В.Файтельберг-Бланк, В.Савченко. - Одесса : Optimum, 2008. - 336 с.
- ¹⁹ Джумига Є.Ю. Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914 - лютий 1917 рр.): соціально-економічний аспект // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. - К., 2011. - Вип. 19. - С. 369-379; Джумига Є.Ю. Трудова мобілізація та умови праці жінок Одеси у передреволюційний період Першої світової війни (1914-1916 рр.) // Гуржівські історичні читання. - 2012. - Вип. 5. - С. 117-119; Dzhumyga Ie. The Home Front in Odessa during the Great War (July 1914 - February 1917): the Gender Aspect of the Problem // Danubius. - 2013. - Vol. XXXI. - P. 225-242.
- ²⁰ Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. 16. - Оп. 91. - Спр. 46. - Арк. 84.
- ²¹ ДАОО. - Оп. 92. - Спр. 116. - Арк. 25.
- ²² ДАОО. - Ф. 2. - Оп. 1. - Спр. 3659. - Арк. 8, 51, 63.
- ²³ Там само. - Ф.42. - Оп. 35. - Спр. 1557. - Арк. 42.
- ²⁴ Там само. - Ф. 449. - Оп. 1. - Спр. 24. - Арк. 15-17.
- ²⁵ Archiwum Akt Nowych. - Zespol 51. - Sygn. 39.
- ²⁶ Жванко Л. Біженство... - 360 с.
- ²⁷ Казанский П. Галицко-русские беженцы в Одессе в 1915-16 г. - Одесса: Тип. Епархиального дома, 1916. - 50 с.
- ²⁸ Бахтурина А.Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. - М.: АИРО-XX, 2000. - С. 8.
- ²⁹ Sawicki M. Bohdana Kossowskiego wspomniena z pobytu w Odessie. 1915-1918 // Поляки на Півдні України та в Криму. - Одеса-Ополе-Вроцлав, 2007. - С. 10-38.
- ³⁰ Казанский П. Вказ. праця. - С. 8.
- ³¹ Помощь беженцам // Херсонские епархиальные ведомости. - 1915. - № 19. Отд. оф. - С. 502-503.

³² Откликнемся дружно все на нужды наших братьев-беженцев и братьев-воинов // Херсонские епархиальные ведомости. - 1915. - № 23. Отд. неоф. - С. 528-531.

³³ Руководство для управления общежитиями беженцев русской национальности в Одесском градоначальстве // Югобеженец. - 1915. - № 1 (1 ноября 1915). - С. 1-2.

³⁴ Общество вспомоществования бедным семействам поляков, пострадавшим от военных действий // Югобеженец. - 1915. - № 1 (1 ноября 1915). - С. 2; Латышский комитет // Югобеженец. - 1915. - № 1 (1 ноября 1915). - С. 2; Еврейский комитет // Югобеженец. - 1915. - № 1 (1 ноября 1915). - С. 2.

³⁵ Очерк деятельности Одесского отделения комитета ее Императорского высочества Великой княжны Татьяны Николаевны // Югобеженец. - 1916. - № 14 (12 февраля). - С. 2-3.

³⁶ Sawicki M. Bohdana Kossowskiego wspomniena z pobytu w Odessie... - S. 391-398.

Наталія Діанова (Одеса, Україна)

МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ АРХІЄПІСКОПА ХЕРСОНЬСЬКОГО І ТАВРІЙСЬКОГО ІНОКЕНТІЯ (БОРИСОВА)

Студіювання історії православної церкви впродовж XIX - XXI ст. не залишили поза увагою проблему діяльності ієрархів Південної України. В історичній літературі з'явилися дослідження, які стосувалися окремих персоналій, насамперед Херсонсько-Таврійського архієпископа Інокентія (Борисова). Їх авторами здебільшого були історики церкви XIX ст., які на основі принципів позитивізму досліджували різні віхи його багатовекторної діяльності. Розширення джерельної бази з церковної проблематики на сучасному етапі розвитку історичної науки сприяло активізації подальших студій з даної проблематики.

У Державному архіві Одеської області матеріали, що стосуються діяльності Інокентія (Борисова), відклалися в трьох фондах: «Херсонська духовна консисторія» (Ф. 37), «Одеське товариство історії і старожитностей» (Ф. 93) та в особовому фонді «Інокентій, архієпископ Херсонський і Таврійський» (Ф. 167). Найбільший комплекс архівних джерел єпархіального рівня зберігається у фонді «Херсонська духовна консисторія» (Ф. 37), який не рахуючи літерних, налічує 17 описів документів, які охоплюють 1752-1919 рр., хоч деякі з них відносяться й до більш пізнього періоду, і близько 6 200 одиниць зберігання. Там знаходиться значна кількість документальних матеріалів, які дають змогу репрезентувати різні напрями діяльності православного духовенства в XIX ст. Проте він є менш інформативним щодо діяльності Інокентія (Борисова). Певну інформацію про архієрея знаходимо в справі 1797 «Про смерть Преосвященного Інокентія, архієпископа Херсонського 26 травня 1857 р.», де відклалися діловодна документація Херсонської духовної консисторії. Зокрема, розпорядження обер-прокурора Св. Синоду секретарю консисторії від 10 червня 1857 р. написати доповідну записку про останні дні життя архієпископа, починаючи від його від'їзду з Криму. Вона мала включати детальну інформацію про кожний день життя Владика після повернення до Одеси, його передсмертні розпорядження, накази і слова. За дорученням секретаря Херсонської духовної консисторії така записка була написана скарбничим архієрейського будинку архімандритом Дионісієм¹.

Усі папери, кабінет і бібліотека Інокентія після його смерті були опечатані до розпорядження Св. Синоду. Лише 29 липня 1857 р. на ім'я єпископа Херсонського і Таврійського Димитрія (Муретова) із управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора надійшло повідомлення, що у відповідності з рішенням Св. Синоду від 10 лютого 1857 р. призначена комісія для розбору паперів і книг покійного Інокентія, до якої увійшов колезький асесор М. Палаузов². У 1887 р. він подарував Імператорській публічній бібліотеці збірку листів, адресованих Інокентію, яка залишилася йому в спадок від архієпископа. Вона складалася з дев'яти томів і налічувала 2 948 листів та повідомлень і становила 3 068 одиниць зберігання. Переважна більшість із них до цього часу знаходиться у фондах Відділу рукописів Російської Національної бібліотеки, де зберігається епістолярна спадщина Інокентія (Борисова)³.

Архієпископ користувався заслуженим авторитетом серед науковців. Підтвердження цього є розпорядження Імператорської Академії наук про написання біографічної записки про покійного академіка Інокентія (Борисова) Макарію (Булгакову) - на той час тамбовському єпископу (в подальшому Київському митрополиту). Він у листі до архієпископа Димитрія (Муретова), датованим 10 жовтня 1857 р., попросив надіслати із Херсонської духовної консисторії копію послужного списку Владики і запропонував колишнім його учням із Київської духовної академії (*дали* - КДА), які були священнослужителями в єпархії, надіслати свої спогади та рукописи його академічних лекцій. Відповідь була позитивною. Свої спогади про архієрея зголосилися написати кафедральний протоієрей І. Знаменський, професор Рішельєвського ліцею, протоієрей: М. Павловський, М. Соколов, С. Серафимов, А. Лебединцев та ієромонах Гедеон⁴. Макарій (Булгаков) підготував біографічну записку на засідання Другого відділення Академії наук по вшануванню пам'яті архієпископа, в якій відобразив деякі аспекти його діяльності⁵. Звичайно вона не могла претендувати на біографію Інокентія (Борисова). У ній бракувало інформації про життя архієпископа, на що вказали члени Академії наук. Тож постало завдання подальших пошуків матеріалів, які мали бути передані майбутньому біографу. Фактично це стало початком збору матеріалів про життя архієрея.

Одним із перших своїх спогади про Інокентія (Борисова) опублікував його колишній учень із КДА протоієрей Херсонсько-Таврійської єпархії А. Лебединцев⁶. У подальшому його приклад наслідували чисельні друзі і соратники архієпископа. Спогади очевидців значно поповнили групу наративних джерел про діяльність визначного ієрарха православної церкви.

На особливу увагу заслуговує документ, який дає можливість репрезентувати окремі напрями науково-історичної роботи Інокентія (Борисова). Активізації його історичних пошуків сприяло розпорядження Св. Синоду від 6 жовтня 1850 р. «Про укладання церковно-історичного і статистичного опису єпархії» в якості посібника для вивчення історії російської церкви. У пояснювальній записці говорилося, що одним із основних предметів духовної освіти є історія російської церкви яка є наукою, що служить важливою складовою частиною вітчизняної історії. Раніше цей предмет входив до загального курсу церковної історії, але після відкриття в 1838 р. у семінаріях окремих кафедр виникла потреба створення нового курсу по історії російської церкви, який мав викладатися в духовних навчальних закладах. До його програми мали увійти деякі події з історії церкви з детальним викладенням. З цією метою планувалося зібрати усі матеріали, які зберігалися в різних місцях духовних відомств, часто недоступних для дослідників. Єпархіальному єпископу доручалося скласти повну історію і статистичний опис ввіреної йому єпархії на основі джерел, які зберігалися в архівах і бібліотеках Консисторії, соборів і монастирів. Для виконання цієї роботи в Херсонській і Таврійській єпархії 13 грудня 1850 р. створено спеціальний Комітет на чолі із архієпископом, який складався із чотирьох членів і діловода (секретаря). До нього увійшли присутні Консисторії: ректор Херсонської духовної семінарії архімандрит Парфеній, ключар, ректор Одеських училищ протоієрей І. Знаменський, професор духовної семінарії протоієрей С. Серафимов і протоієрей Г. Попруженко. Діловодом призначено професора церковної історії Маркіана Гребинського. Члени комітету мали здійснити серйозну наукову роботу, яка полягала у пошуках матеріалів і джерел для повної реконструкції історії Херсонської і Таврійської єпархії⁷.

Поліпшенню евристичної роботи членів комітету сприяла реорганізація архіву Херсонської Духовної консисторії, яку здійснено за розпорядженням архієпископа від 20 грудня 1854 р.⁸ Процес реконструкції архіву розпочався ще в 1845 р. його попередником - Гавриїлом (Розановим), але тоді, попри усі зусилля секретаря архіву Васильєва, він не увінчався успіхом. Лише в 1855 р. вдалося усі справи пронумерувати і систематизувати у відповідності зі Статутом Консисторії. Тоді ж за абеткою було складено загальний реєстр, що давало можливість легко віднайти будь-яку справу. Впорядковано метричні книги, сповідальні розписи та формулярні списки, які розкладено за територіальним принципом у хронологічному порядку, що значно полегшувала роботу дослідників.

Досить репрезентативним для зазначеної проблематики є «Особовий фонд. Інокентій - архієпископ Херсонський і Таврійський», де відкритіся документальні матеріали про наукову діяльність архієрея. Цінність становить документ, який стосується праці Інокентія (Борисова) «Голгофа или последние дни земной жизни Господа нашего Иисуса Христа». Варто зазначити,

що це один із перших науково-літературних творів Інокентія, за який він у 1829 р. отримав науковий ступінь доктора богослов'я. При його написанні автор застосував новий - історико-археологічний метод, чим значно випередив свій час. Спочатку ця праця була опублікована в богословському академічному журналі «Христианское чтение» і викликала небувалий інтерес у суспільстві й недобррозичливу оцінку Св. Синоду й Московського митрополита Філарета (Дроздова), які звинувачували професора в неологізмі. Попри те, що цей твір став кращим здобутком християнської богословської літератури XIX ст., незабаром його заборонили. Застосування Інокентієм (Борисовим) нового, мало зрозумілого в Росії історико-археологічного методу, викликало сліпу підозрілість вищої церковної ієрархії і переслідування цензури⁹.

Згодом Філарет (Дроздов) у листі до Інокентія, датованим 26 лютого 1835 р. запевняв, що жодним чином не збирається переслідувати його за погляди, викладені у написаних роботах, а в 1841 р. навіть пропонував повторно перевидавати «Последние дни земной жизни Господа нашего Иисуса Христа», відзначаючи важливість даного твору¹⁰.

Інокентій планував вдосконалити свою працю, а для цього побувати на святих місцях, де проходило земне життя Спасителя. Ця подорож була його найбільшим бажанням, яке в силу різних причин так і не було реалізованим. Перероблений і вдосконалений твір архієпископ показував своєму другу - професору М. Максимовичу в 1840 р., перед тим, як мав відвезти його на цензуру до Філарета (Дроздова)¹¹.

Лише 18 листопада 1842 р. Владика отримав відповідь із Санкт-Петербурзького Комітету Духовної Цензури, де розглядався його рукопис «Голгофа или последние дни земной жизни Господа нашего Иисуса Христа», з підписом протоієрея Андрія Райновського. У ній зазначалося, що в рукописі є значна кількість місць, які вимагають уточнення, доповнення і виправлення. Комітет висловив щонайменше 26 концептуальних зауважень до тексту роботи і повернув рукопис автору на доопрацювання¹². Остаточний варіант роботи Інокентія (Борисова) під назвою «Последние дни земной жизни Иисуса Христа» отримав дозвіл цензури на окреме видання лише через тридцять років після першої появи в журналі «Христианское чтение».

Ця фундаментальна наукова праця архієрея отримала позитивну рецензію і схвалення переважної більшості духовенства та науковців, які розглядали Інокентія (Борисова) як великого проповідника і серйозного науковця, твори якого значно збагатили історичну та богословську науку.

Як свідчать документальні матеріали, визначна наукова діяльність Інокентія (Борисова) була відзначена провідними науковими інституціями, які обрали його своїм почесним членом. Серед них: Імператорська Російська академія наук (1836 р.), Одеське товариство історії і старожитностей (1840 р.), Московська духовна академія (1844 р.), Товариство сільського господарства Південної України (1849 р.), Київська духовна академія (1851 р.), Імператорське Російське географічне товариство (1851 р.), Імператорське Археологічне товариство (1851 р.), Імператорський Московський університет (1855 р.) та ін.¹³

21 грудня 1843 р. Київський генерал-губернатор Д. Бібіков надіслав листа Інокентію, в якому повідомляв про дозвіл імператора на створення в Києві наукового товариства під назвою «Тимчасова комісія для розбору давніх актів» і просив прийняти звання Почесного члена Комісії, враховуючи успішні історичні дослідження архієрея¹⁴. Слід зазначити, що ідея створення Київського товариства історії і старожитностей слов'яно-руських у 1841 р. належали М. Максимовичу й Інокентію (Борисову). Її підтримали члени гуртка любителів історії. Був написаний проект програми товариства і його Статут, які були відправлені до Петербурга. Але навесні 1841 р. Інокентій, за рішенням Св. Синоду, змушений був залишити Київ не дочекавшись офіційного рішення уряду. Лише в травні 1843 р. надійшло височайше повеління про заснування при Київському генерал-губернаторі наукової установи, але вже під іншою назвою.

На наукову діяльність Інокентія (Борисова) та його співпрацю з Одеським товариством історії і старожитностей (*далі - ОТИС*), вказують документи, що відклалися у фонді «Одеське товариство історії і старожитностей» (Ф. 93). Вони стосуються проблеми вивчення та збереження визначних пам'яток давнього християнства на Кримських землях. Архієпископ писав, що його завжди цікавили пошуки старожитностей, а тому він із великим задоволенням займається археологічними дослідженнями в південному краї, який має безліч пам'яток старовини¹⁵.

Свій проект реконструкції християнських пам'яток, надісланий до Св. Синоду, Інокентій виклав у «Записке о возобновлении древних святых мест по горам Крымским». У 1850 р. він організував роботи в Криму, націлені на пошуки і відновлення давніх християнських святинь і утворення там самостійної митрополії, так званого «Російського Афону». Архівні документи, які збереглися в зазначеному фондї, дають можливість відтворити лише окремі сюжети археологічних розкопок у Херсонесі, які стосуються пошуків церкви, де прийняв хрещення князь Володимир Святославович. Інокентій, який був добре знайомий з результатами археологічних досліджень, проведених у Херсонесі в 1827 р. за наказом адмірала Грейга. Тоді були здійснені розкопки чотирьох церков, найбільша з яких мала хрестоподібний вигляд. Архієпископ підтримав гіпотезу М. Мурзакевича, згідно з якою саме ця церква була місцем хрещення князя.

Теза про прийняття християнства князем Володимиром саме в знайденій хрестоподібній церкві має досить суб'єктивний характер. Подальші розкопки на території Херсонеса дали можливість знайти залишки інших церков. Про одну з таких знахідок З. Аркас 30 березня 1851 р. повідомив М. Мурзакевича, прохаючи, щоб він довів цю інформацію до відома Інокентія (Борисова). Церкву на руїнах Херсонеса частково відкопав лейтенант Шемякін, який самочинно шукав цінні старожитності. Ця церква знаходилась на відстані 120 сажнів від хрестоподібної, біля самого моря. Попереднє обстеження свідчить, що вона за своїми розмірами і внутрішнім убранством значно перевищувала ту, яку планував відбудувати архієпископ. Попри невелике положення та значне зруйнування знайденої церкви, З. Аркас вважав, що важко буде вирішити, в якій із них насправді хрестився князь Володимир. Разом із рапортом, він надіслав до ОПС складений ним план церкви, малюнки знайдених там фресок і уламки мармуру¹⁶.

У 1853 р. під керівництвом графа О.С.Уварова, який з дозволу Інокентія здійснював археологічні розкопки в Херсонесі, була відкопана велика і багата базиліка, що знаходилась біля самого берега моря. Про це відразу повідомив архієпископа Інокентія ігумен Василь. Він писав, що граф О.С.Уваров 7 листопада почав розкопки, в результаті яких майже відразу знайшов верхівки мармурових колон і уламки деяких постаментів¹⁷.

Зазначені знахідки ніяким чином не вплинули на наміри Інокентія (Борисова). Згідно з його розпорядженням відбулися розкопки фундаменту хрестоподібної церкви, проведені ієромонахом кіновії Василем (Юдіним) спільно із членами ОПС М. Мурзакевичем і З. Аркасом, які зняли план цієї церкви та житлових приміщень, що знаходились поруч. Наслідком проведеної роботи стала доповідна записка М. Мурзакевича про відбудову Херсонеської церкви, де на основі власних польових досліджень і залученої літератури, обгрунтовано належність хрестоподібної церкви до стародавніх християнських храмів. Незаперечним доказом слугували внутрішня архітектура приміщення та залишки фундаменту. Автор був впевнений, що хрестоподібна церква в Херсонесі була соборною, про що свідчать прибудовані покої. Вона була названа в честь одного з перших проповідників християнства в Херсонесі Таврійському (310 р.) єпископа Василя. М. Мурзакевич вважав, що саме в цій церкві прийняв хрещення князь Володимир і відбудувати її необхідно в строгій відповідності до її первісного вигляду¹⁸. Виконуючи доручення Інокентія, єпархіальний архітектор Отто та М. Мурзакевич розробили проект реконструкції храму, який архієпископ у 1853 р. особисто представив на розгляд Синоду.

Ще одним підтвердженням достовірності запропонованої версії про місце хрещення князя Володимира стала знахідка фундаменту великого будинку, який стояв праворуч від хрестоподібної церкви, та стіни з перегородками за вівтарем. Це давало підставу стверджувати, що були відкопані царський терем і царицина палата, які знаходились там у відповідності з літописом. Про це відкриття 6 листопада 1853 р. написав Інокентію ігумен Василь (Юдін), який був довіреною особою архієпископа в Херсонесі. До свого повідомлення Василь додав складений ним план розкопок і виконаних робіт по відбудові хрестоподібної церкви¹⁹.

Документальні матеріали, які дають можливість більш повно висвітлити процес реконструкції церкви, освяченої в ім'я князя Володимира, та інших християнських пам'яток Криму зберігаються у Відділі рукописів Російської Національної Бібліотеки та Державному архіві Автономної Республіки Крим.

Таким чином, масив документів, виявлених у фондах Держархіву Одеської області є важливим підґрунтям для дослідження наукової діяльності архієпископа Інокентія (Борисова).

Вони дозволяють репрезентувати окремі сюжети багатовекторної наукової роботи архієрея: його історичну діяльність, співпрацю з ОПС, вивчення та збереження християнських пам'яток на теренах Херсонсько-Таврійської єпархії.

- ¹ Держархів Одеської області (ДАОО). - Ф. 37 (Херсонська духовна консисторія). - Оп. 1. - Спр. 1797. Про смерть Преосвященного Інокентія, архієпископа Херсонського 26 травня 1857 р. - Арк. 23, 30.
- ² Там само. - Арк. 38, 53.
- ³ Відділ рукописів Російської Національної бібліотеки. - Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.
- ⁴ ДАОО. - Ф. 37. - Оп. 1. - Спр. 1797. - Арк. 63-65.
- ⁵ Макарий (Булгаков), митр. Биографическая записка о преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом // Ученые записки второго отделения императорской Академии наук. - СПб., 1859. - Кн. 5. - С. XXXVIII - LIV.
- ⁶ Лебединцев А. Воспоминания о Преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом // Прибавление к Херсонским Епархиальным ведомостям. - 1862. - № 1. - С. 30-63.
- ⁷ ДАОО. - Ф. 37. - Оп. 1. - Спр. 1646. Про укладання церковно-історичного і статистичного опису єпархії. - Арк. 1-3.
- ⁸ ДАОО. - Ф. 37. - Оп. 1. - Спр. 1749. Про впорядкування архіву Консисторії. 1854-1855 рр. - Арк. 1-6.
- ⁹ Діанова Н.М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти: кінець XVIII - початок XX ст. - Одеса: Фенікс, 2012. - С. 90, 92.
- ¹⁰ Барсов Н.И. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического : в 2 вып. / Н.И.Барсов. - Вып. 1. - СПб.: Елеонский, 1884. - С. 49-51.
- ¹¹ Максимович М.А. Письма о Киеве и воспоминание о Тавриде. - СПб.: тип. А. Трашкеля, 1871. - С. 65-67.
- ¹² ДАОО. - Ф. 167. Інокентій, архієпископ Херсонський і Таврійський (особовий фонд). - Оп. 1. - Спр. 3. Листування про вчену діяльність архієпископа Інокентія. 1836-1855 рр. - Арк. 3-6.
- ¹³ Там само. - Арк. 1, 2, 14, 20, 28, 33, 38.
- ¹⁴ Там само. - Арк. 7.
- ¹⁵ Там само. - Арк. - Арк. 33-37.
- ¹⁶ ДАОО. - Ф. 93. Одеське товариство історії і старожитностей. - Оп. 1. - Спр. 44. Зібрання та опис Херсонських старожитностей. 28 лютого 1844 р. - 12 грудня 1861 р. - Арк. 33-35.
- ¹⁷ Там само. - Арк. 52.
- ¹⁸ Там само. - Арк. 42-45.
- ¹⁹ Там само. - Арк. 5-51.

Оксана Іваненко (Київ, Україна)

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УНІВЕРСИТЕТУ СВ.ВОЛОДИМИРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX - ПОЧАТКУ XX ст. ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ МІСТА КИЄВА

На тлі започаткованого наприкінці 1980-х - на поч.1990-х рр. стрімкого піднесення суспільного інтересу до історії міжнародних зв'язків України невпинно зростає значення досліджень співпраці вітчизняних університетів, як осередків культури й новітніх суспільно-політичних ідей, із провідними зарубіжними науково-освітніми центрами. Водночас процес відтворення цілісної картини історії міжнародних зв'язків навчальних закладів України ще далекий від завершення. Введення до наукового обігу нового фактологічного матеріалу з даної проблематики сприятиме розвитку концептуальних засад вітчизняної історіографії, зорієнтованих на об'єктивне висвітлення значення міжнародної співпраці науково-освітніх закладів України в історії Російської імперії, зокрема її інтеграції до європейського цивілізаційного простору, замість змалювання похмурого образу неповноцінної, унаслідок тиску російської колоніальної політики, української культури.

Загалом здобутки сучасної історіографії мають важливе значення для осмислення історичної ролі України в загальноєвропейському науково-освітньому процесі. Здійснити їх подальший розвиток з метою з'ясування масштабів і специфіки, відтворення узагальнюючої картини співпраці вчених вітчизняних університетів із провідними науковими установами світу в галузі гуманітарних і природничих наук дає можливість інформація, почерпнута з архівних матеріалів. Значний масив документів з історії міжнародних культурно-освітніх та наукових зв'язків зберігається у фонді «Київський університет» (Ф. 16) Державного архіву міста Києва, де зосереджені матеріали щодо відкриття університету (1834), організації навчально-виховного процесу, обрання посадових осіб, фінансово-звітна і діловодна документація, статистичні дані, послужні списки викладачів, навчальні програми, відомості про нагляд за «політично неблагонадійними», офіційне листування з керівництвом карально-адміністративних органів Російської імперії.

Документи фонду містять цінну інформацію щодо міжнародних зв'язків учених університету Св. Володимира, передусім їхньої участі в різноманітних наукових форумах. Загалом на тлі загальної картини поживлення міжнародної співпраці вітчизняних науково-освітніх закладів упродовж 60-х рр. XIX ст. з боку адміністративних органів не завжди приділялася належна увага визначним подіям європейського наукового життя. 1866 року повідомлення про «вкрай виснажені кошти» отримав від міністерства народної освіти ординарний професор кафедри теоретичної хірургії Київського університету Х.Я. фон Гюббенет у відповідь на прохання профінансувати поїздку на Міжнародний офтальмологічний конгрес у Відні (1866), куди делегували по декілька своїх учасників навіть такі малі, порівняно з Росією, держави, як Баварія, Саксонія та ін.¹ Зрештою, за клопотанням Ради Університету, для участі в конгресі професор був звільнений у відпустку за кордон на літній вакаційний час². 1869 року фон Гюббенет репрезентував свій науковий доробок на міжнародній конференції представників товариств опікування пораненими й хворими воїнами в Берліні³. Під час франко-пруської війни 1870-1871 рр. він узяв участь у діяльності створеного в Базелі міжнародного агентства для допомоги пораненим і хворим армії, що воювали⁴.

У серпні 1867 року юридичний факультет, посилаючись на брак часу для підготовки, відхилив запрошення королівської комісії Міжнародного статистичного конгресу взяти участь у його шостій сесії, що розпочала свою роботу 29 вересня у Флоренції⁵.

Міжнародна співпраця ординарного професора кафедри астрономії і геодезії М.Ф.Хандрикова, передусім закордонна поїздка 1871 року, сприяла оновленню університетської астрономічної обсерваторії відповідно до новітніх тенденцій розвитку світової науки і техніки⁶. У 1873 р. вчений отримав відрядження на Віденську всесвітню виставку, де його зацікавили астрономічний і геодезичний відділи⁷. Улітку 1875 року він відвідав Гамбург та замовив у механіків Репсольдів меридіанний круг для обсерваторії університету⁸.

Ординарний професор кафедри анатомії В.О.Бец 1872 року взяв участь у з'їзді природознавців і лікарів у Лейпцигу, де його дослідження здобули високу оцінку, передусім - визначного німецького фізіолога Е.-Г.Дюбуа-Реймона. Позитивні відгуки про наукові винаходи київського вченого були вміщені в австрійській періодиці за 1873 рік⁹.

Науковці Університету Св. Володимира брали активну участь в організації найважливіших заходів європейського культурного життя. Професори П.П.Алексєєв і В.О.Бец входили до складу створеного в Києві допоміжного Комітету з участі Росії у Віденській всесвітній виставці 1873 року, повноваження якого поширювалися на Волинську, Катеринославську, Київську, Курську, Орловську, Подільську, Полтавську, Харківську, Чернігівську, Ставропольську губернії і землі Війська Донського¹⁰. Результатом відвідання екстраординарним професором кафедри технічної хімії М.А.Бунге Віденської (1873) і Паризької (1878) всесвітніх виставок стали публікації оглядів новітніх досягнень світової цукрової промисловості. Окрім того, на Віденську всесвітню виставку від Київського університету були відряджені: заслужений ординарний професор кафедри мінералогії та геології К.М.Феофілактів, ординарний професор по кафедрі чистої математики П.Е.Ромер, ординарний професор фізики М.П.Авенаріус, ординарний професор по кафедрі хімії Ф.М.Гарніч-Гарницький, ординарний професор кафедри чистої математики М.Є.Ващенко-Захарченко, ординарний професор прикладної математики І.І.Рахманінов¹¹.

1876 року ординарний професор кафедри державного лікарезнавства Ф.Ф.Ергардт здійснив подорож до Західної Європи, упродовж якої відвідав міжнародну виставку взуття у Берні, вдосконалив свої знання із судової медицини¹². Наступного року закордонне відрядження отримав доцент по кафедрі хімії О.І.Базаров - задля участі у святкуванні 400-літнього ювілею Тюбінгенського університету¹³.

Завдяки вітчизняним університетам серед наукової громадськості поширювалися відомості про різноманітні міжнародні наукові форуми, оголошення конкурсів на отримання премій, святкування ювілейних дат провідних європейських науково-освітніх установ. Так, у лютому 1884 року австро-угорський посол у Росії поінформував керівництво Університету Св. Володимира про запланований на 16-23 квітня Міжнародний орнітологічний конгрес, організований Віденським орнітологічним товариством, що діяло під патронатом спадкового принца ерцгерцога Рудольфа. У 1886 році ректор отримав від міністерства освіти повідомлення, поширюване бельгійським посланником у Росії, щодо організованого королем Бельгії третього міжнародного конкурсу (1889) на здобуття призу в 25 тис. франків за кращу працю про електрику, її сучасний прогрес і перспективи розвитку¹⁴. 1890 року повірений у справах Австро-Угорщини повідомив про проведення в травні наступного року в Будапешті Міжнародного орнітологічного конгресу¹⁵. У 1891 році Київський університет був поінформований щодо організації у серпні Міжнародного географічного конгресу в Берні¹⁶, цього ж року за ініціативою фізико-математичного факультету київські вчені надіслали привітання із 70-літнім ювілеєм знаменитому німецькому вченому-природознавцю Г.Л.Ф. фон Гельмгольцу¹⁷. У 1893 році керівництво університету отримало інформацію про заплановані на квітень наступного року Міжнародний медичний конгрес і гігієнічну виставку в Римі¹⁸. 1894 року австро-угорське консульство в Києві надало відомості щодо проведення в Будапешті VIII Міжнародного конгресу гігієни й демографії¹⁹.

Водночас в університеті Св. Володимира набула розвитку традиція вшанування пам'ятних дат історії зарубіжних країн. 1888 року до Белграда була направлена перекладена Т.Д.Флоринським французькою мовою вітальна телеграма з нагоди 100-річчя В.С.Караджича²⁰, а 1898 року до Сербської Королівської Академії надіслана телеграма у зв'язку з відзначенням у Сербії перенесення з Відня до Белграда праху В.С.Караджича²¹. 1880 року Рада Київського університету отримала повідомлення від ректора Будапештського університету щодо святкування столітньої річниці відновлення цього закладу за правління королеви Марії Терезії²².

Вирушивши влітку 1889 року за кордон, екстраординарний професор кафедри порівняльного мовознавства та санскриту Ф.І.Кнауер звернувся до ректора з проханням продовжити термін його відрядження задля участі у з'їзді орієталістів у Стокгольмі та налагодження зв'язків із його учасниками, передусім, індійськими вченими. У своєму клопотанні, підтриманому міністром народної освіти, він зазначав: «Цими днями отримав я від індійського вченого Dhruva листа, в якому він повідомляє, що привезе для мене до Стокгольма декілька нещодавно здобутих ним рукописів, очікуючи, що і я буду на з'їзді, для особистої їх передачі»²³.

1891 року на літній вакаційний час за кордон були відряджені: ординарний професор по кафедрі теоретичної фізики М.М.Шиллер - на з'їзд електрофізиків у Франкфурті-на-Майні; ординарний професор кафедри мінералогії і геології П.М.Венюков - з метою здійснення геологічного дослідження й відвідання зарубіжних музеїв та участі спільно з екстраординарним професором по кафедрі мінералогії і геології П.Я.Армашевським у V Міжнародному геологічному конгресі у Вашингтоні²⁴.

У квітні 1892 року міністерство народної освіти надало ординарному професору кафедри порівняльного мовознавства та санскриту Ф.І.Кнауеру дозвіл на закордонне відрядження задля дослідження санскритських рукописів у бібліотеках Берліна, Парижа, Лондона та участі в IX Міжнародному конгресі орієталістів у Лондоні²⁵. Того ж року ординарний професор кафедри акушерства Г.Є.Рейн і ординатор акушерської клініки Г.Писемський були командировані на I Міжнародний гінекологічний конгрес у Брюсселі (14-19 вересня), а ординарний професор кафедри механіки Г.К.Суслов - на математичну виставку в Нюрнберзі (10-18 вересня)²⁶.

За сприяння Київського університету активно популяризувалися новини наукового життя зарубіжного слов'янства, зокрема надана посольством Австро-Угорщини в Росії інформація щодо проведення влітку 1896 року в Празі міжнародної виставки з аптекарського мистецтва ²⁷.

Наукова кореспонденція була невід'ємною складовою міжнародних зв'язків Київського університету, до якого у 1901 році надійшло повідомлення про святкування 450-літнього ювілею університету Глазго (Велика Британія). Представити на ньому київську наукову колегію було доручено заслуженому ординарному професору кафедри всесвітньої історії І.В.Лучицькому ²⁸. Наступного року, у відповідь на запрошення Північно-Західного університету - одного з найстаріших вишів Іллінойсу (США), розташованого в північному передмісті Чикаго Еванстоні - узяти участь у церемонії введення на посаду його нового президента Едмунда Джейнса Джеймса, Рада Університету Св. Володимира ухвалила рішення про неможливість відрядження своїх делегатів у зв'язку з «настанням навчальних занять» ²⁹. До Сіднейського університету з нагоди його 50-літнього ювілею було надіслано вітальний адрес латинською мовою (1902). Делегатом від Київського університету на святкуванні 500-літнього ювілею Краківського університету (1902) ³⁰ історико-філологічний факультет обрав ординарного професора всесвітньої історії літератури М.П.Дашкевича. Утім, він не зміг прибути на церемонію, і письмове привітання відправили до Кракова поштою ³¹. 1909 року надійшло повідомлення щодо проведення з 23 по 31 липня в м. Бове V конгресу Французького товариства дослідження доісторичних часів ³², а з 3 по 7 серпня в Женеві - Міжнародного конгресу психології ³³; у 1910 році - щодо XVII Міжнародного конгресу американістів (16-21 травня, м. Буенос-Айрес) ³⁴; Міжнародного конгресу нумізматики, сфрагістики й медальєрного мистецтва (червень, м. Брюссель) ³⁵; Конгресу з питань сімейного виховання (21-25 серпня, м. Брюссель) тощо.

На початку XX ст. в Університеті Св. Володимира акумулювалася інформація щодо найважливіших подій громадсько-культурного життя Європи й Північної Америки і передусім - міжнародних наукових зв'язків у галузі природничих наук. За посередництва німецького посольства в Санкт-Петербурзі та міністерства народної освіти Російської імперії у 1901 році до університету надійшли відомості щодо проведення з 31 липня по 30 серпня V Міжнародного зоологічного конгресу в м. Берліні ³⁶. 1902 року французький посол у Санкт-Петербурзі надав інформацію про шосту сесію Міжнародного конгресу гідрології, кліматології і геології у Греноблі ³⁷. 1905 року було отримано повідомлення про організацію під патронатом уряду Бельгії I Міжнародного конгресу з радіології та іонізації (12-14 вересня, м. Люттіх) ³⁸; 1909 - щодо проведення з 4 по 10 квітня в Алжирі VII Міжнародного конгресу з гідрології, кліматології, геології і фізичної терапії ³⁹. Від російського відділу організаційного комітету VII Міжнародного конгресу з прикладної хімії (27 травня - 2 червня 1909 р., м. Лондон) Київському університету було адресоване запрошення, у відповідь на яке фізико-математичний факультет ухвалив рішення надіслати офіційне вітання його учасникам ⁴⁰.

Університет також отримав інформацію про III Міжнародний конгрес ботаніки в Брюсселі (1910) ⁴¹; Міжнародний конгрес з радіології та електрики під патронатом короля Бельгії Альбера I (13-15 вересня 1910 р., м. Брюссель) ⁴²; святкування 250-літнього ювілею Королівського товариства природознавства (1912 р., м. Лондон) ⁴³; VIII Міжнародний конгрес з прикладної хімії (4-13 вересня 1912, м. Вашингтон) ⁴⁴.

1902 року ординарний професор кафедри порівняльного мовознавства Ф.І.Кнауер був відряджений на Міжнародний з'їзд орієнталістів у м. Гамбурзі (4-10 вересня) ⁴⁵; лектор німецької мови М.Брунєк - на філологічний з'їзд у Бреславлі ⁴⁶. У вересні того ж року ординарний професор кафедри чистої математики Д.О.Граве був командирований до Християнського університету задля вручення його Сенату вітального адресу з нагоди вшанування 100-ліття від дня народження математика Н.-Г.Абеля ⁴⁷.

Відрядження на XIV Міжнародний медичний з'їзд у Мадриді (1903) отримали ординарні професори кафедри фізіології С.І.Чир'єв, хірургічної патології і терапії О.Д.Павловський, гігієни В.Д.Орлов, терапевтичної госпітальної клініки К.Е.Вагнер та кафедри дитячих хвороб І.В.Троїцький ⁴⁸.

На XV сесію Міжнародного конгресу орієнталістів в Алжирі (1905) від Київського університету відрядили Ф.І.Кнауера - ординарного професора кафедри порівняльного мовознавства. Робочими мовами конгресу були французька, англійська, німецька, іспанська, італійська, латина, арабська. Його організатори подбали про велику екскурсійну програму, що поєднувала туристичні прогулянки Африкою й наукові подорожі⁴⁹. У літній канікулярний час 1905 року заслуженому ординарному професору всесвітньої історії літератури М.П.Дашкевичу було надане закордонне відрядження для дослідження історії середньовічної літератури Заходу в бібліотеках Австро-Угорщини, Німеччини й Італії⁵⁰. Того ж року ординарні професори кафедри класичної філології Ю.А.Кулаковський і кафедри теорії та історії мистецтв Г.Г.Павлуцький були відряджені на Міжнародний археологічний конгрес в Афінах, присвячений питанням збереження античних пам'яток, видання археологічної літератури, викладання археології⁵¹. У 1907 році ординарний професор кафедри гігієни В.Д.Орлов був командирований на XIV З'їзд лікарів з гігієни і демографії (Берлін)⁵².

З нагоди святкування 350-літнього ювілею Женевського університету (1909) ординарний професор кафедри всесвітньої історії П.М.Ардашев підготував вітальний адрес від Київського університету: «...En se rappelant tant de noms distingués qui font la gloire de l'Université de Genève et la fierté du monde civilisé, l'Université Impériale de Saint-Wladimir exprime à sa soeur aînée de Genève sa sincère admiration et lui adresse ses vœux fraternels et émus: vivat, crescat, floreat!»⁵³ («Пам'ятаючи так багато видатних імен, які є славою Женевського університету і гордістю цивілізованого світу, Імператорський Університет Святого Володимира висловлює своїй женеvській старшій сестрі щире захоплення й надсилає їй своє дружнє й палке побажання: життя, зростання, процвітання!»).

Задля участі у відзначенні 500-літнього ювілею Лейпцизького університету та вручення вітального адресу (1909) ординарний професор класичної філології І.А.Леціус отримав відрядження до Німеччини⁵⁴. Фізико-математичний факультет Київського університету прийняв рішення про направлення своїх делегатів на святкування в Кембріджському університеті 100-ліття з дня народження Ч. Дарвіна (22-24 червня). Водночас член університетської Ради, професор богослов'я, протоієрей П.Я.Светлов уважав участь університету у відзначенні ювілею Дарвіна небажаною з мотивів «наукових, релігійних і суспільних»⁵⁵.

На XVI Міжнародний конгрес лікарів у Будапешті (1909), організований під патронатом імператора Австро-Угорщини Франца-Йосифа I, від Університету Св. Володимира були командировані заслужені ординарні професори кафедри фізіології С.І.Чир'єв і терапевтичної госпітальної клініки К.Г.Трітшель, ординарні професори кафедри хірургічної патології О.Д.Павловський, патологічної анатомії В.К.Високович, терапевтичної госпітальної клініки К.Е.Вагнер, ординатор факультетської терапевтичної клініки М.Д.Стражеско та ін.⁵⁶

До Київського університету регулярно надходили повідомлення щодо міжнародних наукових форумів у галузі медицини, зокрема, XI Міжнародного конгресу з офтальмології (2-7 квітня 1909, м. Неаполь); Міжнародного конгресу з гігієни харчових продуктів (1910, м. Брюссель)⁵⁷; V Міжнародного конгресу з медичної електрології і радіології під патронатом короля Іспанії Альфонса XIII (13-18 вересня 1910, м. Барселона)⁵⁸; IV Міжнародного конгресу з питань лікування душевно хворих (3-7 жовтня 1910, м. Берлін)⁵⁹; Міжнародної виставки з гігієни під патронатом короля Саксонії Фрідріха Августа III (1911, м. Дрезден)⁶⁰; Міжнародного протитуберкульозного конгресу, організованого за сприяння короля Італії Віктора Емануїла III (1911, м. Рим)⁶¹; Конгресу з питань психології і фізіології спорту (7-11 травня 1913, м. Лозанна)⁶²; III Міжнародного конгресу з неврології і психіатрії (20-26 серпня 1913, м. Гент)⁶³; IV Міжнародного конгресу з питань шкільної гігієни під патронатом президента В. Вільсона (25-30 серпня 1913, м. Буффало, США)⁶⁴; IV Міжнародного конгресу з питань гігієни житла у складі відділень гігієни еміграції, колоніальної гігієни, гігієни портів і пароплавів (31 серпня - 7 вересня 1913, м. Антверпен)⁶⁵.

У 1910 році делегатами на I Міжнародному конгресі адміністративних наук у Брюсселі, організованому при дворі короля Бельгії Альбера I (28-31 липня), від Університету Св. Володимира були заслужений ординарний професор по кафедрі міжнародного права О.О.Ейхельман і ректор М.М.Цитович⁶⁶.

Отже, основним джерелом інформації з історії міжнародної співпраці Університету Св. Володимира є матеріали фонду «Київський університет» (ф.16) Державного архіву міста Києва, де відклався великий обсяг діловодної документації: протоколів засідань деканатів та університетської Ради, річних звітів про діяльність університету, офіційного листування з попечителем Київського навчального округу й міністерством народної освіти, справ щодо закордонних відряджень учених. Ці документи характеризуються високим рівнем інформативності, проливають світло на широкий спектр зв'язків Університету Св. Володимира з провідними світовими науково-освітніми центрами, головним чином європейськими, оскільки містять відомості про обмін літературою, обладнанням і музейними експонатами, наукову кореспонденцію, спільне вшанування пам'ятних історичних дат, зарубіжні стажування й участь у міжнародних конгресах та з'їздах вітчизняних учених, а також щодо присудження їм високих нагород від зарубіжних держав, обрання членами престижних наукових установ. Завдяки аналізу й інтерпретації змісту, співставленню й синтезу наявних джерел відкривається можливість комплексного вивчення та введення до наукового обігу важливого фактологічного матеріалу, що являє собою наріжний камінь у процесі осмислення історії міжнародних зв'язків університетів України та їх значення в європейській історії.

Аналіз документів Державного архіву міста Києва з історії Університету Св. Володимира дозволяє дійти висновку, що впродовж початку ХХ ст. розширилася участь вітчизняних науковців у різноманітних міжнародних наукових форумах, які створювали сприятливі умови для безпосереднього спілкування, обміну ідеями, дискусій між делегатами з різних куточків світу. Зростання кількості запрошень до участі у престижних наукових конгресах і з'їздах, святкуваннях ювілейних дат стало свідченням високої оцінки здобутків вітчизняних учених у контексті наукового поступу Європи. Завдяки міжнародним форумам вони отримували можливість презентувати за кордоном власні наукові здобутки, ознайомлюватися з найновітнішими тенденціями розвитку світової науки та сучасними розробками в галузі методики викладання, налагоджувати зв'язки із найвидатнішими представниками світової культури, брати участь в урочистих заходах з нагоди пам'ятних дат європейської історії, публікувати свої праці, безпосередньо вивчати історико-культурні пам'ятки. Маючи високий рівень авторитету в наукових колах Заходу, київські вчені були не лише активними учасниками наукових форумів, а й здійснювали роботу з їх організації. Відтак, їхні наукові досягнення стали важливою частиною загальноєвропейського цивілізаційного розвитку і відігравали особливу роль у справі активізації міжнародної співпраці та культурного обміну. Піднесенню авторитету Російської імперії у європейському науковому співтоваристві сприяла активна участь учених університетів України в організації і проведенні Всесвітніх виставок, де їхні наукові винаходи викликали значний інтерес наукової громадськості. Значення міжнародних форумів не обмежувалося суто науковою сферою, оскільки вони являли собою грандіозні культурні акції, до яких прилучалася широка громадськість - політичні й громадсько-культурні діячі, а також короновані особи. Їх невід'ємною складовою були урочисті прийоми та широкі екскурсійні програми, що сприяли популяризації культурно-історичної спадщини й ціннісних орієнтирів європейців, активізації їх духовної взаємодії та взаємозближення, незважаючи на соціальні бар'єри, національні й державні кордони.

¹ Державний архів міста Києва (ДАК). - Ф. 16. - Оп. 465. - Спр. 81. - Арк. 1-15.

² Краткий отчёт по Университету Св. Владимира за 1865-66 уч. г. // Университетские известия. - 1866. - № 9. - С. 14.

³ ДАК. - Ф. 16. - Оп. 308. - Спр. 59. - Арк. 10.

⁴ ДАК. - Ф. 16. - Оп. 308. - Спр. 222. - Арк. 250; Оп. 465. - Спр. 4997. - Арк. 16-зв.

⁵ ДАК. - Ф. 16. - Оп. 306. - Спр. 195. - Арк. 42.

⁶ ДАК. - Ф. 16. - Оп. 469. - Спр. 139. - Арк. 73-зв.-74.

⁷ ДАК. - Ф. 16. - Оп. 311. - Спр. 183. - Арк. 74.

⁸ ДАК. - Ф. 16. - Оп. 313. - Спр. 185. - Арк.11-зв.

⁹ ДАК. - Ф. 16. - Оп. 311. - Спр. 183. - Арк.22-зв.

¹⁰ ДАК. - Ф. 16. - Оп. 311. - Спр. 129. - Арк. 32-36.

¹¹ ДАК. - Ф. 16. - Оп. 311. - Спр. 183. - Арк. 68, 72, 73, 75, 76.

¹² ДАК. - Ф. 16. - Оп. 465. - Спр. 5015. - Арк. 1-2-зв.

- 13 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 316. - Спр. 1. - Арк. 2-116.
- 14 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 327. - Спр. 24. - Арк. 1-2.
- 15 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 329. - Спр. 157. - Арк. 1.
- 16 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 330. - Спр. 124. - Арк. 1.
- 17 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 330. - Спр. 112. - Арк. 1-2.
- 18 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 332. - Спр. 166. - Арк. 1-1-зв.
- 19 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 333. - Спр. 61. - Арк. 1.
- 20 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 327. - Спр. 144. - Арк. 2-3.
- 21 Краткий отчёт о состоянии и деятельности Университета Св. Владимира в 1898 г., составленный деканом историко-филологического факультета Т.Д.Флоринским // Университетские известия. - 1898. - № 3. - С. 57.
- 22 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 319. - Спр. 104. - Арк. 1-2; Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 8 мая 1880 г. // Университетские известия. - 1880. - № 7. - С. 137.
- 23 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 327. - Спр. 221. - Арк. 168.
- 24 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 330. - Спр. 25. - Арк. 3-59.
- 25 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 331. - Спр. 10. - Арк. 2-32.
- 26 Там само. - Арк. 75, 85, 116, 125-126.
- 27 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 335. - Спр. 124. - Арк. 1-1-зв.
- 28 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 340. - Спр. 49. - Арк. 2.
- 29 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 341. - Спр. 168. - Арк. 4.
- 30 *Краківський (Ягеллонський) університет засновано 1364 року. За правління Владислава Ягайла був реорганізований (у 1400 р.).*
- 31 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 339. - Спр. 56. - Арк. 1-2, 4, 7.
- 32 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 348. - Спр. 40. - Арк. 17.
- 33 Там само. - Арк. 18.
- 34 Там само. - Арк. 53.
- 35 Там само. - Арк. 54.
- 36 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 340. - Спр. 94. - Арк. 1-2.
- 37 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 341. - Спр. 65. - Арк. 1-3.
- 38 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 344. - Спр. 91. - Арк. 1-4.
- 39 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 348. - Спр. 40. - Арк. 1.
- 40 Там само. - Арк. 2-зв.-5-зв.
- 41 Там само. - Арк. 55.
- 42 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 465. - Спр. 5981. - Арк. 26-26-зв.
- 43 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 465. - Спр. 378. - Арк. 3.
- 44 Там само. - Арк. 1-2.
- 45 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 341. - Спр. 40. - Арк. 26.
- 46 Там само. - Арк. 31.
- 47 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 339. - Спр. 80. - Арк. 1-4.
- 48 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 342. - Спр. 52. - Арк. 7.
- 49 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 343. - Спр. 128. - Арк. 2-5.
- 50 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 344. - Спр. 42. - Арк. 6-6-зв., 8.
- 51 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 342. - Спр. 216. - Арк. 1-4.
- 52 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 346. - Спр. 40. - Арк. 15.
- 53 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 347. - Спр. 98. - Арк. 8-зв.
- 54 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 348. - Спр. 115. - Арк. 1, 7.
- 55 ДАК. - Ф. 16. - Спр. 17. - Арк. 1-4.
- 56 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 346. - Спр. 154. - Арк. 1-11; Оп. 465. - Спр. 5927. - Арк. 37.
- 57 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 465. - Спр. 5981. - Арк. 19.
- 58 ДАК. - Ф. 16. - Арк. 20-21.
- 59 ДАК. - Ф. 16. - Арк. 23.
- 60 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 349. - Спр. 79. - Арк. 1-1-зв.
- 61 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 465. - Спр. 5981. - Арк. 33.
- 62 ДАК. - Ф. 16. - Спр. 6052. - Арк. 23-25.
- 63 ДАК. - Ф. 16. - Арк. 20-21.
- 64 ДАК. - Ф. 16. - Арк. 18-19.
- 65 ДАК. - Ф. 16. - Спр. 6052. - Арк. 10-11.
- 66 ДАК. - Ф. 16. - Оп. 348. - Спр. 40. - Арк. 36, 38, 43-44.

Олександр Калініченко (Одеса, Україна)

ЩЕ РАЗ ПРО СВІТОВЕ НАДБАННЯ ОДЕСИТА ВОЛОДИМИРА АФОНАСЬОВИЧА КРЕМІНСЬКОГО

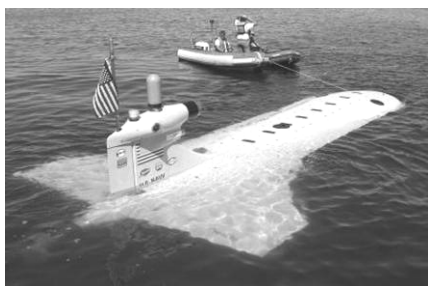
Державному архіву Одеської області світова наукова спільнота має завдячити тим, що в надрах цієї поважної установи, незважаючи на буремне ХХ століття з його світовими війнами та революціями, було збережено документи, що засвідчують світовий пріоритет одесита щодо винаходу способу руху під водою, який за значенням відповідає дослідом Цюлковського у космічній царині. Проходячи архівну практику в Державному архіві Одеської області у 2009 році, в Путівнику цього архівного закладу від 1961 року¹ я знайшов інформацію про низку документів, пов'язаних з винаходом Володимира Афонасьовича Кремінського², який

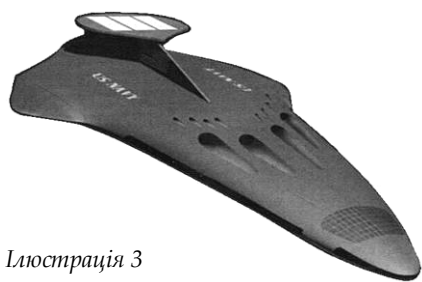
Ілюстрація 1

винайшов та дослідив можливість руху під водою для штучного підводного апарату, який схожий на паріння королівської манти (Іл. 1). Хто хоч раз бачив цю морську істоту, не міг не захопитися її величавим парінням в морських глибинах. 1983 року під час бойової служби на атомному торпедному підводному човні «К-42» у Індійському океані мені пощастило спостерігати її неперевершені стрибки з океанських глибин над морською поверхнею на рейді о-ва Сокотра. «Манта» UUV (Іл. 2) - таку назву має дослідний зразок, який є прототипом перспективного бойового глайдера «Mothership» (Іл. 3), контракт на створення якого був укладений 20 листопада

2011 року у Сан-Дієго між Управлінням військово-морських досліджень у Арлінгтоні (США) та компанією SAIC (Science Application Corp.; Лінгвуд, шт. Вашингтон)³.
Що ж таке глайдер? Р.В.Красильников у своїй монографії дає таке пояснення: «Глайдер использует эффект планирования, при котором подводный аппарат погружается или всплывает по пологой, не обязательно прямолинейной, траектории, позволяющей ему перемещаться в заданном направлении только за счет сил, действующих на него со стороны морской среды. Изменение плавучести глайдеров, как правило, обеспечивается путем изменения значения их осредненной плотности... Крылья же позволяют глайдеру управляемо перемещаться вперед»⁴. Серед автономних безпілотних підводних апаратів (АБПА або AUUV - Autonomous Unmanned

Ілюстрація 2

Ілюстрація 3

Underwater Vehicle) глайдери зайняли свою нішу, зокрема у військовій сфері, завдяки:

- достатньо великій автономності (6-9 місяців) в порівнянні з АБПА з традиційними рушіями (24 - 48 годин);
- низькому рівню власних шумів, що забезпечує низьку помітність і, відповідно, високу скритність;
- можливості непомітно форсувати рубежі ПЧО та ППДО з метою розвідки та доставки необхідних вантажів у захищені райони та акваторії супротивника;
- можливості запуску глайдерів «вручну» внаслідок малих розмірів та ваги, застосовуючи підручні плавзасоби або спеціалізовані засоби доставки глайдерів до району бойового використання;
- можливості довгострокового патрулювання апарату в призначеному районі;
- суттєво низькій ціні, в порівнянні з іншими АБПА з традиційними рушіями, не кажучи вже про класичні, навіть супермалі підводні човни, що дає можливість у масованому груповому використанні глайдерів в мережецентричних системах різноманітного призначення.

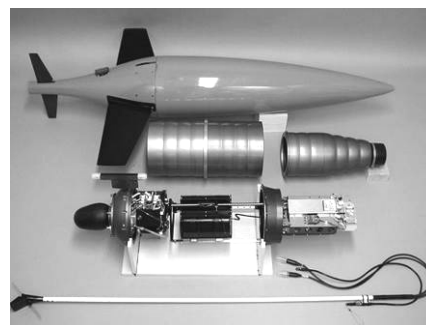

На сьогоднішній день флот глайдерів представлений наступними моделями: «Slocum» (США, TeledyneWebb), «Sea Explorer» (Франція, ACSA), «Sea Wing» (Китай), «ALEX» та «SORA» (Японія, Osaka University), «Seaglider» (США, Вашингтонський університет, iRobot; *Л. 4*), «МАКО» (*Л. 5*) та «ФУГУ» (Росія, Самарський державний технічний університет), «Океанос» (Росія, Санкт-Петербург, ЗАО НПППТ «Океанос»), Торпедоподібний (Росія, Владивосток, ІПМТ Далекосхідного відділення РАН), «Slocum Thermal» (США, TeledyneWebb), Ru 27 «Scarlet knight» (розробки лабораторії університету Rutgers, Нью-Джерсі), «Spray» (США, Bluefin Robotics; *Л. 6*), «Deepglider» (США, iRobot). Національним океанографічним центром (Великобританія, Саутгемптон) здійснено проект «Exploring Ocean Fronts» (*Л. 7*). Зауважу, що для наукових досліджень та військових потреб, з моменту іспиту першого прототипу - глайдеру типу «Slocum» в 1991 році, на цей час продано та знаходиться в експлуатації у світі близько 500 одиниць.

У 2012 році на військово-морських протичовнових навчаннях НАТО «Noble Mariner 12» та «Proud Manta 12», був задіяний флот глайдерів у складі 9 одиниць типу «Slocum» та одного «Bluefin Spray». Через рік, на навчаннях «Proud Manta 13», окрім класичних глайдерів були задіяні й хвильові глайдери⁵. В 2012-2014 роках на Чорному морі іспити глайдерів проводила і Росія. Вищенаведені факти красномовно свідчать про те, що у ХХІ ст. флоти розвинених країн включили до свого арсеналу бойові глайдери, на які покладені важливі завдання в протичовновій, протидиверсійній та протимінній обороні. Такий революційний вибух в практичному застосуванні глайдерів не залишився осторонь дослідників, а навпаки, став результатом їх праць з подальшого удосконалення й теоретичного осмислення⁶.

Саме зараз, на часі, встановити й батька нового виду підводних апаратів. В низці публікацій на цю тему стверджується, що ним був професор Генрі Стоммел (Henry Stommel), який у 1989 р. у своїй праці вжив таке поняття - глайдер, та винайшов гідродинамічний принцип його руху⁷. Однак це не відповідає дійсності, бо «пальма першості» належить нашому земляку - одеситу В.А.Кремінському. Саме він, ще у 1883 році здійснив винахід підводного човна, рух якого забезпечувався без застосування механічного рушія (гвинта, гребного колеса, або водомету) та два роки потому, подав цей проект на розгляд Імператорського Російського технічного товариства. Незабаром, дослідник оприлюднив положення свого винаходу в монографії «Заметки по подводному плаванию и возможности устройства подводного судна» (Одесса, 1892)⁸.

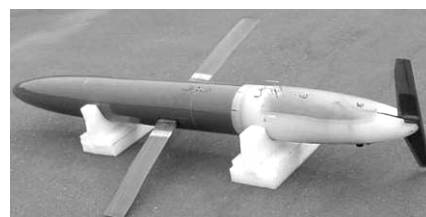
Нажаль, ані цей винахід, ні біографія самого дослідника, за багато десятиріч не знайшли всебічного відображення в історіографії, яка напрочуд невелика. За кордоном його ім'я згадано у ювілейному виданні Криловського державного наукового центру (колишнього Центрального науково-дослідного інституту імені академіка О.М.Крилова, Санкт-Петербург). В Україні перша публікація на цю тему, за моїм авторством та з легкої руки наукового керівника, доцента О.О.Синявської, - вийшла на сторінках часопису «Одеський університет»⁹. У 2012 році, до 120-річчя виходу монографії В.А.Кремінського, члени Одеського регіонального об'єднання ВГО «Всеукраїнська спілка письменників-мариністів» О.О.Синявська та О.О.Калініченко здійснили

Ілюстрація 4

Ілюстрація 5

Ілюстрація 6

Ілюстрація 7

перевидання праці дослідника з публікацією матеріалів щодо розгляду його винаходу комісією Російського технічного товариства¹⁰. Апробація теми пройшла на науковому семінарі Київського Національного університету оборони - у співдоповіді з С.М.Соколюком «Від першого вітчизняного проекту підводного апарату до сучасних глайдерів» (2015) та наукових конференцій, що відбулись на базі вищих навчальних закладів в Одесі¹¹.

Опис винаходу В.А.Кремінського - його монографія складається з таких розділів: 1. Передмова; 2. Основні вимоги. Необхідні якості. Двигун; 3. Досліди; 4. Порівняння способів руху; 5. Дихання. Противаги переміщенню вантажів. Внутрішнє та зовнішнє освітлення. Опалення. Вимірювач швидкості; 6. Керування. Найважливіші вимоги при облаштуванні судна; 7. Підсумки; 8. Додатки до методу підводного плавання В.А.Кремінського (7 малюнків і креслень); 9. Знайдені помилки при друці.

У 1892 році, в своїй праці В.А.Кремінський зазначав: «Занимаясь по вопросу подводного плаванія опытами с моделями подводных аппаратов, я прихожу к полному убеждению в положительной возможности плавать под водою, в самом широком смысле этих слов, а также в том, - что в будущем это плавание получит самое широ-кое применение, как для научных, так и чисто для специальных, напр. военных и даже коммерческих целей. К этому убеждению приводят меня опыты, давшие мне идею возможности устройства такого судна, которое может находиться и двигаться под водою. Без электрического двигателя и без посредства винта или колес, сравнительно долгое время и на различной глубине, на основании самых простых, известных физических законов»¹². Дослідник конкретизував свій винахід наступним чином: «...Я нашел такой двигатель, т.е. способ движения, при котором не нужно ни винта, ни колес. И хочу воспользоваться в этом случае силою падения и подъема, т.е. - всплывания тела в воде. Известно, что всякое тело, падающее, должно падать по вертикальной линии, но бывают случаи, когда тела, в силу сопротивления среды, центра тяжести и своей формы, падают не вертикально, а ломаными кривыми и прямо наклонными линиями. К последнему случаю падения и будет подходить движение моего судна...»¹³.

Визначення руху підводного тіла способом «паріння» описано в розділі «Досліди» з посиланням на креслення №№ 1-5. Цікавий його висновок у тому, що «всякое тело, какой бы оно формы не было, можно заставить падать по наклонной линии, приделав к нему известной величины крылья и установив где нужно центр его тяжести»; також було досліджено й рух в залежності від типу крила: рухомого («подвижного») та стаціонарного («глухого») та зроблено наступний висновок: «модель с подвижными крыльями, находясь в горизонтальном положении, и имея площадь крыльев одинаковую с глухими, идет под большим уклоном в сравнении с моделью, имеющей глухие крылья; но зато эта последняя идет в наклонном положении»¹⁴. Також досліди торкнулись і співвідношення довжини моделі до діаметру в межах 5-20 і мало висновком, що «модельки одинакового диаметра но большой длины при опускании отклонялось менее и бросали грузик далее чем короткие... кроме того, оставивши грузик... они медленнее чем короткие принимали наклонное положение и больше шли по горизонтальной линии»¹⁵.

Емпірично провівши досліди та описавши їх, в наступному розділі «Порівняння способів руху», В.А.Кремінський проводить розрахунки двох способів руху: звичайного, рівномірного горизонтального та запровадженого ним похилого з прискоренням. «Предположим, что нам нужно два судна одинаковых размеров передвинуть на расстояние 2000 фут., от точки А к А', одно по горизонтальной линии, вращая винт или колеса, а другой - моим способом, т.е. по линии АВА', составляющей с горизонтом воды угол 5 градусов»¹⁶. Розрахунки дослідника аргументовано приводять до висновку «Если же заставит первое судно двигаться по горизонтальной линии... чтобы расстояние в 2000 фут. пройти в одно время с судном, идущим по наклонной линии, то работа первого судна окажется в 111 раз более работы второго»¹⁷.

В 1895 році винахід В.А.Кремінського розглядався в Одеському відділенні Російського технічного товариства (далі - ОВ РТТ). Голова відділення В.М.Лигін 29 серпня 1895 року призначив комісію для розгляду вищеназваного винаходу, яку очолив голова морського відділу ОВ РТТ генерал-майор барон К.Р.Бістром. До складу комісії увійшли А.А.Югансон, Б.Ф.Гаусман, І.О.Крукстон (А.П.Старков в роботі участі не приймав у зв'язку з відрядженням у Санкт-Петербург). 19 та 21 вересня комісія розглянула проект підводного човна та заслухала його

пояснення по справі. Нажаль, винахід не знайшов підтримки серед членів комісії: 22 вересня 1895 року доповідь, разом із звітом про досліди була покладена на стіл голови ОВ РГТ (слід зазначити, що основна ідея винаходу - можливість «паріння» на великих глибинах, - навіть не розглядалась). Через два роки, В.А.Кремінський наважився ще раз звернутися до голови ОВ РГТ, щоб він особисто ознайомився з кресленнями, брошурою та призначив повторну експертизу винаходу, але й на цей раз Фортуна відвернула своє обличчя від винахідника.

Підсумовуючи вищенаведене, очевидно, що саме одесит В.А.Кремінський (який мешкав за адресою: вул. Розкидайлівська, буд. 22), безсумнівно має справжній пріоритет у винаході способу руху під водою, який зараз використовується у класичних глайдерах. Окрім цього, він не безпідставно стверджував про можливість знаходження під водою підводних човнів по кілька місяців та занурення їх на глибини у 400 морських сажнів (731,52 метри). Ці параметри по автономності було досягнуто тільки у період так званої «Холодної війни» атомними підводними човнами, а по глибині занурення - лише окремими серіями радянських атомних підводних човнів третього покоління (проект 945 та 945А з титановим корпусом) та американськими (тип Sea Wolf) четвертого покоління.

Задаймося питанням: що могло спонукати В.А.Кремінського займатись проблемою підводного плавання? І знову в нагоді нам стануть безцінні скарби Державного архіву Одеської області. Як свідчать документи, ще у 1845 році в Одеській міській думі розглядалося питання «Об устройстве около портовой таможни балаганов для хранения принадлежностей, необходимых для подводных лодок»¹⁸. В 1854 р. навіть вийшла низка документів (37 аркушів) «Об установлении денежного сбора с подводных лодок в г. Одессе»¹⁹. Подальші розвідки у цьому напрямі допоможуть опанувати мотиви та причини, що призвели до винаходу В.А.Кремінського, який, на відміну від інших одеських винахідників - С.К.Джевецького (у 1876-1883 рр.), Кудряшова (подання винаходу - 19.10.1879 р.) та І.С.Заковенка (у 1895-1899 рр.), - був ганебно відторгнутий тогочасними владноможцями, і світове значення якого ще й досі не оцінене належним чином.

Табл. 1. Порівняльна таблиця підводних апаратів одеситів (кінець ХІХ ст.)

Характеристики проектів підводних апаратів	Джевецький - мод. 3 (серія 50 од.), 1882 р.	Кремінський - проект 1883-1897 рр.	Заковенко - проект (підводний крейсер) 1899 р.
Водотонажність об'ємна	11,5 т	83,9 т	1800 т
Довжина, ширина, висота	5,97 x 1,32 x 1,65 м	25,76 x 2,21 м, або 84,5 x 7,25 футів	
Екіпаж (осіб)	3	15	
Автономність	50 годин	Десятки діб	
Глибина занурення	12,5 м	731,52 м, або 400 морських сажнів	

Незалежна Україна у 1995 році приступила до формування своїх національних підводних сил²⁰, але була брутально позбавлена цієї можливості внаслідок російської агресії у 2014 р. Зараз же державні чільники посилаються на важкі часи та брак коштів. Їм підспівують і деякі військові історики, свідомо ігноруючи успішний приклад сусідньої Польщі, яка у 2004 році свідомо відмовилася від радянського підводного флоту, зробивши вибір на користь 206 проекту. Це може зробити й Україна, взявши на озброєння шість турецьких підводних човнів типу «Атілай» більш сучасного ніж у Польщі 209 проекту, що з 2015 року підлягають заміні на тип 214. Цю операцію можна було б здійснити в коаліції з Румунією та Болгарією, щоб мати надійний захист Північно-Західної частини Чорного моря від загрози з-під води новоросійської бригади російських підводних човнів проекту 636.3. Хотілося б навести рядки з останнього абзацу передмови винахідника: «Итак - цель чисто научного разрешения вопроса подводного плаванья, соединение всех тружеников этого дела одним руководящим началом и сочувствие этому делу людей капитала - вот что необходимо для скорого и полного разрешения вопроса подводного плаванья»²¹. Як це актуально та на часі в питанні відродження боєздатності підводної компоненти Військово-морських Сил, адже Україні потрібен підводний флот!²²

Висновки. По-перше, безсумнівна заслуга Державного архіву Одеської області у тому, що попри «лихі часи ХХ століття», було збережено примірник монографії В.А.Кремінського з його творчим надбанням в царині опанування океанською безоднею. По-друге, пріоритет дослідника - одесита у винаході оригінального та економічного способу руху під водою шляхом «паріння», який зараз використовується у підводних планерах - сучасних класичних глайдерах, є безсумнівним і підлягає поширенню у відповідних наукових колах заради істини. По-третє, у зв'язку з російською агресією 2014 року, що позначилася суттєвими втратами української військово-морської компоненти, на часі є відновлення безпеки України з морського напрямку з застосуванням асиметричної адекватної відповіді з-під води, базуючись на творчому доробку одесита В.А.Кремінського.

¹ Государственный архив Одесской области. Путеводитель. - Одесса, 1961.- С. 388.

² Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. 333. - Оп. 1. - Спр. 290. Заключение комиссии отделения и переписка о рассмотрении изобретенного Креминским способа розыска и подъема затонувших судов. - 6 арк.; Ф. 333. - Оп. 1. - Спр. 330. Заметки В.А.Креминского «по подводному плаванию и возможности устройства подводного судна» и переписка об изобретенном им подводном аппарате для исследования глубин дна моря. - 23 арк.

³ Unmanned underwater vehicles take advantage of advanced sensors and processors for navigation and artificial intelligence. - Internet resource, see more at: <http://auoac.org/newsitems/view/1194#sthash.YZSi6YY4.dpuf>

⁴ Красильников Р.В. Системы борьбы с необитаемыми аппаратами - асимметричный ответ на угрозы XXI века. - СПб, 2013. - Режим доступа: <http://www.e-reading.link/book.php?book=1023866>

⁵ Keeping a cutting edge: new threats, technologies, and business models for NATO underwater research // HIS Jane's Navy International. - June 2014. - P.10-16.

⁶ Гайкович Б. Автономные подводные аппараты с гидродинамическими принципами движения. - Режим доступа: <http://www.economist.com/node/21556551/>; Кожемякин И.В., Потехин Ю.П., Рождественский К.В., Рыжов В.А., Смольников А.В., Ткаченко И.В., Фрумен А.И. Подводные глайдеры: эффект «рыбьего пузыря» // Морские интеллектуальные технологии. - 2012. - № 4. - С. 3-9; Птичкин С. Стой, кто плывет! На защиту морских баз встанут подводные роботы // Российская газета. - Федеральный выпуск, № 6486 (214), 19.09.2014 г. - Режим доступа: <http://m.rg.ru/2014/09/19/podvodnye-roboty.html>

⁷ Таран А. Робот-планер проплавал рекордные девять месяцев. - 18.09.2009. - Режим доступа: <http://www.membrana.ru/particle/3341/>; Антонов Г. От фантастики к реальности. В Самаре создан подводный беспилотник. - 02.09.2014. - Режим доступа: <http://www.samara.aif.ru/society/details/1329044/>; Голдовский Б.И. Зачем подводной лодке крылья. - 2013. - Режим доступа: <http://www.metodolog.ru/node/1626/>

⁸ Креминский В.А. Заметки по подводному плаванию и возможности устройства подводного судна. - Одесса, 1892. - 33 с., рис. на 1 л.

⁹ Калініченко О. Цюлковський підводного світу - Володимир Кремінський // Одеський університет. - 2009. - №9 (2068).

¹⁰ Калініченко О.О., Синявська О.О. В.А.Кремінський - Цюлковський підводного світу. - Одеса: Вид-во «КП ОМД», 2012. - 40 с.

¹¹ Див., в т.ч.: Калініченко О.О. Світове надбання 120-річного винаходу одесита // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. - Одеса: ОНУ імені І.І.Мечникова, 2015. - С.127-130; Калініченко О.О. Пріоритет одесита у винаході способу руху під водою, використаного у класичних глайдерах // Кочубійв - Хаджибей - Одеса. - Одеса: Політехперіодика, 2015. - С. 59-62.

¹² Цит. за виданням: Калініченко О.О., Синявська О.О. Вказ. пр. - С. 8.

¹³ Там само. - С. 16.

¹⁴ Там само. - С. 18.

¹⁵ Там само. - С. 18-19.

¹⁶ Там само. - С. 21.

¹⁷ Там само. - С. 22.

¹⁸ ДАОО. - Ф. 4. - Оп. 21. - Спр. 469. Об устройстве около портовой таможни балаганов для хранения принадлежностей, необходимых для подводных лодок. - 94 арк.

¹⁹ ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 193. - Спр. 8. Об установлении денежного сбора с подводных лодок в г.Одессе. - 37 арк.

²⁰ Калініченко О.О. КОГОРТА або роль українського чинника в зародженні, становленні та розвитку підводної військової справи (1595-1995). - Одеса: Вид-во «КП ОМД», 2010. - С. 160.

²¹ Цит. за виданням: Калініченко О.О., Синявська О.О. Вказ. праця. - С. 13.

²² Калініченко О. Україні потрібен підводний флот! // Чорноморські новини. - 2012. - 14 квітня.

Максим Кашкаєв (Одеса, Україна)

ФОНД УПРАВЛІННЯ ТИМЧАСОВОГО ОДЕСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Наприкінці 70-х рр. XIX ст. в Російській імперії революційний рух народників загрожував життю високопосадовців, імператорській родині та існуванню монархії. 2 квітня 1879 р. після замаху на життя Олександр II створив 3 тимчасових генерал-губернаторства в Санкт-Петербурзі, Харкові та Одесі. Він надав особливих прав генерал-губернаторам у Москві, Києві та Варшаві. Тимчасові генерал-губернатори мали придушити революційний рух, вони були необмежені у методах для боротьби з революціонерами, керувалися власною думкою і вирішували все на власний розсуд¹.

Тимчасове Одеське генерал-губернаторство існувало з 1879 до 1889 рр. В його підпорядкуванні була значна територія чотирьох губерній - Бессарабської, Катеринославської, Таврійської та Херсонської². Раніше такої посади за назвою, формою та змістом і широких владних повноважень у керівників півдня України не було. Треба зазначити, що характер діяльності керівників півдня повністю відрізнявся до того часу. Три чверті століття генерал-губернатори півдня України відповідали за розбудову інфраструктури приєднаних до Російської імперії земель півдня України, тобто вони займалися адміністративною роботою³. Тимчасові одеські генерал-губернатори були підзвітні лише імператору, частково повідомляли про свої заходи і постанови, з метою обміну інформацією, двом тимчасовим генерал-губернаторам - петербурзькому і харківському, а також трьом генерал-губернаторам - варшавському, київському та московському, які робили те саме по відношенню один до одного⁴.

Тимчасове одеське генерал-губернаторство залишило по собі значну частину документів впорядкованих у фонд в Державному архіві одеської області (ДАОО). На 2004 рік у фонді було 2056 одиниць зберігання⁵. У путівнику 1961 р. вказано 2068 справ⁶. Історик-архівист, співробітник Одеського історичного архіву історичної секції ВУАН О.О.Рябінін-Скляревський називає фонд невеликим і зазначає, що кількість справ близько 4 тисяч, але вони цінні за змістом⁷. З першого дня існування 5 квітня 1879 р. діяльність установи мала бути виключно запобіжною та каральною для боротьби з революційним рухом. О.О.Рябінін-Скляревський розподіляє фонд, за змістом, на дві половини. Перша половина (1879-1883 рр.), на його думку, відбиває матеріал з історії боротьби уряду з різними течіями громадських рухів. Друга половина фонду (1884-1889 рр.) охоплює так звану добу реакції, коли політична думка ледве помітна, а адміністративна діяльність тимчасових генерал-губернаторів поширюється і охоплює земства, міські Думи, економічний стан краю-порти, промисловість, закордонну та внутрішню торгівлю, школи, шляхи та комунікації. У своїй доповіді у 1926 році він наголошує, що дослідники більш звернули увагу на першу половину фонду. Він згадує надруковану низку статей М.Є.Слабченка «Матеріали соціально-економічної історії України» та М.І.Яворського «Нариси з історії революційної боротьби на Україні».

Діяльність управління тимчасового генерал-губернаторства залежала від особистості її очільника та конкретних історичних обставин. Першим у 1879 р. імператор призначив на цю посаду військового інженера, відомого генерала, героя численних війн, який напередодні отримав графський титул Е.І.Тотлебена. Він розглядав свої обов'язки як головнокомандувач військового часу. Йому допомагав на посаді С.Ф.Панютін - особистість неоднозначна, колишній голова слідчої комісії для розгляду політичних злочинів, а саме для придушення польського повстання у Вільно 1863 р. Завдяки підтримці графа М.М.Муравйова, відомого як «Віленський кат», Панютін був призначений Віленським губернатором. Згодом він відмовився від майорату конфіскованого у польських поміщиків у Ковенській губернії як нагороди за службу. Він пояснив це небажанням бути звинуваченим дітьми повстанців, що він ніби

Едуард Іванович Тотлебен
(1818-1884)

конфіскував ці маєтки для себе та своєї родини. Підчас російсько-турецької війни Е.І.Тотлебен запропонував йому стати головою евакуаційної комісії. Він опікувався транспортуванням поранених вояків російської армії з лазаретів та шпиталів на Балканах додому⁸.

За часів Тотлебена та Панютіна військовий суд присудив на смерть Лизогуба, Давиденка, Чубарова, Віттенберга, Логовенка та Дробязгіна. В серпні та грудні 1879 р. їх покарали на смерть в Одесі та Миколаєві. За рік свого перебування в Одесі Тотлебен заслав до Східного Сибіру 88 чоловік, в північні та інші губернії - 29, за кордон - 12, під нагляд призначив - 7⁹.

Перші два роки діяльності тимчасового одеського генерал-губернатора наклали відбиток на справи у фонді. справи здебільшого стосуються придушення революційного руху, ліквідації його осередків на півдні імперії та стеженні за особливо небезпечними членами руху, списки осіб, щоб були під наглядом поліції за зберігання революційних видань, брали участь у студентському русі¹⁰. До управління тимчасового одеського генерал-губернатора надходили укази сенату; у обов'язковому порядку через свої канцелярії МВС та усі тимчасові генерал-губернатори здійснювали між собою постійний обмін циркулярами та розпорядженнями¹¹. Судові процеси, питання прописки, збільшення штату губернських слідчих установ, про збільшення штату градоначальника для боротьби з революційним рухом, будівництво тюрми для політичних в'язнів у Миколаєві, листування з МВС, жандармськими управліннями про вислання до Сибіру та інших губерній Росії осіб, що запідозрені у виступі проти царського уряду, знайдених прокламаціях «Землі та волі», транспортуванні динаміту, підготовки вибухів у судових та інших закладах, листування з канцелярією губернаторів та градоначальників про дотримання правил прописки іноземців, доповідні записки та листування з канцеляріями херсонського та бессарабського губернаторів про вжиття запобіжних заходів проти діяльності сектантів¹².

Звичайно були й громадські та господарські справи, якими опікувалося управління тимчасового генерал-губернатора. Серед них матеріали стосовно боротьби з дифтерією серед населення в губерніях та градоначальствах підвідомчих управлінню, контроль за дотриманням санітарних правил у містах, порядку продажу продуктів та про випадки отруєння, накази та розпорядження стосовно особистого складу та господарським питанням управління, грошові справи управління, виплата платні, організація історичного архіву в Одесі¹³.

*Олександр Романович
Дрентельн (1820-1888)*

*Олександр Михайлович
Дондуков-Корсаков
(1820-1893)*

Наступником Е.І.Тотлебена став колишній голова жандармів О.Р.Дрентельн. За 1881-1882 рр. його адміністрація займалася різними аспектами управління. Відбувався обмін постановами з харківським та московським губернаторами; надходили циркуляри з МВС для ознайомлення, розглядалися питання стосовно утримання особистого складу і відрядження, подання до нагород, відпустки службовців управління та підвідомчих установ; листування з губернаторами та градоначальниками та реєстрацією іноземців¹⁴; проведення перепису населення, сприяння у будівництві гуртожитку для нужденних студентів Новоросійського університету, влаштування Карантинного порту та господарські витрати одеського порту¹⁵.

О.М.Дондуков-Корсаков, Й.В.Гурко та Х.Х.Рооп (1882-1889) перенесли свою діяльність на інші справи і за їх часи зберігалося багато матеріалів щодо земського і міського самоврядування, земельної справи, улаштування портових будівель, морське та річне пароплавання, закордонні економічні зв'язки та промисловості¹⁶. Наприклад, дозвіл на тимчасове мешкання в Одесі селянки Т.Нікіфоровій, листування з бессарабським губернатором про порушення прав мешканців передмістя Ізмаїлу міською управою на отримання земельних ділянок, листування з херсонським губернатором про збір пожертв на будівництво ремісної школи, церкви та притулку, розслідування скарги мешканців села Ново-Миколаївка на зловживання волосного старости, листування з МВС

про вислання закордон іноземців за крадіжки, про дозвіл перевозити зброю та порох приватним особам, будівництво в'язниці в Одесі та покращення умов ув'язнених в Сімферополі, листування з одеським градоначальником та міським головою про збір податків з населення на утримання лікарень, підвищення плати за лікування, квартирний податок, листування з одеським градоначальником та поліцеймейстером про незадовільний стан та антисанітарні умови міських різниць, будинків інвалідів, богоділень, вулиць, захворюваності та смертності населення, облаштуванні дренажу та оповзні лікарняної гори в Одесі, листування з МВС та херсонським губернатором про влаштування водогону у Єлисаветграді, а також особисті справи службовців управління генерал-губернаторства¹⁷.

Деякі листи до тимчасового генерал-губернатора мали помітку «конфіденційно» або «вельми таємно». Наприклад для перевірки інформації о хабарництві та інших зловживаннях Сімферопольського поліцеймейстера Осмоловського; Х.Х.Роопа запрошували на засідання комітету міністрів стосовно розгляду проектів указу сенату та резолюції щодо прав іноземців на володіння нерухомим майном у західних губерніях¹⁸. Особливої уваги заслуговує на згадку документи фонду стосовно судноплавства. Х.Х.Рооп приділяв увагу суднам, які приходили до Одеси, а також проблеми у судноплавстві місцевого значення за публікаціями у місцевій газеті «Одесский вестник» привертати увагу та отримували належний аналіз тимчасового генерал-губернатора. До Х.Х.Роопа звертався грецький консул в Одесі Іван Вучина щодо спростування неперевіреного повідомлення в «Одесском листке», яке могло заподіяння шкоди російсько-грецьким відносинам¹⁹.

При скасуванні генерал-губернаторства в 1889 р., за свідченням О.О.Рябініна-Скляревського архів установи було значно скорочено і багато матеріалу не було в описі, знищено як матеріал другорядного значення. До часів революції фонд знаходився разом з архівом канцелярії градоначальника. В дореволюційні часи матеріали фонду вивчали та використовували одеські дослідники - професор О.О.Кочубинський та В.О.Яковлев²⁰.

Фонд Управління Тимчасового Одеського генерал-губернатора містить документи з політичної та економічної історії півдня України XIX ст., деякі аспекти історії зовнішніх відносин. Хоча до справ фонду зверталися та робили загальний опис, але комплексно фонд ще не досліджений. Понад дві тисячі справ фонду, кожна з яких має розмір від двох до десятків сотень сторінок. Переважно, це вхідна кореспонденція, окремі укази сенату, звіти, постанови, особисті справи, вирізки з газет, звернення громадян, чернетки та копії вихідної кореспонденції та ін. Дослідження цього фонду надасть інформацію не лише про існування та функціонування тимчасового одеського генерал-губернаторства, а також передасть історичне та культурне тло життя півдня України у складі колишньої Російської імперії.

¹ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). - Собр. III. - Т.1. - С. 298-299.

² Государственный архив Одесской области. Путеводитель. - Одесса, 1961. - С. 18-19.

³ Історія Одеси / Ред. В.Н.Станко. - Одеса: Друк, 2002. - С. 154.

⁴ ПСЗ РИ III. - Т.1. - С. 299.

⁵ Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. 5. Управління тимчасового одеського генерал-губернатора. - Оп. 1.

⁶ Государственный архив... - С. 18.

⁷ Рябінін-Скляревський О.О. Огляд фонду одеського генерал-губернатора 1879-1889 рр. // Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. - 1929. - Ч. 4-5. - С. 8-9.

⁸ Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/98691/Папютин

⁹ Рябінін-Скляревський О.О. Революційна Одеса 1879 р. // Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. - 1929. - Ч. 4-5. - С. 9.

Йосип Володимирович
Гурко (1828-1901)

Христовор Христоворович
Рооп (1831-1917)

- ¹⁰ ДАОО. - Ф. 5. - Спр. 109-110.
¹¹ ДАОО. - Ф. 5. - Спр. 108, 119, 121, 140, 147.
¹² ДАОО. - Ф. 5. - Спр. 80, 89, 90, 92, 95, 99, 193, 194.
¹³ ДАОО. - Ф. 5. - Спр. 14, 15, 16, 112.
¹⁴ ДАОО. - Ф. 5. - Спр. 141, 145, 146, 147.
¹⁵ ДАОО. - Ф. 5. - Спр. 148, 151, 152, 153, 161.
¹⁶ Рябінін-Скляревський О.О. Огляд фонду... - С. 9.
¹⁷ ДАОО. - Ф. 5. - Спр. 544-547, 2019, 2020, 2023, 2024, 2028, 2029, 2043-2061.
¹⁸ ДАОО. - Ф. 5. - Спр. -1805, 1806.
¹⁹ ДАОО. - Ф. 5. - Спр. - 1806. -Арк. 9-12.
²⁰ Рябінін-Скляревський О.О. Огляд фонду... - С. 9.

Алексей Келер (Одесса, Украина)

НЕМЦЫ ПРИЧЕРНОМОРЬЯ. АРХИВНЫЕ ФОНДЫ И ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСЫ КАК ВЗАИМОДОПОЛНЯЮЩИЕ ИСТОЧНИКИ В ПОИСКЕ КОРНЕЙ РАЗВЕЯННОГО НАРОДА

История Немцев Причерноморья насчитывает уже 212 лет. Заселение нынешних Одесской, Николаевской, Херсонской областей и Крыма происходило планомерно, в соответствии действующим в то время законодательством. Это, с одной стороны, регламентировало заселение тех или иных территорий, а с другой - помогало более тщательно фиксировать, кто именно прибыл, куда заселен, какой имел состав семьи, состояние и тому подобное.

При поселении конкретной семьи или группы учитывались два основных критерия. По первому, конфессиональному, католики и протестанты селились в разных колониях. По второму, профессиональному, выделялись ремесленники несельскохозяйственного профиля. Для их поселения были означены два города - Одесса и Кафа (Феодосия). Это было одним из отличий от предыдущих кампаний, в частности от переселения в Поволжье, где в сельскую местность направили до 40% населения, которое не имело никакого отношения к обработке земли.

Другими важными различиями переселения в Причерноморье были обязательное наличие рекомендательного письма от муниципалитета с места выхода, и собственных средств или инвентаря на сумму до 200 гульденов. Это означало, что в наш регион ехали добропорядочные люди, обязательно семейные, которые были в состоянии обработать выделенные для них земельные наделы, или прокормить себя по-другому.

Конечно, переселение с исторической Родины приводило к частичным разрывам в родословной, длительной неосведомленности относительно близких родственников с обеих сторон. Но именно эта фиксация при выходе и поселении, вместе с материалами первых переписей новых заселенных территорий (ревизские сказки), позволяет установить связь между разорванными поколениями одного рода. Конечно, одним из важнейших первоисточников были церковные книги, в которых регистрировали главные события в жизни человека: рождение, брак, смерть. Но при таких серьезных переменах всегда следует использовать весь комплекс документальной базы.

Одним из таких «дополнительных» источников информации являются посемейные книги отдельных колоний. В них в течение длительного времени записывались все важнейшие события каждой семьи: дата и место рождения, год поселения в колонии, рождения детей, дата смерти. Отмечались также факты выбытия из колонии и создание собственной семьи взрослыми детьми, что очень важно при исследовании отдельных родословных, статистики или других вопросов. К сожалению, такие книги сохранились не по всем колониям, но те, что есть в наличии - бесспорно важный источник информации.

Следует отметить, что за прошедшее столетие документальная база по истории немецкой колонизации Причерноморья понесла невосполнимые потери. Но каждый современный год,

к счастью, добавляет новые и новые источники, ранее считавшиеся утраченными. В советское время послевоенная советская пропаганда так профессионально врала об утрате документов о немцах, что специалисты из Германии не верили, что здесь вообще есть что-либо заслуживающее внимания. Тем более, что они хорошо знали о деятельности Георга Ляйббрандта и Карла Штумппа, которые собирали и вывозили документы о немцах.

Колоссальный информационный эффект имел ряд публикаций в начале 1990-х годов, среди которых - развернутая публикация в украинской газете «Немецкий канал». Вдруг «оказалось», что только в Государственном архиве Одесской области насчитывается до 200 тысяч дел, прямо или косвенно отражающих историю немцев не только нашего региона, но и всего Юга Украины от Рени до Мариуполя. Позже был реализован ряд проектов по описанию и введению в научный оборот большого количества документов из архивов Одессы, Николаева, Херсона, Днепропетровска, Симферополя¹. Но результатом дальнейших исследований стало не только издание полутора десятка книг. На архивных материалах были подготовлены десятки статей, которые не просто расширили научные знания, а в значительной степени сломали старые стереотипы и обнаружили множество «белых» пятен истории.

Конечно, можно и здесь говорить о значительной роли интернета. Но переписка, обмен публикациями и проведение он-лайн конференций уже не являются каким-то достижением. Это современные средства связи и не более. Настоящий прорыв благодаря интернету произошел не в области классических исследований по истории немцев. Это случилось когда, с одной стороны, тысячи людей начали в интернете искать сведения о своих близких, а с другой - в сети стали появляться базы данных, поисковые системы и списки, насчитывающие десятки и сотни тысяч имен каждая.

Среди крупнейших открытых ресурсов по немцам нашего региона следует отметить сайты A German-russian Genealogical Library «Odessa»² и исследовательской группы Black Sea German Research Group³. Материалы, изложенные в них, очень разнообразны и главное - это сведения из документов досоветской эпохи, большинства из которых нет в Украине.

Например, по действующему в то время положению, по истечении года каждый из священников делал копии всех церковных записей (книг) и отправлял их в соответствующую консисторию. Лютеране и реформаты отправляли книги в Санкт-Петербург, а католики в Саратов. Эти документы, в основном, там и находятся. В начале 1990-х годов американским организациям удалось скопировать значительную часть метрических книг евангелических приходов в Российском Государственном Историческом Архиве (РГИА, Санкт-Петербург). Позже эта информация была размещена в интернете. Сегодня мы имеем сотни тысяч записей за 1830-1885 годы в свободном доступе.

Но судьба десятков таких книг была непредсказуемой. Хотя на некоторых из них стоит штамп, что они «получены» в Санкт-Петербурге, каким-то образом они оказались в Одесском и Николаевском архивах. По приблизительным подсчетам, 49 одесских книг насчитывают сведения более чем на 112 тысяч родившихся, бракосочетавшихся или умерших в 1899-1917 годах. Также значительное количество таких документов в Госархиве Николаевской области.

Эти блоки информации представляют собой своеобразные «пазлы» на документальной карте Юга Украины. И здесь интернет помогает нам найти, где именно находится необходимый нам «пазл» в географическом и во временном пространстве.

Относительно метрических книг католиков следует отметить, что в открытом доступе их нет - они все находятся в Саратовском архиве. Но с другой стороны - они значительно лучше сохранились и, при необходимости, нужную информацию можно найти. Это не дешево, но оно того стоит.

В дополнение к указанным метрическим книгам стоит добавить еще один информационный источник. Почти все архивы в свое время выпустили перечни метрических фондов, которые они хранят. Но, как правило, эти издания малотиражны. Кроме того, не каждый из архивов разместил на своих веб-страницах электронные версии этих книг.

Случайный, а может и не случайный результат дал поиск в интернете. На сайте Института Истории Украины таких книг немало⁴. Кстати, там есть не только метрические, но и копии старых изданий, которые не всегда имеются на местах. Если обобщить эти источники и представить в хронологическом порядке, получится такой список:

1803-1870 гг. - документы Попечительного Комитета иностранных поселенцев Южного края России и соответствующих Одесской и Екатеринославской контор в архивах Одессы и Днепропетровска (фонды № 6, 252 ГАОО и № 134 ГАДнО);

1830-1885 гг. - метрические записи евангелическо-лютеранских приходов по материалам РГИА на сайте вышеуказанной библиотеки «Odessa»⁵;

1830-1919 гг. - церковные книги римско-католических приходов в архиве Саратова;

1899-1917 гг. - церковные книги евангелическо-лютеранских и евангелическо-реформатских приходов в архивах Одессы и Николаева.

Среди печатных изданий следует в первую очередь назвать знаменитую книгу доктора Штумппа, содержащую список первопоселенцев нашего региона и посемейные списки из первых ревизских сказок⁶.

Из современных, кроме опубликованных аннотированных сборников по указанным фондам Попечительного Комитета и контор, следует отметить два тома аннотированного тематического перечня дел «Немецкое население Таврической губернии» по материалам Государственного Архива Республики Крым. Совокупный объем только именных указателей которых составляет 209 страниц. Временной промежуток охваченной документальной базы 1803-1920 годы⁷. Одним из последних ценных изданий является Аннотированный реестр дел «Немцы Николаевщины. 1918-1931 гг.»⁸.

В этот перечень ресурсов следует добавить такие «не метрические» фонды, как, например, фонд № 35 «Старший нотариус Одесского окружного суда», который насчитывает всего 30.701 дело. Но описи фонда (вместе с утраченными делами) насчитывает более 100 тысяч заголовков с информацией о том, кто и где купил недвижимость. И эта полная опись отныне выложен на сайте ГАОО.

Благодаря тому, что ГАОО выложил на своей странице сканированные описи всех досюветских фондов (более тысячи описей), мы имеем возможность предварительного поиска необходимой информации. Это десятки тысяч страниц информации и это очень солидная помощь для изучения нашей истории. Благодаря такому ресурсу, можно не выходя из дома провести всю подготовительную работу по поиску необходимых дел⁹.

Все вышеуказанное касается досюветского периода истории немцев. С приходом новой власти, жизнь немецкого населения Причерноморья изменилось полностью. Вначале, в 1920-1921 гг., а затем, во время принудительной коллективизации, отобрали почти всю землю. Поскольку почти 90% немцев жили в сельской местности, то понятно, что это затронуло очень большое количество семей. Чтобы понять масштабы этих «раскулачиваний» следует отметить, что к началу XX столетия немцы владели значительными площадями пашни в Херсонской губернии. В частности, по Одесскому уезду этот показатель приближался к 35% всех угодий¹⁰.

Кроме того, что отобрали землю, значительный ущерб наносили постоянные законные и незаконные поборы, налоги, переделы и тому подобное. Одним словом государство занималось вымогательством, и грабило тех, у кого что-то есть. Понятно, что процессы экспроприации со стороны новой власти приводили к сопротивлению крестьян. Это массовые восстания колонистов в 1919 году, которые были потоплены в крови, локальные противодействия в 1920-е, и массовые волнения, в том числе так называемые «женские волынки», в 1930-1931 годы. О дальнейших репрессиях, тотальном выселении немецкого населения написано уже немало. Но это темы для других докладов.

К сожалению, несмотря на то, что прошло много времени, до сих пор актуален вопрос - где и как искать информацию о родных и близких, подвергшихся притеснениям в советское время. Уже издано много книг серии «Реабилитированные историей». Понятно, что в них содержится информация из архивных источников, к которым большинство населения не имеет прямого и свободного доступа. Но книги, к сожалению, выходят весьма малым тиражом. Эту проблему исправляет сайт Главной редколлегии «Реабилитированные историей», где почти все эти книги размещены. Это бесспорно важное вспомогательное средство¹¹. Но необходимо сделать очень серьезное замечание. По моему мнению, большинство этих книг является формальным выполнением государственной программы, и они не пригодны для поиска информации.

Хорошо, если потомки знают кого и где искать, где их предок родился, где жил, и, главное, - этот населенный пункт находится в том же районе и ни он, ни район не переименовывались. В некоторых областях информацию подают томами-частями и в каждом томе перечень вновь начинается с буквы А и до буквы Я. Но это еще не все. В таких областях как Херсонская, Кировоградская и некоторые другие информация подается по районам.

Извините, но в таком случае где искать сведения о немцах, если все их поселения переименовали, районы переделали, а некоторые территории передали в другие области? На такой вопрос эти книги ответа не дают.

Несколько исправляет ситуацию размещенная там же на сайте поисковая система, в которую введено более 200 тысяч имен. Но и к этой системе есть существенные замечания.

Есть еще электронные источники, которые существуют физически, но к которым очень не простой доступ. Например, - База данных репрессированных, чьи архивно-следственные дела не переданы в областные архивы, а остаются в архивах СБУ. Она насчитывает более 300 тысяч имен, и с ней можно работать только в Информационно-справочных залах областных УСБУ. Этой базы нет в интернете. Надеюсь, пока нет. Ведь общество меняется.

Что касается Одессы, то у нас с 1997 по 2006 годы были изданы четыре тома серии «Одесский Мартиролог» со списками всех известных к тому времени репрессированных и депортированных (спецпоселенцев) общей численностью 33.909 и 33.122 соответственно имен. Каждый, кто находил нужное имя - знал куда дальше обращаться.

Что касается немцев, то после обработки и уточнения данных, несколько лет назад на одном из немецких форумов мною были выложены около 34 тысяч имен. На сегодняшний день этот раздел на форуме просмотрели более 16 тысяч раз и, согласно статистике обращений, несколько сотен человек нашли сведения о своих родных, очень многие - впервые.

Работа с архивно-следственными делами в Одессе не прерывается. В прошлом году возобновилось изучение дел архива ГУМВД в Одесской обл. Теперь исследователи имеют доступ непосредственно к делам, а не только к справкам, как это было в 2000-е годы. Количество личных дел на спецпоселенцев в ГУМВД несколько меньше, чем на репрессированных в УСБУ и ГАОО, но если говорить о немцах, то статистика получается такая: 1. среди известных дел репрессированных «немецкие» составляют 17-18%, и охватывают около 6 тысяч человек; 2. среди дел спецпоселенцев этот показатель превышает 80%, а это почти 23 тысячи человек.

Мною был проведен еще один статистический анализ - сколько новых имен «упоминается» в делах. Оказалось, что по делу осужденного в среднем проходит еще до 10 человек, а по делу спецпоселенцев - 5-6 новых лиц, на которых личных дел нет. И это опять показывает, насколько весомым является такой источник информации как архивные дела спецпоселенцев.

Есть еще одна малоизвестная категория - репатрианты, которые проходят по документам фильтрационной проверки. В соответствующей картотеке ГАОО насчитывается около 92 тысяч карточек, и еще более 27,5 тысяч дел. Ориентировочное количество «немецких» - около 42%. Эти материалы находятся в процессе обработки, и, учитывая их количество, первые результаты, обработанные должным образом, появятся еще не скоро.

Но в этом случае на помощь приходит интернет. Благодаря сайту библиотеки «Odessa», мы имеем свободный доступ к очень мощному ресурсу, который, по приблизительным подсчетам, насчитывает около 640 тысяч имен. Это этнические немцы, которые в 1944-1945 годы, уже на территории Германии-Польши, получили немецкое гражданство, а также имена их предков во 2-м и 3-м поколениях, что очень важно при поиске¹².

Итак, суммируя различную информацию, можно сделать следующий вывод: интернет стал важной и неотъемлемой составляющей в системе поиска и хранения информации. И главное - он стал универсальным именованным, географическим и тематическим указателем не только для собственных ресурсов, но и для миллионов архивных дел, которые введены, вводятся и еще будут вводиться в научный оборот. И наша задача - не потеряться в этом потоке информации и, изучая свою историю, делать правильные выводы.

¹ Фонд «Контора опекунов новороссийских иностранных поселенцев» 1781-1857. - Т. 1.: Аннотированная опись дел 1781-1818 гг. / Сост. Н.Л.Юзбашева, Д.Ю.Мешков. - Днепропетровск - Киев, 1997; Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876. Аннотированная опись дел //

Ред. О.В.Коновалова (Айсфельд). В 7 томах. - Одесса, 1998-2010; Немецкое население Таврической губернии. Аннотированный тематический перечень дел. / Сост. Л.П.Кравцова и др. В 2 томах. - Одесса, 2000, 2005.

² Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.odessa3.org/>

³ Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.blackseagr.org/>

⁴ Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.history.org.ua/>

⁵ Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.odessa3.org/... Data Category - St. Petersburg Archives>

⁶ Stumpp K. Die Auswanderung aus Deutschland nach Russland in den Jahren 1763 bis 1862.

⁷ Немецкое население Таврической губернии...

⁸ Немцы Николаевщины. 1918-1931 гг. Аннотированный реестр дел. / Ред. А.Айсфельд. - Николаев, 2011.

⁹ Электронный ресурс. Режим доступа: http://archive.odessa.gov.ua/el_arh/doradjanski/

¹⁰ Шевчук Н.А. Землевладение причерноморских немцев в Одесском уезде (конец XIX в. - 1917 г.). // Немцы Одессы и Одесского региона. - Одесса, 2003.

¹¹ Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.reabit.org.ua/>

¹² Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.odessa3.org/... Data Category - War Records>

Тетяна Клименко (Черкаси, Україна)

ДО ІСТОРІЇ МІСТА ЧЕРКАСИ ЗА ДОКУМЕНТАЛЬНИМИ МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Внаслідок поділу Польщі, населені пункти Правобережної України увійшли до складу Російської імперії. У 1795 р. Черкаси стали повітовим містом Вознесенської губернії, а з 1798 р. - Київської губернії¹. На початку XIX ст. місто розташовувалося в низинній частині - вздовж берега Дніпра мікрорайону «Митниця». Прибережна територія часто під час весняних розливів річки затоплювалась водою, була заболочена і вкрита нанесеним рікою піском.

Місто було звичайним, на ті часи, повітовим містечком. Тут зосереджувалося кустарне виробництво та дрібна торгівля. У 1803 році у місті нараховувалось 535 дворів, 4 церкви, єврейська синагога, 2 дерев'яні шинки, 17 кузень, 8 крамниць, 2 вітряних млини². Населення складало 3 657 осіб, серед яких 3 471 міщан, 81 особа дворових людей, 29 казенних селян та 76 купців³. Багато мешканців займалися ремісництвом: шведським, кравецьким, ткацьким, мідницьким, ковальським, слюсарним. Купці, частина міщан і поселенці торгували дрібними товарами, що привозилися з Кременчука, Городища, Золотоноші, Переяслава. Значна частина населення мала власні присадибні ділянки на яких влаштували сади і городи, які використовувались для їх власних потреб.

З розвитком міста, повстало питання про освоєння горішнього рівного плато⁴. У 1815 р. був складений новий план Черкас із доволі цікавою назвою: «Геометрический специальный план Киевской губернии города Черкасс к назначению по предписанию его Превосходительства господина действительного статского советника Киевского гражданского губернатора и кавалера Павла Сидоровича Черепанова двухвёрстного для винного откупа дистанциею 1815 года июня месяца»⁵. Горішне плато за планом поділялося на рівні квартали з прямими вуличними магістралями. Забудова міста за цим планом забезпечила Черкасам прекрасне розпланування міської території, що характерне для міста і нині. На жаль автори плану залишилися невідомі. А от тодішні керівники міста, які приймали план, приклали до нього свою руку. Городничий і повітовий стряпчий, хоч і нерозбірливо, але розписались на плані. Що ж до бургомістра Трохима Рикунова, то йому розписатись не довелося і на плані помічено: «а наместо его неграмотного подписал по прошению коллежский секретарь Петр Захаров».

В умовах розкладу феодално-кріпосницької системи, в першій половині XIX ст., розвиток Черкас був повільним. У 1829 р. тут мешкало 5 809 осіб. Місто було суто дерев'яним - із 901 будинку, лише один був кам'яним. Три міських підприємства відносились до дрібних

кустарних виробництв. В місті було 3 церкви і один навчальний заклад - духовне училище, 2 благодійні духовні установи та баня. Розвитку набувала торгівля, причому в своєрідній формі. Статистика відобразила 15 крамниць, 1 корчму та 20 шинків.

З тридцятих років XIX ст. в Черкаському повіті почало швидко розвиватись цукрове виробництво. Основою цукроваріння з буряків була патока. Царський уряд дозволив цукрозаводчикам без акцизу гнати з патоки спирт і це давало, як підприємцям так і казни міста досить значні прибутки. Група підприємців, так зване акціонерне товариство, побудувала в 1854 р. в Черкасах цукрорафінадний завод. За своїм обладнанням і потужністю він вважався на той час одним з найкращих в Росії⁶.

У 1853 р. почалася Кримська війна. Україна була найближчим тилом російської армії. З міста було мобілізовано сотні рекрутів і ополченців, погоничів худоби для перевозки військових вантажів і провіанту. В Черкасах був наведений наплавний військовий міст через Дніпро⁷. Про освячення наплавного мосту в Київській газеті з'явилася стаття з пишномовними висловлюваннями: «Пройдєт только несколько лет и Черкасы город малый, скромный расширится и превознесётся»⁸.

В умовах розкладу феодально-кріпосницької системи і розвитку капіталістичних відносин, під прямим впливом передового культурного про шарку населення Черкащини, найвидатнішим її представником став великий син українського народу геніальний поет і художник - Тарас Григорович Шевченко. Подорожуючи і вивчаючи історичне минуле рідних околиць та Чигиринщини він не міг оминати Черкаси. У знаменитій поемі «Гайдамаки» поет згадує місто, як один з центрів великого селянського повстання на Правобережній Україні, відоме під назвою «Коліїщина». Сюди, в Черкаси, прямував один з улюблених героїв Т.Г.Шевченка - наймит Ярема, щоб приєднатися до повстанців. Згадується місто в п'єсі «Назар Стодоля» і в листуванні поета. З літературних джерел та спогадів старожилів, відвідання Т.Г.Шевченком Черкас припало на 1845-1846 рр. На той час частина прогресивної інтелігенції міста була знайома та захоплювалась його поезією, шанувала його, як майстра слова та пензля. Серед них були брати Андрій та Юхим Цибульські, які гостинно приймали Шевченка під час його відвідин Черкас⁹. Але завжди комфортніше йому було зближатися з простими людьми, підкоряючи їх серця своїм переконливим словом. І досі збереглася пам'ять про дружбу поета з сім'єю рибалок на прізвище Слюсарі. До 1960 р. у низовій частині міста, що з утворення на Дніпрі Кременчуцького водосховища підпала під затоплення, стояла хатина Слюсарів. На подвір'ї, під грушею, Василь і Яким Слюсарі приймали, як дорогого гостя, Тараса Григоровича. Сюди ж збирались численні сусіди побачити академіка з кріпаків, почути його натхненне слово. Глибокий сум і біль довелось зазнати Т.Г.Шевченку в Черкасах влітку 1859 р. під час останньої подорожі в Україну. Виконуючи розпорядження Київської губернської жандармерії та скориставшись фальшивим доносом черкаський повітовий справник Табачников заарештував Т.Г.Шевченка в селі Прохорівка на Канівщині, супроводжуючи його під вартою в м. Черкаси. Не насмілившись посадити поета в тюрму, Табачников тримав його в своєму будинку під домашнім арештом з 15 по 26 липня, однак при цьому дозволяючи йому робити прогулянки в місто і на Дніпро. В цей період Шевченко не припиняв своєї творчості. Він написав чудові вірші «Сестрі» та другий без назви, в якому висловив свій протест проти насильства над людиною. Прогулюючись узбережжям, він завжди милувався Дніпром та зробив тушшко малюнок дніпрового берега з написом: «В Черкасах». Шануючи пам'ять великого земляка на честь 150-ї річниці з дня народження Т.Г.Шевченка на театральній площі йому відкрито пам'ятник з архітектурним оформленням.

Після реформи 1861 р. до якої Т.Г.Шевченко не дожив трохи менше одного місяця економічний розвиток Черкас значно прискорився. Особливо це позначилось після відкриття у 1876 р. залізничного сполучення у м. Черкаси та крупної вузлової станції «Бобринська», яка тепер носить ім'я Т.Г.Шевченка. Будівництво залізниці дало роботу значній кількості населення Черкас і прилеглих сіл, які подавались до міста на землекопні, так звані, грабарські роботи. Про це навіть розповідалось в газеті «Київське слово»:

*«Черкаський мирний обиватель -
Усерднейший землекопатель:
Железные дороги строит*

*И днём и ночью землю роет
Своей грабарскою лопатой,
Довольствуясь ничтожной платой...»*

Черкаських робітників-землекопів знали у найвіддаленіших місцевостях царської Росії. Черкаси стали одним з самих відомих в Росії пунктів по організації землекопних робіт. Тут діяло десятки контор грабарів-підрядчиків, через які наймалися на грабарські роботи тисячі заробітчан. Підприємливі грабарі-підрядчики, наживаючи на цьому бізнесі значні капітали, будували розкішні особняки, заводили коштовних рисаків, відкривали промислові підприємства, обиралися на виборні посади в міську думу¹⁰.

Залізнична колія сполучила станцію Черкаси з пристанню, яка стала однією з найбільш поживавлених пристаней Дніпра. Вона була базою перевалки товарів, які тут перевантажувалися з пароплавів і навпаки¹¹. Вигідність географічного положення Черкас - на березі Дніпра при залізничному сполученні сприяла досить швидкому розвитку лісової промисловості, розробці дерева і торгівлі лісоматеріалами. Ліс надходив, головним чином, сплавним методом з Полісся, з верхів'їв Дніпра і його притоків. Лісопильні заводи було відкрито у 1870 р. підприємцем Е.Чернобильським, у 1882 р. І.Грінблатом, у 1885 р. І.Кальницьким.

Розгортання залізничного сполучення та судноплавства на Дніпрі сприяли розвитку у 80-х роках XIX ст. промисловості, забудові міста і зростанню населення, що сприяло створенню фінансових та кредитних закладів. Першим, у 1864 р., відкрився, так званий, громадський банк. Деяко пізніше Орловський та Мінський комерційні банки. Операції пов'язані із земельними відносинами проводили відділення: Державного дворянського і селянського банків, Київський і Полтавський акціонерні банки. У 1883 р. відкрилося Київське відділення селянського поземельного банку¹². Швидкими темпами розвивалось також тютюнове виробництво. У 1878 р. київський купець А.Зарицький збудував велику тютюнову фабрику, що спеціалізувалася на виробництві махорки¹³.

Проте надто повільно розвивалась в місті культура та освіта. Відкрите у 1818 р. Духовне училище для дітей духовенства довгий час залишалось єдиним освітнім закладом міста і тільки у 1856 р. відкрилось приватне жіноче училище А.Самойловської¹⁴. Лише тільки з 60-х років XIX ст. місто стало вважатись передовим серед повітових центрів Київської губернії. Відкривались церковно-приходські школи, наприкінці 90-х років - міністерські училища¹⁵, а в 1912 р. - учительська семінарія¹⁶.

У 1887 р. в Черкасах налічувалося вже 3 980 будинків, з них 24 кам'яних, кількість населення зросла до 20 000 осіб, діяло 15 підприємств, з них 4 лісопильних, 5 млинів. В промисловості було зайнято 827 робітників, які виробляли продукції на 4 226 900 крб. з них тільки на одному рафінадному заводі 563 робітника виготовляли продукції на 3 393 519 крб.¹⁷

Дев'яності роки XIX ст. були періодом піднесення промисловості в царській Росії. Це відчувалось і в Черкасах. У 1900 р. в місті проживало 29 093 особи. Налічувалось 29 підприємств, на яких працювало 1 924 робітника, з них крупних: цукрорафінадний завод, де в сезон виробництва працювало 870 робітників; тютюнові і махорочні фабрики А.Зарицького та Летичевського, на яких працювало 356 і 51 робітників; цвяхо-гвинтовий завод із 145 робітниками. На решті підприємств міста - 9 лісопильних заводах, 31 млині, чавунно-ливарному заводі, 9 цегельних та інших було зайнято на кожному до 50 робітників¹⁸. Крім того, в місті працювало 25 кузень, 9 слюсарних майстерень та численні дрібні кустарні виробництва, які займались ковальським, слюсарним, столярним, кравецьким ремеслами. Кількість кустарів нараховувалось до 1,5 тис. осіб¹⁹.

Розвиток Черкас характеризувався в різні періоди, як підйомом так і спадом виробництва. Економічні спади викликали коливання в роботі промисловості міста. Так, цукрорафінадний завод, який виробляв по два і більше мільйона пудів цукру рафінаду, у 90-х роках XIX ст. працював з перебоями, а у 1908 р. через економічний спад припинив виробництво. У 1906 р. в Черкасах нараховувалось 23 підприємства, які виробляли продукції на 14 881 тис. крб., збільшивши в порівнянні з 1900 р. випуск продукції більше, як у три рази, а вже у 1909 р. виробництво продукції зменшилось у 5 разів.

Після кількох років промислового застою у 1910 р. почалось поживавлення виробництва. В Черкасах відкрились нові підприємства - слюсарна майстерня Слуцького, механічна майстерня Гроссе, сірникова фабрика, введено в дію першу електростанцію з двома дизель-генераторами по 108 кв., прокладені перші кілометри водогону²⁰. У 1912 р. відновив виробництво цукрорафінадний завод.

Помітно розвивались вантажні перевезення по Дніпру. В 1910 р. пристань Черкас прийняла 835 пароплавів і 365 плотів. Значною подією в 1912 р. стало завершення будівництва нової залізничної магістралі Бахмач - Одеса, що пролягла через Черкаси задля якої було споруджено також і залізничний міст. Розпочалася робота з благоустрою міста шляхом укладання брукувкі²¹. У 1904 р. коефіцієнт забрукованих вулиць вже складав 8,6%²².

У 1913 р. в Черкасах налічувалось 36 підприємств, на яких працювало 3644 робітника²³.

На початку ХХ ст. переважна більшість будинків у місті була вкрита соломою, а на околицях глинобитні мазанки стояли під очеретом. Мешканці міста займались городництвом і тримали худобу. У 1909 р. в домашніх господарствах нараховувалось: 2 085 коней, 1 862 голови великої рогатої худоби, 300 овець, 303 кози та 3 666 свиней²⁴.

На низькому рівні в Черкасах залишалось медичне обслуговування. Лише тільки у 1834 р. була відкрита єдина в повіті лікарня на 15 ліжок²⁵. У 1910 р. медичне обслуговування населення забезпечували вже дві лікарні - земська на 50 ліжок, в якій на одного хворого витрачалось 52 копійки в рік, приватна єврейська (на 20 ліжок) та амбулаторія Товариства Червоного хреста²⁶.

Географічне положення міста, його природна краса притягували сюди численних гостей та дачників. Створювались умови для зручного їх перебування та відпочинку в місті шляхом спорудження триповерхового готелю, було відкрито численні ресторани та буфети²⁷. Поблизу Черкас, в Дахнівському лісництві, було виділено 23-й квартал для створення дачного селища «Соснівка». Разом з дачами будувались пансіонати, заклади для розваг. Для проведення вистав і виступів окремих артистів було побудовано дерев'яні приміщення театру, цирку та народний будинок.

Цікавою є історія виникнення театру. У 1902 р. черкаський підприємець Іван Яровий, який мешкав на розі вулиць Музикантської та Дахнівської²⁸ викупив у місцевої адміністрації пустку неподалік від центру з метою будівництва там міського театру й закладення театрального саду. За реалізацію проекту охоче взялася його сестра, яка повернулася до рідного міста із Петербурга і вже за півроку в місті було побудовано театр. Відтоді, Черкаси часто відвідували видатні майстри сцени із столичних театрів. Зокрема, трупи Марка Кропивницького та Панаса Саксаганського, а славетна артистка М.К.Заньковецька, щоб наблизити мистецтво до більш широкого кола, виступила в приміщенні міського цирку. Поступово притеатральний сад пані Ярової трансформувалася в самостійне культурне явище. На початку ХХ ст. тут містилося приміщення публічної бібліотеки, навперемін грали оркестри Острозького та Роменського полків. Але, звісно, справжнім фурором для місцевих обивателів стало електричне освітлення алей саду і біоскоп - найближчий родич кіноапарата братів Люм'єр, що проектував на екран картинку із життя тварин. Незабаром з'явилися і перші фільми. Їх перегляд коштував на ті часи чималих грошей - 20 копійок міг викласти далеко не кожен.

У 1910 р. Ярові передали приміщення театру та сад в оренду підприємцям Зисіну і Лур'є, які використовували їх не за призначенням, віддавши перевагу значно прибутковому سینематографу. Літнє приміщення театру було переобладнане під цирк, на арені якого проводилися з успіхом чемпіонати з боротьби. Боролися тут досить авторитетні спортсмени зі світовим ім'ям - Іван Піддубний, Іван Заїнін, Данило Посулько. Готель «Слов'янський», неначе вулик, гув після таких чемпіонатів не одну добу²⁹.

Отже, Черкаси у XIX початку ХХ ст. досягли великого прогресу в своєму становищі від малого провінційного містечка до повітового центру з розвиненим економічним, культурним, освітнім та соціальним рівнем.

¹ Семенов П. Географічно-статистичний словник Російської імперії. - С.-Пб., 1885. - С. 57.

² Фундуклей І. Статистическое описание Киевской губернии. - С.-Пб., 1852. - С. 175.

³ Державний архів Черкаської області (ДАЧО). - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 92. - Арк. 16.

⁴ ДАЧО. - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 85. - Арк. 44.

⁵ ДАЧО. - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 180. - Арк. 1.

⁶ Чугаев А. Описание и справочная книга Черкаського уезда Киевской губ. - Черкасы, 1911. - С. 76.

⁷ ДАЧО. - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 27. - Арк. 1-9.

⁸ Киевские губернские ведомости. - № 5. - 4 лютого 1856. - С. 3.

⁹ ДАЧО. - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 127. - Арк. 1-6.

- ¹⁰ Киевское слово. - 1893. - № 18. - 15 травня. - С. 3.
¹¹ Киевские губернские ведомости - 1879. - № 71. - 21 червня. - С. 2.
¹² Чугаев А. Вказ. праця. - С. 49 - 50.
¹³ Чугаев А. Вказ. праця. - С. 86 - 87.
¹⁴ Чугаев А. Вказ. праця. - С. 119.
¹⁵ ДАЧО. - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 56. - Арк. 110.
¹⁶ ДАЧО. - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 60. - Арк. 14-19.
¹⁷ Мозговой В. Г. Сборник сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 г. - К., 1887. - С. 27.
¹⁸ ДАЧО. - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 40. - Арк. 15.
¹⁹ Список населённых мест Киевской губернии. - К., 1900. - С. 1679-1683.
²⁰ ДАЧО. - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 37. - арк. 1-9.
²¹ ДАЧО. - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 3. - Арк. 2-4.
²² ДАЧО. - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 36. - Арк. 14.
²³ Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины. - Харьков: Держвидав, 1930. - С. 134.
²⁴ ДАЧО. - Ф. 8. - Спр. 38. - Арк. 57.
²⁵ ДАЧО. - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр.10. - Арк. 5.
²⁶ Чугаев А. Вказ. праця. - С. 144 - 150.
²⁷ ДАЧО. - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 53. - Арк. 50-57.
²⁸ ДАЧО. - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 125. - Арк. 20.
²⁹ Новини тижня. - 2008. - № 99 (360; 19 березня). - С. 41.

Людия Ковальчук (Одесса, Украина)

ОБЩЕСТВЕННЫЙ СОВЕТ ПРИ ГОСАРХИВЕ ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ: ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ИТОГИ РАБОТЫ ПЕРВОГО ГОДА

Общественные советы при органах исполнительной власти - новация последних лет. Вопросы о правилах и процедуре их формирования, а также об эффективности и результативности достаточно дискуссионны. Но, несмотря на это, факт их существования представляется определенным шагом к взаимодействию гражданского общества и государственных органов. Это взаимодействие может осуществляться в разных направлениях, главные из которых - сотрудничество и контроль.

Согласно постановлению Кабинета Министров Украины № 996 от 3 ноября 2010 года (с изменениями, внесенными в течение 2011-2015 годов) «Об обеспечении участия общественности в формировании и реализации государственной политики»¹ общественные советы создаются при министерствах, других центральных органах исполнительной власти, областных администрациях и администрациях городов республиканского значения. Возможность (и необходимость) создания общественных советов при других государственных учреждениях этот или иной нормативный документ не определяет. Но и не исключает. Поэтому, исходя из принципа, «что не запрещено, то разрешено», инициативная группа одесских ученых, краеведов, общественников в сентябре 2014 года начала процедуру создания общественного совета при Государственном архиве Одесской области.

После выполнения всех необходимых подготовительных процедур в ноябре 2014 года учредительным собранием общественный совет был создан². В него вошли ученые, музейные работники, краеведы, журналисты, общественные деятели, всего - 22 человека. Список членов совета и данные о них представлены на сайте³. Каждый из членов совета - давний друг архива. Мы многие годы работаем в Государственном архиве Одесской области и хорошо знаем уникальность и ценность его фондов и коллекций. Но одно дело - наши самостоятельные исследования, а иное - соорганизация в качестве общественной инициативы.

Наш базовый документ - «Положение об общественном совете»⁴. Его проект широко обсуждался перед учредительным собранием совета. В принятом на собрании Положении определены основные принципы, направления и механизмы деятельности совета.

Остановимся на главном: «Общественный совет является постоянно действующим коллегиальным консультативным органом при Госархиве Одесской области. Он осуществляет связь с общественностью по вопросам формирования и реализации государственной политики в сфере архивного дела и делопроизводства, инициирует предложения общественности по улучшению работы Госархива. Совет действует совместно с Госархивом с целью совершенствования работы с организациями, учреждениями и гражданами».

Среди основных задач общественного совета - сотрудничество с Госархивом по всем направлениям его деятельности и осуществление гражданского контроля.

Главные направления деятельности - научное, образовательное, культурно-просветительское, издательское (совместно с Госархивом), информационное и другие.

По результатам обсуждения с членами совета был принят план работы на 2015 год⁵. Что же сделано за прошедшее полугодие? Рассмотрим предварительные итоги работы.

Абсолютное большинство членов совета ведёт в архиве работу по своему научному направлению. Сферы интересов очень различны: это разные периоды истории Одессы и региона; формирование и развитие различных национальных общин; история церкви в её многочисленных конфессиональных направлениях; архитектура и градостроительство; история литературы и других видов искусств, расцветом которых славилась Одесса; безусловно, персоналии, биографии и деятельность наших предков и многое-многое другое.

Нас интересуют не только достижения, славные страницы истории, но и те страшные трагедии, которые довелось пережить нашим согражданам. В частности - истории войн, оккупаций, репрессий, террора, совершавшихся различными властями, которые существовали здесь в последние столетия. Особое внимание вызывает тема Второй мировой войны и массовых репрессий, осуществлявшихся в нашем регионе на протяжении всех лет советской власти.

Военная тема и история оккупации Одесщины немецко-румынскими войсками в 1941-1944 годах (так называемая Транснистрия) разрабатывается доктором исторических наук, профессором, заведующим кафедрой украиноведения, историко-правовых и языковых дисциплин Одесского национального морского университета Н.И.Михайлуцей, кандидатом исторических наук, доцентом, заведующим кафедрой истории и мировой политики Института социальных наук Одесского национального университета имени И.И.Мечникова Н.А.Шевчуком, кандидатом философских наук, директором музея Холокоста П.Е.Козленко и другими коллегами. Результатом работы являются научные публикации по архивным материалам, введение в научный оборот новых источников, включение этой информации в учебные курсы и музейные экспозиции. Так, например, в рамках 5-й Международной научной конференции «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний вимір» в апреле 2015 года был проведен международный круглый стол, посвященный 70-летию окончания советско-немецкой войны на тему «Переможці чи переможені: український вимір, факти, інтерпретації та уроки (1945-2015)»⁶. Организатор - кафедра украиноведения, историко-правовых и языковых дисциплин ОНМУ. Издан сборник материалов конференции.

Также на основе документов, хранящихся в Госархиве, издан сборник «Одесса. Документы и свидетельства. 1941-1944», составитель и редактор - П.Е.Козленко⁷. Сборник состоит из документов и фотографий, расположенных по хронологическому принципу и отражающих все этапы этого трагического периода в истории города и края: оборону Одессы, вступление румынских и немецких войск, развязанный террор, расстрелы одесских евреев, гетто, а также освобождение города. Сейчас П.Е.Козленко работает над сборником «По другую сторону черты», в которую войдут 80 воспоминаний праведников народов мира. В Госархиве хранятся газеты оккупационного периода, в которых в разделе «Судебная хроника» есть информация о розыске бежавших евреев, о жителях Одессы, арестованных за укрывательство евреев и другие материалы, свидетельствующие о том, как рисковали спасители евреев. Эти материалы войдут в книгу.

Большую и очень важную работу проделали представители общественных организаций «Одесский областной ромский конгресс» - С.Н.Ермошкин и «Мой дом Одесса» - О.Г.Елагин и М.Н.Якупов. В прошлые годы был оцифрован ряд документов периода оккупации Одессы (из фондов Р-2242, Р-2249, Р-2255, Р-2264, Р-2271, Р-2358, Р-2387) и «Одесская газета» за 1943 год. Председатель правления «Одесского областного ромского конгресса» С.Н.Ермошкин передал

электронные файлы Госархиву и в настоящее время составляет список евреев, указанных в этих документах (выявлены 5286 человек), список нормативных документов румынской военной и гражданской власти (25 документов), каталог оттисков печатей и штампов румынской власти (31 документ) и др. Эта работа позволит архиву более точно отвечать на запросы по периоду оккупации города.

Темой истории высших учебных заведений Одессы и, в первую очередь, Новороссийского университета, многие годы занимаются Е.А.Синявская и В.В.Левченко. Одними из важных результатов этой работы стали именной каталог преподавателей университета (составляется по фонду № 45 в ходе ежегодной архивной практики студентами исторического факультета ОНУ имени И.И.Мечникова под руководством Е.А.Синявской) и монография «Олександрівська церква Новоросійського університету: історія, персоналія, документи» (авторы - В.В.Левченко и Г.С.Левченко)⁸. Благодаря этим работам возвращены многие имена граждан Одессы, облегчен поиск информации о них в Госархиве, представлены многочисленные, ранее малоизвестные архивные источники.

Очень нужным и полезным изданием стали «Методичні рекомендації щодо організації та проходження архівної практики для студентів історичного факультету», подготовленные Е.А.Синявской, Э.П.Петровским и В.А.Кузнецовым⁹. В них не только поэтапно представлена вся процедура прохождения архивной практики, но и дана очень полезная информация о направлениях деятельности Госархива, а также есть данные о центральных государственных архивах Украины.

Важным направлением архивных научных исследований остаются национальные общины Одесщины. Многие годы греческой темой занимается заместитель директора Госархива Л.Г.Белюсова. Сейчас завершается работа над очередным сборником - «Этеристы в документах Государственного архива Одесской области». В редакции греческой части текста принимает участие член общественного совета, директор Одесского филиала Греческого фонда культуры С.И.Парадисопулос.

Продолжается постоянная работа членов совета еще по одному направлению. Одной из трагических закономерностей советской истории являются массовые репрессии. Они широко представлены в документах Госархива. Это и фонд Одесского губернского концлагеря, и фонд Одесского губернского трибунала, многочисленные источники о раскулачивании и Голодоморах (как в 1920-1930-х годах, так и после окончания Второй Мировой войны) и многое другое. Одним из самых важных фондов по данной тематике является фонд Р-8065 - документы, переданные в 1997-2008 годах из УСБУ в Госархив. В 1-й описи - фильтрационные материалы (дела и картотеки репатриантов, военнопленных, фольксдойч, остарбайтеров и многих других категорий наших сограждан), во 2-й - архивно-следственные дела репрессированных. С этими документами уже многие годы работают Л.В.Ковальчук (Одесский академический центр МАН), А.Н.Келер (Институт этнических исследований) и Г.А.Разумов (Академический центр «Наука и образование»). Основные виды работ - выборка данных для биографических справок, оцифровка дел и карточек, составление списков граждан, которые прошли фильтрацию, проверка и редактирование списков подследственных. Обработанная информация передается Госархиву для использования её исследователями и сотрудниками. Так, за прошедшие годы по фильтрационной картотеке составлены списки на более чем 35 000 человек (фамилии на буквы «А» - «П»), оцифрованы более 1000 фильтрационных дел, проверены данные для биографических справок по более чем 2500 архивно-следственным делам репрессированных. Работа продолжается.

Материалы этих фондов также являются объектом изучения студентами разных специальностей ОНУ имени И.И.Мечникова. Помимо традиционной архивной практики студентов-историков, по нашей инициативе периодически организуется архивная практика студентов-психологов, философов, юристов, международныхников. Для каждой специальности выбирается свой аспект исследования документов о массовых репрессиях. В результате этой работы студенты не только знакомятся с историей репрессий, но и применяют свои профессиональные навыки для анализа этих трагических событий.

Документы по истории репрессий постоянно используются при подготовке докладов к научно-практическим конференциям «Феномен тоталитаризма, его проявления и пути

преодоления», ежегодно проводимым в ОНУ имени И.И.Мечникова в рамках одноименной комплексной научной программы¹⁰. В апреле 2015 года прошла 3-я конференция по этой тематике (организаторы - Л.В.Ковальчук и Э.П.Петровский). Материалы конференции размещены на сайте ОНУ¹¹.

Важное направление работы инициировал на учредительном собрании доктор исторических наук, профессор ОНУ имени И.И.Мечникова В.М.Хмарский. В 2008-2009 годах готовилась к изданию книга воспоминаний жителей Одесщины о Голодоморе 1932-1933 годов. Значительная часть материалов была собрана, но денег на издание книги облминистрация не выделила и работа осталась незавершенной. Руководитель редакционной группы В.М.Хмарский предложил вернуться к этой теме. Была обновлена редакционная группа и за прошедшие полгода проверены данные по части районов Одесской области (фонд Р-8236). Работу выполняли Е.А.Синявская, И.И.Стамбол, В.В.Левченко, Г.С.Левченко, Э.П.Петровский, Л.В.Ковальчук. Предстоит завершить проверку по архивным материалам, по невыясненным вопросам обратиться в районные администрации и затем отредактировать весь материал.

Еще одно важное начинание инициировала на учредительном собрании научный сотрудник Одесского литературного музея А.А.Мисюк - создание «Народного архива». Это должна быть коллекция документов, отражающих историю города и края, семейные истории, биографии отдельных лиц - всё, что представляет культурную, социологическую и историческую ценность для будущих поколений. Это собрание документов негосударственных организаций, а также личных фондов и коллекций, подбираемых не по значимости, авторитетности, признанности их владельцев, а по тому, в какой степени написанное, собранное ими, оставшееся после них интересно для оценки эпохи, образа жизни людей, их повседневных нужд, понимания ими происходящего. В «Народный архив» должны войти письма (личные и в официальные инстанции, в редакции газет, журналов, партийные органы), фотографии, открытки, дневники, записные книжки, личные документы, рукописи, мемуары, автобиографические повести, наградные грамоты и награды, альбомы, билеты, марки, квитанции, расходные книги, личные коллекции, этикетки, денежные знаки, рисунки, эскизы, табеля успеваемости, чертежи, школьные тетради, дневники и другие виды документов¹².

Эта идея зародилась еще в 1990-е годы и в Одессе её старалась воплотить известный социолог, профессор ОНУ имени И.И.Мечникова И.М.Попова, но создать самостоятельную структуру Народного архива, со своим помещением и штатом не удалось. В 2015 году идея воплотилась в ином варианте - как фонд № Р-8278 «Коллекция «Народный архив» Госархива Одесской области. Его формирование начали члены общественного совета А.А.Мисюк, С.Н.Ермошкин, Л.В.Ковальчук и волонтеры - И.М.Перстнёв и Д.И.Люцин. Оформлен первый раздел описи «Документы личного происхождения» - коллекция документов старшего инженера-программиста Одесского швейного объединения имени В.В.Воровского Марьяны Георгиевны Державиной. Готовятся следующие разделы этой же описи - коллекции документов учительницы, написавшей историю Овидиопольского района Одесской области, Надежды Николаевны Гичко-Шамовой и сотрудницы Одесского облагропрома, секретаря совета ветеранов и военно-исторического общества Людмилы Николаевны Опроненко. Постепенно собираются документы для других описей - тематической, хронологической, фотодокументов. Фонд медленно, но формируется.

Большая работа проводится членами общественного совета по популяризации Госархива. В феврале 2015 года доктор исторических наук П.И.Барвинская приняла участие в работе Немецко-украинской исторической комиссии, где представила информацию о материалах Госархива. Комиссия создана Ассоциацией историков Германии и Ассоциацией историков Восточной Европы вместе с украинскими коллегами. Задача комиссии - совместное изучение истории Украины, немецко-украинских связей и конфликтов (в первую очередь, Второй мировой войны и Холокоста), разрушение стереотипов, бытующих на Западе по отношению к Украине, организация общих проектов на базе архивных фондов. Информация о работе комиссии на сайте Союза немецких историков и в украинской прессе¹³.

В апреле 2015 года по инициативе доктора философских наук, профессора кафедры философии и основ общегуманитарного знания ОНУ имени И.И.Мечникова И.В.Голубович был проведен круглый стол «Архив как феномен культуры»¹⁴. На нём также выступила

доктор исторических наук, профессор кафедры новой и новейшей истории ОНУ имени И.И.Мечникова П.И.Барвинская и художник, кандидат культурологии, доцент кафедры культурологии и искусствоведения гуманитарного факультета Одесского национального политехнического университета Е.П.Щекина. Были рассмотрены проблемы философии архива, понимание архива как инструмента господства (контроль власти над архивом), легитимация памяти/забвения, открытость архивов как путь к пониманию и примирению, музейные коллекции как изобразительный аналог архивов и другие вопросы. В дискуссии приняли участие специалисты разных профилей - историки, юристы, философы, филологи, архивисты.

Директор Института этнических исследований А.Н.Келер, многие годы занимающийся темой этнических немцев в Украине и, в частности, историей их репрессий по этническому признаку, представляет информацию по этой тематике в социальных сетях и профильных группах. Так, в частности, на форуме «Немцы Поволжья» он представил «Мартиролог одесских немцев» - списки расстрелянных, заключенных в лагеря, высланных, депортированных немцев, а также вспомогательные материалы о поиске информации¹⁵. Здесь названы более 33 тысяч человек, дела которых хранятся как в Госархиве, так и в ведомственных архивах - УСБУ в Одесской области и ГУ МВД Украины в Одесской области.

С января 2015 года ежемесячно проходят брифинги в Одесском кризисном медиа-центре по теме «Государственный архив Одесской области: проблемы и перспективы», в которых принимают участие сотрудники Госархива и члены общественного совета¹⁶. Выступления транслируются в интернете он-лайн, а затем их записи размещаются на сайте ОКМЦ и Госархива. Цель брифингов - постоянное информирование наших сограждан об архиве, его структуре, задачах и функциях, сотрудниках и направлениях работы, совете и его взаимодействии с архивом. На брифингах выступили: в январе - директор архива В.В.Левчук, заместитель директора Л.Г.Белоусова и член совета Л.В.Ковальчук; в феврале - заместитель директора Е.И.Ксендик и члены совета А.А.Мисюк и Э.П.Петровский; в марте - начальник отдела формирования Национального архивного фонда и делопроизводства Госархива Г.Б.Успенская и члены совета В.М.Хмарский и С.М.Ермошкин; в апреле - начальник отдела хранения и учета документов НАФ Госархива С.В.Виногловская и члены совета И.В.Голубович и А.Н.Келер; в мае - заведующий лабораторией по физической сохранности документов Госархива А.В.Хромов и члены совета П.И.Барвинская и П.Е.Козленко; в июне - заместитель начальника отдела использования документов, информации, публикаций и внешних связей Госархива С.А.Желясков и члены совета Е.А.Синявская и М.Н.Якупов; в июле - члены совета Н.И.Михайлуца и Н.А.Шевчук¹⁶. Проведение брифингов будет продолжаться.

В завершение информации о совете остановимся на деятельности рабочей группы. В неё входят В.Ю.Алексеева, С.Н.Ермошкин, А.Н.Келер, Л.В.Ковальчук, Л.Г.Терехова, принимали участие в заседаниях А.А.Мисюк, Е.А.Синявская, О. Г. Елагин и другие члены совета и друзья архива. Заседания открытые. Главная задача рабочей группы - организация текущей работы совета и содействие дирекции архива в решении административно-хозяйственных, материально-технических и организационных вопросов.

Таких вопросов много, но, как известно, главный - это новое помещение для Госархива. Первый корпус архива, в котором хранятся ценнейшие дореволюционные фонды и значительная часть фондов советского периода, расположен в бывшей Бродской синагоге по ул. Жуковского, 18 и в течение многих десятилетий находится в аварийном состоянии. Приходится констатировать, что ни при советской власти, ни за десятилетия существования Украины как самостоятельного государства вопрос о постройке в Одессе нового здания для областного архива решить было невозможно.

В начале 1970-х годов для архива Одесского областного комитета компартии УССР было построено специализированное здание (с 1991 года - второй корпус Госархива). Но и его состояние с годами значительно ухудшилось: проблемы с отоплением, вентиляцией, текущая крыша и пр. А в 2013 году Одесский областной совет передал это целевое архивное здание на баланс коммунального предприятия «Облтрансбуд», что совершенно не способствует его сохранности и негативно сказывается на условиях работы архива. Но если это здание пока стоит, то Бродская синагога рушится и нахождение в ней людей и документов физически опасно.

В прошлые годы обсуждался вопрос о переселении архива в здание бывшей курсантской столовой на 7-й станции Большого Фонтана. Но Министерство обороны Украины отказалось передавать это здание, хотя и оно, и весь военный городок, в котором оно находилось, долгие годы были заброшены и не функционировали.

С конца 2014 года обсуждается вопрос о переселении архива в производственный корпус издательства «Черноморская коммуна» (также заброшенный). Но, несмотря на то, что нужно только решение управления областного совета по имущественным отношениям, его нет уже более полугода. Члены общественного совета постоянно привлекают внимание к этому вопросу СМИ и будут вместе с руководством Госархива добиваться его решения¹⁷.

Одесский архив - это богатейшая коллекция документов и разнообразных архивных материалов. Сохранить и приумножить хранящиеся тут свидетельства далёкой и недавней истории - наша общая задача.

¹ Постановление Кабинета Министров Украины № 996 от 3 ноября 2010 г. «Об обеспечении участия общественности в формировании и реализации государственной политики» (с изменениями, внесенными в течение 2011-2015 гг.). Электронный ресурс: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF>

² Общественный совет при Госархиве. Электронный ресурс: <http://archive.odessa.gov.ua/gromadska-rada/>

³ Состав общественного совета при Госархиве. Электронный ресурс: http://archive.odessa.gov.ua/gromadska-rada/sklad_gromadskoi-radi/

⁴ Положение об общественном совете при Госархиве. Электронный ресурс: http://archive.odessa.gov.ua/files/derjarhiv/DIALNIST/gromadska_rada/documents/gromadska-rada_polojennya.pdf

⁵ План работы общественного совета на 2015 год. Электронный ресурс: http://archive.odessa.gov.ua/files/derjarhiv/DIALNIST/gromadska_rada/documents/gromadska-rada_plan-2015.pdf

⁶ Информация о 5-й Международной научной конференции «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний вимір». Электронный ресурс: <http://tr.osmu.odessa.ua/index.php/ru/arkhiv-novostej/839-v-mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferentsiya-yug-ukrainy-etnoistoricheskoe-yazykovoe-kulturnoe-i-religioznoe-izmereniya>

⁷ Информация о сборнике «Одесса. Документы и свидетельства. 1941-1944» / Сост. и ред. П.Е.Козленко. Электронный ресурс: <http://help.rjc.ru/site.aspx?SECTIONID=244695&IID=2780306>

⁸ Информация о монографии В.В.Левченко, Г.С.Левченко «Олександрівська церква Новоросійського університету: історія, персоналії, документи». Электронный ресурс: http://archive.odessa.gov.ua/novosti/150525_monografia-levchenko/

⁹ Синявська О.О., Петровський Е.П., Кузнецов В.О. Методичні рекомендації щодо організації та проходження архівної практики для студентів історичного факультету. Одеса, 2015. Электронный ресурс: http://archive.odessa.gov.ua/files/derjarhiv/PUBLIC/metod/mt15_sinyavskaya_arh-praktika.pdf

¹⁰ Феномен тоталитаризма, его проявления и пути преодоления. Комплексная научная программа ОНУ имени И.И.Мечникова. Электронный ресурс: <http://onu.edu.ua/uk/science/sprograms/>

¹¹ Материалы 3-й научно-практической конференции «Феномен тоталитаризма, его проявления и пути преодоления». Электронный ресурс: http://onu.edu.ua/uk/science/sprograms/materials/total_2015

¹² «Народный архив». Электронный ресурс: <http://archive.odessa.gov.ua/gromadska-rada/narodnii-arkhiv/>

¹³ Информация о немецко-украинской исторической комиссии. Электронные ресурсы: <http://www.historikerverband.de/historikerkommission.html>; <http://golosukraine.com/publication/politika/svit/40682-nimecki-istoriki-zacikavilisya-nashim-minulim/#.Va4dhqTtmko>

¹⁴ Информация о круглом столе «Архив как феномен культуры». Электронный ресурс: <http://news.onu.edu.ua/rus/news/single/959>

¹⁵ «Мартиролог одесских немцев» - списки расстрелянных, заключенных в лагеря, высланных, депортированных немцев, а также вспомогательные материалы о поиске информации / Сост. А.Н.Келер // Форум «Немцы Поволжья». Электронный ресурс: <http://forum.wolgadeutsche.net/viewtopic.php?f=268&t=2494>

¹⁶ Брифинги в Одесском кризисном медиа-центре по теме «Государственный архив Одесской области: проблемы и перспективы». Электронный ресурс: <http://archive.odessa.gov.ua/gromadska-rada/>; доступ в разделе: /150115_briefing/ (январь); /150225_briefing/ (февраль); /150319_briefing/ (март); /150423_briefing/ (апрель); /150515_briefing/ (май); /150623_briefing/ (июнь); /150723_briefing/ (июль).

¹⁷ Сюжет ТРК «7-й канал» о состоянии зданий и условиях работы в читальных залах Государственного архива Одесской области. Электронный ресурс: <http://7kanal.com.ua/2015/04/spasat-arkhiv-odesskoy-oblasti-nuzhno-uzhe-seychas/>

Олександр Краковський (Київ, Україна)

ІСТОРІЯ МОГО РОДУ ВІД СЕРЕДИНИ ХVІІІ ДО ПОЧАТКУ ХХ ст.: ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВІВ ОДЕСЬКОЇ, МИКОЛАЇВСЬКОЇ ТА ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ

Мене завжди цікавила історія мого роду. Прийшов час, і я зайнявся пошуком документів в архівах. Генеалогічні дослідження виявилися надзвичайно цікавим та пізнавальним заняттям. Вважаю за доцільне поділитися результатами напрацювань, які можуть бути корисними для тих, хто має бажання звернутися до пошуків свого коріння.

Моя бабуся - Григор'єва Марфа
Львівна (1908-1998)
Миколаїв, 1964 рік

Моя бабуся народилась в селі Воскресенське біля Миколаєва. Кожне літо наша родина проводила там декілька тижнів. Я добре пам'ятаю бабуся, а також велику кільку родичів. Звісно, моя робота в архівах була корисною для всіх родичів.

Етап 1. Розмови з родичами.

Перший етап роботи це вичерпна інформація від родичів. Окрім важливої інформації, це ще гарантія не шукати того, що й так відомо. Розмови з близькими виявили наступне:

1. Окрім батьків моєї бабусі, невідомо нічого. Їхні імена: Григор'єв Лев Дементейович та Олена Іванівна. Нашим родоводом ніхто не займався. Родових дерев, документів чи будь-яких матеріалів нема.

2. Окрім моєї бабусі загалом було 12 дітей - 11 дівчат та наймолодша дитина - хлопчик. Бабуся була останньою з дівчат. Тому вона й залишилась жити в родовій хаті. Молодший брат Єфим побудував свою хату поруч.

3. Прадід був сиротою та почав працювати рано. Разом з прабабусею були дуже хазяйновиті, всього добилися самі. Прадід став доволі заможною людиною - мав великий фруктовий сад, власний розарій, наймав людей. Тримав облігації. Коли прийшла революція - все зрозумів одразу і віддав все що, хотіли забрати. Серед односельчан мав авторитет, тому його ніхто не чіпав. Просто забрали все що було, от і все.

4. Всі предки, виходячи з розмов, походили з одного місця - Воскресенська. Це робить пошуки інформації простішими. Однак такі твердження не треба брати за абсолют, оскільки родичі просто можуть не знати всіх фактів сімейної історії.

Етап 2. Пошук документів.

Мені пощастило. По Воскресенську збереглося доволі багато матеріалів. Пошуки по інших гілках мого дерева були набагато складнішими, оскільки предки багато переїжджали, тай й документів залишилося мало.

Швидко з'ясував, що Воскресенське було засновано в 1789 році, як одне з шістьох адміралтейських поселень біля міста Миколаєва. Впродовж наступних років село заселяли біглими селянами, переважно з Центральної Росії.

В 1861 році адміралтейські поселення перетворили на посади, а мешканців зарахували до міщан.

Мій прадід Лев Дементейович Григор'єв з дружиною Оленою Іванівною (Догаєвою) та дітьми. Праворуч Фекла Догаєва - рідна сестра прабабусі. Фото - приблизно 1905 рік

метрики за 1780-1842 роки відомим дослідником А.В.Пивоваром. Цей довідник доступний он-лайн, та охоплює період до 1842 року включно. Працівниками архіву частково описані справи за 1843-1860 роки, і процес триває.

Дякуючи А.В.Пивовару, перша частина списку книг по Воскресенську за 1793-1842 була швидко мною укладена. З 1843 року і далі шукати інформацію було складно. Через «глухі» заголовки справ було не зрозуміло, в яких саме вміщено метрики по Воскресенському. А по друге, населення у цей період швидко зростало, як і місцева бюрократія. Тому й кількість метричних книг, а з ними й аркушів після 1842 року виросла дуже суттєво. Тому я виписав з описів фонду Херсонської духовної консисторії (ф. 37) всі номери справ по Херсонському повіту після 1842 року та зробив помітки навпроти кожної справи щодо наявності (або відсутності) в них відомостей по Воскресенську. Орієнтиром служили назви справ. Наприклад, якщо в назві було «місто Миколаїв та сусідні села», було очевидно, що вірогідність велика. Якщо в назві є просто «Херсонський повіт», то вірогідність мала. Навпроти деяких справ були помітки в опису з назвами сіл. З двома справами мені поталанило, там була назва Воскресенськ.

Окрім того, я зробив список записів, які я сподівався знайти мали бути у метричних книгах, виходячи з вже встановлених раніше фактів, а саме:

1. Запис про народження Леонтія Дементьєва Григор'єва. Приблизно 1873 рік.
2. Запис про шлюб Дементія Григор'єва та Гликерії Сафронової. 1872 рік або раніше.
3. Запис про народження Гликерії Сафронової. Приблизно 1849 рік.
4. Запис про народження Івана Митрофанова Догаєва. Приблизно 1843 рік.
5. Запис про народження Митрофана Догаєва. Приблизно 1809 рік.

Мій план був простий. Спочатку шукати найбільш вірогідні записи. Потім шукати нові записи, виходячи з відомого. А потім шукати все. Наостанок шукати записи про смерть, де це буде доцільним. Я дізнався, що в Одеському архіві активно долучають дослідників до укладання внутрішніх описів до метричних книг. Тому одразу погодився на цю роботу. Перші кілька днів я працював з усіма книгами 1843-187 років та робив внутрішні описи. Де було можливо - знаходив потрібні записи. До того ж в архіві величезна кількість метричних книг вже відсканована та доступна в читальній залі.

Нажаль, з п'яти перспективних записів було знайдено лише один - про народження Івана Митрофанова Догаєва - 1840 року замість 1843. Найбільш цінний запис про шлюб Дементія Григор'єва та Гликерії Сафронової випав на ті роки, по яких метричні книги не збереглися. Після кількох напружених днів по роботі над внутрішніми описами в мене був чіткий показчик по Воскресенську. Робота пішла. Я читав усі книжки рухаючись від новіших до старіших та записував в свою базу всі матеріали. Знахідки пішли самі собою. Ось і результат:

58	3.02.1847		ум. Филипп Афанасьев Догаев 63		
59	1849 37-3-935				
60			ум. Ксения Георгиева жена Батищева 55		
61	1851 37-3-1032				
62	26.03.1851	Мария	Сафрон Митрофанов Щедров + Соломониди Елисеєва	Поликарп Михайлов Седнев и Улита Савинова Овчаренко жена	
63	стр 4050б	Евгения	Семен Агапов Батищев + Ефросиния Афанасьєва	Лука Ефимов Соколов и Параскева Дементиева жена Черникова	
64				Богоявленская мешчанка Наталия Иванова жена Григорьева	
65			Сафрон Митрофанов Щедров + Соломониди Елисеєва		
66	1852 37-3-1085				
67	стр 5480б	Севастьян	Василий Петров Григорьев + Акелина Евстафьева	Игнат Афанасьев Черников и Мария Александрова Визиралонкова	
68	1856 37-3-1220				
69	31.10.1855		Брак: Степан Иванов Когденко 22 + Евдокия Митрофанова Догаева 20		
70	14.02.1855		ум. Агап Тимофеев Батищев 71		
71	5.8.1855		ум. Из флотского экипажа Григорий Григорьев сын Григорьев 46		
72	1861 стр 552				
73	4.1.1861	Татяна	11 рабочего экипажа старший фельдшер Герасим Агинов Васильев + Наталия Васильева	Унтер офицера Парки Григорьева дочь Фекла	
74	31.10.1861		БРАК: Константин Митрофанов Догаев женился на Катерине Ивановой Ковалевой	Федор Никифоров Давыдов и Гаврило? Елисеев Цуканов, Андрей Григорьев Фаугом? Андрей Иванов Матвеев	
75		Стефан	Незаконнорожденный. Николаевского мешчанина Константина Григорьева дочь Ульяна. 24 апр	Евгения Григорьева жена Захарова	
76		Анна	Воскресенский поселянин Емельян Филипов Догаев и София Петрова.	Григорий Степанов Анисимов и Ирина Федорова Молодцова	
77		1862			
78	25 сентября	Иван	Воскресенский мешчанин Василий Романов Догаев и Наталья Гаврилова.	Калужской деревни Луковиц? Иван Матвеев Панфилов	
79	5.09.1862	ум	Мещанина Емельяна Филипова Догаева дочь Анна 1 год		
80		1863			
81	13.03.1863	Никифор	Константин Митрофанов Догаев + Екатерина Иванова		
82	3 августа	Евдокия	Воскресенский мешчанин Емельян Филипов Догаев и София Петрова.	Иван Степанов Цуканов и Мария Иванова жена Макарова	
83	Июль		офицера сядьбы Черного морского флотского экипажа матросы Илья Григорьев сын Григорьев		
84	26.03.1864	Матрона	Архип Павлов Иванов + Феврония Сафронова	Николаевская мешчанка Александра Сафронова жена Макарова	
85	1864 37-3-1487				
86	29.01.1864	Иван	Семен Иванов Батищев + Мария Леонтьева	Алексей Васильев Ковалев и жена Надежда Игнатов	
87	стр 8940б			Митрофан Павлов Догаев	
88	1867 37-3-1580				
89	31.10.1867		Брак: Иван Митрофанов Догаев + Евгения Семеновна Батищева		
90	стр 7930б		Ум. Анна Матвеева Догаева		
91	1868 37-3-1628 Одесса		ум. Ефросиния Афанасьєва жена Батищева 41		
92	18.03.1868			Демьян Васильев Григорьев	
93	1870 37-2-24 Одесса				
94	4.09.1870	Афанасий	До метий Васильев Григорьев + Гликерия Сафронова	Трофим Стефанов Онисимов и Акулина Ильина Овчинникова	
95	1872 37-2-60 Одесса				
96		Георгий	Иван Митрофанов Догаев + Евгения Семенова	Андрей Александров Матвеев и Лукерия Иванова жена Матвеева	

Робочі записи в Excel файлі

Завдяки створеній базі записів, я міг легко орієнтуватися в часі та зв'язувати інформацію про предків компонуючи відомості про братів та сестер. Дуже цінною є інформацію про хресних батьків, які у метричних книгах російською мовою названі «восприемниками». Часто там зустрічаються імена жінок разом з чоловіками.

Найбільш важливими для мене виявилися нові записи про шлюб. Завдяки ним я відкрив дві нові лінії своєї родини - Батищеві та Хмелеві. Нажаль, знайти інші записи про шлюб не вдалось. А без них або додаткових джерел знайти інші лінії неможливо. Після встановлення всіх фактів про предків залишився останній етап - знайти записи про смерть більш ранніх предків в пізніших записах.

Етап 5. Закінчення роботи.

Як зазначено вище, в Миколаєві зберігаються матеріали про заснування села та ревізька казка 1795 р. В Херсонському архіві зберігаються сповідні розписи 1811 року. Мої знахідки були доповнені цими цікавими та інформативними матеріалами. Таким чином, мені вдалось простежити чотири лінії мого родовету: Григор'єви, Догаєви, Батищеві та Хмелеві.

Я дізнався, що мої предки були біглими селянами з Орловської, Костромської, Воронізької та Курської губерній, які оселилися у Воскресенську наприкінці 18 століття. Залишався останній крок - пошук записів про смерть в метриках 1877-1917 років в Миколаївському архіві.

Афанасій Александровъ
 сынъ года 1788
 родился во имп. Екатерининской
 именной ордена св. Анны в селѣ
 Мѣлѣ потовскѣ въ губерніи
 Воронежской мѣлѣ и поручикомъ
 Тертица сынъ въ 1791
 году въ вѣкъ своемъ поименованъ
 и въ свѣдѣніяхъ нашихъ
 сына
 Дѣла св. св. а вѣдѣніяхъ
 1796 въ 27 годъ поименованъ
 сынъ въ свѣдѣніяхъ нашихъ

Тимофей Епифановъ
 Батищевъ
 Воронежской губерніи
 ордена св. Анны в селѣ
 Салдацковѣ 1788
 году въ вѣкъ своемъ поименованъ
 и въ свѣдѣніяхъ нашихъ
 сына

Записи 1795 року про походження Афанасія Догаєва (ліворуч) та Тимофія Батищева (праворуч)
 Держархів Миколаївської області, ф.243, оп.1, стр. 132, арк. 32, 39

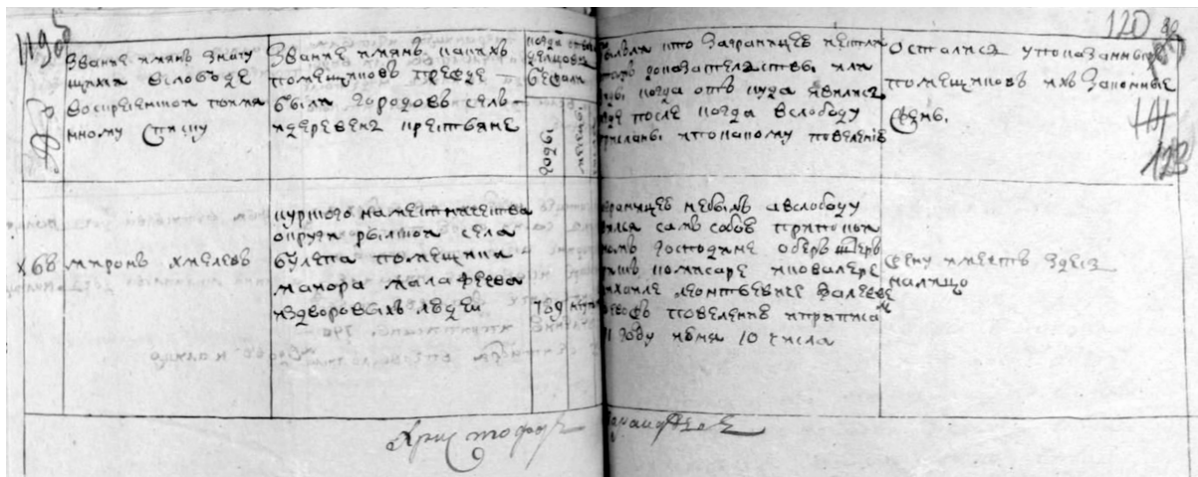
Висновок. Завдяки пошукам, мені вдалось знайти своїх предків від середини 18 ст. Окрім того, була виявлена інформація про їхнє походження за матеріалами п'ятої ревізії 1795 року, що дає можливість продовжити пошуки по четвертій ревізії в місцевих архівах, звідки походили предки. Матеріали 1-3 ревізії зберігаються в Російському державному архіві стародавніх актів у Москві.

16	26	Григорій Воскресенскій Матроне Ивановнѣ Свѣдѣніяхъ правительствъ Второго Гражданскаго Свѣдѣніяхъ Дѣла св. св. а вѣдѣніяхъ 1796 въ 27 годъ поименованъ сынъ въ свѣдѣніяхъ нашихъ	21	Погода Григоріа Матроне Ивановнѣ Свѣдѣніяхъ правительствъ Второго Гражданскаго Свѣдѣніяхъ Дѣла св. св. а вѣдѣніяхъ 1796 въ 27 годъ поименованъ сынъ въ свѣдѣніяхъ нашихъ	18
17	31	Григорій Воскресенскій Матроне Ивановнѣ Свѣдѣніяхъ правительствъ Второго Гражданскаго Свѣдѣніяхъ Дѣла св. св. а вѣдѣніяхъ 1796 въ 27 годъ поименованъ сынъ въ свѣдѣніяхъ нашихъ	26	Погода Григоріа Матроне Ивановнѣ Свѣдѣніяхъ правительствъ Второго Гражданскаго Свѣдѣніяхъ Дѣла св. св. а вѣдѣніяхъ 1796 въ 27 годъ поименованъ сынъ въ свѣдѣніяхъ нашихъ	16
8	31	Григорій Воскресенскій Матроне Ивановнѣ Свѣдѣніяхъ правительствъ Второго Гражданскаго Свѣдѣніяхъ Дѣла св. св. а вѣдѣніяхъ 1796 въ 27 годъ поименованъ сынъ въ свѣдѣніяхъ нашихъ	28	Погода Григоріа Матроне Ивановнѣ Свѣдѣніяхъ правительствъ Второго Гражданскаго Свѣдѣніяхъ Дѣла св. св. а вѣдѣніяхъ 1796 въ 27 годъ поименованъ сынъ въ свѣдѣніяхъ нашихъ	21

Запис 1867 року про одруження моїх прямих предків - Івана Митрофановича Догаєва та Євгенії Семенівни Батищевої
 Держархів Одеської області, Ф.37, оп.3, стр.1580, арк. 788

Мойсей Григорьевъ
 14 - 28
 родился в имп. Екатерининской
 именной ордена св. Анны в селѣ
 Мѣлѣ потовскѣ въ губерніи
 Воронежской мѣлѣ и поручикомъ
 Тертица сынъ въ 1791
 году въ вѣкъ своемъ поименованъ
 и въ свѣдѣніяхъ нашихъ
 сына
 Дѣла св. св. а вѣдѣніяхъ
 1796 въ 27 годъ поименованъ
 сынъ въ свѣдѣніяхъ нашихъ

Запис 1795 року про походження Мойсея Григор'єва
 Держархів Миколаївської області, ф.243, оп.1, стр. 132, арк.60

Запис 1789 року про походження Мирона Хмелева. Держархів Миколаївської області, ф. 243, оп.1, стр. 91, арк.120

Готове родинне дерево моєї бабусі Григор'євої Марфи Львівни

Для побудови дерева використано потужну он-лайн систему www.myheritage.com

Також мною були складені внутрішні описи до 70 справ метричних книг Херсонського повіту за 1843-1875 роки, які можуть використовувати інші дослідники. ДАОО готує черговий випуск Зведеного каталогу метричних книг, до якого увійдуть і мої розробки. Насамкінець вважаю доцільним оприлюднити два основних результати моїх досліджень:

1. Перелік знайдених в Держархіві Одеської області актових записів щодо родин Григор'євих, Батищевих, Догаєвих і Хмелевих (Ф. 37; мовою оригіналу):

Опис 3			
Спр.	Арк.	Зміст запису (мовою оригіналу)	Поч. арк.
79	183	Тимофея Батищева жена Евдокия	183
90	194-зв	Моисей Григорьев + Евдокия = Феодосия	191
	199	Рождение Иван Митрофанов Догаев	
99	316-зв	Восприемник Афанасий Догаев	312
128	372-зв	Агап Батищев + Ефросиния = Иван	372
133	334	Моисей Григорьев + Анастасия	331
152	321	Смерть Евдокия Батищева	315
163	250-зв	ум. Тимофея Батищева жена Евдокия	246

Опис 3			
Спр.	Стор.	Зміст запису (мовою оригіналу)	Поч. стор.
182	292	Иван Догаев + Анна = Матрона	290
	292-зв	Афанасий Хмелев + Параскева = Ефросиния	
230	428-зв	ум. Моисея Григорьева жена Евдокия 42	419
238	42-зв	Петр Григорьев + Агафия = Василий	420
261	363-зв	Ивана Догаева жена Анна	363
272	398-зв	Агапа Батищева жена Параскева	394
482	551-зв	Восприемник Петра сына Григорьева жена Агафия Артемова	547
513	343-зв	Семен Агапов Батищев + Ефросиния Афанасьева Хмелева	327
915	537-зв	Смерть Афанасий Хмелев	495
930	115-зв	Митрофан и Анна Догаевы	38
1032	405-зв	Семен Агапов Батищев + Ефросиния Афанасьева = Евгения	405
1085	548-зв	Василий Петров Григорьев + Акилина	548
1220	796-зв	Смерть Агапа Тимофеева Батищева	748
1580	788	Брак Иван Догаев + Евгения Батищева	753
1628	917-зв	Смерть Ефросиния Батищева	814
Опис 4			
24	4 вересня Дометий Васильев Григорьев + Гликерия Сафронова		674

2. Каталог метричних книг Воскресенська за 1793-1874 рр. Державного архіву Одеської області (Ф. 37)

Рік	Справа	Арк.	Рік	Справа	Арк.
1793	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 39	45	1817	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 193	318
1794	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 44	120	1818	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 207	391
1795	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 52	109	1819	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 220	369
1796	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 56	128	1820	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 230	419
1798	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 68	151	1821	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 238	420
1799	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 72	145	1822	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 261	363
1800	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 74	121	1823	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 272	394
1801	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 79	183	1824	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 263	403
1802	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 90	191	1825	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 302	390
1804	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 99	312	1827	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 325	371
1805	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 105	298	1828	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 344	329
1806	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 115	263	1829	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 361	537
1807	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 97	297	1830	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 356	589
1808	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 128	372	1836	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 482	547
1809	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 133	331	1838	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 513	327
1810	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 143	351	1840	Ф.37. - Оп.4. - Спр. 90	188
1811	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 144	351	1842	Ф.37. - Оп.4. - Спр. 101	509
1812	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 152	315	1843	Ф.37. - Оп.4. - Спр. 710	707
1813	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 163	246	1844	Ф.37. - Оп.4. - Спр. 112	502
1816	Ф. 37. - Оп.3. - Спр. 182	290	1846	Ф.37. - Оп.4. - Спр. 116	612

Рік	Справа	Арк.
1847	Ф.37. - Оп.3. - спр. 930	38
1848	Ф.37. - Оп.3. - спр. 915	495
1849	Ф.37. - Оп.3. - спр. 935	329
1851	Ф.37. - Оп.3. - спр. 1032	405
1852	Ф.37. - Оп.3. - спр. 1085	548
1856	Ф.37. - Оп.3. - спр. 1220	748
1864	Ф.37. - Оп.3. - спр. 1487	879

Рік	Справа	Арк.
1867	Ф.37. - Оп.3. - спр. 1580	753
1868	Ф.37. - Оп.2. - Спр. 1628	814
1870	Ф.37. - Оп.2. - Спр. 24	674
1871	Ф.37. - Оп.2. - Спр. 57	832
1872	Ф.37. - Оп.2. - Спр. 60	1012-зв
1873	Ф.37. - Оп.2. - Спр. 96	861
1874	Ф.37. - Оп.2. - Спр. 114	786

Ольга Куценко (Одесса, Украина)

МАТЕРИАЛЫ АРХИВА ЛИТЕРАТУРОВЕДА З.А.БОРИНЕВИЧ-БАБАЙЦЕВОЙ В ОДЕССКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ МУЗЕЕ

Фонды Одесского литературного музея (ОЛМ) в 2011 г. пополнились материалами архива З.А.Бабайцевой (1886-1972), кандидата филологических наук, доцента Одесского университета, председателя Пушкинской научной комиссии Одесского дома ученых (1950-1972). Научно-литературная её деятельность началась в 20-е года XX в. На протяжении многих лет З.А.Бабайцева читала курсы по истории русской литературы XIX - нач. XX вв., спецкурсы по творчеству Пушкина в Одесском университете, участвовала в работе Пушкинской научной комиссии при Одесском Доме ученых. В данной статье рассматриваются материалы архива о работе Пушкинской научной комиссии об открытии в Одессе музея А.С.Пушкина.

Книги, периодика, письма, рукописи, фотографии, документы, протоколы, программы, заседаний Пушкинской комиссии воссоздают обстановку, в которой проводились Пушкинские дни в Одессе, создавалась Пушкинская комиссия, музей А.С.Пушкина, организовывались конференции пушкиноведов Юга, велась исследовательская работа о жизни и творчестве А.С.Пушкина (более 100 ед.).

Пушкинская комиссия была создана весной 1923 г., в ознаменование 100-летия со дня приезда Пушкина в Одессу; главой комиссии был избран историк А.М.Дерибас (1856-1937). В юбилейные дни пребывания Пушкина в Одессе и 125-летия со дня рождения поэта, комиссия организовала особое заседание «Памяти Пушкина», была установлена мраморная доска на фасаде дома, где жил Пушкин, были проведены Пушкинские дни в культурно-просветительских организациях. В специальном литературно-художественном приложении к газете «Известия» - «Пушкин в Одессе (1823-1923)» от 15 июля 1923 г. были напечатаны статьи членов комиссии и одесских поэтов: А.Дерибаса «Пушкинская Одесса», Ю.Оксмана «Неизвестная одесская расписка Пушкина», Э.Багрицкого «Пушкин об Одессе» и др.¹

После окончания «юбилейных дней», комиссия практически прекратила своё существование. Но 7 марта 1925 г. она начала функционировать в новом составе, как постоянная «Пушкинская комиссия» при Одесском доме ученых. Председателем Пушкинской комиссии был избран Б.В.Варнеке (1874-1944), профессор Института народного образования (в прошлом - историко-филологического факультета Новороссийского университета).

Помимо популяризации творчества Пушкина, задачей комиссии было «собрание и хранение материалов, относящихся к Пушкину, организованное исследование его трудов и жизни, а так же всех вопросов истории литературы и культуры, связанных с Пушкиным»². Членами комиссии были выдающиеся пушкиноведы, литературоведы, историки Одессы: Б. Варнеке, Г. Сербский, Ю. Оксман, А. Дерибас, З. Бабайцева, С. Шестериков, М. Алексеев и др.

План работы комиссии был одобрен Пушкинским домом при Академии наук. На первом месте стояло издание сборников, статей и материалов о Пушкине. Теперь, опираясь на поддержку Пушкинской комиссии, одесские ученые смогли подготовить три выпуска

сборника «Пушкин. Статьи и материалы» (1925, 1926, 1927 гг.), изданного под редакцией М.П.Алексеева (1896-1981) - инициатора создания Одесской Пушкинской комиссии, будущего академика, с 1958 г. председателя Пушкинской комиссии ИРЛ АН СССР. Выдающимся вкладом учёного в историю культурной жизни Одессы был подготовленный по его инициативе труд «Материалы для биографического словаря одесских знакомых А.С.Пушкина», напечатанный во втором выпуске сборника «Пушкин» (1926). В словаре было представлено 57 биографий друзей и знакомых поэта. 17 июля 1924 г., в письме к Б.Л.Модзалевскому (одному из создателей Пушкинского дома и его директору), он написал: «Позвольте прежде всего от лица всех участников сборника сердечно поблагодарить Вас за участливое и отзывчивое отношение к нашей провинциальной затее. Осуществление её сопряжено с невероятными трудностями и требует совершенно исключительной энергии и настойчивости, - тем значительней и радостней для нас Ваша поддержка. Мы приложим все усилия к тому, чтобы сделать его возможно более достойным его заглавие - и по внешности и по содержанию... он выпускается в свет на средства, полученные от предварительной подписки и двух благотворительных вечеров»³. Помощь в работе Одесской комиссии оказывали выдающиеся ученые Ленинграда и Москвы: Б.Л.Модзалевский (1874-1928), М.А.Цявловский (1883-1947), Н.О.Лернер (1877-1934).

В архиве комиссии сохранилась рукопись статьи Н.О.Лернера «Один из одесских автопортретов Пушкина», которая была напечатана впервые в 1-м выпуске Одесского пушкинского сборника «Пушкин» (1925). Статья написана на пожелтевшей от времени бумаге (35 x 22 см) черными чернилами с многочисленными авторскими правками, пометами красным карандашом. Внизу листа характерная подпись автора - «Н. Лернеръ». Он прислал в Одессу для публикации воспроизведение черновой рукописи XI-XII строфы второй главы «Евгения Онегина» (октябрь-ноябрь 1823 г., Одесса) с автопортретом Пушкина со словами: «Вот каков он бы, тогдашний Пушкин, Одесский Пушкин, наш Пушкин! Взгляните на это вдохновенное лицо, и Вы уже никогда не забудете его...»⁴. Учёный атрибутировал многие автопортреты Пушкина на рукописях южного периода творчества поэта. Известны его ценные исследования о Пушкине и его эпохе. Его научные интересы сформировались в Одессе, где он окончил Новороссийский университет. Н.О.Лернер участвовал в издании «Сочинений» Пушкина под редакцией С.А.Венгерова (1855-1920). Во втором томе «Сочинений» (1907) ему принадлежат заметки и примечания к отдельным стихотворениям и статья «Пушкин в Одессе».

Активное участие в работе Одесской пушкинской комиссии принимали пушкинисты Ю.Г.Оксман (1895-1970) и Г.П.Сербский (1900-1973), которые сотрудничали с М.П.Алексеевым в пушкинском сборнике. В работах этих ученых были представлены материалы Одесского областного архива, дела канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора за 1824 год. Ю.Г.Оксман, в будущем член Пушкинской комиссии АН СССР, заместитель директора Пушкинского Дома, в 1920-1923 гг. жил в Одессе, был начальником Одесского областного архивного управления, заведовал музейно-архивно-библиотечным отделением Института народного образования. В Новороссийском университете, затем в Институте народного образования, он организовал Пушкинский семинар (по образцу созданного его учителем, профессором С.А.Венгеровым, в Петербургском университете). Участниками Одесского семинара были Г.Сербский, И.Зильберштейн и др. «Работа в Пушкинском семинаре настолько увлекла меня, что я только жил ею, совершенно перестав посещать лекции других профессоров и преподавателей. Глубоко убежден, что на всех участников семинар произвел неизгладимое впечатление», - писал Г.П.Сербский Ю.Г.Оксману⁵.

Г.П.Сербский в 1925 г. окончил одесский Институт народного образования, защитил кандидатскую диссертацию на тему «Две ссылки Пушкина». В первом выпуске Одесского сборника «Пушкин» (1925) была опубликована его статья «Неизданные расписки Пушкина» с публикацией текста и снимка расписки Пушкина о получении 400 руб. прогонных денег для собирания сведений о саранче. Расписка хранится в Госархиве Одесской области⁶.

В третьем выпуске Одесского пушкинского сборника впервые была опубликована статья З.А.Бабайцевой «Пушкин и одесские альманахи». В статье обрисована культурно-общественная жизнь Одессы пушкинской поры. Пушкиноведческие работы З.А.Бабайцевой разных лет посвящены изучению одесского периода творчества Пушкина, анализу его творчества: «Пушкин в Одессе» (1949), «Одесский период жизни Пушкина» (1949), «Одесские впечатления

в творчестве Пушкина после 1824 г.» (1954), «Высылка Пушкина из Одессы» (1958), «Овидиев цикл в творчестве Пушкина» (1958), «Лирика Пушкина южного периода» (1961).

В 30-е годы XX века начался новый этап освоения пушкинского наследия. Он проходил в условиях подготовки к столетию со дня смерти Пушкина. В период подготовки к Пушкинскому юбилею 1937 года, З.А.Бабайцева принимала участие в комиссии по созданию музея в доме, где жил поэт (ул. Пушкинская, 13), выступала с докладом «Пушкин в Одессе» в квартирах жильцов дома. По её инициативе, на фасаде Пушкинского дома была установлена мемориальная доска к 100-летию со дня смерти Пушкина⁷. 22 июля 1941 г. этот дом был разрушен; снимок дома был опубликован в 1941 г. в одесской газете «Чорноморська комуна» (в числе других, документы Нюрнбергского процесса зафиксировали и этот факт фашистских злодеяний - факт разрушения в Одессе дома А.С.Пушкина)⁸.

В Одесской областной плановой комиссии 14 марта 1946 г. состоялось расширенное совещание с участием представителей от Союза писателей (А. Уваров, Ю. Трусов, Е. Бандуренко, В. Бершадский), научно-технического Совета при Облплане, редакторов областных газет (В. Алексеев-Попов, А. Недзведский), архитекторов (М. Земечек, О. Зелигер), преподавателей вузов (С. Боровой, З. Бабайцева), областных и городских отделов исполнительных комитетов депутатов по вопросу о восстановлении дома 13 по улице Пушкинской, в котором проживал поэт в 1823 г. З. Бабайцева выступила с предложением «восстановить дом только в том виде, в котором он был тогда, когда в нем жил Пушкин, создать в нём, на основании имеющихся у нас материалов, культурный интересный уголок»⁹. В 1949 году, к 150-летию со дня рождения поэта приступили к восстановлению дома. На фасаде была установлена мемориальная доска с барельефом поэта (скульптор А. Гриншпун). Знаком одесского творчества Пушкина, З. Бабайцева стала и одной из организаторов музея.

В дни юбилея, Одесский университет имени И.И.Мечникова организовал Пушкинскую юбилейную научную сессию. С докладами выступали ученые университета П. Збандуто, П. Занчевский, З. Бабайцева, А. Недзведский и др. Сессия приняла решение о необходимости возобновления работы Пушкинской научной комиссии, и поручила кафедре русской литературы университета реализовать это решение в сотрудничестве с литературными кафедрами других вузов и местной организацией Союза писателей Украины.

З.А.Бабайцева возглавила возрожденную по ее инициативе в 1950 г. Одесскую Пушкинскую комиссию. На протяжении четверти века она была бессменным председателем комиссии, объединив исследователей и популяризаторов литературного наследия Пушкина. Комиссия стала научным центром пушкиноведения, где читались и обсуждались доклады, разрабатывались планы научных и общественных мероприятий по изучению и пропаганде пушкинского творчества. На заседаниях комиссии З.А.Бабайцева выступала с докладами, сообщениями, обзорами литературы, о творчестве Пушкина. На страницах новой серии сборника «Временника Пушкинской комиссии» АН СССР, создателем и редактором которого в 1962 г. стал М.П.Алексеев, она писала об итогах проведения Объединенных конференций пушкиноведов Юга, организованных Пушкинскими комиссиями Института языка и литературы АН СССР и Одесского дома ученых. Конференции проходили с 1954 г. по 1965 г., по очереди, в Кишиневе и Одессе; нашем городе они проводились в университете, Доме ученых, Пушкинском отделе Одесского историко-краеведческого музея на ул. Пушкинской 13. Докладчиками были М.П.Алексеев, Д.Д.Благой, Л.П.Гроссман, Б.С.Мейлах, Ю.Г.Оксман, Г.Ф.Богач, Б.А.Трубецкой, Г.П.Сербский, Т.Г.Цявловская, А.В.Недзведский, С.Я.Боровой и др. В программах конференций, напечатанных на русском и молдавском языках, указывались темы докладов. Основные доклады, прочитанные на этих конференциях, были опубликованы в двух томах сборника «Пушкин на Юге» (1958, 1961). Работы пушкиноведов делятся на разделы: «Общие проблемы творчества», «Южный период жизни и творчества», «Пушкин и искусство», «Проблемы изучения пушкинского творчества». В сборники вошло более пятидесяти публикаций, отражающих содержание конференций.

На VIII конференции, которая проходила в Одессе 16-18 июня 1961 г., участники конференции были ознакомлены с экспозицией нового Литературного отдела Одесского историко-краеведческого музея («Пушкин в Одессе») на Пушкинской, 13. С сообщением «Принципы экспозиции Пушкинского отдела» выступила зав. отделом Н.К.Островская¹⁰.

Интерес представляют рукописные протоколы заседаний Пушкинских комиссий. Накануне открытия Пушкинского отдела, на заседании комиссии 28 марта 1961 г. велось обсуждение тематико-экспозиционного плана будущего музея. Присутствовали З. Бабайцева, А. Недзведский, Н. Островская, С. Боровой, В. Алексеев-Попов¹¹. В 1962 г., к 125-летней годовщине со дня гибели А.С.Пушкина, немалую роль комиссия сыграла в организации памятных заседаний в Доме ученых, в Одесском отделении Союза писателей СССР, в Пушкинском отделе ОИКМ. Лекции, доклады, вечера состоялись во дворцах культуры, клубах, учебных заведениях. 10 февраля были возложены венки и цветы к памятнику поэту на Приморском бульваре. Слова любви к Пушкину прозвучали в речах одесских писателей и литературоведов: И.Дузя, А.Недзведского, Ю.Трусова, И.Рядченко, З.Бабайцевой и др.

Постоянную связь с Одессой поддерживал литературовед Л.П.Гроссман (1888-1965), выпускник Новороссийского университета, в будущем - член Пушкинской комиссии ИРЛ АН СССР. В речи, произнесенной на заседании Пушкинской комиссии Общества любителей российской словесности 8 июня 1923 г. в Москве «Пушкин в 1823 г.» учёный, анализируя южные поэмы поэта, указывал, что 1823 год в жизни Пушкина - необычный, богатый, переломный, требующий серьезного изучения. В 1955 г. он писал З.Бабайцевой: «Ваше приглашение в Одессу на весеннюю «Пушкинскую конференцию» чрезвычайно обрадовало меня. Сделаю все от меня зависящее, чтобы приехать и принять в ней участие»¹².

На VI конференции пушкиноведов Юга, которая проходила в Одессе (1959), Л.П.Гроссман выступил с докладом «У истоков «Бахчисарайского фонтана». Это фундаментальное исследование является одним из лучших о поэме, в котором исследователь подробно проследил пути возникновения и формирования крымской легенды. Более 50 лет назад исследователь поставил вопрос о «вдохновительнице поэмы», отводя главную роль графине С.С.Потоцкой (1801-1875), жене П.Д.Киселева, начальника штаба 2-й армии, дочери красавицы-гречанки С.К.Клавоне. Исследование до сих пор не утратило своей ценности.

Сохранились пригласительные билеты на заседание Пушкинской комиссии от 14 сентября 1959 г., на котором выступал с докладом доктор филологических наук Ю.Г.Оксман «Итоги и проблемы изучения повести А.С.Пушкина «Капитанская дочка»¹³. «Дорогая Зоя Антоновна, - писал Ю.Г.Оксман 13 мая 1962 г. в Одессу, - благодарю за приглашение на Кишиневско-Одесскую конференцию. Если приеду, то сделаю доклад на тему «Пушкин литературный критик и теоретик». Мне хотелось побывать в Одессе не меньше, чем в Бессарабии. Буду рад встретиться с Вами у черноморских берегов...»¹⁴.

В 1963 г. (28 июня - 1 июля) в Одессе проходила X Конференция, посвященная 140-летней годовщине со времени приезда Пушкина в Одессу и начала работы поэта над романом «Евгений Онегин». На конференции были заслушаны доклады члена-корреспондента АН СССР Д.Д.Благого «Евгений Онегин в кругу великих созданий мировой литературы», академика М.П.Алексеева «О задачах современного пушкиноведения»; Л.П.Гроссман выступил с докладом «Пушкин и Достоевский (к истолкованию «Цыган» в творчестве Достоевского)».

Активно велась переписка с пушкинистами Ю.Богачем, Т.Цявловской, А.Говоровым и др. по поводу атрибуции рисунков Пушкина одесского периода, портретов знакомых Пушкина. 27 ноября 1963 г., на заседании Пушкинской комиссии в Доме ученых с докладом «Пушкин и Каролина Собаньская» выступил А.С.Говоров, одесский литератор, который собирал материалы о жизни Пушкина на юге. Его интересовал портрет Собаньской, которой Пушкин посвятил шедевры лирики. А.С.Говоров атрибутировал этот портрет на черновой рукописи Пушкина одесского периода (ноябрь 1823). Атрибуция была поддержана пушкинистами Ленинграда и Москвы, что отражено в этикетаже экспозиции ВМП¹⁵.

Сохранилась копия письма писателя К.Г.Паустовского, адресованного 8 апреля 1968 г. А.С.Говорову из Кремлевской больницы: «Дорогой Александр Сергеевич! Я с радостью узнал, что Вы работаете над некоторыми деталями жизни Пушкина, в частности, его взаимоотношений с Каролиной Собаньской, т.к. этот эпизод в жизни Пушкина был забыт. Вы умело подняли большой исторический материал и воскресили образ не только Каролины и самого поэта, во всем его обаянии и прелести, но воскресили эпоху...»¹⁶.

Исследователь творчества Пушкина Т.Цявловская (1897-1978), изучая его рисунки, узнала «в пушкинских портретах» Н. Раевского, Д. Давыдова, Е. Баратынского, А. Мицкевича; определила портреты П.Пестеля в рисунках на рукописи II главы «Евгения Онегина», написанной в Одессе в 1823 г. Об этих атрибуциях она сообщала на Пушкинских конференциях и заседаниях Пушкинской комиссии в Кишинёве и Одессе. «Сердечно благодарю Вас за приглашение на конференцию и за личное доброе письмо ... Моя главная задача теперь приготовить к печати второй том «Летописи жизни и творчества Пушкина» ...Только что закончила статью для «Временника Пушкинской комиссии» ... Желаю Вам здоровья, сил и интересной, важной и приятной конференции», - писала Т.Цявловская из Москвы в Одессу 28 мая 1963 г.¹⁷ Т. Цявловская продолжала дело мужа, М.Цявловского: завершила ряд его трудов, составила пушкинскую том альманаха «Прометей» (1974), подготовила к печати 2-е, дополненное издание первого тома «Летописи жизни и творчества Пушкина» (1951), выпустила книгу «Рисунки Пушкина» (1970).

Крупнейшими текстологами произведений Пушкина, исследователями его графических рисунков были Т. Цявловская и Г. Богач. «Уже к юбилею 1973 г. мы располагали портретом Карла (Шарля) Сикара, хозяина гостиницы «Otel du Nord», где жил А.Пушкин 1823 г. Его передал нам известный пушкиновед, профессор, в те годы ученый секретарь Пушкинской комиссии АН МССР - Г. Богач. Два года назад, выступая на заседании Пушкинской научной комиссии, рассказал о найденном портрете жены Ш.Сикара - Лауры», - писала Н.Островская, зав. музеем А.С.Пушкина, о новых экспонатах в статье «Знакомые Пушкина»¹⁸.

Профессор Г.Ф.Богач (1915-1991) много лет занимался рукописями поэта, атрибуциями портретов на полях этих рукописей. «У меня собралось столько материалов по окружению Пушкина в Кишиневе и Одессе... У меня есть репродукции с документальной иконографией Сикаров», - сообщил Г. Богач Н. Островской в письме 16 февраля 1981 г.¹⁹ При определении рисунков Пушкина, учёный пользовался различными методами. Один из них - сравнение рисунка с сохранившейся документальной иконографией. «У Пушкина есть страницы, которые мы можем назвать тематическими. Так, на одной и той же странице находим и распознаем портреты революционеров и террористов. Это - Марат, Занд (под их профилями есть собственноручная пушкинская запись этих фамилий), Лувель, голова Александра Ипсиланти. А слева, там же два профиля, один мужской, другой женский. До недавнего времени они оставались неопознанными», - рассказывал исследователь, определяя профили супругов Контакузиных, знакомых Пушкина в Кишиневе²⁰. Г. Богач вел большую работу в Кишиневе по организации Объединенных конференций пушкиноведов Юга. Сохранилось большое количество его писем, адресованных З.Бабайцевой и ученому секретарю комиссии Н. Островской. «Фотограф нужен, чтобы запечатлеть историческую встречу энтузиастов, которые совместными усилиями чуть-чуть продвинули вперед изучение южного периода...», - писал Г. Богач в письме в Одессу накануне очередной конференции пушкинской комиссии²¹. В архиве комиссии сохранились уникальные фотографии Объединенных конференций пушкиноведов Юга, участниками которых были выдающиеся исследователи южного периода жизни и творчества А.С.Пушкина.

Исследования ученых-пушкинистов были учтены при создании экспозиции Литературно-мемориального музея А.С.Пушкина, который с 1987 г. является филиалом Одесского литературного музея. Средствами музейной экспозиции, опираясь на исследования пушкинистов, в музее показан один из значительных периодов биографии поэта - его жизнь и творчество в городе Одессе.

Старейшее научное объединение - Пушкинская научная комиссия Одесского Дома ученых много сделала для изучения и популяризации творческого наследия великого поэта. Созданная по инициативе академика М. Алексева 90 лет назад, комиссия объединяет блестящую плеяду ученых для решения важнейших проблем по расширению и углублению научно-исследовательских работ о жизни и творчестве А.С.Пушкина.

Источники и литература

Государственный архив Одесской области. - Ф. Р-1234. - Оп. 8. - Д. 27. - Решение исполкома Одесского горсовета «О создании в Одессе квартиры-музея А.С.Пушкина». - № 290, 16.04.1959

- Пушкин. Сочинения / Под ред. С.А.Венгерова. - СПб., 1907. - Т. 2.
 Атеней: Историко-литературный временник. - М.-Л. - 1924. - Т. 1.
 Пушкин. Статьи и материалы. - Вып. 1. - Одесса, 1925.
 Пушкин. Статьи и материалы. - Вып. 2. - Одесса, 1926.
 Пушкин. Статьи и материалы. - Вып. 3. - Одесса, 1927.
 Пушкин: Временник Пушкинской комиссии. - Т. 2. - М.-Л.: АН СССР, 1936.
 Известия Одесского государственного университета имени И.И.Мечникова, 1949. - Т. 11. - Вып. 2.
 О.С.Пушкін в Одесі. - Одеса, 1949.
 Пушкин. Исследования и материалы. - Т. 3. - М.-Л.: ИРЛИ АН СССР. - 1960.
 Пушкин на Юге: Труды Пушкинских конференций Одессы и Кишинёва. - Т. 1. - Кишинёв, 1958.
 Пушкин на Юге: Труды Пушкинских конференций Одессы и Кишинёва. - Т. 2. - Кишинёв, 1961.
 Временник Пушкинской комиссии. 1963. - М.-Л., 1966.
 Временник пушкинской комиссии. 1972. - Л., 1974.
 25 Пушкинских конференций: 1949-1978. - Л., 1980.
 Гроссман Л. Статьи о литературе. - М., 1930.
 Малинова Г. Возвращение Ю. Оксмана // Из-под завесы тайны. - Одесса, 2002. - С. 380.
 Оксман О. Воспоминания о Георгии Петровиче Сербском. - Одесса, 2012.
 Пушкинский отдел Одесского государственного историко-краеведческого музея: Путеводитель / Сост. Н. Островская. - Одесса, 1964.
 Цявловская Т. Рисунки Пушкина. - М., 1987.

Примечания

- ¹ Хроника историко-литературной работы в Одессе // Атеней: Историко-литературный временник / Под ред. Б.Модзалевского, Ю.Оксмана. - М.-Л., 1924. - Т. 1 - С. 189-191.
² Юбилейные годы в Одессе // Пушкин: Статьи и материалы / Под ред. М.П.Алексеева - Одесса, 1925.- Вып. 1. - С. 77.
³ Переписка Алексеева М.П. с Модзалевским Б.Л. - Одесса-Петроград. - 1924 // Пушкинский дом. - Л., 1982. - С. 320.
⁴ Лернер Н. Один из одесских автопортретов Пушкина. Рукопись. - Одесский литературный музей (ОЛМ). - Р-3115.
⁵ Письма Сербского Г.П. Оксману Ю.Г. / Сост. М.Фролов // Российский государственный архив литературы и искусства (Москва). - Ф-2567. - Оп. 1. - Д. 854.
⁶ Расписка Пушкина А. о получении 400 рублей прогонных денег для собирания сведений о саранче. - Государственный архив Одесской области. - Ф. 1. - Оп. 2а. - Д. 7.
⁷ Будинок, де жив великий поет // Чорноморська комуна. - Одеса, 9 жовтня, 1936.
⁸ Рагинский М. Разрушение и разграбление культурных и исторических ценностей на Украине // Стенограмма заседания. - Нюрнберг, 16 февраля 1946. - ОЛМ.
⁹ Протокол совещания при Облплане по вопросу о восстановлении дома, в котором жил А.С.Пушкин в 1823. - Одесса, 14 марта 1946. - 9 с. - ОЛМ. - Д. 1145.
¹⁰ Программа VIII объединённой Конференции пушкиноведов Одессы и Кишинёва. - Одесса, 16-18 июня 1961. - С. 8.
¹¹ Акт приема экспозиции музея А.С.Пушкина. - Одесса, 16 июня 1961. Машинопись. - ОЛМ.- Д-1267.
¹² Письмо Гроссмана Л. - Бориневич -Бабайцевой З. - Москва - Одесса, 24 февраля 1955. - ОЛМ. - Р-3096.
¹³ Пригласительный билет на заседание Пушкинской комиссии ОДУ. - Одесса, 14 сентября 1959. - ОЛМ. - НВ-7548.
¹⁴ Письмо Оксмана Ю.Г. - Бориневич-Бабайцевой З.А. - Одесса - Ялта, 15 мая 1962. - ОЛМ. - Р-3097.
¹⁵ Жуйкова Р.Г. Портретные рисунки Пушкина // Каталог атрибуции. - С.-Пб.,1996. - С. 440.
¹⁶ Письмо Паустовского К. - Говорову А. - Москва 1968. Копия. - ОЛМ. - НВ-20802.
¹⁷ Письмо Цявловской Т. - Бориневич - Бабайцевой З.- Москва - Одесса, 28 мая 1963. - ОЛМ. - Р-3107.
¹⁸ Островская Н. Знакомые Пушкина // Вечерняя Одесса. - 1983. - 2 июля.
¹⁹ Письмо Богача Г. - Островской Н. - Иркутск - Одесса, 16 февраля 1981.- ОЛМ. - Р-3113.
²⁰ Богач Г. Из галереи Пушкина // Советская Молдавия. -1980. - 15 ноября.
²¹ Письмо Богача Г. - Островской Н. - Москва - Одесса, 5 августа 1980 г. - ОЛМ. - Р-3112.

Валерій Левченко (Одеса, Україна)

РОЛЬ ОДЕСЬКИХ ВЧЕНИХ-ІСТОРИКІВ У СТАНОВЛЕННІ АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ (перша третина ХХ ст.)

Історія архівної справи в Україні, як і загальна світова історія становлення та розвитку архівів, безумовно пов'язана з історією державних установ, громадських об'єднань, суспільно-політичних рухів і течій, але головним і найважливішим чинником її еволюції є людина (людський фактор), яка продукує певні дії в історичному просторі та зумовлює існування різних сфер життєдіяльності та історичних реалій.

Історія постає як конкретна дійсність людини, і в цьому плані вона її в деякій мірі обмежує, вводить в конкретні форми життєдіяльності та в конкретний простір своїх можливих реалізацій. В певні часи та за певних обставин людина повинна жертвувати собою задля збереження певних історичних надбань або задля того, щоб історія мала продовження. Так сталося й бурхливого 1920 року, коли чергового разу в Одесі змінилася влада, суспільно-політичні та соціально-економічні складові людського життя знаходилися під постійним впливом системної кризи, але серед громадськості були прогресивні та ініціативні особистості, які у скрутний час максимально віддавалися професійній справі, прагнули покращити умови власної діяльності та зберегти для нащадків документальні матеріали минулого. До таких людей можна віднести одеських вчених-істориків, які на початку 1920 року заради збереження історичної пам'яті приступили до формування Одеського історичного архіву - попередника Державного архіву Одеської області (ДАОО), який було утворено в березні 1920 року. Головною його функцією була концентрація архівних документів на території Одеси та Одеської губернії (згодом округу, області), контроль за відомчими архівами, забезпечення обліку і збереження документів, організація їх використання та публікації. В організації архівної системи в Одеській області, в першу чергу, взяли участь вчені-історики С.Я.Боровий, Ю.Г.Оксман, О.О.Рябінін-Скляревський, М.Є.Слабченко, Є.П.Трифільєв, А.В.Флоровський та інші науковці, громадські та державні діячі¹. Незважаючи на причетність до створення першої архівної установи в Одесі багатьох осіб, саме представники цієї когорти одеських вчених-істориків були фундаторами інституціонального становлення архівної справи на Одещині.

Перелічені вчені-історики насамперед відомі як фахівці в різних галузях історичної науки, але на зламі 1910-х-1920-х рр. вони працювали на різних посадах в ДАОО. В їх науковому доробку відбилися не тільки тенденції розвитку вітчизняної історичної науки, а й стійкий інтерес до проблем архівознавства. У роки суспільно-політичних катаклізмів першої чверті ХХ століття вони опинилися серед тих вчених, для яких саме порятунок архівів та налагодження архівної справи стало першочерговим завданням, що хвилювало тоді не багатьох професійних істориків.

Публікації, які висвітлювали архівознавчу діяльність одеських вчених-істориків (С.Я.Боровий², О.І.Занчевський³, Ю.Г.Оксман⁴, О.О.Рябінін-Скляревський⁵, С.А.Семенов-Зусер⁶, М.Є.Слабченко⁷, В.В.Стратен⁸, Є.П.Трифільєв⁹, А.В.Флоровський¹⁰) на стадії становлення архівної системи в Одесі вже знайшли своє місце в науковій літературі. Поодинокі згадки щодо їхньої участі у розвитку архівної справи також зустрічаємо в загальних працях¹¹. Сплеск уваги до вище згаданих істориків припав на період 1990-х - 2000-х років у зв'язку із загальним інтересом до істориків «старої школи» та їх ролі в історіографії. Незважаючи на безліч наведених вченими цінних фактів, доводиться відзначати відсутність в їх роботах цілісної картини діяльності вчених як архівістів, не визначене місце архівознавчих досліджень в їх науковій спадщині, не піддано цілеспрямованому аналізу архівні аспекти творчості. До того ж до когорти вчених-істориків, що знаходилися на старті становлення та формування архівної справи в Україні не включено ім'я основоположника радянського архівознавства І.Л.Маяковського, професора, історика церкви О.І.Покровського, історика музики та літератури, майбутнього академіка М.П.Алексєєва та інших.

Мета даної статті - розкрити архівознавчу складову наукової творчості одеських вчених-істориків і визначити їх внесок у розвиток науки про архіви та архівну справу в Україні в другій половині першої третини ХХ століття.

Документальною базою для вирішення поставленого завдання послужили документи різних фондів ДАОО та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (*ЦДАВОВ України*), наукові періодичні видання 1920-х років, масив наукової літератури та епістолярна спадщина учасників подій того часу.

З перших днів створення в лютому 1920 року Одеського губернського управління архівної справи, а з 21 березня того ж року, згідно наказу Одеського губернського революційного комітету про концентрацію всіх історичних (відомчих) архівів Одеси та губернії в єдиний Одеський історичний архів¹², впродовж наступних років існування архіву його співробітниками, як правило, були викладачі, студенти та аспіранти вищої школи Одеси¹³. Серед них суттєву більшість склали історики, що безумовно пов'язано з обов'язковою умовою їх професійної діяльності при проведенні науково-дослідної роботи - виявлення, вивчення та використання історичних джерел, переважна більшість яких є надбанням фондів архівосховищ.

Першим завідуючим Одеського історичного архіву (1920-1923) став «петроградський» варяг¹⁴ - двадцятип'ятирічний (!) архівознавець та історик літератури Ю.Г.Оксман (1895-1970)¹⁵. Першим його заступниками (1920-1922) був історик-славіст А.В.Флоровський (1884-1968)¹⁶. Всього до першого штатного розкладу співробітників архіву входило 13 осіб (*див.: Додаток 1*). Серед них вченими-істориками (≈ 38 % від загальної кількості штату) також були І.Л.Маяковський (1878-1954), М.П.Алексеев (1896-1981) та О.І.Занчевський (1898-1962). Факт входження до складу працівників архіву І.Л.Маяковського підтверджує припущення І.Б.Матяш щодо його безпосередньої участі в організації Одеського губернського архівного управління та концентрації місцевих архівів¹⁷.

Поступово відбувалася ротація штату співробітників архіву, тому згодом в ньому почали працювати інші представники одеських вчених-істориків. На посаді помічника завідуючого (1922-1923) працював історик-україніст М.Є.Слабченко (1882-1952)¹⁸. Сучасний історик В.М.Хмарський також наводить дані, що у 1923-1924 роках М.Є.Слабченко займав посаду завідувача Одеського губернського архівного управління¹⁹. У 1920-1922 роках науковим консультантом архіву був історик Є.П.Трифільев (1867-1928), а науковим співробітником став молодий історик, який на той час знаходився у виборі наукового поля дослідницької діяльності - В.В.Стратен (1890-1932)²⁰. Посаду вченого секретаря Одеського губернського архівного управління у 1921-1925 роках займав С.А.Семенов-Зусер²¹, а з 1921 року впродовж одного року (1921-1922) членом-кореспондентом Комісії з концентрації та вивчення історико-революційних матеріалів при Одеському історичному архіві працював студент Одеського археологічного інституту, майбутній професор, доктор історичних наук - С.Я.Боровий (1903-1989)²². На початку 1920-х років науковим співробітником Одеського губернського архівного управління працював історик церкви, професор О.І.Покровський (1873-1940)²³.

15 березня 1921 року при Одеському обласному архівному управлінні було створено Одеське відділення Військової секції Єдиного державного архівного фонду РРФСР. Цю структурну одиницю очолив Ю.Г.Оксман, а його помічником було призначено кадрового військового та випускника Санкт-Петербурзького археологічного інституту О.О.Рябініна-Скляревського²⁴, якого за значний внесок у розвиток архівної справи на Одещині представники сучасного покоління архівістів назвали «гордістю Одеського архіву»²⁵.

У перший рік існування Одеського обласного архіву бажаних стаття його співробітниками було дуже багато. Впродовж 1920 року, на ім'я Ю.Г.Оксмана від студентів, аспірантів і викладачів вишів Одеси надійшло 27 заяв з клопотанням про зарахування співробітниками або надання можливості працювати з матеріалами установи²⁶. Серед них треба відмітити заяви істориків, майбутніх науковців - М.П.Алексеева, Л.Г.Гофмана, Й.Л.Вайнштейна, М.Л.Рубінштейна, Д.І.Кардашева, А.В.Музички та інших²⁷. З великої кількості бажаних працювати в архіві, незважаючи на наявність у деяких з них рекомендації авторитетних вчених (П.С.Юшкевич, Д.М.Овсянко-Куликовський, Н.М.Осипович, Р.М.Волков, М.Є.Слабченко), тільки одиниці отримали можливість працювати в новоствореній установі.

Судячи з документів, що зберігаються у фондах ДАОО, тісна співпраця одеських «першопрохідців» у становленні архівної справи почалася майже з перших днів існування Одеського історичного архіву. Результатом цієї діяльності стало проведення перевірки та впорядкування архіву Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, архівів Управління Одеського навчального округу і Одеського міського самоуправління, Канцелярії Одеського градоначальника, реєстрація п'ятдесяти семи одеських архівів та прийняття на збереження семи приватних архівів тощо. У подальшому основними орієнтирами в їх роботі були зосередження всіх історичних матеріалів, що зберігались в архівах різних відомств і приватних осіб, забезпечення їх збереження, перевірка, реставрування, упорядкування, каталогізація, створення науково-довідкового апарату та умов широкого доступу до них дослідників для можливості вивчення наявних матеріалів за різними науковими напрямками²⁸. У перші роки діяльності одеських архівістів не існувало інструкцій та правил з проведення роботи щодо збору, систематизації та опису зібраних матеріалів, тому новим співробітникам архіву доводилося самостійно розробляти основні прийоми опрацювання різних видів історичних джерел.

Самостійному плідному налагоджуванню роботи вчених-істориків у царині архівної справи сприяли їх професійний досвід з елементами міжнародних зв'язків, що відбувалися за рахунок проведення самостійної науково-дослідної діяльності, стажування професорських стипендіатів у зарубіжних архівах, музеях, бібліотеках (Ю.Г.Оксман, О.О.Рябінін-Склярєвський, М.Є.Слабченко, Є.П.Трифільєв, А.В.Флоровський), отримання вищої освіти в європейських вишах (М.Є.Слабченко). На початку ХХ століття у середовищі професійних істориків домінувала класична тенденція наявності наукових контактів у мережі інтернаціональної комунікації²⁹. Ймовірно, саме тоді у одеських вчених-істориків сформувався стійкий інтерес до архівної теорії і практики.

Величезне значення в їх становленні як істориків-архівістів також зіграла підготовка магістерських дисертацій. Процес написання був складним, трудомістким і вимагав особливої ретельності. Історикам-початківцям довелося аналізувати величезну кількість архівного матеріалу. Практично всі їх наукові праці підготовлені на солідній документальній основі, а місцем зберігання були архівосховища різних форматів. Тому внаслідок всіх вище перелічених факторів у професійній діяльності одеських вчених-істориків почав проглядатися глибокий інтерес до проблем архівної системи та розуміння її значення для професійних дослідників, однак архівознавство поки залишалося на периферії їх наукової діяльності. Подальша їх активізація діяльності як істориків-архівістів була пов'язана з революційними подіями, коли одним із завдань, які постали перед спільнотою істориків того часу, став процес порятунку вітчизняних архівів та формування централізованої мережі архівних установ.

З наочних документів можемо констатувати, що приблизно з 1924 року представники Одеського губернського історичного архіву почали відвідувати різні за рівнем та форматом заходи, які сприяли налагоджуванню діяльності архівної справи на Одещині. Так, науковий співробітник Одеського губернського архівного управління О.І.Покровський 1924 року двічі (у березні і червні) був відряджений до Укрцентрархіву (Харків) для доповіді та отримання відповідних інструкцій з роботи, а в червні того ж року отримав мандат на відвідування Центрархіву (Москва) з метою ознайомлення з роботою та веденням справ³⁰. У грудні 1924 року завідувач Одеського губернського історичного архіву І.А.Хмельницький з доповіддю та обговоренням низки питань щодо діяльності одеських архівних установ взяв участь у І Всеукраїнській нараді архівних працівників. Квінтесенцією плідної співпраці з центральними архівними установами стало отримання Одеським губернським історичним архівом статусу «крайового» та його входженням до 5 крайархівів УСРР³¹.

Створення в Одесі губернського архівного управління вимагало наявності певної кількості кваліфікованих фахівців. Відтак 25 червня 1921 року тут було створено Археологічний інститут (на той час в УСРР подібний заклад існував також у Києві), який з 13 вересня того ж року почав функціонувати як вища спеціальна науково-навчальна установа (ректор Ю.Г.Оксман, проректор С.С.Дложєвський) з трирічним курсом навчання для підготовки науково-кваліфікованих професійних працівників з археології, архівознавства, етнографії та музеєзнавства. Як бачимо спеціалізація з архівознавства зайняла провідне місце

серед інших напрямів допоміжних історичних дисциплін. Основу педагогічного штату Археологічного інституту склали викладачі Одеського інституту народної освіти (одного з правонаступників Новоросійського університету): Б.В.Варнеке - антична археологія; Р.М.Волков - українська етнографія; А.Г.Готалов-Готліб - музеєзнавство; С.С.Дложевський - римська епіграфіка; Є.О.Загоровський - оповіді іноземців про Русь-Україну; М.І.Мандес - історія античної культури; Ю.Г.Оксман - введення до архівознавства, семінарії щодо вивчення місцевого архівного матеріалу; М.Є.Слабченко - економічний побут України; Є.П.Трифільєв - українська археологія; А.В.Флоровський - історична географія України; О.Я.Шпаков - правові старожитності України та інші. Під керівництвом професора Ю.Г.Оксмана студенти (серед них був і один із співробітників архіву - С.Я.Боровой³²) розбирали, описували та коментували документальні пам'ятки секретної канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства та Одеського градоначальства, що висвітлювали події 14 грудня 1825 року та відлуння повстання Чернігівського піхотного полку. Внаслідок плідного опрацювання архівних матеріалів студенти представили на обговорення та захист 12 рефератів³³.

Виходячи з поставлених завдань, одним із пріоритетних напрямів в Археологічному інституті було викладання теорії та історії архівної справи. Саме в цьому ключі читав лекції Ю.Г.Оксман. У курсах, які він вів, помітна загальна схема функціонування архівної справи з ухилом на вивчення місцевого архівного матеріалу. Його ідея полягала в поступовій еволюції під час навчання у бік централізації та координації архівної роботи. У своїх лекціях Ю.Г.Оксман дав уявлення про місце архівів не тільки в науці, а й у суспільстві в цілому. З цього видно, що історик мав на увазі під архівами не просто сховища документів, де мала проводитися їх первинна обробка, а й науково-дослідні центри. Отже, служба вчених-істориків в архіві відкривала для них широкі можливості для науково-дослідної діяльності.

Проте Археологічний інститут у статусі самостійного вишу проіснував не довго. Через різноманітні проблеми існування вищої школи УСРР, на підставі резолюції завідувача Губернського комітету професійно-технічної та спеціально-наукової освіти Т.М.Внукова від 20 серпня 1922 року його було ліквідовано. У результаті проведення реорганізаційних дій вся навчальна й матеріальна частина Археологічного інституту увійшла до складу ОІНО, а на її базі при факультеті політичної освіти було відкрито два нових відділення (І.Б.Матяш називав їх «факультетами»³⁴): музейно-архівно-бібліотечне і лекторське³⁵.

На музейно-архівно-бібліотечному відділенні планувалось вивчення основних питань даних видів діяльності з подальшим практичним застосуванням у різних галузях політосвітньої справи. Вагоме місце у навчальному процесі музейно-архівно-бібліотечного відділення займали дисципліни з навчального плану закритого Археологічного інституту. Разом із вивченням теоретичної програми планувалось проведення практичної роботи. Після першого курсу передбачалось відвідування музеїв, архівів, бібліотек та проведення лекторських заходів. Після другого - планувалась спеціалізована самостійна робота з метою набуття особистого досвіду у відповідних сферах майбутньої діяльності³⁶.

У зв'язку з скрутним фінансовим становищем, безвідповідальним відношенням деяких викладачів до читання лекцій (наприклад, А.Г.Готалов-Готліб не розпочав курс лекцій з музеєзнавства³⁷) та загальним скороченням мережі вищої школи, 22 грудня 1922 року за постановою колегії Головного комітету професійно-технічної та спеціально-наукової освіти факультет політичної освіти було ліквідовано. Студентам зі спеціальностей археології та архівознавства надавалася можливість закінчити навчання протягом одного триместру³⁸. Через низку причин перший набір студентів-архівістів, які розпочали своє навчання 1921 року в Археологічному інституті, що згодом був трансформований, мав відбутися в ОІНО наприкінці 1923/24 навчального року. Але серед випуску студентів, що розпочали навчання в Археологічному інституті, фахівців-архівістів не було³⁹. Виходячи з цього та маючи на меті швидку підготовку нових кадрів для архівної справи, наприкінці 1924 року керівництво Одеського губернського історичного архіву організувало курси для робітників відомчих архівів⁴⁰.

Одеські вчені-історики, будучи співробітниками архіву, із захопленням працювали над різними темами історичної науки. Незважаючи на існуючі на той час обмеження (брак коштів, економічна криза, господарська розруха тощо) для можливості видання наукової продукції,

все ж таки більшість співробітників архіву, основу яких склали вчені-історики, у цих складних умовах змогли опублікувати не тільки статті (*див.: Додаток 2*), а й монографії (С.Я.Боровой, Ю.Г.Оксман, М.Є.Слабченко та інші). Виявлення та вивчення науковцями в архіві матеріалів на цікаві для них історичні сюжети визначило напрямлення їх дослідницьких тематик на подальші роки.

Великі можливості у вивченні архівних матеріалів обласного архіву, зростаюча популяризація досліджень історії революційних подій та час напередодні 100-річного ювілею повстання декабристів, невиключно вплинули на тематику наукових досліджень вчених-істориків, які поєднували свою працю в архіві. Наприклад, Ю.Г.Оксман сконцентрував увагу своїх досліджень навколо другої події. Результатом чого стала низка студій - «Одесские вольнодумцы пушкинской поры» (1923), «Отзвуки декабрьских событий 1825 г. в Новороссии» (1925), «Одеське «гніздо змови» 1825 року (Спроба перегляду питання про базу «декабризму» на Україні)» (1928), публікація архівних матеріалів у справі декабристів - «Декабристи. Невидані матеріали і статі» (1925), «Повстання декабристів» (1929), рецензії тощо. Активна розробка цієї теми зробила Ю.Г.Оксмана наприкінці 1920-х років одним з найбільш авторитетних спеціалістів декабристознавства⁴¹.

С.А.Семенов-Зусер 30 листопада 1924 року на засіданні соціально-історичної секції Одеської комісії краєзнавства при ВУАН виступив з доповіддю на тему «Студентський рух в Одесі в 1905 р.», яка базувалась на матеріалах архіву Одеської губернії. Будучи членом Комісії з історії жовтневої революції та комуністичної партії (Іспарт) до двадцятирічного ювілею подій 1905 року підготував матеріали на тему - «Студентський рух в Одесі 1905 р.» і «Єврейські погроми в Одесі й Одещині 1905 р.»⁴². Будучи чиновником архіву Одеської губернії⁴³ на базі його матеріалів доповідь на тему «Зріст пролетарської самосвідомості в 1905 р. в Одесі в зв'язку зі страйком» підготував О.І.Занчевський, з якою він виступив 24 січня 1925 року на засіданні соціально-історичної секції Одеської комісії краєзнавства при ВУАН⁴⁴.

За рекомендацією Археографічної комісії Центрального архівного управління професор О.І.Покровський досліджував матеріали фондів архіву за тематикою - історія Новоросійського університету в 1917-1918 роках⁴⁵. Напрямок наукової діяльності О.І.Покровського свідчить про те, що однією зі складових архівної практики була археографічна робота, тобто введення архівних джерел у науковий обіг. Тим самим він висловив ідею про взаємозв'язок між усіма ланками оприлюднення документа: зберігання, виявлення і публікація джерела.

На початку 1930-х років з метою для подальшого плідного розвитку історичної науки в Одесі відбулося організаційне оформлення археографічного напрямку цієї галузі знань. 6 липня 1931 року відбулося перше засідання археографічної комісії Одеського крайового історичного архіву, у засіданні якої переважну більшість склали вчені-історики: І.М.Бровер⁴⁶, Л. І.Кангун⁴⁷, С.М.Ковбасюк⁴⁸, Н.І.Межберг⁴⁹, І.І.Погорілий⁵⁰, Л.О.Самулевич⁵¹ (голова), Р.М.Шпунт⁵² та ін.⁵³. Як бачимо серед учасників цього засідання вже не було одеських вчених-істориків, що перебували у витоків архівної справи в Україні, а їм на зміну прийшли історики нової більшовицької генерації, які в умовах тоталітарного режиму витіснили представників «старої школи» науковців та мали відстоювати ідеологію й інтереси нової радянської влади. Доля багатьох вчених-істориків, які були серед фундаторів інституалізації архівної справи на Одещині склалась трагічно. А.В.Флоровський 1922 року був депортований із країни. М.Є.Слабченко 1930 року був засуджений за справою «СВУ». У 1934 році до 10 років виправних трудових таборів було засуджено історика і архівіста О.О.Рябініна-Склярєвського. Поступове перетворення науки в арену ідеологічної боротьби, спрямованої проти вчених, призвело до масової заміни професійних кадрів науково-дослідних інститутів та вишів (О.І.Покровський та ін.)⁵⁴, менш кваліфікованими співробітниками. Все це призвело в подальшому до серйозних негативних наслідків для освіти і науки, значно знизивши показники їх якості та загнання в глухий кут, вихід з якого намітився тільки через десятки років.

Таким чином, представники одеських вчених-істориків надавали велике значення науковій та соціальній ролі архівів. За їх оцінкою, збереження документів зумовлено важливістю сьогодення та потенційною важливістю в майбутньому. Розуміння одеськими істориками місії архівів у 1920-х роках відповідало найвищим досягненням сучасного архівознавства.

Додаток 1

Штат Одеського обласного архіву відповідно спискам співробітників, що працювали у підвідомчих установах Музейної секції Одеського Губернського відділу народної освіти станом на літо 1920 року⁵⁵

№№	Прізвище, ім'я та по батькові	Посада
1	Оксман Юліан Григорович	завідувач
2	Маяковський Ілля Лукич	учений секретар
3	Флоровський Антоній Васильович	помічник завідуючого
4	Алексеев Михайло Павлович	архівіст
5	Маяковська Віра Георгіївна	архівіст
6	Шеффер Анна Петрівна	архіваріус
7	Занчевський Олександр Іванович	архіваріус
8	Сербський Георгій Петрович	архіваріус
9	Приємський Дмитро Опанасович	архіваріус
10	Кацинська Галина Федорівна	тимчасова співробітниця
11	Керцман Єва Ізраїлівна	тимчасова співробітниця
12	Войновський	служитель
13	Де-Рібас	тимчасова співробітниця

Додаток 2

Реєстр праць одеських вчених-істориків написаних та опублікованих, або підготовлених до друку за матеріалами Одеського історичного архіву відповідно річного звіту Одеського археологічного інституту станом на 7 липня 1922 року⁵⁶

1. Оксман Ю.Г. Константиновская легенда в Херсонщине (Одесса, 1921).
2. Оксман Ю.Г. Неизвестная статья Н.И.Костомарова «Украинский сепаратизм» (Одесса, 1921).
3. Оксман Ю.Г. К истории западных влияний: борьба с Байроном в александровскую эпоху («Начала», СПб., 1922, кн. II).
4. Оксман Ю.Г. Декабристы в Новороссии.
5. Оксман Ю.Г. Отзвуки Кириллю-Мефодиевского дела в Одессе.
6. Флоровский А.В. Крестьянский вопрос и высшая администрация Новороссийского края («Посев», Одесса, 1921).
7. Флоровский А.В. Воля панская и воля мужицкая. Страница из истории аграрных волнений в Новороссии 1861-1863 гг. (Историко-революционная библиотека, Одесса, 1921).
8. Флоровский А.В. «Одесский Вестник» под редакцией Ришельевского лицея.

¹ Історія архівної справи на Одещині // Офіційний веб-сайт Державного архіву Одеської області. Режим доступу: <http://archive.odessa.gov.ua/info/derjarhiv/history/>

² Див.: Андреев В.М., Чермошенцева Н.М. Саул Боровий: єврейський вектор історії України. - Херсон - Нікополь: СПД Фельдман О.О., 2010. - 191 с. та ін.

³ Див.: Левченко В.В. Занчевський Олександр Іванович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ - середина ХХ ст.). - Одеса: Друкарський дім, 2009. - С. 143-145 та ін.

⁴ Див.: Малинова Г.Л. Возвращение Юлиана Оксмана // Вестник региона. - 1995. - 25 июля, 5 августа; Малинова Г. Оксман Юліан Григорович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник / Упор. О.М.Коваль, І.Б.Матяш, В.С.Шандра: У 3-х вип. - Вип. Перший (ХІХ ст. - 1930-ті рр.). - К., 1999. - С. 259-260; Возвращение Юлиан Оксмана // Малинова Г.Л. З під покрива таємниці... / Праці ДАОО. - Т. V. - Одеса: «Елтон-2» - «Гратек», 2002. - С. 40-59; Левченко В.В. Оксман Юліан Григорович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ - середина ХХ ст.). - Одеса: Друкарський дім, 2009. - С. 271-275; Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920-1930 рр.): позитивний досвід

невдалого експерименту / Ред. В.М.Хмарський, Т.М.Попова. - Одеса: ТЕС, 2010. - С. 262-263; Левченко В.В. До наукової біографії декабристознавця Ю.Г.Оксмана: одеський період життя // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. - Т. 7. - К.: «ПП»КП»УкрСІЧ», 2013. - С. 391-399 та ін.

⁵ Див.: Гісцова Л.З. Олександр Олександрович Рябінін-Склярєвський // Архіви України. - 1992. - № 4. - С. 30-31; Малинова Г. Рябінін-Склярєвський Олександр Олександрович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник / Упор. О.М.Коваль, І.Б.Матяш, В.С.Шандра: У 3-х вип. - Вип. I (XIX ст. - 1930-ті рр.). - К., 1999. - С. 291-292; Малинова Г.Л., Сапожников І.В. А.А. Рябінін-Склярєвський: матеріали к біографії / Труды ГАОО. - Том I. - Одеса-К.: «Элгон-2» - «Гратек», 2000. - 222 с.; Скальська З.О., Білоусова Л.Г. Ветерани архівної справи // Архіви Одещини. 1920-2005. - Одеса, 2005. - С. 84-110; Савченко В.А. Рябінін-Склярєвський (Рябінін) Олександр Олександрович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. - Том 1 (початок XIX - середина XX ст.). - Одеса: Друкарський дім, 2009. - С. 336-339; Капарулін Ю.В. Олександр Рябінін-Склярєвський: інтелектуальна біографія історика (1878-1942 рр.). - Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2014. - 236 с. та ін.

⁶ Див.: Левченко В.В. Семенов-Зусер Семен Анатолійович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX - середина XX ст.). - Одеса: Друкарський дім, 2009. - С. 345-348 та ін.

⁷ Див.: Білоусова Л.Г., Балінов А.К. Діяльність М.Є.Слабченка в архівній галузі // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. - Одеса, 1995. - С. 39-42; Білоусова Л. Видатний архівіст України // Юг. - 1998. - 23 декабрия; Заруба В.М. Історик держави і права України академік М.Є.Слабченко (1882-1952). - Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2004. - 456 с.; Хмарський В.М. Слабченко Михайло Єлисейович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. В 4-х т. Вид. 2-е, доп. / Ред. В.А.Сминтина. - Одеса, 2005. - Т. 4: Р-Я. - С. 119-123.

⁸ Див.: Левченко В.В. Стратен Володимир Васильович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX - середина XX ст.). - Одеса: Друкарський дім, 2009. - С. 384-386 та ін.

⁹ Попова Т.Н. Из истории Новороссийского университета: Е.П.Трифилев. К 140-летию со дня рождения // Проблемы славяноведения. - Брянск: Изд-во БГУ, 2007. - Вып. 9. - С. 42-62 та ін.

¹⁰ Попова Т.М. Флоровський Антоній Васильович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. В 4-х т. Вид. 2-е, доп. / Ред. В.А.Сминтина. - Одеса, 2005. - Т. 4: Р-Я. - С. 332-337 та ін.

¹¹ Див.: Білоусова Л. Архивы - хранители истории // Вечерняя Одесса. - 1988. - 11 мая; Матяш І. Архівна наука і освіта в Україні 1920 - 1930-х років. - К., 2000. - 592 с.; Поглубко Н.И. История архивного дела на Одещине // Архив. Документ. Історія. Сучасність / Праці Державного архіву Одеської області. - Т. IV. - Одеса: Друк, 2001. - С. 32-35; Волкова Т.Є. Наші дослідники та будні читального залу // Архіви Одещини. 1920-2005. - Одеса, 2005. - С. 40-43; Скальська З.О., Білоусова Л.Г. Ветерани архівної справи // Архіви Одещини. 1920-2005. - Одеса, 2005. - С. 84-110; Малинова Г.Л., Білоусова Л.Г., Харковенко В.В. Хроніка подій. З історії Державного архіву Одеської області (За даними ДАОО) // Архіви Одещини. 1920-2005. - Одеса, 2005. - С. 114-142 та ін.

¹² Малинова Г.Л., Білоусова Л.Г., Харковенко В.В. Хроніка подій з історії... С. 114.

¹³ Боровой С.Я. Воспоминания. - М.-Иерусалим, 1993. - С. 96.

¹⁴ Детальніше щодо появи Ю.Г.Оксмана в Одесі - див.: Левченко В.В. До наукової біографії декабристознавця Ю.Г.Оксмана: одеський період життя... - С. 391-399.

¹⁵ Боровой С.Я. Воспоминания... - С. 98.

¹⁶ Боровой С.Я. Воспоминания... - С. 98.

¹⁷ Матяш І. Архівна наука і освіта в Україні 1920 - 1930-х років... С. 173.

¹⁸ Боровой С.Я. Воспоминания... - С. 99; Білоусова Л.Г., Балінов А.К. Діяльність М.Є. Слабченка... - С. 39.

¹⁹ Хмарський В.М. Слабченко Михайло Єлисейович... - С. 121.

²⁰ Боровой С.Я. Воспоминания... - С. 98.

²¹ Левченко В.В. Семенов-Зусер Семен Анатолійович... - С. 346.

²² Боровой С.Я. Воспоминания... С. 96; Чермошнцева Н. М. Саул Боровий... - С. 38.

²³ Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. Р-100. - Оп. 1. - Спр. 125. - Арк. 2.

²⁴ ДАОО. - Ф. Р-100. - Оп. 1. - Спр. 33. - Арк. 3; Малинова Г.Л., Білоусова Л.Г., Харковенко В.В. Хроніка подій... - С. 115.

²⁵ Скальська З.О., Білоусова Л.Г. Ветерани архівної справи... - С. 85.

²⁶ ДАОО. - Ф. Р-100. - Оп. 1. - Спр. 11. - 37 арк.

²⁷ ДАОО. - Ф. Р-100. - Оп. 1. - Спр. 11. - Арк. 3, 7, 11, 13, 22, 26

- 28 Білоусова Л.Г., Балінов А.К. Діяльність М.Є.Слабченка... С. 39-40; Малінова Г.Л. Возвращение Юлия Оксмана // 3 під покрыва таємниці... С. 42-45; Малінова Г.Л., Білоусова Л.Г., Харковенко В.В. Хроніка подій... - С. 114-115.
- 29 Баженова Г.Ю. Міжнародні зв'язки істориків Росії (друга половина XIX - початок XX ст.): Автор. дис. ... канд. іст. наук. - К., 2008. - 20 с.; Левченко В.В. Международные научные связи учёных-историков Одессы во второй половине XIX - первой половине XX вв. // Русское научное наследие за рубежами России / Отв. ред. С.И.Михальченко. - Брянск: РИО БГУ, 2013. - С. 82-94 та ін.
- 30 ДАОО. - Ф. Р-100. - Оп. 1. - Спр. 125. - Арк. 2-3, 5.
- 31 Малінова Г.Л., Білоусова Л.Г., Харковенко В.В. Хроніка подій... - С. 116.
- 32 Боровой С.Я. Одесский археологический институт // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. - К., 1975. - С. 5; Боровой С.Я. К истории создания Одесского археологического института и его археографического отделения // Археографический ежегодник АН СССР за 1978 г. - М., 1979. - С. 96-101.
- 33 Центральний державний архів вищих органів влади України. - Ф. 166. - Оп. 2. - Спр. 1157. - Арк. 1-5.
- 34 Матяш І. Архівна наука і освіта в Україні 1920 - 1930-х років. - К., 2000. - С. 178.
- 35 ДАОО. - Ф. Р-1593. - Оп. 1. - Спр. 404. - Арк. 1; Ф. Р-5432. - Оп. 1. - Спр. 15. - Арк. 57-58.
- 36 *Див.*: Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти... - С. 122-123.
- 37 ДАОО. - Ф. Р-1593. - Оп. 1. - Спр. 404. - Арк. 10-15.
- 38 ДАОО. - Ф. Р-1593. - Оп. 1. - Спр. 404. - Арк. 1.
- 39 *Див.*: Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти... - С. 124, 335.
- 40 Малінова Г.Л., Білоусова Л.Г., Харковенко В.В. Хроніка подій... - С. 116.
- 41 *Див.*: Левченко В.В. До наукової біографії декабристознавця Ю.Г.Оксмана... - С. 396.
- 42 Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. - 1924. - Ч. 1; 1925. - Ч. 2-3.
- 43 Василь Терентійович Галяс (біографічні матеріали до 85-річчя з дня народження) / Упор. В.М.Хмарський. - Одеса, 2006. - С. 24, 55.
- 44 Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. - 1924. - Ч. 1; 1925. - Ч. 2-3.
- 45 Білоусова Л.Г., Балінов А.К. Діяльність М.Є.Слабченка... С. 42. Волкова Т.Є. Наші дослідники та будні читального залу... - С. 41.
- 46 *Див.*: Левченко В.В. Бровер Ізраїль Мойсейович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX - середина XX ст.). - Одеса: Друкарський дім, 2009. - С. 74-76.
- 47 *Див.*: Музичко О.Є. Кангун Лія Ісааківна // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX - середина XX ст.). - Одеса: Друкарський дім, 2009. - С. 153.
- 48 *Див.*: Хмарський В.М. Самсон Ковбасюк (1903-1985): науковий та науково-організаційний внесок у розвиток україністики в Одесі // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. - Одеса: ВМВ, 2009. - С. 372-377.
- 49 Левченко В.В., Петровський Е.П. Межберг Наум (Наїм) Ісакович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX - середина XX ст.). - Одеса: Друкарський дім, 2009. - С. 230-232.
- 50 *Див.*: Петровський Е.П. Погорілий Іван Іванович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX - середина XX ст.). - Одеса: Друкарський дім, 2009. - С. 306-308.
- 51 *Див.*: Музичко О.Є. Самулевич Людмила Максиміліанівна // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX - середина XX ст.). - Одеса: Друкарський дім, 2009. - С. 339.
- 52 *Див.*: Левченко В.В. Шпунт Рувим Михайлович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX - середина XX ст.). - Одеса: Друкарський дім, 2009. - С. 447-449.
- 53 Білоусова Л.Г., Балінов А.К. Діяльність М.Є.Слабченка... - С. 42.
- 54 *Див.*: Петровський Е.П. Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - Вип. 13. - 2005. - С. 260-273; Левченко В.В. Судьбы ученых-историков Одессы в интерьере эпохи (1920-1953 гг.) // Проблеми історії масових політичних репресій в СРСР. 1953-2013. Ч. 2. - Краснодар: Экоинвест, 2013. - С. 124-132; Левченко В.В. Репресивні дії політичних режимів відносно вчених-істориків Одеси в 1917-1953 рр. // Международная научно-практическая конференция «Человек в тоталитарном обществе: рефлексии XXI века». - Одесса, 2013; та ін.
- 55 ДАОО. - Ф. Р-150. - Оп. 1. - Спр. 117. - Арк. 76-76-зв.; Подано в оригіналі, відповідно сучасному правопису української мови.
- 56 ЦДАВОВ. - Ф. 166. - Оп. 2. - Спр. 1157. - Арк. 1-7.

Галина Левченко (Одеса, Україна)

МАТЕРІАЛИ ЩОДО ІСТОРІЇ ГАЗЕТИ «ОДЕССКИЙ ВЕСТНИК» (1827-1894) У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Справжньою скарбницею у вивченні багатогранної регіоналістики Південної України є матеріали, що зберігаються в фондах Державного архіву Одеської області (ДАОО). Вони допомагають дослідникам вивчати багато питань регіональної історії, в тому числі історію періодики. У своїх працях науковці вже приділяли увагу вивченню матеріалів фондів ДАОО, присвячених в цілому регіональній пресі¹. Ми ж детальніше розглянемо архівні матеріали, що стосуються до однієї з найпопулярніших одеських газет ХІХ ст. - «Одесского Вестника» (ОВ), яка почала виходити 5 січня 1827 року з ініціативи М.С.Воронцова російською і французькою мовами та завдяки сприятливій політиці місцевої влади завоювала широку популярність.

У фондах ДАОО зберігається масив джерел, що містить відомості з історії ОВ. Так, у 15 фондах 56 справах віднайдено матеріали різнопланового характеру. Це фонди: 1 (Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора), 2 (Канцелярія Одеського градоначальника), 4 (Одеська міська управа), 5 (Управління Тимчасового Одеського генерал-губернатора), 6 (Піклувальний комітет про іноземних поселенців південного краю Росії), 8 (Одеський цензурний комітет), 9 (Окремий цензор по внутрішній цензурі в м. Одесі), 11 (Одеський цензурний комітет), 22 (Товариство сільського господарства південного краю Росії), 42 (Канцелярія попечителя Одеського учбового округу) 44 (Рішельєвський ліцей), 59 (Одеський будівельний комітет), 139 (Архів Тройницьких), 162 (Архів П.О.Зеленого), 274 (Одеський статистичний комітет). Віднайдений матеріал допомагає проаналізувати процес становлення та розвитку ОВ серед регіональної періодики, зрозуміти механізм прийняття рішень владними структурами, а також усвідомити наскільки жорсткий нагляд здійснювався з боку цензури щодо регіональної преси в цілому та ОВ зокрема.

Найбільш цінними для розкриття історії ОВ є документи 1 фонду². За своїм походженням матеріали представлені документами офіційно-ділового характеру, в першу чергу - листування та розпорядження державних установ, що допомагають виявити особливості організації видавничої справи і контролю з боку урядових інституцій. Так як газета довгий час перебувала у віданні канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, то значна кількість матеріалів дозволила розширити уявлення про механізм співпраці владних структур з місцевою адміністрацією в питаннях регіональної періодики. Серед знайдених документів цього фонду особливе місце для дослідження окресленої проблеми посідають циркуляри головного управління цензури, а також дані, які стосувалися питання передачі редагування ОВ О. Тройницькому, а після нього Рішельєвському ліцею.

Важливим джерелом є матеріали 2 фонду³, в якому містяться урядові циркуляри та розпорядження про одеську пресу, справи про видання ОВ, про дотримання цензурних правил тощо. Інтерес представляють матеріали всепідданішого звіту за 1884 рік, в якому міститься інформація про кількість періодичних і не почасових видань, дозволених одеською цензурою в зазначеному році, з вказівкою кількості друкованих аркушів та кількістю екземплярів. Аналіз цих матеріалів дав змогу реконструювати обсяг періодики в Одесі, а також встановити, що за зазначеними показниками ОВ в цей рік поступився газетам «Одесский листок» і «Новороссийский телеграф», з якими йому доводилося конкурувати.

Документи, що зберігаються у 4-6, 8 і 9 фондах мають різнобічний характер. Зокрема, вміщують матеріали щодо передачі ОВ 1861 року для друку до типографії Л. Нітче⁴, про дозвіл історика В. Яковлеву працювати із справами архіву Канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, яким завідував А. Скальковський, щоб у новому науково-літературному журналі «Юг» більше уваги приділяти історії півдня Російської імперії. У цій же справі вміщено список періодичних видань, які виходили в Одесі станом на 1882 рік. Із дев'ятнадцяти видань - п'ять було офіційних. ОВ зазначено третім серед приватних видань після «Новороссийского телеграфа» і «Новороссийского листка объявлений». У рапорті одеського градоначальника П.Косаговського, що перебував на цій посаді в 1882-1885 роках, дається досить ґрунтовний аналіз

одеських видань. Про ОВ дізнаємось, що газета перебувала під редакторством П. Зеленого, який купив право видавати періодичне видання, з яким раніше співпрацював як кореспондент. У рапорті градоначальника, характеризуючи одну з найстаріших газет південного регіону, зазначено, що «газета не користується великим успіхом, хоча й існує вже п'ятдесят чотири роки. Не маючи визначеного напрямку, вона посідає середнє місце між консервативними і ліберальними газетами. Із наявних відомостей видно, що П. Зелений повністю зберіг добромисні переконання і в політичній благонадійності - бездоганний»⁵. Про важливу сторінку історії газети, відокремлення її французької частини 1852 року, дізнаємось із фонду піклувального комітету іноземними поселенцями південного краю Російської імперії⁶.

Зрозуміти процедуру допуску до друку газет цензурою допомагає ознайомлення з документами фонду одеського цензурного комітету⁷. Матеріали з фонду окремого цензора з внутрішньої цензури, які містять відомості про почасові видання, надруковані з дозволу внутрішньої цензури в 1872, 1874, 1886, 1891-1894 роках дають можливість простежити зміни, що відбувалися в розвитку одеської періодики за вказаний проміжок часу. Згідно архівним даним на початку 1870-х років ОВ за кількістю накладів випущених номерів посідає перше місце, але з часом газета поступилася таким періодичним виданням як «Новоросійський телеграф», «Одесский листок» та «Одесские новости». У 1894 році вийшов один номер ОВ, але у відомостях по цензурі це ніяким чином не зазначалося⁸.

Документи останніх років виходу ОВ частково збереглися в матеріалах 9 фонду, які представляють листування місцевої адміністрації з головним управлінням у справах друку і стосуються питань виходу газети 1890 року за редакторства В. Кірхнера, а також про передачу газети М. Арнольду. Із документів стає відомо, що при В. Кірхнері, враховуючи побажання читачів, була розпочата справа щодо покращення загального вигляду ОВ і запропоновано випускати газету для зручності читання у восьми стовпчиках замість семи. Ця розпочата ініціатива була завершена за редактора М. Арнольда⁹.

Важливе місце займають джерела особистісного походження: спогади (мемуари), приватне листування, життєписи, автобіографії, подорожні нотатки тощо. Специфіка цих джерел зумовлена їх походженням, оскільки вони мають відношення до конкретного автора, відображаючи його особисте сприйняття навколишнього світу, явищ і подій. Цінним джерелом є листи до головного редактора ОВ П. Зеленого¹⁰, із яких ми дізнаємося про широке коло людей, із різних куточків не лише українських земель, але й за їх межами, які цікавились публікаціями ОВ і співпрацювали з газетою. Серед них: В. Барвінський, М. Белінський, І. Деркачев, М. Драгоманов, М. Павлик, С. Подолинський, С. Сичевський та інші. Вивчення листів дало можливість зрозуміти ту копітку працю до якої вдавався П. Зелений, аби покращити становище газети, розширити коло її співробітників, а також популяризувати її не лише на теренах Російської імперії, а й за її межами. Архівні матеріали надають можливість простежити тезу про те, що П. Зелений за період свого редакторства надав газеті вираженого українофільського спрямування, а сам був досить відомим серед небайдужих українців¹¹.

У матеріалах цього ж фонду вміщено документ з умовами видання ОВ губернським секретарем М. Сокальським, затверджений 3 червня 1863 року Новоросійським і Бессарабським генерал-губернатором П. Коцебу. Цей документ свідчить про зміну статусу газети, яка, починаючи з січня 1864 року протягом п'яти років, мала виходити щоденно та передавалась на умовах приватного видання під редакторство М. Сокальського. В 15 пунктах чітко прописувались умови видання, співпраці з місцевою адміністрацією, передплати, цензурування, основні відділи газети, періодичність, зовнішній вигляд, обставини заміни редактора, можливість вибору типографії тощо¹².

Для кращого розуміння ролі одного з редакторів О. Тройницького в історії ОВ, який довше інших видавав газету, важливим було ознайомлення із його формулярним списком, який висвітлює процес кар'єрного зростання від наглядча за вихованцями до ад'юнкта фізико-математичних наук Рішельєвського ліцею¹³, а в подальшому від цензора, вдосконалюючи досвід редагуванням провінційної газети, до товариша міністра внутрішніх справ¹⁴.

В одному із фондів ДАОО виявлено формулярний список ще одного з редакторів ОВ - П. Сокальського, який йому було видано Імператорським товариством сільського господарства Південної Російської імперії при затвердженні на посаду редактора ОВ¹⁵. Із матеріалів ми

дізнаємось, що П. Сокальський мав досвід редакторської діяльності. Він, будучи секретарем зазначеного товариства, також був на посаді редактора «Записок», які видавало товариство.

Виявлені архівні матеріали у фондах особового походження, а це переважно епістолярні та мемуарні джерела, висвітлюють роль газети, журнальної історіографії у становленні та розвитку авторської концепції історії. Матеріали, почерпнуті у фондах урядових установ та навчальних закладів демонструють умови, в яких доводилося розвиватися журнальній справі, а також мотиваційну канву поведінкової психології вченого-чиновника в той чи інший період і конкретний момент його професійної і громадської діяльності. Переважна більшість архівних матеріалів належать до джерел колективного походження. В основному це діловодні документи вищих органів влади й управління, які визначають зміст і напрями державної політики. Серед архівної частини цих матеріалів на першому місці справи органів друку, листування про дозвіл або ж заборону видань, а також завідомо відхилені проекти та програми газети. Висловлювання сучасників щодо діяльності ОВ досить критичні, іноді й гострі, але разом з тим автори подавали цінний матеріал про газету й про її керівників і співробітників, які несуть значну документальну фактологічну й аналітичну інформацію для відтворення більш об'єктивної картини тих днів. Введення в науковий обіг таких відомостей надає можливість ліквідувати виявлені лакуни в історії ОВ і дати більш повну картину його існування. Особисті справи та досє літературів і вчених, що включають послужні й формулярні списки, документи про відрядження учених по Російській імперії та за кордон з науковими цілями. Ці матеріали надають можливість визначити ставлення конкретного вченого до видавничої та журналістської роботи, уточнити коло його спілкування з вітчизняними та зарубіжними істориками і таким чином, встановити його роль в науці та науковому соціумі свого часу.

Матеріали деяких фондів стосуються дозволу редактору ОВ публікувати матеріали про військові дії під час Кримської війни¹⁶. Завдяки цьому кількість передплатників газети в роки війни була значно більшою ніж в попередні та наступні роки, так як матеріали, які вміщувала редакція в газеті стосувалися військових дій в Криму, були актуальні, а на шпальтах ОВ оприлюднювалися раніше ніж в столичних виданнях. На основі отриманої інформації із архівних матеріалів ДАОО маємо змогу проаналізувати політику влади щодо періодичних видань, особливості розвитку регіональної періодики Російської імперії XIX ст.

Загалом матеріали ДАОО служать важливим джерелом у вивченні зародження газетної справи на півдні Російської імперії, дають можливість простежити роль і значення постатей редакторів у процесі покращання однієї із найстаріших газет південного регіону, виражено оцінити складні й суперечливі процеси становлення і розвитку періодичної преси в XIX ст., яка є важливим різноплановим історичним джерелом для сучасних та майбутніх дослідників.

¹ Гребцова И.С. Материалы по истории региональной периодической печати первой половины XIX в. в фондах ДАОО / Архив. Документ. История. Сучасність / Праці ДАОО. -Т. IV. - Одеса, 2001. - С. 105-109.

² ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 149. - Спр. 62; Оп. 173. - Спр. 20, 32, 35; Оп. 174. - Спр. 3, 36; Оп. 190.- Спр. 57, 86; Оп. 191. - Спр. 17, 37; Оп. 195. - Спр. 840; Оп. 200. - Спр. 73; Оп. 203. - Спр. 69.

³ ДАОО. - Ф. 2. - Оп. 1. - Спр. 125, 357, 662; Оп. 2. - Спр. 205, 347, 976, 1490, 2498, 2558; Оп. 3. - Спр. 1313.

⁴ ДАОО. - Ф. 4. - Оп. 36. - Спр. 791.

⁵ ДАОО. - Ф. 5. - Оп. 1. - Спр. 663.

⁶ ДАОО. - Ф. 6. - Оп. 3. - Спр. 14625.

⁷ ДАОО. - Ф. 8. - Оп. 1. - Спр. 2, 17.

⁸ ДАОО. - Ф. 9. - Оп. 1. - Спр. 29, 49, 92, 119.

⁹ ДАОО. - Ф. 9. - Оп. 1. - Спр. 122.

¹⁰ ДАОО. - Ф. 162. - Оп. 1. - Спр. 1, 4-6, 16.

¹¹ ДАОО. - Ф. 162. - Оп. 1. - Спр. 4-6.

¹² ДАОО. - Ф. 162. - Оп. 1. - Спр. 4-6.

¹³ ДАОО. - Ф. 44. - Оп. 1. - Спр. 1-2.

¹⁴ ДАОО. - Ф. 139. - Оп. 1. - Спр. 28.

¹⁵ ДАОО. - Ф. 22. - Оп. 1. - Спр. 215, 229-а.

¹⁶ Левченко Г.С. Вплив Кримської війни (1853-1856 рр.) на періодику півдня України (за матеріалами газети «Одесский вестник») // Проблемы славяноведения. - Вып. 9. - Брянск, 2007. - С. 32-38.

Лариса Левченко (Миколаїв, Україна)

ЄВРЕЙСЬКІ АРХІВИ В США

Сполучені Штати Америки на сучасному етапі історії людства є країною, в якій, за виключенням Держави Ізраїль, проживає найбільша єврейська діаспора - понад п'ять мільйонів¹. Безумовно, що наявне у такій кількості і багатоманітності єврейське населення створило місцеві общини, громадські, політичні, культурні, освітянські та інші організації. Серед них наприкінці XIX ст. з'явилися єврейські історичні товариства, мета діяльності яких полягала, насамперед, у збиранні та зберіганні історичних документів і дослідженні єврейської історії. Саме від історичних товариств беруть свій початок єврейські архіви в США. Історія та діяльність цих архівів, склад їх документів переважно висвітлювалися американськими єврейськими авторами: С.М.Дубовим², Я. Маркусом³, Дж. Вертеймером, Д. Бернардіт, Дж. Міллер⁴ та ін. В Україні до теми американських єврейських архівів як спеціалізованих архівних інституцій мало зверталися. Зважаючи на те, що більшість євреїв емігрувала до США саме з Російської імперії і Радянського Союзу, очевидно стає актуальність дослідження теми єврейських архівів у США. В Сполучених Штатах Америки функціонують єврейські архіви різних типів: науково-дослідних інститутів, єврейських общин штатів, регіонів і міст, історичних і генеалогічних товариств, релігійних общин різного напрямку (ортодоксальних, реформістських, хасидських, сефардських, іудейсько-християнських), бібліотек та учбових закладів. Автор уже звертався до історії та діяльності архівів Єврейського дослідницького інституту YIVO, Університету Луї Брандейса та Лео Бек Інституту⁵. Цю публікацію присвячено двом найбільшим єврейським архівам - архіву Американського єврейського історичного товариства (Уолтем, Бостон, Массачусетс; Центр єврейської історії, Нью-Йорк) та Американському єврейському архіву в Цинциннаті (штат Огайо).

Американське єврейське історичне товариство, засноване 1892 р., було першим серед етнічних історичних товариств США. Ідеї щодо створення товариства висловлені А.С.Ісааксом (Abram S. Isaacs) у «The Jewish Messenger» (12 листопада 1886 р.) та Б.Фензентхолом (Bernhard Fensenthal) у рекомендаціях (6 липня 1888 р.). Фензентхол зокрема писав, що в архівах у Вашингтоні та столицях старих колоній зберігаються цікаві документи, які необхідно зібрати і опублікувати для вивчення майбутніми вченими історії Американського Ізраїлю⁶. Підтримку у створенні товариства надав Г.Б.Адамс (Herbert B. Adams), професор історії з Університету Джона Хопкінса, після розмови з яким, восени 1890 р. співробітник Національного музею США С. Адлер (Cyrus Adler) зробив перший крок до заснування цієї організації, розіславши 150 запрошень. На них надійшло 114 відповідей, автори яких висловили свою підтримку в справі заснування товариства. Серед цих людей був й Дж. Уїнзор (Justin Winsor), видатний американський історик і бібліотекар, один із засновників і президентів Американської історичної асоціації та Американської бібліотечної асоціації. Фундатори провели першу організаційну зустріч 7 червня 1892 р. у будинку Єврейської теологічної семінарії на Лексінгтон авеню, 736 в Нью-Йорку. Першим президентом товариства став видатний американський державний діяч, дипломат і письменник О.С.Строс (Oscar Solomon Straus, 1850-1926). Він відомий у США як перший єврей - секретар Департаменту торгівлі і труда в уряді президента Теодора Рузвельта (1906-1909), ідейний провідник створення Ліги Націй, після Першої світової війни він представляв США в Міжнародному арбітражному суді в Гаазі. Учасниками першої зустрічі була визначена ціль товариства: «збирати і публікувати матеріали з історії нашої країни». Вони вважали, що саме мандрівки іспанських і португальських євреїв привели до відкриття Америки; серед поселенців перших колоній були євреї з Голландії, Великої Британії, Ямайки; багато євреїв воювали в Континентальній армії, а інші фінансово підтримували заснування нової країни в Американську революційну війну (1775-1783). Отже, мета товариства «not sectarian but American» (не розкольніцька, а американська). Модифікація цілей товариства відбулася 1907 р.: «збирати і публікувати матеріали з історії Америки, просувати дослідження загальної єврейської історії та американської єврейської історії як її частини, у тому числі вивчати причини еміграції з різних частин світу до цього континенту». Разом із тим, наступний президент товариства

С. Адлер в своєму адресі з приводу 25-річчя від дня заснування товариства написав, що у його програмі не було нічого такого, що не було б притаманним іншим американським історичним товариствам⁷. Зміна цілей стала причиною заснування щорічника товариства «Publication of the American Jewish Historical Society» (з 51 тому називався - «American Jewish Historical Quarterly», на сучасному етапі - «American Jewish History»). Від започаткування діяльність товариства зосереджувалася на збиранні бібліотеки, архіву та музею. Серед перших матеріалів, накопичених в архіві, були документи дипломатичної і консульської служби США за період з 1784 р., що відбивали внесок Державного департаменту та його дипломатичних представників у надання допомоги євреям різних країн, які піддавалися переслідуванню. У своєму адресі 1917 р. С. Адлер заявив: «У моєму розпорядженні знаходяться тисячі сторінок цієї дипломатичної кореспонденції, яка, на мою думку, повинна бути оприлюдненою з огляду на диво російської свободи, що несе з собою рівність перед законом євреїв цієї країни і назавжди покінчує з дискримінацією, застосовуваною урядом Росії від воцаріння Дома Романових, а може й раніше»⁸. Щодо бібліотеки та музею, Адлер визнавав, що всі зібрані томи й експонати фактично зберігаються в одній кімнаті в будинку Єврейської теологічної семінарії Нью-Йорку і чекають на той час, коли товариство буде мати власну штаб-квартиру із читальними та виставковими залами. 1968 р. товариство отримало власний будинок на території кампусу університету Брандейса (Волтхем, Массачусетс), споруджений на кошти від заповіту 4-го президента товариства Л.М.Фрідмана (Lee Max Friedman). Архів товариства на сучасному етапі історії зберігає понад 25 млн. документів, 50 тис. книг та фотографій. Архівний довідник до колекцій вперше опубліковано 1967 р., сьогодні майже усі колекції представлено в електронному каталозі.

Серед найбільш цінних рекорд-груп архіву: документи «Ради делегатів Американських Ізраїльтян» (1859-1881, 1887, 1932)⁹, «Ради синагог Америки» (1926-1982, 1990-1992)¹⁰, «Ради єврейських федерацій і соціальних фондів», яка об'єднує майже 600 єврейських організацій США і Канади (документи з 1916 р., комплектується далі)¹¹, «Американського єврейського конгресу» (1916-2006)¹²; «Бостонського товариства допомоги іммігрантам» (1886-1977)¹³. Колекція Бостонського товариства допомоги іммігрантам представляє значний інтерес для дослідників, які цікавляться історією і генеалогією євреїв з Російської імперії, СРСР та Східної Європи. Товариство допомоги єврейським іммігрантам було засноване 1880 р. членами російської єврейської общини Нью-Йорка з метою допомоги євреям-втікачам від погромів. Його філіали функціонували у Бостоні, Філадельфії, Балтиморі, Вашингтоні і окрузі Колумбія. Бостонський філіал засновано 1904 р. Його колекція містить списки пасажирів морських суден, що перевозили мігрантів, окремі досьє на іммігрантів і їхні фотографії, судові рішення тощо. Більша частина колекції відкрита для дослідників, робота із документами, створеними після 1960 р., вимагає окремого дозволу директора Архіву Нової Англії¹⁴. З цієї ж точки зору значущою є колекція «The Industrial Removal Office» (було підрозділом Єврейського агропромислового товариства допомоги), спеціальної організації, яка опікувалася розселенням та влаштуванням на роботу в США, Канаді та Мексиці євреїв-іммігрантів з Росії, Західної України (в основному з Галіції) та Румунії. Організація була заснована під егідою лози «Бней Брит» і функціонувала на кошти Фонду барона Гірша. Загалом за час існування (1899-1922) їй вдалося допомогти 79 тис. переселенців¹⁵.

Архів товариства зберігає й документи «Фонду барона де Гірша». Клара і Моріс де Гірші (Clara de Hirsch, Maurice de Hirsch) після смерті їхньої єдиної дитини вирішили спрямувати свій статок на благодійність. Одна з перших пожертв призначалася на організацію єврейських технічних професійних шкіл у Буковині та Галіції. 1885 р. барон Гірш запропонував уряду Російської імперії 10 млн. доларів для підвищення рівня єврейської освіти. Оскільки він прагнув контролювати використання цих коштів, уряд відхилив його пропозицію. Згодом він дійшов висновку, що лише еміграція до Америки покращить життя російських євреїв¹⁶. 1891 р. барон Гірш заснував Єврейську колонізаційну асоціацію «Jewish Colonization Association», діяльність якої була спрямована на підтримку еміграції євреїв з Російської імперії та країн Східної Європи до Америки, насамперед до Аргентини і Бразилії, та Фонд барона де Гірша «Baron de Hirsch Fund», зусилля якого зосереджувалися не лише на фінансовій допомозі, а й на освіті та заснуванні сільськогосподарських колоній. Найбільш відома колонія

Вудбайн у штаті Нью-Джерсі, заснована вихідцями з Росії 1891 р. на кошти Фонду. М. де Гірш уважав, що євреї повинні займатися сільським господарством і ремісництвом, тоді вони здобудуть рівні права з іншими громадянами Америки, а антисемітизм зникне як явище. 1893 р. у Вудбайні відкрили сільськогосподарську школу, випускникам якої надавали ділянку землі і грошову допомогу для започаткування фермерського господарства. Однак, діяльність колонії не мала успіху¹⁷. 1897 р. Фонд відкрив у Нью-Йорку комерційну школу імені барона де Гірша, в якій молодь навчалася основам ведення бізнесу, а 1900 р. Фонд заснував благодійну організацію Єврейське агропромислове товариство допомоги, мета діяльності якої полягала у розселенні тисяч єврейських іммігрантів зі Східної Європи у сільській місцевості та маленьких містечках і сприянні їм у започаткуванні фермерських господарств та малих підприємств. Колекція документів «Фонд барона де Гірша» містить серії: «Адміністрація і організація Фонду» (1819-1983), «Єврейські фермерські колонії» (1882-1928), «Єврейське сільськогосподарське товариство» (1892-1981), «Колонія Вудбайн» (1890-1948), «Сільськогосподарська школа колонії Вудбайн» (1893-1927), «Комерційна школа імені барона де Гірша» (1890-1890-1936, 1947), а також окремі зібрання документів, фотографій і мікрофільмів¹⁸.

Однією з найважливіших в архіві Американського єврейського історичного товариства є колекція документів найбільшої в світі сіоністської жіночої організації HADASSAH (ха-Дасса), понад 1000 лінійних футів. Архів «ха-Дасса» почали збирати 1912 р., а 2000 р. документи передано на зберігання товариству¹⁹. Їх систематизовано у дві рекорд-групи, кожна з яких поділяється на серії. Рекорд-група RG 1 «Молодіжна Алія та освітні інституції» (1933-2005) сформована із документів, які переважно відклялися у період 1933-1945 р. та відбивають діяльність організації (Департамент молодіжної алії спершу був підрозділом Єрусалимського центрального департаменту для поселення німецьких євреїв, пізніше - Департаменту по роботі із молоддю Єврейського агентства) по перевезенню єврейських дітей з нацистської Німеччини до Палестини, її зусилля в подоланні обмежень на в'їзд євреїв до Палестини Британського уряду, заснування населених пунктів та дитячих закладів. Після війни організація продовжила роботу з єврейською молоддю в Ефіопії та Північній Африці, на Середньому Сході, у Східній Європі, в СРСР та країнах Азії. Серії систематизовано за офісами та напрямками діяльності: німецький офіс (1935-1941), американський офіс (1933-1997), лондонський офіс (1938-1945), відділення організації у країнах діаспори (1933-1958), палестинський офіс (1935-1948), документи фундатора молодіжної алії Г. Сольд (Henrietta Szold) за 1935-1946 рр., М.Г.Грінберг (Marian Gerber Greenberg) за 1934-1960 рр., листування про Голокост та переміщених осіб (1945-1946), протоколи, звіти, видання, організаційні, фінансові, біографічні та інші документи²⁰. Рекорд-група RG 2 «Медична організація ха-Дасса» (1918-2009) містить протоколи, звіти, листування, тексти промов, заяв, статистичні дані, матеріали урядових комісій, документи директорів медичної організації ха-Дасса М.Рубинова (1920-1922), С.Танненбаума (1923-1924), Е.М.Блюстоуна (1926-1928), Х.Ясського (1928-1948), Е.Девіса (1948-1951), К.Я.Манна (1951-1981), С.Пінхаса (1981-1999), а також лідера жіночого сіоністського руху Г.Сольд. Ці матеріали відбивають не лише заснування і роботу шпиталів, у тому числі туберкульозних, медичних шкіл, центрів реабілітації, стоматологічних, профілактичних, фармакологічних закладів, а й становлення та розвиток галузі охорони здоров'я в Державі Ізраїль. Архівістами було сформовано окремі серії про започаткування лікарень в Єрусалимі «Хадасса Ейн-Керем» та «Хадасса Хар-ха-Цофим», медичного напрямку в Єрусалимському університеті, відкриття шкіл медсестер, інституту онкології, наукових медичних закладів²¹. З 2012 р. триває оцифрування цього важливого комплексу архівних документів, а також переведення у цифровий формат журналу «Hadassah Magazine».

Цікавість представляють колекції, зібрані і передані Американському єврейському історичному товариству рабином португальсько-іспанської общини Суринаму та іспансько-португальської общини Нью-Йорка Ж.І.Люном (Лайоном; Jacques Judah Lyons) з історії єврейських общин ранньої Америки та Вест-Індії, Нью-Йорка, Ньюпорта, Філадельфії, єврейсько-військових Армії США та учасників воєнних місій (1705-1885, 1908, 1911-1914, 1917-1919, 1933, 1950)²²; американським колекціонером А.С.В.Розенбахом (Abraham Simon Wolf Rosenbach) - документи єврейського купця з Саванни М.Шефтолла (Mordecai Sheftall), який був полковником Континентальної Армії в Американську революційну війну і відповідав за постачання

військових підрозділів Джорджії і Південної Кароліни, та його дітей і їхніх нащадків (1761-1867, 1873, 1932, 1941)²³; колекція С.Оппенгейма (Samuel Oppenheim) - дослідника історії євреїв в Америці XVII-XIX ст., яка містить документи євреїв-перших мешканців голландських та англійських колоній, найстарішої єврейської синагоги США «Congregation Shearith Israel», заснованої 1654 р. у колонії Новий Амстердам, єврейських купців Голландської Вест-Індської торгової компанії, суду мера міста Нью-Йорк від середини XVII до середини XVIII ст.²⁴

2000 р. Американське єврейське історичне товариство з метою спільного зберігання і використання історичної документальної спадщини об'єднало свої зусилля з Американською сефардською федерацією, Інститутом Лео Бека, Музеєм Університету Іешива та Інститутом єврейських досліджень YIVO. Результатом стало створення величезного депозитарію і дослідницького центру на Манхеттені у Нью-Йорку - Центру єврейської історії. Його архівна колекція охоплює понад 700 років єврейської історії та містить більше 500 тис. томів друкованих видань і 100 млн. документів загалом²⁵.

Американське єврейське історичне товариство було не лише піонером архівної роботи, фактично до 1947 р. архів товариства був єдиною в США інституцією, яка цілеспрямовано збирала документи з історії американського єврейства. Тому історики Коледжу іудейського союзу Єврейського інституту релігії (Hebrew Union College, Цинциннаті) ініціювали заснування Американського єврейського архіву, який згодом став однією із найбільших в США єврейських архівних інституцій.

Спершу у Коледжі іудейського союзу, заснованому лідером реформістського іудаїзму І.М.Вайзом (Isaac Mayer Wise) 1875 р. з метою навчання рабинів та учителів, була створена бібліотека, у якій накопичувалися «спеціальні колекції», або колекції манускриптів. Серед найцікавіших колекцій, зібраних відділом «спеціальних» колекцій бібліотечної системи Коледжу іудейського союзу, - документи ельзаських євреїв про нерухому власність і її успадкування²⁶; боргові зобов'язання, взяті на себе єврейськими общинами Ельзасу-Лотарингії до Французької революції, опротестування боргів і боротьбу євреїв за права і свободи під час революції та терору (1789-1794), Директорії (1795-1799), правління Наполеона I (1804-1815), Реставрації Бурбонів (1815-1830), революції 1830, 1848-1849 рр. та періоду Другої імперії (1852-1860)²⁷; вихідна кореспонденція Центральної єврейської консисторії Франції (1808-1905), а також вхідні листи від підпорядкованих 13 місцевих консисторій, синагог і громад (документи за 1877, 1881, 1883, 1885 рр.)²⁸; документи єврейських організацій і окремих діячів науки, культури Франції, Нідерландів, Англії, Португалії, Іспанії, Росії, Румунії XIX-XX ст.²⁹ Майже 42 роки архів зберігав насправді безцінну колекцію документів єврейської общини Нідерландів, насамперед Амстердамської синагоги (документи за 1753-1939 рр.), більшість з яких створено протягом XVIII-XIX ст., та метричних записів євреїв Амстердаму (1754-1943). Колекцію захоплено нацистами 1943 р. і вивезено до Берліну. Близько 45 тисяч документів врятовано військовим рабином американської армії Н.П.Левінзоном (Nathan Peter Levinson) і передано на зберігання до архіву іудейського коледжу. Архівісти систематизували документи і створили до них каталог. У 1983-1985 рр. оригінали було повернуто до Амстердаму³⁰. Значущою є так звана «Німецька колекція», сформована з манускриптів, епістолярної спадщини та інших документів видатних німецьких учених єврейського походження XIX-XX ст. (1450-1955 рр.)³¹.

У грудні 1947 р. президент Коледжу іудейського союзу, видатний археолог Н.Глюк (Nelson Glueck) заснував на базі цього навчального закладу *Американський єврейський архів*. Він призначив професора Я.Р.Маркуса (Jacob Rader Marcus) першим директором архіву, Б.У.Корна (Bertram W. Korn) та Е.Х.Філіпсон (Ella H. Philipson) - заступниками директора, С.Штерн-Тойблер (Selma Stern-Taeubler) - архівістом. Усі вони були видатними істориками, багато років пов'язаними із архівною справою. Сельма Штерн, крім того, була дружиною Ойгена Тойблера (Eugen Taeubler), першого директора першого в світі спеціалізованого єврейського архіву «Gesamtarchive der deutschen Juden», засновано у Німеччині 1906 р. Разом із чоловіком 1941 р. вона емігрувала до США. О.Тойблер став професором єврейської літератури та історії елліністичного періоду в Коледжі іудейського союзу, а Сельма - архіваріусом коледжу³². Я.Р.Маркус був випускником Коледжу іудейського союзу, в Берлінському університеті він захистив дисертацію. Маркус вивчав німецько-єврейську та середньовічну історію євреїв. Згодом учений переорієнтувався на історію американських євреїв. Він був автором (редактором)

понад 30 томів наукових праць та більше 250 статей з історії європейських і американських євреїв. Під керівництвом Маркуса Американський єврейський архів став найбільшим у Західній півкулі планети депозитарієм єврейських історичних документів і на кінець був названий на його честь «Jacob Rader Marcus Center of the American Jewish Archives» (1995)³³.

1947 р. щойно заснований архів, враховуючи трагедію євреїв Другої світової війни, мав на меті збирати, зберігати й удоступнювати документи з історії єврейства не лише США, а й усього світу. Через те, що після війни США стали країною, в якій утворилася найбільша єврейська діаспора в світі, засновники архіву вважали, що він повинен стати світовим архівним центром єврейської документальної історичної спадщини, в котрому були б сконцентровані документи за 3500-річну історію єврейського народу. Завданням архіву було формування не лише документальних колекцій офіційного походження, а й особового походження, періодичних видань, неопублікованих рукописів книг тощо³⁴. За перші десять років архів перетворився за центр історичних досліджень. Як зазначив його директор Я.Р.Маркус, хоча архів було створено під патронатом Коледжу іудейського союзу - Єврейського інституту релігії, він уник релігійного впливу і концентрував документи з економічного та культурного життя єврейської громади США. На кінець 50-х рр. XX ст. вже були зібрані великі колекції документів релігійних і громадських організацій, видатних американських єврейських діячів - бізнесменів, юристів, рабинів, матеріалів, які відбивають усі етапи єврейського життя в США. У червні 1948 р. світ побачило перше число журналу «American Jewish Archives» («Американський єврейський архів»), важливого в плані популяризації історичної спадщини американських євреїв. Журнал опублікував документи, що проливали світло на 300-річну історію єврейської громади в США, у т.ч. маловідомі документи про колонію Новий Амстердам, участь євреїв в Вест-Індській компанії, створення єврейських громад на американському Заході. Архів також видав історичні монографії Я.Р.Маркуса, Б.У.Корна, ювілейну збірку на честь 10-ї річниці архіву. 1956 р. архів відкрив Американський центр єврейської періодики для збирання єврейських газет, журналів і інших видань в оригіналах та мікрофільмах за період з 1823 р. до 1925 р. У своєму виступі перед Товариством американських архівістів, 18 серпня 1958 р., Я.Р.Маркус заявив, що «завдання архіву такі нескінченні, як сама історія»³⁵.

Після смерті Я.Р.Маркуса, в 1998 р. архів очолив його учень, професор історії американських євреїв та реформістського іудаїзму Г.Ф.Зола (Gary Phillip Zola). Він є головним редактором журналу «American Jewish Archives». 2011 р. Президент Б. Обама призначив Г.Ф.Золу до складу Комісії з питань зберігання американської культурної спадщини за кордоном³⁶. Під керівництвом Зола архів вступив у нову фазу свого розвитку: значно збільшив свої колекції і переїхав до обладнаного за усіма світовими стандартами комплексу, який, крім сховищ, включає освітній центр імені Е.А.Маллоя (Edwin A. Malloy Education Building), відкритий 2005 р. Місія освітнього центру полягає в удоступненні першоджерел американської єврейської історії дослідникам, учителям, студентам. Архівісти отримали можливість презентувати документальні виставки у великій галереї, проводити семінари, лекції та презентації, дослідники - працювати у великій читальній залі³⁷. Споруда будівлі є унікальною за архітектурним рішенням.

На сучасному етапі історії Американський єврейський архів зберігає близько 900 великих та 16 тис. малих архівних колекцій, 25 тис. фотографій, 4 тис. мікрофільмів, 10 тис. аудіо і відеозаписів. Найбільш ранні документи належать до колоніального періоду. Серед важливих колекцій архіву документи Центральної конференції єврейських рабинів, заснованої реформістським рабином І.М.Вайзом (1885-2007); Федерації єврейських жіночих організацій (1920-1977); Союзу реформістського іудаїзму (1873-2011); Асоціації єврейських бібліотек - організації, яка веде свою історію від Асоціації єврейських бібліотекарів (1950-2000), заснованої у 1946 р. майбутнім першим директором Державного архіву Ізраїлю Софією Юдіною, коріння якої походить з України; Асоціації захисту єврейських іммігрантів (1884-1949); Служби єврейської сім'ї та дитини (Асоціації єврейських соціальних служб, 1907-1958); Об'єднаної конгрегації ізраелітів Ямайки (1884-1999); Англо-Американського комітету з питань Палестини «ААСІР», що опікувався переселенням жертв Голокосту і створенням Держави Ізраїль у 1929-1946 рр. (1929-1986); Американського єврейського комітету, заснованого

1906 р. американськими євреями для захисту постраждалого від погромів єврейського населення царської Росії (1917-1987); сіоністського молодіжного руху «ха-Шомер ха Цаїр» (1923-1985); Бюро єврейської освіти Товариства Талмуд-Тора Цинциннаті (1890-1998); різних лож організації «Бней Брит»; синагог, общин, спогоди осіб, які пережили Голокост; документи видатних діячів, жіночих, молодіжних і благодійних товариств; а також архів Американського єврейського архіву (86,5 лінійних футів документів за 1937-1998 рр. - MS-687)³⁸. У передмові до опису документів Коледжу іудейського союзу зазначено, що «історія коледжу є синонімом історії реформістського єврейського руху в Америці». Вочевидь у цьому можна пересвідчитися із двох колекцій, які містять документи, створені в діяльності Коледжу іудейського союзу (колекція MS-5 - документи за 1873-1955; MS-20 - за 1947-1996). Обидві колекції передано коледжем на зберігання до Американського єврейського архіву. Спеціальна серія «J» в колекції MS-5 сформована із документів особового походження - засновника коледжу І.М.Вайза³⁹. Для полегшення пошуку документів створено on-line каталог. Архів має веб-сайт, включений до єдиного комплексу інформаційних ресурсів Бібліотеки Конгресу США.

Таким чином, в США було створено два найбільших на сьогодні єврейських архіви, які акумулювали значні обсяги історичної документальної спадщини єврейського народу. Важливо, що ці архіви концентрували не лише документи з історії американських євреїв, а й світового єврейства взагалі. Завдяки їх діяльності вдалося зберегти єврейські документи з Росії, України, Франції, Німеччини, Литви та інших країн світу. Діяльність архівів на сучасному етапі побудована на засадах передової архівної науки і практики. Архіви розташовано у будинках, які забезпечують належне зберігання документів, у читальних залах створено усі умови для роботи дослідників, розроблено комп'ютерні бази даних, в котрих представлена інформація майже на всі наявні колекції, завдяки чому дослідники отримують можливість ознайомитися із архівними описами через мережу Інтернет. Безумовно, що ці архіви зацікавлять українських дослідників, які працюють над різними напрямками досліджень із єврейської історії.

¹ Станом на січень 2012 р. - 5 425 000 осіб. Статистичні дані наведено за «Vital Statistics: Jewish population in the United States, Nationally (1654-Present)» American-Israeli Cooperative Enterprise. [Electronic resource]. - URL: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/US-Israel/usjewpop1.html>

² Dubow S. M. The Jewish Historical Society of Greater Washington: Its Archival Program / Sylvan M. Dubow // The American Archivist. - Vol. 30, № 4. - 1967, October. - P. 575-580.

³ Marcus J. The American Jewish Archives / Jacob Marcus // The American Archivist. Vol. 23, № 1. - 1960, January. - P. 57-61.

⁴ Wertheimer J., Bernhardt D., Miller J. Toward the Documentation of Conservative Judaism / Jack Wertheimer, Debra Bernhardt, Julie Miller // The American Archivist. Vol. 57, № 2. - 1994, April. - P. 374-379.

⁵ Левченко Л. Архіви єврейських науково-дослідних інститутів / Історичні мідраші Північного Причорномор'я. - Том II. - Миколаїв, 2015. - С. 26-46.

⁶ Adler C. Address of the President. Delivered at the reception to the Society by The Judaeans, Sunday evening, April 22, 1917 / Cyrus Adler // Publications of the American Jewish Historical Society. - 1918. - № 26. - P. 1.

⁷ Adler C. Address of the President... - P. 2-3.

⁸ Adler C. Address of the President... - P. 7.

⁹ Guide to the Records of the Board of Delegates of American Israelites, undated, 1859-1881, 1887, 1932. Processed by Tanya Elder / American Jewish Historical Society [Electronic resource]. - URL: <http://findingaids.cjh.org/Delegates02-01.html>

¹⁰ Guide to the Records of the Synagogue Council of America (1926-1994), undated, 1926-1982, 1990-1992. Processed by Tanya Elder / American Jewish Historical Society // [Electronic resource]. - URL: <http://findingaids.cjh.org/?pID=109187>

¹¹ Guide to the Council of Jewish Federations and Welfare Funds records, undated, 1916- / American Jewish Historical Society // [Electronic resource]. - URL: <http://digifindingaids.cjh.org/?pID=365441>

¹² Guide to the Records of American Jewish Congress, undated, 1916-2006 (bulk 1949-2003). Processed by Adina Anflick, Marvin Rusinek, Vital Zajka, and Eric Fritzler / American Jewish Historical Society // [Electronic resource]. - URL: <http://digifindingaids.cjh.org/?pID=365446>

- 13 Guide to the Boston Immigrant Aid Society Collection, 1886-1977 (Bulk 1938-1954). Processed by Judith Garner, Stephanie Call, Myrto Barth, Richard Rosen, Benjamin Owen, Kelsey Sawyer, Mary Chen, Rebecca Simon, Lael Dalal, Sarah Amtower, Jessie Xu, Sarah Raykhtsaum, and Leah Ellenbogen / American Jewish Historical Society // [Electronic resource]. - URL: <http://digifindingaids.cjh.org/?pID=365459>
- 14 *Архів Нової Англії (New England Archives) є структурним підрозділом Вінер Центру Американського єврейського історичного товариства. Він знаходиться у регіональній штаб-квартирі товариства, розміщеній в Історико-генеалогічному товаристві Нової Англії у Бостоні (в бібліотеці). Див.: American Jewish Historical Society-New England Archives. [Electronic resource]. - URL: <http://ajhsboston.org/about-the-ajhs-new-england-archives/>*
- 15 Guide to the Records of the Industrial Removal Office undated, 1899-1922 // American Jewish Historical Society [Electronic resource]. - URL: <http://findingaids.cjh.org/IRO5.html>
- 16 Hirsch Fund, Baron De / Jewish Encyclopedia // [Electronic resource]. - URL: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/7731-hirsch-fund-baron-de>
- 17 Curét A.J. History of the Woodbine Colony / Albert Jr. Curét. - Woodbine, 1910. - 24 p.
- 18 Guide to the Records of the Baron de Hirsch Fund, undated, 1819-1983. Processed by Seth Korelitz, July 1996, reprocessed by Michelle R. Sampson, October 1999/ American Jewish Historical Society // [Electronic resource]. - URL: <http://findingaids.cjh.org/BaronFund.html>
- 19 Woodland Susan. Out of the Archives / The Jewish Week. Connecting the World to Jewish News, Culture and Opinion. - 2012, March, 23 // [Electronic resource]. - URL: http://www.thejewishweek.com/features/advertorial/out_archives
- 20 The Youth Aliyah Papers in the Hadassah Archives, 1933-1960. Finding aid prepared by Margaret Bausman and Susan Woodland based upon the previous Finding Aid by Ira Daly and Lawrence D. Geller / American Jewish Historical Society // [Electronic resource]. - URL: <http://findingaids.cjh.org/?pID=803532>
- 21 The Hadassah Medical Organization Papers in the Hadassah Archives, 1918-2009. Finding aid prepared by Susan Woodland and Margaret Bausman, based on the previous Finding Aid by Ira Daly / American Jewish Historical Society // [Electronic resource]. - URL: <http://findingaids.cjh.org/?pID=826508>
- 22 Guide to the Papers of Jacques Judah Lyons (1813-1877), undated, 1705-1885, 1908, 1911-1914, 1917-1919, 1933, 1950 / American Jewish Historical Society // [Electronic resource]. - URL: <http://digifindingaids.cjh.org/?pID=333370>
- 23 Guide to the Papers of Mordecai Sheftall (1735-1797), undated, 1761-1867, 1873, 1932, 1941 (bulk 1777-1778). Processed by Tanya Elder / American Jewish Historical Society // [Electronic resource]. - URL: <http://digifindingaids.cjh.org/?pID=1358081>
- 24 Guide to the Samuel Oppenheim Papers (1859-1928), undated, 1614-1938. Processed by Marvin Rusinek and Michael D. Montalbano. / American Jewish Historical Society // [Electronic resource]. - URL: <http://digifindingaids.cjh.org/?pID=364783>
- 25 Center for Jewish History // [Electronic resource]. - URL: <http://www.cjh.org/p/2>
- 26 An inventory to the Alsatian Jewish inventories (1738-1805) / Jonathan Rodgers, N. E. H. Manuscript Processor. Hebrew Union College - Jewish Institute of Religion. - 4 p.
- 27 An inventory to the Alsace-Lorraine collection (1786-1868) / Leo Lichtenberg, N. E. H. Manuscript Processor Klau Library. Hebrew Union College - Jewish Institute of Religion. - 6 p.
- 28 An inventory to the Consistoire Central Des Israelites de France Collection / Leo Lichtenberg, N. E. H. Manuscript Processor Klau Library. Hebrew Union College - Jewish Institute of Religion. - 4 p.
- 29 An inventory to the French Miscellanea Collection (19th and 20th centuries) / Jonathan Rodgers, N. E. H. Manuscript Processor Klau Library. Hebrew Union College - Jewish Institute of Religion. - 4 p.
- 30 Records Returned / AJR Information. - 1986, January. - Vol. XLI, № 1. - P. 11.
- 31 An inventory to the German Collection / Leo Lichtenberg and Jonathan Rodgers N. E. H. Manuscript Processors, Klau Library. Hebrew Union College - Jewish Institute of Religion. - 17 p.
- 32 Laxton Susan. Selma Stern-Taeubler (1890-1981) / Jewish Women's Archives. Encyclopedia // [Electronic resource]. - URL: <http://jwa.org/encyclopedia/article/stern-taeubler-selma>
- 33 Jacob Rader Marcus (1896-1995) / The Jacob Rader Marcus Center of the American Jewish Archives // [Electronic resource]. - URL: <http://americanjewisharchives.org/about/marcus.php>
- 34 The Program of the American Jewish Archives / American Jewish Archives Journal. - 1948. - Vol. 1, № 1. - P. 2-5.
- 35 Marcus J. The American Jewish Archives / Jacob Marcus // The American Archivist. - Vol. 23, № 1. - 1960, January. - P. 57-61.
- 36 Gary P. Zola, Rabbi, Ph.D. / Hebrew Union College - Jewish Institute of Religion // [Electronic resource]. - URL: <http://huc.edu/directory/gary-p-zola>

³⁷ The Groundbreaking for the Edwin A. Malloy Education Building / The Chronicle. - 1998, Issue 58. - P. 8-9; A Living History of American Jewish Life Dedication of the New Edwin A. Malloy Education Building at the American Jewish Archives / The Chronicle. - 2005, Issue 66. - P. 18, 20-21.

³⁸ Finding Aids. AJA Online Catalog / The Jacob Rader Marcus Center of the American Jewish Archives // [Electronic resource]. - URL: <http://americanjewisharchives.org/collections/findingAids.php>

³⁹ A Finding Aid to the Hebrew Union College Records Manuscript Collection No. 5, 1873-1955 / American Jewish Archives // [Electronic resource]. - URL: <http://americanjewisharchives.org/collections/ms0005/>; A Finding Aid to the Hebrew Union College-Jewish Institute of Religion Records. 1936-2011. Manuscript Collection No. 20 / American Jewish Archives // [Electronic resource]. - URL: <http://americanjewisharchives.org/collections/ms0020/>

Володимир Левчук (Одеса, Україна)

РОЗВИТОК ЗВ'ЯЗКІВ ОДЕСИ З МІСТАМИ-ПОБРАТИМАМИ

Видатний політичний і державний діяч Німеччини, лауреат Нобелівської премії миру Віллі Брандт свого часу висловив думку: міжнародні відносини настільки важливі, що їх не можна віддавати на відкуп лише державним органам. Сьогодні вже стало нормою ділитися монополією державної дипломатії і сприяти зростанню і розвитку народної громадської дипломатії. У Радянському Союзі, під жорстким контролем держави і компартії, народна дипломатія була зведена до діяльності Всесоюзного товариства культурного зв'язку із закордоном (з 1958 року - Союзу радянських товариств дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами). Рух поріднених міст був однією зі складових їх діяльності, а Одеса стояла біля витоків цього руху. У роки Другої світової війни до захисників міста приходили листи від жителів багатьох країн зі словами подяки і захоплення героїзмом одеситів. Так, у вересні 1941 року надійшли листи від громадян Бристоля (Великобританія)¹, гарнізону фортеці Тобрук (Лівія)². У серпні 1944 року прийшов лист з Ванкувера (Канада), в якому говорилося: «...прийміть наше звернення як знак захоплення і поваги дивовижною стійкістю радянських людей у боротьбі проти фашистських орд, як ознаку доброзичливості та дружельності по відношенню до радянського народу, до жителів Одеси. Муніципалітет міста Ванкувера вважає за честь бути спорідненим з містом Одесою»³. Між цими містами почалось листування.

Рік від року зростала кількість міст, з якими Одеса встановлювала контакти. Але тільки у другій половині 1950-х років вони стали переростати у постійні зв'язки. У 1956 році відбувся обмін делегаціями між Одесою і Оулу (Фінляндія), а у серпні 1957 року, після погодження з ЦК КПРС, було укладено угоду про співпрацю та споріднення двох міст⁴. У цей же рік відбувся обмін делегаціями між місцевою владою міст Констанца (Румунія) та Одеси⁵. З 1958 року встановилися постійні зв'язки з Ліверпулем (Великобританія), Варною (НРБ), Сегедом (УНР)⁶. У травні делегація з Одеси відвідала м. Тріполі (Ліван), а у червні одесити прийняли делегацію з Олександрії (Арабська республіка Єгипет), що поклало початок дружбі цих міст⁷. У 1959 році почалося налагодження контактів з муніципальною владою міст Марселя (Франція) та Генуї (Італія). Згідно з постановою ЦК Компартії України м. Одеса, однією з десяти радянських міст, стає у 1962 році членом Всесвітньої Федерації поріднених міст⁸. З цього часу міська влада почала підписуватись на журнал організації «Cites Unies»⁹.

Основними формами співпраці міст-побратимів у другій половині 1950-х - першій половині 1960-х років було листування між міською владою, обмін делегаціями міських і муніципальних властей, групами лекторів та фахівцями міського господарства. У 1960-ті роки починають практикуватися такі форми як обмін літературою, виставками, кінофільмами, записами радіопередач і статтями в газетах. Змінювалися не тільки форми співпраці, збільшувалося число делегацій, обсяг і масштаби проведених заходів. Так, з 1957 року по 1963 було направлено і прийнято 22 делегації, а у період 1964-1970 рр. їх кількість перевищила 70.

Необхідно відзначити, що зв'язки між містами-побратимами не були прерогативою тільки міськвиконкомів та муніципалітетів. Громадськість більш широко почала залучатись з початку 1960-х років. Це відбулось завдяки діяльності комісії сприяння зв'язкам із зарубіжними містами, створюваними у містах з представників громадськості з метою «пропаганди досягнень та мирної політики СРСР»¹⁰. В Одесі така комісія була утворена у травні 1963 року¹¹. До складу комісії входили діячі культури, викладачі, представники партійних, профспілкових, комсомольських організацій, активісти відповідних міських відділень товариств дружби. Створення комісії не означало відмови від монополії партії і держави на міжнародні зв'язки, а навпаки - у 1964 році рух міст побратимів втискується в новостворену Асоціацію по зв'язкам радянських та закордонних міст, що в свою чергу входила у Союз радянських товариств дружби. Але громадськість і цією шпаринкою скористалася. При комісії була сформована група сприяння зв'язкам з Йокогамою (Японія)¹², в результаті - відбулося укладення договору про побратимство між двома містами¹³. З ініціативи групи сприяння дружби з містом Сплітом контакти між містами переросли у постійні дружні зв'язки¹⁴. В результаті, число міст до кінця 1960-х років, з якими Одеса встановила побратимські відносини досягло 10.

Якісно новий етап у русі поріднених міст почався на рубежі 1960-х - 70-х років. Потепління міжнародного клімату сприяло розвитку зв'язків між країнами і містами. У грудні 1971 року під час візиту делегації Одеського міськвиконкому було підписано угоду про побратимство Одеси та Марселя¹⁵. Зв'язки двох міст у 1970-і роки стали прикладом дружби міст, що відносяться до різних політичних систем. Покращення стосунків з Канадою дозволило встановити постійні зв'язки між Одесою і Ванкувером, що знайшло своє відображення в угоді про побратимство: «сторони зобов'язалися проявляти волю до досягнення довіри та взаєморозуміння між жителями міст, прагнути до подальшого соціального прогресу...»¹⁶. У 1975 році Одеса поріднилась з Балтімором (США)¹⁷, у 1981 році - з Валенсією (Іспанія). Контакти з іспанським містом фактично залишилися на рівні угоди.

Для 70-х років характерно не тільки збільшення числа міст, з якими поріднилась Одеса, але й пошук нових форм співпраці і їх поглиблення. Поряд з використанням традиційних (листування, обмін літературою, виставками, делегаціями), поширення набувають більш складні форми. Починаючи з 1969 року, радянські та фінські поріднені міста проводили двосторонні зустрічі, на яких відбувався обмін досвідом, розроблялися конкретні заходи щодо поглиблення зв'язків між містами. Радянські та французькі міста провели дві зустрічі. Причому, друга пройшла у жовтні 1976 року в Одесі, що стало ознакою відносин Одеса-Марсель як зразкових¹⁸. У 1970-ті роки виникла нова форма зв'язків поріднених міст - проведення Днів і Тижнів дружби. Ці великі комплексні заходи включали в себе поїздки делегацій, артистів, спортсменів, організацію різних виставок, показ кінофільмів, виступи лекторів, журналістів та інше. Тільки у другій половині 1970-х років в Одесі були проведені Дні Оулу, Генуї, Марселя, Тиждень Генуї. Головна мета їх проведення - ознайомлення широкої громадськості з життям, культурою та економікою країн, обмін досвідом. Одночасно були організовані Дні Одеси в Оулу, Балтіморі, Варні, Тиждень Одеси в Генуї і Сегеді. Характерною особливістю проведення цих заходів були традиційність і масовість. Так на святкування Тижня Одеси в Генуї виїхала туристська група у складі 250 чоловік¹⁹. Для святкування Днів Генуї до Одеси прибула делегація у складі 300 чоловік²⁰.

Важливу роль у зближенні міст став грати обмін творчими колективами. Тільки у 1979-1980 роках в Одесі пройшли гастролі Оульського народного хору, національного театру з Марселя, концерт японської музики та ін. Все більше число людей з міст-побратимів брали участь у традиційних конкурсах «Фотомарина» і «Кіномарина». У газетах фінського міста Оулу друкувалися матеріали, підготовлені одеськими журналістами, і навпаки, матеріали про життя нашого північного побратима друкувалися у «Вечірній Одесі»²¹. Відбувався обмін смугами газет з Варною, Сегедом, Сплітом. Про дружбу двох споріднених міст свідчить видання 140-тисячним накладом спільних номерів газет «Знамя комунізму» і «Марсельеза» (Марсель)²².

Як і раніше основною формою зв'язків між містами-побратимами був обмін делегаціями, але їх склад у 70-і роки змінився. Характерним стало включення до них фахівців народного господарства, працівників охорони здоров'я, освіти, науки, культури. Це сприяло встановленню

одночасно дружніх, виробничих і культурних зв'язків. Так за період 1976-1980 років число делегацій, якими обмінялася Одеса з містами-побратимами досягло 110. Тільки у 1980 році виїжджали в міста-побратими і були прийняті в Одесі - 25 делегацій. З них дві делегації будівельників, три делегації транспортників, портовиків, по одній працівників торгівлі, кооперації, лікарів, викладачів. Заради об'єктивності слід зазначити, що підбір членів груп йшов під контролем партійних органів (характеристики-рекомендації, співбесіди, затвердження кандидатур на партійних, комсомольських бюро та інше).

Серед форм міжнародного співробітництва важливу роль відігравав туризм. Так, у 1969 році Одесу відвідало 10-12 тисяч осіб²³, за кордон по лінії профспілок виїхало - 3861 чоловік, при цьому 78% були членами КПРС та ВЛКСМ. З них у Варну - 974 людини, Сегед - 71, Оулу - 31 чоловік²⁴. У 1975 році Одесу вже відвідало 60 тисяч осіб²⁵. Особливе місце займали поїздки спеціалізованих туристичних груп, поїздів дружби. Дружба між містами поступово стала переростати у зв'язки цілих областей, округів і повітів. У 1962 році був укладений договір про дружбу між Одеською областю та Варненський округом²⁶. У 1965 році дружба Одеси та Сегеда переросли у дружбу Одеської області з Чонградською²⁷. Констанцький повіт поріднився з Одеською областю у 1974 році²⁸.

Відмінною рисою економічного співробітництва по лінії поріднених міст соціалістичного табору було те, що в ньому брали участь споріднені підприємства, установи, а також численні трудові колективи. Основною формою співпраці стало укладення договорів про соціалістичне змагання між колективами та окремими працівниками підприємств, установ, колгоспів, радгоспів поріднених областей, округів, повітів і міст. До початку 1980-х років договори про соціалістичне змагання та обмін досвідом уклали понад 40 одеських підприємств з підприємствами Варни, близько 30 - з підприємствами Сегеда; 5 - Спліта. Стало традицією ставати на спільну трудову вахту на честь знаменних дат. Так, у 1976 році у Варні був підписаний договір між Чорноморським морським пароплаванням і пароплаванням «Болгарський морський флот» про соціалістичне змагання під девізом: «Два з'їзди - одна мета!»²⁹. Болгарські докери перейняли досвід укрупнених бригад А.А.Барановського і через рік по його методу працювало 6 комплексних бригад, продуктивність праці підвищилася на 80%³⁰. Прикладом співпраці двох міст стало будівництво паромної переправи Варна-Іллічівськ. У Варні трудівники 80 заводів, фабрик, підприємств стали учасниками вахти³¹.

Розвивалося співробітництво між областями у сільськогосподарському виробництві. Особливо тісні зв'язки склалися між 60 колгоспами і радгоспами Одеської області з трудовими кооперативно-землеробськими господарствами і радгоспами Варненського округу³².

У ці роки розвивалося співробітництво між науковими центрами, навчальними закладами поріднених міст. П'ять одеських вузів уклали угоди про співробітництво з навчальними закладами Сегеда та Варни. Форми співпраці були найрізноманітніші: найбільш характерні - взаємний обмін вченими та фахівцями для читання лекцій, проведення наукових досліджень, наукового стажування, проведення наукових конференцій, симпозіумів та нарад, видання спільних наукових збірників, обмін методичною та науковою літературою, розробка вченими комплексних наукових тем. Прикладом може служити співробітництво Одеського та Сегедського університетів, які уклали перший договір 26 листопада 1965 року. У 1970-і роки Одеський університет направив 55 вчених і викладачів для читання лекцій³³, було опубліковано більше 30 спільних наукових праць³⁴. На кафедрі неорганічної хімії університету освоювалася розробка угорських фахівців щодо принципів складання методичних посібників з лекційних курсів; у Сегедському університеті на кафедрі експериментальної фізики було розпочато викладання курсів, розроблених в Одесі³⁵. Широко практикувалася така форма співпраці, як обмін студентами для проходження виробничої практики. Одеським університетом було направлено більше 200 студентів і стільки ж прийнято³⁶. Крім того, при Одеському держуніверситеті діяли курси російської мови для стажерів з вузів Угорщини (в основному з м. Сегеда). За цей час стажування пройшли 1500 студентів³⁷. Важливу роль у вдосконаленні форм співпраці між навчальними закладами поріднених міст грали конференції ректорів співпрацюючих вузів. Так, у 1975 році в Мішкольці (УНР), а у 1977 році - в Одесі, пройшли такі конференції вузів СРСР і УНР³⁸.

Прикладом співпраці двох міст, що відносяться до різних політичних систем, могла служити дружба між Одесою і Оулу. За ці роки одесити прийняли 34 різних делегації; 26 делегацій їздило у місто Оулу. Крім того, велика кількість фінів відвідало Одесу як туристи. Так, тільки у 1975 році Одесу відвідало 14 груп з Фінляндії - понад 300 чоловік. Число фінських груп у 1976 році зросло до 20³⁹.

Рік від року збільшувався культурний обмін між містами. Тільки у другій половині 1970-х років тричі в Оулу проходили виставки живопису та графіки, стільки ж виставок картин експонувалося в Одесі. Двічі гастролював Оульській народний хор. З величезним успіхом пройшов спектакль «Сталевари», поставлений одеськими режисерами на сцені Оульського театру⁴⁰. Проходив обмін матеріалами про життя міст-побратимів між газетами «Вечірня Одеса» і «Камва», «Чорноморська комуна» і «Кансай тахти», що дозволяло краще познайомитися з життям міст.

У 1970-і роки зв'язки між містами наповнилися новим змістом. Все більшого значення набувало взаємне вивчення досвіду ведення міського господарства - звідси було розпочато обмін спеціалізованими делегаціями. Так, тільки за 1979-1980 рік наше місто відвідали дві делегації міської влади, делегації будівельників, комунальних працівників, лікарів, працівників освіти, молодіжна, спортивна делегації.

Не менш насиченою була співпраця між Марселем та Одесою. Причому, якщо в 1960-ті роки форми співпраці обмежувалися листуванням, обміном виставками та літературою, то в 1970-і роки наше місто відвідало 7 делегацій, 5 творчих колективів, відбувся обмін спортивними колективами. У 1974 році одну з вулиць нашого міста було названо Марсельською, тоді ж було відкрито морську лінію Марсель-Одеса. На цю лінію припадало близько 1/3 всього зовнішньоторговельного обороту між СРСР і Францією⁴¹. За роки існування цієї лінії обсяг перевезень збільшився вдвоє⁴².

Дещо відрізнялися форми співпраці, які встановилися між Одесою та містами-побратимами країн, що розвиваються. Основними формами були надання допомоги міській владі у будівництві промислових і культурних центрів, у боротьбі з безграмотністю, за культурні перетворення. Так, одеські інженери спроектували і побудували у м. Тріполі (Ліван) центральну міську площу, зробили проект культурного центру і міського парку⁴³. Велика група одеських фахівців працювала на будівництві Асуанської греблі в Арабській республіці Єгипет⁴⁴. У 1980-і роки встановилися тісні зв'язки між навчальними закладами, медичними установами та підприємствами Одеси та Олександрії. Так, одеський держуніверситет імені І.І.Мечникова подарував Олександрійській бібліотеці понад 200 книг⁴⁵. Одеський науково-дослідний інститут очних хвороб і тканинної терапії імені Філатова подарував набір медичних приладів. Докери направили матеріали по прогресивним методам навантаження суховантажів⁴⁶. У 1986 році ще одним побратимом стала Калькутта (Індія; сьогодні назва міста - Калката), але закриття індійського консульства в Одесі не дозволило розвинути цим зв'язком більш ніж листування між владою.

Поява на політичній мапі світу незалежної Україні кардинально змінила розвиток і підходи до побратимських зв'язків: контроль і диктат з боку компартії, використання в ідеологічній і пропагандистській діяльності, формалізм і маса інших нашарувань залишилися у минулому. І як результат - лавина нових побратимських зв'язків: 1990 рік - Регенсбург (Німеччина); 1992 рік - Хайфа (Ізраїль) та Стамбул (Туреччина); 1993 рік - Пірей (Греція), Циндао (Китай), Лодзь (Польща); 1994 рік - Кишинів (Молдова); 1995 рік - Єреван (Вірменія); 1996 рік - Нікосія (Кіпр). Пізніше були підписані договори про побратимство з містами Ростовом-на-Дону (РФ, 03.09.2009 р.) та Батумі (Грузія, 25.02.2015 р.); останнє рішення вперше було прийнято на сесії Одеської міської ради. Новим в розвитку побратимства стало підписання договорів між районами міста та містами інших країн. Приморський район Одеси товаришує з Рош-Ха'ан (Ізраїль, 2006 рік) та містом Лефкада (Греція, 2010 рік).

Взірцем відносин між містами і громадськістю є дружба з Регенсбургом. За 25-літню історію побратимських зв'язків відбувся обмін більше 40 офіційних, молодіжних, релігійних делегацій та спортивних, творчих колективів. В Одесі пройшли Дні дружби Одеси і Регенсбурга (1999 рік), Дні Німеччини (2008 рік), святкування 20-річчя Спільності Німеччини та побратимських зв'язків (2010 рік). Візитівкою стосунків стала діяльність

муніципалітету з благодійними організаціями міста «Odessa Hilfe» («Допомога Одесі»), Баварським Червоним хрестом та «Ice Flower» («Льодяна квітка») в якості гуманітарної допомоги медикаментами та обладнанням для медичних закладів; оджею, дитячим харчуванням для малозабезпечених верств населення також автомобілів і реаніомобілів швидкої допомоги. Всього більше 50 конвоїв з гуманітарною допомогою відвідали Одесу. На рівні вищих навчальних закладів ведеться співробітництво між Університетом м. Регенсбург і Одеським національним університетом імені І.І.Мечникова (обмін студентами і викладачами, спільні проекти та інше).

Потрібно відзначити, що ще однією з відзнак побратимства стало закріплення назв у топоніміці міст. В Одесі це вулиці Варненська, Сегедська, Генуезька, Марсельська (1974 рік), Олександрійська (1960 рік, на цей час знаходиться у м. Чорноморську), парк «Стамбульський», алея на честь міста-побратима Нікосії (2012 рік). Міська влада Сегеда назвала один з районів міста «Одеса», а у Генуї є вулиця «Via Odessa».

Таким чином, розгляд різноманітних форм дружніх зв'язків Одеси з порідненими містами зарубіжних країн, дозволяє зробити висновки про те, що ці зв'язки сприяли, по-перше, розвитку добросусідських відносин між країнами, поглибленню взаєморозуміння між народами. По-друге, розширювали рамки культурного та економічного співробітництва. По-третє, вони були важливою формою обміну досвідом ведення та організації міського господарства. Для радянських людей це була одна з небагатьох можливостей побачити життя за кордоном. Разом з тим, у часи СРСР побратимські зв'язки були політизовані, йшов ідеологічний диктат і контроль з боку компартії, нав'язувалася радянська система устрою суспільства. Влада прагнула використати їх у пропагандистській діяльності, звідси диференційований підхід до зв'язків з містами різних політичних систем. Якісно змінилися підходи у незалежній Україні - динамічність, різноманітність, ініціативність громадськості стали ознакою побратимства сьогодення.

¹ Большевитское знамя (Одесса). - 1941. - 13 сентября.

² Одесская область в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.: Сборник документов и материалов / Ред. Н.И.Зотова. - Одесса, 1970. - С. 125.

³ Вечерняя Одесса. - 1980. - 26 апреля.

⁴ Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. Р-2000. - Оп. 3.- Спр. 1474. - Арк. 41.

⁵ ДАОО. - Ф. Р-1234. - Оп. 8. - Спр. 88. - Арк. 259.

⁶ Там само. - Арк. 3-6.

⁷ Там само. - Арк. 7-9.

⁸ ДАОО. - Ф. Р-1234. - Оп. 8. - Спр. 534.- Арк. 35.

⁹ ДАОО. - Ф. Р-1234. - Оп. 8. - Спр. 305.- Арк. 315.

¹⁰ ДАОО. - Ф. Р-1234. - Оп. 8.- Спр. 183.- Арк. 192.

¹¹ ДАОО. - Ф. Р-1234. - Оп. 8. - Спр. 402. - Арк. 53.

¹² Там само. - Арк. 144.

¹³ Знамя коммунизма. - 1965. - 21 июля.

¹⁴ ДАОО. - Ф. Р-1234. - Оп. 8. - Спр. 402. - Арк. 149.

¹⁵ Знамя коммунизма. - 1971. - 1 декабря.

¹⁶ Знамя коммунизма. - 1971. - 26 сентября.

¹⁷ Правда. - 1975. - 20 сентября.

¹⁸ Вечерняя Одесса. - 1976. - 14 октября.

¹⁹ Вечерняя Одесса. - 1977. - 15 ноября.

²⁰ Вечерняя Одесса. - 1979. - 1 июля.

²¹ Вечерняя Одесса. - 1978. - 7 августа; 1979. - 13 сентября.

²² Знамя коммунизма / La Marseillaise: Объединенный номер газет. - 1975, май.

²³ Интернациональные связи города Одессы с зарубежными городами-побратимами. - Одесса, 1976. - С. 16.

²⁴ ДАОО. - Ф. Р-1234. - Оп. 8. - Спр. 858. - Арк. 12.

²⁵ Интернациональные связи... - С. 16.

²⁶ ДАОО. - Ф. Р-2000. - Оп. 3. - Спр. 2222. - Арк. 183.

²⁷ Знамя коммунизма. - 1965. - 12 октября.

²⁸ Чорноморська комуна. - 1974. - 23 серпня.

- 29 Вечерняя Одесса. - 1976. - 20 февраля.
 30 Лукашевич В. Координаты содружества. - Одесса, 1979. - С. 175.
 31 Вечерняя Одесса. - 1981. - 26 февраля.
 32 Знаменская М.В. Дружба миллионов. - Киев, 1974. - С. 85.
 33 Вечерняя Одесса. - 1977. - 12 октября.
 34 Вечерняя Одесса. - 1977. - 13 октября.
 35 Знамя коммунизма. - 1978. - 10 августа
 36 Вечерняя Одесса. - 1977. - 12 октября.
 37 Вечерняя Одесса. - 1979. - 17 марта.
 38 Знамя коммунизма. - 1977. - 13 октября.
 39 Знамя коммунизма. - 1976. - 1 мая.
 40 Вечерняя Одесса. - 1978. - 7 августа.
 41 Знамя коммунизма / La Marseillaise: Объединенный номер газет. - 1975, май.
 42 Вечерняя Одесса. - 1981. - 20 марта.
 43 Вечерняя Одесса. - 1978. - 1 сентября.
 44 Знамя коммунизма. - 1964. - 18 ноября.
 45 ДАОО. - Ф. Р-1234. - Оп. 8. - Спр. 534. - Арк. 44.
 46 Там само. - Арк. 45.

Олексій Макієнко (Херсон, Україна)

ФОРМУВАННЯ ФОНДІВ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ У ДЕРЖАВНИХ АРХІВАХ УКРАЇНИ

Активний розвиток регіонально-історичних досліджень в Україні сприяє розширенню джерельної бази вивчення місцевої історії, застосуванню нових дослідницьких методик для отримання й адекватної інтерпретації джерельної інформації. Сучасні історики-краєзнавці змушені приділяти пильну увагу вирішенню архівознавчих і джерелознавчих проблем використання відповідних інформаційних ресурсів.

Серед досі малодосліджених в архівознавчо-джерелознавчому вимірі комплексів джерел регіональної історії України слід вказати на документи земських установ другої половини ХІХ - початку ХХ ст. Дослідження вчених-земствознавців переконливо довели неможливість повноцінної реконструкції життя дореволюційної провінції без залучення документальної спадщини земств. У діяльності земських установ відображалися явища та процеси місцевого культурно-господарського життя, знаходили відгук злгоденні питання соціально-політичної дійсності, концентрувалися прояви громадської активності населення.

Підвищений інтерес дослідників до інформації документів земського походження повинен підкріплюватися відповідним розумінням їх джерельної природи, знанням особливостей походження та діловодних функцій різних видів документації, специфіки їх наукового опрацювання, зрештою, кількісних та якісних характеристик реальної джерельної бази¹. Втім, наявні спроби аналізу документальної спадщини земств мали здебільшого прикладний характер. Вони орієнтувалися на оцінку інформаційного потенціалу документів окремих земств² або ж окремих видів земської документації³. Відсутність адекватних уявлень про шляхи формування наявного джерельного комплексу нерідко призводило до серйозних помилок при визначенні джерельного значення документів⁴. В окремих роботах автора вже подано характеристику земської документації на джерельному етапі існування, тобто функціонуванні її в офіційному діловодстві⁵, в деяких - простежено її долю в складі земських архівів⁶. У межах даної публікації здійснюється спроба з'ясування умов та обставин формування фондів земських установ у державних архівах України.

До 1920 р. - часу ліквідації органів земського самоврядування в Україні - впродовж більш ніж 50-річного періоду діяльності земств на українських землях було побудовано розгалужену

земську інфраструктуру. В межах сучасної української території вона була представлена не лише розпорядчими (земські зібрання) та виконавчими (земські управи) органами дев'яти губернських, 96 повітових і кількох сотень волосних земств, але й численними спеціалізованими земськими установами - лікарнями, шпиталями й притулками, училищами та школами, дослідними станціями й лабораторіями, касами дрібного кредиту, музеями, бібліотеками тощо. Крім того, функціонувало чимало організаційних структур земських об'єднань, зокрема, місцеві підрозділи Всеросійського земського союзу, Південноруська обласна земська переселенська організація, Київське товариство західних земств з купівлі та продажу сільськогосподарських машин і знарядь. Щорічно в процесі їх діловодної діяльності формувалися цілі масиви документації - сотні тисяч організаційно-розпорядчих, інформаційно-аналітичних, бухгалтерських, облікових, статистичних та інших документів. Значна частина документації, передусім журнали засідань зібрань, звіти й доповіді управ, земські кошториси, статистичні зведення, задля досягнення максимальної гласності й відкритості роботи земств публікувалася. У багатьох земствах було налагоджено видання власних друкованих органів - земських збірників, журналів, газет, бюлетенів тощо.

Логічним результатом бурхливого розвитку діловодної діяльності земств стало накопичення в земських документосховищах величезних комплексів документації. Зрозуміло, що кількісні показники зосереджених у них документів визначалися інтенсивністю культурно-господарської діяльності кожного конкретного земства. Втім, наявні дані дають підстави зараховувати земські архіви до числа найбільших провінційних архівів на території України. На початку ХХ ст. архіви повітових земств щорічно поповнювалися на 100-200 справ⁷, губернських земств - на 500-1000 справ⁸. Тож архів повітового земства вмщував до 10 тисяч справ, а губернського земства - до 50 тисяч справ⁹. Окрім власне земської документації, тут, як правило, зберігалися документи деяких місцевих державних установ, ліквідованих із запровадженням земств (приказів громадського нагляду, комісій народного продовольства, будівельних і шляхових комісій, віспяних комітетів та ін.), переданих у завідування земствам (богоугодних установ, навчальних закладів) або ж утримуваних за матеріальної підтримки земств (наприклад, з'їздів мирових суддів, місцевих з воїнської повинності та у селянських справах присутствій). Архіви ж волосних земських управ взагалі майже цілком склалися з документів своїх юридичних попередників - ліквідованих у 1917 р. волосних правлінь¹⁰. Загалом архіви земських установ концентрували не менше мільйона архівних справ, а також сотні тисяч примірників друкованих видань.

Встановлення радянської влади знаменувалося ліквідацією органів земського самоврядування з подальшим розподілом їх коштів і майна серед профільних радянських установ. Подібні спроби з боку місцевих органів радянської влади здійснювалися вже в 1918-1919 рр., що спричиняло руйнування управлінського апарату земств, дезорганізацію їх культурно-господарської діяльності, а також загрожувало накопиченням у земських приміщеннях документальним цінностям. На підставі отриманих із різних регіонів свідчень про факти знищення архівів органів громадського самоврядування заступник наркома внутрішніх справ УСРР С. Власенко циркуляром від 30 червня 1919 р. зобов'язав місцеві ради зберігати неушкодженими «все такие старые материалы, имеющие ценность не только для истории, но и облегчающие нам в том или ином отношении созидание новых советских учреждений, и намного сокращающие предлагаемые работы по текущему советскому строительству»¹¹. Крім того, пропонувалося їх спрямовувати в більш безпечні місця (архівосховища). У деяких регіонах передані владою на збереження архіви органів громадського самоврядування стали основою для формування місцевих історичних архівів¹², однак здебільшого вони продовжували руйнуватися внаслідок недбалства, а подекуди й злочинних дій відповідальних керівників.

Упродовж 1920 р. створені при місцевих виконкомах комісії з ліквідації станових установ остаточно завершили свою роботу. За їх рішеннями архівні та бібліотечні зібрання земств при розподілі матеріальних ресурсів передавалися радянським установам, яким перейшли окремі функції земських установ - раднаргоспам, земельним відділам, відділам народної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, статистичним бюро тощо. Тож у результаті вилучення необхідних для відомчого діловодства земських документів відбулося

розчленування цілісних документальних комплексів земств. Згодом відібрані документи земського походження відклалися у відомчих архівах, а звідси й у відповідних архівних фондах державних архівів України.

Більшість справ земських архівів продовжували зберігатися в будівлях колишніх земств (у підвалах, на горищах), де розміщувалися нові радянські установи - губернські, повітові й волосні виконкоми з їх численними відділами. В окремих випадках нагляд за архівними цінностями здійснювали колишні земські канцеляристи (архіваріуси), яким навіть вдавалося налагодити організацію користування архівними документами¹³.

Найгіршим варіантом для подальшої долі земських архівів було сусідство з різними непрофільними установами, байдужими до культурно-історичного значення земських документів. Так, 19 грудня 1920 р. внаслідок злочинної недбалості службовців поштово-телеграфного управління під час пожежі був знищений великий архів Київської губернської земської управи¹⁴. А взимку 1920-1921 рр. службовці штабу 6-ї армії скористалися справами архіву Херсонської губернської земської управи для опалення приміщень¹⁵.

Головними ж розпорядниками земських документальних зібрань стали працівники місцевих рад народного господарства, які вже навесні 1920 р. розгорнули небачену досі макулатурну кампанію. Організовані в майстернях раднаргоспів розбірні роботи передбачали виділення придатного для використання в канцелярських і видавничих цілях архівного паперу й передавання залишків архівів утилізаційним відділам Головопаперу для переробки на паперових фабриках. Поступово архіви в усіх регіонах України були охоплені стихійними утилізаційними процесами, до яких були залучені не лише господарюючі органи, але й будь-які утримувачі архівних документів¹⁶. Санкціонована державою заготівля паперу стала повсякденним явищем у роботі радянських установ, нерідко входячи до офіційних програм «суботників» і «недільників»¹⁷. Архіви перетворилися на джерело постачання канцелярським приладдям ділових підрозділів радянських установ, а вилучений з них папір - на предмет бартерних операцій в умовах дефіциту продовольства й товарів широкого вжитку.

Таким чином, вжиті для подолання гострої паперової кризи 1920-1921 рр. заходи стали провідною причиною розпорошення та знищення більшості архівів ліквідованих (й здебільшого бездоглядних) установ. Земські архіви також виявилися заручниками побудованої більшовиками військово-мобілізаційної моделі господарювання. На початку 1920-х рр. загинула переважна більшість документів земського походження.

Науковий підхід до справи утилізації архівних документів мала внести створена в лютому 1920 р. Особлива Всеукраїнська архівна комісія (ОВАК) та її регіональні підрозділи - губернські й повітові архівні комісії. До їх складу, крім представників органів радянської влади та Головопаперу, були включені в ролі експертів й представники наукової громадськості, зокрема, такі відомі діячі як Д. Багалій та Є. Іванов (Харків), І. Рибаків (Полтава), В. Шугаєвський (Чернігів), О. Фотинський (Житомир), А. Флоровський (Одеса), М. Астряб (Лубни) та ін. Документи могли визнаватися непотрібними лише на підставі експертизи цінності розібраних архівних матеріалів. Важливі для поточного діловодства документи лишалися на відомчому зберіганні, а цінні в науковому відношенні - віддавалися в розпорядження архівних секцій комітетів охорони пам'яток мистецтва та старовини (копмисів). На практиці діяльність ОВАК з її підрозділами в 1920-1922 рр. засвідчила неспроможність наукової громадськості опиратися зростаючому тиску господарюючих суб'єктів на хід розбірних робіт. Чимало цінних документів, у тому числі й земського походження, було утилізовано без належної наукової оцінки¹⁸. Нищення архівів стало можливим через відсутність системи охорони культурних цінностей в Україні.

Важливою подією радянського архівного будівництва стала організація навесні 1921 р. Головного архівного управління (Головарху) при Народному комісаріаті освіти УСРР - центрального державного органу управління архівною справою. У січні 1922 р. з ліквідацією ОВАК і її підрозділів, а також архівних секцій копмисів створювалася єдина підпорядкована Головарху мережа губернських архівних управлінь (губархів), що сприяло подоланню розбіжностей (а подекуди й конкуренції) у справі збереження національної архівної спадщини. З 1922 р. почалася систематична робота архівістів з виявлення, реєстрації, охорони й концентрації архівних документів у регіонах України. Зрозуміло, що результативність даної

роботи визначалася низкою факторів - розвиненістю нормативно-правової бази в архівній галузі, наявністю достатніх фінансових ресурсів, належного матеріально-технічного забезпечення, рівнем професіоналізму й відданості справі архівних працівників. Зрештою, саме подвижницькій праці ентузіастів архівної справи маємо завдячувати в справі порятунку від загибелі цінних документальних зібрань у Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві, Одесі, Катеринославі, Житомирі, Кам'янці-Подільському та інших містах. Особливо важливою була їх діяльність на відстані від губернських центрів, де розміщувалися архівні управління й формувалися державні історичні архіви. Так, зусиллями уповноважених Харківського губарху в Сумській окрузі - лебединським просвітянам Ю. Базавлуку, Б. Рудневу та М. Грищенку - був зобов'язаний своїм збереженням архів Лебединського повітового земства, а також архіви низки інших місцевих установ¹⁹. У Костянтинограді врятувати архів повітового земства допоміг місцевий історик, архівіст і музейник П. Зельонів. Саме навколо земського архіву (понад 1,5 тис. справ) формувалося архівне зібрання Красноградського окружного архівного управління²⁰. Тільки завдяки самовідданій праці вченого-філолога В.Фохта, який упродовж кількох років безоплатно в надскладних умовах оберігав архіви Ніжина, залишився майже неушкодженим архів Ніжинського повітового земства²¹ - нині найбільш репрезентативний за видовим складом і часовим охопленням документів фонд повітової земської управи (4120 од. зб.) серед аналогічних фондів інших державних архівів України.

У 1920-х рр. співробітники губернських, а згодом й окружних архівних управлінь задля попередження руйнування архівів вдавалися до низки охоронних заходів - видання обов'язкових постанов виконкомів щодо охорони архівів, інспекторських обстежень та опечатувань приміщень архівів, й, зрештою, перевезення бездоглядних архівів до сховищ губархів та окрархів. Свою ефективність довели рейди архівних працівників за участі правоохоронців у місцях роздрібної торгівлі, де час від часу виявлялися документи місцевих архівів. Так, у липні 1923 р. працівником Харківського губарху А. Браташевським на Благовіщенському ринку Хар-кова вдалося виявити фрагменти архівних справ і друкованих видань губернського земства. Обстеження приміщень Укрзовнішторгу, де зберігався земський архів, виявило його дезорганізацію внаслідок несанкціонованого втручання службовців²². Незабаром залишки архіву Харківського губернського земства були вивезені до історичного архіву. Майже одночасно відбулася екстрена евакуація з підвальних приміщень будинку комунгоспу до головного архівосховища й величезного архіву Чернігівського губернського земства через незадовільні для подальшого зберігання справ фізичні умови (надмірна вологість)²³. Як довела практика, лише концентрація архівів у межах документосховищ уповноважених архівних органів дозволяла остаточно вирішити питання забезпечення належної збереженості архівних документів.

Перші земські архіви надійшли на зберігання в державні історичні архіви УСРР вже у першій половині 1920-х рр. Це були архіви більшості губернських і частини повітових земств, окремих земських об'єднань (зокрема, місцевих підрозділів Всеросійського земського союзу). Планомірного характеру концентрація залишків документальної спадщини земств у державних архівах набула лише в другій половині 1920-х рр., коли мережею окружних архівних управлінь було охоплено всі регіони України. У цей час до сховищ перевозили переважно фрагменти архівів губернських і повітових земських управ, земських шкіл та лікарень, кас дрібного кредиту тощо; архіви волосних земств, як правило, надходили у складі архівів волосних правлінь. Розпочалася робота з упорядкування земської документації, перетворення «земських архівів» на фонди земських установ.

Більшість прийнятих на зберігання земських архівів мали збірний характер, охоплюючи документи різних споріднених земських установ, а також багатьох не земських установ. Ці архіви нерідко знаходились у хаотичному стані, справи були пошкоджені, несистематизовані. Частина архівних документів являла собою розсип. Архівні описи були або втрачені, або малоприматні для облікових і довідкових цілей. Поряд з архівними справами в земських архівах були присутні величезні обсяги друкованих видань.

Перед архівістами стояли надскладні завдання щодо фондування земської документації, її систематизації, науково-технічного опрацювання архівних справ, укладання й перескладання описів. Складнощі додавала теоретична нерозробленість багатьох питань

архівної практики в українському архівознавстві 1920-х рр. Активні дискусії точилися навколо проблем архівної термінології, методики розбирання й описування архівних справ, принципів класифікації документів тощо. Тож місцевим архівістам нерідко на практичному досвіді доводилося виробляти адекватну реаліям техніку роботи з архівними документами.

Водночас документи земського походження користувалися незмінним попитом як з боку різних адміністративно-господарських, культурно-освітніх і наукових установ, так і з боку окремих фізичних осіб, що стимулювало архівістів до інтенсивної роботи над вказаними комплексами документів. Цьому ж сприяли обіжники Укрцентрархіву щодо потреби інформування про кількісні та якісні характеристики фондів земських установ²⁴.

Розглянемо докладніше роботу з упорядкування архіву Полтавського губернського земства, здійснену співробітниками архівних установ Полтавщини впродовж 1920-х - початку 1930-х рр. Після завершення роботи ліквідаційної комісії Полтавського губернського земства архів продовжував зберігатися в своєму старому напівпідвальному приміщенні колишнього земського будинку, який зі встановленням радянської влади було передано для потреб губраднаргоспу²⁵. На відміну від багатьох інших земських архівів він відразу ж був взятий на облік архівною секцією Полтавського губкопмису²⁶ та перейшов у завідування Центрального історичного архіву Полтавщини, створеного ще в серпні 1918 р. рішенням Полтавського губернського земського зібрання. Цьому посприяло відведення приміщень земського будинку для розміщення Центрального пролетарського музею Полтавщини, автономним підрозділом якого з листопада 1920 р. вважався історичний архів. Нагляд архівних працівників унеможливив більш-менш серйозне порушення цілісності земського архіву. Здійснювані місцевим підрозділом ОВАК у 1920-1921 рр. утилізаційні роботи земського архіву практично не торкнулися²⁷.

Зі створенням у серпні 1922 р. Полтавського губарху відкрилися перспективи організації розбірних робіт в архіві Полтавського губернського земства. Їм було надано пріоритетного значення з огляду на важливе довідкове значення земських документів для радянських установ²⁸. З 1923 по 1925 рр. працівниками губернського історичного архіву В. Щепотьєвим, Ф. Герасименком, С. Пищаленком і В. Литвиненком здійснювалося первинне впорядкування фонду Полтавського губернського земства: проводилося звіряння справ за старими описами, їх систематизація за структурно-хронологічною ознакою, нумерування (за відсутності архівних номерів)²⁹. Паралельно йшло відокремлення й впорядкування земських друкованих видань (бібліотекарем Д. Граховецьким), які були покладені в основу довідкової бібліотеки губарху³⁰. Для систематизації друкованих видань використовувався дореволюційний земський каталог.

З 1927 р. співробітники новоствореного Полтавського крайового історичного архіву розпочали базове науково-технічне опрацювання фонду Полтавської губернської земської управи (79,6 лінійних метри), визнаного першорядним у перспективному плані роботи архіву³¹. Згідно визначеного порядку архівісти мали виділити в ньому окремі діловодні фонди, систематизувати справи за відділами й столами, перевірити нумерацію справ, розкласти їх за канцелярськими номерами, підшити (у разі необхідності), далі - описати всі діловодні фонди за формою 2, визначеною обіжником ЦАУ УСРР від 22 листопада 1926 р., розкласти на в'язки та зв'язати архівні справи. Архівний опис за формою 2 передбачав фіксацію назви діловодного фонду, його окремих підфондів, канцелярських назв кожної справи, їх хронологічних меж, нумерації справ (канцелярської та порядкової), числа аркушів у кожній справі, відомостей про фізичний стан кожної справи³².

У ході роботи над фондом Полтавської губернської земської управи між іншим вдалося уточнити фондову належність значної кількості справ. Відокремлені з фонду комплекси справ інших фондоутворювачів були приєднані до відповідних вже існуючих фондів або ж обліковані як самостійні фонди. Це, зокрема, фонди Бюро Південноруської обласної земської переселенської організації, губернського комітету союзу земських службовців, губернського військово-промислового комітету, губернського продовольчого комітету, районної біржі праці тощо³³. Впорядкування полтавськими архівістами фонду Полтавської губернської земської управи дозволило суттєво підвищити ефективність організації роботи користувачів із земськими документами.

У 1929 р. за даними централізованого обліку архівних фондів до складу ЄДАФ УСРР входили вісім з дев'яти фондів губернських земських управ (крім Таврійської) й 47 з 86 фондів повітових земських управ, що розподілялися за губерніями наступним чином: Полтавської - 14, Харківської - 10, Чернігівської - 8, Херсонської - 6, Катеринославської і Подільської - по 5, Київської - 4. Найбільшим серед фондів губернських земств був фонд Чернігівської губернської земської управи за 1865-1919 рр. - 259 лінійних метрів (описи загинули), серед фондів повітових земств виокремлювався фонд Київської повітової земської управи за 1904-1919 рр. - 90 лінійних метрів (невпорядкований). Абсолютна ж більшість облікованих фондів земських установ до цього часу мали невеликий обсяг документів³⁴.

Важливе значення для формування фондів земських установ у державних архівах України мало впровадження в життя розроблених Укрцентрархівом наприкінці 1925 р. заходів щодо виявлення й концентрації в архівосховищах історико-революційних матеріалів. Обіжником від 15 січня 1926 р. ЦАУ УСРР зобов'язав місцеві архівні установи провести облік та здійснити розшук документів важливих установ і організацій, що діяли на підвідомчій території упродовж 1917-1921 рр. Для їх зберігання при сховищах окрархів створювалися окремі відділи та секції. Обліково-пошуковим роботам мала посприяти розсилка Укрцентрархівом орієнтовного списку установ революційної доби. Обіжником ЦАУ УСРР від 12 серпня 1926 р. визначався порядок описування історико-революційних документів у державних архівах. Подібні розпорядження підштовхнули архівні установи до найскорішого виявлення й опрацювання фондів земських установ 1917-1920 рр.³⁵

Серед фондів земських установ революційної доби чільне місце мали зайняти фонди волосних земських управ. Спроби їх виділення відразу ж зустріли масу організаційних і технічних труднощів. Документи волосних земських управ виявилися здебільшого органічно поєднаними діловодним циклом з іншими волосними установами 1917-1920 рр. - волосними правліннями та волосними виконкомом. Це стало приводом для започаткування дискусії щодо методики їх архівного описування³⁶. Зрештою, в деяких архівах подібні документи були відокремлені в самостійні фонди, в інших - залишилися частиною фондів волосних правлінь (або виконкомів). Тож П.Білик в своєму огляді архівних документів з історії революції та громадянської війни, підводячи перші підсумки розшуку історико-революційних матеріалів, змушений був констатувати про неможливість характеристики стану, кількості та обсягів фондів волосних земських управ³⁷.

У серпні 1930 р. Укрцентрархів визнав за необхідне передати всі документи історико-революційного значення за 1917-1919 рр. з окружних архівосховищ до Центрального архіву революції (ЦАР) та крайових історичних архівів. А з ліквідацією останніх у 1932 р. усі вказані документи мали концентруватися в ЦАР. Подібне рішення мотивувалося недостатнім рівнем використання документів на місцях та незадовільними умовами зберігання. Водночас його реалізація завдала не меншої шкоди для збереження цілісності архівних фондів, ніж волонтаристські рішення влади доби постреволуційного «архівного нестроєння». Саме в 1930-х рр. з фондів губернських і повітових земських управ цілком штучно були відокремлені комплекси архівних справ революційної доби. Разом із більшістю фондів волосних земських (народних) управ їх було сконцентровано в сховищах ЦАР (нині ЦДАВО України). У складі ЦДАВО України з порушенням встановлених принципів організації документів НАФ досі утримується 141 фонд губернських, повітових і волосних земських (народних) управ обсягом понад 1300 од. зб. Загалом формування ЄДАФ УСРР за рахунок документів земських установ завершилося в 1930-х рр. Більшість сучасних фондів земських установ у державних архівах України було сформовано й упорядковано, для організації користування документною інформацією забезпечено відповідні умови.

У роки Другої світової війни частина фондів земських установ загинула (на Дніпропетровщині, Полтавщині, Чернігівщині), деякі інші зазнали суттєвих втрат документів (на Сумщині, Донбасі)³⁸. Чимало фондів знаходились в хаотичному стані, являли собою розсип документів, були непридатними для користування дослідниками. Обліково-довідковий апарат фондів у багатьох випадках потребував відновлення. Перед українськими архівістами стояли невідкладні завдання науково-технічної обробки документів, перекладання й удосконалення архівних описів, внесення змін до облікової документації.

Найбільш масштабна робота щодо впорядкування архівних фондів згідно відомчих наказів відбувалася наприкінці 1940-х - на початку 1950-х рр. Через її великий обсяг опрацювання архівних документів здійснювалося здебільшого за скороченим циклом (без перескладання заголовків справ, уточнення хронологічних меж, суцільної нумерації документів тощо). Таких фондів земських установ, що фактично не зазнали удосконалення науково-технічної обробки, найбільше збереглося у складі ЦДАВО України.

Для поглибленого впорядкування відбиралися найбільш актуальні з огляду на політичну кон'юнктуру фонди; серед них фонди земських установ, як правило, не фігурували. Одним із небагатьох винятків стала робота з удосконалення науково-технічної обробки документів фонду Харківської губернської земської управи, проведена силами працівників відділу дореволюційних фондів Державного архіву Харківської області в 1952 р. Як засвідчує робоча інструкція, впорядкування фонду в 1935 р., не базуючись на наукових підходах, було здійснене формально, із серйозними помилками й прорахунками³⁹. У роки війни частина справ (76 в'язок, близько 500 кг) загинула під час пожежі в Суздальських рядах (жовтень 1941 р.). Перевірка засвідчила також зникнення 166 справ і водночас виявила 70 необлікованих справ⁴⁰. Архівні працівники провели відновлення і ремонт справ, часткове перескладання їх заголовків, нумерування документів, переробили архівні описи, внесли уточнення в облікову документацію. Водночас на підставі експертизи цінності документів 778 од. зб. за відповідним актом було виділено для подальшої утилізації (залишилося 3454 од. зб.)⁴¹. Фонд Харківської губернської земської управи перетворився на один із найбільш інформативних і доступних для вивчення комплексів земських документів в Україні.

У 1950-1970-х рр. в зв'язку з удосконаленням організації документів ДАФ окремі архівні фонди або ж групи справ активно передавалися з центральних до місцевих державних архівів, з філій до обласних архівів, між обласними архівами. Відбувалося уточнення фондування одиниць зберігання в межах фондів окремих архівів. Наслідком подібних переміщень ставали зміни в кількісному та якісному складі фондів земських установ, відображені у відповідних облікових документах державних архівів.

Аналіз наявного комплексу архівних довідників засвідчує, що у двох центральних держархівах (ЦДІАК України, ЦДАВО України), держархіві Автономної Республіки Крим, 19 обласних держархівах, держархіві м. Києва, а також КУ «Ізмаїльський архів» на сучасному етапі зберігаються понад 300 фондів різних земських установ загальним обсягом близько 100 тис. од. зб. Сформовані архівами колекції земських друкованих видань у більшості випадків увійшли до складу їх науково-довідкових бібліотек, а подекуди (Державний архів Запорізької області) стали основою відповідних архівних фондів⁴².

Отже, накопичені земськими установами документальні цінності чекала складна історична доля. Драматичне поєднання людських і природних чинників спричинило знищення більшої частини документальної спадщини земств. Її залишки зусиллями кількох поколінь українських архівістів вдалося зберегти в складі численних фондів земських установ у державних архівах України. Розвиток архівної теорії і практики сприяв удосконаленню внутрішньої організації фондів, розширенню доступу користувачів до необхідної інформації, підвищенню наукової вартості зібраних документів. Подальша співпраця істориків та архівістів у вирішенні проблем оптимального використання документальної спадщини земств сприятиме актуалізації інформації цінної у науковому відношенні групи джерел регіональної історії України другої половини ХІХ - початку ХХ ст.

¹ Макиєнко А.А. Документальное наследие земских учреждений в Украине: проблемы научной реконструкции // Актуальные проблемы источниковедения. - Витебск, 2013. - С. 32-36.

² Мельничук І.П. Документи Державного архіву Вінницької області про історію органів самоврядування на Поділлі (ХІХ - поч. ХХ ст.) // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: наук. зб. - Кам'янець-Подільський, 2002. - С. 215-219; Зенкова Л. Документи Державного архіву Полтавської області як джерело вивчення діяльності місцевого самоврядування у пореформений період // Архіви і документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи (1903-2003). - Полтава, 2003. - С. 170-174.

³ Шихов К.Л. Про деякі методологічні та методичні проблеми дослідження матеріалів земського діловодства // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. - Дніпропетровськ, 1995. -

- С. 198-204; Воронов В. Земська статистика як джерело з історії України (кінець 1860-х рр. - 1917 р.) // Наукові записки. - Т. 8. - Ч. II. - К.; Хмельницький, 2002. - С. 45-55.
- ⁴ Кузовова Н.М. Земські видання як джерело з історії Херсонщини та чинник розвитку її духовного життя // Наукові записки / Херсонський обласний краєзнавчий музей. - Херсон, 2005. - С. 88-100; Волос О.С. Земські матеріали як джерело пізнання етнічної історії краю // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. - Запоріжжя, 2007. - Вип. XXI. - С. 358-361.
- ⁵ Макієнко О.А. Документаційне забезпечення статистичних досліджень у земських установах України (друга половина XIX - початок XX ст.) // Історичний архів. Наукові студії. - Миколаїв, 2011. - Вип. 6. - С. 125-131; Макієнко О.А. Видавнича діяльність земських установ в Україні (друга половина XIX - початок XX ст.) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. - Дніпропетровськ, 2012. - Вип. 10. - С. 211-223.
- ⁶ Макієнко О.А. Архів Херсонського губернського земства: формування, склад, історична доля // Архіви України. - 2009. - № 6. - С. 116-127; Макієнко О. Організація архівної справи в земствах України (друга половина XIX - початок XX ст.) // Студії з архівної справи та документознавства. - К., 2010. - Т. 18. - С. 7-14.
- ⁷ Державний архів Автономної Республіки Крим. - Ф. 161. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 70; Спр. 4. - Арк. 58; Спр. 5. - Арк. 23; Спр. 6. - Арк. 25.
- ⁸ Полтавському губернському земському соборанню 49-го очередного созыва ревизионной комиссии доклад 1913 года. - Полтава, 1913. - С. 131; Отчет Черниговской губернской земской управы за 1913 год. - Чернигов, 1915. - С. 336.
- ⁹ Павловский И.Ф. Описание архивов Полтавской губернии. - Полтава, 1915. - С. 1, 8, 10, 12, 29.
- ¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО). - Ф. 1438. - Оп. 1. - Спр. 17. - Арк. 16.
- ¹¹ Державний архів Рівненської області - Ф. Р-466. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 167.
- ¹² Державний архів Черкаської області. - Ф. Р-150. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 19, 34, 48; Спр. 7. - Арк. 16, 47.
- ¹³ Державний архів Донецької області. - Ф. Р-1527. - Оп. 1. - Спр. 10. - Арк. 2, 26, 45, 46, 86, 98, 175, 197, 205.
- ¹⁴ Міяковський В. Центральний архів ім. Антоновича в Києві (1922-1925 рр.) // Архівна справа. - 1925. - Кн. 1. - С. 110.
- ¹⁵ Державний архів Одеської області. - Ф. Р-100. - Оп. 1. - Спр. 92. - Арк. 4-4-зв.
- ¹⁶ Чиркова М. Утилізація архівів як засіб боротьби з паперовою кризою в 20-х роках (на прикладі Полтавщини) // Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області. - Полтава, 1998. - С. 40-51; Макієнко О.А. Херсонські архіви й утилізаційна кампанія початку 1920-х років // Наукові записки / Херсонський обласний краєзнавчий музей. - Херсон, 2010. - С. 174-187.
- ¹⁷ Державний архів Київської області. - Ф. Р-1. - Оп. 2. - Спр. 14. - Арк. 30, 202-зв.
- ¹⁸ Водолажченко О. Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльності Укрцентрархіву за 1924 р. / О.Водолажченко, В.Барвінський // Архівна справа. - 1925. - Кн. 1. - С. 46-47.
- ¹⁹ ЦДАВО. - Ф. 14. - Оп. 1. - Спр. 130. - Арк. 72; Державний архів Сумської області. - Ф. Р-940. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 120, 264-265.
- ²⁰ ЦДАВО. - Ф. 14. - Оп. 1. - Спр. 128. - Арк. 21; Спр. 144. - Арк. 1-4.
- ²¹ ЦДАВО. - Ф. 14. - Оп. 1. - Спр. 131. - Арк. 16-зв.
- ²² Державний архів Харківської області. - Ф. Р-1287. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 25-25-зв.
- ²³ Державний архів Чернігівської області. - Ф. Р-647. - Оп. 2. - Спр. 22. - Арк. 127.
- ²⁴ Бюлетень Центрального архівного управління УСРР. - 1927. - № 1(21). - С. 3.
- ²⁵ ЦДАВО. - Ф. 14. - Оп. 1. - Спр. 17. - Арк. 378.
- ²⁶ Герасименко Ф. До історії архівної справи на Полтавщині: Короткий історичний нарис / ЦАУ УСРР; Полт. краєв. архів. - Харків, 1928. - С. 8.
- ²⁷ ЦДАВО. - Ф. 14. - Оп. 1. - Спр. 17. - Арк. 373-зв.
- ²⁸ ЦДАВО. - Ф. 14. - Оп. 1. - Спр. 95. - Арк. 64.
- ²⁹ ЦДАВО. - Ф. 14. - Оп. 1. - Спр. 128. - Арк. 8, 45, 62, 67, 77, 80, 135; Спр. 129. - Арк. 1; Спр. 180. - Арк. 19-20, 44, 147.
- ³⁰ ЦДАВО. - Ф. 14. - Оп. 1. - Спр. 180. - Арк. 71.
- ³¹ ЦДАВО. - Ф. 14. - Оп. 1. - Спр. 469. - Арк. 19-зв.
- ³² Обіжник ЦАУ УСРР від 22 листопада 1926 р., № 2485 «Про встановлення черги в галузі розбору та опису архівних матеріалів» // Архівна справа. - 1927. - Кн. 2-3. - С. 106-107.

³³ ЦДАВО. - Ф. 14. - Оп. 1. - Спр. 667. - Арк. 28-зв.

³⁴ Насонова О. До огляду Єдиного Державного Архівного Фонду УСРР // Архівна справа. - 1929. - Кн. 11. - С. 28-29.

³⁵ ЦДАВО. - Ф. 14. - Оп. 1. - Спр. 526. - Арк. 36, 49, 51, 53, 59, 61, 87-88.

³⁶ Крутоярєнко Т. До питання про розбір і описання архівних матеріалів зрощених діловодств установ 1918-1919 рр. // Радянський архів. - 1931. - Кн. 1. - С. 42-49; Бужинський М. До питання про вміщення справи до річної групи закінчення її // Радянський архів. - 1931. - Кн. 2(17). - С. 48-51; Шабатін І. Ще про описування «багаторічних справ» // Архів Радянської України. - 1932. - № 1-2. - С. 184-186.

³⁷ Білик П. Огляд архівних матеріалів з історії Жовтневої Революції та громадянської війни на Україні // Архівна справа. - 1930. - Кн. 2(13). - С. 22-33.

³⁸ Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів / Держкомархів України, УНДІАСД. - К., 2007. - Кн. 1. Архівні фонди України, втрачені в період Другої світової війни. - С. 139-164, 274, 656-689, 840, 964-965.

³⁹ Харківська губерньська земська управа. - Ф. 304: справа фонду. - Арк. 12-13.

⁴⁰ Там само. - Арк. 3, 6.

⁴¹ Там само. - Арк. 44-49.

⁴² Олександрівська повітова земська управа. - Ф. 56: справа фонду. - Арк. 9-11, 20, 46.

Лілія Маренець (Кіровоград, Україна)

ЗВІТ ВИКЛАДАЧІВ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ЗЕМСЬКОГО РЕАЛЬНОГО УЧИЛИЩА ПРО 2-Й З'ЇЗД РОСІЙСЬКИХ ДІЯЧІВ З ТЕХНІЧНОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ У РОСІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Архівні джерела дуже часто містять інформацію, яка цінна не тільки для історії, але й для інших теоретичних та практичних дисциплін. Подібна ситуація дозволяє виконувати дослідницькі завдання не тільки з історії, але й з суміжних предметів, наприклад з педагогіки, або з історії освіти. Таким чином, частину важливої інформації загального характеру дослідник може здобути у локальній архівній установі, не виїжджаючи за межі свого регіону.

Прикладом може служити історії реальної освіти у Єлисаветграді. У даному випадку дуже важливими є дані про загальні засади організації реальної освіти у Російській імперії. На жаль більшість документів зосереджена у центральних архівних установах колишнього УСРР, а також у колишніх губерньських центрах колишньої імперії.

Прикладом може служити історія участі делегації Єлисаветградського земського реального училища у 2-му з'їзді російських діячів з технічної та професійної освіти. З'їзд став важливою віхою в історії розвитку реальної та професійної освіти у Російській імперії. Резолюції засідань з'їзду стали важливим поштовхом для подальшого її розвитку. Проте у елисаветградській пресі робота з'їзду висвітлювалася неповно, а повні матеріали з'їзду не збереглися у бібліотечних установах міста.

Виходом стало вивчення документів фонду ЄЗРУ, що зберігається у Державному архіві Кіровоградської області. Згідно документам фонду, у грудні 1895 р. з дозволу імператора Миколи II у Москві був проведений 2-й з'їзд російських діячів з технічної та професійної освіти у Росії. Метою проведення з'їзду оголошувалося: з'ясування сучасного становища і потреб технічної та професійної освіти, та сприяння успіхам цієї освіти через ознайомлення з існуючими вдосконаленнями у прийомах виховання, облаштування шкіл тощо.

Більш ніж за рік до того, 19 жовтня 1894 р., до Єлисаветградського земського реального училища надійшло запрошення. Програма з'їзду передбачалася досить широка. Тому було засновники з'їзду розподілили роботу на 9 секцій: вищих навчальних закладів, реальних училищ, середніх та нижчих технічних училищ, сільськогосподарської освіти, професійних училищ Міністерства шляхів сполучення, мореплавних шкіл, шкільної статистики, шкільної гігієни та фізичних вправ, графічних мистецтв.

До роботи на з'їзді запрошувалися особи, що брали та беруть участь у діяльності будь-якого професійного, технічного, ремісничого, комерційного і т.п. навчального закладу, у якості засновників, попечителів, начальників, інспекторів і викладачів; уповноважені від урядових та громадських установ, які опікуються розповсюдженням технічної та професійної освіти у Росії; також уповноважені від інших установ, що могли б сприяти цілям з'їзду; заводчики та фабриканти, що завідують роботами у майстернях та сторонні особи, які є членами Імператорського Російського технічного товариства, Політехнічного товариства, Товариства з розповсюдженню технічних знань та інших товариств, запрошених до участі у роботі з'їзду, відповідно до заяви; а також особи, що не є членами товариств, могли залучатися до засідань з дозволу Комітету З'їзду. Особи, які хотіли б стати членами з'їзду, і мати право голосу, запрошувалися заздалегідь заявити про це у Комітет, при цьому вони повинні були б дати внесок не менший 5 крб. та сповістити свою адресу. Члени з'їзду могли записатися до будь-якої секції, а також працювати у декількох секціях одночасно¹. Засідання планувалося проводити загальні та спеціальні за секціями, число і порядок засідань планувалося визначити після того.

Учасники заходу мали право отримати усі надруковані праці з'їзду, а також право на безкоштовний вхід до виставки. Комітет також обіцяв за вжити всіх засобів для скорочення витрат учасників події від перебування у Москві та проїзду по залізницях.

Доповіді, а також витяги з них, мали друкуватися у міру надходження їх від авторів і доставлятися тільки тим особам, які вчасно записалися до участі у з'їзді. Попереднє ознайомлення членів з'їзду з доповідями вважалося особливо необхідним через те, що на кожну доповідь керівники події могли виділити не більше 40 хвилин на виступ та не більше 10 хвилин на кожне зауваження. Через прагнення якомога ретельніше підготувати захід, його координатори просили учасників надіслати доповіді на протязі 1894/95 учбового року.

Для наочного ознайомлення членів з'їзду з сучасним станом учбової справи з технічної та професійної освіти, на заході влаштувалася виставка робіт учнів технічних та професійних навчальних закладів, статутів, правил, керівних документів тощо, а також предметів виробництва різних промислових установ, необхідних для потреб таких навчальних закладів.

Комітет оголосив також збір пожертв на покриття витрат з організації з'їзду та виставки, і для утворення особливого фонду для облаштування періодичних з'їздів з технічної та професійної освіти і виставок при них. Пожертви просили адресувати до Комітету на ім'я його голови, Попечителя московського навчального округу графа П.А.Капніста з вказівкою на призначення пожертви. Особи, що пожертвували не менше 100 крб. заносилися до переліку членів-засновників з'їзду. Згідно §8 положення, затвердженого міністром народної освіти, Комітету делегували право просити осіб, що надали особливе сприяння досягненню цілей та улаштуванню з'їзду, прийняти найменування почесних учредителів та членів з'їзду. Підписано було запрошення безпосередньо графом П.Капністом та секретарем Комітету С.Ісаєнковим².

29 листопада 1894 р. директором був отриманий лист №9, також підписаний графом Капністом та секретарем С. Ісаєнковим, з пропозицією відповісти на деякі питання стосовно участі представників ЄЗРУ у з'їзді. Відповіді просили передати у вигляді рефератів або коротких мотивованих думок як від Педради училища, так і окремих осіб. Відповісти просили до 1 березня 1895 р. через те, що на обробку повинен був піти певний час, зважаючи на обсяг приготувань. Комітет ввічливо пропонував директорові самому взяти участь, а також залучити до участі зацікавлених осіб. До листа додавався циркуляр та затверджене Міністром Освіти положення про з'їзди. Відповіді просили адресувати Директорові Московського реального училища³.

21 лютого 1895 р. директор училища відправив відповідь директорові Московського реального училища на лист №9, приклавши до нього у якості експонатів на виставку чотири відомості зі статистичними даними з санітарної гігієни по училищу за 12-річний період і відповіді Педагогічної ради на опитувальний лист, що надійшов разом з листом №9. Питання стосувалися шкільної гігієни а саме режиму дня навчального закладу, лікарняно-санітарного нагляду за учнями, харчування в училищі. Окремо була дана відповідь стосовно плати за навчання, а також щодо кількості випускників училища та учнів. Також у відповідь входила розгорнута реферативна відповідь за предметом геометричного та проекційного креслення, що проходила за секцією графічних мистецтв⁴.

Після закінчення з'їзду викладачами училища була представлена директору доповідь про роботу з'їзду. Викладач В. Архіпов написав короткий меморандум про загальний перебіг з'їзду. У доповіді зазначалося, що з'їзд був відкритий 27 грудня 1895 р. за урочистих обставин. Були виголошені декілька промов, тексти яких були прикладені до звіту. З 28 грудня розпочалися засідання за секціями. На секціях читалися приготовані доповіді, потім вони обговорювалися і приймалися простою більшістю голосів постанови засідань. Так на засіданні було постановлено, що збереження комерційних відділень при реальних училищах не бажано⁵.

29 грудня відбулися денне (2 г. дня) та вечірне (7 г. вечора) засідання. На денному засіданні були прийняті наступні резолюції: про необхідність покращення гігієнічних умов та шкільної обстановки; про те, що покарання, які призначаються учням, повинні відповідати не тільки проступкам, але й причинам таких і відзначатися швидше поблажливістю ніж суворістю; бажано, щоб вчителі реальних училищ отримували особливу педагогічну підготовку для своєї діяльності; через тісний зв'язок педагогічної діяльності з матеріальним становищем вчителів необхідне покращення цього становища відповідно до пропозицій з'їзду⁶.

У засіданні 2 січня обговорювалися питання про підготовку викладачів та викладання географії та історії. Секція ухвалила постанови: професійна підготовка викладачів не повинна враховувати проходження університетського курсу; необхідно для викладачів додати п'ятий рік у якості педагогічної семінарії, спільної для двох факультетів: історико-філологічного та фізико-математичного; після закінчення педагогічної семінарії потрібно зараховувати кандидатів на один або два роки до середніх навчальних закладів, де покласти на них функції вихователів, з обов'язковим відвідування уроків, заміщенням відсутніх вчителів та заняттями з відстаючими учнями; дано також було розподіл уроків історії по класах⁷.

На засіданні 3 січня обговорювалися питання викладання креслення, арифметики та додаткових статей алгебри. Найбільш важливими були наступні постанови: про клопотання, аби учні, що завершили курс реального училища приймалися до вищих спеціальних навчальних закладів не за повірочними іспитами, а за конкурсом атестатів; клопотатися про те, щоб випускникам реальних училищ був розширений доступ до вищої освіти, як до спеціальної, так і до фізико-математичної; клопотання про відміну обов'язковості канікулярних робіт.

На засіданнях 5-6 січня обговорювалися питання про викладання малювання, фізики та хімії. Постановлено було: потурбуватися про вдосконалення фізичних кабінетів; а також відділення хімії від фізики у якості окремого предмету⁸. Архіпов вказував, що результати діяльності секції реальних училищ повинні будуть передивлятися та редагуватися членами та комітетом з'їзду. Видання результатів з'їзду ще немає, але їх мали вислати пізніше. Одночасно Архіпов привіз кілька доповідей, які були ним законспектовані. Також Архіпов розповідав, що він неодноразово відвідав виставку, яка дала надзвичайно багато матеріалів з малювання та креслення, з питань же загальної освіти та шкільної гігієни була представлена невелика кількість зразків⁹.

Таким чином, можна констатувати, що викладач Архіпов впорався зі своїми завданнями, винісши з поїздки до Москви максимально важливу користь. Завдяки його звіту ми можемо мати уявлення про подію, яка стала помітною віхою в історії реальної, технічної та професійної освіти. Використовуючи документи локальних архівних установ, дослідник, безумовно, не зможе висвітлити детальну повноту картини, проте користуватися певною часткою інформації зможе, отримавши її до того ж з аутентичного джерела.

¹ Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). - Ф-60. - Оп. 1. - Спр. 109. - Арк. 38.

² ДАКО. - Ф. 60. - Оп. 1. - Спр. 109. - Арк. 38-зв.

³ Там само. - Арк. 39.

⁴ Там само. - Арк. 49-60.

⁵ ДАКО. - Ф. 60. - Оп. 1. - Спр. 119. - Арк. 15.

⁶ Там само. - Арк. 15-зв.

⁷ Там само. - Арк. 16.

⁸ Там само. - Арк. 16-зв.

⁹ Там само. - Арк. 17.

Алёна Мартыненко (Одесса, Украина)

ИНФОРМАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОДЕССКОГО АРХИВА В 1920-1940-х гг. - ОТРАЖЕНИЕ ЭПОХИ СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА

Информационная работа архивных учреждений является одним из ярких и показательных направлений их деятельности, которая отражается в годовых отчетах в разделе «Использование документов Национального архивного фонда». Она включает такие виды работ, как подготовка для граждан и учреждений инициативных информаций, выставок, телевизионных программ и радиопередач, статей в средства массовой информации, участие в конференциях и встречах с общественностью, исполнение запросов социально-правового, биографического, тематического и генеалогического характера, организация самостоятельной работы исследователей в читальном зале и научно-издательская деятельность. В свете изучения традиций архивного дела на Одещине представляется актуальным рассмотреть историю становления и развития информационной работы архива с момента его основания и начала деятельности в качестве государственной структуры. На примере Одесского архива предлагается показать, какая роль отводилась архивам новосозданным советским государством, и каким был реальный вклад архивных учреждений в развитие общества.

Источниками для раскрытия темы послужили документы 6-ти фондов, составляющих архив нашего архива. Особый интерес представляет «Очерк по истории архивного дела на Одещине», составленный научными сотрудниками Одесского облгосархива Л.П.Скудной и О.Н.Осадчук к 50-летию Декрета «О реорганизации и централизации архивного дела в РСФСР» от 1 июля 1918 г., который положил начало централизованной системе архивных учреждений на территории Украины¹.

В 1920 году, после окончательного установления советской власти в Одессе, были сделаны первые реальные шаги в деле реорганизации и централизации ведомственных архивов. Начало государственному архиву в нашем городе было положено приказом Одесского Губревкома от 21 марта 1920 г. № 17², создававшим из разрозненных ведомственных архивов «Единый Областной Архивный Фонд», находящийся в ведении Губнаробраза. В первую очередь, ему предписывалась концентрация архивных документов, формирование и учет фондов. В дополнение к этому, Губнаробраз издал приказ № 51 от 9 мая 1920 г.³, в котором перед Областным управлением архивным делом впервые была поставлена задача разработки и популяризации архивных документов по теме истории революционных движений. Тогда же впервые появляется и название «областной архив», и нормативный акт, регламентирующий его деятельность - «Положение об Одесском областном архиве». В нем значительная часть параграфов относилась к организации научной работы, широкого доступа исследователей к документам, самостоятельной работе архива по опубликованию документов путем издания их описаний и собраний и популяризации наиболее важных исторических материалов среди широких народных масс. 26 апреля 1920 года в Одессе при Губнаробразе бала образована Межведомственная комиссия по концентрации и разработке историко-революционных материалов (*далее - Комиссия*). Её основной задачей были определены сбор документов и мемуаров, организация архива и Музея революции.

Уже в 1920 году в архиве сформировалась солидная источниковая база - 20 крупных фондов в количестве 239 026 ед.хр.⁴ Первыми фондами архива были такие собрания, как «Канцелярия новороссийского и бессарабского генерал-губернатора», «Канцелярия одесского полицмейстера», «Одесский цензурный комитет», «Одесское жандармское управление», «Одесское железнодорожное жандармское управление», «Одесская городская дума», «Канцелярия одесского градоначальника», «Архив Запорожской Сечи», «Канцелярия попечителя Одесского учебного округа», архивы частных лиц и др. К концу 1921 г. было собрано 470 056 дел за 1730-1918 гг.⁵

По ним составлялись справки, выдавались дела для научных занятий, написания статей, составления обзоров. Так, в 1920 г. было выдано для использования 341 дел 28-ми исследователям и составлено 250 справок по запросам граждан и организаций⁶.

В ноябре 1920 года Комиссия завершила работу по составлению алфавитного указателя граждан, которые привлекались прокурором Одесской судебной палаты по обвинению в государственных преступлениях в 1905-1906 гг.⁷ В течение 1920-1921 гг. были составлены обзоры на фонды «Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора» и «Одесского жандармского управления».

В это же время, сотрудники архива подготовили к печати научные статьи:

1) профессор Ю.Г.Оксман: «Аграрное волнение в Херсонской губернии в 1826 году», «Отзвуки декабристского движения в 1825 году в Новороссии», «Одесское демократическое общество 1838 года», «Материалы по истории украинского движения в Новороссии с 1820 года по 1950 год», «Секретные инструкции о Ф.М. Достоевском в Одессе»;

2) С.А.Семенов: «Процесс Витейсберга»;

3) профессор А.В.Фроловский: «Воля панская и воля мужицкая»;

4) В.В.Стратен? «Южно-Русский рабочий союз 1896-1897 гг.»;

5) В.Н.Писной: «Одесские годы революционной работы Желябова»;

6) профессор С.С.Дложевский: «Первое вооруженное сопротивление в Одессе»⁸.

С 1921 года Комиссия начала сбор печатных и рукописных документов, газет, журналов, прокламаций, воззваний, плакатов, брошюр и прочих изданий по истории революционного, профессионального и национального движения на юге Украины с 1917 по 1921 год. Работу в этом направлении активно продолжило организованное в апреле 1921 г. Одесское губернское бюро Испарта⁹.

С 1 июля 1921 г. Одесский областной архив открылся для научной деятельности: до конца года к работе с документами было допущено свыше 300 лиц и выдано около 35000 справок¹⁰.

В течение 1922 г. архив получил от Экономическо-правового отдела Народного Комиссариата Дел Заграничных первые запросы социально-правового характера из посольств Польши и Австрии на получение архивных справок для иностранных граждан о подтверждении учебы, рождения и др.¹¹

Продолжалась и научная разработка фондов: в 1922 году был составлен полный каталог запрещенных рукописей и книг Одесского цензурного комитета; описано 24 личных дела из фондов архива. В течение года в архиве работали 96 исследователей, было выдано около 1200 справок¹².

Одновременно пополнялся и Испарт: в том же году поступили фонды «Одесской судебной палаты», «Одесского окружного суда», «Одесского жандармского управления», «Одесского охранного управления», «Жандармского управления» и др., которые были сосредоточены в помещении одного из музеев города. Эти фонды также нуждались в научной разработке¹³.

3 января 1923 г. в Одессе было образовано Губернское архивное управление при Губнаробразе (*Губарх*). Исторический архив организовался лишь в начале 1925 года.

В 1922-1925 гг., в связи с активным процессом приёма новых фондов, значительно расширились возможности для научной работы. В этот период были приняты крупные фонды «Попечительного комитета об иностранных поселенцах южного края России», «Управления государственных имуществ», «Канцелярии попечителя учебного округа», «Красного Креста Румфронта» и др.¹⁴ С 1924 года уже начали поступать фонды учреждений советского периода - «Одесского губисполкома», «РКИ», «Одесского губернского отдела труда», фонды продовольственных органов, судебных учреждений, милиции, «Одесского губсобеса» и др. за 1920-1922 гг.¹⁵

В то время использование документов было тесно связано с другими видами работ и не существовало четкого разграничения обязанностей. В 1924-1925 гг. научные сотрудники Губарха проводили также обследование архивов фабрик и заводов, профсоюзных организаций¹⁶. В результате Постановлением президиума Одесского губпрофсовета от октября 1924 г. в Одессе был учрежден Центральный архив труда¹⁷, где концентрировались документальные материалы всех профсоюзов и Одесского губпрофсовета.

В июне 1924 г. сотрудники Губарха закончили описание 26756 дел по истории революции¹⁸ и приступили к научному описанию (каталогизации) фондов исторического архива и документов Советского периода¹⁹.

При Губархе була організована Комісія по історії декабристів, которая вскоре объединилась с подсекцией историческо-социальной секции Комиссии краеведения (следует отметить, что в Историческом архиве хранилось всего несколько дел о декабристах)²⁰. Научными сотрудниками архива были написаны следующие статьи:

- 1) А.А.Рябинин-Скляревский: «Тайные общества в эпоху декабристов», «Стихотворение декабриста Бобринцева-Пушкина»;
- 2) А.И.Покровский: «Отрывки на рукописи Перовского»;
- 3) В.В.Стратен: «Декабристы и прикосновенные к ним, арестованные в Новороссийском генерал-губернаторстве»;
- 4) С.А.Семенов: «Низшие чины Черниговского полка»²¹.

В декабре 1924 г. заведующий Губархом И.А.Хмельницкий принял участие в Первом Всеукраинском совещании архивных работников. В своём докладе он, в числе прочих, поднял и вопрос о необходимости издания специализированного архивного журнала²².

В 1925 г. архив принял участие в заседании Одесской государственной публичной библиотеки, посвященной 200-летию Академии Наук²³. В течение этого года было выдано 265 справок гражданам и 32 справки различным организациям о членах партии в 1921 г.²⁴

С 1 октября 1925 г., вместо Одесского Губарха начало функционировать Одесское окружное архивное управление (*Окрарх*)²⁵ с историческим архивом, который 1 ноября 1926 г. был реорганизован в Одесский краевой исторический архив²⁶. Тогда же сотрудники приступили к составлению списка 246-ти фондов размером 5000 метров²⁷. Они были разделены на общеисторический и историко-революционный отделы. В помощь архивистам Окрарх издал в 1926 году «Сборник распоряжений и указаний правительства и Центрархива»²⁸.

В апреле 1927 года заместителем заведующего Одесским Крайистархом А.А.Рябининым-Скляревским была составлена ведомость о газетах, которые издавались в Одессе в 1917-1921 гг (140 названий газет)²⁹.

Тогда же, в «Записках Украинского научного общества в Киеве» увидела свет статья А.А.Рябинина-Скляревского «Запорожские бунты дунайцев 1771-1774 гг. и начало Задунайского Коша», а в сборнике «Труды комиссии по изучению истории западнорусского и украинского права» - статья М.Е.Слабченко «Социально-правовая организация Сечи Запорожской».

В 1927 г. архив посетил первый иностранный исследователь - профессор Георг Луйбрандт из Штуттгарта (Германия), работавший с фондом Попечительного комитета об иностранных поселенцах юга России по теме истории немецкой колонизации.

В 1928-1929 гг. Окрарх организовал несколько конференций и совещаний архивных работников, где заслушивались доклады по актуальным вопросам: о политическом и историческом значении архивов; об архивном строительстве в Одесском округе; о состоянии архивных материалов учреждениях и организациях; об архивном законодательстве и др.³⁰

19 июня 1930 года к Крайархиву был присоединен бывший Одесский центральный архив труда, переименованный в Крайархивпрофсоюзов, Он действовал на правах самостоятельной секции, именуемой «Профсекцией», и насчитывал на 1 января 1931 года 188 фондов (614 лин. метров)³¹.

В 1930 г. в Крайархиве были организованы немецкая и еврейская секции. Документы немецкой секции в количестве 22 фондов были приняты от Одесского окрархива и окрархивов Днепропетровской, Херсонской и Николаевской округов. Материалы еврейской секции в количестве 12 фондов были переданы в Крайархив Одесским музеем еврейской культуры³².

Улучшению научной разработки архивных материалов способствовал образованный при Одесском краевом историческом архиве Научный совет, в состав которого вошли заведующий Крайархивом и два заведующих отделами, а также представители от высших учебных заведений, научных, партийных и советских учреждений³³.

Наряду с Советом интенсивно работала и созданная 1 января 1929 г. Экономическая комиссия³⁴. Помимо организации работы по повышению производительности труда, она занималась организацией кружков по изучению архивоведения и др.³⁵

За период своей деятельности, в 1925-1932 годах Одесский Крайархив провел большую работу по концентрации, упорядочению и описанию ценнейших документальных материалов

по истории края за период с 1730 по 1825 гг. Создание научно-справочного аппарата архива позволило широко развернуть работу по использованию документов в агитационно-массовой и публицистической работе. Только за 1929-1930 гг. исследователями было опубликовано в журналах и газетах около ста работ³⁶.

Особенно большая работа по использованию документальных материалов была развернута с организацией в октябре 1931 г. при Одесской Крайархиве и Городском архивном управлении секции агитации, пропаганды и археографии (АПиА), которая работала под непосредственным руководством сектора АПиА Центрального архивного управления УССР. В местной прессе и журналах публиковались статьи, посвященные революционным событиям и юбилейным датам, задачам архивных учреждений и др. На заводах и фабриках, в рабочих клубах архивистами читались лекции и доклады с иллюстрацией архивных материалов по актуальным на тот момент темам: «Организация Одесского СРД и Красной Гвардии», «Большевики в борьбе за Октябрь на Одещине», «Крестьянское движение», «Австро-немецкая и англо-французская оккупация» и др. В 1931 году было прочитано 32 лекции и доклада, а также впервые было подготовлено и проведено 3 радиопередачи.

В 1931 г. были выявлены по фондам Крайархива и направлены в ЦАУ УССР 253 документа по темам: «Протоколы крестьянских съездов в 1917-1918 гг. на Украине», «Материалы по истории крестьянского движения на Украине за годы империалистической войны», «Англо-французская оккупация на Украине», «История комбедов и комнезамов на Украине» и др.³⁷.

В связи с постановлением ЦК ВКП(б) о создании истории фабрик и заводов, архив приступил в 1931 году к подготовке сборника «История завода имени Январского восстания».

В 1932 г. Одесский крайархив был реорганизован в Одесский исторический архив при Облсполкоме³⁸, а Одесское городское архивное управление - в Одесское областное архивное управление. При этом все 447 фондов Городского архивного управления были переданы Одесскому историческому архиву³⁹. Его сотрудники приняли участие в работе по составлению «Истории фабрик и заводов», «Истории гражданской войны».

В 1932 г., впервые в Украине, Одесский областной исторический архив провел профессиональную практику студентов-историков⁴⁰.

В 1933 году специалисты архива подготовили 2 статьи, 2 выставки, 1 радиопередачу и сделали 7 докладов на предприятиях города; было составлено 850 тематических карточек⁴¹.

В 1934 году началась подготовка материалов по истории Одесского порта (А.А.Рябинин-Скляревский, Л.Г.Кангун)⁴², о франко-российских литературных и культурных связях, включая документы об Оноре Бальзаке для редакции «Литературного наследия»⁴³. В 1935 году в архиве работало 26 исследователей. Научным сотрудником А.А.Рябининым-Скляревским был составлен их список, с указанием фамилии имени и отчества, по заданию какой организации работали в читальном зале и тем исследований⁴⁴.

В 1938 г. все архивные учреждения были переведены в систему НКВД. В этом же году архивом опубликованы в прессе статьи «20 лет организации архивного дела в СССР», «К истории восстания на броненосце «Потемкин-Таврический», «Австро-немецкая оккупация на Украине в 1918 году», «Январцы в борьбе за власть советов»⁴⁵.

В 1939 году увидели свет следующие публикации архивных материалов: Ф. Смиров, «Из истории походного и боевого пути 51-й Перекопской стрелковой дивизии», «К двадцать первой годовщине смерти Урицкого», «Документы о созыве III съезда РСДРП»; Е. Мартыновский, «Письмо В. Шевченко градоначальнику Зеленому по поводу «Завещания» Т.Г.Шевченко»; А. Спарбер, «Как царские сатрапы преследовали произведения Т.Г.Шевченко», «Л.Н.Толстой и царская цензура»; И. Смирнов, «Из переписки Н.К.Крупской с Одесской парторганизацией», «Крах антантовской интервенции на Украине», «Красный флаг на французском флоте», «Рабочая молодежь при царизме», «Из революционного прошлого Одессы»; Г. Гитин «Антантовская интервенция на Украине. Революционный подвиг французских моряков», «Комсомол Одессы в революции», «Комсомол Одессы в годы гражданской войны и интервенции», «Восстание на броненосце «Потемкин»; А. Охотина, «О прошлом, которому нет возврата (к выборам в местные советы депутатов трудящихся)», «Маевки в царское время в Одессе»; А. Охотина, И. Смирнов, Г. Гитин, «Поучительный урок (к 20-летию освобождения Одессы от интервентов)»⁴⁶.

21 января 1939 г. архив был переименован в Одесский областной архив, а 7 апреля 1939 г. - в Одесский областной исторический архив⁴⁷. В этом году было опубликовано 9 статей, сделано 6 докладов и радиопередач, написано 4 обзора фондов⁴⁸.

В 1940 г. было опубликовано уже 16 статей, сделано 7 докладов, организована 1 выставка, написано 3 обзора фондов и были подготовлены к публикации документы на тему: «Революционное движение крестьянства после реформы в 60-х-70-х годах»⁴⁹.

С 1941 г. Одесский областной исторический архив стал именоваться Областным историческим архивом. На 1 января 1941 г. в нем хранилось 2467 фондов (878005 ед. хр.)⁵⁰ и все фонды были упорядочены.

Нападение гитлеровской Германии и её союзников на Советский Союз вынудило перестроить работу архивных учреждений на Одещине и направить ее на спасение документов. 4 июля 1941 г. в эвакуацию были отправлены первые два вагона с наиболее ценными архивными фондами. С этого дня, деятельность архива протекала в условиях военного времени вплоть до апреля 1944 года.

Подводя итог, следует отметить, что в 1920-х- 1940-х годах использование документальных материалов было одной из важнейших сфер деятельности одесского архива. Из положительных моментов следует отметить:

- разнообразие направлений, таких как: научная разработка фондов (тематическое выявление и описание комплексов документов); исполнение запросов, в том числе иностранных; статьи, выставки, радиопередачи (с 1931 г.), обзоры фондов; организация работы читального зала (с 1927 г.); архивная практика студентов (с 1932 г.); лекционная работа; сотрудничество в общественными организациями, участие в конференциях;

- введение в научный оборот значительного количества документов и издательская деятельность;

- использование архивных документов в практических целях для развития народного хозяйства;

- взаимодействие архивистов и ученых, которое заложило основы научного потенциала архива.

С другой стороны, архивное дело в эти годы отразило все противоречия и драматизм тоталитарной эпохи советского периода, наполненной репрессиями, голодоморами и страданиями миллионов людей. Архивы в этот период активно использовались государством как средство агитации и пропаганды советского строя, о чем свидетельствует тематика всех разработок и мероприятий Одесского архива. Репрессии 1920-х - 1930-х гг. нанесли непоправимый удар жизни отдельных людей - сотрудников архива и в целом - деятельности коллектива, отразившись и на научной работе архива: видные деятели архивной отрасли были физически или морально уничтожены, многие издательские проекты свернуты или приостановлены по идеологическим мотивам, всякая возможность международного сотрудничества прекратилась.

В целом, изучение традиций архивного дела в области использования документов дает не только основу для новых идей, но огромный уже наработанный материал для современных проектов.

¹ Государственный архив Одесской области (ГАОО). - Ф. Р-1142. - Оп. 1. - Д. 377. - Л. 1-46.

² ГАОО. - Ф. Р-150. - Оп. 1. - Д. 3. - Л. 25.

³ ГАОО. - Ф. Р-100. - Оп. 1. - Д. 7. - Л. 4; ф.Р.-150. - Оп. 1. - Д. 3. - Л. 71.

⁴ ГАОО. - Ф. Р.-100. - Оп. 1. - Д. 6. - Л. 127-128.

⁵ ГАОО. - Ф. Р.-100. - Оп. 1. - Д. 72. - Л. 26.

⁶ ГАОО. - Ф. Р.-100. - Оп. 1. - Д. 63. - Л. 83.

⁷ ГАОО. - Ф. Р.-1928. - Оп. 1. - Д. 6. - Л. 21.

⁸ ГАОО. - Ф. Р.-100. - Оп. 1. - Д. 63, л.7.

⁹ ГАОО. - Ф. Р.-100. - Оп. 1. - Д. 7. - Л. 14.

¹⁰ ГАОО. - Ф. Р.-100. - Оп. 1. - Д. 63. - Л. 7 об.

¹¹ ГАОО. - Ф. Р.-100. - Оп. 1. - Д. 64. - Л. 1, 9, 10, 12.

¹² ГАОО. - Ф. Р-100. - Оп. 1. - Д. 63. - Л. 11 об-13.

- 13 ГАОО. - Ф. Р.-100. - Оп. 1. - Д. 80. - Л. 128-129.
14 ГАОО. - Ф. Р.-100. - Оп. 1. - Д. 63. - Л. 13.
15 ГАОО. - Ф. Р.-100. - Оп. 1. - Д. 113. - Л. 26.
16 ГАОО. - Ф. Р.-100. - Оп. 1. - Д. 27. - Л. 48.
17 ГАОО. - Ф. Р.-100. - Оп. 1. - Д. 111. - Л. 31.
18 ГАОО. - Ф. Р.-100. - Оп. 1. - Д. 113. - Л. 15.
19 ГАОО. - Ф. Р.-37. - Оп. 1. - Д. 56. - Л. 22-23.
20 ГАОО. - Ф. Р.-37. - Оп. 1. - Д. 56. - Л. 3 об.-4, 9.
21 ГАОО. - Ф. Р.-100. - Оп. 1. - Д. 135. - Л. 8.
22 ГАОО. - Ф. Р.-100. - Оп. 1. - Д. 128. - Л. 5.
23 ГАОО. - Ф. Р.-100. - Оп. 1. - Д. 55. - Л. 62.
24 ГАОО. - Ф. Р.-36. - Оп. 1. - Д. 8. - Л. 3-4.
25 ГАОО. - Ф. Р.-37. - Оп. 1. - Д. 47. - Л. 18.
26 ГАОО. - Ф. Р.-36. - Оп. 1. - Д. 1. - Л. 5, 11.
27 ГАОО. - Ф. Р.-36. - Оп. 1. - Д. 32. - Л. 1.
28 ГАОО. - Ф. Р.-37. - Оп. 1. - Д. 9. - Л. 20.
29 ГАОО. - Ф. Р.-36. - Оп. 1. - Д. 1. - Л. 48-52.
30 ГАОО. - Ф. Р.-37. - Оп. 1. - Д. 56. - Л. 22.
31 ГАОО. - Ф. Р.-36. - Оп. 1. - Д. 48. - Л. 3-4.
32 ГАОО. - Ф. Р.-36. - Оп. 1. - Д. 26. - Л. 12; д. 32. - Л. 56.
33 ГАОО. - Ф. Р.-36. - Оп. 1. - Д. 11. - Л. 3-5.
34 ГАОО. - Ф. Р.-36. - Оп. 1. - Д. 28. - Л. 17.
35 ГАОО. - Ф. Р.-36. - Оп. 1. - Д. 28-30.
36 ГАОО. - Ф. Р.-36. - Оп. 1. - Д. 11. - Л. 21.
37 ГАОО. - Ф. Р.-36. - Оп. 1. - Д. 27, 36, 47.
38 ГАОО. - Ф. Р.-1142. - Оп. 1. - Д. 3. - Л. 1.
39 ГАОО. - Ф. Р.-1142. - Оп. 1. - Д. 3. - Л. 5.
40 ГАОО. - Ф. Р.-1142. - Оп. 1. - Д. 3. - Л. 4.
41 ГАОО. - Ф. Р.-1142. - Оп. 1. - Д. 15. - Л. 123.
42 ГАОО. - Ф. Р.-1142. - Оп. 1. - Д. 31. - Л. 7.
43 ГАОО. - Ф. Р.-1142. - Оп. 1. - Д. 31. - Л. 1, 10.
44 ГАОО. - Ф. Р.-1142. - Оп. 1. - Д. 31. - Л. 55-56.
45 ГАОО. - Ф. Р.-1142. - Оп. 1. - Д. 60. - Л. 3.
46 ГАОО. - Ф. Р.-1142. - Оп. 1. - Д. 76. - Л. 12-13.
47 ГАОО. - Ф. Р.-1142. - Оп. 1. - Д. 14. - Л. 16 об.
48 ГАОО. - Ф. Р.-1142. - Оп. 1. - Д. 61. - Л. 4-5.
49 ГАОО. - Ф. Р.-1142. - Оп. 1. - Д. 89. - Л. 12-19.
50 ГАОО. - Ф. Р.-1142. - Оп. 1. - Д. 89. - Л. 20.

Ірина Матяш (Київ, Україна)

ДИПЛОМАТИЧНІ АРХІВИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ: ПРОБЛЕМА РЕКОНСТРУКЦІЇ

Поняття «дипломатичний архів» у міжнародній практиці прийнято розуміти як «сукупність документованої інформації, утвореної в діяльності відомства закордонних справ та його закордонних представництв»¹. Тобто, дефініція містить погляд на дипломатичні архіви як зібрання документів офіційного походження, пов'язаних із діяльністю головного органу в системі центральних органів виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері зовнішніх зносин, що здійснює свої повноваження безпосередньо та через закордонні дипломатичні представництва, консульські установи, постійні представництва при міжнародних організаціях². Йдеться про проекти та оригінали текстів міжнародних угод, дипломатичне листування, внутрішньовідомчі документи.

Саме такі документи виявлено археологами в різних країнах серед залишків праархівів. «З незапам'ятних часів у всіх народів, що досягли вже певного ступеня розвитку, існували схованки стародавніх актів офіційного походження», - наголошував видатний український архівіст В.О.Романовський³. Сенсаційними знахідками було свого часу дипломатичне листування правителів найвизначніших царств стародавньої Месопотамії - останнього царя Марі Зимлірима та вавилонського царя Хаммурапі, правителів Еталу, Ларси, Ешнунни, виявлені в царському архіві міста Марі на Середньому Єфраті, де збереглося понад 30 000 клинописних документів⁴; дипломатичне листування фараонів XVIII династії - Аменхотепа III та його сина Ехнатона (Аменхотепа IV) із сирійськими і палестинськими князями та вавилонськими і митаннійськими царями, угода єгипетського фараона Рамзеса II з царем хеттів Хаттушилем III, укладена 1296 р. до н. е. в Палестині⁵) із Тель(Ель)-Амарнського архіву, виявлені під час розкопок 1885-1888 рр. на правому березі Нілу, в колишній Амарні (Тель/Ель-Амарні), на місці резиденції фараона; архів хетського царя Суппіліліуми в Каппадокії - 20 000 табличок, виявлених на початку XX ст. під час розкопок палацового архіву міста Хаттушаш (столиці держави хетів)⁶ поблизу турецького селища Богаз-Кьой, неподалік сучасної Анкари; дипломатичний архів давньоримських жреців-феціалів, що виконували важливі функції в процедурах, пов'язаних із міжнародними зносинами, а згодом складали і зберігали міжнародні угоди, що зберігався у храмі богині вірності Фідес на Капітолії, а після пожежі 88 р. н. е.⁷ оригінали угод Риму з іноземними державами було перенесено до храму Сатурна, неподалік приміщення Сенату. Ці знахідки можна вважати першими дипломатичними архівами. Тобто, дипломатичні архіви належали до найдавніших зібрань документів, що становили найбільші цінності держави і зберігалися в особливих умовах.

Відтоді дипломатичним архівам завжди надавали виключного значення. Згідно з Віденською конвенцією про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р., архіви і документи закордонних представництв є «недоторканими в будь-який час незалежно від їх місця розташування» (ст. 24), так само як і офіційне дипломатичне листування, пов'язане з виконанням дипломатичним представництвом своїх функцій (п. 2, ст. 27), та документи і кореспонденція дипломатичних агентів (п. 2, ст. 30) у сфері їхньої діяльності⁸. Закордонні представництва впорядковують свої документи і передають на подальше зберігання відповідно до вимог, прийнятих у тій чи іншій країні. «Центральні» дипломатичні архіви створено в різні часи. Вони функціонують у складі міністерств закордонних справ (чи відповідних органів виконавчої влади) або як самостійні архівні установи і мають чітко окреслені функції.

Так, у Франції ідею про створення Архіву закордонних справ було сформульовано наприкінці XVII ст. впливовим французьким дипломатом Шарлем Кольбером, маркізом де Круасі (Charles Colbert, marquis de Croissy). Втілював його ідею вже син - Жан-Батіст Кольбер, маркіз де Торсі (Jean-Baptiste Colbert, marquis de Torcy), який 1710 р. започаткував у Версалі, королівській резиденції, архів дипломатичного відомства. Тоді, згідно з указом Людовика XIV, на державне зберігання надійшли державні (в тому числі - дипломатичні) документи кардиналів Ришельє і Мазаріні, мемуари й хроніки герцога Луї де Рувуа Сен-Симона, листування послів тощо. Зі створенням Департаменту Національних архівів Франції відповідно до декрету Установчої асамблеї від 12 вересня 1790 р. Архів МЗС зберіг свою самостійність. Більше того його не торкнулося на деякий час положення загальної архівної реформи, проголошеної Декретом від 7 мессидора другого року республіки (25 червня 1794 р.), про запровадження принципу публічності архівів. Доступ до дипломатичних архівів мали лише дипломати. Для історичних досліджень їх відкрили лише 1830 року зусиллями відомого французького історика, члена французької академії Франсуа-Огюста Міньє (François-Auguste Mignet), який розпочав тоді свою роботу на посаді директора Архіву Міністерства закордонних справ Франції, що тривала до 1848 р. Тоді-таки увесь архітектурний комплекс Версаля отримав статус музею. В сучасному зовнішньополітичному відомстві Франції (від 2009 р.) функціонує спеціальний департамент Дипломатичних архівів, у складі якого діють департамент архівів, загальний відділ і бібліотека. Йому підпорядковано також Дипломатичний архівний центр у Нанті, який зберігає колекції дипломатичних документів від XVII ст. Дипломатичні архіви Франції проводять активну наукову, евристичну, дослідницьку і виставкову діяльність.

Давню історію мають і дипломатичні архіви Росії, які ведуть свою історію від створення Московського архіву Колегії закордонних справ (1724 р.). Фонди спадкоємця цього архіву - Московського головного архіву Міністерства закордонних справ (1832-1920) та приєднаного до нього 1882 р. Державного давньосховища хартиї і рукописів склали частину фондів Російського державного архіву давніх актів, що функціонує в такому статусі від 1992 р. Документи зовнішньополітичного відомства сучасного періоду зберігаються також у спеціальному підрозділі Історико-архівного департаменту МЗС РФ.

1833 р. із ініціативи Державного секретаря США Л. Мак-Лейна та відповідно до рішення Президента США Е. Джексона в складі Державного департаменту в процесі його реорганізації з'явилися Бюро дипломатичних справ та Бюро консульських справ, завдання яких полягали в упорядкуванні документів зовнішньополітичної діяльності уряду США та дипломатичних установ, підготовці до ратифікації міжнародних договорів, реєстрації, індексуванні та зберіганні дипломатичного листування⁹. Згодом функції зберігання дипломатичних документів було закріплено за двома іншими підрозділами: Бюро архівів та бібліотеки (1882), де зберігалися міжнародні договори, дипломатичні ноти, документи Континентальних Конгресів, пов'язані з міжнародними відносинами та інші документи, утворені до 1870 р., та Бюро індексів і архівів (1894), куди надходило дипломатичне та консульське листування. Заходами цих бюро Державного департаменту було розпочато публікацію серій дипломатичних документів (мирних договорів, конвенцій, листування)¹⁰. Від 1934 р. документи Бюро архівів та бібліотеки передано на зберігання до Національного архіву США.

У жовтні 1991 р. при Офісі історика в Державному департаменті було створено Консультативний комітет з історичної дипломатичної документації в складі 9 членів (історики, політологи, архівісти, юристи-міжнародники), 6 із яких - представники професійних організацій: Американської історичної асоціації, Американської асоціації політичних наук, Товариства американських архівістів, Американського товариства міжнародного права, Товариства істориків міжнародних відносин США; 3 («великі») - відомі в галузі міжнародних відносин учені. Історик Державного департаменту працює як виконавчий секретар Комітету, який збирається щонайменше чотири рази на рік. Консультативний комітет розглядає звіти, розробляє рекомендації в сфері своєї компетенції, консулює з усіх аспектів процедури розсекречування дипломатичних документів, дає рекомендації історичному Державному департаменту щодо відбору документів для публікації.

Документи німецької дипломатії від 1867 року, а також міжнародні договори Федеративної Республіки та її юридичних попередників зберігає Політичний архів МЗС ФРН. Політичний архів має статус державного архіву, який надає вільний доступ до документів, окрім підрозділів зовнішньополітичного відомства, для історичних досліджень, у тому числі розташовуючи довідкову інформацію на веб-сайті МЗС. Із метою сприяння поглибленню контактів із громадськістю МЗС регулярно проводить Дні відкритих із публічними архівними виставками, опубліковано «Біографічні відомості про Керівництво німецького зовнішньополітичного відомства 1871-1945».

У збереженні інституційної пам'яті полягає місія Архіву польської дипломатії, задекларована в його установчих документах. У фондах його секції «Міністри закордонних справ» зберігаються біографічні матеріали 39 колишніх керівників польської дипломатії за 1918-2014 рр., в секції «Штаб-квартири МЗС» - інформація про історію та зовнішній вигляд штаб-квартир МЗС і окремих установ за кордоном, відео документи фіксують традиції польської дипломатії. Архів є структурним підрозділом Бюро архівів і управління інформацією МЗС, до завдань якого належать участь у конференціях, співпраця з іншими архівами, пошук експонатів для організації виставок, що є одним із найцікавіших способів репрезентації історії польської зовнішньої служби. Стимулом історичних досліджень у сфері історії зовнішньополітичної служби є Конкурс на кращу публікацію про історію польської дипломатії і зовнішньої політики Польщі з призовим фондом у 15 тисяч злотих, який щорічно від 2013 р. оголошує Міністр закордонних справ Польщі.

У МЗС Італії Відділ історичної дипломатичної документації та архів після реорганізації центрального апарату 2010 р. включено до складу Відділу аналізу, планування та історичної дипломатичної документації, що займається аналізом та дослідженням з питань та перспектив

зовнішньої політики, що мають стратегічне значення для країни. Завдання Відділу історичної дипломатичної документації полягають у забезпеченні збереженості історичних документів, пов'язаних із зовнішньополітичною діяльністю, зберіганні оригіналів нечинних міжнародних документів, систематичному збиранні архівів з головного управління та закордоном, забезпеченні доступу до них у порядку, передбаченому чинним законодавством, публікація італійських дипломатичних документів, експозиційна діяльність та забезпечення функціонування бібліотеки. Історичний дипломатичний архів відповідає за зберігання та інвентаризацію історичних документів, утворених у діяльності центрального апарату міністерства та дипломатичних і консульських представництв за кордоном, а також забезпечує доступ до архівної інформації. В архіві зберігаються документи від початку XVIII ст.: місії Сардинії у Відні (1707-1859); місії Сардинії в Парижі, Берні, Гаазі та Мадриді (1718-1861); місії в Лондоні (1730-1860); місії та консульства Королівства Сардинії в Росії (1783-1861); місії та консульства Великого герцогства Тоскани в Римі (1737-1861); державного секретаря закордонних справ королівства Сардинії (1799-1861); консульства великого герцогства Тоскани в Римі (1817-1853) тощо.

Переважно дипломатичні архіви є структурними підрозділами зовнішньополітичних відомств, які зберігають історичні і сучасні фонди або лише сучасні (в тому числі від другої половини XX ст.). У другому випадку історичні дипломатичні архіви зберігаються в «неспеціалізованих» архівах і не становлять цілісного комплексу з «сучасними». Така ситуація склалася і в Україні. Галузевий державний архів МЗС України є структурним підрозділом (відділом) МЗС і функціонує в такому статусі від квітня 2004 р., успадкувавши свої функції і завдання від Архіву МЗС УРСР (1951-1993) та Історико-архівного управління МЗС України (1993-2004). ГДА МЗС України зберігає дипломатичні документи від 1945 р., а документи, що утворилися в діяльності органів української дипломатичної служби на перших етапах її формування розпорошені в різних фондах та колекціях державних архівів і приватних документальних зібрань в Україні та за кордоном. Відтак постає проблема з'ясування місць зберігання українських дипломатичних архівів та реконструкції їх складу і змісту.

Значна частина документів перших українських дипломатичних установ доби визвольних змагань 1917-1921 рр. після тривалої європейської одиссеї повернулися в Київ у складі української частини так званого «Празького Російського Архіву», переданого чехословацьким урядом УРСР згідно з «дарчим актом» від 30 серпня 1945 р. Історія передавання празьких архівів достатньо досліджена українськими і зарубіжними науковцями¹¹. Ці архіви зберігаються нині в ЦДАВО України та ЦДАГО України й відкриті для наукових пошуків. Документи, які можна вважати такими, що належать до дипломатичних архівів, зберігаються в фонді графа М. Тишкевича у ЦДАЛ України, надходять у оригіналах чи копіях до ЦДАЗУ, бібліотек національних університетів «Києво-Могилянська академія» та «Острозька академія» та інших українських установ пам'яті. Крім того, велика частина українських дипломатичних документів залишилися за межами України й нині перебуває в складі фондів державних та недержавних архівних установ або в приватних колекціях.

Найбільше дипломатичних документів було зібрано в Музеї визвольної боротьби України в Празі (1925-1948 рр.), фонди якого частково повернулися в Україну, а частково залишилися у фондах Державного архіву Чеської Республіки (Narodni archive Ceske Republiky, f. Ukrajinske museum, Praha, (1659) 1925-1948) та Слов'янської бібліотеки Національної бібліотеки Чеської Республіки. Під час діяльності МВБУ, що відбувалася в надзвичайно складних умовах, його архівні фонди формувалися переважно з приватних колекцій і документів дипломатичних та інших державних установ, що припинили своє існування й не мали перспектив повернутися на рідну землю, де більшовики встановлювали свою владу в усіх сферах. На потребі підготовки упорядкування документів установ ЗУНР і можливості подальшого передавання їх до МВБУ наголошував громадсько-політичний діяч, дипломат Андрій Жук. У листі до президента ЗУНР Є. Петрушевича 14 березня 1924 р. він сформулював цю проблему, вбачаючи в діяльності ліквідаційної комісії установ ЗУНР істотний недолік - недостатню увагу до документів цих установ. Звертаючи увагу президента на те, що справа створення «Товариства Музей-Архів» «продумана широко і солідно та є всяка впевненість, що з сеї інституції вийде те, що нам тепер треба на еміграції - утворення українського Раперсвілю»¹²,

А.Жук пропонував «як держатель архівних і музеальних річей» доручити впорядкування документів «Державного архіву ЗУНР» відповідальній особі із подальшим переданням цього архіву до МВБУ. Проте, ідея видатного громадського діяча не знайшла завершеного втілення. Багато документів дипломатичної служби ЗУНР зберігаються в архівних зібраннях країн Європи та Північної Америки. З огляду на реальну загрозу фондам музею ще від кінця 1920-х рр. велися гострі дискусії про місце розташування цієї інституції та потребу перенесення її на північноамериканський континент.

Каленик Лисюк пропонував профінансувати спорудження будинку для фондів МВБУ в Швейцарії, вивезти матеріали музею до Франції або Великої Британії¹³. Михайло Єремійв висловлювався за створення Женевської філії МВБУ. «Мій добірок майже нікому невідомий, він є немалий, - писав колишній дипломат 16 липня 1946 р. до керівництва МВБУ. - 40 томів бюлетеню¹⁴, десятка півтора брошурок і тисячі артикулів на всіх європейських мовах; не кажучи вже про переклади, вистави, концерти, фото-архіви і т. і. ... думаю, що цей матеріал міг би скласти основу тутешньої філії і що можна було б направляти матеріал поки що сюди з тих країв з якими Вам важко комунікувати. Я подбаю не лише про приміщення а і про упорядкування, але з одинокою умовою, щоб Ви мене офіційно зробили Вашим кореспондентом та завідувачем Вашою філією»¹⁵. Очевидно, на етапі переговорів, М.Єремійв не хотів розкривати повністю склад свого документального зібрання, що було одним із найцінніших серед збірок української еміграції і містило як документи дипломатичних місій, інформаційних бюро, так і документи особового походження видатних дипломатів доби визвольних змагань 1917-1921 рр. Далі впродовж усього життя він намагався одноосібно чи в співпраці з іншими українськими емігрантами створити на базі власного зібрання український (чи навіть слов'янський) архівний чи архівно-бібліотечний центр і відкритим доступом для дослідників.

1944 р. у Вінніпегу розпочав свою діяльність Осередок української культури і освіти із архівом-музеєм у своєму складі. Тут знайшли осідок документальні зібрання колишніх українських дипломатів: Івана Боберського, Андрія Ливицького, Миколи Мандрики, Євгена Онацького, Володимира Сікевича, Євгена Слабченка, дипломатичні документи УНР та ЗУНР тощо. Згодом Український національний музей у каліфорнійському Онтаріо заснував Каленик Лисюк, позиціонуючи його як спадкоємця МВБУ. Загалом у другій половині ХХ ст. у США та Канаді було створено низку архівів-музеїв, до яких на схилі земного життя колишні українські дипломати передавали свої збірки. Добровільні документальні пожертви, на відміну від способу формування фондів МВБУ в Празі, залишалися основним способом комплектування архівів-музеїв на чужині. Головна споника документальних пожертв полягала в сподіванні на збереження документів та можливість запровадження інформації, що містилася в них, до наукового обігу. Це було надзвичайно важливо для власників переданих колекцій, котрі мріяли про повернення на рідну землю якщо не власних зібрань, то хоча б згадки про них. Відповідно потрапляли до архівів також і документи офіційного походження, оскільки серед українських емігрантів були державні службовці різних рангів (від міністрів до працівників канцелярій) міністерств та відомств УНР, які свого часу вивезли ці документи, та дипломати, котрі зберегли у власних колекція документи дипломатичних місій. Більша частина таких фондів залишилася в тих країнах, де було завершено їх формування. Менша - за різних обставин повернулася в Україну. Документи офіційного і особового походження, які залишилися за межами України, зберігають колосальний джерельний потенціал для вивчення історії міжнародних відносин та персоналій видатних дипломатів. Їх можна умовно назвати «Дипломатичний архів української еміграції». Він потребує спеціального вивчення як з точки зору складу і змісту документів та джерельного потенціалу щодо дослідження історії розвитку міжнародних відносин України, персоналій видатних дипломатів та історії дипломатії, так і з точки зору можливості повернення цих документів в Україну.

Складовою «Дипломатичного архіву української еміграції» є Світова збірка україніки та Дипломатичний архів Євгена Слабченка, збирання яких він розпочав наприкінці 1950-х років. Саме Є. Слабченко першим серед власників документальних зібрань запровадив термін «дипломатичний архів», розуміючи його ширше, ніж нині прийнято в міжнародній практиці: як колекцію документів, що утворилися в діяльності дипломатичних установ, особистих документів дипломатів тощо. Колекціонер розшукував і включав до складу своєї колекції

як оригінали та копії міжнародних угод, офіційних документів, утворених у діяльності дипломатичних представництв, так і особисті документи дипломатичних працівників, їхні документальні колекції, мапи та фотодокументи різних часів, друковані матеріали та газетні витинки на теми міжнародних відносин та дипломатії. Такі підходи до формування документальних зібрань були типовими серед українських емігрантів і водночас закладали проблему датування документів, оскільки до колекцій часто включалися газетні витинки без дати і назви видання, недатовані документи, неатрибутовані фото.

Під час формування «збірки і архіву» найтісніший зв'язок Є. Слабченко підтримував із відомим українцями, колишніми дипломатами, - власниками великих документальних зібрань: Михайлом Єремїєвим та Євгеном Бачинським (попри напружені особисті стосунки між ними) та планував об'єднати всі зібрання для створення української музейно-архівної установи на чужині. Її перлинами, з погляду Є. Слабченка, мали б бути придбані ним збірка капітана Святослава Шрамченка, українська бібліотека роду Кочубеїв (як уважав колекціонер, «бібліотеку князя М.М.Кочубея»), бібліотека та архів директора Вілла-Франкської зоологічної станції Григорія Трегубова, матеріали Михайла Токаржевського-Карашевича про дипломатичну діяльність; архів дипломатичних нот, переданий вдовою дипломата, яка наполягала на анонімності документальної пожертви; особисті документи українських дипломатів. Для популяризації своєї ідеї невтомний збирач систематично подавав інформацію про нові надходження до збірки в пресу, та на пораду М. Єремїєва, заснував ще й «Вісті Збірки». В квітні 1964 р. у складі Збірки і Дипломатичного архіву налічувалося 4 780 позицій. Архів мав 5 700 вирізок про Україну, Київ, 359 мап України, 240 фотографій тощо.

«Архів Слабченка», що містив унікальні джерела з історії української дипломатії періоду її становлення за доби УНР та Української держави, в майбутньому, за задумом власника, мав потрапити в Україну. У березні 1963 р. (незадовго до раптової смерті), як щирий патріот України, колекціонер наголошував: «збірка Української і мій архів будуть перевезені в Швейцарію і я вже дістав гарантію від швейцарських офіційних чинників, що збірка і архів будуть передані лише в розпорядження Уряду Суверенної України»¹⁶.

Однак доля цього документального зібрання повторила історію багатьох документальних скарбів, які досі, всупереч мріям їхніх утворювачів (Євгена Бачинського, Михайла Єремїєва, Андрія Жука, Івана Огієнка, Яна Токаржевського-Карашевича та ін.), не знайшли шляху на батьківщину. Архів Євгена Слабченка перебуває нині в приватній власності у Франції. Далеко за межами України зберігаються також великі документальні колекції Євгена Бачинського, Володимира Винниченка, Дмитра Донцова, Михайла Єремїєва, Андрія Жука, Євгена Онацького, Яна Токаржевського-Карашевича та ін. Значні зусилля щодо забезпечення збереженості таких колекцій зробили архівні та музейні установи Канади та США. В американських та канадських архівах зберігаються документи Міністерств закордонних справ УНР, Української Держави, ЗУНР та підпорядкованих їм дипломатичних установ: Надзвичайних дипломатичних місій УНР в Італії, Австрії, Угорщині, Німеччині, Швейцарії, Румунії, США; Дипломатичних представництв ЗУНР у США та ін. Важливі дипломатичні документи містять зібрання особового походження. Наприклад, у фонді Михайла Єремїєва в Бібліотеці та архівах Канади відкриті документи НДМ УНР в Франції, Італії, Швейцарії, інформаційні бюлетені, що видавалися дипломатичними місіями, повне зібрання бюлетеню «Офініор», листування з колишніми українськими дипломатами (Дмитром Дорошенком, Микитою Мандрикою, Аркадієм Марголіним, Володимиром Сікевичем, Яном Токаржевським-Карашевичем, Михайлом Тишкевичем та ін.), документи родини Андрія Чехівського тощо. Джерела до історії української дипломатії містить документальне зібрання Євгена Бачинського в Бібліотеці Карлтонського університету в Оттаві. В архіві Наукового товариства імені Шевченка у Нью-Йорку зберігаються фонди Айтала Вітошинського, Яна Токаржевського-Карашевича, збірка документів з Паризької мирної конференції 1919-1920 рр.

Документи, утворені в діяльності українських дипломатичних установ збереглися також у фондах Центрального військового архіву (Centralne Archiwum Wojskowe im. mjr Bolesława Waligóru) у Варшаві. Зокрема, в першому відділі архіву «Архівні документи за 1908-1939 рр.» відкрито дипломатичне листування уряду УНР з посольствами в Латвії, Фінляндії, Туреччині, Німеччині, Румунії, Бельгії, Чехо-Словаччині; документи, що відтворюють діяльність

Уряду УНР в екзилі щодо об'єднання української діаспори в міжвоєнний період, звіти про фінансування дипломатичних представництв УНР у інших державах, інформація про діяльність Українського наукового інституту тощо.

Очевидно, що це лише приклади, які показують розпорошеність «Дипломатичного архіву української еміграції». Такі документи зберігаються в архівах різних країн світу. Документи, які залишилися за межами України, мають колосальний джерельний потенціал для вивчення історії міжнародних відносин та персоналій видатних дипломатів. Відтак актуальним завданням є реконструкція «Дипломатичного архіву української еміграції», яка сприятиме глибшому вивченню історії української дипломатії та формуванню її репрезентативної джерельної бази, тим самим - заповненню лакуни в архівних інформаційних ресурсах, що утворилася внаслідок переміщення значних документальних масивів через виїзд державних службовців УНР та неможливість їх повернення в Україну після припинення діяльності дипломатичних місій. У зв'язку з тим, що документи зберігаються в державних архівах і є власністю тієї країни, де зберігаються, питання про повернення таких зібрань в Україну потребує офіційних домовленостей на державному рівні або створення цифрових копій. Ще більшу проблему складає виявлення та описування документів, які перебувають у приватній власності. Однак, на першому етапі видається логічним проведення робіт із виявлення дипломатичних документів в українських архівних зібраннях за кордоном та укладання електронного реєстру «Дипломатичного архіву української еміграції». Тим більше, що багато зарубіжних архівів проводять активну роботу з оцифрування своїх зібрань і тим самим значно розширюють доступ до архівної інформації, що міститься в них. Створення такого реєстру відкриє дорогу подальшим дослідженням у цій сфері.

¹ Матвієнко В.М., Гайдуков Л.Ф. Архіви дипломатичні //Українська дипломатична енциклопедія. У 2-х т. Т. 1. - К.: Знання України, 2004. - С. 81-82.

² Див.: Закон України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики»// ВВР. - 2010. - № 40, ст. 527; зі змінами - ВВР. - 2015. - № 4, ст.13; Закон України «Про дипломатичну службу»// ВВР. - 2002. - № 5, ст. 29; зі змінами - ВВР. - 2014. - № 20-21, ст.745.

³ Романовський В. Нариси з архівознавства: Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. - Харків, 1927. - С. 8.

⁴ Зінченко А. Історія дипломатії: від давнини до нового часу. Навч. посібник. - Вид. 2-е, доповнене. - К.: Проза, 2005. - С. 31.

⁵ Церетели Г.В. Архивы классической древности (Греция и Рим)// История архивного дела в классической древности, в Западной Европе и на мусульманском Востоке: лекции, читанные слушателям Архивных Курсов при Петроградском Археологическом Институте в 1918 году - С.-Пб, 1919. - С. 32.

⁶ Бржостовская Н.В. Архивы и архивное дело в зарубежных странах (история и современная организация): Учебное пособие. - М., 1971. - С. 12.

⁷ Маяковский И.Л. Архивы и архивное дело в иностранных государствах. Вып. 1: Архивы и архивное дело в рабовладельческих государствах древности и в эпоху феодализма: пособие для студентов Московского государственного историко-архивного института. - М., 1959. - С. 44.

⁸ Див.: Про ратифікацію Віденської конвенції про дипломатичні зносини: Указ Президії Верховної Ради Української РСР // ВВР. - 1964. - № 13, ст. 199.

⁹ Див.: Левченко Л.Л. Архіви і архівна справа Сполучених Штатів Америки: історія та організація. - Миколаїв: Іліон, 2013. - С. 306.

¹⁰ Там само. - С. 310.

¹¹ Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси. - К., 2005. - 160 с.; Боряк Т. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945-2010). - Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2011. - 544 с.; Палієнко Марина. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). - К.: Темпора, 2008. - 688 с.; та ін.

¹² Бібліотека і архіви Канади, Andry Zhuk fonds, R2297-0-3-E, vol.24, pl.6.

¹³ Мушинка М. Вказ. праця. - С. 81.

¹⁴ *Йдеться про бюлетень «Офініор», який редагував М.Єремійв.*

¹⁵ ЦДАГО України. - Ф. 269. - Оп. 1. - Спр. 463. - Арк. 56.

¹⁶ Листування Євгена Деслава /Упор., вступна стаття й коментар о. Юрія Мицика. - К., 2009. - С. 124.

Лілія Мельниченко (Одесса, Україна)

ЛИЧНЫЕ СОБРАНИЯ ОДЕССИТОВ - ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК ФОРМИРОВАНИЯ ПИСАТЕЛЬСКИХ ФОНДОВ В ОДЕССКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ МУЗЕЕ

При комплектовании фондов Одесского литературного музея главное внимание уделяется материалам, находящимся в личных архивах писателей. Такие архивы, как правило, состоят из разных материалов, включающих личные библиотеки, семейные архивы и документы. Особую ценность представляют рукописи писателей, фотодокументы и творческая переписка.

При изучении того или иного писательского архива приходится учитывать, что большая его часть, как правило, передается в музей родственниками писателя после его смерти. А это влечет за собой определенную проблему - невозможность полной атрибуции материалов. В таких случаях достаточно проблематично установить точную дату написания произведения, если оно не было опубликовано, расшифровать записные книжки и фотографии, если они не надписаны и т.д. И вот здесь, зачастую на помощь приходят материалы, поступившие в музей из других источников, а именно из личных архивов людей с писательским трудом не связанных. Это могут быть знакомые или коллеги, исследователи или коллекционеры, или, наконец, поклонники его творчества. Кроме того, данные коллекции существенно пополняют и дополняют писательские архивы. А иногда, выступают, чуть ли, не единственными носителями информации о писателе.

Музей всегда интересовался такими архивами, но с определенными ограничениями. Эти ограничения существовали в советский период нашей истории и касались «советской литературы». В то время была четкая установка - писателем считался только член Союза писателей СССР и поэтому в музей могли быть представлены официально признанные литераторы. Но... Как в любых правилах могут быть исключения, так и в этом случае они тоже существовали. Самым ярким примером такого исключения из правил может служить случай с Михаилом Жванецким. Несмотря на то, что он являлся членом Союза писателей с 1978 года и с этого же года начал создаваться наш музей (открыт в 1984 г.) имя М. Жванецкого не было представлено ни в фондах музея, ни в экспозиции. Только с началом «перестройки» мы начали собирать и экспонировать произведения писателей, которые не воспевали существующий строй и посему не были обласканы той властью¹.

Начиная с 1987 года, преодолевая вполне обоснованное недоверие, основанное на прежней политике формирования фондов, в музей потекли «ручейки» в виде отдельных экспонатов из личных коллекций одесситов. Понадобилось несколько лет упорной работы с потенциальными дарителями, чтобы они согласились передавать свои коллекции музею. По своему содержанию, по количественной и качественной составляющим эти коллекции очень разнятся. Но каждая из них содержит уникальные материалы, так называемые «золотые слитки» в песке тиражированных изданий.

Если говорить о количестве материалов в личных собраниях, то на первом месте находится коллекция известного литературоведа Андрея Владимировича Недзведского. Она кардинально отличается от писательских архивов, так как непосредственно архив самого писателя, занимает лишь десятую часть всего собрания, а остальная часть посвящена культурной истории Одессы и Украины. Андрей Владимирович начал передавать свою коллекцию в 1982 году, а после его смерти эту работу продолжила дочь - Наталья Владимировна Литовченко. Коллекция, состоящая в основном из газет и газетных вырезок 1910-1980-х гг., журналов, рукописей, машинописей, писем и документов насчитывает более десяти тысяч единиц. В 1930-е годы он сотрудничал со многими газетами в Украине, принимал активное участие в рабселькоровском движении, о чем свидетельствует внушительная часть коллекции. В годы Второй мировой войны находился в оккупированной Одессе, так как по семейным обстоятельствам не мог покинуть город. Этот период жизни представлен и в его собрании, и в книге «Одесская тетрадь» (Одесса, 2001), подготовленной к печати его дочерью Натальей Владимировной. После войны преподавал в Одесском университете имени И.И.Мечникова, что также нашло отражение в его архиве. Что касается библиотеки, то музей получил

небольшую, но очень ценную ее часть, включая подборку шевченкианы, которую Андрей Недзведский собирал всю жизнь. Процесс передачи архива растянулся на 30 лет и, как это обычно бывает, самые ценные экспонаты мы получили в конце. Архив настолько объемный и содержательный, что его изучение и оформление продолжается по сегодняшний день.

Второй по количеству материалов можно назвать коллекцию Нины Кузьминичны Никишевой. Я начала с ней сотрудничать в 1987 году готовя выставку «Владимир Высоцкий - актер, поэт, певец», посвященную его к 50-летию. Выставка была открыта в январе 1988 г. и большая часть экспонатов на ней была из коллекции Нины Кузьминичны. Эта выставка никогда бы не открылась, если бы не «перестройка». Причина та же, как в случае с Михаилом Жванецким, но усугублялась еще и тем, что Владимир Высоцкий не являлся членом Союза писателей СССР. Именно поэтому к моменту создания выставки в нашем музее не было ни одного экспоната, связанного с его творчеством. В поисках материалов для выставки я вышла на Нину Кузьминичну, которая в 1970-е годы работала главным бухгалтером Одесской киностудии. Однако не этот факт в ее биографии послужил толчком для сбора информации о Высоцком. Интерес к его творчеству появился еще в 1960-е годы, когда она услышала его песни, которые распространялись в записях на магнитофонной ленте. Начало коллекции положили магнитофонные бобины с его песнями, а затем начался поиск другой информации о нем, к слову сказать, очень скудной. О Высоцком писали не очень часто, именно поэтому в ее коллекции много вырезок из газет с телепрограммами, где указывались фильмы с его участием, а также рецензии на фильмы и спектакли. Причем, это были не только одесские и центральные газеты, она выписывала газеты со всего Советского Союза. Со временем коллекция пополнялась афишами спектаклей и кинофильмов с его участием, театральными программками, пластинками и, конечно же, фотографиями. Коллекция фотографий разноплановая, но преимущественно это рабочие моменты съемок и сцены из кинофильмов, в которых он снимался. Интересно, что Нина Кузьминична собирала не только то, что напрямую было связано с Высоцким, но и, так называемые, сопутствующие материалы. Книжки, публикации и документы о людях, с которыми он работал и дружил.

Неоднократно к ней обращались за консультациями при подготовке публикаций и изданий о творчестве В.Высоцкого. Материалы из ее коллекции использовались в фильмах, посвященных его жизни и творчеству. А в период создания музея Высоцкого в Москве (открылся в 1992 г.) Нина Кузьминична получила предложение от руководства музея передать коллекцию им. Такие же переговоры вел с ней и наш музей. Что повлияло на ее решение неизвестно, но в 1991 году Нина Кузьминична начала передавать свой архив нашему музею. Процесс передачи длился 10 лет и за это время музей получил более трех тысяч единиц. К большому сожалению, Нина Кузьминична скоропостижно скончалась, о чем мы узнали не сразу. Контакт с ее семьей у нас не было, и какова судьба оставшейся части архива нам неизвестно.

Сегодня наш музей является хранителем большой коллекции экспонатов о Владимире Высоцком, состоящий в основном из архива Нины Кузьминичны Никишевой. Эту коллекцию дополнили материалы из семейного архива давнего друга Высоцкого - капитана дальнего плавания Анатолия Григорьевича Гарагули. В его семье хранились материалы, связанные с именем Высоцкого, часть из которых он согласился передать музею. Как говорится «мал золотник - да дорог». Всего несколько десятков единиц, но каких... Рукописи, редкие фотографии и документы, и наконец, гитара Анатолия Гарагули с автографами Высоцкого, режиссеров Андрея Тарковского и Петра Тодоровского, композиторов Яна Френкеля и Микаэла Таривердиева, и других известных деятелей культуры. Иногда рядом с автографом указаны даты, что серьезно помогает в исследовательской работе.

У любой коллекции поступившей в музей есть своя история и каждая из них по-своему интересная. За тридцать лет работы в музее у меня накопилось много разных историй, но я хочу остановиться на одной. Это история о том, как материалы из архива Анатолия Гарагули оказались в нашем музее. И начать нужно с того, что, еще готовясь к юбилейной выставке Владимира Высоцкого в 1988 году, я разыскивала людей, которые обладали интересными материалами о Высоцком. В моем списке был и Анатолий Гарагуля. Мне удалось с ним связаться, но встреча не состоялась. Сначала этому помешало состояние его здоровья, и он предложил связаться с ним попозже. Спустя какое-то время я вновь ему позвонила, и опять

что-то помешало нашей встрече. Выставка была открыта без его материалов, а после ее закрытия мы начали активный сбор материалов о Высоцком для формирования коллекции в музейных фондах. Я не теряла Анатолия Гарагулю из вида и время от времени ему звонила. Он ни разу категорично не отказывался от встречи, но по его ответам я понимала, что он с опаской относится к любым новым контактам. Мое предположение подтвердилось уже при личной встрече. Как оказалось, я была не единственным «охотником» за его архивом. Желających было много, особенно из Москвы, и он всем отказывал. Но, в конце концов, наша встреча все-таки состоялась и помогла мне в этом... Марина Влади.

Осенью 1995 года в Одессе она снималась в каком-то иностранном кинофильме. Узнав об этом, мы с ней связались и пригласили посетить музей. Встретиться со всемирно известной актрисой, вдовой Владимира Высоцкого и узнать из первых уст ответы на множество вопросов, которые уже накопились у меня к тому времени - казалось нереальным. Но выяснилось, что она слышала о нашем музее и с радостью его посетит. Мы встретили ее, показали экспозицию, а потом пригласили на чай. Во время чаепития я рассказала ей о безрезультатных звонках к Анатолию Гарагуле, одному из немногих друзей Владимира Высоцкого в Одессе. На что она ответила, что как - раз на следующий день приглашена к нему в гости и замолвит за меня слово. И, представьте, мировая знаменитость Марина Влади не только не забыла о своем обещании и рассказала Анатолию Гарагуле о посещении музея и дала нам, как я понимаю, положительную рекомендацию, но позвонила мне и сообщила, что Гарагуля готов со мной встретиться и ждет моего звонка. Вот так, благодаря протекции Марины Влади наш музей, город и страна получили, пусть небольшой, но уникальный архив, свидетельствующий о пребывании Владимира Высоцкого в Одессе.

Еще одним примером, подтверждающим то, что при комплектовании писательских фондов часто помогают архивы и коллекции других людей, может служить содержание личного архива А.П.Шнайдера, поступившего в музей в 1991 году. Александр Петрович - известный одесский журналист, писавший под псевдонимом Карп Полубаков, стоял у истоков рождения одесского КВНа и знаменитых «капустников» Одесского Дома актера. Кроме того, был драматургом, и достаточно успешным. Именно эта грань его деятельности, зафиксированная в личном архиве, существенно пополнила небольшую коллекцию музейных экспонатов одесского еврейского писателя Айзика Губермана.

Имя Айзика Шмулевича Губермана сегодня почти забыто. А в 1930-е годы он активно сотрудничал с театром Соломона Михоэлса - ГОСЕТОм. Во второй половине 1950-х, после возвращения из сталинских лагерей, его пьесы, написанные в соавторстве с Александром Шнайдером, с большим успехом шли на сценах многих театров Советского Союза. Во время ареста в декабре 1950 года его писательский архив был изъят и уничтожен органами НКВД, а после освобождения в 1956 году он прожил всего десять лет. Вот почему в фондах нашего музея хранилось очень мало материалов о творчестве этого писателя, и те поступали к нам с другими архивами. В том числе и с архивом Александра Шнайдера, который содержит материалы о совместной работе с Айзиком Губерманом. Афиши и программки спектаклей, рукописи и машинописи пьес, фотографии и документы существенно расширили возможности исследовательской работы о творчестве Айзика Губермана.

Как уже говорилось, музейная стратегия комплектования фондов начала меняться в годы «перестройки», но коренным образом изменилась в начале 1990-х годов. Появилась возможность исследовать темы репрессий и вынужденной эмиграции писателей, собирать и экспонировать материалы о писателях, ранее запрещенных. В так называемых «черных списках» было имя и нашего земляка М. Жванецкого, чьи произведения «издавались» в основном на магнитофонной ленте. Такое тиражирование произведений государство контролировать не могло. Что же касается книг, то ко времени описываемых событий у него было издано всего две.

В 1994 году - в юбилейный для Одессы год 200-летия - у Михаила Жванецкого тоже был юбилей. И, вполне естественно, что у нас возникла идея подготовить выставку, посвященную 60-летию любимого писателя. Сделать подарок Михаилу Жванецкому, одесситам и, конечно же, себе. Задача непростая, так как к тому времени Михаил Жванецкий уже более 20 лет не жил в Одессе. Все эти годы он работал сначала в Ленинграде, потом в Москве. В Одессе оставалась его мама Раиса Яковлевна и, как мы предполагали, его архив.

Встретиться с Раисой Яковлевной мне помогла давняя знакомая Михаила Михайловича, его помощница и секретарь Инга Семеновна Пашкова. У которой, как оказалось, тоже была коллекция материалов о писателе. Она же познакомила меня с Давидом Макаревским и Зиновием Аврутиным, с которыми Михаил Жванецкий вместе работал в студенческом театре Парнас-2. Каждый из них бережно хранил все документы, свидетельствующие о творческом пути сначала в студенческом театре, потом в КВНе и других театрах города. Это театральные афиши и программки различных спектаклей, рецензии и фотографии, рукописи и документы. С их согласия музей получил на временное хранение большую часть коллекций, благодаря чему была организована выставка «В Одессу нельзя не вернуться», посвященная юбилею Михаила Жванецкого.

Выставка получилась интересной. В качестве доказательства успеха выставки приведу слова Давида Макаревского, оставленные в книге отзывов: *«Дорогая Лиличка Мельниченко и Ваши соучастники. Я, первый «парнасовец» знавший об организации этой выставки, не мог себе представить, что это получится так трогательно, так красиво, так эстетично, так, так... Можно еще о многом говорить, но слова ни к чему. Нужны глаза! А глаза слезятся по хорошему. Целую Вас. 02.04.94. Давид Макаревский».*

После окончания выставки все полученные на временное хранение экспонаты нужно было вернуть. Такова была договоренность со всеми, кто давал их на выставку. И мы готовы были это сделать, но... Выставка настолько всем понравилась, что многие участники проекта решили передать свои архивы нашему музею. Самая большая, и по-своему уникальная коллекция оказалась у Инги Пашковой: редчайшие документы и фотографии, афиши и программки спектаклей, машинописи произведений и огромная подборка публикаций в прессе, и даже экземпляр первой, так и не изданной в Одессе книги «Как пройти на Дерибасовскую». Не менее уникальные материалы, хотя и в меньшем количестве, хранились в личном архиве Давида Макаревского. Прежде всего, это так называемые «летучие издания» - афиши и программки всех спектаклей театра «Парнас-2». Редкие фотографии «парнасцев», документы и периодические издания с рецензиями на спектакли оказались в архиве Зиновия Аврутина, который он оставил музею перед эмиграцией в США. Часть личного архива передали нам Татьяна Ильченко - вдова Виктора Ильченко, многолетнего партнера Романа Карцева на сцене и школьный друг Михаила Жванецкого - Аркадий Бортник, о котором он написал миниатюру «Аркадий и комар».

Благодаря Семену Лившину мы получили интересные фотографии и документы из архива журнала «Магазин», издававшегося в Москве под патронатом Жванецкого. С Лившин в прошлом одесский журналист в то время работал главным редактором этого журнала. Не остался в стороне и Олег Сташкевич, тоже одессит, а в те годы руководитель Московского театра миниатюр М.Жванецкого. Он передал музею интересные материалы из архива театра. Так, благодаря всем этим людям в музее сформировалась интересная и объемная коллекция экспонатов о жизни и творчестве нашего знаменитого земляка.

Только одному человеку мы вернули все экспонаты с выставки... - Михаилу Жванецкому. Возможно, она ему не понравилась? Нет, выставка понравилась, о чем он тоже написал в книге отзывов: *«Я так растроган! И счастлив! Главное - дожил, главное - увидел! И самое главное, живу дальше. Такой же красивый. Такой же умный. Такой же любимый. P.S. Чтобы написать эти слова «такой же» надо было увидеть эту выставку. Ваш экспонат Михаил Жванецкий. 1.VI.94 г.».* Как видим, даже назвал себя «экспонатом», тем не менее, все материалы, которые давал на выставку - забрал. Остался ли архив в Одессе или он увез его в Москву - мне не известно. Но за прошедшие 20 лет коллекция писателя все так же пополняется только из других источников.

Я привела лишь несколько примеров того, как, благодаря одесситам, музей формирует писательские фонды без участия личных архивов писателей. Получится ли такая коллекция исчерпывающе наполненной? Конечно, нет. Но то, что она будет разноплановой и неожиданно информативной - вне всяких сомнений.

¹ Общее название реформ и новой идеологии СССР, инициированное Генеральным секретарем ЦК КПСС М.С.Горбачевым в апреле 1985 года. Кардинальные реформы начались в январе 1987 года.

Микола Михайлуца (Одеса, Україна)

МАЛОВІДОМІ ДЖЕРЕЛА ІЗ ДАОО: НАКАЗ №89 ПРО РЕГЛАМЕНТАЦІЮ РЕЛІГІЙНИХ КУЛЬТІВ ТА РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ І ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЯ В РОКИ ОКУПАЦІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ («ТРАНСНІСТРІЯ» 1941-1944 рр.)

Історія православ'я на Півдні України неможлива без дослідження різнопланового джерельного пласту, який, як це не прикро, ще й досі залишається маловідомим для широкого загалу церковних істориків, краєзнавців, релігієзнавців. Архівосховища на Півдні України продовжують приховувати оригінальні документи, які здатні пролити світло на утаємничені сторінки нашої ще ненаписаної історії. Історична скарбниця ретроспективи релігійного життя в румунській зоні окупації - в губернаторстві «Трансністрія» відтепер поповниться віднайденим у сховищах Державного архіву Одеської області важливим документом - наказом губернатора професора Г. Алексяну за №89 від 28 вересня 1942 р.¹ Від імені маршала Румунії і головнокомандувача військами І. Антонеску цивільний губернатор Трансністрії, як зазначено у джерелі, на основі ввірених йому повноважень, наданих наказом № 1 від 19 серпня 1941 р. у Тигині (Бендерах), видав наказ «з приводу регламентації релігійних культів та релігійного життя» на території губернаторства. Наказ було надруковано і оприлюднено румунською, німецькою та російською мовами редакцією «Одесской газеты» 1 листопада 1942 року. Отже, спершу розглянемо текст самого наказу, а нижче нарисно окреслимо наслідки його реалізації на окупованих румунами теренах, так званої Трансністрії.

Стаття 1 зазначеного наказу констатувала «забезпечення визнаним релігіям свободу і покровительство, оскільки існування їх не торкається громадського порядку, моральності, безпеки і встановленого законного порядку». Наступна ж стаття 2 визначала саме ті релігії, що історично склалися у землях, які увійшли до територіальних меж губернаторства. Безпосередньо до переліку дозволених релігій було віднесено: православну, католицько-уніатську, католицьку, євангельсько-лютеранську, вірмено-григоріанську та магометанську конфесії. Усілякого роду релігійні секти категорично заборонялися. Визнання інших релігій, як передбачалося у статті 4, може бути передбачено лише з особистого розпорядження губернатора. До того ж, для отримання визнання необхідно було надати до відділу культів устав-доповідь, в якому необхідно було вказати число віруючих у місцевостях і повітах, релігійні і моральні принципи, систему організації, керівництво й адміністрацію.

Губернаторство через відділ культів мало здійснювати над релігійними організаціями право нагляду і контролю. Усі конфесії надають у обов'язковому порядку всілякі офіційні звіти і інформацію, яка вимагатиметься від них.

Жодний начальник того чи іншого культу за вибором і призначенням на основі статуту про їхню організацію не може бути призначений і діяти без дозволу губернаторства. Призначення інших членів причту здійснюється дирекцією культури, за поданням відповідних начальників за винятком членів православної місії, відряджених з ґара, тобто з Румунії.

Стаття 7 наголошувала на тому, що члени причту і керівні органи і служителі усякого виду культів або призначення мають бути не з тих, які понесли ганебне покарання, виключаючи покарання понесені священиками під час радянського режиму за їх релігійну діяльність. Ст. 8 наголошувала на тому, що «члени причту будь якого культу можуть здійснювати службу і релігійні обряди тільки серед віруючих відповідного культу». Щодо прав людини на віросповідання і вільного вибору релігійного волевиявлення ст. 9. зазначала: «Будь хто, досягнувши вісімнадцятирічного віку, може перейти від одного віросповідання до іншого, подавши у цьому випадку заяву начальникові громадянського стану, перебуваючи у супроводі двох повнолітніх свідків. Ця заява мала вивішуватися на дверях муніципалітету, а також у церквах або молитовних будинках обох культів. Через 30 днів після оприлюднення заяви, якщо заявник не відкликав свого прохання, начальник цивільного відділу здійснює в реєстрах відповідні записи і повідомляє про цей факт обом конфесіям.

Враховуючи ставлення до євреїв, ст. 10 даного наказу забороняла тимчасово, до нових розпоряджень, «переведення євреїв з іудейства до будь-якого визнаного віросповідання».

У статті 11 регламентувалося викладання релігії у школах - «Визнані віросповідання мають право викладати релігію учням своєї віри в суспільних (громадських) школах на основі діючих норм навчання», а стаття 12 визначала, що «релігійне благословення для актів громадянського стану є обов'язковим і відбувається тільки після здійснення них начальником громадянським станом».

На усій території «Трансністрії», як вимагала стаття 13, релігійні свята православної християнської церкви мали «дотримуватися тільки нового стилю Румунської православної церкви. Члени причту або віруючі православної церкви, які проводитимуть церковну службу або пропаганду на користь старого стилю, будуть вважатися небезпечними сектантами для громадської безпеки.

У статтях 14-й і 15-й заборонялося членам причту вимагати від віруючих платню за проведення служби. Однак, вони ж могли збирати засоби (кошти) від віруючих для будівництва чи ремонту церкви з дозволу губернаторства. Так само строго заборонялося членам культів вести серед віруючих агітацію усякого роду політичних ідей або релігійних доктрин (вчень), які торкалися громадського порядку, безпеки території й інтересів встановленого порядку. Кілька статей наказу №89 були присвячені існуванню, діяльності та поширенню впливу на населення з боку малих церков, які Румунська церква, як, власне й РПЦ, вважали сектантами. Так, стаття 16 визначала: «Усякого роду сектанти, які будуть розповсюджувати релігійні ідеї чи будуть агітувати будь яким чином (способом), - каратимуться виправним арештом від 1 до 5 років». Окрім того, молитовні будинки, а також рухоме і нерухоме майно і предмети культу цих сект або заборонених релігійних товариств підпадали під конфіскацію на користь губернаторства. У статті 17 йшлося про те, що особи, які заступатимуться, приховуватимуть, чи будь яким чином допомагатимуть і підтримуватимуть будь якого роду способами існуючі секти або заборонені релігійні товариства, каратимуться ув'язненням у табір від одного до 3 років. Стаття 18, як і попередня, також була репресивною: «Особи, які приймають або запишуть до свого середовища віруючих яку не будь особу, яка належить до іншого віросповідання без виконання формальностей передбачених статтею 9, караються ув'язненням від 1 до 3 місяців з відлученням від служби. Таке ж покарання застосовуватиметься і до членів причту, які порушуватимуть постанову ст. 8.

Статті 19-20 стосувалися діяльності священників визнаних культів, які порушують ст. 10 постанови (про переведення євреїв до інших конфесій), караються виправним ув'язненням від 1 до 3 років з відстороненням від служби, а священники, які здійснюватимуть або благословлятимуть здійснення обрядів раніше укладання актів громадянського стану, караються ув'язненням від 3-х місяців до 1 року. Стаття 21 визначала, що особи, які порушуватимуть ст. 13 п. 2 і ст. 15 постанови - караються виправними ув'язненням від 1 до 6 років. Порушення чинного наказу встановлювалося жандармськими і поліцейськими органами, а також органами Дирекції Культури і Православної Місії, - зазначала стаття 22. Стаття 23 наголошувала, що обговорення встановлених порушень чинного наказу знаходиться у компетенції судових інстанцій, утворених указом № 3476/941. І остання стаття 24 зобов'язувала Директорат культури, а також інші органи, впроваджувати до виконання даний наказ.

Повертаючись до реалізації вищезгаданого наказу зупинимося на лише шести основних сегментах політики румунської окупаційної влади у релігійній сфері в губернаторстві «Трансністрія» упродовж періоду з осені 1941 до весни 1944 рр., в яких комплексно представлено процеси християнізації «по-румунськи». Більш просторо ця проблематика розглянута у наших монографіях (2006 р., 2008 р.) та опублікованих упродовж 2004-2014 років наукових статтях².

По-перше, щодо змін у релігійній царині окупованих румунами земель, зазначимо, що вони розпочалися саме з діяльності «Румунської православної місії в Трансністрії» (Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria), яка почала свою роботу 15 серпня 1941 р. Поступово, через утворення канцелярії, організацію протоієрейств та субпротоієрейств у повітах та районах Місія (РПМ) розширювала свої повноваження. До кінця 1941 р. було зорганізовано 13 повітових протоієрейств, одне в Одеському муніципалітеті та 63 районних субпротоієрейств. У жовтні 1942 р. керівництво Місії перебравлося до Одеси.

Діяльність РПМ позначена особливостями, а саме: розбіжністю у поглядах її керівництва на методи християнізації населення, моноцерковністю і боротьбою з проявами «українського іредентизму» в церковному житті, фінансовими, організаційними, ідеологічними

прорахунками тощо. Місія була спрямована на пропаганду румунського православного способу життя (з монархічним відтінком) і уніфікацію підвладних місцевих парафій з принципами, які були основою державно-церковних стосунків у самій (Țară) Румунії. Від серпня 1941 р. Місію очолював архимандрит Юлій (Скрібан), з листопада 1942 р. до кінця 1943 р. - митрополит Віссаріон (Пую) і до березня 1944 р. - Антін (Ніка).

По-друге, акцентуємо увагу на тому, що вельми значною була діяльність РПМ і місцевих парафіян у напрямку відновлення функціонування православних храмів на території «Трансністрії». Без вирішення цієї проблеми румунські ортодокси не бачили перспектив у духовному житті окупованих земель, а значить, і підтримки румунської влади з боку місцевого набожного люду. З листопада 1942 р. активізувалася робота з обліку та інвентаризації церков. Інспектування парафій в «Трансністрії» і зібрана з місць інформація показали невтішну картину. У межах губернаторства 363 храми виявилися закритими, 269 - зруйновано частково, а 258 - знищено повністю. Порівнюючи з дореволюційним часом, кожен другий православний храм був повністю зруйнований комуністичним режимом.

Місіонерська політика румунських християн у «Трансністрії» співпадала з бажанням місцевого населення відродити православну віру. З ініціативи парафіян створювались громадські фонди для відбудови храмів. Наприкінці 1943 р. тільки в Одесі функціонувало 22 відреставровані церкви, в Могилівському повіті - 116, ще 13 були в процесі відбудови, в Жугастрівському (Ямпільському) - 69 церков та 20 молитовних будинків. Загалом у межах губернаторства їх кількість становила 474, ще 118 церков перебували у стадії ремонту, 41 - будувалась, а 258 - залишалися зруйнованими. Діяло також 119 молитовних будинків.

Третій сегмент присвяtimo етноконфесійній ситуації на теренах між Південним Бугом і Дністром. Тут вважаємо за важливе зацентувати увагу на контрвекторному ставленні РПМ до церковно-національного питання у краї, вирішення якого здійснювалося не на користь українців, а також до «сектантства» та різних релігійних форм, що дуже, як бачимо з наказу №89, турбувало румунську владу й патріархію. Обрис повітів «Трансністрії» характеризується блідою конфесійною картою. Найбільш чисельними були прихильники «Живої Церкви» і «тихонівці», які, пройшовши через каяття та єпитимію, отримували від Місії підтвердження священницького сану. Неоднозначним було ставлення РПМ до священників українського спрямування - представників УАПЦ. Клірики з ієрархії митрополита В. Липківського підпадали під жорсткий тиск з боку священників інших конфесій та румунської церковної адміністрації. Збільшення кількості парафій автокефалістів та їхнього впливу на населення обурювало прихильників румунізації, спричиняло доноси, скарги тощо. Така конфесійна палітра в «Трансністрії» стала наслідком комплексного політичного курсу Бухаресту, який прагнув до абсолютної уніфікації в усіх сферах суспільної життєдіяльності й, зокрема, в релігійній царині. Українофобія рельєфно проступає в реальних кроках влади, особливо, коли йдеться про забезпечення українських парафій кадрами духовенства. На весь Голтський повіт нараховувалось лише 8 священнослужителів. В Овідіопольському повіті було 7 священників, в Очаківському - 6, у Березівському - лише 4. У двох волостях Голтського повіту - Любашівській та Кривоозерській - на 55 тис. православних прихожан припадало лише 15 священників та 8 канторів.

Найбільш розповсюдженими «Трансністрії» «малими» релігійними об'єднаннями, проти яких румунська церковна адміністрація, виходячи зі статей наказу №89, вела непримиренну боротьбу, були євангелісти, адвентисти 7-го дня, баптисти, штундисти, богомольці, драконівці, безпоповці, інокентіївці. Вони були зосереджені переважно в Ананьївському, Балтсь-кому, Голтському, Могилівському та Тульчинському повітах, хоча не становили й 2% від пра-вославного населення.

У четвертому сегменті приділимо увагу організації богословської освіти, духовного виховання у церквах, школах та релігійній пропаганді тощо. Румунська влада сприяла налагодженню повноцінної духовної освіти, підготовці лояльних кліриків. У лютому 1942 р. РПМ організувала школи для викладачів «Катехісису» в Тирасполі, Голті та Овідіополі. Упродовж 1942-1943 рр. були відкриті духовні семінарії в Дубоссарах і Одесі. Запроваджувалось викладання Закону Божого в школах і гімназіях, друкувались і розповсюджувались духовні книги, релігійні дитячі журнали тощо. Поряд з тим проводилась вигідна Румунській помісній

церкві румунізаторська пропаганда. З цієї причини ефективність місійної діяльності була не завжди високою, хоча рефлексії віруючих на заходи християнізації мали часом позитивне забарвлення, особливо, коли мова йшла про проведення релігійних свят, обрядів і таїнств.

П'ята складова діяльності румунських цивільних і релігійних органів в окупованих землях, презентує соціально-економічні аспекти повсякденного життя православного кліру. Тут простежується своєрідна стратегія виживання в умовах війни такої соціальної групи як церковнослужителі. Зазначимо, що соціально-економічний чинник, який відіграв важливу роль в житті священників і парафіян, формував модель і стиль їхньої соціальної поведінки. У процесі відродження православ'я у «Транснестрії» сотні людей намагалися вижити шляхом поновлення у духовному сані, який давав надію на покращення способу життя. У звіті архімандрита А. Ніки за січень-березень 1942 р. зазначалося, що більшість із 285 зареєстрованих у «Транснестрії» священнослужителів «...були віднайдені й з великою турботою відібрані тут...», тобто на Півдні України. Від самого початку духовенство зіткнулося з побутовими труднощами, безліччю соціальних проблем, місцеві священники не оплачувалися державою і жили за рахунок епитрахильних прибутків. Заробітна платня кліру була диференційованою, а її розміри залежали від духовного сану та клерикальних функцій. Якщо заробітна плата священника чи протоієрея коливалася від 180 РККС (марок) у провінції і до 200 марок у кафедральному соборі, то платня митрополита, який очолював РПМ у «Транснестрії», була у кілька разів вищою. Суттєво меншими були оклади представників нижчих щаблів духовної «табелі про ранги». Однак, порівняно з іншими суспільними верствами, наприклад, інтелігенцією, православні церковнослужителі отримували платню на 30-40% більше, що, власне, їх виокремлювало у особливу духовно-соціальну категорію.

І нарешті, останній, шостий сегмент. Для препарування сутності людини в роки війни, важливо звернути увагу на людяності, гуманізму, добродійності тощо. У період окупації знайшли своє місце різноманітні прояви християнської добродійності, спрямовані на покращення тяжкого становища найменш захищених верств підкупаційного суспільства. Внаслідок евакуації і знищення продовольства радянською владою, економічного визиску румунською армією й адміністрацією життя населення «Транснестрії» було вкрай складним. Православні організували різноманітні благодійні акції. При храмах створювались фонди, наглядові та опікунські ради, які надавали різноманітну допомогу знедоленим людям. Особливе поширення ці заходи мали у містах, де церкві легше було отримати допомогу у вигляді коштів та продуктів харчування від громадських організацій та з різних фінансових джерел. Натомість у віддалених парафіях через економічну експлуатацію та «викачування» сировини і продуктів харчування для румунської армії ситуація була вкрай критичною. Винятком становили парафіяльні священники, які, зводячи кінці з кінцями, самотужки рятували християнські душі. Особливу роль відігравала допомога православним, які постраждали від сталінських репресій, а також вірянам, які потребували соціальної підтримки. Окремим епізодом християнської добродійності місцевого духовенства виділяється порятунок представників єврейської спільноти від неминучої смерті, хоча покарання за такі вчинки було дуже жорстокими.

Отже, торкаючись лише одного нормативно-правового документу, який завдячуючи працівникам архівосховищ Держархіву Одеської області, збережено й надано для наукової експертизи та використання, можемо зробити екскурс у історичне минуле семидесятирічної давності, визначити певні сегменти (а їх може бути набагато більше аніж шість!) в історії Другої Світової війни та церковно-релігійного життя на теренах Південної України.

¹ Державний архів Одеської області. - Ф. 13. - Оп. 2. - Спр. 138. - Арк. 149.

² Михайлуца М.І. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Транснестрії (кінець 1930-1944 рр.) . - Одеса: Optimum, 2006. - 237 с., іл.; Його ж, Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939-1945). - Одеса: ВМВ, 2008. - 392 с.; Михайлуца М.І. Окупаційний режим у губернаторстві «Транснестрія» / Т. Вінцковський, Г. Кязимова, М. Михайлуца, В. Щетніков // Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. - У 2-х кн. - Кн. I. - К.: Наукова думка. 2010.- С. 413-446; Михайлуца М.І. Організація релігійного життя в губернаторстві Транснестрія (1941-1944 рр.) // Український історичний журнал. - 2011. - №2 (497). - С. 80-90; Myhaylutsa M., Tselykh O. Light and Shadow of the Pastoral Service of the Orthodox Missionaries in «Transnistria» (1941-1944) // Danubius. - 2013. - Vol. XXXI. - P. 257-265 та ін.

Олександр Музичко (Одеса, Україна)

ЩОДЕННИК ІСТОРИКА І.А. ЛИННИЧЕНКА: ПОХОДЖЕННЯ, АРХІВНА «ДОЛЯ», ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ

В історіографічних дослідженнях важливе значення мають «інтимні» джерела - епістолярія, щоденники і, меншою мірою, мемуари, позаяк вони найчастіше є спробою авто-апологетики. У щоденниках перед нами відкривається не лише творча лабораторія історика, але й приватний світ, повсякденність, внутрішні переживання. Як правило, лише частково інформація з щоденників присутня й в інших джерелах. В будь-якому разі дані з щоденників дозволяють верифікувати іноді заплутані факти. Кількість щоденників взагалі і щоденників істориків зокрема у фондах Державного архіву Одеської області (*дали* - ДАОО) є незначною. Жоден з них не став предметом археографічної публікації. Серед щоденників істориків безумовно перше місце серед фондів ДАОО слід відвести розлогим та «багаточисельним» записам засновника одеської історіографії А. Скальковського. Хоча і не опубліковане, це джерело досить ретельно опрацьовано в працях його біографів. Меншою мірою це можна твердити про аналогічну пам'ятку з фондів ДАОО - щоденникові записи професора російської історії Новоросійського університету Івана Андрійовича Линниченка (1857-1926). Хоча по формі це є саме щоденник, тобто записи, що з'явилися під час зафіксованих подій, формула «щоденникові записи» відображає невпорядкованість, певну хаотичність тексту, що навряд чи призначався для друку, а мав бути допоміжним джерелом при написанні в подальшому мемуарів (як це часто бувало в інших випадках).

Маючи солідний капітал, І. Линниченко винаймав в Одесі багатокімнатну квартиру на вулиці Єлизаветинській, де зберігалась його бібліотека, колекція картин, гравюр тощо. Джерела свідчать, що майже весь свій архів він залишив у своїй квартирі під час втечі до Криму наприкінці 1919 р. С. Боровой згадував, що наприкінці 1920 - на початку 1921 р. у квартирі І. Линниченка залишались меблі, бібліотека, архів (в тому числі щоденники, листування, іноді доволі інтимного характеру)¹. Нова влада розмістила тут міський архів та Комісію з концентрації та вивчення історико-революційних матеріалів. У 1929 р. архів І. Линниченка був перевезений у приміщення утвореного міського архіву (сьогодні - Державний архів Одеської області) та сформовано в особовий, 153, «фонд професора І. Линниченка». У 1936 р. працівники архіву склали опис, до якого внесли 680 справ. У 1990 р. було складено новий опис, до якого увійшло 618 справ. Одеський фонд І. Линниченка є одним з трьох його архівних особових фондів. Два інших зберігаються у відділі рідкісних видань та рукописів Одеської національної наукової бібліотеки (45 рукописний фонд, папка з документами, 62 аркуші) та Державному архіві Автономної республіки Крим (538 фонд, 94 справи).

Однак не лише за кількістю, але й за джерелознавчою «потужністю» одеський фонд значно перевищує два інші фонди. Зокрема, лише в одеському фонді відклався значний «шар» щоденникових записів професора. У кримському фонді теж є такі матеріали (зокрема, за 1920 р.)², але у меншій кількості і менш змістовні, адже у Криму автор вже був повністю відірваний від громадського життя. Роздрібненість, невпорядкованість, щоденникових одеських записів професора 1917-1919 рр., які ним не були систематизовані, а значить і «легітимізовані» для дослідників у «Щоденник» (як зробив раніше, наприклад, київський професор О. Кістяківський), утримала одеських архівістів від створення з цих записів однієї окремої справи. Головним чином, щоденник виокремлений у 4 справи 153 фонду: № 6-9. При чому лише справа 7 названа «щоденник І. Линниченка», а решта «сторінки з щоденника», хоча справа 6 та 7 мають майже однакову кількість аркушів: 43 та 44. Загалом 4 справи складають 127 арк. Окрім цих 4 основних справ, щоденникові записи професора «розпорошені» ще у приблизно 5 справах³. Серед них є записи до 1917 р., зокрема, про події 1905 р. І. Линниченко згадував, що ще у студентські роки вів щоденник, але слідів в жодному з архівів немає.

Щоденникові нотатки І. Линниченка є рукописним російськомовним текстом, хоча і з вставками слів, речень і навіть абзаців українською, німецькою, французькою, англійською мовами, написаний скорописом чорнилами, дрібним почерком професора, з численними

скороченнями. Почерк записів лише на деяких аркушах досить розбірливий, але здебільшого - такий, що важко піддається розшифруванню. Фізичний стан аркушів задовільний, хоча деякі аркуші внизу та в горі пошкоджені, що призвело в окремих випадках, на жаль, і до втрати тексту. У багатьох листах до колег та знайомих у 1910-х рр. І. Линниченко скаржився на неврастенічні болі у суглобах, руках, загальне старіння. Безумовно, ця обставина погіршила його почерк разом з такими чинниками як холод у слабо опалюваній у важких соціальних умовах квартирі, поспішність життя бурхливої доби, економія паперу (записи дуже щільні) і т.п. Записи є максимально відвертими (хоча і в публічній сфері він був дуже їжакуватим), і тому навряд чи саме у такому вигляді планувались для публікації. З одного боку, вони мали служити матеріалом для написання розлогих мемуарів (що так і залишилось нереалізованим), з іншого, він часто висловлював нескромні надії, що хтось колись напише його біографію і ось цей щоденник стане йому при нагоді. Ще одним призначенням щоденника було властиве історичу бажання залишити нащадкам свідчення епохи, джерело.

І. Линниченко зазначав: «дневник - это единственное что можно писать в наше тревожное время. О научных исследованиях и речи быть не может - на это способны лишь Ляпунов, который способен забывать обо всем. Воспоминания - и для них не обходимо душевное спокойствие - ведь это работа творческая. Дневник - фотография, воспоминания - картина». Він неодноразово картав себе за недосконалу манеру їх ведення: «Нет у меня терпения записывать все что я хотел бы записать - те маленькие черточки, что не попадают в газеты, закулисный факт не ставший общим достоянием... Капризность моих писаний - о событиях большей важности или очень мало, или ничего, а о мелочах целые страницы. Вероятно это результат моей нелюбви к обязательному, подневольному, - я как барон имею свои фантазии... события опять пошли таким темпом, что положительно не хватает времени их записывать. Или приходится вести сухую хронологическую летопись»⁴.

Попри це, за глибиною та відвертістю думок, кількістю охоплених персонажів та подій щоденникові записи І. Линниченка є видатним нарративом. Особливо важливі вони для вивчення подій в Одесі у 1917-1919 рр., адже аналогічних джерел обмаль. Загальна тональність щоденникових записів І. Линниченка аналогічна настроям І. Буніна, висловлених ним у знаменитих «Окаянных днях»: антибільшовизм, правий консерватизм, навіть апокаліптичність та есхатологізм («падіння, кінець Росії, морок, жах революції»). У Петрограді в той самий час подібні настрої у своєму щоденнику висловлював професор Б.В.Нікольський⁵. Відомий факт, що такі антиреволюційні настрої висловлювала більшість представників інтелігенції. Серед знайомих І. Линниченка це передусім кримський краєзнавець О. Бертьє-Делагард.

Записи І. Линниченка переважно не містять якихось сенсаційних, невідомих фактів суспільно-політичної історії. Не належачи до якоїсь партії, більш занурений у культурні та історіографічні проекти, І. Линниченко здебільшого прислуховувався до чуток та сприймав газетну інформацію. Годі й казати про максимальну ступінь суб'єктивізму його записів. Проте їх цінність є непересічною передусім для характеристики настроїв представників російської культурної інтелігенції, що різко відкинули як більшовистську, так і національну Українську революції. Зокрема, записи розкривають закулісну, приховану сторону історії Новоросійського університету, яка є відома лише у загальних рисах.

Важливими є записи професора для вивчення життя у цю буремну добу деяких відомих російських, українських та грузинських вчених, з якими перетинався у цей період І. Линниченко: М. Слабченка, П. Клепатського, Б. Ляпунова, К. Сапезка, С. Аваліані та ін. Щоденник дає уявлення про педагогічне кредо професора. Так, у березні 1919 р. учень І. Линниченка А. Флоровський прочитав на зборах Комісії «малоросійському вопросу» свою доповідь про історію заселення Херсонщини. Професор-українофоб А. Білімович був здивований наведеними свідченнями про участь українських козаків в колонізації Південної України, але І. Линниченко зауважив, що історик не має права замовчувати факти, якими б вони невігідними були для його політичних поглядів⁶.

Значна частина записів І. Линниченка надає уявлення про стиль його життя та душевний стан. Так, у 1918 р. він писав, «сегодня опять день архиутомительный. Кто только не был у меня - Лазурский, Доброклонский..., Рандич, Лаз-ач с детьми, Собол. с Мессом, депутация от учительского союза. Просят прочесть о Тургеневе в субботу, - но я читаю в Библиографическом

обществе. Может быть, удастся прочесть вступительное слово до 7 часов». Бурхливі події та швидкий темп життя підсилювали душевну кризу професора: «Разнуздалось человечество. Где сколько-нибудь тихий уголок, где можно хоть замереть немного, засыпать спокойно? Будь я молод, доехал бы до необитаемого острова, прожил бы хоть несколько лет спокойно. Набрался бы сил, восстановил истрепанные нервы. Ведь и пророк готовился в пустыне, собираясь с духом и мыслями»⁷. Все більше давалася ознака самотності, яку він все частіше сприймав не як благо, а як нещастя.

Важливі відомості у щоденнику містяться для бібліографування праць історика, зокрема, згадки про його публікації в одеській пресі, особливо в газетах «Одесский листок» і «Одесские новости», уточнення псевдонімів та криптонімів. Наприклад, він писав, що в «Одесском листке» у 1919 р. надрукував велику статтю про П. Мілюкова як історика. Перегляд цієї газети дійсно дав успішний результат⁸. Щоденник дозволив встановити авторство І. Линниченко однієї з його програмових статей у київському виданні 1918 р., в якій він намагався таким чином визначити сутність доби: «никогда у нас так много не говорили и так много не писали как теперь. Речи теперь часть культа, богослужения новообъявленному богу - Революции». Професор увів до свого понятійного апарату образ ворога свободи - «полуинтеллигента»: «мы живем теперь в том диком периоде, когда полуинтеллигент по своему слепому пониманию получивший свободу, всей своей грубой силой обрушился на пророка, ведшего его к истинной свободе, на интеллигенцию и криками «распни» требует ее в жертву вечерною, жертву искупления своему божеству, богу смерти и разрушения». Консерватизм суспільства, на відміну від лібералів та ліваків, він сприймав не як гальмо, але як прояв вітальності, самозахисту, організму⁹.

У щоденникових записах ми знаходимо важливі дані для характеристики суспільно-політичних поглядів та національного світогляду професора. Наприклад, у 1918 р. він занотував: «Я никогда не был монархистом, т.е сторонником единственной бесконтрольной власти, но кадеты не понимают, что какая-нибудь власть нужна, и что они ведут государство к безвластию полному, анархизму»¹⁰. У грудні 1918 р. він записав у зв'язку з падінням Директорії УНР та початком нового етапу протистояння: «Девятая власть поднимает народ теми же приемами, как и семь более ранних (лозунг земли и воли не поднимала только власть старого режима, и чтобы там не говорили, она была в этом отношении прозорливее всех остальных - для нее ясны были анархические результаты этих лозунгов. Теперь - это зазыв торговцев - но там обещают продать подешевле других. Здесь каждый обещает побольше другого. 9-я власть обвиняет гетьмана в измене народу, объявляют уничтожение всех законов гетьманского правительства и опять поднимают и крестьян землей, рабочих фабриками. Обещать возможное они не могут, ибо дать его не сумеют законами, все окажутся неудовлетворенными, ведь получив что-нибудь скажут мало. Кончится тем, что 10-я пообещает всем крестьянам по латифундии, а каждому рабочему по заводу... Ни одна власть не скажет - заработай, заслужи... Они могут указать только один путь - грабеж чужого имущества, путь, который те знают и без них. Это политика свиньи, подрывающей корни дуба. Съедят все, что дальше? Сын Йосифа ими забыт. Тощая корова останется тощей коровой, и без человека не обойдется - она пахать и сеять не умеет. Способна только жрать...»¹¹. Він скептично-саркастично відгукувався про оппортунізм як головну суспільну хворобу: «готовимся встретить эскадры Англо-Французов. Приезжали цари, кричали ура, болтал Керенский - ура обожаемому Министру. Жаль, не приезжал п. Ясновельможный - сколько бы «украинцев» нашел бы он у нас, особенно у Фанкони, даже зайцы пели бы хором «Ще не вмерла Украина». Сегодня опять разучивают Марсельезу, пишут ноты «god save the king»; и уже мурлычат - Боже царя храни. У нашего доброго и наивного населения какая-то внутренняя потребность кричать ура, как у студентов собирать сходки, для развития легких»¹². Як вирок звучить така сентенція: «Никогда, даже в эпоху Смутного времени, необеспеченность жизни не достигала таких пределов как теперь. Свобода разбила всех на два класса - несчастных, затравленных, бесправных буржуев, с которыми можно делать что угодно, грабить их, насиловать, издеваться над ними и убивать, и пролетариат с окровавленным бичом и топором в руках поющих Марсельезу и интернационал и кричащих нечеловеческими голосами да здравствует Свобода!»¹³.

Попри прихильний тон у вище згаданій статті про П. Мілюкова, у щоденнику він дав волю негативним почуттям до цієї постаті¹⁴. Таким чином, він все ж таки порушив свій моральний імператив: бути до кінця прямодушним. Під час виборів до Установчих Зборів І. Линниченко все ж таки проголосував за список кадетів¹⁵. Незважаючи на різкість більшості оцінок, І. Линниченко влучно підмітив деякі важливі недоліки правління Центральної Ради та П. Скоропадського, а також коріння і сутність більшовизму. Однак радикалізм доби все ж таки вивів І. Линниченка з душевної рівноваги. Текст записів підтверджує думку деяких сучасників науковця, які відзначали «поправління» його поглядів. Найяскравіше про це свідчать численні юдофобські випадки, якими густо пересипані його записи. Традиційно для правих він звинувачував євреїв у генезі більшовизму. На подібні думки також натрапляємо у листах І. Линниченка до А. Маркевича.

І. Линниченко не сприйняв український національний рух, залишився «руським». У записах він неодноразово в іронічній манері розмірковував над цією насправді далеко не простою колізією свого життя: «Остается и мне об'явить себя украинцем. И фамилия малорусская, и происхождение тоже - отец чистый малоросс, мать на ½ (бабушка Балабуха), диссертации мои переведены на Галицкую мову, писал по истории южной Руси. Говорить по малоросски умею, та ще й пісні наські знаю. Если не в гетьманы, то в генеральные войсковые писари могут выбрать»¹⁶. На нашу думку, подібні думки відображають складну боротьбу, що відбувалася в душі І. Линниченка, попри всю різкість та однозначність його заяв на адресу українського національного руху і української культури загалом.

Через важкочитабельність щоденник лише деякою мірою використаний не лише для відтворення історії Одеси описаних в ньому часів, але й навіть біографами І. Линниченка. Вперше на щоденник І. Линниченка звернув увагу історик М. Горбаль у 1930 р. під час наради у Крайовому Одеському архіві за участі В. Селінова, М. Рубінштейна, О. Рябініна-Скляревського. М. Горбань запропонував видати документи, які мають суто актуальне значення і тепер (І. Линниченка щоденник за роки революції, Маркевича, Бернацького, Щепкіна)¹⁷. Вперше у процесі наукової роботи до них звернулись автори першої радянської ювілейної історії Одеського університету (1940 р.). Саме на основі знайомства з щоденником (адже в його опублікованих статтях відповідних інвектив немає), автори праці атестували І. Линниченко як антисеміта. У новітній період найповніше текст щоденника використав київський історик О. Толочко, напевно, користуючись порадами та виписками одеського краєзнавця Г. Зленка¹⁸. Отже, щоденникові нотатки І. Линниченка заслуговують на те, аби бути видані солідним археографічним виданням. Саме таку мету ми ставимо перед собою у найближчі роки. Це стане наступним етапом в нашій «линниченкіані» після, сподіваюсь, незабаром видання нашої монографії «Профессор, историк Иван Андреевич Линниченко (1857-1926): книга и слово».

Нижче в якості прикладу тексту, аби відчутти властивості джерела, пропонуємо публікацію одного аркушу щоденника.

Засед. Совета. Вопрос о выборах ректора и проректора, отказ А.П.Доброклонского от составления Истории Ун-та. Условия приема в Ун-т. О забастовке студентов.

(ДАОО. - Ф. 153. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 1-2-зв.)

Председ. Доброкл.

Сегодня же появился в О.Л. мой ответ на гнусную статью «Кадило юриста» Покровского. Собираются туго, начало 1 ч. (а начало ½ 1) еще нет quorum. Еле добрался. На улице жара. М.б. оттого прения так вялы. Даже хулиган Щепкин хотя и произносил чуть не 20 речей, но краток; его никто не слушает, как и великого фон-Ланге. Даже Палаузов оказался имеющим «дар» слова (хотя и не дар слова), что-то несколько раз осмеливался, как юрист. Многие уже поуезжали (Саханов, Орлов, Набоких).

Мы решили так - вопрос о ректоре отложить до осени, ч.б. что ректор замену себе деканами, да и неудобно решать этот вопрос не при полном составе Совета. Нужно окончательно сговориться.

Наш план таков. Переизбрать Д.П.Кишенского. Он упорно отказывается. Даже нанял уже квартиру (в д. Папудова). Если он не согласится - то А.К.Медведев. Оба упираются.

М. не хочет оставлять деканства на мед. ф-те, где дела могут прийти в разуху. К. страшно устал и от ректорских обязанностей и от травли за последнее время.

Самозванные «академики» для одной видимости выдвигают кандидатуры Занчевского и Васьковского - это их якобы удовлетворит за понесенные испытания. Но тайные их мысли ясны - они думают провести ректора Шпакова, прор. Покровского. Не думаю, чтобы оба могли собрать много голосов. И того и другого знаю достаточно. Да Шпакову (Шпакеньица) и невыгодно. На курсах тихо, там он властвует спокойно, а тут ему б. достаточно солоно. Мы решили, если изберут Шпакова срывать каждые заседания Совета. Откроют заседание - мы встаем и уходим.

Наш кандидат в проректоры - Лазурский. Я предлагаю выбор ректора оставить на осень. Проректора выбрать теперь же, т.к. в августе много проректорской работы: прием студентов в унив. Первое принимается. О втором говорят много. То предлагают деканами заменить пр-ра, то чтобы Вилинский пока оставался в должности пр-ра, то учредить комиссию для несения проректорских обязанностей. Последнее принимается

Апрель или май? 1917

15-го вечером был на заседании депутатов от союза родительских Комитетов и союза учителей. Впечатление самое удручающее. Пьяный угар революции сбил всех с панталыка. Заседание, даже очень малочисленное по числу лиц (было всего 16) все же имело характер митингов. Попечитель (П.Н.Соковнин), в кабинете кр. Проходило заседание, очень мил, добр, но 1) ничего ровно не понимает в деле педагогики 2) всем старается угодить, 3) наивнейший оптимист.

Я то в заседании был случайно. Мы постановили читать лекции на полит. темы для учеников старших классов гимназий. Это теперь особенно необходимо, т.к. людей сбивают с толку, заставляют их устраивать союзы, манифестации и пр. Попечитель предписывает учителям читать им лекции на такие напр. Темы - что такое пролетариат (это к 1 мая - т.е. 18 апр. - когда рабочие собираются делать грандиозную манифестацию). Узнал о нашем намерении, но он начал уже по этому вопросу обращаться к председателям родит. комитетов. Но нужно знать, какие темы интересуют учеников. Я об этом говорил С-ну на лекции Бицлли. Он поэтому и пригласил меня на заседание переговорить с председателем род. комитетов.

Заседание назначает на 8.30, но по российскому обычаю началось после ½ 9 ч. Из присутствовавших я знал только Пекатороса, Мерзлякова (Н.Н. [прізвище нерозб.], да [прізви. нерозб.], учителя, моего бывшего слушателя.

П. и К. страшные болтуны. П. не может не говорить. У него болезнь Вильгельма - die Resewuth. Он должен непременно возразить каждому оратору и непременно начинать словами - позвольте мне не вполне согласиться с предыдущим оратором. К. ораторствует громким голосом по митинговому. Он депутат союза учителей. Воображаю, сколько речей он на собраниях учителей произнес.

Были и дамы - одну, некую Налбандову, П. мне рекомендовал как страшную спорщицу и радикалку - старается де всех перекричать, сладу с нею нет. Другая, какая то очень высокая, но, к счастью, молчаливая. Обсуждался вопрос об учреждении как. то общ. К-та из выборных представит. родит., учит. союза - в который конечно же вошли и представители ряда других общ. организаций и в первую голову конечно предст. солд. и раб. деп-в.

К моему великому изумлению слышу, что идет речь и об участии в Ком. представителей от учащихся с правом решающего голоса. Солов. просил меня мое дело поставить последним, я согласился, потому что мне было интересно послушать, что станут говорить в собрании. Но услышав, что и ученики будут участвовать в К-те, я не выдержал и начал говорить (хотя я и не был приглашен участвовать в заседании по делу о Ком-те) очень горячо против. Мне стали возражать - один поручик (Поповский - уже немолодой, но очень радикально настроенный), что и в войске делаются выборы начальства. Да, сказал я, оттого то у нас и погибла армия, где нет дисциплины, там нет и армии. Одесский родитель (инженер) заметил мне, что если вопрос пустят на баллотировку, то я останусь с моим мнением в единственном числе. Мне помогла стычка между двумя родителями очень резкая - вот, заметил я, пример педагогичности предлагаемых лиц. Ваши дети будут слушать как ругаются родители. И вот когда П. спросил как же с учениками, то все промолчали и пункт - ученики не участвуют в К-те ни с каким

голосом, ни с совещательным, ни с решающим, - принят молчаливым согласием. А раньше еще Сок. сообщил, что к нему явились 2 гимназиста с просьбой разрешить им союз русский [вписане речення над рядком - нерозб.]; он восстал против этого - теперь нет националистов. Мальчики де оказались очень милыми и впечатлительными, он долго говорил с ними и убедил их отказаться от такого союза. Тогда он попросил дозволить поговорить по телефону - вызвал типографию [нерозб. слово] уже печатание каких-то объявлений о союзе и отменив заказ! А это мальчики 13-14 лет. (Однако, как я узнал, такой союз учрежден).

- ¹ Боровой С. Воспоминания. - М.-Иерусалим: Евр. ун-т в Москве, 1993. - С. 96.
- ² Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. 153. - Оп. 1. - Спр. 89, 139-142.
- ³ Державний архів Автономної Республіки Крим (ДААРК). - Ф. 538. - Оп. 1. - Спр. 16, 22, 33, 60, 61, 71, 89, 90, 91.
- ⁴ ДААРК. - Ф. 538. - Оп. 1. - Спр. 7. - арк. 9; ДААРК. - Ф. 538. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 4-5, 10.
- ⁵ Стогов Д.И. Революционные события 1917-1918 гг. в дневнике Б.В.Никольского // VIII Плехановские чтения. Россия в 1912-1922 гг. - С.-Пб., 2008. - С. 133- 139.
- ⁶ ДАОО. - Ф. 153. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 41.
- ⁷ ДААРК. - Ф. 538. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 8.
- ⁸ ДАОО. - Ф. 153. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 29; Одесский листок. - 1919. - 20 января.
- ⁹ Л. Жертва вечерня // Малая Русь. - Вып. 2. - К., 1918. - С. 146-147.
- ¹⁰ ДАОО. - Ф. 153. - Оп. 1. - Спр. 7. - Арк. 7.
- ¹¹ ДАОО. Ф. 153. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 13.
- ¹² ДАОО. - Ф. 153. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 9.
- ¹³ ДАОО. - Ф. 153. - Оп. 1. - Спр. 89. - Арк. 97.
- ¹⁴ ДАОО. - Ф. 153. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 29.
- ¹⁵ ДАОО. - Ф. 153. - Оп. 1. - Спр. 7. - Арк. 28.
- ¹⁶ Там само. - Арк. 37.
- ¹⁷ ДАОО. - Ф. Р-36. - Оп. 1. - Спр. 26. - Арк. 22.
- ¹⁸ Толочко О.О. Дві не зовсім академічні дискусії: І.А.Линниченко, Д.І.Багалій, М.С.Грушевський // Український археографічний щорічник: Нова серія. - К., 1993. - Вип. 2. - С. 92-103.

Евгения Мхатвари (Одесса, Украина)

АРХИВ И НАСЛЕДИЕ ПОКОЛЕНИЙ В ПЕРИОД ВОЙНЫ И ВОССТАНОВЛЕНИЯ (40-е - 60-е гг. XX столетия)

Территория современной Одесской области, являющаяся самой большой по площади в Украине, на протяжении последних ста лет неоднократно разделялась на различные части, которые принадлежали одновременно нескольким государствам. Часть Одесской области входила в состав Молдавской АССР с 1924 по 1940 гг., другая часть - находилась под властью Королевства Румынии с 1918 по 1940 гг. На сегодняшний день в Одесской области проживают представители 133 национальностей. Уникальность нашего региона заключается в том, что этнические, религиозные и социальные различия не разделяют людей, а создают неповторимую атмосферу дружелюбия и терпимости. Не случайно, что именно в наши дни, второго десятилетия двадцать первого века, в эпоху нарастающей глобализации, в нашем регионе значительно возрос интерес людей к изучению прошлого своей семьи, рода. Причины этого явления, конечно, могут быть различны; но несомненным является возрастание роли архивных учреждений в этом процессе. И первым по значимости в их работе является, конечно, правильная организация сохранности архивных документов. Процесс этот довольно сложный и трудоемкий. Документы, как и люди, пытавшиеся их сохранить, прошли через войны, смены власти, пожары, реконструкции, то есть подвергались различным негативным влияниям, что отразилось на условиях их хранения.

Возможно, никто не подозревал 80-100 лет назад, что документы, фиксирующие повседневные события, вполне обычную жизнедеятельность людей, могут сыграть немаловажную роль в современном мире. Поэтому задача, стоящая перед архивными работниками - задача сохранения документальных источников, - является одной из важнейших. Качественное её выполнение закладывает фундамент для будущих поколений, которые будут изучать историю, анализировать её и создавать новый, более справедливый и гуманный мир. В этой связи, интерес представляет ретроспективный обзор деятельности архивных учреждений в предыдущий период, позволяющий определить причины и следствия современного состояния наличия и сохранности фондов в архиве.

В тесной взаимосвязи с активизацией работы по упорядочению документальных материалов и созданием научно-справочного аппарата в 1930-х годах находится и рост объёмов научно-исследовательской и агитационно-пропагандистской работы одесского архива. Так, в 1938 году было опубликовано 9 статей, сделано 6 докладов и радиопередач, написано 4 обзора фондов¹; в 1940 году - опубликовано 16 статей, сделано 7 докладов, организована 1 выставка, написано 3 обзора фондов и были подготовлены к публикации документы на тему «Революционное движение крестьянства после реформы в 60х-70х гг.»². Одновременно проводилась работа по использованию документальных материалов в народно-хозяйственных целях, устанавливались связи с плановыми и проектными организациями, заводами, фабриками и другими учреждениями. По состоянию на 1 января 1941 года в архиве имелось 2467 фондов (878005 ед.хр.), все фонды были упорядочены³.

Нападение Германии на Советский союз вынудило перестроить работу архивных органов, направив ее на спасение документальных материалов. В первые же дни войны сотрудники Государственного архива Одесской области (далее - ГАОО; название архива в 1941-1958 гг. и после 1980 г.; в 1932-1941 и 1958-1980 гг. - Одесский областной государственный архив - ООГА) архива начали подготавливать материалы к эвакуации. Первая партия (два вагона), состоящая из фондов дореволюционного отдела, отдела Октябрьской революции и учетных данных (описи, картотеки, списки фондов, листы и карточки фондов) была отправлена из Одессы 4 июля 1941 года. Ответственным лицом за эвакуацию первой партии была назначена старший научный сотрудник архива Антонина Ивановна Охотина. Материалы были доставлены в город Уральск и сданы на хранение в Уральский областной государственный архив. Вторая партия, состоящая главным образом, из фондов и учетных данных секретного отдела (также два вагона), была отправлена 8 июля 1941 года, ответственным лицом являлась старший научный сотрудник Нона Васильевна Соколенко. Последние два вагона документов были доставлены в Сталинград, и лишь в 1942 году перевезены в Уральск. Всего было вывезено 897 фондов (143585 ед. хранения)⁴.

Вывезенные документальные материалы имели большое политическое, научно-историческое и оперативно-справочное значение. Находясь в эвакуации, в 1941-1942 гг. ГАОО принял в свое ведение материалы Николаевского и Херсонского областных госархивов в количестве 100 фондов (9000 ед.хр.) а также документы архивных учреждений ряда областей УССР - Винницкой, Запорожской, Каменец-Подольской, Харьковской, в количестве 73 фонда (4000 ед.хр.)⁵. В результате, Архивное управление НКВД УССР образовало в г. Уральске на базе ГАОО в 1942 г. особую группу эвакуированных государственных архивов НКВД УССР. Возглавлял эту группу директор ГАОО Василий Андреевич Бассак.

Однако значительная часть фондов архива не была эвакуирована и осталась в Одессе. В период оккупации, директором учреждения стал Евгений Евгеньевич Мартыновский (до войны работавший на должности научного сотрудника). В результате грабежа, порчи, мародерства фашистских захватчиков, а также при отступлении румынских и немецких солдат, которые изъяли из фондов ценные документальные материалы и вывезли их в Бухарест и Берлин, полностью погибли свыше миллиона единиц хранения ГАОО, Одесского городского архива, двух филиалов в Первомайске и Балте и 37 районных архивов⁶.

В октябре 1943 года в Харькове начала формироваться оперативная группа УНКВД Одесской области, которая в апреле 1944 года, после освобождения Одессы от оккупантов, приступила к восстановлению архивных учреждений города. Заняв под архив помещения на улицах Ольгиевской и Жуковского, опергруппа издала приказ о явке на работу сотрудников,

работавших в период оккупации, и немедленно приступила к выявлению и концентрации документальных материалов оккупационного периода. Тогда же был отдан приказ и организации районных архивов и сборе документальных материалов по районам. В течении апреля 1944 г. в ГАОО были транспортированы все выявленные документальные материалы периода оккупации, имеющие большое научное и оперативное значение, а также были восстановлены 30 районных архивов из общего числа 34 районов.

В 1945 году архив провел большую работу по выявлению и передаче дел Союзной контрольной комиссии в Румынию, что дало возможность уточнить количество и происхождение некоторой части советского имущества, вывезенного румынскими оккупантами. В начале 1945 года прибыли 17 вагонов с документами из Румынии, которые отложились в процессе деятельности оккупационной администрации на территории т.н. «Губернаторства Транснистрии» а также часть изъятых документов из фондов ГАОО. Прибывшие материалы в большинстве своем представляли собой перемешанные россыпи дел различных фондов. Многие из них покрылись плесенью и прогнили.

Приведение в порядок и подготовка к использованию такой массы документов требовали от сотрудников архива напряженной работы; практическая помощь была оказана Архивным управлением НКВД УССР Одесской области (в 1945 г. в ГАОО были командированы работники архивов Киева и Львова, а также мобилизованы знающие румынский язык преподаватели). В итоге, все документальные материалы были разобраны по фондам, просушены и убраны на стеллажи. Другая задача состояла в научно-технической обработке документов: хотя большинство фондов приводилось в порядок по сокращенному циклу, но даже с исключением целого вида работ (дела не нумеровались и не подшивались), объем был настолько велик, что упорядочение фондов затягивалось. В связи с этим, в октябре 1950 г. Архивное управление МВД СССР издало приказ: «с 10 ноября 1950 года весь штат перевести исключительно на выполнение работы по научно-техническому упорядочению фондов, сняв с плана работы все другие виды работ, за исключением работы читального зала и наведения справок»⁷. Были организованы бригады по упорядочению документальных материалов во главе с начальниками отделов, разрабатывались инструкции, четкие планы, строго велся учет выполненной работы. В результате упорной работы всего коллектива, научно-техническая обработка была завершена к 25 декабря 1951 г. Помимо этого, в период с 1946-1949 гг. в архиве проводилась сверка наличия и состояния фондов. Работа была завершена в первом квартале 1950 г. По ее результатам было установлено действительное наличие единиц хранения в фондах, выявлены фонды, требующие реставрации, дезинфекции и т.д. В 1956-1957 гг. была проведена работа по передаче документов по личному составу организациям города Одессы (всего передано 11893 ед. хр.).

Большое внимание архив уделял работе исследователей и публикации документальных материалов. С 1956 по 1965 гг. сотрудниками архива было исполнено 557 тематических запросов. За этот период, по материалам фондов архива было опубликовано 215 статей и сообщений, изданы сборники документальных материалов «Одесса в Великой Отечественной войне» (3 тома), «В борьбе за Октябрь» (1957.), «В огне гражданской войны» (1962), а также - первый Путеводитель по фондам архива (1961).

С 1965 года, в соответствии с новым штатным расписанием, была перестроена организация работы архива. Вместо фондовых, было создано два функциональных отдела и лаборатория по реставрации и микрофильмированию. В течение 1964-1966 гг. коллектив архива проделал большую работу по обеспечению сохранности документальных материалов. Основной участок работы был связан с проведением реконструкции здания архива. В марте 1963 года хранилище по ул. Жуковского, 18, ввиду его аварийного состояния, было опечатано, была прекращена работа читального зала и фотолаборатории. В январе следующего года начались работы по реконструкции здания, а все документы были временно вывезены в помещения по ул. Ярославского, 21, ул. Чкалова, 93, и ул. Ольгиевской, 14. Эта работа была выполнена за 480 рабочих дней.

После завершения в 1964 году выявления документальных материалов по истории городов и сел Одесской области, в 1965 году в архиве началась работа по каталогизации основных фондов архива - ревкомов, отдела управления Губисполкома, Управления временного Одесского генерал-губернатора и канцелярии Одесского градоначальника.

В середине 1960-х гг. была проведена значительная работа по приведению в порядок описей путем их редактирования и улучшения физического состояния; одновременно проводились и такие виды работ, как подшивка, переплет, оформление обложек и титульных листов. По запросам различных учреждений, организаций и предприятий в 1964-1965 гг. и за 9 месяцев 1966 года было исполнено 228 тематических запросов, из них 98 положительно. На запросы, исполнение которых представлялось возможным, изготавливались печатные копии и микрофильмы, составлялись перечни документов. Тематика запросов была различна: экономические и политические связи народов нашей страны с народами других стран, революционная борьба трудящихся в царской России, интерес к жизнедеятельности известных государственных деятелей, ученых и ученых, история городов, сел, учебных заведений. Положительные ответы на заявления граждан давались в срок от 10 до 14 дней. Для лучшего обслуживания граждан были установлены определенные часы приема в вечернее время.

С 1964 года, на основе архивных документов, было подготовлено 7 выставок. Первые две были посвящены 150-летию со дня рождения Т.Г. Шевченко (одна проводилась совместно с областной библиотекой имени В.И.Ленина, другая - с университетом имени И.И.Мечникова). Выставка «Литературная Одесса» проводилась совместно с Домом ученых; четвертая была приурочена к 100-летию Одесского университета имени И.И.Мечникова; пятая - к 60-летию восстания на броненосце «Потемкин»; шестая - участию трудящихся зарубежных стран в Великой Октябрьской Социалистической революции и защите ее завоеваний (проводилась совместно с Научной библиотекой университета имени И.И.Мечникова); седьмая была посвящена 80-летию со дня открытия в Одессе первой в России бактериологической станции.

Результатами проделанной в 1940-х - 1960-х годах работы одесские архивисты пользуются и по сей день. С одной стороны, это подчеркивает хорошее качество и кропотливость труда бывших работников архива. В то же время, мы должны понимать, что необходимо поддерживать и совершенствовать то, что мы уже имеем. Достаточное финансирование государством архивного дела - это инвестиции для создания современного, европейского образованного общества и мощного государства. Поэтому, с какими бы испытаниями и проблемами не пришлось столкнуться, нельзя откладывать на потом вопросы, разрешение которых позволит сохранить для грядущих поколений, бесценные сокровища, являющиеся фундаментом, на основе которого будет построено достойное будущее нашей страны.

¹ Государственный архив Одесской области (ГАОО). - Ф. Р-1142. - Оп. 1. - Д. 61. - Л. 4-5.

² ГАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1. - Д. 89. - Л. 12-19.

³ Там же. - Л. 20.

⁴ ГАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1. - Д. 150. - Л. 2

⁵ Там же. - Л. 2.

⁶ Там же. - Л. 3.

⁷ ГАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1. - Д. 192. - Л. 6.

Анна Панिवан (Одесса, Украина)

КОНФЕРЕНЦИИ КАК СПОСОБ ФОРМИРОВАНИЯ ИМИДЖА ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ОДЕССКОГО ОБЛАСТИ

Всем причастным к архивному делу людям, так или иначе, известно, что без специальной подготовки быть хорошим «архивистом» практически невозможно. Так как «архивное дело», как отрасль деятельности и «архивоведение», как научная дисциплина, тесным и неразрывным образом связаны друг с другом, то и коллектив сотрудников архива должен подбираться с учетом определенных знаний и навыков. Поскольку одной из основных задач «современного архивиста» является популяризация архивного дела, то приоритетным направлением его работы становится подготовка публикаций и участие в конференциях.

Коллектив Государственного архива Одесской области (далее - ГАОО) не только не исключение, но и яркий пример вышесказанному. На их счету более 60-ти конференций, которые состоялись в Одессе, регионах Украины и за ее пределами. Сегодня мы остановимся на этом важном направлении деятельности. Если поводом для обзора стала II Международная научно-практическая конференция «Архив. История. Современность», посвященная 95-летию архива, то точкой отсчета нашего экскурса в прошлое станет далекий 2000-й год, когда ГАОО праздновал свое 80-летие в Одесском филиале Греческого Фонда Культуры. Тогда же, в рамках юбилейных мероприятий, и состоялась I Международная научная конференция «Архив. Документ. История. Современность», в которой приняли участие архивисты и ученые Украины, Германии, Молдовы, России и США. На конференции выступили 65 докладчиков, были представлены издания архива и организована выставка «Уникальные документы ГАОО».

Архивисты плодотворно сотрудничают с музеями и библиотеками; одним из результатов такой дружбы является участие в работе международных научно-практических конференций: «Проблемы сохранения, консервации, реставрации и экспертизы музейных памятников» (Киев, 2005); «Музей. История. Одесса» (Одесский историко-краеведческий музей, 2006, 2011); «Научная библиотека: стратегия инновационного развития» и «Библиотека XXI века в новом социокультурном измерении» (Одесская национальная научная библиотека, 2009, 2014); «К 150-летию основания Общества изящных искусств в Одессе (Одесский художественный музей, 2015).

Сотрудники архива неоднократно принимали участие в работе организационных комитетов и выступали с докладами на международных научных конференциях, проходивших на базе Одесского национального университета имени И.И.Мечникова: «Археология та етнологія Східної Європи: крок молоді у XXI століття» (2002); «Древнее Причерноморье. Чтения памяти профессора П.О.Карышковского» (2003, 2005, 2006); «Воронцовские чтения» (2008-2014); «Историографические чтения. Конференция, посвященная 130-летию со дня рождения профессора П.М.Бицилли (2009); «История археологических исследований в Северо-Западном Причерноморье» (2009); «Одеські Читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології» (2009-2013); «Человек в истории и культуре. Чтения памяти профессора В.Н.Станко» (2012); «Южная Украина: казачья и после казачья эпоха» (2012); «Стародруки і рідкісні видання» (2012, 2015); «Личность в тоталитарном обществе: рефлексии XXI века» (2013); «Одеса і Південь України в українській і польській історіографії» (2015) и др.

На протяжении многих лет в ГАОО ведется работа по изучению истории национальных диаспор на Юге Украины. Давно установились дружеские отношения с греческими, немецкими, еврейскими, болгарскими и другими культурно-просветительскими организациями. Конечно же, это не могло не отразиться и на тематике конференций, проходивших при участии одесских архивистов: «Одесса и мировая цивилизация» (Одесский филиал «Джойнт» и Международный центр одесского еврейского общества «Мипдаль», 2002); «150 лет Одесскому болгарскому настоятельству» (Одесское болгарское дружество, 2003); «200-летие поселения немцев под Одессой» (ОНУ имени И.И.Мечникова, 2003); VI Международный конгресс украинистов (Донецк, 2005); IV Международная научная конференция «Одесса и еврейская цивилизация» (Одесса, 2006); «Маразлиевские чтения. Греки в Северном Причерноморье: история и культура» (Одесский филиал Греческого фонда культуры, 2010); «Греки в международной торговле на юге Российской империи в XVIII-XIX вв.» (Институт истории Украины НАНУ; Киев, 2010); «Хаджибей (Одесса) и Северо-Западное Причерноморье в османско-турецких источниках» (ОНУ имени И.И.Мечникова, 2013); «Армяне в социокультурной эволюции украинских земель» (Союз армян Украины; Бережаны, 2014) и др.

Сотрудники ГАОО принимали участие в различных научных симпозиумах, в том числе, и международных, тематика которых охватывает широкий круг актуальных вопросов современной исторической науки. В их числе: «Причерноморье в войнах и конфликтах XVIII-XX веков: общественный и научный измерения» (Центр исследований по истории образования, науки и техники на юге Украины имени В.И.Липского; Одесса, 2010); «200-летие театральной жизни в Одессе (2010); «Скарбнички мого краю - Одещини» (Одесский областной гуманитарный центр внешкольного образования и воспитания, 2010, 2012); конференция, приуроченная к Международному дню памятников и исторических мест (Одесский городской совет, Одесский дом ученых; 2013); «Эллинистическая цивилизация: политика, экономика,

культура» (Черновицы, 2013); «Літературна Миколаївщина - актуальні проблеми збереження культурно-історичної спадщини» (Николаев, 2015); «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри (Одесский національний морський університет, 2015); «Кочубіїв - Хаджибей - Одеса» (Одесский національний політехнічний університет, 2015). Також архів приймав участь в роботі конференцій, посвячених історії Другої світової війни: «60-літ Перемоги в Великій Вітчизняній війні» (ОНУ імені І.І.Мечникова, 2005); «Україна в Другій світової війни: джерела і інтерпретації» (Національний музей історії Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.; Київ, 2010) і др.

Одільним напрямком дослідницької діяльності ГАОО є історія українського козацтва. Співробітники готували документальні виставки на матеріалах фондів архіву, входили в склад організаційних комітетів і являлись учасниками конференцій: «Українське козацтво в вітчизняній і загальноєвропейській історії» (ОНУ імені І.І.Мечникова; Одеса, 2005); «Історія запорожського козацтва в пам'ятниках і музейній практиці» (Національний заповідник «Хортиця»; Запоріжжя, 2010, 2013); Всеукраїнська наукова військово-історична конференція (Дніпропетровськ, 2011); «Южна Україна: козацька і післякозацька епоха» (ОНУ імені І.І.Мечникова; Одеса, 2012).

В рамках «Загальнодержавної національно-культурної програми дослідження Голодомору 1932-1933 років в Україні і увічнення пам'яті його жертв», під егідою Інституту національної пам'яті в м. Києві відбулась конференція на тему «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні: досвід створення і перспективи розвитку», в роботі якої прийняли участь члени робочої групи при редакційній колегії ГАОО (2008).

22-23 травня 2010 р. ГАОО області став одним з організаторів і приймаючої стороною 11-ї Загальної конференції Євро-Азіатського регіонального відділення Міжнародної ради архівів (ЕВРАЗІКА) «Спільне архівне спадство і національні архівні фонди» (заходи проводились під патронатом Державного комітету архівів України і при підтримці Одеської обласної державної адміністрації).

Особо слід відзначити участь одеських архівістів в підготовці і проведенні в Одесі в 2013 р. Першої міжнародної наукової конференції «Економічне і соціальне розвиток портів північного Чорного моря (кінець XVIII - поч. XX в.)», яка відбулась в рамках проекту «The Black Sea and its Port-cities» в приміщенні Одеського філіалу Грецького Фонду Культури. Організаторами заходу виступили Іонічний університет (Корфу, Греція), Грецький науково-дослідницький фонд (Афіни, Греція).

На прикладі ГАОО можна оцінити архівний імідж України на міжнародному рівні. Підтвердження цьому - участь заступника директора Госархіву Л.Г.Белоусової в міжнародних наукових конференціях Всеамериканського історичного товариства російських німців (США, 2004); «Вклад вихідців з острова Хіос в економічне розвиток Юга України» (Пірей, Греція, 2004); «Росія і Середземномор'я» (Афінський університет, 2005); Слухання і консультації по питанню підготовки міжнародного інтернет-проекту «Бізнес в матеріалах архівів» (Європейська Комісія; Брюссель, Бельгія; 2005); Міжнародна конвенція National Association of Broadcasting (Лас Вегас, США; 2007). 7 серпня 2015 р., в давній японській столиці Кіото, проходив Всесвітній конгрес історії і економіки. Подібний науковий форум проходить раз в три роки, в різних регіонах світу; його учасники - вчені з більш ніж півсотні країн світу, обговорюють як перспективи розвитку світової економіки, так і окремі економічні моделі в ретроспективі. Л.Г.Белоусова стала єдиним представником України на конгресі; її доповідь була присвячена становленню і розвитку економічних зв'язів Одеси з середземноморськими державами.

ГАОО бере участь і в розв'язанні питання про включення історичного центру Одеси в основний список Всесвітнього спадства ЮНЕСКО. З метою привертання уваги світової громадськості до культурного спадку нашого міста, в 2015 р. почала свою роботу Міжнародна науково-практична конференція «Збереження історичної забудови центру Одеси шляхом включення в основний список Всесвітнього спадства ЮНЕСКО» (організатори - Одеський міський рада і Державний архів Одеської області). Представники архіву виступили з доповідями на I, II і III конференціях, які відбулись в січні, травні і грудні минулого року. В роботі конференцій прийняли участь спеціалісти

из более двадцати стран; в рамках мероприятий состоялись пленарные и секционные заседания, круглые столы на актуальные темы сохранения культурного наследия, историко-краеведческие экскурсии, презентации новых изданий. К четвертой, заключительной встрече, сотрудники архива готовят новые документальные материалы.

Завершая краткий экскурс в историю уже реализованных научных конференций, важно отметить, что 2015-й год стал для одесских архивистов особенно плодотворным - и II Международная научно-практическая конференция «Архив. История. Современность» является наглядным тому подтверждением. Мероприятия пройдут в помещениях друзей и многолетних партнёров архива - Одесского филиала Греческого Фонда Культуры, Одесского литературного музея, Одесского историко-краеведческого музея, Одесского художественного музея. В этой встрече примут участие архивисты, историки и краеведы из Украины, Венгрии, Греции, Грузии, Италии, Молдовы и Польши. Её проведение послужит началом качественно нового этапа конференционной деятельности Госархива Одесской области.

В представленном обзоре событий, к которым непосредственно имеет отношение одесский архив, мы обозначили лишь часть наработок архивистов. Активная деятельность в сфере международного сотрудничества влечет за собой новые знакомства и открывает все большие возможности для участия в мероприятиях на внутригородских, государственных и международных уровнях. Архивисты находятся в постоянном взаимодействии с научной и культурной общественностью, большинство сотрудников специализируются в той или иной области исторических знаний и активно применяют свой опыт на практике. Подводя итоги 15-летней творческой работы, можно констатировать тот факт, что мы находимся на пути активного развития и у нас впереди большие перспективы!

Анна Петрова, Наталія Петрова (Одеса, Україна)

КОЛЕКЦІЯ П.Т.МАРКУШЕВСЬКОГО У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ

Нещодавно користувачі Державного архіву Одеської області (ДАОО) отримали можливість працювати з новим, нещодавно описаним фондом - колекцією професора Петра Трохимовича Маркушевського¹. Більшу частину фонду складають фольклорні матеріали, записані його студентами в різних областях України. Таким чином, ця колекція буде в першу чергу цікава філологам та етнографам, які до цього у вищезазначеному архіві працювали переважно з опосередкованими джерелами етнографічної інформації.

П.Т.Маркушевський народився 22 вересня 1919 року в м. Літині Вінницької області. У 1937 році вступив до Одеського державного університету імені І.І.Мечникова. У липні 1941 року пішов добровольцем на фронт. У 1945 році закінчив ОДУ і продовжив навчання в аспірантурі при кафедрі української літератури; паралельно викладав в Одеському учительському інституті. У 1952 році П.Т.Маркушевський захистив кандидатську дисертацію на тему: «Українські радянські поети-учасники партизанської боротьби періоду Великої Вітчизняної війни Радянського союзу». Науковим керівником був професор А.В.Недзвідський. З 1955 року Петро Трохимович працював на кафедрі української літератури Одеського державного університету. Сфера його наукових інтересів охоплювала український фольклор, літературознавство, методика викладання, театр; викладав спецкурси з історії українсько-російських літературних взаємин, драматичного театру, літератури періоду Другої Світової війни². Був організатором і учасником багатьох наукових та мистецьких конференцій, присвячених Т. Шевченку, Л. Українці, І. Франку, М. Гоголю, В. Васильку, Л. Курбасу, А. Недзвідському, І. Твердохлібу, Ю. Трусову та вченим Одеського університету. Автор монографії «За землю радянську Кобзар воював»³, низки наукових статей до Української Радянської Енциклопедії та Української літературної енциклопедії. Активно публікувався в

періодичній пресі, проводив велику громадську роботу, як лектор і голова військово-шефської комісії товариства «Знання». Був членом спілки театральних діячів СРСР, Музичного товариства УРСР. Був нагороджений орденом Олександра Невського, орденом «Великої вітчизняної війни» I та II ст., орденом «Червоної Зірки», нагрудним знаком «Відмінник народної освіти УРСР», «Відмінник культурного шефства над Збройними силами СРСР». Колекціонував українські писанки, мав багату бібліотеку, яку подарував Науковій бібліотеці Одеського державного університету. Помер Петро Трохимович 17 травня 2001 р. в Одесі, похований на Західному цвинтарі. Після смерті професора його дружина, кандидат філологічних наук Раїса Филімонівна Маркушевська, передала колекцію рукописних записів фольклору директору Центральної дитячої бібліотеки м. Одеси Г.Я.Лазаревій, яка в свою чергу вирішила передати її на постійне зберігання до ДАОО.

Студентські зошити із записами фольклору, які були передані до ДАОО в складі колекції П.Т.Маркушевського, мають свою історію виникнення. Протягом 1950-1990-х років викладач разом зі своїми студентами втілював в життя унікальний фольклорно-етнографічний проект, основною метою якого було виявлення, збирання та фіксація фольклору в різних областях України. За десятки років експедиційної роботи студентами було опитано тисячі респондентів, мешканців сіл, укладено близька 600 зошитів з фольклорними матеріалами, зібраними переважно в Одеській, Вінницькій, Миколаївській, Кіровоградській, Херсонській областях.

Сформований архівний фонд складається з 565 справ - зошитів з записами фольклору, які уклали студенти кафедри української мови та літератури філологічного факультету Одеського університету з 1952 по 1991 рік. Колекція сформована за територіальним принципом. У розділі «Області України» в алфавітному порядку представлені Вінницька, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Кримська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Чернівецька, Черкаська, Чернігівська області та Молдавська РСР (Слободзейський район, с. Незавертайлівка). Найбільший обсяг матеріалу зібраний у Одеській області - фольклорні матеріали представлені майже 300 справами. З 26 районів відсутні лише Арцизький, Болградський та Ренійський. Матеріал, зібраний в Одесі, представлений двома справами, натомість, в багатьох зошитах є записи, зроблені в Одесі (але це не відображено в назвах справ)⁴. Зошити внесені в опис за прізвищами студентів, з зазначенням року та кількості аркушів в справі. Деякі зошити не підписані, не вказано рік збору фольклору, неможливо визначити регіон. Відповідно є підрозділ «Невизначені області» та справи без зазначення прізвищ студентів.

У графу «Примітки» архівісти винесли особові характеристики того чи іншого зошита (нааявність малюнків, аплікацій, фотографій). Наприклад, у справі №269 студентки З.М.Возної знаходиться м'яка платівка з весільним маршем Мендельсона, а в справі №496 студентки Беляєвої - її власноруч зроблена вишивка.

Зібраний матеріал представляє різні жанри народної творчості і репрезентує духовне і культурне життя українського народу, як історичне минуле, так і сучасне. Частина рукописних зошитів ілюстрована фотографіями, малюнками, колажами. Деякі зошити вражають сюжетними малюнками, що ілюструють фольклорні твори⁵. На кожному зошиті є позначка бібліотеки вченого. Це або овальний штамп «Особиста бібліотека П.Т.Маркушевський», або відбиток екслібрису - розгорнута книга на військовому автоматі з написом «Exlibris П.Т.Маркушевського».

Якщо проаналізувати методика збору, фіксації та оформлення матеріалу студентами, то вона в усіх випадках практично не відрізняється і вочевидь саме так ставив завдання сам професор. Кожен студент опитав приблизно трьох-чотирьох осіб, на опитаних людей оформлений так званий паспорт респондента: прізвище, ім'я, по-батькові, рік народження, місце народження та місце проживання (якщо вони відрізняються - рік переїзду). Важливо, що перед текстом пісень, анекдотів, загадок та інших форм фольклору студенти подавали нарис історії регіону, де був зібраний матеріал, що є цінним для його подальшого аналізу дослідниками. Серед особливостей зібраного матеріалу слід зазначити, що автори записів (студенти) фольклор не аналізували, а лише записували, таке завдання перед ними не було поставлено і це, на нашу думку, є позитивним фактом, оскільки сьогодні в цих архівних справах дослідники отримали цінний фольклорно-етнографічний матеріал, який є джерелом

для дослідження духовної культури українців. Найчастіше серед репрезентованих записів зустрічаються пісні - побутові, ліричні, епічні, обрядові (колядки, щедрівки, купальські, петрівчані), а також прислів'я, приказки, загадки, анекдоти, казки, легенди, бувальщини. Втім, в деяких зошитах студентами вельми детально записано календарні та сімейні обряди. Серед обрядів календарного циклу найбільше записів обрядів різдвяно-новорічного циклу (колядки, щедрівки, тексти фольклорного супроводу обрядів Маланка та Коза) та Івана Купала. Фрагментарно представлені записи інших циклів календарної обрядовості⁶. Щодо сімейної обрядовості, то найбільш повно репрезентовано записи весільного обряду⁷, є декілька записів обряду реєстрації новонародженого⁸, також представлено варіанти записів похорон⁹, зокрема так званої офіційної частини, за яку, так би мовити «відповідала» сільська рада. Цікавими в науковому плані є записи голосінь¹⁰, які для нашого регіону майже не представлені в джерелах. Слід зазначити, що важливим та позитивним для дослідників є наявність водночас опису обряду та фольклорного супроводу, оскільки найчастіше в представлених записах подаються нотатки щодо місця та обставин виконання того чи іншого фольклорного тексту в структурі обряду. Хоча зустрічаються і окремі фрагменти текстів пісень, які не мають пояснення щодо їх місця в обряді, це скоріше зумовлено тим, що рівень збереження тих чи інших аспектів та компонентів духовної культури не був однаковим і студенти, навіть в один рік запису в одному регіоні фіксували різний ступінь побутування обрядовості та фольклору. Цей факт може бути джерелом для дослідження трансформації окремих аспектів духовної культури.

Серед наявних записів слід окремо виділити групи наративів, які відображають так звану радянську обрядовість, в т.ч. проводи до армії або фольклор часів окупації¹¹. В кожному населеному пункті святкували День механізатора, Свято врожаю та ін. Натомість в рекомендації, які надавались працівникам сільських Будинків культури, місцеві діячі культури додавали так би мовити, свій, вузько регіональний та сільський колорит, і студенти зафіксували такі сценарії з додаванням елементів народного фольклору, відомих народних пісень.

У фонді представлені також друковані видання з доповідями і тезами виступів на конференціях, учасником та головним редактором яких був П.Т.Маркушевський, та книги з його бібліотеки¹².

Повнота/фрагментарність записів того чи іншого аспекту в обрядовості відображає стан його збереження (побутування)/трансформації на момент запису. Також по характеру записів (повний, з нотатками про місце та час виконання в системі обрядовості або фрагментарний, без пояснення) можна визначити активний та пасивний репертуар фольклорних творів та стан збереженості обрядовості на момент запису в тому чи іншому населеному пункті. Ці відомості надають сучасним та майбутнім дослідникам можливість визначити стан та особливості розвитку духовної культури українців, зокрема календарної та сімейної обрядовості в середині - другій половині ХХ ст.

Особливу групу складають тексти-новотвори радянського періоду, які можуть бути джерелом дослідження ментальності та особливостей розвитку фольклору як частини духовної культури в умовах тоталітарного режиму, група текстів репрезентує риси характерів та стосунки з громадою можновладців місцевого рівня (голови колгоспів та ін.), цікавими для дослідників будуть загадки, анекдоти, частівки, бувальщини про радянський час.

Той факт, що записи проводились синхронно в різних регіонах України та Молдови дає можливість робити науковий аналіз та висновки про окремі аспекти розвитку духовної культури та обрядовості українців, про чинники впливу на обрядовість, варіативність народної культури.

Таким чином, колекція П.Т.Маркушевського у Державному архіві Одеської області буде цікава для опрацювання як філологам та фольклористам, так і етнологам.

¹ Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. Р-8259. Колекція П.Т.Маркушевського. - Оп. 1. Опис справ постійного зберігання за 1952-1994 рр. Матеріали фольклорних експедицій до регіонів України студентів відділення української мови та літератури філологічного факультету ОДУ імені І.І.Мечникова. - 26 арк.

² Петро Трохимович Маркушевський: бібліографічний покажчик / Упор. Є.В.Савельєва; наук. ред. Є.М.Прісовський. - Одеса: Б.в., 1989. - 56 с.

³ Маркушевський П.Т. За землю Радянську Кобзар воював. - Одеса: Маяк, 1969. - 162 с.

⁴ ДАОО. - Ф. Р-8259. - Оп. 1. - Спр. 199; 200; 233.

⁵ ДАОО. - Ф. Р-8259. - Оп. 1. - Спр. 258.

⁶ ДАОО. - Ф. Р-8259. - Оп. 1. - Спр. 1; 2; 3; 6; 21; 27, 218; 222; 235; 256; 260 та ін.

⁷ ДАОО. - Ф. Р-8259. - Оп. 1. - Спр. 1; 2; 3; 4; 5; 10; 11; 12; 17; 21; 24; 28; 29; 30; 32; 50; 51; 105; 213; 214, 216; 217; 218; 235; 237; 260; 318, 319 та ін.

⁸ ДАОО. - Ф. Р-8259. - Оп. 1. - Спр. 21; 32; 50; 51; 138; 237; 256 та ін.

⁹ ДАОО. - Ф. Р-8259. - Оп. 1. - Спр. 32; 237.

¹⁰ ДАОО. - Ф. Р-8259. - Оп. 1. - Спр. 27; 32; 203.

¹¹ ДАОО. - Ф. Р-8259. - Оп. 1. - Спр. 7; 28; 223; 227; 235; 237; 259.

¹² ДАОО. - Ф. Р-8259. - Оп. 1. - Спр. 1-3.

Валентина Петровиц, Наталія Киричук (Луцьк, Україна)

ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ АРХІВНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Відновлення державної незалежності України зумовило необхідність вироблення нових підходів до розв'язання найважливіших питань щодо збереженості, поповнення та максимального розширення доступу до інформаційних ресурсів сукупної архівної спадщини України. Одним із головних завдань державних архівних установ, які виступають не тільки як зібрання історичної спадщини, а й інформаційний ресурс взагалі, є забезпечення інформованості населення з метою виконання їх інтелектуальних, духовних, соціальних потреб. Це завдання реалізується через форми використання архівних документів, під якими розуміють - конкретні інформаційні послуги, які виконують архіви по кожному напрямку використання.

Ефективним засобом розкриття інформаційного потенціалу Національного архівного фонду та доведення суспільного значення архівів є ініціативне інформування. Особливість ініціативного інформування полягає у випереджальному задоволенні попиту великих суспільних груп, владних структур, установ, організацій, окремих громадян шляхом направлення їм документів про можливості архіву щодо інформаційного забезпечення їх діяльності, наявність в архіві відомостей, що можуть викликати їх зацікавленість як потенційних споживачів, та про інформаційні послуги, що надаються архівом. Важливе значення для визначення основних напрямів цієї роботи має вибір тематики, за якою готуються інформаційні документи: святкування ювілейних дат, документальне підтвердження часу заснування міст і сіл рідного краю, дата організації підприємств, організацій та установ. Значну допомогу у виборі теми інформації надають календарі історичних подій та ювілейних дат, які архіви складають щороку. Виявлені відомості систематизуються за хронологією та заносяться в картотеку. Після того як тему та потенційного споживача визначено вибирається вид ініціативного інформування - це спеціальні інформаційні документи: інформаційні листи, довідки-орієнтувальники, тематичні інформаційні переліки, списки-довідники¹.

Формами ініціативного інформування вважають також реклами, буклети, документальні фільми, фотоальбоми, оскільки цей вид використання має рекламно-довідкове значення й наближає інформацію Національного архівного фонду до потенційного користувача².

Державний архів Волинської області (ДАВО) приділяє велике значення ініціативному інформуванню. Працівники архіву постійно інформують адресантів - органи влади, наукові та проектні інституції, банки, страхові компанії - про документи, які стосуються їх діяльності. Інформація, як правило, містить перелік виявлених документів по окремо узятій установі та організації. Тематика інформаційних документів була приурочено до 70-річниці визволення Волинської області від нацистських окупантів, до Дня партизанської слави, до 75-річниці створення Волинської області, до Дня Незалежності України, до Дня працівників архівних установ. Документи архіву активно використовують для телефільмів про українсько-польські

відносини, вулиці та майдани м. Луцька. Виявлені архівні документи та друковані матеріали були приурочені до Дня Соборності України - до 25-річчя виведення військ колишнього СРСР з Республіки Афганістан - до 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка, до 100-ої річниці початку Першої світової війни, до 25-річниці створення громадсько-політичної організації «Народний Рух України за перебудову», до 72-ої річниці утворення Української Повстанської Армії, до Дня вшанування пам'яті жертв голодоморів³.

Загалом, ініціативне інформування служить сприятливою основою для встановлення ділових контактів з органами управління, укладання творчих договорів з науковими установами, засобами масової інформації.

Однією з найважливіших суспільних функцій архіву є виконання соціально-правових, генеалогічних і тематичних запитів громадян через надання архівних копій та довідок. У ДАВО приділяють серйозну увагу виконанню усіх видів запитів громадян. Така робота проводиться працівниками відділу інформації та використання документів. Основна робота співробітників підрозділу полягає в тому, щоб точно визначити архівні фонди, де можуть міститися потрібні відомості, переглянути описи, довідкові картотеки та поаркушно переглянути справи. Протягом 2014 р. виконано 4649 заяв та звернень, з них 3476 - з позитивним результатом, 1173 негативних та з рекомендацією звернутися за місцем зберігання документів. За тематикою: соціально-правових - 2440, з них з позитивним результатом - 1878; за актами цивільного стану - 705, з них з позитивним результатом - 518; генеалогічних - 32, з них з позитивним результатом - 22; тематичних - 1472, з них з позитивним результатом - 1058. Від громадян та установ України - 3882 запити, з них з позитивним результатом - 2944, від іноземних громадян та установ - 767, з них виконано з позитивним результатом - 532. Негативні відповіді зумовлені відсутністю документів та невідповідністю зазначених у запитах пошукових даних. Громадяни найбільше звертались з питань підтвердження майнових прав на землю та нерухоме майно: виділення земельних ділянок під будівництво, надання дозволів на перебудову та реконструкцію будівель, введення в експлуатацію будівель та господарських споруд, підтвердження трудового стажу та інших. Зменшилась кількість запитів про встановлення статусу учасників війни, про нагородження урядовими нагородами та обрання депутатами, від багатодітних матерів, з історії населених пунктів. Стабільною є тематика запитів з історії установ та організацій⁴.

Усі запити соціально-правового характеру (про прийом на роботу та звільнення, про трудовий стаж, про атестацію робочих місць, про нагородження урядовими нагородами, про обрання депутатом, про перебування на окупованій території, у концтаборах, гетто, про примусове вивезення до Німеччини та інших країн Центральної та Східної Європи у період Другої світової війни, про репресії, розкуркулення) виконуються безкоштовно. Виконання запитів тематичного, майнового, персонального характеру та генеалогічних запитів архів здійснює як платну послугу⁵.

ДАВО плідно співпрацює з Українським центром генеалогічних досліджень, товариством Червоного Хреста України, Генеральним Консульством Республіки Польща в Луцьку, з представництвом Укрюрколегії у Волинській та Рівненській областях, а також відділами реєстрації актів цивільного стану.

Полегшує та прискорює виконання запитів науково-довідковий апарат архіву. Насамперед, це картотеки, які допомагають визначити місцезнаходження документів по особовому складу: до описів фондів установ, які існували до Великої Вітчизняної війни; до описів фондів установ, створених після їх закінчення; для наведення довідок по другорядних фондах (даються свідчення по особовому складу організації, документи які надходять в фондах інших організацій); покажчик погосподарських книг сільських рад. Крім того в архіві є картотеки документів по особовому складу ліквідованих установ, які зберігаються як в архіві, так і в установах - наступниках, де створені так звані трудові архіви.

Актуальним, у зв'язку з масовими зверненнями громадян для отримання так званої «карти поляка», є створення іменного покажчика про надання польського громадянства по фонду Волинське воєводське управління м. Луцьк Волинського воєводства (Urząd wojewódzki Wołyński). Опрацювання документів фонду одночасно розкриває цілу низку фактичного матеріалу: статистичні дані про кількісний та національний склад населення повітів Волинського воєводства (1927); книга обліку виданих паспортів посвідчень та інших

документів; прийняття чи позбавлення жителів Волині польського громадянства; справи про надання особам польського громадянства; документи про вибори до сейму і сенату (1930); метричні витяги та заяви громадян про отримання громадянства; договори купівлі продажу землі та нерухомого майна; про право власності; про спадщину ⁶.

На виконання Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 роки» працівники ДАВО створюють належні умови із забезпечення відкритості та права кожного на доступ до архівної інформації репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 роки ⁷. У результаті опрацювання архівно-слідчих справ, переданих Службою безпеки України у Волинській області, в архіві ведеться робота щодо створення електронної бази даних, де містяться алфавітні покажчики на громадян вивезених на примусові роботи до Німеччини, в'язнів концтаборів та військовополонених Польської армії ⁸.

Отже, виконання архівними установами України, зокрема й ДАВО соціально-правових, генеалогічних і тематичних запитів є важливим чинником підвищення суспільної значущості архівів і створення їх позитивного іміджу в очах пересічних громадян.

Активною формою пропаганди архівних документів є експозиційна робота архіву, організація документальних виставок, які надають можливість значній кількості відвідувачів наочно знайомитись з унікальними документами Національного архівного фонду України, що мають історичне і соціально-культурне значення. Для експонування відбирають найцінніші і найцікавіші документи (писані, друквані, ілюстровані, фотографії, карти), які потім подають у зручній для сприйняття пересічним глядачам формі ⁹. Тематика виставок, як правило, пов'язують з актуальними питаннями громадсько-політичного життя країни, присвячують історичним датам, ювілеям видатних державних, громадських та культурних діячів, іншим подіям, які цікавлять громадськість. Зокрема, у Держархіві Волинської області в 2014 р. - першому півріччі 2015 р. були відкриті документальні виставки «В'язні концтаборів у документах архіву» до Міжнародного дня визволення в'язнів фашистських концтаборів ¹⁰, «Визволена Волинь» - виставка архівних документів та друкваних видань, «Волинь-нова» (до 75-річчя від дня заснування однієї з найбільш тиражованих регіональних газет) ¹¹, «Вони боролися за волю України», присвячену до 72-ї річниці створення Української повстанської армії, «І в щасливі й злі години ми для неї живемо, На Україні й для України будемо жити й помремо...» - виставка нових надходжень до архіву, присвячена 101-ї річниці від дня народження Ірини Левчанівської - фотокраєзнавця, лауреата фестивалю слайд-фільмів, «До 75-ої річниці створення Волинської області» ¹², виставка до Дня Соборності України, «Трагедія єврейського народу» до Дня пам'яті жертв Голокосту, «Шлях до Перемоги» до 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та інші. Частина з вищезазначених виставок розміщена на веб-сайті архіву у рубриці «Документальні виставки on-line» ¹³.

Під час роботи над ювілейними і тематичними виставками працівники Державного архіву Волинської області не обмежуються документами своїх фондів. Широко використовують джерела, виявлені у фондах Центральних державних архівів України, Росії, Польщі, Білорусії, які відображають сторінки історії Волині з найдавніших часів і до сьогодення. Наприклад, виставка документів із життя єврейського населення, що мешкало у м. Луцьку та в населених пунктах Ківерцівського району Волинської області до 1943 р., підготовлена на основі колекції фотокопій зібраних Андреа Лісс (США) з особистих архівів вихідців з Волині, фотоархіву Американського меморіального музею Голокосту у Вашингтоні та Національного меморіалу Яд Вашем в Єрусалимі (Ізраїль) та передано у фонди Держархіву Волинської області ¹⁴. На виставці до Дня Соборності України, окрім документів Держархіву області, представлені ксерокопії документів Центрального Державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного кіно-фото-фоноархіву імені Г. С. Пшеничного. У приміщенні читального залу архіву діють виставки «Великий Кобзар», «Основний Закон України» ¹⁵.

Крім багаточисельних архівних документів на виставках експонується матеріал науково-довідкової бібліотеки архіву. Це значно збагачує експозицію виставок. Наприклад, такі матеріали були використані при підготовці виставок присвячених ювілейним датам з дня народження і смерті Т.Г.Шевченка, Лесі Українки та іншим діячам літератури і мистецтва.

Архівісти Волинської області тісно співпрацюють із засобами масової інформації: пресу, радіо, телебачення. Тематика телепередач з використанням архівних документів стосувалась вулиць міста Луцька, відомих людей краю, історичних установ та населених пунктів. Працівниками архіву підготовлені інтерв'ю до Дня працівників архівних установ, про впровадження новітніх технологій у ДАВО, до дня писемності та мови тощо. Радіопередачі стосувались складу і змісту документів, які експонувались на виставках в архівних установах області, а також бібліотеках і музеях. Радіоінформації були підготовлені за матеріалами колегій, семінарів, конференцій, які проводились за участю архівістів області. А також працівників запрошують на зустрічі з видатними людьми Волині, на конференції дослідників. За масовістю аудиторії ця форма використання архівної інформації має надзвичайне значення¹⁶.

Традиційною формою використання Національного архівного фонду є користування документами в читальному залі, які функціонують при всіх державних архівах: центральних і галузевих, обласних, міських, багатьох архівах установ та організацій. Робота читального залу регламентується спеціальними правилами, що розробляє кожен архів на основі затвердженого Держкомархівом «Порядку користування документами НАФ в державних архівах». Вони визначають основні функціональні напрями діяльності цього архівного підрозділу щодо задоволення потреб громадян у ретроспективній документній інформації. До роботи в читальному залі допускають осіб, які в офіційній письмовій заяві аргументують потребу ознайомитися з документами за тією чи іншою тематикою. Відповідний дозвіл дає керівник архівної установи або його заступник. Такий дозвіл діє протягом року¹⁷.

У читальному залі ДАВО в 2014 р. організовано роботу 1028 користувачів, з них громадяни України - 1007 користувачів, іноземні громадяни - 21 користувач (з них громадяни Польщі - 8, Білорусі - 4, Канади - 3, Росії - 2, Австрії - 1, США - 1, Казахстану - 1, Ізраїлю - 1). Кількість відвідувань читального залу - 2644. Користувачі працювали над темами щодо історії православних храмів та монастирів історичної Волині, інших релігійних конфесій, установ та організацій, населених пунктів краю, нащадків, знищення єврейського населення в роки Великої Вітчизняної війни на теренах області, національно-визвольних змагань, досліджували історію родин, здійснювали пошук відомостей про національність, громадянство рідних, про віднесення населених пунктів Волині у період з 1921 р. по 1939 рр. до складу Республіки Польща, тощо. Для роботи користувачів у читальний зал Держархіву області протягом 2014 р. видано 31041 справу та 2100 друкованих видань, крім того, працівникам архіву, для виконання звернень громадян, було видано 87906 справ¹⁸. Документи архіву використовують в наукових цілях. Користувачі послуговуються ними при підготовці монографій, книг, статей, публікацій. Читальний зал відвідують студенти, які готують магістерські, дипломні та курсові роботи, реферати.

Іntenсивно використовують документальні матеріали архіву в соціально-культурних і навчально-просвітницьких цілях. Через читальний зал були виявлені документи які поновили експозиції музеїв м. Луцька, Володимир-Волинського, Ковеля тощо. Крім того документи архіву використовують в практичних цілях. Так значну кількість документів і фотонегативів використовують наукові працівники спеціального науково-реставраційного управління для розробки проектів реставрації пам'яток архітектури м. Луцька, Володимира-Волинського, Олики, Кременця; в зв'язку з підготовкою до ознаменування ювілейних дат вивчення в школах документальних джерел та їх використання на уроках історії та літератури, створення шкільних музеїв, кімнат бойової і трудової слави.

Традиційною формою співпраці архівних установ з вищими навчальними закладами стало проведення оглядових екскурсій для студентської молоді, під час яких студентів знайомлять з роботою та правилами використання документів Держархіву, експозиціями документальних виставок. Щороку на базі Держархіву, архівних відділів міських та районних рад, трудових архівів м. Луцька та Волинської області проходять архівну та музейно-архівну практику студенти історичного факультету спеціальностей «Історія», «Документознавство та інформаційна діяльність» Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Студенти знайомляться з роботою державних архівних установ області, зокрема, прийомом громадян, виконанням запитів соціально-правового характеру тощо¹⁹.

Отже, форми використання архівних документів - це визначені інформаційні послуги, які виконують архіви по кожному напрямку використання. Кожна форма використання, як правило, складає визначений інформаційний документ. Основними формами використання в архіві є ініціативне інформування, виконання соціально-правових, генеалогічних і тематичних запитів громадян, експозиційна робота архіву, використання через засоби масової інформації. Ще однією формою використання Національного архівного фонду є користування документами в читальному залі. Тут архівіст виступає посередником між архівним документом і користувачем у процесі довідкової роботи та організації користування документами НАФ. Всі ці форми є ефективними засобами розкриття інформаційного потенціалу, без яких неможлива робота в архівах.

¹ Основні правила роботи державних архівів України / Держкомархів України. УДНДІАСД; За заг. ред. Л.О.Драгомірової, К.Є.Новохатського. - К.: [б. в.], 2004. - 228 с., [105] с.; дод.; Правила роботи архівних установ України / М-во юстиції України, Держ. архів. служба України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства; упор. Л.А.Кисельова, Ю.А.Прилепішева, Т.П.Прись, С.В.Сельченкова; за заг. ред. Н.М.Хрестової. - К.: [б. в.], 2013. - 243 с.

² Архівознавство: підручник для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів України / Ред. Я.С.Калакура, І.Б.Матяш. - Вид. 2-е, випр. і доп. - К.: КМ Академія, 2002. - 356 с.

³ Звіт про роботу Державного архіву Волинської області за 2014 рік // ДАВО, форма 209, арк. 14.

⁴ Виконання заяв та звернень за 2014 р. [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Державного архіву Волинської області. Звернення громадян. - Режим доступу: <http://volyn.archives.gov.ua/Poslugi/gromada.php>. - Назва з екрану.

⁵ Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися архівними установами, що утримуються за рахунок бюджетних коштів: Постанова Кабінету Міністрів України від 07 травня 1998 р. № 639 (Редакція від 24 травня 2011 р.) // Офіційний вісник України. - 1998. - № 19. - С. 29.

⁶ Державний архів Волинської області: Путівник. - Луцьк: Надстиря, 2011. - 952 с.

⁷ Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 роки: Закон України від 09 квітня 2015 р. № 316-VIII // Офіційний вісник України. - 2015. - № 40. - С. 20.

⁸ Служба Безпеки України у Волинській області // Державний архів Волинської області. - Ф. 4666. - Оп. 1, 1а, 2. - Спр. 20084. - 1937-1957, 1989-1991 рр.

⁹ Порядок підготовки архівними установами документів Національного архівного фонду до експонування на виставках та в інших інформаційних заходах: Наказ Міністерства юстиції України від 01 вересня 2014 р. № 1445/5 [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України. - Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/news/46010>. - Назва з екрану.

¹⁰ Хроніка архівного життя. У Державному архіві Волинської області [Електронний ресурс] // Вісник Державної архівної служби України. - 2014. - № 2. - С. 182-183 / Державна архівна служба України. Публікації на порталі. - Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/Visnyk/v-2014_2.54.pdf. - Назва з екрану.

¹¹ Хроніка архівного життя. У Державному архіві Волинської області [Електронний ресурс] // Вісник Державної архівної служби України. - 2014. - № 3. - С. 94-96 / Державна архівна служба України. Публікації на порталі. - Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/Visnyk/index.php?56>. - Назва з екрану.

¹² Хроніка архівного життя. У Державному архіві Волинської області [Електронний ресурс] // Вісник Державної архівної служби України. - 2014. - № 4. - С. 178-180 / Державна архівна служба України. Публікації на порталі. - Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/Visnyk/v-2014_4.57.pdf. - Назва з екрану.

¹³ Державний архів Волинської області [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт. - Режим доступу: <http://volyn.archives.gov.ua/>. - Назва з екрану.

¹⁴ Хроніка архівного життя. У Державному архіві Волинської області [Електронний ресурс] // Вісник Державної архівної служби України. - 2014. - № 3. - С. 95 / Державна архівна служба України. Публікації на порталі. - Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/Visnyk/index.php?56>. - Назва з екрану.

¹⁵ Державний архів Волинської області [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт. - Режим доступу: <http://volyn.archives.gov.ua/>. - Назва з екрану.

¹⁶ Порядок користування документами Національного архівного фонду України, що належать державі, територіальним громадам: Наказ Міністерства юстиції України 19 листопада 2013 р. № 2438/5 [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України. - Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1983-13>. - Назва з екрану.

¹⁷ Порядок користування документами Національного архівного фонду України, що належать державі, територіальним громадам: Наказ Міністерства юстиції України 19 листопада 2013 р. № 2438/5 [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України. - Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1983-13>. - Назва з екрану.

¹⁸ Виконання заяв та звернень за 2014 р. [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Державного архіву Волинської області. Звернення громадян. - Режим доступу: <http://volyn.archives.gov.ua/Poslugi/gromada.php>. - Назва з екрану.

¹⁹ Державний архів Волинської області [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт. - Режим доступу: <http://volyn.archives.gov.ua/>. - Назва з екрану.

Александр Пеший, Марина Тарасова (Херсон, Украина)

СВЕДЕНИЯ ОБ ИМЕНИТЫХ ОСОБАХ В МЕТРИЧЕСКИХ КНИГАХ ОБЛАСТНЫХ АРХИВОВ ОДЕССЫ И ХЕРСОНА (кон. XVIII - нач. XIX ст.)

*Да ведают потомки православных
Земли родной минувшую судьбу ...
А.С.Пушкин*

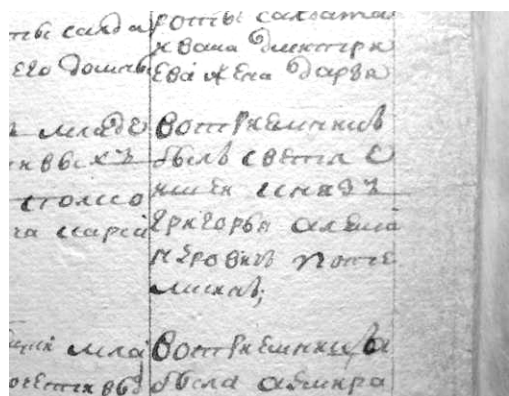
Как известно, основной массив метрических книг бывшей Херсонской духовной консистории со времени их обязательного представления в консисторию (1780 год), в настоящее время хранится в Государственном архиве Одесской области. Особую ценность среди них представляют материалы метрических записей конца 18 столетия, фиксирующие поименный состав жителей края на наиболее раннем этапе его заселения.

К сожалению, из-за имеющихся существенных потерь, не все из метрических книг, в свое время представленных в консисторию, дошли до нашего времени. Имеются не единичные случаи их повреждения. В частности, с 1780 года за первые 20 лет существования консисторского архива, в его нынешнем составе по будущему губернскому Херсонскому уезду сохранились сведения только за 14 лет. Наибольше повреждений, как правило, имеют первые тетради метрических книг, которые традиционно представлялись метрическими записями соборных церквей соответствующего уезда. В этом плане из 11-ти сохранившихся за указанный период книг с метрическими записями Соборной Екатерининской церкви уездного города Херсона имеем 7 с полностью или частично поврежденными записями¹, которые существенно усложняют работу с документами и возможность системного поиска необходимых сведений.

В случае повреждения или отсутствия сведений в консисторских экземплярах метрических записей, восстановить утерянное позволяют дубликаты консисторских книг либо материалы первичных, так называемых приходских метрических книг. Что касается города Херсона, такие документы среди материалов Одесского архива за указанный период не зафиксированы. Не много подобных документов удалось обнаружить также в фондах Государственного архива Херсонской области. В частности, по Соборной Екатерининской церкви сохранился только одна такая метрическая книга с записями за 1794 год², которая дублируя записи, присутствующие в консисторском варианте, оказавшемся поврежденным, позволяет во многом восстановить его утерянные части.

Авторы, работая на протяжении длительного периода времени в архивах с консисторскими и приходскими метрическими книгами, выявили ряд уникальных записей, в которых фигурируют имена многих известных личностей, связанных с историей нашего края. Среди них: Императрица Екатерина II, светлейший князь Григорий Александрович Потёмкин-Таврический, граф Александр Николаевич Самойлов с женой Екатериной Сергеевной (урожденной княжной Трубецкой), граф Александр Васильевич Суворов-Рымникский, ген.-аншеф, барон Иван Иванович Меллер-Закомельский, строитель Херсонской крепости инженер-полковник Николай Иванович Карсаков с женой Анной Семеновной (урожденной Мордвиновой) и другие фамилии видных и именитых особ своего времени.

Работа показывает, какую историческую нагрузку несут метрические записи, позволяя восстановить некоторые исторические факты и события, пусть небольшие, но существенные факты из биографий видных государственных деятелей и выдающихся личностей своего времени, представляющие интерес не только для исследователей.

I. В период пребывания в г. Херсоне 14 января 1787 г. Г.А.Потёмкин был восприемником при крещении у младенца Симеона, сына инженер-полковника Николая Карсакова. В связи с чем, в метрической книге Екатерининской церкви уездного города Херсона за 1787 г. в части «О родившихся» под № 13-м была сделана следующая запись: «*Генваря 14. Крестил протопоп Иван Богданович младенца Симеона от родителей благочестивых строения города Херсона инженер полковника и кавалера Николая Ивановича Карсакова и жены его Анны. Восприемник был Светлейший Князь Григорий Александрович Потемкин*»³.

Николай Иванович Карсаков (Корсаков / 1749-1788 гг.) - строитель Херсонской крепости, Севастопольского мола, проектировал дорогу, по которой Екатерина II посетила Юг в 1787 г., за что 16 мая 1787 г. в г. Херсоне Императрицей Екатериной II: «*в воздаяние ревностных трудов по строению города Херсона и по другим порученным делам полковника Николая Карсакова в инженер-полковники, считая его в сем чине старшинством с 1-го числа января 1787 г.; ему же из Полоцкой экономии 450 душ и орденом Святого Владимира третьей степени*»⁴. Так же был награжден орденом Св. Георгия. Погиб 24 августа 1788 г. под Очаковом и был погребен в ограде Свято-Екатерининской церкви г. Херсона с правой стороны ближе к алтарю. На надгробии были высечены стихи:

«Здесь друг Отечества, почтенный муж Карсаков,
К жалению сынов России погребен,
Он строил город сей и осаждал Очаков,
Где бодрый дух его от тела отлучен!»⁵

Его жена **Анна Семеновна** (урожденная **Мордвинова / 1765-1849 гг.**), дочь адмирала Семена Ивановича Мордвинова и Натальи Ивановны, урожденной Еремеевой, сестра графа и контр-адмирала Николая Мордвинова - одного из организаторов Черноморского флота.

Их сын - **Семен Николаевич Корсаков**, названный в честь отца матери, адмирала С.И.Мордвинова, участник Отечественной войны 1812 г. и последующих походов, служил в статистическом комитете Министерства Внутренних Дел, один из основателей российской кибернетики, занимался изобретением механических устройств «интеллектуальных машин» для информационного поиска и классификации, в отставку вышел в чине действительного статского советника, член Русского географического общества, гомеопат. Кавалер орденов: Св. Анны 2 ст., Св. Владимира 4 ст. с бантом и прусского ордена «За заслуги». Умер 1 декабря 1853 г. в своем имении Тарусово Дмитровского уезда Московской губ. Был женат вторым браком на Софье Николаевне (дочери адмирала

Н.С.Мордвинова / 1797-1877 гг.).

Дети: Николай (род. 1819); Сергей (род. 1822); Михаил (род. 1826); Наталья (род. 1827); Александр (род. 1831); Владимир и Вера⁶.

II. В период пребывания в г. Херсоне 15 мая 1787 г., Екатерина II была восприемницей при крещении младенцы Екатерины, дочери ген.-поручика Александра Николаевича Самойлова и его жены Екатерины Сергеевны. В связи с чем, в этой же метрической книге, в части «О родившихся» под № 54-м была сделана следующая запись: «*Мая 15. Крестил протопоп Иоанн Богданович младенцу Екатерину от родителей благочестивых генерал порутчика Александр Николаевича Самойлова жены его Екатерины Сергеевны. Восприемница была Ея Императорское Величество Государыня Императрица Всероссийская Екатерина Алексеевна Вторая*»⁷.

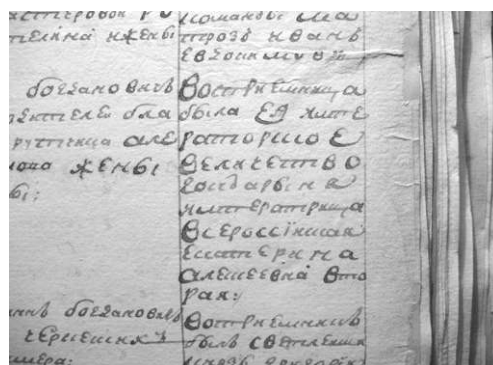
Граф Александр Николаевич Самойлов (1744-1814 гг.). Погребен в Николо-Одринском монастыре, близ г. Карачева⁸ Орловской губернии (ныне Карачевский район Брянской области). Сын графа, тайного советника, сенатора Николая Борисовича Самойлова (1718-1791) и Марьи Александровны (урожд. Потёмкиной, сестры князя Г.А.Потёмкина-Таврического / ум. 1774). Во время военной службы, в чине генерал-майора командовал Таврическим егерским корпусом, отличился при покорении Крыма и был назначен начальником войск в г. Херсоне. В 1787 г. в чине генерал-поручика в начале второй русско-турецкой войны, состоял в Екатеринославской армии князя Г.А.Потёмкина и командовал 5 полками пехоты, 2 корпусами егерей и 7 казацкими полками при 40 орудиях артиллерии. В 1788 г. был одним из главных действующих лиц при взятии кровопролитным штурмом крепости Очакова и был награжден орденом Св.Георгия 2 кл. В 1789 г. был с князем Г.А.Потёмкиным при занятии крепостей Бендер и Каушан и был награжден орденом Св. Александра Невского. В 1790 г. находился с А.В.Суворовым при взятии приступом твердыни Измаила, где с отличием командовал левым крылом, состоявшего из 12 000 солдат, за что был награжден орденом Св. Владимира 1 ст. В 1791 г., после внезапной смерти князя Г.А.Потёмкина, был уполномочен вести переговоры с турками в Яссах по заключению мира с Турцией (Ясского мира). В конце января 1792 г. привез в Петербург известие о заключении мира с Турцией. Когда он явился к Екатерине II, императрица сразу его приняла и вела с ним долгую беседу. На следующий день она лично возложила на него знаки ордена Св. Андрея Первозванного и пожаловала ему 30 000 руб. С такими почестями, кавалер орденов Белого орла и Станислава, оставил боевую службу и был назначен в том же 1792 г. генерал-прокурором, а позднее государственным казначеем. С вступлением на престол Павла I, вышел в отставку. Автор биографии своего дяди «Жизнь и деяния генерал-фельдмаршала князя Григория Александровича Потёмкина-Таврического»⁹. Поручитель при тайном (не оглашенном) венчании Г.А.Потёмкина и Екатерины II, на котором он читал «Апостол» и вместе с Е.А.Чертковым держали венцы¹⁰. Был опекуном дочери Г.А.Потёмкина и Екатерины II, Елизаветы Григорьевны Тёмкиной (см. пункт X).

Владелец села Медеровки в Херсонском уезде Херсонской губернии (7500 дес. земли, 190 душ крепостных /на 1795 г.), доставшейся от князя Г.А.Потёмкина-Таврического¹¹.

Его жена графиня **Екатерина Сергеевна** (урожденная княжна **Трубецкая** /1763-1830), фрейлина Двора. Погребена в Свято-Духовской церкви Александро-Невской лавры Санкт-Петербурга¹².

Их дети: дочь **Екатерина** (род. 1787) вероятно, умерла в младенчестве; Елена (1788-1843 /муж Д.А.Донец-Захаржевский); Григорий (1792-1811), Михаил (ок. 1796-1820); София (1797-1866 / муж граф А.А.Бобринский); Николай (1800-1842).

III. В этой же метрической книге под следующим № 55 была сделана следующая запись: «Мая 16. Крестил протопоп Иоанн Богданович из могоетанскаго закона черкеших князей Петра и Владимира. Восприемник был Светлейший Князь Григорий Александрович Потемкин»¹³. В журнале путешествия Екатерины II по Югу отмечалось, что императрица в тот день также присутствовала в этой церкви: «мая 16, Ея Императорское Величество и граф Фалкенштейн изволили быть в церкви Святой Великомученицы Екатерины у Литургии, совершаемой Преосвященным Амвросием, Архиепископом Екатеринославским и Таврическим с собором; пред Причастным благоволила Ея Величество подводить к местным образам и ко Святому Причащению, яко Восприемница от купели, крещенных в тот день Депутатов народа Осетинского»¹⁴.

IV. В метрической книге этой же церкви за 1790 г. в части «О умерших» под № 63 была сделана следующая запись: «**Октября 16. Погребал протопоп Иоанн Богданович убиеннаго на бране генерал аншефа и кавалера лютеранскаго закона Иоанна Меллера, 65-ти лет**»¹⁵.

Иван Иванович Меллер-Закомельский (1725-1790), генерал-аншеф, герой 2-й русско-турецкой войны. Происходил из «немецкой нации мещан лютеранского закона». Службу начал в артиллерии канониром (1739). Произведен в офицеры (1752). В 1759 г. в чине подполковника принял участие в 7-летней войне. За отличие при взятии г. Кольберга произведен в полковники (1762). Генерал-майор (1764). Награжден орденом Св. Анны (1773). Генерал-поручик (1773). Назначен присутствовать в канцелярии главнокомандующего артиллерии и фортификации (1774). Награжден орденом Св. Александра Невского (1775). Заведовал Ладожским каналом, управлял всей артиллерией в государстве. Возложено отправление обязанностей генерал-фельдцейхмейстера с производством в генерал-аншефы (1783). За усердные и ревностные труды награжден орденом Св. Владимира 1 ст. (1785). С началом 2-й русско-турецкой войны был вызван князем Г.А.Потёмкиным в Екатеринославскую армию¹⁶.

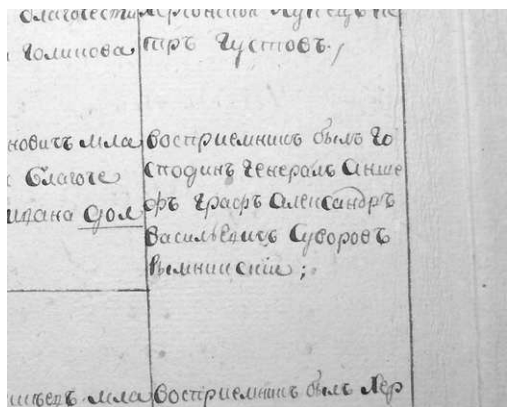
16 мая 1787 г. в г. Херсоне Екатериной II был Всемилостивейше пожалован: «*командующему артиллерией генералу Меллеру в вечное и наследственное владение деревни Полоцкого Наместничества из Староства Усвятского и Войтовства Закомельского, составляющие часть Бармутинскую и часть Чергухинскую*»¹⁷. При взятии штурмом Очакова командовал двумя колонами армии, действовавшими на левом крыле и по его плану велась осада и штурм Очакова. За взятие этой крепости он был награжден орденами: Св. Андрея Первозванного и Св. Георгия 2 кл. (1789) и «во уважение отличных заслуг его» возведен в баронское достоинство Российской империи с наименованием Меллером-Закомельским (30 июня 1789 г.). В компанию 1790 г. был поставлен Г.А.Потемкиным во главе отдельного корпуса, назначенного для взятия крепости Килии, при штурме которой 6 октября 1790 г. был смертельно ранен и умер 10 октября. Расположив войско к штурму малого ретраншаменты, находившегося впереди крепости, он изгнал из онаго в полночь неприятеля. На рассвете, Меллер осведомился что турки делают вылазку и что суда их подходят рукавом Дуная, сел на лошадь и отправился из лагеря к крепости: там в ретраншаменте он был смертельно ранен, но успел однакож произнести: «поручаю команду Гудовичу»¹⁸.

Был погребен в ограде Свято-Екатерининской церкви г. Херсона с левой стороны от алтаря, рядом с сыном Карлом, который, умер от смертельного ранения, полученного при штурме Очакова (1788)¹⁹.

Жена: Анна Карловна (урожденная Бекельман / 1731-1819). *Дети:* Мария (муж барон Андрей Иванович Фредерикс); Карл, майор (погиб в 1788); Петр (1775-1823), генерал от артиллерии; Егор (1767-1830), генерал-адъютант, участник Отечественной войны 1812 г.; Федор (1772-1848), генерал-майор.

V. В период пребывания в г. Херсоне в январе 1794 г. граф генерал-аншеф А.В.Суворов был восприемником при крещении младенца Александра, сына Херсонского городничего Ивана Долгинцова. В связи с чем в метрической книге этой же церкви в части «О родившихся»

под № 8 была сделана запись: «**29 генваря. Крестил протопоп Иоанн Богданович младенца Александра от родителей благочестивых Херсонскаго городничего Ивана Долгинцова и жены его [имя не указано]. Восприемник был господин генерал аншеф граф Александр Васильевич Суворов Рымникский**»²⁰.

Иван Никитич Долгинцов (род. ок. 1756). Из дворян Курской губернии. Служил в Тамбовском пехотном полку. При отставке награжден чином секунд-майора (20 января 1786 г.)²¹. Херсонский городничий (1790-1796)²². Исправник Саранского земского суда Пензенской губернии (1813-1814)²³.

Землевладелец Новороссийской губернии Херсонского уезда при дер. Татьяновке 9000 дес. (119 душ мужского и 45 душ женского пола крепостных / на 1795 г.)²⁴.

Вдов (на 1802 г.). Дети: **Александр** (род. 1794 г.) и Михаил (род. ок. 1797 г.).

Был внесен с детьми в первую часть Дворянской родословной книги Курской губернии; определение последовало 15 декабря 1802 г. По прошению И.Н.Долгинцова, 11 декабря 1803 г. был Высочайше утвержден герб их рода: «В щите, разделенном перпендикулярно надвое, в правой половине в лазуревом поле изображен золотой крест и под ним серебряная луна, обращенная рогами вниз. А в левой половине в серебряном поле крепость червленого цвета и на зубцах оной находится стоящий на задних лапах лев, имеющий в правой лапе поднятый вверх меч. Щит увенчан дворянскими шлемом и короною с тремя страусовыми перьями. Намет: червленый и лазуревый, подложенный золотом»²⁵.

О крестнике А.В.Суворова Александре пока удалось выяснить то, что полководец, в письме Д.И.Хвостову из Херсона от 9 февраля 1794 г. просил записать его сержантом в лейб-гвардии Преображенский полк: «Дмитрий Иванович! Его Превосходительство Николая Александровича прошу я о записке в полк лейб-гвардии преображенской малолетних покойнаго генерал-майора Ребока сына Бориса, подполковника Штенгеля Александра и майора Долгинцова крестника моего Александра же сержантами...»²⁶.

VI. В этой же метрической книге в части «О умерших» под № 17 была сделана следующая запись: «*Март. 12. Погребал протопоп Иоанн Богданович, умершего князя молдавского господаря Емануила, лет ему отроду 79*»²⁷.

Эммануил Россете / Маноле Жиани Русет (род. ок. 1715, Стамбул - 08.03.1794). Был погребен в ограде Свято-Екатерининской церкви г. Херсона с правой стороны от алтаря²⁸. Грек-фанариот. Находился на службе в турецкой армии. Инициативный и смелый, он привлек внимание султана и был назначен молдавским сардаром (командующим полевой армией / 1755). Стал выдающимся деятелем Османской империи. Господарь Валахии (с 1770 г.). Господарь Молдавского княжества (11 мая - октябрь 1788 г.). С этого момента именовался как князь Эммануил Россете.

Г.А.Потёмкин желал иметь осведомителя в верхушке государственной власти Османской империи, но среди мусульман-фанатов было сложно осуществить это намерение. Об этом он неоднократно писал русскому послу в Стамбуле. Воспользовавшись тем, что у Россете возникли разногласия с турками, он был склонен к сотрудничеству русским дипломатом Я.И.Булгаковым. Предоставляемые им сведения о расположении и численности турецких войск, об укреплениях крепости Очаков, были бесценны для штаба А.В.Суворова. После взятия крепости Очаков, Россете перешел на сторону России и поселился в Херсоне. Ему была назначена пенсия в размере 1000 рублей золотом в год. При заключении Ясского мира, одним из условий турецкая сторона выдвигала требование о выдаче Россете, что говорит о ценности предоставленных для России сведений. Однако это требование было отклонено²⁹.

В 1920-х гг., останки Эммануила Россета были перенесены в созданный большевиками в Екатерининском Соборе «Херсонский антирелигиозный музей». Писатель Борис Лавренев в 1930 г. писал: «... по дороге наткнулся еще на одну витрину. В ней, в крепком и не пострадавшем от времени дубовом гробу, лежал хорошо сохранившийся, видимо, набальзамированный труп человека с окладистой рыжей в проседи бородой, одетый в длинный парчовый халат, подпоясанный вышитым поясом. На голове трупа был навит из тонкого шелкового тюля головной убор, похожий на чалму, с небольшой пряжкой из камней, в которую было воткнуто перышко цапли. Под витриной... была надпись: «Здесь находится труп молдавского господаря князя Иосифа Россета. Продажное русское духовенство, соблазненное взяткой, разрешило похоронить мусульманина в ограде православного собора». ... Неведомые дикари, основавшие этот невероятный «музей», обнаружив на голове покойника похожий на чалму головной убор, решили свинцовыми мозгами, что это мусульманин, и выставили его с такой аттестацией себе на посмешище»³⁰.

VII. Закончив обзор метрических записей конца XVIII ст. и переходя к записям начала XIX ст., хотелось бы привести сведения о первом Херсонском протопопе, упоминаемом при всех вышеотмеченных метрических записях, с именем которого связан почти 25-летний период начального этапа церковного строительства в пределах Херсонского уезда и его новоучрежденного уездного города Херсона.

К сожалению, из обобщающих источников о его деятельности сохранились только краткие записи в дошедших до нашего времени формулярных ведомостях Херсонского духовного правления за 1798-1803 гг. В двух первых из них есть сведения о его шляхетном происхождении и назначении в 1780 г. уездным протопопом в г. Херсон. Более расширенные сведения содержатся в ведомостях за 1800-1803 годы, в последних из которых значится: *«Протоиерей **Иоанн Богданович** - 63-х лет, из польских шляхтичей; обучался по риторике, рукоположен бывшей Польской области волости Смелянской в село Золотоношу³¹ в 1768-м году Преосвященным Гервасием Епископом Переясловским, а в 1769-м году из села Золотоноши определен тем же Преосвященным в Орловской полк к Преображенской церкви, в коем находился по 1773-й год, а в том году произведен Преосвященным Иовом Епископом Переясловским Польской области Брацлавского воеводства в город Красное к церкви Воскресенской уездным протопопом; в 1780-м Преосвященным Никифором Архиепископом Славенским по Синодальному Указу определен в город Херсон уездным протопопом»³².*

В принципе этой, достаточно выдержанной в традиционном для того времени стиле лаконизма, записью можно было бы и завершить наше исследование, если бы совершенно случайно не удалось ознакомиться с содержанием весьма далекой от этой темы грамоты 1775 года Переяславского архиепископа Иова священнику слободы Виски Молдавского гусарского полка Симеону Мовчану, предписывающей определить его *«з оной слободы Виски Черного гусарского полку шестнадцатой Бешковской роты в шанец Мошорин на свободное целопарохиальное место по желанию тамошних штап и обер афицеров со всеми прихожанами и о выдачи ему к тамошней Воздвижения Честного Креста Господня церкви усыновительной целопарохиальной грамоты ...за произведением нами бывшего в помянутом Мошоринском шанце священника **Иоана Богдановича** в заграничные, до епархии нашей принадлежащие места протопопом»³³.*

Более углубленное изучение этого и ряда других взаимосвязанных вопросов в наличных архивных документах позволило выявить довольно немало и других деталей из послужного списка первого Херсонского протопопа Иоанна Богдановича (это несмотря на то, что фамилия Богданович относится к весьма распространенной для того времени и при наличии фрагментарных упоминаний всегда есть опасность ошибиться)³⁴.

В частности, по архивным материалам Переяславско-Бориспольской консистории удалось проследить, что Иоанн Богданович еще до поступления в Переяславскую канцелярию, сообщал о себе тогдашнему Преосвященному архиепископу Переяславскому Гервасию, что он есть *«сын священника Польской области уезду Иржищевского, села Липового Рогу³⁵ Симеона /:кой по измертвии матки моей в катедре Вашего Преосвященства пострижен в иеромонахи с наречением имени Симеон и жил чрез семь лет, аж до умертвия своего:/ с малых лет переее русского письмений, а потом и латинского диалекта, жительствуя в семинарии Вашего Преосвященства с 1754 года 762-й год от аналогии по школу риторики обучался: а того 762 года по определению тогдашнего здешней семинарии префекта /:кой потом был кафедральным писарем:/ иеромонаха Тимофея, послан был в Миргородский полк к обучению бунчукового товарища Григория Остроградского детей инспектором и тамо находился более полтора года»³⁶.*

С 1766 по 1768 год по определению Переяславской духовной консистории находился в писарской должности при Новомиргородском духовном правлении³⁷, откуда и был представлен для рукоположения во священника к имеющей вновь строиться во имя Успения Пресвятой Богородицы Польской области ключа Смелянского владения сиятельного князя Станислава Любомирского слободы Золотоновки³⁸.

О переводе Иоанна Богдановича священником Орловского пехотного полка документальных архивных сведений пока нет. В то же время совершенно определенным временем окончания этой службы можно считать 1771 год, когда он назначается к священнической должности при Мошоринском шанце в Елисаветградской провинции: определение Преосвященным Гервасием в Черный гусарский полк к 16 Бешковской роте в Мошоринский шанец к церкви Воздвижения Креста Господня последовало в 1771 году³⁹.

После назначения Краснянским протопопом уже 19 мая 1773 года им были разосланы ордера о своем назначении подведомственному ему духовенству⁴⁰. В январе 1774 года он упоминается в составе депутатов духовных правителей отправившихся для составления прошения на имя Екатерины II с просьбою «о продолжении защищения православных русскою военною силою» в Переяславль к Епископу Иову, который писал: «Сего 1774 г. генваря 17 дня тамошние ж, заграничные православные протопопы: белоцерковский Василий Зражевский, богуславский Стефан Левандовский и краснянский Иоанн Богданович, по взверению всех заграничных духовных и мирских в киевском и brasлавском воеводствах состоящих православных греческих исповедников поданным мне доношением представили: что они и за помощь российских команд не имеют от римлян и униатов свободы содержать свое грекороссийское исповедание, непрестанно же терпят гонения, грабительства, насильствие к унии и свмыя мучительскии притеснения с произношением похвалок в конец истребить православие...». 13 марта 1774 года делегаты прибыли в Петербург в Святейший Синод и представили прошение на имя Екатерины II⁴¹.

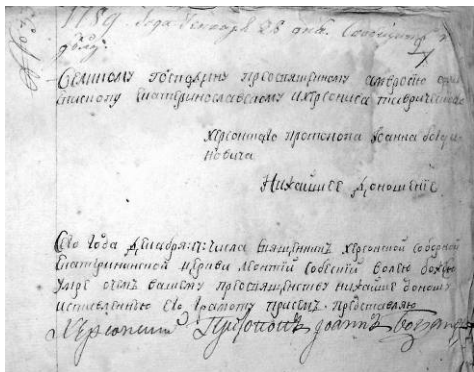
В этом же 1774 году Иоанн Богданович упоминается среди делегатов от украинских православных священников на Варшавский Сейм. В частности, из письма князя А.А.Чарторьжского Преосвященному Епископу Иову Базилевичу узнаем: «Свое желание оказать защиту гонимому на Украине благочестию и переяславскому архипастырю из числа подвластных ему священников выбрать двух, в качестве делегатов, и отправить в Варшаву для подачи просьбы в Пресветлую Постоянную Раду о возстановлении дарованных польскими королями восточной вере привилегий и о каре нарушителей их привилегий». Согласно прописанному совету, на основании распоряжения преосвященного Иова, отец Строчкий созвал в Гранов более почетнейших из украинских священнослужителей, которые делегатами своими на Варшавский Сейм избрали протопопов - винницкого Илию Голоскевича и краснянского Иоанна Богдановича и немедленно отправили их с своими жалобами на предстоящий сейм⁴².

В 1776 году он упоминается как рьяный борец за православие и: «продолжает противодействовать униатам и с русскою военною силою отнимает униатския церкви»⁴³. Если по имеющимся сведениям из реестра 1772 года в Краснянской протопопии на Брацлавщине числилось 40 церквей, присоединенных к православию⁴⁴, то при Иоанне Богдановиче их число значительно увеличилось. Однако, к 1778 году ситуация резко изменилась и в связи с уменьшением числа православных приходов, отбираемых униатами, Иоанн Богданович вынужден возвратиться в Переяслав (1778), откуда, очевидно по его просьбе, был переведен для проискания настоятельского места в ново учрежденную Славянскую епархию⁴⁵.

О Синодальном указе 1780 года о его определении в город Херсон уездным протопопом прямых сведений не имеем, хотя в феврале этого года он и обращался в Синод, но в связи с просьбой об определении в шанец Мошорин либо в Табурище⁴⁶. Не упоминается об этом и в названии утерянного дела о его определении в Херсон к Архангело-Михайловской церкви⁴⁷. Поэтому не исключено, что под понятием уездного протопопа имелось в виду назначение Иоанна Богдановича одновременно и Херсонским заказчиком (находился в ведении Елисаветградского духовного правления), как об этом упоминается в сохранившихся документах конца 1781 года на освящение церкви в слободе Тягинке⁴⁸. И очевидно только в январе 1782 года последовал указ (к сожалению, утерянный) Преосвященного Никифора, Архиепископа Славянского и Херсонского о именовании его протопопом Херсонским⁴⁹.

По ведомости из архивных материалов Гавриила Рязанова, составленной секретарем Славянской духовной консистории Василием Вербицким⁵⁰, протопоп Иоанн Богданович вместе со священником Василием Прохоровым в это время находился при Михайловской церкви города Херсона, устроенной, как известно, еще в 1779 г.⁵¹ Церковь Архангела Михаила была основана как походная Войска Запорожского и построена в Москве в 1771 г. по просьбе кошевого атамана Петра Ивановича Калнышевского и по благословению в марте месяце того же года Киевского митрополита Гавриила (Кременецкого) было предписано освятить ее соборно иеромонаху Киевомежигорского монастыря Владимиру с выдачей святого антимиинса⁵². Походная церковь (обычно перемещалась волами) до ликвидации Запорожской Сечи находилась в распоряжении кошевого атамана Калнышевского, сопровождая его в походах. Позже она очевидно обслуживала бывших запорожских козаков, находящихся на промыслах в низовьях Днепра и у берегов Лимана, возвращаясь на зимний период в их оседлые места.

Как можно предположить, до принятия решения о ее переводе в Херсон, ее последним местом пребывания была устроенная невдалеке от Херсона казенная слобода Омеловая. Именно здесь по материалам ведомости 1777 года, опубликованных в работе Феодосия Макаревского⁵³, мы находим пока единственное упоминание об имеющейся при этом поселении Михайловской церкви (позже, после передачи слободы Омеловой в частное владение, где в начале 1780-х годов была устроена уже другая - Петропавловская), а Архангело-Михайловская церковь по требованию генерал-поручика А.П.Ганнибала в 1779 году была переведена в Херсон⁵⁴. В период строительства арсенала в 1784 году, по прошению Иоанна Богдановича и Тамбовского пехотного полка полковника и над строением г. Херсона командира Корсакова, по причине нахождения ее по размежеванию на том же месте, что и строящейся казенный арсенал, по благословиению Преосвященного Никифора Архиепископа Славенского и Херсонского была перемещена с подобающим водоосвящением на новое место между строящимися арсеналом и каменной соборною церковью во имя Святой Великомученицы Екатерины. Архангело-Михайловская церковь позднее по причине ветхости была закрыта и разобрана, вся утварь была передана в новопостроенную Успенскую купеческую церковь⁵⁵. Следует отметить, что при этой же Архангело-Михайловской церкви в 1782 году находился и священник (позднее протоиерей) Евдоким Сергиев, который 14 ноября 1795 году Преосвященным Гавриилом Митрополитом Екатеринославским был назначен в город Одессу к первой в городе новостроящейся во имя Святой Великомученицы Екатерины церкви⁵⁶.

Почти одновременно с прибытием в Херсон, ему было поручено освятить здесь и вторую церковь - Софиевскую, устроенную по просьбе проживающих греков (преимущественно купеческого сословия)⁵⁷. Уже в следующем, 1781 году, им была заложена в Херсонской крепости вместе с ее командиром генерал-поручиком А.П.Ганнибалом и третья каменная Соборная Екатерининская церковь, освященная им же в 1786 году. В предместье Купеческого форштадта, в 1785 году им была заложена каменная купеческая во имя Успения Божией Матери церковь с пределами Чудотворца Николая и Св. Великомученицы Варвары⁵⁸.

Кроме устройства Херсонских церквей протоиерею Иоанну Богдановичу поручалось открытие ново устраиваемых церквей и в ряде других мест, непосредственно не подлежащих к его ведению. В частности, в 1784 году по просьбе бригадира и правителя Екатеринославского наместничества Ивана Синельникова соборно заложить церковь во имя Священномученика Григория в слободе Весело Терновской надворного советника штаб-лекаря Земмера и церковь во имя Святителя Христова Николая в слободе Грушевке княгини Елены Никитишны Вяземской⁵⁹. В 1792 году им были освящены устроенные в г. Очакове каменные церкви: Святого Николая Чудотворца и греческая Святителя Николая⁶⁰.

Иоанн Богданович являлся землевладельцем Елисаветградского уезда имея при дер. Кошевенка (она же Васильевка) 450 дес., 56 душ мужского и 44 женского пола крепостных (на 1795 г.)⁶¹. При генеральном межевании, произведенном по указу Новороссийской межевой канцелярии от 20 июня 1799 г. владельцем земли был его сын - поручик Андрей Иванович, на имя которого и была оформлена в феврале 1804 г. межевая книга на эту земельную дачу⁶². По материалам очередной, 6-й ревизии деревней Кошовенковой по течению речки Грузской с обеих сторон нераздельно владели Андрей и Венедикт Богдановичи, имея 37 ревизских душ⁶³.

Из сохранившегося в Херсонском архиве дела из фонда губернской палаты гражданского суда, где в одной из купчих указаны имена Василия, Андрея, Григория и Венедикта Богдановичей⁶⁴, сопоставив эти сведения с именовым указателем С.С.Пестова⁶⁵, удалось частично восстановить состав семьи Иоанна Богдановича. Дети: Василий (род. ок. 1783 / Херсонский полицмейстер на 1816-1919 гг. / жена Мария Львовна Альбрандт), Андрей (поручик на 1810 г.), Григорий и Венедикт (полицейский чиновник в г. Елисаветграде на 1816 г.).

Как следует из материалов сохранившегося в Херсонском архиве дела, по состоянию здоровья Иоанн Богданович в 1803 году был уволен о должности и вместо него Херсонским

протопопом (первоприсутствующим в духовном правлении) был определен протоиерей Успенской купеческой церкви Григорий Саражинович⁶⁶. При этом Богданович продолжал оставаться на своей протоиерейской должности в Соборной Екатерининской церкви. Сведений о его смерти в сохранившихся метрических записях Херсонских церквей обнаружить не удалось, в том числе за 1804 год, когда о нем впервые уже не сообщается в формулярных ведомостях за соответствующий год (отмечено только наличие при заполнении статистических данных о количестве протоиереев). Скорее всего, он ушел из жизни в начале 1805 года. И именно на праздное протоиерейское место при Екатерининском Соборе в этом же году был переведен протоиерей Карп Павловский (см. пункт VIII). К сожалению, из-за утери метрической книги Соборной церкви города Херсона за 1805 год, подтвердить или опровергнуть высказанное предположение сведениями из других источников пока не удалось.

VIII. В метрической книге Рождества Пресвятыя Богородицы (Купеческой) церкви портового города Николаева за 1802 г. в части «О родившихся» под № 54 была сделана следующая запись: *«Маия 18. Крестил Адмиралтейской церкви священник Иоанн Самарский младенца Иякова от родителей благочестивых Николаевской Купеческой церкви протоиерея Карпа Павловского и жены его Любви. Восприемником был адмирал граф Марк Войнович»*⁶⁷.

Протоиерей Карп Павловский (ок. 1769-1832 гг.), сын священника Стефана Павловского. После окончания курса наук в Екатеринославской духовной семинарии, был рукоположен митрополитом Екатеринославским Гавриилом к купеческой Рождество-Богородичной церкви портового города Николаева (12 октября 1794 г.). В этом же году, по требованию начальника Черноморского штурманского училища, занимался в оном преподаванием юношеству Христианского Закона с получением штатного жалованья (по 1805 г.). Определен во 2-ю часть Херсонского уезда благочинным (с 5 июля 1795 г.). Произведен в протоиереи митрополитом Екатеринославским и Херсониса Таврического Гавриилом к той же Рождество-Богородичной церкви (8 октября 1797 г.). По именному Его Императорского Величества указу награжден наперстным крестом (7 декабря 1804 г.). Переведен настоятелем к Екатерининской церкви губернского города Херсона (с 29 ноября 1805 г.) и в тамошнее духовное правление второприсудствующим с благословением носить зеленого бархата скуфью, где находясь, занимался в Херсонском военно-сиротском отделении преподаванием юношеству Христианского Закона с одного усердия без всякого за то вознаграждения. Преосвященным Платоном, Архиепископом Екатеринославским, Херсонским и Таврическим определен настоятелем в Соборную Успенскую церковь уездного города Елисаветграда (с 9 июля 1809 г.) и в тамошнее духовное правление первоприсудствующим и в уездный «о прививании оспы Комитет членом», с благословением носить при священнодействии палицу. По именному Высочайшему указу награжден бархатной фиолетовою камилавкою (13 июля 1813 г.). Определен цензором сочиняемых в Елисаветградском, Херсонском и Ольвиопольском уездах ученым духовенством проповедей (с 16 июля 1815 г.). Получил бронзовый на Владимирской ленте крест (13 сентября 1818 г.). Определен штатным смотрителем Елисаветградских духовных училищ и учителем высшего отделения уездного училища (с 12 апреля 1820 г.). Определен сотрудником в Екатеринославское попечительство о бедных духовного звания (с 11 февраля 1824 г.). Получил от начальства благодарность за устройство и порядок по всем частям, найденное при обревизовании вверенных ему училищ, с правом вносить сие в послужной список (10 января 1826 г.). По именному Высочайшему указу награжден орденом Св. Анны 3-й степени (26 февраля 1829 г.). Во время эпидемии холеры в городе Елисаветграде присутствовал в Комитете, «составленном для прекращения оной болезни» (с 24 октября 1830 г. по 1 января 1831 г.)⁶⁸.

Умер Карп Стефанович 15 февраля 1832 г. и был погребен на Петропавловском кладбище города Елисаветграда⁶⁹.

Его жена Любовь Григорьевна (ок. 1780 - после 1831). *Дети:* **Иаков** (род. 1802); Михаил (1809-1898)⁷⁰; Елисавета (род. ок. 1814) и Анна (род. ок. 1816).

IX. В метрической книге Соборной Адмиралтейской Григорьевской церкви г. Николаева за 1804 г. в части «О умерших» под № 120-м была сделана следующая запись: *«Декабря 17. Погребал протоиерей Евфимий Савурский соборно, главного командира Черноморских флотов конторы генерал лейтенанта Иоанна Кусакова, коему отроду лет 60»*⁷¹.

Иван Савич Кусаков (ок. 1744-1804 гг., Николаев). Был определен в штурманское училище, за недоказанное дворянство (1760). Кадет морского корпуса (с 5 октября 1761 г.). Гардемарин (с 12 апреля 1765 г.). Ежегодно был в плавании в Балтийском море (1765-1769). Мичман (с 1 мая 1768 г.). На фрегате «Надежда Благополучия», в эскадре адмирала Спиридова, перешел из Кронштадта в Порт-Магон (1769). На том же фрегате перешел из Порт-Магона в Ливорно, откуда прибыл к берегам Мореи и участвовал при атаке Модона и в десантной высадке у этого города (1770). Находясь сначала на том же фрегате, а потом на корабле «Чесма», был в военном крейсерстве в Архипелаге и участвовал при атаке крепости Метелино (1771-1775). Лейтенант (с 31 декабря 1772 г.). На фрегате «Африка», в эскадре вице-адмирала Елманова, возвратился из Ливорно в Ревель (1775). Был в плавании между Ревелем и Кронштадтом (1777). Капитан-лейтенант (с 1 января 1779 г.) и был командирован с командой на Новохоперскую верфь, откуда был переведен на Гниловскую верфь, с которой прибыл в Таганрог и принял в командование фрегат «Св. Николай». Командирован из Таганрога в Рогожские хутора на находящиеся в р. Купорье фрегаты и «другія суда»; затем находился при проводке через гирлы к Таганрогу фрегата № 11 и потом принял в командование шхуну «Измаил» и гальот «Дунай» при том же порте (1780). Командовал шхунами «Победослав Дунайский» и «Измаил» при том же порте (1781). Командуя теми же шхунами, перешел из Таганрога в Эникаль, где приняв в свою команду шхуну «Вячеслав», поляку «Патмос» и бот «Хопер», крейсировал в Курченском проливе (1782). Командуя фрегатом № 9 («Поспешный»), в эскадре вице-адмирала Клокачева, крейсировал в Черном море (1783). Капитан 2-го ранга (с 1 января 1784 г.) и командовал тем же фрегатом на Севастопольском рейде. Командовал тем же фрегатом в Черном море (1785). Командуя фрегатом «Св. Георгий» (с 1786 г.), находился, при посещении флота Екатериной II, на Севастопольском рейде, в составе флота, под главным начальством князя Г.А.Потёмкина, имевшего кейзер-флаг на корабле «Слава Екатерины».

«Мая 22. [1787] ...в Инкермане 14 верст, был обеденный стол в виду пространной и знаменитой Севастопольской гавани и стоящего тамо на рейде Черноморского флота, в числе 15 военных кораблей и фрегатов, и шестнадцатого бомбардирского корабля [«Страшный»]. В продолжение стола на корабле называемом «Слава Екатерины», поднят кейзер-флаг; каждое судно салютовало 15 выстрелами и с флагманского корабля ответствовано из 7 пушек.

После обеда, доехав до пристани, Всемилостивейшая Государыня благоволила сесть на шлюпку с Графом Фалкенштейном и в препровождении свиты на других шлюпках бывшей, продолжала шествие водою к городу Севастополю. Приближаясь ко флоту поднят был штандарт на шлюпке Ея Величества и вдруг корабли и фрегаты спусти свои флаги, юйзы и вымпелы, салютовали из своих пушек; а матросы, стоявшие по реям, вантам и борту, кричали ура! Потом, когда шлюпка с штандартом поравнялась против фрегатного корабля, то каждое судно сделало 31 выстрел при вторичном восклицании матросов, и тогда же производилась пушечная пальба с транспортных и купеческих судов, с берега Севастопольского и с 4 батарей, при входе в гавань расположенных.

Ея Императорское Величество, прошед с пристани в дом, для Высочайшего пребывания изготовленный, изволила жаловать к руке Черноморского флота контр-адмирала графа Войновича, капитанов бригадирского чина Алексиано и Ушакова, капитана первого ранга Тизделя и прочих морских штаб и обер-офицеров...»⁷².

Затем, командуя тем же фрегатом, крейсировал с флотом между Севастополем и Вароною (1787). Командовал Новохоперскою верфью (1788-1790). Капитан 1-го ранга (с 14 апреля 1789 г.). Находился при проводке из Новохоперска к Рогожской верфи фрегатов «Св. Сергей» и «Св. Никон» (1790-1792). Определен присутствующим при конторе таганрогского порта (1793). Произведен в капитаны бригадирского ранга (с 2 сентября 1793 г.). Произведен в капитаны генерал-майорского ранга (с 23 ноября 1797 г.). Определен в должность советника счетного департамента конторы главного командира Черноморских флотов (с 29 апреля 1799 г.). Был командирован для осмотра и промера гавани в Суковом озере и его гирле, впадающем в Казиматольжский лиман и для осмотра лесов по Дону и Хопру (август, 1799). Командирован на Новохоперскую верфь, для наблюдения за постройкою судов (1800). Произведен в генерал-лейтенанты (с 14 марта 1801 г.)⁷³. Присутствующий в конторе главного командира Черноморских флотов (1803)⁷⁴. Кавалер ордена Св. Георгия 4 кл.

Х. В метрической книге Успенской (Купеческой) церкви губернского города Херсона за 1816 г. в части «О родившихся» под № 57-м была сделана следующая запись: «Родился июня 1. У Екатеринославского гражданского губернатора действительного статского советника и кавалера Ивана Крестафорича Калагеоргия от жены его Елисаветы родился сын Николай, коего молитвовал и крестил протоиерей Григорий Саражинович. Крещен 2. Восприемник был Херсонский гражданский губернатор действительный статский советник и кавалер граф Карл Фронцович Сентпри»⁷⁵.

Иван Христофорович Калагеоргий (род. ок. 1768). Вместе с родителями покинул Грецию из-за преследований. В Россию был приглашен Екатериной II для обучения Великих князей Александра и Константина Павловичей греческому языку и историческим традициям Греции и находился при Дворе до достижения совершеннолетия Великих князей. Поступил на воинскую службу и был прикомандирован к свите фельдмаршала И.П.Салтыкова. Секунд-майор (1793). Переведен на гражданскую службу. Эсекютор при обер-прокуроре третьего департамента Правительствующего Сената (1795-1796). После вступления на престол Павла I, Иван Христофорович был удален в Херсон. Советник Херсонской губернской казенной палаты (на 1803-1806 гг.), статский советник. Херсонский вице-губернатор (на 1810-1816 гг.). Екатеринославский гражданский губернатор (на 1818-1820 гг.).

Его жена **Елизавета Григорьевна Тёмкина** (род. 13 июля 1775, Москва), по преданиям была дочерью Г.А.Потёмкина и Екатерины II, которые были тайно венчаны (см. пункт II). Получила фамилию Тёмкина (усечено от Потёмкина). Новорожденную младенницу Г.А.Потёмкин отдал на воспитание сестре Марье Александровне Самойловой, а опекуном был назначен его племянник Александр Николаевич Самойлов. Землевладелица Херсонской губернии Херсонского уезда: при с. Медерово 7500 дес. (доставшееся от графа А.Н.Самойлова / 190 душ крепостных / на 1808 г.)⁷⁶; остров Маслов (ныне Потёмкинский) и в Киевской губернии имение Межигорье.

Дети: Варвара (род. 1795 / в замужестве Овсянково-Куликовская); Григорий, генерал-майор; Екатерина (в замужестве Лутковская); Александр, генерал-майор; Анастасия (в замужестве Иванова); Софья (1800-1806); Вера (род. 1810 / в замужестве Мартос); Надежда (в замужестве Всевожская); Константин, генерал-лейтенант (ум. 1886) и **Николай** (род. 1816, генерал-майор / жена Юлия Энгельгард).

Авторы выражают благодарность за оказанную помощь при подготовке статьи Анатолию Васильевичу Пивовару (г. Киев) и Вадиму Николаевичу Швыданенко (г. Александррия).

¹ См.: Фонд Херсонської духовної консисторії: відомості про метричні записи 1780-1812 р. - К., 2008. - С. 34-36, 44-45, 65-67.

² Государственный архив Херсонской области (ГАХО). - Ф. 207. - Оп. 1. - Д. 262.

³ Государственный архив Одесской области (ГАОО). - Ф. 37. - Оп. 3. - Д. 8. Метрическая книга Екатерининской церкви уездного города Херсона за 1787 г. - Л. 32-об.

⁴ Журнал Высочайшего путешествия Ея Величества Государыни Императрицы Екатерины II Самодержицы Всероссийской, в полуденные страны России, в 1787 г. - М., 1787. - С. 70.

⁵ Ляликов Ф. Церковь Св. Великомученицы Екатерины, в Херсонской крепости // Записки Одесского общества истории и древностей. - 1844. - Т. 1. - С. 330.

⁶ Карсаков С.Н. - Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Карсаков,_Семён_Николаевич; Мищенко В.С., Бондаренко Г.Н., Фатуева Л.А., Кудинова Н.А. С.Н.Карсаков: известные и неизвестные страницы жизни и судьбы. - Режим доступа: http://www.mhc.ru/Biblio/2009/2009_01_01_01.asp?showPrint=show

⁷ ГАОО. - Ф. 37. - Оп. 3. - Д. 8. Метрическая книга... за 1787 г. - Л. 35.

⁸ Река времен. Русский провинциальный некрополь: Картотека Н.П.Чулкова из собрания Государственного литературного музея. - М., 1996. - Кн. 4. - С. 382.

- ⁹ См.: Русский архив. - 1867. - С. 575-606, 993-1027, 1203-1262, 1537-1578.
- ¹⁰ Б[артенев] П. Из записной книжки (О браке Екатерины с Потемкиным) // Русский архив. - 1906. - № 12. - С. 615.
- ¹¹ ГАХО. - Ф. 14. - Оп. 1. - Д. 51. Ведомость отданных от бывших генерал губернаторов, губернаторов и губернских канцелярий под население помещикам Новороссийской губернии землях, полагая на каждую мужеска и женска душу по тридцати дес., сообразно постановлению о раздаче тех земель, дабы потому и помещики могли иметь на взятых ими дачах собственное хозяйство, коим землям прошли положенные льготные годы и платятся поземельные в казну деньги и на коих состоят поселенные села и деревни, и в них по последней 795 года ревизии записанные, равно и сверх оной причисленные люди. - Л. 102-об.
- ¹² Петербургский некрополь. - С.-Пб., 1913. - Т. 4. - С. 23.
- ¹³ ГАОО. - Ф. 37. - Оп. 3. - Д. 8. Метрическая книга... за 1787 г. - Л. 35.
- ¹⁴ Журнал... - С. 69.
- ¹⁵ ГАОО. - Ф. 37. - Оп. 3. - Д. 23. Метрическая книга... за 1790 г. - Л. 17.
- ¹⁶ Военная энциклопедия / Изд. И.Д. Сытина. - СПб., 1914. - Т. XV. - С. 254.
- ¹⁷ Журнал... - С. 69.
- ¹⁸ Бантыш-Каменский Д. Словарь достопамятных людей русской земли. - М., 1836. - С. 303.
- ¹⁹ Ляликов Ф. Указ. соч. - С. 330-331.
- ²⁰ ГАОО. - Ф. 37. - Оп. 3. - Д. 44. Метрическая книга... за 1794 г. - Л. 151-об. *Эта запись имеется также в дубликате метрической книги в Херсоне*: ГАХО. - Ф. 207. - Оп. 1. - Д. 262. - Л. 1-об.
- ²¹ Российский государственный исторический архив (РГИА). - Ф. 1343. - Оп. 51. - Д. 594. Родословная книга дворян Курской губернии. - Л. 4.
- ²² Месяцослов с росписью чиновных особ в государстве, на лето от Рождества Христова [1790-1796]. - СПб., б/г.
- ²³ Месяцослов с росписью чиновных особ, или общий штат Российской Империи на лето от Рождества Христова [1813-1814]. - СПб., б/г.
- ²⁴ ГАХО. - Ф. 14. - Оп. 1. - Д. 51. Ведомость отданных... - Л. 103-об.
- ²⁵ Сборник дипломных гербов Российского Дворянства, невнесенных в Общий Гербовник. - Часть V. С. 33. - Режим доступа: <http://gerbovnik.ru/volume/45.html>
- ²⁶ Письма и записки князя италийского, графа А.В.Суворова-Рымнического 1787-1800 // Русский архив. - 1866. - С. 968.
- ²⁷ ГАХО. - Ф. 207. - Оп. 1. - Д. 262. Метрическая книга... за 1794 г. - Л. 18 об. *Книга повреждена и сохранилась фрагментарно. Имеются только две ее части: «О родившихся» и «О бракосочетавшихся».*
- ²⁸ Ляликов Ф. Указ. соч. - С. 330.
- ²⁹ Куликовская М.Н. Экскурсии по местам Херсонской крепости // Развитие социально-экономических систем в трансформационных условиях. - 2013. - Вып. 2/(3). - С. 68-69.
- ³⁰ Лавренев Б.А. Вторичное погребение Потемкина // Памятники Отечества. - 1991. - № 2. - С. 155.
- ³¹ *В двух предыдущих ведомостях за 1800 и 1801 гг. вместо Золотоноши (это малороссийское местечко на левом берегу Днепра, в то время не относящегося к Польской области) фигурирует село Золотоновка.*
- ³² ГАОО. - Ф. 37. - Оп. 2а. - Д. 48. Ведомость формулярная Херсонской Соборной Екатерининской церкви о священно и церковнослужителях за 1803 г. - Л. 1-об.
- ³³ ГАОО. - Ф. 37. - Оп. 1. - Д. 70. Ставленная грамота 1775 г. Епископа Переяславского и Бориспольского Иова священнику слободы Виски Молдавского гусарского полка Симеону Мовчану. - Л. 8.
- ³⁴ *Только среди духовных лиц того времени в документах Переяславской и Славянской епархии встречаются упоминания о бориспольском священнике Иоанне Богдановиче, о священнике села Калантаева Иоанне Богдановиче, о канцеляристе Славянской духовной консистории Иване Богдановиче и ряде др.*
- ³⁵ *Ныне село с тем же названием Липовый Рог Мироновского района Киевской области.*
- ³⁶ Центральный государственный исторический архив Украины, г. Киев (ЦГИАК). - Ф. 990. - Оп. 1. - Д. 479. Доношение от Ивана Богдановича о принятии его в консисторскую канцелярию Преосвященному Гervasию, поданное 1764 года марта 15 дня. - Л. 2.
- ³⁷ ЦГИАК. - Ф. 990. - Оп. 1. - Д. 630. Свидетельство от 5 января 1768 года, выданное из Новомиргородского духовного правления писарю Ивану Богдановичу протоиереем Петром Буличем - Л. 44.
- ³⁸ *Второе название этой слободы, со временем местечка Гуляйполе, переименованного после его перехода с 1787 года во владение князя Григория Александровича Потемкина в село Златополь (Златополь).*
- ³⁹ Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. - Екатеринослав, 1880. - С. 1037.

- ⁴⁰ Описание документов Архива западнорусских униатских митрополитов. 1701-1839. - СПб., 1907. - Т. II. - С. 297. *Также см.:* РГИА. - Ф. 832. - Оп. 1. - Д. 2097.
- ⁴¹ Коялович М. История воссоединения западнорусских униатов старых времен. - СПб., 1873. - С. 163-165.
- ⁴² Орловский П. Грановский протопоп Иоанн Строцкий, как поборник православия на Украине во второй половине XVIII столетия // Киевская старина. - 1895. - Т. LI. - Ноябрь. - С. 121.
- ⁴³ Коялович М. История воссоединения западнорусских униатов старых времен. - СПб., 1873. - С. 166-167.
- ⁴⁴ Покровский И.М. Русские епархии в XVI-XIX вв., их открытие, состав и пределы (XVIII век). - Казань, 1913. - Том II. - С. 681.
- ⁴⁵ ГАОО. - Ф. 37. - Оп. 1. - Д. 8. Дело об увольнении из Переяславской в Славянскую епархию протоиерея Иоанна Богдановича, о даче ему для проискания в Славянской епархии праздного места (*утрачено*).
- ⁴⁶ РГИА. - Ф. 796. - Оп. 61. - Д. 97. Дело Канцелярии Синода по донесению протопопа Иоанна Богдановича об определении его в шанец Мошорин либо в шанец Табурище от 21 февраля - 19 мая 1780 г.
- ⁴⁷ ГАОО. - Ф. 37. - Оп. 1. - Д. 25. Дело об определении в г. Херсон вышедшего из заграницы протоиерея Иоанна Богдановича к Архангело-Михайловской церкви от 19 мая 1780 г. - 5 мая 1781 г. (*утрачено*).
- ⁴⁸ ГАОО. - Ф. 37. - Оп. 1. - Д. 96. Дело 1781-1837 гг. об освящении Николаевской церкви в слободе Тегинки. - Л. 22-об.
- ⁴⁹ Государственный архив Днепропетровской области (ГАДнО). - Ф. 1684. - Оп. 2. - Д. 841. Указ протопопу Иоанну Богдановичу именоваться протопопом Херсонским (*утрачено*).
- ⁵⁰ Институт рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И.Вернадского (ИР НБУВ). - Ф. V. - Д. 525. Ведомость в канцелярию Славенской духовной консистории, учиненная о принадлежащих к городу Херсону по способности местечках и слободах, о имеющихся в них церквях и часовнях, положение над Бугом рекою имеющих и о находящихся при них священниках. - Л. 278.
- ⁵¹ Юрченко П. Храмы города Херсона // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. - 1881. - № 20. - С. 564.
- ⁵² ЦГИАК. - Ф. 127. - Оп. 1020. - Д. 4140. Дело 1771 года о разрешении совершать службу в походной церкви Запорожского Войска, находящейся [устроенной] в Москве.
- ⁵³ Макаревский Ф. Указ. соч. - С. 110.
- ⁵⁴ Государственный архив Донецкой области (ГАДО). - Ф. 1684. - Оп. 2. - Д. 574. По рапорту секунд-майора Аврамова об отдаче походной запорожской церкви со всею утварью и принадлежностями по требованию генерал поручика и кавалера Ганнибала пока в городе Херсоне отстроится церковь (*утрачено*).
- ⁵⁵ ГАОО. - Ф. 37. - Оп. 1. - Д. 155. Дело о закрытии и сношении в г.Херсоне бывшей Подвижной Архангело-Михайловской церкви с передачею всей утвари в новую Успенскую купеческую, ныне Соборную церковь. - Л. 3, 5, 8.
- ⁵⁶ ГАОО. - Ф. 37. - Оп. 2а. - Д. 33. Послужной список города Одессы Николаевской церкви о священно и церковнослужителях мужеска пола за 1797 год. - Л. 13.
- ⁵⁷ ИР НБУВ. - Ф. V. - Д. 466. Указ от 21 сентября 1780 года Славенской духовной консистории протопопу Иоанну Богдановичу об освящении заложенной в Херсоне на форштате греческой церкви во имянование Святых Священномучеников в Херсоне епископствовавших и Святых Софии премудрости Божия. - Л. 10-об.
- ⁵⁸ ГАДО. - Ф. 1684. - Оп. 2. - Д. 891. Дело 1785 года по рапорту Херсонского городничего майора Булгакова с донесением, что в городе Херсоне в предместье Купеческого форштата заложена каменная во имя Успения Божией Матери с пределами Чудотворца Николая и Святые Великомученицы Варвары церковь, тамошним протопопом Богдановичем (*утрачено*).
- ⁵⁹ ГАОО. - Ф. 37. - Оп. 1. - Д. 156. Дело 1784-1785 годов о постройке Николаевской церкви в слободах Грушовке Херсонского уезда и Григорьевской в Терновке Екатеринославского уезда. - Л. 3, 4.
- ⁶⁰ ИР НБУВ. - Ф. V. - Д. 530. Ведомость учиненная в Дубосарском духовном правлении по силе указов Екатеринославской духовной консистории 1794-го сентября 18-го и сего 795-го годов апреля 20-го числа состоявшихся из представленных от благочинных ведомостей в каких именно местечках, слободах и селах, казенных и помещичьих имеются церкви, в какие именования, с чьего позволения и в каком году построены, а из новостроящихся также с чьего позволения строятся и кем заложены. - Л. 68-69.
- ⁶¹ ГАХО. - Ф. 14. - Оп. 1. - Д. 51. Ведомость отданных... - Л. 70 об.
- ⁶² Государственный архив Кировоградской области (ГАКрО). - Ф. 488. - Оп. 1. - Д. 52. Межевая книга К-5 № 35 сельца Кошевенки владения поручика Андрея Иванова сына Богдановича.
- ⁶³ ГАКрО. - Ф. 490. - Оп. 1. - Д. 446. Ведомость Елисаветградского уезда Грузской волости о владельцах и их селениях, кои по планам и ведомостям до 6-й ревизии числились. Учинена 1812 года - Л. 35-об.

- ⁶⁴ ГАХО. - Ф. 191. - Оп. 1. - Д. 2. Указатель актов, зарегистрированных в крепостных книгах Херсонской губернской палаты гражданского суда. - Л. 21 об.
- ⁶⁵ Алфавитный указатель личных знакомых и друзей Семена Семеновича Пестова, о которых он упоминает в записках своих с 1786 по 1827 г. - Александрия, 1915. - С. 11.
- ⁶⁶ ДАХО. - Ф. 207. - Оп. 1. - Д. 509. Дело об увольнении протоиерея Ивана Богдановича от должности по Херсонскому духовному правлению и о назначении на его место Григория Саражиновича от 2 сентября - 3 октября 1803 г.
- ⁶⁷ ГАОО. - Ф. 37. - Оп. 3. - Д. 90. Метрическая книга Рождества Пресвятыя Богородицы (Купеческой) церкви г. Николаева за 1802 г. - Л. 83.
- ⁶⁸ ГАОО. - Ф. 37. - Оп. 2а. - Д. 233. Ведомость Соборной 3-го резервного поселенческого кавалерийского корпуса Успенской церкви города Елисаветграда за 1831 г. - Л. 4-об.-6.
- ⁶⁹ Река времен. Русский провинциальный некрополь: Картотека Н.П.Чулкова из собрания Государственного литературного музея. - М., 1996. - Кн. 4. - С. 311.
- ⁷⁰ Михаил Карпович Павловский, магистр богословия, протоиерей, настоятель Александро-Невской церкви при Ришельевском лицее Одессы.
- ⁷¹ ГАОО. - Ф. 37. - Оп. 3. - Д. 99. Метрическая книга Соборной Адмиралтейской Священномученика Григория Великия Армении церкви г. Николаева за 1804 г. - Л. 140.
- ⁷² Журнал... - С. 76-78.
- ⁷³ Общий морской список. - СПб., 1890. - Ч. IV. - С. 197-199.
- ⁷⁴ Месяцослов с росписью чиновных особ в государстве, на лето от Рождества Христова 1803. - СПб., б/г. - С. 129.
- ⁷⁵ ГАОО. - Ф. 37. - Оп. 3. - Д. 182. Метрическая книга Успенской (Купеческой) церкви губернского города Херсона за 1816 г. - Л. 41 об.
- ⁷⁶ ГАОО. - Ф. 1. - Оп. 220 (1804). - Д. 1 (ч. 1). Ведомость Херсонского уезда казенным и помещичьим селениям с показанием числящагося под каждым количества десятин земли. - Л. 467.

Тетяна Подкупко (Одеса, Україна)

ОСОБОВІ АРХІВНІ ФОНДИ УКРАЇНСЬКИХ ДІЯЧІВ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ ст. В ОДЕСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ НАУКОВІЙ БІБЛІОТЕЦІ

В Одеській національній науковій бібліотеці (*далі ОННБ*) історично склалась система розташування одиниць зберігання, за якою найцінніші та унікальні документи особового характеру знаходяться не в архіві, а у відділі рідкісних видань і рукописів (*далі ВРВР*). Саме ВРВР виступає в бібліотеці науково-методичним центром з питань формування архівного фонду і, водночас, традиційно виконує функції архівної установи, що зберігає в сховищі джерела, займається питаннями наукового опрацювання, забезпечення збереження, обліку та використання документів у наукових та історико-культурних цілях ¹.

Документальний масив особових фондів ВРВР ОННБ хоча і не великий за обсягом, однак містить цікаву інформацію з різних аспектів діяльності українських діячів кінця ХІХ - початку ХХ ст. Дослідники мають можливість в джерелах з особових фондів ОННБ зібрати важливу та найрізноманітнішу інформацію про життя та діяльність окремих персоналій. Доволі різноманітний спектр документів має великий інформаційний потенціал, що дозволяє скласти повне уявлення про біографію, наукові інтереси, вподобання, громадянську чи політичну позицію, коло спілкування певної особи зазначеної доби.

Джерела, що зберігаються у ВРВР ОННБ об'єднані у 101 фонд, з них 48 - особового походження. Скласти загальне уявлення про наповнення фондів та віднайти їх шифр, яким відображене місце їх розташування у сховищі відділу, допомагає підсобна картотека. Тут відображені різні документи, рукописи, фотографії тощо. Джерела фонду мають дробовий номер, числівник позначає номер фонду, а знаменник - номер справи ².

Незамінною в роботі є хронологічна картотека рукописного фонду. Датування починається з XI ст. (найдавніше джерело, що зберігається в ОННБ), в середині розділів джерела розташовані за абеткою. Зорієнтуватись допоможе також картотека рукописів за мовами джерел. Спочатку йде розташування за абеткою мов (їх репрезентують джерела на двадцять одній мові), а в середині розділу - за абеткою певної, конкретної мови.

Наявність архівних документів обумовила складання опису згідно з принципами архівного описування з відповідними елементами: номер фонду, авторство, назву рукопису (заголовок), мову джерела, хронологічні рамки, чи є документ оригіналом або копією, формат, матеріал (папір, пергамент), документи переплетені, чи зберігаються в теці, кількість аркушів.

В архівних комплексах джерел ОННБ документи особового походження зберігаються в складі фондів і колекцій, що створені за тематичними принципами. Складання колекцій за таким принципом пояснюється усталеною формою, що має витоки з XIX ст. Умови формування колекцій обумовлюють їх зберігання та форму обліку. Тому, наприклад, фонд історії Одеси має низку матеріалів особового походження, що пов'язані з діяльністю діячів міста та краю.

Фонд 29 (Фонд Одеської «Просвіти») віддзеркалює громадську і політичну діяльність українських діячів кінця XIX початку XX ст. Зокрема є цікавими листи до Володимира Пилиовича Буряченка щодо проблем видання журналу «Основа»³. Це оригінальні документи різного формату, українською і російською мовами, датовані 1895-1916 роками.

Представлені в рукописному зібранні документи надзвичайно цікаві, узагальнення і аналіз їх дає змогу здійснити наукову реконструкцію біографії персоналії, прослідкувати її становлення як фахівця чи науковця, визначити етапи творчої діяльності, встановити специфіку і унікальність документів як джерельної бази для вивчення розвитку бібліографічної, етнографічної, літературознавчої та історичної наук в Одесі та Україні.

В рукописному фонді зберігаються джерела з колекції Платона Йосиповича Бурачкова (1815-1894) - відомого археолога, почесного члена Імператорського Одеського товариства історії і старожитностей, дійсного члена майже всіх російських історико-археологічних товариств, автора широко відомих сучасникам наукових праць з археології і древностей північного Причорномор'я, які активно використовуються науковцями і сьогодні. Впродовж десятиліть він збирав рідкісні книги з історії, археології, етнографії Причорноморського краю, географії, нумізматики та ін. Колекціонував книги французькою, німецькою, англійською, грецькою, італійською мовами. В 1887 році він подарував бібліотеці свою колекцію книг - 3176 томів (1776 назв) російською, французькою, німецькою та англійською мовами⁴.

На думку фахівців, добір книг в колекції унікальний за своїм складом. Це карти, атласи, два десятки видань петровської епохи, рідкісні праці з історії та географії Південної України, серед яких: «Летопись событий в Югозападной России в XVII веке: Составил С. Величко, бывший канцелярист канцелярии войска запорожского, 1710 г.» (К., 1855), праця С. Серафимова «Историческое описание Херсонского Успенского собора» (Одеса, 1881) тощо.

Перлиною колекції П.Й.Бурачкова є рукопис «Атлас реки Днепра. Сочиненный с окуратной описи 1784-го года по имянному Ея Императорского Величества указу, от города Смоленска вниз по течению до впадения в лиман, присоединением онаго, и до Черного моря. При Адмиралтейской коллегии ея чертежной 1786 года»⁵. За цим докладним і ретельно складеним атласом можна простежити кому і в якому обсязі «велично дарувалась» Катериною II українські землі вздовж узбережжя Дніпра. Містечка, села, поселення отримували свої імена від нових господарів.

З колекції особових рукописних фондів ОННБ користувачі найчастіше замовляють фонд М.Ф.Комарова. Життю й творчості видатного українського вченого, бібліографа, критика, фольклориста, перекладача і суспільного діяча Михайла Федоровича Комарова (1844-1913) присвячена низка історичних, культурологічних, краєзнавчих праць⁶. Нещодавно вийшов каталог книжкової колекції, що зберігається в ОННБ - «Бібліотека М.Ф.Комарова: каталог колекції Одеської національної наукової бібліотеки імені М. Горького»⁷.

М.Ф.Комаров навчався в Харківському університеті, був присяжним повірником у Києві, пізніше нотаріусом в Умані й Одесі. З молодих років захоплювався збиранням різноманітного етнографічного матеріалу, особливе місце серед яких займали пісні.

Фонд М.Ф.Комарова - це родинний архів, до складу якого увійшли джерела різних типів (фотодокументи, рукописи праць, копії листів). Фонд налічує 52 справи на 1915 аркушах. Десять справ фонду становлять машинописні копії листів до М.Ф.Комарова. Цінність джерела, незважаючи на копію, а не оригінал, величезна. Це єдиний збережений примірник листів, інші копії і оригінали втрачено. З понад двохсот дописувачів до М.Комарова були такі визначні діячі української і світової історії як В. Антонович, Х. Алчевська, Б. Грінченко, М. Грушевський, І. Белоусов, М. Аркас, К. Білиловський, А. Боголюбцев, Д. Багалій, О. Барвінський, С. Бердяєв, В. Олександров, В. Станіславський, В. Сембратович та ін.⁸

Загальний обсяг листів понад тисячу аркушів. Формат аркушів не стандартний (більше ніж А 4). Листи датовані 1883-1913 роками. Сьогодні листи до М.Ф.Комарова переведено на електронний носій інформації, це сприяє ширшому доступу науковців та дослідників до епістолярної спадщини видатного бібліографа.

У фондах бібліотеки зберігається частка архіву М.Ф.Комарова⁹. Це рукописи праць: М. Уманець (псевдонім М.Ф.Комарова) «Дещо з історії української літератури XIX віку (Спомини і замітки)». (К., 1874 або 1884); А. Іванов «Розмова про почуття людське. З додатками та одмінами на українську мову. Переклав М.Ф.Комаров. Книжка третя» (1875).

Цікавими є документи, зібрані самим вченим. Вони сформовані з наукових праць різних авторів за тематикою наукових інтересів М.Ф.Комарова. Книжкове зібрання Михайла Федоровича - історичні, краєзнавчі, літературні праці, отримані в дар від авторів з автографами; журнали і художні збірки відображають його захоплення. В другій половині XIX - на початку XX століття зібрання було унікальним явищем української культури. Попри те, що бібліотека не була рідкісним бібліофільським зібранням, однак, у повному обсязі відбивала царину наукових інтересів власника, його літературні смаки та мистецькі вподобання. Книги з бібліотеки М.Ф.Комарова можуть слугувати важливим джерелом у вивченні історії книговидання, бібліографії України зазначеного періоду.

Одним з поштовхів, що спонукали до створення власної ґрунтовної бібліотеки була бібліографічна праця, зокрема, над низкою покажчиків присвячених доробку визначних постатей української історії, культури, мистецтва¹⁰. Така фундаментальна робота вимагала великої, якісної і надійної бази, яка б надавала інформацію в необхідному обсязі. Книги для М.Ф.Комарова стали долею й справою всього його життя. Його бібліотеку сьогодні виокремлено в колекцію, яка зберігається у фонді ВРВР. Зараз ця збірка нараховує 1037 одиниць зберігання. Це окремі видання та витини з періодики, книги, журнали¹¹. В бібліотеці нема унікалів - це була суто робоча бібліотека. Інтереси власника зосереджувались на поточній книжковій продукції. Найбільша чисельність - це видання 1880-1910 років з друкарень Одеси, Харкова, Києва, Херсона, Чернігова, а також Львова та Чернівців¹².

На книгах є позначки: овальна печатка «Бібліотека М.Ф.Комарова», штамп «Бібліотека М.Ф.Комарова № чисельник/знаменник». На виданнях багато штампів книжкових магазинів Києва та Одеси. Історія бібліотеки Михайла Федоровича тісно пов'язана з історією української бібліотечної справи в Одесі. Книгозбірня М.Комарова була другою значною бібліотекою в місті після бібліотеки одеської «Просвіти».

Окремо треба сказати про книги з автографами. М.Комаров дуже багато книжок одержував від авторів в дарунок¹³. Відомо 105 інскриптів п'ятдесяти чотирьох діячів української культури. Серед них: В. Александров, В. Антонович, Д. Багалій, Б. Грінченко, С. Єфремов, П. Жигецький, І. Карпенко-Карий, Н. Кобринська, О. Конисський, М. Коцюбинський, А. Кримський, І. Нечуй-Левицький, О. Огоновський, В. Самійленко, М. Слабченко, М. Старицький.

М.Ф.Комарова як науковця, краєзнавця, характеризують насамперед творчі матеріали, представлені у складі фонду. Це наукові праці, публіцистичні, літературні твори, етнографічні матеріали зібрані вченим, нотатки до наукових праць, робочі матеріали, фотографії тощо.

Фонд і книжкова колекція М.Комарова може слугувати як непересічне джерело з вивчення становлення української бібліографії, з історії видавничої справи, відбиває культурне і просвітницьке життя Одеси кінця XIX - початку XX ст.

Якщо у фонді М.Ф.Комарова десятки листів згруповано в одній справі, то у фонді філолога, академіка П.С.Білярського (1819-1867), майже кожен лист від 40 кореспондентів виділено в окрему справу¹⁴.

У фонд філолога, літературознавця, професора Новоросійського університету, директора Одеської міської публічної бібліотеки М.Г.Попруженка (1866-1944) внесено лише одну справу «Різні документи і листи». В ній об'єднано документи і листи російською і французькою мовами, що датовані 1907-1909 рр., кількістю 146 аркушів.¹⁵

Цікавим є фонд 45 - фонд історика, колекціонера, громадського діяча Івана Андрійовича Линниченка (1857-1926)¹⁶. Він був заслуженим професором кафедри російської історії Новоросійського університету та Одеських вищих жіночих курсів, завідувачем археологічним музеєм при історико-філологічному факультеті Новоросійського університету. Розпочав свою викладацьку діяльність в Одесі у 1896 р. як авторитетний вчений та дослідник, доктор російської історії, спеціаліст з історії середньовічної України та історії західних слов'ян. Під час перебування в Одесі І.А.Линниченко дуже захопився краєзнавством, про що свідчать окремі листи з його особистого архіву. Він брав участь в упорядкуванні та дослідженні документів архіву канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, у справі заснування історичного архіву в Одесі. Ініціював збирання спогадів про Рішельєвський лицей та написання його загальної історії.

Окремий інтерес становить фонд 18 - фонд автографів. Серед них є автографи українських письменників і поетів: С.О.Бердяєва, П.А.Зеленого, Д.Л.Мордовцева, А.В.Головки; вчених, зокрема відомого історика, краєзнавця А.О.Скальковського тощо¹⁷.

Інформаційний потенціал документів особового походження українських діячів ХІХ - початку ХХ ст., що зберігається у відділі рідкісних видань і рукописів ОННБ досить значний. Вони можуть виступати джерельною базою для досліджень з історії, краєзнавства, літературознавства, етнографії, біобібліографії.

¹ Подкупко Т. Музей книги Одеської державної наукової бібліотеки імені М.Горького / Відп. ред. О.Ф.Ботушанська. - Одеса, 2007. - 32 с.; Оформлення виставок українських раритетів кінця ХVІ-ХVІІ ст. в музеї книги Одеської державної наукової бібліотеки // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. - Одеса: Астропринт, 2006. - С. 220-221.

² *Наприклад*: Ф. 61/9: Рукописний фонд Одеської національно наукової бібліотеки (*Ркп ОННБ*). - Ф. 61. Історія України. - Од. зб. 9. Атлас реки Днепра. Сочиненный с окуратной описи 1784-го года по имянному Ея Императорского Величества указу, от города Смоленска вниз по течению до впадения в лиман, присоединением онаго, и до Черного моря. При Адмиралтейской коллегии ея чертежной 1786 года.

³ Ркп ОННБ. - Ф. 29/1. - Арк. 1.

⁴ Бельницька О.М., Василевська Е.І. Про окремі іменні архівні та книжкові колекції у фондах Одеської державної наукової бібліотеки імені М.Горького // *Скарбниця культури*. - Вип. 3. - Одеса, 2004. - С. 163.

⁵ Ркп ОННБ. - Ф. 61/9.

⁶ Зленко Г. Михайло Комаров і його роль в історії Одеси // *Південь України*. Одеса: Четвертий міжнародний конгрес українців. - Одеса, 1999. - С. 237-242; Болдирев О. *Одеська Громада*. - Одеса, 1994. - С. 93-124; Рябінін-Склярєвський О.О. М.Ф.Комаров як одеський культурний діяч 1888-1913 рр. // *Україна*. - 1929. - Кн. 38. - С. 40-49.

⁷ Бібліотека М.Ф.Комарова: каталог колекції Одеської національної наукової бібліотеки імені М.Горького / Упор. Н.А.Бродецька, Н.О.Яцу; ред. І.С.Шелестович. - Одеса: СПД Бровкін О.В., 2014. - 322 с., 12 с. іл.

⁸ Ркп ОННБ. - Ф. 28/1-10.

⁹ Ркп ОННБ. - Ф. 28/11-34.

¹⁰ Показчик нової української літератури (1798-1883 р.) / Зібрав М.Комаров. - К., 1883. - 74 с.; Комаров М. Бібліографічний показчик видань Котлярєвського творів та писань про нього. - Окр. відб. - С. 467-494 та ін.

¹¹ Подкупко Т.Л. Колекція М.Ф. Комарова як джерело праць бібліографа // Колекції пам'яток писемності та друку у бібліотечних фондах України: проблеми формування, збереження, розкриття. - Харків, 2003. - С. 80-85.

¹² Бібліотека М.Ф. Комарова... - 2014. - 322 с., 12 с. іл.

¹³ Книги з автографами у фондах ОДНБ імені М. Горького. Збірка М.Ф.Комарова: Каталог / Упор. Л. Арюпіна (опис книг і автографі), Г. Зленко (біографічні пояснення). - Одеса, 1996. - 43 с.

¹⁴ Ркп. ОННБ. - Ф. 49.

¹⁵ Ркп. ОННБ. - Ф. 40.

¹⁶ Ркп. ОННБ. - Ф. 45.

¹⁷ Ркп. ОННБ. - Ф. 18/1-12.

Юлія Прокоп (Одесса, Україна)

ОБЗОР ДОКУМЕНТАЛЬНЫХ ИСТОЧНИКОВ ПО ИСТОРИИ ЕВРЕЕВ-ИНОСТРАНЦЕВ ХЕРСОНСКОЙ ГУБЕРНИИ В ГОСУДАРСТВЕННОМ АРХИВЕ ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ

Евреи-иностранцы появились в Херсонской губернии одновременно с российско-подданными евреями. На протяжении XIX в. они составляли в городах губернии особую группу, отличаясь от коренных евреев правовым положением и имея большое количество ограничений, самым значительным из которых был запрет с 1824 года иностранным евреям жить в Российской империи¹. Кроме того, они приезжали в Россию из другой культурной среды и, особенно в первой половине века, оказывали заметное влияние на развитие еврейских общин. Процесс миграции евреев из-за границы в Херсонскую губернию можно условно разделить на два этапа: конец XVIII - первая треть XIX в. и вторая треть - конец XIX в.

Первый этап характерен тем, что в города губернии приезжали в основном австрийско-подданные евреи, первоначально они не имели никаких ограничений, кроме установленных в Российской империи для всех евреев и иностранцев любых национальностей. Многие из евреев, прибывших на протяжении этого этапа в Херсонскую губернию, со временем приняли российское подданство и слились с местным еврейством. Большую роль в судьбе выходцев из Австрии сыграл граф М.С.Воронцов, который высоко ценил их и в 1830-х-1840-х гг. неоднократно добивался для них разрешения принять российское подданство, несмотря на упомянутый запрет 1824 года.

Второй этап характерен тем, что, с одной стороны, действовал строгий запрет на поселение в Российской империи иностранно-подданных евреев, а с другой, - иностранные евреи в большом количестве находили возможность приезжать и жить в Херсонской губернии. После 1856 г. иностранцами также стали многие евреи, проживавшие в Измаильском уезде, отошедшем к Молдавии после Крымской войны. Кроме того, коренные евреи становились иностранно-подданными, приобретая различными путями поддельные паспорта иностранцев. Вследствие этих факторов численность иностранных евреев в это время резко возросла².

Фонды Государственного архива Одесской области (ГАОО) содержат уникальный массив документов по истории евреев-иностранцев, которые жили в Одессе, а также других местах Новороссийского края, с конца XVIII до начала XX вв.

Наиболее информативными являются материалы комиссий по разбору иностранных евреев, хранящиеся в фонде Одесской Городской Думы (Ф. 4) в описях 107 за 1824 и 1844 годы³, и многочисленные документы о причислении евреев-иностранцев в городские сословия (Ф. 4; Ф. 17, Одесский городской магистрат)⁴. Из них мы можем получить информацию о подданстве и родных городах евреев, о возрасте, годе приезда в Одессу, о составе их семей и роде занятий. Иногда указывается, с кем из родных евреев прибыл в город, приехал ли сразу в Одессу или успел пожить в других городах Российской империи. Именно из этих документов мы узнаём о родоначальниках знаменитых одесских еврейских династий, прибывших в город из Галиции в первой трети XIX в.: Мозесе Ашкинази, Осиасе Бернштейне, Нафтали-Самуиле Гуровиче, Моисее Лихтенштате, Симхе Пинскере, Бермане Трахтенберге и др. Интерес представляют также сведения о переселении в Одессу европейских медиков-евреев: Моисея Шорштейна, Ионадава Дрея, Морица Кранца, Иосифа Крохмалья, Морица Розенцвейга, Израиля-Вольфа Ротенберга, Александра Фридлендера, Максимилиана Эксельберга.

Среди этих же материалов нередко встречаются приговоры еврейского общества по принятию иностранцев в податные сословия, демонстрирующие участие в общественных делах тех иностранных выходцев, которые ранее были утверждены в одесском мещанстве или купечестве, а также показывающие умение одесских евреев писать свои имя и фамилию (русскими, немецкими или еврейскими буквами).

Документы о причислении в одесское мещанство евреев Измаильского уезда после передачи его Молдавии наглядно демонстрируют бюрократию и несовершенство механизмов реализации российских законов того времени⁵.

Сведения о составе семей некоторых евреев, иногда с информацией об их подданстве до прибытия в Одессу и примерном времени приезда в город, можно получить из ревизских сказок мещан и купцов Одессы, а также некоторых других документов аналогичной структуры⁶. Так, из ревизских сказок 1811 и 1816 гг. мы узнаём об австрийском происхождении одесских купцов-евреев Сруля Аптекаря, Бера Бернштейна, Соломона Билета, Иося Гуровича, Шмуля Эльмана, Лейбы Ельцеса, Лейбы Краковского, Абрама Крантвейса, Маркуса Левигуровича, Дувида Марковича, Арона Полнера, Янкеля Розенבלата, Маркуса Самуильсона, Давида Фрид-мана, Менделя Цвибака, Копеля Цитруна и др., а также о молдавском происхождении купца Эйзика Голдинштейна.

Торговую деятельность евреев иллюстрируют многочисленные документы, содержащие списки торговцев и объявления купеческих капиталов как одесскими евреями, так и иностранными гостями⁷, документы о налогообложении⁸, материалы проверок правильности ведения торговли в городе⁹, свидетельства на право заниматься торговлей, переписка о подрядах и по вопросам получения разрешений на торговлю¹⁰. Нередко в перечисленных документах для иностранцев указывается их подданство, а в списках объявленных капиталов на 1838 год содержится уникальная информация о происхождении одесских купцов, в том числе и приехавших в город в первом десятилетии после его основания¹¹. Именно из последнего документа удалось узнать, например, об австрийском происхождении семей одесских старожилов-евреев Рублёвых и Шестопалов и турецком происхождении купца Айзика Леви. Ряд перечисленных документов, раскрывающих торговую деятельность евреев-иностранцев, содержат также сведения о составе их семей.

Списки ремесленников позволяют установить информацию о деятельности иностранных ремесленников-евреев в Одессе¹². Сведения о профессиях евреев-иностранцев содержатся в некоторых персональных документах. Например, причисляющийся в одесское 3-й гильдии купечество австрийский выходец Нотка Голдштейн в 1827 г. был определён биржевым маклером¹³. Молдавскоподданный еврей Янко Швифельберг в 1837 г. вырезал из дерева печать с российским гербом и преподнёс её Императору, за что был вознаграждён премией 500 руб.¹⁴ В 1905 г. австрийский выходец врач Эдмунд Прейсман открыл в Одессе частную лечебницу по сифилитическим и кожным болезням¹⁵; в 1909 г. австрийско-подданный Яков Ронигер открыл фабрику спиртовых лаков и политуры на Московской улице¹⁶.

Ценную информацию о занятиях иностранных выходцев, ставших одесскими мещанами и купцами, содержат материалы разбора одесских евреев 1852 года, которые находятся в фонде 4, опись 107 за 1852 и 1853 гг.¹⁷

Сохранившиеся за период 1808-1840 гг. паспорта, билеты на жительство в России и свидетельства о разрешении на выезд за границу (Ф. 2. - Оп. 6) позволяют уточнить подданство евреев, время их прибытия в Россию, в некоторых случаях - состав их семей. Встречается среди этих документов и информация о профессиях евреев.

Персональные данные о семьях евреев-иностранцев, проживавших в Одессе во второй половине XIX в., можно получить из метрических книг одесского раввината (Ф. 39), а также списков умерших в Одессе евреев¹⁸. В них, например, зарегистрированы рождения иностранно-подданных евреев: в будущем врача Юлиуса Мюнстера и присяжного поверенного Якова Аронсона, а также студентов Новороссийского университета Исаака Швальба, Виктора Мочана, Вильгельма Кона (Когана), Оскара Штейнгауза и др.¹⁹

Фонд 5 (Управление Временного одесского генерал-губернатора) содержит материалы комиссии по еврейскому вопросу 1881 года и переписку о выселении из страны иностранных евреев во второй половине 1880-х гг.²⁰ Наиболее ценными являются поименные списки (в отдельных случаях с полным составом семей) с указанием подданства, рода занятий, года приезда, имущественного положения, благонадёжности и судимостей евреев-иностранцев, проживавших во всех населённых пунктах Временного одесского генерал-губернаторства, в частности, в Херсонской губернии²¹. Эти списки не составлялись по Одессе (вместо них дан лишь статистический отчёт) и в них не попали иностранные купцы, проживавшие в губернии на законных основаниях. Материалы комиссии по еврейскому вопросу со статистическими данными о евреях-иностранцах представлены также в фонде Одесского градоначальника²².

Многочисленные документы о высылке иностранно-подданных евреев, в том числе за революционную деятельность и различные правонарушения, о расследованиях случаев торговли женщинами и других преступлений с участием евреев-иностранцев, о проживании российско-подданных евреев по фальшивым документам подданных других стран, а также разбирательства по злоупотреблениям чиновников, связанным с евреями-иностранцами, содержатся преимущественно в фонде Одесского градоначальника, а также в фонде Новороссийского генерал-губернатора²³.

Архивных материалов относительно образования евреев-иностранцев в первой половине XIX в. сохранилось очень мало. В первую очередь, это дело об открытии Одесского еврейского училища в 1826 г.²⁴ и списки учеников Ришельевского лицея²⁵. Имеются отдельные документы об учителях-евреях, приехавших в Одессу из-за границы²⁶. Сведения об образовании иностранно-подданных евреев во второй половине XIX - начале XX вв. содержатся в фондах учебных заведений²⁷. Среди них следует особо выделить личные дела студентов Новороссийского университета²⁸.

Участие бродских евреев в синагогальной реформе, как в качестве сторонников, так и в качестве оппонентов, ход проведения реформы можно проследить по различным документам одесских синагог²⁹. Выявлен приговор 1842 г. молитвенного общества будущей Бродской синагоги с подписями 100 основателей синагоги, который проливает свет на имена идеологов синагогальной реформы³⁰.

По нашим данным, по крайней мере, 58 из них были австрийскими выходцами, большинство из которых составляли уроженцы города Броды: купеческие семейства Трахтенберг, Дерблич, Валтух, Гурович, а также Азриель Журавнер, Вениамин-Зиндель Кацин, Мендель Инбер, Натан Клейн, Якоб Ландау и др. Были среди них и переселенцы из других городов Галиции, например, Абрам-Вольф Дайчмейстер из Бучача, представители Царства Польского (А. Цедербаум, В. Голд, М.С.Эйгер) и немало выходцев из российских губерний (И. Аксенфельд из Немирова, Ш. Ланд из Белицы, М. Гартенштейн из Радзивиллова, Х. Ефрусси из Бердичева, А. Цеткин из Шклова и др.).

Авторитетность отдельных представителей евреев-иностранцев в одесском еврейском обществе, их участие в общественной жизни и степень влияния на одесское еврейство можно определить на основе документов о выборах на различные общинные и городские должности³¹. Большинство документов содержат собственноручные подписи евреев-избирателей, позволяющие косвенно судить об уровне грамотности еврейского населения Одессы.

Благотворительная деятельность евреев-иностранцев и принявших российское подданство австрийских выходцев отражена в документах о создании благотворительного общества, в списках жертвователей на различные нужды, в завещаниях евреев в пользу религиозных и учебных заведений и др.³²

Интерес представляют материалы о присвоении статуса потомственных почётных граждан некоторым выдающимся австрийским выходцам, принявшим российское подданство, а также их потомкам, например, знаменитому деятелю еврейского просвещения Маркусу Гуровичу и сыновьям купца Соломона Гуровича Симону и Григорию, которые много лет вели крупную заграничную торговлю и принимали активнейшее участие в общественной жизни Одессы³³.

Таким образом, переселение и пребывание в конце XVIII - начале XIX вв. в Херсонской губернии (главным образом в Одессе) евреев-иностранцев, оставивших значительный след в экономической, общественной и культурной жизни региона, отражены в большом количестве различных документов в фондах Государственного архива Одесской области и нуждаются в дальнейшем продолжении исследования.

¹ Полное собрание законов Российской империи. - Собр. I. - Т. XXXIX. - № 30004.

² Прокоп Ю.В. Роль евреев-иностранцев в социально-экономическом развитии Херсонской губернии конца XVIII - первой половине XIX в. // Историчний архів. Наукові студії : Збірник наукових праць. - Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2014. - Вип. 12. - С. 74-81.

³ Государственный архив Одесской области (ГАОО). - Ф. 4. - Оп. 1. - Д. 339-341 (1831); Оп. 11. - Д. 294; Оп. 107. - Д. 1 (1824), Д. 1 (1844), Д. 3-6 (1844).

- 4 ГАОО. - Ф. 2. - Оп. 6. - Д. 942; Ф. 4. - Оп. 1. - Д. 76 (1825), Д. 365 (1833), Д. 446 (1841), Д. 470 (1853), Д. 1423 (1831); Оп. 1а. - Д. 406 (1822); Оп. 2. - Д. 528; Оп. 3. - Д. 560; Оп. 3а. - Д. 432, Д. 468; Оп. 6а. - Д. 538, Д. 905, Д. 1088, Д. 1112, Д. 1190; Оп. 10. - Д. 388, Д. 510, Д. 678; Оп. 11. - Д. 222, Д. 1327, Д. 1550; Оп. 19. - Д. 298; Оп. 20. - Д. 132; Оп. 107. - Д. 2(1826), Д. 2 (1860), Д. 4 (1827), Д. 4а (1832), Д. 5 (1833), Д. 6 (1834), Д. 7 (1834), Д. 8 (1834), Д. 8 (1854), Д. 9 (1835), Д. 10 (1835), Д. 12 (1835), Д. 17 (1848), Д. 27 (1857), Д. 41 (1857), Д. 57 (1858), Д. 63 (1858), Д. 79 (1858); Ф. 6. - Оп. 4. - Д. 2452; Ф. 17. - Оп. 3. - Д. 210, Д. 213, Д. 296, Д. 302, Д. 314, Д. 446; Оп. 6. - Д. 1, Д. 2, Д. 3, Д. 7.
- 5 ГАОО. - Ф. 1. - Оп. 16. - Д. 174 (1863); Оп. 197. - Д. 382; Ф. 4. - Оп. 107. - Д. 31(1859).
- 6 ГАОО. - Ф. 3. - Оп. 1. - Д. 84; Ф. 4. - Оп. 1а. - Д. 288(1816), Д. 346 (1822); Оп. 3а. - Д. 1693; Оп. 4. - Д. 153, Д. 154; Оп. 5. - Д. 10, Д. 11, Д. 12, Д. 13; Оп. 6. - Д. 9, Д. 12, Д. 13; Оп. 6а. - Д. 1147; Оп. 11. - Д. 1363, Д. 1365; Оп. 32. - Д. 2256; Ф. 17. - Оп. 3. - Д. 445.
- 7 ГАОО. - Ф. 2. - Оп. 11. - Д. 1; Ф. 4. - Оп. 1. - Д. 16 (1819), Д. 428(1834), Д. 1455 (1843), Д. 1965(1856); Оп. 1а. - Д. 47(1821), Д. 70 (1822), Д. 102 (1825), Д. 102а (1825), Д. 126 (1815), Д. 130 (1809), Д. 159а (1823), Д. 213 (1821), Д. 260 (1815), Д. 360 (1818); Оп. 2. - Д. 1078; Оп. 3. - Д. 561а; Оп. 4. - Д. 154; Оп. 6а. - Д. 397; Оп. 10. - Д. 547; Оп. 13. - Д. 527; Оп. 14. - Д. 14; Оп. 17. - Д. 645; Оп. 19. - Д. 469; Оп. 20. - Д. 307; Оп. 23. - Д. 427; Оп. 25. - Д. 488; Оп. 39. - Д. 331.
- 8 ГАОО. - Ф. 4. - Оп. 1а. - Д. 150 (1810), Д. 151 (1810), Д. 196 (1824), Д. 214 (1814); Оп. 6а. - Д. 1189.
- 9 ГАОО. - Ф. 2. - Оп. 4. - Д. 161; Ф. 4. - Оп. 1. - Д. 1721 (1863), Д. 1724 (1862); Оп. 1а. - Д. 192 (1825); Оп. 2. - Д. 21; Оп. 7. - Д. 839; Оп. 8. - Д. 1016; Оп. 9. - Д. 802; Оп. 11. - Д. 1390; Оп. 12. - Д. 104; Оп. 16. - Д. 503а; Оп. 17. - Д. 697. - Ч. 1; Оп. 24. - Д. 126.
- 10 ГАОО. - Ф. 1. - Оп. 198. - Д. 366; Оп. 200. - Д. 48 (1833); Оп. 215. - Д. 24 (1840); Ф. 2. - Оп. 1. - Д. 20, Д. 1306, Д. 1459, Д. 2127; Ф. 4. - Оп. 1. - Д. 1413 (1829), Д. 1422 (1831), Д. 1424 (1831); Оп. 1а. - Д. 131 (1809), Д. 226 (1824), Д. 276 (1831); Оп. 3а. - Д. 1046; Оп. 6а. - Д. 1080, Д. 1120; Оп. 7. - Д. 567, Д. 577; Оп. 8. - Д. 988; Ф. 6. - Оп. 1. - Д. 148, Д. 1855; Ф. 17. - Оп. 1. - Д. 28.
- 11 ГАОО. - Ф. 4. - Оп. 13. - Д. 527.
- 12 ГАОО. - Ф. 4. - Оп. 1а. - Д. 106 (1821), Д. 115 (1825), Д. 213 (1825).
- 13 ГАОО. - Ф. 4. - Оп. 3а. - Д. 247.
- 14 ГАОО. - Ф. 1. - Оп. 200. - Д. 71 (1837).
- 15 ГАОО. - Ф. 2. - Оп. 1. - Д. 3214.
- 16 ГАОО. - Ф. 2. - Оп. 3. - Д. 3484.
- 17 ГАОО. - Ф. 4. - Оп. 107. - Д. 12 (1853), Д. 34 (1852), Д. 36-39 (1852), Д. 40 (1852), Д. 41-46 (1852), Д. 47 (1853).
- 18 ГАОО. - Ф. 4. - Оп. 107. - Д. 18 (1867).
- 19 ГАОО. - Ф. 39. - Оп. 2. - Д. 1. - Л. 66-об., 113; Д. 16. - Л. 74-об.; Оп. 4. - Д. 7. - Л. 63-об.; Оп. 5. - Д. 63. - Л. 313-об.; Д. 1. - Л. 4-об.
- 20 ГАОО. - Ф. 5. - Оп. 1. - Д. 158, Д. 187, Д. 1528, Д. 1842.
- 21 ГАОО. - Ф. 5. - Оп. 1. - Д. 211.
- 22 ГАОО. - Ф. 2. - Оп. 1. - Д. 1364 (1881); Оп. 2. - Д. 2022 (1881).
- 23 ГАОО. - Ф. 1. - Оп. 3. - Д. 57; Оп. 174. - Д. 6 (1872); Оп. 196. - Д. 1327; Оп. 203. - Д. 34 (1867); Оп. 249. - Д. 494; Ф. 2. - Оп. 2. - Д. 233, Д. 509, Д. 833, Д. 1832; Оп. 4. - Д. 66, Д. 156, Д. 1673, Д. 2123, Д. 2483, Д. 2536, Д. 2877, Д. 3019, Д. 3273, Д. 3627, Д. 3899, Д. 4085; Оп. 6. - Д. 554, Д. 929, Д. 954, Д. 998, Д. 1083.
- 24 ГАОО. - Ф. 1. - Оп. 190. - Д. 47 (1826).
- 25 ГАОО. - Ф. 148. - Оп. 1. - Д. 2.
- 26 ГАОО. - Ф. 1. - Оп. 166. - Д. 83; Ф. 2. - Оп. 1. - Д. 415; Ф. 4. - Оп. 7. - Д. 525; Ф. 45. - Оп. 4. - Д. 1115.
- 27 ГАОО. - Ф. 52. - Оп. 1. - Д. 2736; Оп. 2. - Д. 275, Д. 307; Ф. 108. - Оп. 2. - Д. 16; Ф. 125. - Оп. 2. - Д. 3.
- 28 ГАОО. - Ф. 42. - Оп. 36. - Д. 44; Ф. 45. - Оп. 5. - Д. 461, Д. 3823, Д. 6529, Д. 6750, Д. 6751.
- 29 ГАОО. - Ф. 1. - Оп. 173. - Д. 27 (1861), Д. 40 (1859); Оп. 192. - Д. 101 (1842); Оп. 202. - Д. 42 (1852); Ф. 4. - Оп. 107. - Д. 12 (1848), Д. 14 (1848), Д. 16 (1852), Д. 20 (1848), Д. 29 (1849), Д. 31 (1849), Д. 32 (1851).
- 30 ГАОО. - Ф. 4. - Оп. 17. - Д. 538. - Л. 109-117.
- 31 ГАОО. - Ф. 1. - Оп. 16. - Д. 132 (1864); Ф. 4. - Оп. 1. - Д. 435 (1835); Оп. 1а. - Д. 2 (1822), Д. 224 (1814); Оп. 6а. - Д. 87; Оп. 8. - Д. 827; Оп. 17. - Д. 538; Оп. 107. - Д. 18 (1864), Д. 33 (1848), Д. 35 (1858), Д. 45 (1853), Д. 51 (1869), Д. 66 (1855), Д. 70 (1880), Д. 74 (1855), Д. 82 (1858), Д. 138 (1859).
- 32 ГАОО. - Ф. 2. - Оп. 1. - Д. 690, Д. 2504; Ф. 4. - Оп. 107. - Д. 41 (1872); Ф. 6. - Оп. 2. - Д. 12685; Ф. 16. - Оп. 107. - Д. 46 (1874); Оп. 108. - Д. 8 (1888), Д. 10 (1888), Д. 26 (1891), Д. 41 (1890), Д. 42 (1888), Д. 105 (1895), Д. 109 (1894); Оп. 109. - Д. 99 (1896), Д. 157 (1898); Ф. 49. - Оп. 1. - Д. 603.
- 33 ГАОО. - Ф. 2. - Оп. 1. - Д. 637; Ф. 4. - Оп. 41. - Д. 88.

Юлія Прокоп, Вадим Хмарський (Одеса, Україна)

ПЕРСОНІФІКАЦІЯ ЗАСНОВНИКІВ БРОДСЬКОЇ СИНАГОГИ В ОДЕСІ

Доля Державного архіву Одеської області нерозривно пов'язана з будівлею Бродської синагоги, що була побудована на розі вулиць Пушкінської та Поштової в Одесі за проектом архітектора І.М.Коловича у 1863 р. Вона зберегла свій первинний зовнішній вигляд до наших днів і є однією з визначних пам'яток міста. Сама синагога була заснована у 1841 році й спочатку містилася в орендованих приміщеннях. Заснування Бродської синагоги та її функціонування у середині XIX ст. особливо прикметні тим, що саме вона стала зразком проведення у той час в Одесі синагогальної реформи.

Історію Бродської синагоги докладно описав одеський краєзнавець О. Губар. Автор зробив спробу простежити генезис так званої бродської громади в Одесі (тобто засновників та постійних відвідувачів Бродської синагоги, переважну частину якої складали вихідці з міста Броди), підкреслюючи її незалежність та відокремленість від решти єврейської громади міста. Автор називає низку імен австрійських вихідців, але, за нашими даними, багато з них до заснування синагоги не мали жодного стосунку¹.

В роботах американського дослідника С.Ципперштейна та ізраїльського вченого М.Поліщука розкривається суть синагогальної реформи, а історія створення Бродської синагоги розглядається в аспекті культурної трансформації одеських євреїв через призму конфлікту між просвітителами і традиціоналістами, що виник при спробі освічених євреїв (переважно австрійського походження) нав'язати одеському єврейському суспільству реформи освіти і синагоги. Автори вважають, що бродські євреї мали величезний вплив на місцевих євреїв і грали провідну роль у суспільних справах. На їхню думку, вже до початку 1830-х років вони затвердили свій контроль над місцевою громадою та всіма суспільними інститутами². Історична довідка про Бродську синагогу за архівними матеріалами дана в роботі Л. Білоусової³.

Проте в усіх цих дослідженнях автори не ставили своїм завданням персоніфікувати засновників Бродської синагоги, немає там і детальних відомостей про особливості групи її парафіян у порівнянні з іншими євреями міста. Тому метою даної статті є з'ясування походження засновників Бродської синагоги, їхній соціальний стан, рівень освіченості та ступінь інтеграції в єврейську громаду Одеси у 1830-1850-х роках.

С. Ципперштейн, спираючись на повідомлення Марка Рафаловича в газеті «Одесский вестник» про відкриття нового молитовного будинку (а саме Молитовного будинку № 1, який згодом перетворився у Бродську синагогу), датує створення синагоги 1841 роком⁴. О. Губар вважає, що цей молитовний будинок існував ще з 1820 р.⁵ Останнє підтверджується й знайденими архівними документами⁶. Проте відомостей про впровадження в ньому реформ до 1841 р. не виявлено.

У 1842 р. відвідувачі Молитовного будинку № 1 подали прохання про найменування свого молитовного будинку синагогою. До нього додавався громадський вирок, згідно з яким вченим євреем синагоги був обраний Олександр Цедербаум, старостою - Мойсей Трахтенберг, скарбником - Мордка-Ізраїль Ланд. Під текстом - 100 підписів, серед яких, як впливає з рапорту єврейського кагалу міській владі, було 45 іноземців та іногородніх, 40 одеських євреїв та 15 неповнолітніх юнаків⁷.

Через відсутність підтримки та негативну реакцію з боку кагалу, міська влада прохання не задовольнила⁸. Це свідчить про те, що бродське молитовне товариство, всупереч думці Ципперштейна, у той час не лише не мало контролю над кагалом й одеським єврейством, але навіть було щодо них в опозиції, не маючи достатньої можливості лобіювати свої інтереси.

Ймовірно, повний список членів Молитовного будинку № 1 не обмежувався 100 євреями, які підписали згаданий вирок. Не було серед них знаменитого кантора Нісана Блюменталя, який до того часу вже оселився в Одесі та з 1841 р. служив у цьому молитовному домі, й відомого просвітителя та прибічника синагогальної реформи Маркуса Гуровича, а також Марка Рафаловича, який був парафіянином цього молитовного будинку⁹. Проте, оскільки 100 підписів вистачало для обрання правління, а також враховуючи, що О. Губар говорить лише про десятки парафіян Бродської синагоги у той час¹⁰, на основі розшифрованих нами імен

та прізвищ євреїв, які підписалися під вироком, можна достовірно говорити про засновників Бродської синагоги й перших ідеологах синагогальної реформи в Одесі.

За даними про походження одеських євреїв, які зібрано в архівних документах, принаймні 58 із 100 євреїв, котрі підписали вирок, були австрійськими вихідцями, більшість з яких становили уродженці міста Броди: купецькі родини Трахтенбергів, Дербліхів, Вальтухів, Гуровичів, а також Азріель Журавнер, Веніамін-Зиндель Кацин, Мендель Інбер, Натан Клейн, Якоб Ландау та ін. Були серед них і переселенці з інших галицьких міст, наприклад, Абрам-Вольф Дайчмейстер із Бучача. Підписали згаданий вирок також представники Царства Польського (Олександр Цедербаум, Вольф Голд, Мозес Ейгер) й чимало вихідців із російських губерній (Ізраїль Аксенфельд з Немирова, Шевель Ланд із Белиці, Мойсей Гартенштейн із Радзивіллова, Хаїм Ефруссі з Бердичева, Ефроїм Цеткін із Шклова, Зейлік Чацький з Луцька та ін). Слід зазначити, що члени молитовної громади Бродської синагоги склали лише невелику частину з усіх австрійських вихідців, які оселилися в Одесі в кінці XVIII - першій третині XIX ст.

Достовірно не відомо, хто саме брав участь у первинному створенні Молитовного будинку № 1 у 1820 р. За нашими відомостями, у той час в Одесі проживало не більше чверті євреїв із тих, що підписали вирок у 1842 р. Серед засновників цього молитовного будинку могли бути Лейб Бернштейн, Мойсей Гебенштрейт, Герц, Самуїл і Соломон Гуровичі, Натан Клейн, Якоб Ландау, Герман Лахман, Мозес Моргуліс, Берман та Меєр Трахтенберги, Мошко-Фішель Фріденберг й деякі інші. Примітно, що всі вони (за винятком Фріденберга та Бернштейна) приїхали до Одеси не раніше другого десятиліття XIX ст., решта австрійських євреїв переселилися пізніше, а тому встигли познайомитись на батьківщині з культурними реформами, які успішно впроваджувалися вже у той час в єврейських громадах галицьких міст.

Традиційно саме з бродськими євреями пов'язується поширення руху Гаскалі (Просвіти) в Одесі. Їм приписується визначальна роль у реформах освіти й синагоги серед одеських євреїв¹¹. І якщо до 1840-х років в Одесі активно розвивалися просвітницькі тенденції, а значна частина єврейського суспільства, яка була задіяна у комерції, вітала отримання дітьми світської освіти, то до синагогальної реформи за німецьким зразком переважна більшість євреїв, у тому числі й австрійських, поставилися вельми насторожено. Прихильниками цієї реформи була в основному та невелика кількість євреїв, яка за комерційними справами бувала у німецьких містах, мала можливість побачити там своїми очима оновлені синагоги й відчутти перевагу змін перед усталеними синагогальними традиціями.

Переважна більшість членів Бродської синагоги були купцями. Деякі з них були дуже заможні (Хаїм Ефруссі, Герц Гуревич, Мойсей Гальперін), а Соломон Гурович, Вольф Ейдельберг та Ілля Бернштейн були названі в газеті «Одесский вестник» серед найзначніших купців, що займалися у 1841 р. в одеському порту закордонною торгівлею (усього в цьому списку було 77 купців, з яких лише п'ятеро євреїв)¹². Згадуються ці три купці й в аналогічних списках «Одесского вестника» за інші роки.

Чимало постійних відвідувачів Бродської синагоги, за нашими даними, спочатку тривалий час були в Одесі прикажчиками або бухгалтерами, а у 1840-х рр. вже оголошували купецькі капітали третьої гільдії. Серед них були: Осіас Бернштейн, Самуїл Гурович, Абрам-Вольф Дайчмейстер, Азріель Журавнер, Веніамін-Зиндель Кацин, Натан Клейн, Абрам Шиллер та ін. Серед засновників Бродської синагоги були і менш забезпечені євреї (Абрам-Герш Батист, Вольф Вейцман, Хаїм-Маркус Моргуліс, Яків Ейхенбаум). Відвідували богослужіння у синагозі навіть бідняки. Наприклад, згідно зі звітом про прихід і витрату грошових сум Молитовного будинку № 1, у 1851р. біднякам, які приходили молитися до синагоги, було роздано 33 руб.¹³ Слід зазначити, що заможні парафіяни були і в інших одеських синагогах та молитовних будинках, але вони не склали там настільки значної частини, як в Молитовному будинку № 1.

Саме завдяки заможності своїх членів, Бродська синагога протягом усього часу її існування вважалася синагогою аристократії¹⁴. Так, одеський градоначальник П.А. Антонович у 1861 р. стверджував, що «парафіяни Бродської синагоги складають самий освічений і заможний клас єврейського населення Одеси»¹⁵. За нашими підрахунками, принаймні 36 із 63 купців 1-ї гільдії, які оголосили капітали в Одесі на 1887 р., були членами Бродської синагоги;

147 із 379 її відвідувачів оголошували купецькі капітали на 1887-1890 рр., а з урахуванням їхніх батьків та синів, які також ходили до цієї синагоги, кількість дуже заможних парафіян була ще більше. Окрім купців, Бродську синагогу в ті роки постійно відвідували вісім докторів медицини: Н. Бернштейн, І. Дрей, З. Маргулієс, А. Фінкельштейн та ін.¹⁶

Прикметне, що у другій половині XIX ст. бути парафіянином Бродської синагоги стало дуже престижно і багато купецьких сімей, які спочатку не схвалювали синагогальну реформу і в середині XIX ст. відвідували інші синагоги, у 1880-х рр. вже значилися серед парафіян Бродської. Наприклад, сімейства Янкеля Аглицького та Юдки Гессена спочатку були членами Головної синагоги. У 1880-х рр. богослужіння у Бродській синагозі відвідували практично всі значні купці-євреї, які приїжджали до Одеси з Австро-Угорщини: І. Аронзон, Я. Кост, С. Пшеворскер, Б. Ронігер, Т. Шварц, М. Шварцкопф, М. Штейнгауз та ін.¹⁷

Конфлікт на ґрунті синагогальної реформи у середині XIX ст. фактично протиставив групу парафіян Бродської синагоги та одеське єврейство. Ступінь інтеграції бродської громади у міське суспільство можна простежити на прикладі їхньої участі у виборах на різні громадські посади та благодійній діяльності.

Серед членів бродської молитовної громади було чимало іноземних та іногородніх євреїв, які спочатку не планували залишатися на постійне життя в Одесі, а тому не брали активної участі у житті міської єврейської громади. У суспільних заходах протягом 1820-х -1840-х рр. це була лише невелика частина парафіян Бродської синагоги. Наприклад, у 1830-х рр. на вибори керівництва одеського єврейського кагалу запрошували, за нашими підрахунками, кілька сотень одеських купців і авторитетних міщан, але лише 14 із них були членами Молитовного будинку № 1 (із тих, хто підписав у 1842р. вищезгаданий вирок) і лише 10 з них брали участь у голосуванні¹⁸.

Згідно відомостей про пожертвування одеських жителів на різні потреби, які регулярно публікувалися в газеті «Одесский вестник», у благодійних акціях у 1830-х рр. брала участь меншість членів бродського молитовного суспільства: Лейб і Маркус Бернштейни, Герц Вальтух, Мойсей Гебенштрейт, Соломон Гурович, Леон Дербліх, Абрам, Берман і Мойсей Трахтенберги, Абрагам Френкель, Мошко-Фішель Фріденберг й деякі інші. Враховуючи досить високий рівень фінансових можливостей парафіян, настільки слабка участь у благодійності є яскравим показником їхньої низької інтеграції в одеське єврейське суспільство того часу.

Незважаючи на загальну відособленість парафіян Бродської синагоги, деякі з них користувалися великим авторитетом серед одеських євреїв уже в 1830-х роках. Так, Берман Трахтенберг був обраний членом комісії із завідування доходами і витратами єврейської громади Одеси ще у 1830 р. (задовго до прийняття російського підданства)¹⁹. Мойсей Трахтенберг і Соломон Гурович у 1835-1837 рр. були гласними Одеської міської Думи²⁰.

Наприкінці 1830-х - на початку 1840-х рр. практично всі австрійські вихідці утвердилися в бажанні залишитися жити в Російській імперії. З цим часом збігається посилення інтеграції їх в одеське єврейське суспільство. На початку 1840-х рр. у виборах брали участь вже 24 засновники Бродської синагоги, вісім із яких обирали на різні посади в єврейській громаді (наприклад, Х. Ефруссі й М. Трахтенберг - піклувальниками Єврейської лікарні, Л. Штейнфінкель - старшиною Похоронного братства)²¹. Проте один із лідерів Головної синагоги Бецалель (Базіліус) Штерн констатував у 1850р., що організатори Бродської синагоги все ще представляли невелику ізольовану групу одеських євреїв²².

Вчений єврей при генерал-губернаторі Новоросійського краю Маркус Гурович інакше оцінював становище засновників Бродської синагоги в одеському єврействі. У 1852 р. він стверджував, що правління Головної синагоги не має ніякої ваги у суспільстві, й ставив йому на протиवाгу освічених членів бродської громади²³. Думка Гуровича підтверджується тим фактом, що у 1848р. на виборах члена від одеського єврейського суспільства в рабинську комісію в Петербурзі 6 із 11 кандидатів, за нашими підрахунками, були з числа засновників синагоги²⁴.

У 1850-х рр. принаймні 28 євреїв-засновників синагоги брали участь у виборах, причому багато з них - вперше. У 1858 р. 21 із них були обрані у числі ста повірених єврейської громади, які користувалися суспільною довірою і в обов'язки яких входило проведення виборів різних посадових осіб і складання громадських вироків²⁵. Значно розширилися до того часу і списки благодійників-парафіян Бродської синагоги.

До 1859 р. молитовна громада синагоги збільшилася до 300 осіб²⁶, в тому числі за рахунок авторитетних одеських купців, тому фактична кількість парафіян Бродської синагоги серед виборців і повірених у 1850-х рр. була ще більшою. Тобто до того часу настільки зросли авторитет і вплив членів бродської молитовної громади на одеських євреїв, що вже навряд чи можна було говорити про їхню ізольованість. Проте спроби об'єднати Головну і Бродську синагоги зазнали невдачі²⁷.

У переліку одеських синагог і молитовних будинків у 1852 р. Бродська синагога позначена як молитовний будинок «для євреїв найосвіченішого стану»²⁸. Всі підписи під згаданим вироком парафіян 1842 р. були зроблені російською або німецькою, причому більшість з них - рівними й акуратними літерами (останнє в цілому не було характерним для підписів євреїв того часу). Члени Бродської синагоги не тільки самі були освічені, але й прагнули дати гарну світську освіту своїм дітям. Наприклад, син Осіаса Бернштейна Натан блискуче закінчив Московський університет і став відомим вченим-фізіологом, який протягом тривалого часу був доцентом Новоросійського університету і головою Товариства одеських лікарів²⁹.

О. Губар вважає, що заснували Бродську синагогу й Одеське єврейське училище одні й ті самі євреї. Однак лише Ізраїль Аксенфельд та Герц, Самуель, Симон і Соломон Гуровичи з перших парафіян синагоги були у числі засновників та прибічників училища. У той же час деякі одеські маскілім-прихильники училища на чолі з його директором Б. Штерном були парафіянами Головної синагоги й перебували в опозиції до Бродської³⁰.

На відсутність зв'язку між освіченістю єврейських товариств та їхнім ставленням до синагогальної реформи звернув увагу О. Рабинович: до 1860 р. у містах Кишиневі, Сімферополі, Херсоні й Єлисаветграді, де просвітництво євреїв здобуло великих успіхів, не було помітно ніякого руху у справі синагогального перетворення³¹.

Звідси випливає важливий висновок: біля витоків реформи освіти та реформи синагоги в Одесі стояли різні групи євреїв. Лише невелика частина з них належали обом групам. У міру інтеграції парафіян Бродської синагоги в одеське єврейське суспільство, у міру збільшення числа прихильників синагогальної реформи і поступового реформування Головної синагоги за зразком Бродської, відбувалося зближення між цими групами. Виявлялося це і в участі членів бродської молитовної громади в різних суспільних справах, і в їхній просвітницькій діяльності. Наприклад, у другій половині XIX ст. визначну роль у розвитку освіти євреїв в Одесі зіграв один із лідерів Бродської синагоги Олександр Цедербаум, а відомими благодійниками, в тому числі і в галузі освіти, були парафіяни Бродської синагоги з сімейства Хаїма Ефруссі.

Отже, хвилі модерності, що поволі захоплювали всю Європу і простори Російської імперії, докотились і до єврейської громади чи не наймодернішого міста названої держави. Феномен Бродської синагоги може слугувати саме прикладом нових віянь у середовищі єврейського населення міста як відображення загальноєвропейських тенденцій. Виявлені в архівних документах імена та прізвища більшості засновників Бродської синагоги демонструють, що основними особливостями цієї групи євреїв були: велика питома вага австрійських вихідців, які переселилися до Одеси в 1820-х рр. і пізніше; велика питома вага іноземців, які не приймали російське підданство аж до початку 1840-х рр.; велика питома вага заможних парафіян; освіченість; спочатку низький рівень інтеграції в одеське єврейське товариство (низька ступінь участі у виборах на різні посади і невисокий рівень участі у добродійній діяльності) і в той же час наявність в числі парафіян кількох найбільш авторитетних одеських євреїв.

¹ Губарь О.И. Очерки ранней истории евреев Одессы / О.И.Губарь. - Одесса : ВМВ, 2013. - С. 197-232.

² Цишперштейн С. Евреи Одессы. История культуры. 1794-1881. - М.-Иерусалим : Гешарим, 1995. - С. 51, 64-78; Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии: социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии, 1881-1904. - М.: Мосты культуры - Гешарим, 2005. - С. 25-27.

³ Евреи Одессы и юга Украины: история в документах. - Кн. 1 (кон. XVIII - нач. XX вв.) / Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова (Серия: «Труды Государственного архива Одесской области». - Т. VII). - Одеса, 2002. - С. 3-4.

⁴ Цишперштейн С. - Вказ. праця. - С. 65.

⁵ Губарь О. - Вказ. праця. - С. 208-209.

⁶ ДАОО. - Ф. 4. - Оп. 17. - Спр. 538. - Арк. 109.

- ⁷ ДАОО. - Ф. 4. - Оп. 17. - Спр. 538. - Арк. 109-117.
- ⁸ Там само. - Арк. 117, 134.
- ⁹ Ципперштейн С. - Вказ. праця; Рафалович М. Одесские евреи // Одесский вестник. - 1841. - 25 июня.
- ¹⁰ Губарь О. - Вказ. праця. - С. 210.
- ¹¹ Ципперштейн С. - Вказ. праця. - С. 48.
- ¹² Одесский вестник. - 1842. - 24 января.
- ¹³ ДАОО. - Ф. 4. - Оп. 107. - Спр. 32 (1851). - Арк. 38.
- ¹⁴ Ципперштейн С. - Вказ. праця. - С. 104.
- ¹⁵ ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 173. - Спр. 27. - Арк. 13.
- ¹⁶ Адресная книга одесских 1-й и 2-й гильдии купцов. - Одесса, 1890. - 137 с.; Список одесских 1-й и 2-й гильдии купцов 1887 года. - Одесса, 1887. - 47 с.; ДАОО. - Ф. 16. - Оп. 108. - Спр. 13 (1886). - Арк. 120-125-зв.
- ¹⁷ ДАОО. - Ф. 4. - Оп. 107. - Спр. 12 (1848). - Арк. 9-зв.; Ф. 16. - Оп. 108. - Спр. 13 (1886). - Арк. 252-зв.
- ¹⁸ ДАОО. - Ф. 4. - Оп. 1. - Спр. 435 (1835). - 453 арк.; Оп. 6а. - Спр. 87. - 30 арк.; Оп. 8. - Спр. 827. - 73 арк.
- ¹⁹ Там само. - Оп. 6а. - Спр. 87. - Арк. 1-зв.
- ²⁰ Тиганій К.А. Євреї в Одеському міському самоврядуванні в ХІХ столітті // Інтелігенція і влада. - 03/2008. - Вип. 13. Сер.: Історія. - С. 19-29.
- ²¹ ДАОО. - Ф. 4. - Оп. 17. - Спр. 538. - 392 арк.
- ²² Ципперштейн С. - Вказ. праця. - С. 69.
- ²³ ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 202. - Спр. 42 (1852). - Арк. 10.
- ²⁴ ДАОО. - Ф. 4. - Оп. 107. - Спр. 33 (1848). - 84 арк.
- ²⁵ ДАОО. - Ф. 4. - Оп. 107. - Спр. 35 (1858). - 13 арк.; Спр. 45 (1853). - 83 арк.; Спр. 74 (1855). - 32 арк.
- ²⁶ ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 173. - Спр. 40. - Арк. 14.
- ²⁷ ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 173. - Спр. 27. - 112 арк.; Губарь О. - Вказ. праця. - С. 216.
- ²⁸ ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 202. - Спр. 42 (1852). - 113 арк.; Ф. 4. - Оп. 1. - Арк. 435 (1835). - 453 арк.
- ²⁹ Васильев Ю.К. Деятельность Общества одесских врачей в начале XX ст. // Вісник Сумського державного університету. Серія: Медицина. - 2010. - № 2. - С. 206-214.
- ³⁰ Ципперштейн С. - Вказ. праця. - С. 67-68.
- ³¹ Рассвет. - 1860. - 27 мая. - С. 1.

Тамаз Путкарадзе (Батуми, Грузия)

ГРУЗИНСКАЯ ДИАСПОРА В ТУРЦИИ: ВОЗРОЖДЕНИЕ ПОИСКА ИДЕНТИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ КУРДСКО-ТУРЕЦКОГО КОНФЛИКТА

Рубеж XX-XXI вв. стал тяжелым временем для Турецкой Республики. Она оказалась перед лицом серьезных политических вызовов. С одной стороны, в это время существенное развитие получила экономика страны. Вместе с тем явно была прервана тенденция демократического развития. В результате указанных процессов у отдельных этнических групп данной страны остро встал вопрос защиты этнической самобытности, чему способствовало обострение этнических конфликтов в отдельных регионах.

Разрушение характерной для тоталитарной системы идеологии («все мусульмане - турки») поставило нетурецкие этнические группы перед необходимостью замены старой идеологии на новую. Развитие демократических процессов способствовало мобилизации отдельных этнических групп. Очевидно, что это происходило на фоне противостояния компактно проживающих этнических групп и других этнических сообществ. Характером этнической мобилизации отличались живущие в Турции курды, которые пытались использовать историю в политических целях. Осознание того, что такой многочисленный народ не имеет собственного государства, эффективно воздействует на характер этнической мобилизации. К этому добавляется убеждение в том, что они испытывают дискриминацию со стороны доминирующего этноса.

Процессы демократизации способствовали этнической мобилизации и других живущих в Турции групп. И в этом случае один из факторов - влияние истории, хозяйственных и бытовых традиций, высокоразвитой культуры. Здесь имеются в виду живущие здесь грузины, которые гордятся своим богатым историческим прошлым и хозяйственно-культурными традициями. По словам респондента Эрдона Алтуни (Вахтанга Кеподзешвили), «Турки еще не спустились со спины лошади, когда мы пашню засевали». Настолько очевиден в современной Турции вопрос поиска идентичности, хотя отмеченные процессы явно проявляются на фоне грузино-турецкого противопоставления.

В современный период совершенно очевидным становится возрождение идентичности, хотя для турецкой действительности это парадоксальное явление. Несмотря на оживление идентичности и этническую мобилизацию в большинстве случаев у представителей нетурецких этнических групп проявляется самоидентификация с тем государством, в котором они живут. Вместе с поэтапным углублением процессов демократизации постепенно исчезает та общая идентичность, которая имела в основании религиозную общность и объединяла все проживающие в Турции этнические группы мусульманского вероисповедания.

Сегодня компактно проживающие в Турции этнические группы требуют права получать образование на родном языке. Этот процесс совершенно очевиден и в среде курдского населения. По словам респондента, «Курды наполовину турки и ничто не мешает им говорить по-курдски. Правительство ничего не говорит, терпит» (*Путкарадзе, 2009*). Требования курдов воспринимаются как справедливые, и аналогичные потребности появляются и у других негрузинских этнических групп: «Если им разрешили разговаривать на курдском языке, пусть и нам разрешат», - отмечают проживающие в Турции грузины.

По словам респондента (Эрдон Алтуни), вставшая на путь демократизации Турция не запрещает другим этническим группам разговаривать на родном языке, но уже нет условий для его распространения и сохранения: «Раньше в селе все имели скот, засевали пашню, отара была в селе, теперь из государства империалистов привозят мясо, привозят зерно. Сельское не продают. В селе что мы имели, все из других государств доставляют. Из-за этого жизнь в селе закончилась. Что было, лес был, реки были, все продали. В селе работы не осталось, скота осталось совсем мало, землю не обрабатывают, молодежь подалась в города. Теперь правительство говорит - не мешать говорить по-грузински, но народ ушел в город, а там на грузинском языке с кем поговоришь? В такой ситуации и я в турка превращусь». В обеспокоенности респондента явно виден примечательный факт: индивидуальный характер поиска идентичности. В целом для проживающих в Турции грузин характерна идентичность той страны, в которой они живут, на индивидуальном же уровне в отдельном случае проявляется желание отмежеваться от него, хотя публично поддерживают его фиксацию.

Суть политики Турецкого государства на индивидуальном уровне в связи с отмеченным вопросом можно сформулировать следующим образом: «Теперь вроде бы наступила демократия. Церкви не разрушают, что такого в церкви или в зашедшем в церковь человеке. Грузинская речь чем помешает, пусть бы и заговорили по-грузински?». Примечательно, что церкви и монастыри разрушены в грузиноязычных населенных пунктах, а сохранились они там, где удалось уничтожить все грузинское (картвелоба). Более того, в результате местной пропаганды даже в грузиноязычных селениях часть грузинского населения признает армян (эрмени) хозяевами церквей и монастырей, крепостей и арочных мостов. Ясно, что церковь - безусловный аргумент в пользу идентификации с христианством. Ранее, в условиях существовавшего там режима, признание этого было связано с серьезным риском, но объявление владельцами крепостей и арочных мостов армян (эрменеби) скрывает определенные вопросы. Подобное отношение части грузин к наследию родной культуры - это результат идеологической работы соответствующих структур турецкого государства. На уровне отдельного индивида цель государственной политики понятна: «Наши говорят: крепость, церковь, мост (имеются в виду арочные мосты), мол, армянами построены. И места здесь армянские. Почему? Мы живем здесь сотни лет, и царица Тамара здесь жила. Это разве забудется, а если так говорят в народе, то это неправда», - говорит респондент и связывает указанную трансформацию с идеологической деятельностью государства.

Углубление демократических процессов в Турции не означает полного разрушения турецкой системы правления. Процесс его модернизации не был простым. Он безусловно был испытанием групповой идентичности и главным фактором мобилизации различных этногрупп, что могло принести минимум в виде требования создания автономии в рамках государства. В направлении курдов указанная модель уже налицо. Сепаратистская часть курдов стремится к легализации своих требований. Турецкое же правительство при улаживании проблемы стремится пренебречь требованиями курдов. Нельзя не отметить и ту элементарную истину, что одним из факторов эскалации конфликта и этнической мобилизации может стать политический режим, его особенности. Чем более демократична политическая среда, тем более ненасильственным является протест со стороны этнополитических групп, и наоборот (Ториа, 2009: 116).

В Турции же тенденции демократического развития проявились только на рубеже XX-XXI вв., хотя, по словам респондента, указанные тенденции носят чисто внешний характер: «Снаружи поглядишь - кажется демократическим, а как заглянешь внутрь, все не так. Грузины (гурджи) боялись называть себя грузинами. Теперь считают, что уже все не так. Курды 20 лет воюют, чтобы у них не отняли их язык» (Путкарадзе, 2009). Масмедиа подлежат постоянному государственному контролю.

Несмотря на проблемы развития и углубления процессов демократизации, в Турции в последнее время явно увеличилась степень свободы человека. Грузины уже не опасаются собираться вместе, давать новорожденным грузинские имена и т.д. Некоторые уже думают об открытии грузинских газет, грузинских школ, о том, что обязательно надо хранить традицию чистоты крови (в последнее время она чувствительно поколеблена). Примечательно, что местные грузины предпочитают выдать свою дочь замуж за мусульманина, но ни в коем случае не за христианина, даже если он грузин.

Тенденция этнического сплочения грузин проявляется, с одной стороны, на фоне грузино-турецкого противостояния и параллельно - развития демократических тенденций, а с другой стороны, активизации «Партии турецкого народа». Официально правительство не осуществляет дискриминацию какого-либо этноса, политических притеснений, но националистические организации страны или отдельные личности являются носителями явно протурецкой идеологии, направленной против иных этнических групп путем идеологии или пропаганды. По словам респондента, «для них главный - турок, туркмен, азербайджанцев защищают, а грузин - нет. О войне осетин и грузин говорят: пусть убивают друг друга» (Путкарадзе, 2009).

Определенное влияние на этническую консолидацию грузин оказали грузино-абхазский и грузино-осетинский конфликты. Для местных грузин оказалась неприемлемой позиция живущих в Турции абхазов и черкесов, которые в этой войне были на стороне сепаратистов. По словам респондента, «абхазы Турции помогали абхамам Грузии. Один абхаз из Бурсы погиб на этой войне. Мы не можем перенести их присоединение к абхамам. По-старому о них наше сердце уже не болит, остыло сердце» (Путкарадзе, 2009). По их же сообщениям, местные абхазы активно осуществляют антигрузинскую пропаганду, будто бы грузины устроили геноцид абхазов и осетин, грузин представляли захватчиками, агрессивным народом (Путкарадзе, 2009).

Среди грузинского, армянского и турецкого населения существует различие во взглядах в связи с вопросом об автохтонности живущего в Тао-Кларджети населения, в частности грузин. Очевидна позиция турок и армян, но непонятно отсутствие самосознания у определенной части грузин в этом вопросе. В частности, различаются друг от друга позиции живущих здесь грузин, хотя бы имерхевцев. Часть их признает, что они живут на турецкой земле. Другая часть считает себя пришедшими из Грузии, а еще меньшая часть знает, что они живут на собственной этнической территории и отдалены от остальной Грузии в результате исторических бедствий.

Несмотря на существование различных мнений по указанному вопросу, у грузин Турции («чвенебуреби» - так мы называем грузин, живущих в пределах Турции) постепенно возрождается и усиливается сознание этнической общности, верность традициям и обычаям предков, представление о судьбе и историческом единстве. Идентичность бытовой культуры

(матеріальна, духовна і соціонормативна культура, система питания і т.д.) способують процесу сплочення грузин. Тем не менше, следует отметить, что в Турции нет условий, способствующих развитию и сохранению народной культуры и этнического самосознания грузинского народа. Большая часть грузин, живущих на исторической грузинской земле, со временем восприняли турецкий образ жизни. Практически ни в одном грузинском селении нет не только грузинской, но и турецкой школы. Миграция молодежи в городские поселения приняла массовый характер. В городах же планомерно и естественно протекают необратимые процессы этнической ассимиляции.

Несмотря на отмеченные тенденции, грузины - «чвенебуреби» накопили богатый опыт совместного проживания с турецким народом, который необходимо эффективно использовать для защиты интересов этнической мобилизации и сохранения национальной самобытности.

¹ Путкарадзе Т. Полевая этнографическая экспедиция в Шавшети. - Шавшети, 2009.

² Тория М. Поиски идентичности и роль этнической мобилизации в эскалации грузино-осетинского вооруженного конфликта 90-х годов XX в. // Кавказский этнологический сборник. - 2009. - Вып. XI. (Тбилиси, на груз. яз.).

Віктор Савченко (Одеса, Україна)

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ АНАРХІСТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XX ст.

Історія політичного та суспільного життя Східної Європи XX ст. буде неповною без висвітлення діяльності ліворадикальних політичних рухів. Довгий час наукове вивчення феномену анархізму в Україні гальмувалося державними науковими інституціями, а сам анархізм, з «легкої руки» Леніна-Сталіна, малювався маргіальною пародією на політичний рух, притулком одинаків - «маніяків терору», бандитів і «дрібнобуржуазної контрреволюції». Така характеристика позбавляла дослідників можливості плідно працювати в архівах, висвітлюючи політичну практику анархістського руху. Тільки в 1990-х рр., пропагандистські памфлети поступилися місцем першим ґрунтовним науковим працям з історії анархізму в Україні¹. З часом в науковій періодиці було опубліковано кілька джерелознавчих статей з цього питання².

Значною допомогою при вивченні анархістського руху 1903-1929 рр. виступають серійні видання «Архів новітньої історії Росії», що були створені Державним архівом Російської федерації та Інститутом російської історії РАН, в яких знайшли своє місце документи з російських архівів (в тому числі з Центрального архіву ФСБ), що висвітлюють історію анархістського руху в Україні³.

Вивчення історії анархізму в Україні наштовхується на низку істотних труднощів. Анархісти, слідуючи своїм головним ідеологічним постулатам і вимогам конспірації, відмовлялися від «партійності», «партійного будівництва та діловодства», «фіксованого членства». Все це призводило до майже повної відсутності в державних архівах документації анархістських структур (конфедерацій, федерацій, груп), виняток становить окремих блок документів: протоколи рішення зарубіжних нарад, конференцій, з'їздів анархістських організацій, інформація про які опинилася в слідчих справах анархістів, як доказ їх «політичної провини».

У Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ), Центральному державному історичному архіві України (ЦДІА), Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ), Центральному державному архіві громадський об'єднань України (ЦДАГО), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ) можна знайти спогади учасників анархістського і махновського рухів, окремі документи

в яких йдеться про боротьбу владних структур Російської імперії та радянських республік проти анархістського руху. До неформальних джерел можна віднести листування анархістів, що потрапило до справ ЧК-ДПУ або осіло в приватних фондах закордонних архівів⁴.

Найбільш значним і об'ємним джерелом для дослідження історії анархістського руху в Україні можна вважати архівні документи неанархістського походження, що відклалися в фондах центральних державних судових і каральних установ: документи Департаменту поліції Російської імперії, Головного жандармського управління, судово-слідчих органів імперії (1903-1917 рр.), судових і каральних органів Тимчасового уряду, Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР (1917-1919 рр.).

У фондах Департаменту поліції (ДАРФ. - Ф. 102) знаходиться велика кількість документів, у яких анархістський рух не тільки розглядалося в цілому, на теренах Російської імперії, але й висвітлювалась діяльність окремих анархістських федерацій і груп в Україні. Матеріали Департаменту поліції та Головного жандармського управління дають змогу розглянути питання боротьби урядових установ проти анархістського руху (листування Департаменту поліції з іншими установами, циркуляри та огляди Департаменту поліції, розпорядження, донесення, телеграми, агентурні свідчення, справи по звинуваченню у приналежності до анархістських груп). Ці документи часто-густо виявляються єдиними свідченнями про діяльність анархістів в окремо взятому населеному пункті. В архівах України та РФ можна знайти низку агітаційно-пропагандистських джерел: анархістські газети, журнали, листівки. Так в ДАРФ існує колекція нелегальних видань (в тому числі і анархічних), в ЦДІАК України - «Колекція листівок» (Ф. 838; в фонді присутні листівки анархістських груп Катеринослава, Одеси, Полтави, Херсона, Миколаєва, Житомира та ін. населених пунктів). Листівки дозволяють зрозуміти розповсюдження анархізму, динаміку активності анархістських груп, ідеологічні засади окремих федерацій анархістів, мотивацію анархістського терору, виявить прошарки населення на які була спрямована пропаганда анархістів

Необхідно зазначити, що при всій обізнаності структур політичного розшуку Російської імперії, певна частина анархістських груп (особливо ті, які не «рекламували» себе за допомогою видання листівок та гучних актів терору) не потрапила до «історичного контексту», випала з історії. Це стосується так званих «диких» анархістських груп (що не входили в анархістські федерації) і іллегальних анархістських груп, які владні інституції представляли як «кримінальні банди».

Архівні джерела з історії українського анархізму у ЦДІА України представлені комплексом документів судово-слідчих органів, губернських жандармських установ, установ Департаменту поліції. Одеса була центром анархістського руху в Україні протягом 1903-1920 рр., тому основними фондами зберігання матеріалів з історії анархізму в ЦДІА України є «одеські» фонди: «Південне районне охоронне відділення м. Одеса» (Ф. 268), «Канцелярія тимчасового Одеського генерал-губернатора» (Ф. 335), «Одеський воєнно-окружний суд» (Ф. 347), «Одеська судова палата» (Ф. 348), «Жандармське управління м. Одеси» (Ф. 385), «Прокурор одеської судової палати» (Ф. 419). В цих фондах зберігаються карні справи відносно анархістів, матеріали дізнань и слідчих дій по їх справах, повідомлення, донесення, звіти, агентурні спостереження, свідчення, матеріальні докази (вилучене листування учасників руху, листівки, газети, листи з вимаганням грошей та ін. джерела анархістського походження). Цікаві факти містяться в листуванні Департаменту поліції з Одеським губернським жандармським управлінням, з одеським поліцмейстером, в звітах помічника Одеського поліцмейстера з розшукової частини та приставів м. Одеси, в поданнях Прокурора Одеського окружного суду про виробництво дізнань, в слідчих діях судового слідчого Одеського військового окружного суду. Цікаво, що в цьому комплексі «одеських» матеріалів можна знайти багату інформацію про діяльність анархістів в інших містах України - в Єлисаветграді, Севастополі, Катеринославі, Олександрівську, Павлограді, Миколаєві, Херсоні, Юзівці, Луганську, Голті, Акермані, Хотині.

У той же час, матеріали пов'язані з діяльністю анархістських груп в Одесі (справа «Про союзи Чорноморських моряків» 1913 р. та ін.) знаходяться в інших фондах архіву: «Південно-Східне районне охоронне відділення», «Київське губернське жандармське управління», «Київське охоронне відділення», «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-

губернатора», «Канцелярія військового прокурору Київського військово-окружного суду» та ін. Відомості з історії анархістського руху в Україні можна почерпнути в фондах Чернігівського, Харківського, Катеринославського, Подільського, Полтавського, Волинського, Бессарабського губернських жандармських управлінь ЦДІА.

Значна кількість інформації з історії анархістського руху відклалася в Державному архіві Дніпропетровської області в фондах «Канцелярії Катеринославського губернатора», «Катеринославського охоронного відділення», «Катеринославського губернського жандармського управління», рахуючи те, що Катеринослав (Дніпропетровськ) 1905-1920 рр. був одним з головних центрів анархістського руху.

Державний архів Одеської області (ДАОО) містить значну масу «анархістських» документів у фондці «Канцелярії одеського градоначальника» (Ф. 2). Так, у опису 4 (Спр. 8088, 8239, 8434, 8471, 8481, 8507, 8587 та ін.) представлені вироки і документи про їх виконання над знаними анархістськими діячами (П. Салімовским, О. Таратутою, Л. Тарло, П. Імасом, П. Гринько, К. Овчаренко, О. Шейтліхом, І. Івасенко, П. Непомнящим, А. Кравець, та ін.). У цьому фондці можна знайти списки осіб засуджених Військовим судом одеського округу 1905-1907 рр., листування про розшук по політичних справах, листування з Департаментом поліції, з губернським жандармським управлінням. Особливий інтерес мають об'ємні справи «Про різні події в Одесі» за 1907, 1908, 1909 рр. (Ф. 2. - Оп. 4. - Спр. 8269, 8415, 8839), в яких знайшли своє відображення численні експропріації та акти терору, що мали місце в Одесі. Фонд 314 «Канцелярія одеського поліцмейстера» і фонд 111 «Одеська міська поліція» містять листування поліцмейстера з приставами одеських поліцейських ділянок з приводу революційних проявів, політичних настроїв одеситів, списки осіб, що перебували під підозрою і осіб, що перебували у розшуку за політичними справами, накази по запобіганню «революційним проявам».

Фонди судових і прокурорських інстанцій (Ф. 455 «Одеський військово-окружний суд», Ф. 617 «Одеська судова палата», Ф. 618 «Прокурор одеської судової палати», Ф. 634 «Канцелярія прокурора Одеської окружного суду», Ф. 635 «Одеський окружний суд») рясніють справами про дізнання за звинуваченням одеситів у «зв'язку з анархістськими групами», «збройному нападі», «вимаганні», «вибуху бомб», «замаху на вбивство».

Серед справ прокурорського виробництва можна знайти справа про першу в Російській імперії анархістську (махаєвську) групу «Спілка непримиренних» (Спр. 103), про групу анархістів «Вільна комуна» (Спр. 563, 566), про групи анархістів-комуністів Л. Тарло (Спр. 572, 575) та М. Ердалевського (Спр. 562), про анархістів - убивць начальника одеської в'язниці В. Шафрука (Спр. 808).

Деякі документи про анархістський рух в Одесі мають фонди: «Одеського жандармського відділення», «Тимчасового комітету у справах друку г. Одеса», «Старшого інспектора з нагляду за друкарнями», «Імператорського Новоросійського університету», «Начальника Південного митного округу» і ін.

Але судовій і жандармсько поліцейській документації притаманні значні недоліки: зневажливе відношення до анархістів, як до кримінальників, поверхнєве і не завжди об'єктивне висвітлення фактів, що приводило до фальсифікації подій, не критичний аналіз інформації отриманої від провокаторів.

Унікальну інформацію про долі активних діячів анархістського руху в Одесі у 1903-1917 рр. можна почерпнути в фондці радянського періоду «Одеського відділення Всеросійського товариства політкаторжан і засланих-переселенців» (Ф. Р-2636). У матеріалах фонду є переписка з Харківським Бюро «товариства» та іншими відділеннями в українських регіонах, в якій йдеться про визнання та невизнання окремих революціонерів (в тому числі і анархістів) членами «товариства», відомості про учасників революції 1905-1907 і 1917 рр., особисті справи та анкети членів «товариства» - колишніх одеських анархістів: Т. Вішневського, А. Виноградова, С. Семенова, К. Фейгельман, Е. Пославською-Фейгельман, М. Бессалько-Вовк та ін. У цьому фондці є спогади К. Фейгельман про початок діяльності анархістів в Одесі (спр. 268). До цієї групи джерел можна віднести спогади анархістів, їх розгорнуті автобіографічні довідки, що були написані «з нагоди» вступу до КП(б)У, партійних «чишень», що осіли в радянських архівах.

Однак, подібні джерела досить тенденційні так - як анархісти або колишні анархісти прагнули висвітлити тільки «комплементарні» (враховуючи вимоги радянського керівництва) епізоди своєї біографії. Інформацію про одеських анархістів, які перейшли у 1918 - 1921 рр. до КП(б)У можна почерпнути в матеріалах фонду «Одеської губернської контрольної комісії» (Ф. Р. -4), що проводила «чищення» в губернському осередку КП(б)У у 1921 р.

Окрему групу документів становлять спогади, анкети та матеріали учасників революцій та громадянської війни, які осіли у Фонді 2 «Одеський іспарт» і у фонді Ф-13 (Оп. 2) «Документи і матеріали з історії революційного руху, громадянської та Великої вітчизняної війни, радянського будівництва на Одещині». У цих фондах можна знайти анкети анархістів - червоногвардійців, анархістів - учасників профспілкового руху, згадки про акції анархістів у справах під назвою «Хроніка революційних подій в Одесі». Подібні матеріали знаходяться і в ЦДАГО України (Ф. 59 «Колекція спогадів учасників революційних подій»).

Історія анархістського руху після 1917 р. гірше відклалася в архівах України та РФ з причини того, що анархістів переслідувало більш закрите відомство зі спрощеним діловодством ВЧК - ОГПУ - НКВД. Новим доступним для істориків джерелом стали слідчі справи підозрюваних у «анархістській діяльності» заарештованих в 1919-1938 рр. вказаними органами. Подібні справи знаходяться як в архіві СБУ, так і в обласних архівах тих центрів, в яких анархісти проводили активну підпільну боротьбу. В ДАОО, справи що були передані з архіву обласного управління СБУ, сконцентровані у фонді Р-8065, оп. 2. (справи анархістів: Ф. Гексельман, Спр. 23355; Шорніка-Супорніка, Спр. 6230; Р. Венгер, Спр. 12813; Ж. Грозева, П. Бедного, І. Шахворостова, Спр. 1187, В. Лідера-Либерта, Спр. 11704 та ін). Значний пласт «анархістських» документів знаходиться в ГДА СБУ - наприклад, Фонд припинених справ, Спр. 23225-п відомого махновського командира Л.Н.Зінківського-Задова.

Значний обсяг документів, в яких розглядається діяльність анархістів, зберігається в ЦДАВОВУ (Ф. Р-2), ЦДАГО (Ф. 1, 5, 57), в державних архівах Дніпропетровської, Запорізької, Полтавської, Одеської, Харківської областей. В ДАОО, крім вказаних вже фондів, згадки про місцевих анархістів можливо знайти у фондах: Р-3 «Одеський губернський комітет КП(б)У» (Зведення губкому КП(б)У про політичний стан губернії, Інформаційні зведення Губчека), Р-7 «Одеський Окружний комітет КП(б)У» (оперзведення губвідділу ДПУ та міліції, спецзведення окружного відділу ДПУ про настрої в губернії, секретні документи), Р-1774 «Одеський губернський революційний трибунал». У радянські часи анархістів продовжували розглядати як кримінальників і тому інформацію про анархістів можна знайти у фонді Р-107 «Одеське губернське управління міліції та карного розшуку».

Аналіз архівних джерел дозволяє стверджувати, що найбільш інформативними документами щодо історії анархістського руху є документи каральних і судових інститутів, як Російської імперії, так і радянських республік. Ці документи не завжди відбивають реальний стан речей, тому потребують «підкріплення» комплексами джерел іншого походження. На сьогодні документи радянських каральних інституцій, в своїй більшості, залишаються майже невідомими історикам і громадськості, з причини, як уявної «маргінальності» самої анархістської тематики, так і закритості низки архівів (Архів президента РФ, Центральний архів ФСБ РФ).

¹ Савченко В.А. Политика Советского государства в отношении анархистского движения на Украине в 1917-1921 гг.: Дис... канд. ист. наук. - Одесса, 1990; Лебеденко О.М. Анархизм в Украине (кінець XIX - початок XX ст.): Дис... д-ра іст. наук. - К., 1996.

² Зеленцова С.М. Источники по истории анархизма в Украине 1903 - 1914 гг. // Грани. - 2007. - № 5 (55).- С. 16-19; Зеленцова С.М. Циркуляры Департамента полиции, как источник по истории анархистского движения в Украине (1903-1914 гг.) // Исторические записки. - Луганск, 2008. - Вып. 18.- С. 59-61.

³ Анархисты: Документы и материалы. 1883 - 1935 гг.: В 2-х т. - М., 1998-1999. Т. 1: 1883-1916 гг., 1998; Т. 2: 1917-1935 гг., 1999; Политическая полиция и политический терроризм в России (вторая половина XIX-начало XX века): СПб.-М., 2001; Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы. - М., 2006; Совершенно секретно. Лубянка - Сталину о положении в стране. 1922-1934 гг. - В 8 т. и 12 кн. - М., 2001-2011.

⁴ Фонд С. Флешіна, Фонд Б. Єленського, Фонд О. Беркмана // Archives International Institute of Social History (Amsterdam).

Игорь Сапожников (Черноморск, Украина)

ОСМАНСКИЙ ЗАМОК ХАДЖИБЕЙ (НОСАВЕУ НИСАР - *ی حصار بک حواجه*) В 1766-1789 ГОДАХ

Где искать и как добыть
То-Чаво-Не-Может-Быть?
Ведь его ж на свете нету,
Сколько землю не копыть!..

Леонид Филатов

Одной из наиболее интересных глав прошлого Одессы по праву считается история ее оборонительных сооружений. Самым известным из них является каменный замок, взятие которого в 1789 г. ознаменовало конец 250-летнего турецкого господства в крае. Несмотря на то, что за последние 15-20 лет этому объекту посвятили не один десяток статей и книг, по ряду причин, обусловленных в основном стремлением некоторых авторов к быстрой, но дешевой популярности, многие проблемы данной темы не только не разрешились, но еще больше запутались. К ним в первую очередь относятся место расположения, ориентация и дата возведения османского замка, на которых мы остановимся подробнее ¹.

Но сначала вспомним о еще более ранних оборонных объектах. Речь идет о литовском каменно-деревянном замке Кочубеев, возведенном в 1521 г., и первой османской, преимущественно земляной (?) и не раз реконструированной крепости, построенной где-то на рубеже XVI-XVII вв. ² Их привязка к местности не вызывает никаких проблем, благодаря глазомерному плану-схеме, снятому в 1766 г. военным топографом И.И.Исленьевым. Первый объект, конструкция которого неизвестна, находился в районе нынешнего Оперного театра, второй - Воронцовского дворца и северо-западной части Приморского бульвара (Рис. 1; Прил. - П. 1-2).

Что касается следующего турецкого замка, то его локализации остается дискуссионной, хотя еще в 1880 г. А.Н.Петров опубликовал план его штурма 14.09.1789 г., на котором укрепление обозначено примерно посередине Приморского бульвара (Рис. 4) ³. Еще в 1852 году К.Н.Смолянинов определил место замка в районе домов № 1-2 бульвара ⁴, что в 1894 г. поддержал А.И.Маркевич ⁵. В 1867 г. Н.Н.Мурзакевич утверждал, что замок располагался в районе дома № 7 на том же бульваре, то есть в районе памятника Э.О. де Ришелье ⁶. Наши современники А.О.Добролюбский и А.В.Красножон, опираясь на итоги раскопок 1997-1998 гг., сместили место объекта к северу, в район Воронцовского дворца ⁷. Правда, позже их мнения разделились: первый согласен с С.Я.Боровым в том, что османский замок был построен в 1765-1766 гг. ⁸, а второй утверждает: это сооружение и было тем литовским замком, который в течение двух веков чудом сохранился внутри турецкой же, но бастионной крепости ⁹.

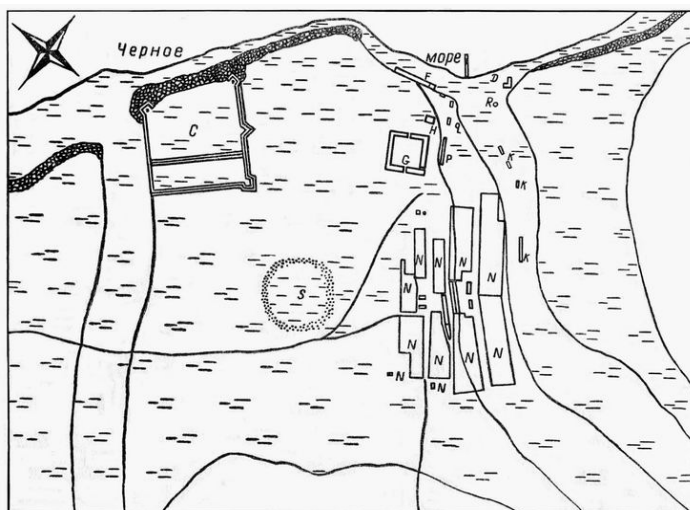

Рис. 1. План турецкого города

Гаджеябея 1766 г. (Прил. П.1)

План крепости Гаджибей 1766 г.

«План II специальной новостройки на берегу Черного моря турецкого города Гаджелбея. В. Батарея вновь сделанная; С. Ретранжамент старой соединенной к батарее; D. Дом нынешнего командира над городом; F. Магазин по примечанию с воинским снарядам; J. Хлебопекарня казенная; G. Гостиной двор; H. Мечеть; I. Пристань судов на сваях; K. Непознано какое строение с припасами; N. Строение почти все казенное для янычар и кучилов турецких а малой части христиан волохов, построенное на выезде; O. Место, куда собираются старшины в торговые дни; P. Особливые казенные лавки для приезжих купцов; q. Дом бей янычарского; R. Колодезь; S. Развалины старинного замка города Качубей. Сочинен 1766 года в мае мце 25 и 26 числа Мачтабъ В российских сажнях аглицкой дюйм положен в 40 сажень. Сочинил Черного гусарского полку поручик Иван Исленьев».

Что касается моего мнения по этим вопросам, то в конце 1990-х годах я склонялся к району, определенному Н.Н.Мурзакевичем, и дате строительства замка примерно в 1779-1780 гг., хотя не исключал и 1766 года при публикации новых документов¹⁰.

15 лет спустя, после появления таких фактов, настало время вернуться к теме и особенно к периоду 1765-1784 гг., в событиях которого и лежит ключ к разгадке. Начну с сюжета о строительстве турками в Хаджибее ряда объектов, лучше всего описанного С.Я.Боровым¹¹. В конце июня 1765 г. запорожцы довели до российского командования, что «за Очаковым же к Белгороду [Аккерману], в расстоянии от Очакова в 50 верст, при море делается крепость, коя наименована Енидунья, то есть Новый Свет. Прежде же было там село и именовалось Куджабей. Она ж крепость зачалась делаться сего году с весны, а делают ту крепость волохи, на которую камень из степи, с речек и балок околичных возят»¹².

Поскольку возведение новых укреплений в приграничной зоне противоречило условиям Белградского трактата 1739 г., правительство поручило резиденту (посланнику) в Константинополе А.М.Обрескову взять у турок объяснения. Хотя этот указ и ответ на него не опубликованы, суть дела видна из рескрипта на имя резидента от 22.02.1766 г., в котором изложены как директивы, так и турецкая позиция: «По последне дошедшим до вас известиям, хотя строящаяся с турецкой стороны в соседстве Очакова крепость, называемая Енидунья не иное что есть, как починка бывшего в том месте в древния времена небольшого замка с построением одной высокой башни на постановление фонаря для безопасности мореплавателей и входа судов в тамошний залив, да четырех или пяти магазинов для складывания хлеба и других съестных припасов, в том краю собираемых и в Цареград привозимых, однакож для лучшего всего того объяснения и освидетельствования на месте, мы повелели нашему киевскому ген.-губернатору [И.Ф.] Глебову отправить туда в крайнем секрете искусного инженер-офицера и ему предписать для лучшей его в пути безопасности и не проникновения его комиссии, сказываться здешним купцом, едущим для торговли в Очаков и в тамошние околотки; вследствие чего он и пристойное по тому своему званию одеяние носить будет и снабдится некоторыми товарами, обыкновенно в те места из России отправляемыми. Что же по сему мы о вышепомянутой крепости в уведомление получим, о том вам в свое время сообщено будет. Но какое б то уведомление ни было, то есть, что она ж крепость строится регулярная со всеми потребными по тому военными укреплениями, или по вышеписанному токмо починивается старый замок с пристройкою фонарной башни и нескольких магазинов, мы однакож наиболее уважая последнее из трех учиненных ваших до того представлений и находя его сходственнейшим с интересами нашими, оного держаться заблагорассудили, чтоб для минования с Портою всяких споров и остуд, совсем о том в молчании остаться, следственно допустить оную крепость достроить, а чрез то приобрести себе право, следуя оному примеру Порты, беспрекословно и с ее стороны в наших тамошних границах по нашему благоизобретению со временем крепости строить»¹³.

Некоторые детали к сказанному добавляет рескрипт Екатерины II на имя генерал-губернатора И.Ф.Глебова от 13.02.1766 г.: «Мы еще прошлого лета через присланный рапорт к главнокомандующему в Украине, нашему генерал-аншефу графу [П.А.] Румянцеву из Коша запорожского, от 30-го июня, с коего при сем следует копия, уведомлены были, что в недалнем расстоянии от Очакова к Белграду, на берегу Черного моря, в урочище, называемом Ходжия-Бей, с турецкой стороны начата строиться новая крепость, которая названа Енидунья или новый свет; о чем мы и из Константинополя от пребывающего там нашего резидента Обрескова подтвердительные известия имеем. А как таковое строение крепостей в турецких местах, близ наших границ лежащих, заслуживает всегда особливое нашего примечания и бдения, то мы всемилостивейше вам повелеваем, сыскав из находящихся в ведомстве вашем офицеров одного способного и инженерство знающего, и ему препоручить туда на место съездить, и оное строение вышеозначенной крепости Енидуньи сколько можно в подробности осмотреть, - какой величины и качества она ж есть, какое оной местоположение, сколько оной уже отделано и во сколько времени, чаятельно, она совершиться может, в каком точно расстоянии она ж от Очакова и от наших границ и в которую сторону? Также не находится ли уже в оной каких воинских снарядов или войска и сколько именно? При том рекомендовать ему от тамошних

обывателей под разными пристойными претекстами понаведаться, по какой причине та крепость строить начата, и по чьему представлению.

Отправление сего офицера не токмо в высшем секрете содержать, но и для лучшей его в пути ж во время его тамошней бытности безопасности, как и для закрытия его комиссии, предписать ему туда ехать под именем одного здешнего купца, торгующего в Очаков и в тамошние околотки; почему и надлежит такое одеяние на себе носить; вследствие чего вы можете, если потребно найдете, для лучшего предьявления новопринятого им на себя звания, отправить с ним на наш счет несколько товаров, обыкновенно в те места из России возимых, по вашему усмотрению, например рублев ста на два или на три, в продаже которых однакож в Очакове и других турецких местах он не должен ни малейше время своего тратить, но все свои мысли устремить единственно к достижению главного его предмета, за которым он послан; а те товары почитать токмо покрывалом своим, и потому за оными время употреблять токмо столько, сколько благопристойность и непроницаемая о нем тайна требует.

Впрочем вы, будучи близ тамошних мест, и потому бесспорно зная тех мест обряды и обстоятельства, наилучше можете от себя дальнейшие наставления вышепомянутому офицеру дать о его поступках и обращениях в его пути и о лучшем исполнении положенной на него комиссии, о чем в свое время мы от вас обстоятельных доношений ожидаем.

Потребное же число денег на сию комиссию, по вашему рассмотрению, вы употребите из тамошних ваших доходов, а счет тому прислать в нашу коллегію иностранных дел»¹⁴.

Уже в мае того же года тайный вояж И.И.Исленьева в Хаджибей состоялся, но из отчетных документов опубликован только приведенный выше план. На нем, на стрелке мыса, образованного берегом моря и правым берегом балки Военной отмечены два объекта фортификации: «В. Батареи, вновь сделанные» и «С. Рентраншемент старый, [при]соединенный к батарее» (Рис. 1). Итак, российский топограф-шпион зафиксировал факт сравнительно небольших по объему работ. Речь шла о реконструкции старой крепости путем достройки участка стены и углового бастиона, что, по-видимому, не противоречило Белградскому трактату, хотя на самом деле россияне были готовы простить туркам и более существенные нарушения.

Вскоре после того, как И.И.Исленьев покинул Хаджибей, началось самое интересное: турки развернули там возведение нового объекта, который и является предметом этого очерка. Вот что написал об этом А.М.Обресков 20 августа 1766 г.: «От прибывших на сих днях некоторых купцов подданных ваших, бывших в новозаведенной пристани между Очаковым и Белым городом в урочище зовомом Хаджия-Бей или Кучук-Бей уведомился, что в прикрытие амбаров от морской стороны строится небольшой замок, или, как здесь называют, каланча четырехбашенная из камня ломанного по морским берегам, который так мягок, что полежа на воздухе и высохнув, сыплется как песок, да на некотором расстоянии от самого моря до залива выкопан небольшой ров шириною на три [2,1 м], а глубиною на четыре ступени [2,8 м], но еще неизвестно, чему замок оный служить имеет, строящейся ли вперед крепости, или только, что в окруженной оным земле поселяне располагаться имеют»¹⁵. Данные факты позволяют заключить, что перед нами первое упоминание турецкого замка Хаджибей, который имел конкретное предназначение - охранять местный порт (пристань и амбары) в устье Карантинной балки. Исходя из сказанного, строить его внутри старых бастионов почти в 1 км от пристани не имело никакого смысла. Понятно, что замок следовало расположить как можно ближе к мысу, образованному берегом моря и левым берегом Карантинной балки. На плане И.И.Исленьева это район к северу - северо-западу от караван-сарая и мечети (Рис. 1).

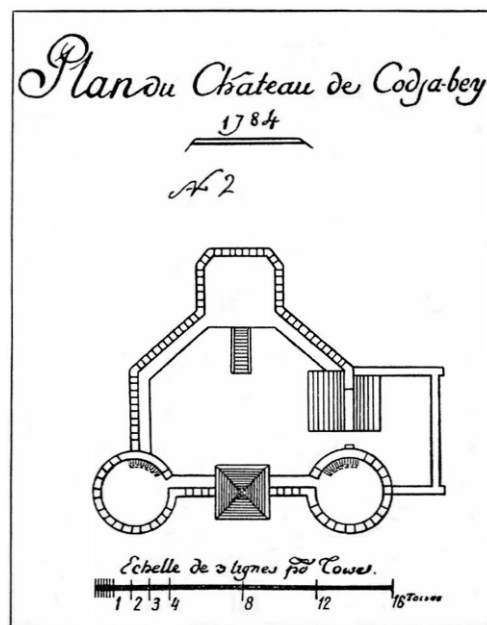

Рис. 2. План замка Коджа-Бей 1784 г. (Прил. П.3)

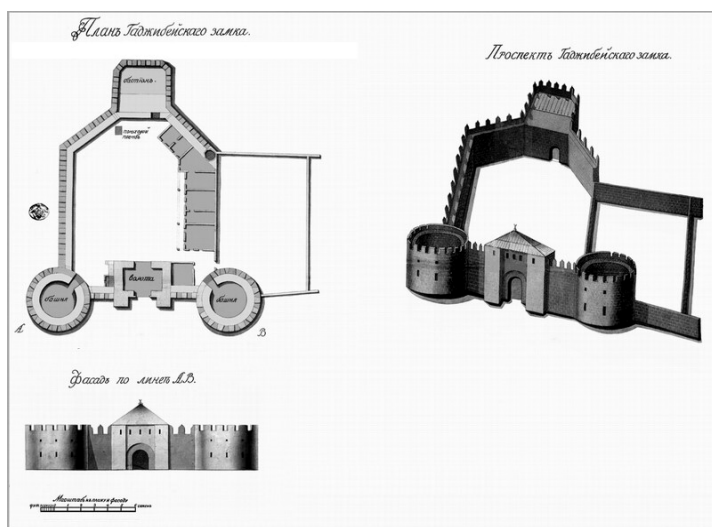

Рис. 3. План и перспектив Гаджибейского замка 1789 г. (Прил. П.8-9)

дронами драгун и тремя единорогами и пушками запорожскими. Был отбит галиот [военный корабль], стрелявший на берег. А 15 турок, которые не успели выбежать в крепость, заперлись в один дом, то их запорожцы некоторое время неотступно атаковали. Наконец я им позволил дом зажечь. То оных оттуда тем выгнали и 14 убили, а 1 в полон взяли. Хотя в самом замке более 50 турок с 6 пушками находилось, однако штурмовать его невозможно было потому, что стены по старинному манеру сделаны были высокие и внутрь с них кроме сходов сойти было неможно. От моря оный неприступен за великой каменною горой. Ворота одни и рва около онога замка никакого не было. То в ночи я сделал из 4 единорогов батарею, чтоб гранатами в замок бросать. А между тем двумя маленькими единорогами и двумя запорожскими пушками ворота выбивать приказал. Запорожцы охотно спешенные идти хотели, а и два эскадрона драгун были изготовлены, чтоб войти. Но артиллерия желаемого действия не произвела. И единорожные гранаты все через замок в море падали. А другие пушки только двумя ядрами в ворота попали. А прочие выстрелы все были по стене, ибо довольно близко их не навели. Неприятель же пушками нас вредить не мог. А мелким ружьем ранили полевой артиллерии 4 канониров, да 3 очень легко. У запорожцев же убили 10, ранили 27. Я ж, видя, что успеху никакого быть не может [быть], да уже и рассветать стало, приказал пушки снять и в лагерь идти. А предместье зажечь, как и все деревни [окрестные] выжечь. А как около нигде воды пресной не было, да провианта недостаточно становилось, то я, отошед 5 верст, остановился»¹⁷.

Автор намеренно привел эту объемную цитату, чтобы читатели могли убедиться: Хаджибейский замок с 6 пушками оказал эффективное сопротивление многочисленному воинскому подразделению, также вооруженному 6 полевыми орудиями. Из записок военачальника видно, что фасад замка с одними воротами смотрел на напольную сторону (на юго-запад), а в тылу находился обрывистый каменистый берег - «великая каменная гора». В целом приведенные данные подтвердили, что в 1766 г. в Хаджибее начали возводить искомый нами замок. Он был достроен, вооружен и готов к обороне не позднее 1768-1769 гг. Замечу, что А.А.Прозоровский описал его высокие стены как сделанные «по старинному манеру», но не назвал замок старым, возможно, зная его короткую историю. Очевидно, турки, настаивая, что ими выполнена всего лишь «починка бывшего в том месте в древние времена небольшого замка», обманули россиян, съмитировав фасад бывшего литовского замка. И сделали они это не на старом, а на новом месте, так как в донесении от 20 августа 1766 г. сказано, что «небольшой замок» не ремонтируется, а «строится», причем с «морской стороны». Помимо этого, в то же время была произведена модернизация первой турецкой крепости, местного порта, пристани, а также построен современный маяк, о котором будет сказано ниже.

Уже в 1769 г. запорожцы сообщили о Хаджибее: «Паланка [небольшое укрепление] в том селе имеющаяся, в которую некоторое число жителей убежало, [потому] что пушек в ней довольно, не доставанна». Еще год спустя они же увидели там крепость: «и так, что сей крепости по ея весьма из камня оградю укрепления, не находя способу мелкими нашими пушками достать, отступили...»¹⁶.

А теперь предоставим слово руководителю похода 1770 года, князю А.А.Прозоровскому: «А я 13-го [июля] выступил к местечку Гаджибее, куда прибыв, занял предместье со спешенными запорожскими казаками, двумя эска-

Важная информация о замке Хаджибей есть в трех описаниях военного инженера А.Ж. де Лафитта-Клаве. Два из них сделаны в 1784 г., причем одно - «Рейд защищен жалким замком на 20-25 человек гарнизона, который не в силах сопротивляться ничтожному корсару»¹⁸ - стало хрестоматийным, хотя и несколько преуменьшенным. А теперь приведу запись от 2 июня из дневника француза: «Янычар-ага, диздар и другие решили, что не позволят нам провести съемки плана замка Ходжабей и карты бухты ввиду того, что чойдар не находит в этом никакой срочной необходимости. При этом мы можем свободно выходить на берег, гулять там и увидеть все то, что пожелаем. Г-ну Пуаро удалось нарисовать план этого замка. В нем нет амбразур для пушек, которых там очень мало. Замок имеет всего 15 или 20 туазов в длину [по плану: 16x16 туазов или почти 32x32 м] и намного меньше в ширину, по углам есть круглые башни, а на стенах обычные зубцы. Со стороны моря замок имеет стену высотой 7-8 футов, которая служит и частью здания, крытого деревом и землей. Маяк расположен приблизительно в 600-700 туазах от замка, на вершине мыса, образованном берегом у входа в бухту. Его квадратная башня высотой в 15-20 футов имеет зубчатый верх. Кроме того, к ней пристроена низкая стена в 7-8 футов, окружающая еще некоторое пространство перед маяком... Недавно паша Очакова прислал сюда архитектора, чтобы построить новый форт или расширить уже существующий замок. Работы начались, и даже было перенесено несколько куч земли, но когда архитектор спросил у татар, можно ли найти воду в окрестностях, чтобы подвести ее к этому месту, они, опасаясь, что турки используют эти укрепления для их угнетения, ответили, что искать тут воду бесполезно»¹⁹. Из этой цитаты еще отчетливее видно, что замок наверняка был обращен тыльной стороной к обрыву. Теперь ясно и то, что «четырёхбашенная каланча» являлась именно замком, а не маяком, который стоял в отдалении, на высоком морском берегу в районе нынешнего парка Т.Шевченко.

Уместно привести еще одно описание первой половины XIX в., сделанное со слов грека А.Феогности: «Гаджибейский замок стоял на возвышенном, поросшем мелким кустарником берегу и составлял небольшой четвероугольник, окруженный земляным валом. Посередине возвышался пашинский дом, не более шести сажень в длину и четырех в ширину. В стороне от дома устроена была глухая мина, для хранения пороху. В мирное время четыре пушки торчали по углам замка»²⁰.

Все эти характеристики замка можно проиллюстрировать планом 1784 г. (Рис. 2; Прил. П.4) и двумя планами инженер-поручика Фрейгана 1789 г. (Рис. 3; Прил. П.8-9). В целом, они очень похожи, за исключением того, что на втором из них замок имеет более вытянутые пропорции (14,4x17,5 сажень или 30,7x37,3 м), что письменно отметил еще А.Ж. де Лафитт-Клаве. Замок имел четыре башни: две круглые угловые (высотой вместе с мерлонами 2,9 саж. или 6,2 м), квадратную со срезанными углами (на них стояло по две пушки), а также одну надвратную прямоугольной в плане формы. Очевидно, что третья из них была обращена к морю, а ее углы были срезаны, исходя из возможных обстрелов корабельной артиллерией.

Как говорилось выше, копия плана, на котором обозначено не только место расположения Хаджибейского замка, но и его ориентация фасадом на юго-запад, опубликована еще в 1880 г. (Рис. 4). Однако, сторонники точки зрения о месте замка у Воронцовского дворца не считают этот документ достоверным потому, что дата «Плана штурма Хаджибея» якобы неизвестна, план «составлен задним числом на основании письменных рапортов участников сражения», а А.Н.Петров разместил на нем замок, «руководствуясь планом уже русского города Хаджибея 1794 г., где на этом месте показана бастионная русская крепость»²¹.

На это возражу, что А.Н.Петров - автор двухтомника «Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II» и других сочинений по истории войн - ничего сам «не размещал». Он пользовался планами военных топографов, которые в обязательном порядке прилагались к письменным донесениям, составленным сразу же после той или иной операции. Так, в Военно-историческом архиве (Москва) до сих пор хранятся: «Ситуационный план, профиль и вид Аджибея, составленный г-ном де Рибасом», «План расположения войск и взятия города Гаджибея» и «План атаки Гаджибейского залива» (все 1789 г.; Прил. П.5-7).

Действительно, этот глазомерный план схематичен, но топографическая ситуация на нем вполне узнаваема. Абрис укрепления изображает не два бастиона, а является схемой именно Хаджибейского замка, но со всеми пристройками справа, которые на планах Лафитта-Клаве и Фрейгана частично «срезаны» (Рис. 2-3). Замок «посажен» примерно посередине между устьями Карантинной и Водяной балок, но Потемкинская лестница расположена не в центре бульвара, а в 100-120 м северо-западнее от этой точки (Рис. 4). Этот факт позволяет локализовать замок на плане со смещением на такое же расстояние от памятника дюку де Ришелье к юго-востоку, в сторону здания Думы.

Замечу, что с планом А.Н.Петрова согласуется и план И.И.Исленьева, а также и другие аутентичные материалы. Выше мы назвали основные метрические параметры замка Хаджибей, вычисленные на основании планов А.Ж. де Лафитта-Клаве и Фрейгана. Но А.В.Красножон приводит другие данные²²: ширина замка по восточному (главному) фасаду составляла 56 м [по Фрейгану - около 30,7 м], диаметр круглых башен около 16 м [ок. - 8,5 м], при высоте - 16 м [ок. - 6,2 м], расстояние между внешними гранями надвратной и пятисторонней башен - 60 м [33,1 м] и т.д. В то же время, для доказательства ориентации замка входом к обрыву используется анонимный офорт начала XX в., опубликованный в книге Д.Г.Атлас²³, и представляющий замок в нереальном виде. Кстати говоря, на известной одесситам «картине маслом» «Хаджибей» (1899 г., выставлена в Одесском художественном музее) Г.А.Ладыженский ориентировал замок правильно.

Еще более информативный план Ф.П. де Волана «Чертеж топографический и водоописательный заливу Гаджибейскому при Черном море...». Он был снят в 1791 г. и входит в «Атлас области Озу или Едисан», датированный началом 1792 г. (Прил. К.16.)²⁴. На данном плане замок находится в районе здания Городской думы, ориентирован фасадом на юг, а с юга и запада окружен рвом (Рис. 5). Аналогичная ситуация зафиксирована еще на двух-трех рабочих проектах Аджибея, его укреплений и гавани того же автора, относящихся к 1792-1793 гг. (Прил. П.12-15.).

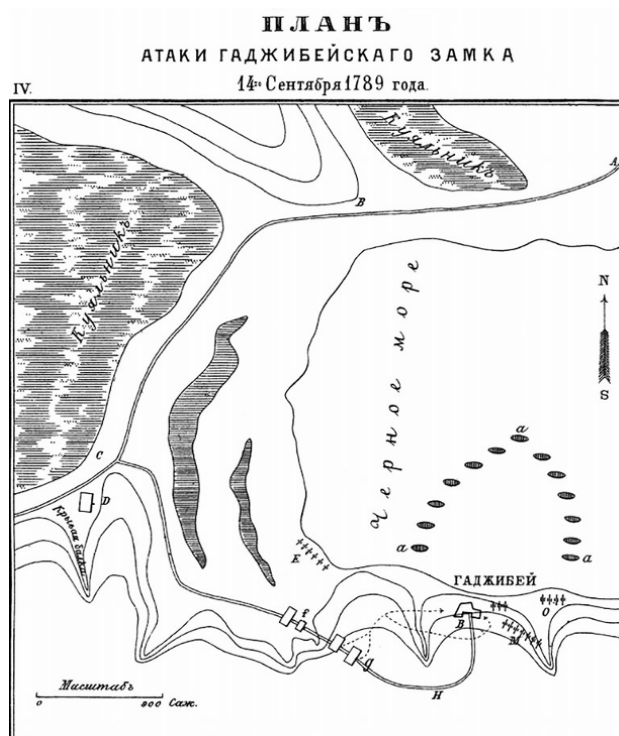

Рис. 4. План атаки Гаджибейского замка 14 сентября 1789 г.

Рис. 5. «Чертеж топографический и водоописательный заливу Гаджибейскому при Черном море...» 1791 г. (Фрагмент; Прил 1. - К.16)

А тепер скажем о версии, с которой автор не может согласиться в принципе. Речь идет о том, что, якобы, литовский замок Кочибеев благополучно дожил до 1789 г., хотя его упоминания как действующего укрепления не известны после 1431 года. Никаких фактов для ее подтверждения не существует, если не считать устных заявлений о том, что замок чересчур архаичен. Как бы предвидя появление таких скептиков, знаток фортификации Ф.П. де Волян в 1791 году написал: «Здесьшний форт был полностью в турецком вкусе и соответственно планам [проектам], какие можно обнаружить повсюду, двигаясь вдоль берегов Константинопольского канала [Босфорского пролива] и Мраморного моря»²⁵.

Даже беглый поиск аналогий показал, что на землях бывшей Османской империи до сих пор стоят форты XVIII и даже XIX вв., в которых есть элементы, аналогичные хаджибейским. Это - Румелифенери на Босфоре (с двумя восьмигранными в плане башнями по бокам и срезанными углами со стороны моря)²⁶ и Аптера Кулес на о. Крит (с двумя круглыми башнями по углам и полукруглым выступом со стороны моря)²⁷. Не менее выдающийся военный инженер А.Ж. де Лафитт-Клаве, по проектам которого турки построили ряд фортов, признавал замок Хаджибей «жалким»²⁸, но не «древним». Он и правда был архаичен, особенно с фасадной стороны, но такая особенность сооружения легко объясняется стремлением турецкого руководства замаскировать его возведение под реконструкцию старого литовского замка, который никогда на данном месте не располагался.

Кстати говоря, тот же А.Ж. де Лафитт-Клаве в 1785 г. нанес все форты, укрепления и батареи, расположенные у входа в Босфор со стороны Черного моря на «*Carte d'une partie du canal de la mer Noire avec projets 1785*». На ней отмечено, что форт Фанараки (как и еще один - Фанал Азийский) был спроектирован «одним архитектором греком» в 1769 г.²⁹

Итак, приведенных фактов и аргументов более чем достаточно, чтобы точно определить место и ориентацию в пространстве Хаджибейского замка, а также датировку второго из них. Впрочем, в 1997 г. вместе с краеведом Р.А.Шуваловым мы написали об этом статью под названием «Ищи там, где потерял... [*а не там, где светло*]», к которой мне и сегодня почти нечего добавить³¹.

Таким образом, строительство османского Хаджибейского замка было начато в 1766 г. Он стоял в юго-восточной части нынешнего Приморского бульвара, примерно в 20-50 м к северу от места, где находится бюст А.С.Пушкина. Почти через два месяца после штурма российскими войсками вместе с черноморскими казаками князь Г.А.Потемкин 10 ноября 1789 г. доложил Екатерине II: «Замок Гаджибейский по неудобности положения его и по неимению пристанища, где бы суда безопасно могли держаться, приказал я подорвать, что и исполнено...», хотя необходимость этого из сложившейся на тот момент ситуации никак не вытекала³².

Говоря о перспективах поиска остатков этого уникального и даже знакового для Одессы сооружения, следует иметь в виду, что, судя по литографиям первой половины XIX в., этот район города подвергся сильному антропоморфному воздействию путем выравнивания края берегового обрыва при устройстве бульвара, террасирования склонов, устройства съезда (узвоза), располагавшегося в районе памятника-пушки фрегата «Тигр», строительства Бульварной лестницы и других земляных работ. Речь идет о выравнивании края берегового обрыва, горизонтальной планировке на всем протяжении бульвара, террасировании склонов и т.п. Понятно, что в ходе таких работ остатки замка наверняка были повреждены, что, однако, не исключает возможности их выявления в будущем.

А в заключение мене остается пожелать молодым археологам и историкам одного - кропотливо работать как над письменными, так и над археологическими источниками³³.

Приложение

Хаджибей: замок, город, порт, маяк и залив:

список карт и планов 1766-1792 годов³⁴

Планы:

П.1-2. Планы турецкого города Гаджеябея с окрестностями. Составил И.И.Исленьев. Май 1766 г. Второй из них имеет М 40 саж. в дюйме. Опубликован неоднократно³⁵ (Российский государственный военно-исторический архив, далее - РГВИА. - Ф. 418. - Оп. 1. - Дд. 1316, 1317).

П.3. *Plan du château de Codja-bey, en 1784 № 2* (План замка Коджа-бей). Выполнен экспедицией А.Ж. де Лафитта-Клаве 02.06.1784 г. М 3,5 саж. в дм. Опубликовано многократно³⁶ (РГВИА. - Ф. 846. - Оп. 16. - Д. 22273; копия в ГАОО - Ф. 895. - Оп. 1. - Д. 276).

П.4. *Plan de la rade de Codja-Bey № 1* (План рейда Коджа-бей). Выполнен экспедицией А.Ж. де Лафитта-Клаве 04.06.1784 г. Не опубликован³⁷ (РГВИА. - Ф. 846. - Оп. 16. - Д. 23560).

П.5. *Situation plan, profil et vue d'Adjibey, prise par m.Ribas sous les ordres dem. Goudowitsch* (Ситуационный план, профиль и вид Аджибея, составленный г-ном де Рибасом по распоряжению генерала Гудовича). 1789 г. М 5 верст в дм. Описан Ф.Е.Петрунем³⁸ (РГВИА. - Ф. 846. - Оп.16. - Д. 2544).

П.6. *План расположения войск и взятия города Гаджибея.* 1789 г. М 10 верст в дм. Описан Ф.Е.Петрунем³⁹ (РГВИА. - Ф. 846. - Оп. 16. - Д. 2545).

П.7. *План атаки Гаджибейского залива.* 1789 г. М 3,5 верст в дм. Описан Ф.Е.Петрунем⁴⁰ (РГВИА. - Ф. 846. - Оп. 16. - Д. 2546).

П.8-9. Два цветных плана на одном листе: *План Гаджибейского замка с Фасадом по линии А - Б и Проспект Гаджибейского замка (вид с верху).* Выполнил инженер-поручик Фрейган. 1789 г. М 6,0 саж. в дм. (РГВИА. - Ф. 418. - Оп. 1. - Д. 626. - Л. 1). В черно-белой версии впервые опубликованы Н.Н.Мурзакевичем. Авторство определено А.Л.Бертъе-Делагардом. Копии в Одесском историко-краеведческом музее (ОИКМ. - К-1/2-4) и ГАОО (Ф. 895. - Оп. 1. - Д. 276). Копии опубликованы многократно, цветной оригинал - в интернете (сайт ГАОО, он-лайн выставка «Одесса в конце XVIII - начале XX вв.»)⁴¹.

П.10. *План замка Гаджибея.* 1789(?). Описан Ф.Е.Петрунем (РГВИА. - Ф. 846. - Оп. 16. - Д. 2442)⁴².

П.11. *План крепости Гаджибей.* >1790 г. (РГВИА. - Ф. 418. - Оп. 1. - Д. 1166). Не исключено, что это план уже российской крепости.

П.12. *Проект Аджибейских укреплений и устройства нового поселения.* Составил инженер Деволан. 1792 г. (РГВИА. - Ф. 349. - Оп. 27. - Д. 124).

П.13. *План предварительных работ устройства Аджибея.* 1792-1793 рр. Выполнил инженер-подполковник Ф.П. де Волан. Карандашная копия на кальке (ОИКМ. - К-597). Возможно, это копия документа П.12⁴³.

П.14-15. *Планы окрестностей Аджибея.* 1792-1793 гг. Копии двух планов, выполненных инженер-подполковником Ф.П. де Воланом. Карандаш, калька (ОИКМ. - К-595, К-596)⁴⁴.

Карты:

К.1. *Карта части Малой Татарии очаковских ногайцев.* Составил И.И.Исленьев. Май 1766 г. М 10 верст в дм (РГВИА. - Ф. 416. - Оп. 1. - Д. 244).

К.2. *Маршрутная карта 2-й армии под предводительством графа Панина к Бендерам, а также detaшмента против Очакова под командою князя Прозоровского с 2 июня по 4 сентября 1770 года.* М 5 верст в дм (РГВИА. - Ф. 846. - Оп. 16. - Д. 2110).

К.3. *Карта части берега Черного моря от реки Дуная до Очаковского лимана.* 1771-1772 гг. М 13,5 верст в дм (РГВИА. - Ф. 846. - Оп. 16. - Д. 23529).

К.4. *Карта берега Черного моря от Очакова до устья Дуная с промером глубины.* 1772 г. М 6 верст в дм (РГВИА. - Ф. 846. - Оп. 16. - Д. 23609).

К.5. *Карта береговой части Черного моря от устьев Дуная до Очаковского лимана.* 1772 г. М 4 версты в дм (РГВИА. - Ф. 846. - Оп. 16. - Д. 23530).

К.6. *Карта прибрежной части Черного моря от Аккерманского лимана до Очаковского.* 1772 г. (РГВИА. - Ф. 846. - Оп. 16. - Д. 23532).

К.7. *Карта частям Польского, Молдавского и Турецкого владения от местечка Балты по границе реки Егорлыка до устья оной, от устья Ягорлыка вниз по реке Днестру к крепости Бендерской, от Бендер по Днестру до Аккерманского залива и берега Черного моря до Гаджибея, от Гаджибея до пересыпи Тилигульского лимана; с показанием... в каких местах имеются... посты и почты; сочинена в Бендерах июня _ дня 1774 года⁴⁵.*

К.8. Карта от устья реки Днестра по берегу Черного моря до замка Гаджибея и по польской границе до вершины реки Телигула с показанием при Гаджибейском порте глубины фарватера. 1774 г. (РГВИА. - Ф. 846. - Оп. 16. - Д. 20214).

К.9. Карта части Черного моря от острова Ада до Гаджибейского маяка. 1783 г. М 2 версты в дм (РГВИА. - Ф. 846. - Оп. 16. - Д. 23553).

К.10. Карта реки Днепра и всего Лимана от Херсона до Гаджибейского замка. 1785 г. М 2 версты в дм (РГВИА. - Ф. 846. - Оп. 16. - Д. 23571).

К.11. Карта Очаковской степи с показанием всей подробной ситуации и с назначением российских императорских войск. Составили капитан Фальшмидт и инженер Г.Зорин. 1790 г. М 10 верст в дм (РГВИА. - Ф. 846. - Оп. 16. - Д. 2593)⁴⁶.

К.12. Карта Очаковской степи с показанием всей подробной ситуации (всех подробностей). Составил Дренякин. 1790 г. (РГВИА. - Ф. 846. - Оп. 16. - Д. 21506)⁴⁷.

К.13. Карта Очаковской степи с показанием всей подробной ситуации 1790 и 1792 годов. М 6 верст в дм (РГВИА. - Ф. 846. - Оп. 16. - Д. 2587).

К.14. Топографическая карта Очаковской степи. 1790 г. М 7 верст в дм (РГВИА. - Ф. 846. - Оп. 16. - Д. 21510).

К.15. Карта топографическая изображающая область Озу или землю Очаковскую. Составил инженер-майор Деволант. М 20 верст в дм, на 6-ти листах (РГВИА. - Ф. 846. - Оп. 16. - Д. 20150).

К.16. Атлас, изображающий область Озу или Едисан, иначе называемую Очаковскою землею и присоединенную ныне к Российскому государству в силу заключенного в Яссах 5 декабря 1791 года мирного договора. Составил инженер-майор Франц Деволант. 1791 г. (РГВИА. - Ф. 846. - Оп. 16. - Д. 20150; описание карт и планов - Д. 18364)⁴⁸.

К.17. Атлас новоприобретенной области от Порты Оттоманской и присоединенной к Екатеринославскому наместничеству, состоящий из четырех уездных и трех разным местоположениям планов /с показанием в окрестностях Григориополя и Хаджибея разоренных татарских селений/. Составляли землемеры И.Горбаненков, Я.Гулевич и В.Медовников /15 лл. в переплете/. 1792 г. М 5 верст в дм /62x49/ (РНБ. - Рук. отд. - Ф. 885. - Д. 233)⁴⁹.

¹ В основу статьи лег доклад «Картографирование Хаджибея (Одессы) до присоединения к Российской империи» на конференции «Экономическое и социальное развитие городов-портов Северного Причерноморья в конце XVIII - начале XX вв.», организованной Ионическим университетом и Греческим фондом культуры (Одесса, 22.09.2013).

² Сапожников І.В. Гедігольдова вежа // Овідіопольський район: енциклопедичний довідник. - Одеса-Овідіополь, 2011. - С. 66; Сапожников І. Сколькo лет Одессе? // Черноморский маяк. - 2015. - № 51 (29 июля).

³ Петров А.Н. Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II (1787-1791 гг.) - Т. 2. - СПб., 1880. - С. 76.

⁴ Смольянинов К. История Одессы // Записки Одесского общества истории и древностей. - 1852. - Т. 3. - С. 342.

⁵ Маркевич А.И. Город Качибей или Гаджибей - предшественник города Одессы // Записки Одесского общества истории и древностей. - 1894. - Т. 17. - С. 34.

⁶ Мурзакевич Н. Гаджибейский замок // Записки Одесского общества истории и древностей. - 1867. - Т. VI. - Отд. 3. - С. 595-596.

⁷ Добролюбский А.О., Красножон А.В. Турецкий поселок и замок Хаджибей на месте Одессы // Stratum plus. - 2000 - Т. 5. - С. 468-469 и др.

⁸ Добролюбский А. Археология Одессы. - Одесса - Киев, 2015. - С. 159-177 и др.

⁹ Красножон А.В. Крепость Хаджибея: иконография, археология, политика // Lietuvos pilys 2010. - Vilnius, 2011. - Р. 16-31.

¹⁰ Сапожников І.В. Описание Одессы и Северного Причерноморья 1780-х годов. - Ильичевск, 1999. - С. 32-34.

¹¹ Боровой С.Я. Хаджибей в 60-е гг. XVIII ст.: в свете новых материалов // Записки Одесского археологического общества. - 1967. - Т. 2. - С. 130-136.

- 12 Скальковский А. История Новой Сечи. - Т. II. - Одесса, 1885. - С. 271.
- 13 Сборник Русского исторического общества. - 1889. - Т. 67. - С. 260.
- 14 Сборник Русского исторического общества. - 1887. - Т. 57. - С. 465-466.
- 15 Сборник Русского исторического общества. - 1889. - Т. 67. - С. 107.
- 16 Скальковский А. Указ. соч. - Т. III. - Одесса, 1886. - С. 31-32.
- 17 Записки генерал-фельдмаршала князя А.А.Прозоровского. - М., 2003. - С. 359.
- 18 Бертье-Делагард А.Л. Сообщение о виденных в Петербурге нумизматических коллекциях и о картографических документах архива Главного штаба // Записки Одесского общества истории и древностей. - 1896. - Т. XIX. - С. 66-67.
- 19 Lafitte-Clavé. Journal d' un voyage sur les côtes de la Mer Noire du 28 Avril au 18 Septembre 1784. - Istanbul, 1998. - P. 51; Сапожников І.В. Андре-Жозеф де Лафитт-Клаве в Хаджибеї у 1784 році // Кочубіїв - Хаджибей - Одеса / Матеріали Всеукраїнської конференції. - Одеса, 2015. - С. 124.
- 20 Смольянинов К. Указ соч. - С. 342.
- 21 Красножон А.В. Крепость Хаджибея... С. 20.
- 22 Красножон А.В. Там же. - С. 22.
- 23 Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги. - Одесса, 1992. - С. 37; По сообщению Т.Г.Гончарука в интернете, его автором был художник-иллюстратор детской литературы, член одесского Художественного общества им. К.К.Костанди - Самуил Григорьевич Гольдман (1876 - ? гг.).
- 24 Наследие Ф.П. Де-Волана: из истории порта, города, края. - Одесса, 2002. - С. 82.
- 25 Наследие Ф.П. Де-Волана... - С. 134.
- 26 Eyupgiller K.K. The 18th-Century Fortifications of the Bosphorus and Istanbul, Turkey // Fort. - 2007. - Vol. 35. - P. 97-100, fig. 19-22.
- 27 <https://sites.google.com/site/tocrete/Home/6-cto-posmotret/kules---izeddin>
- 28 Сапожников І.В. Миссія Лафитта-Клаве в Очаковській області і Буджаке в 1784-1789 роках // Stratum plus. - 2001-2002. - № 5. - С. 493-502.
- 29 При этом, именно эти два замка были «самыми старыми» в указанном районе. Карта хранится в департаменте карт и планов Национальной библиотеки Франции (GE C-1677-4).
- 30 Добролюбский А.О., Красножон А.В. Указ. соч. - С. 459, 466-470, Рис. 4 и Рис 7 (подпись).
- 31 Шувалов Р., Сапожников И. Ищи там, где потерял... // Юг. - 1997. - 12 августа.
- 32 Сапожников І.В. Описание Одессы... - Ильичевск, 1999. - С. 34-38.
- 33 Чтобы ознакомиться с неполным перечнем «Того-Чаво-Не-Может-Быть» в Одессе и ее окрестностях достаточно открыть оглавление книги: Добролюбский А. Археология Одессы. - Одесса-Киев, 2015. - С. 3-5; Когда статья была сверстана, автор познакомился с неизвестным ранее османским документом о Хаджибее 1765 г. В нем сказано: «место, где строится пристань и другие здания [названа мечеть], в прошлом было паланкой Каракерман (другое название Ходжабея), где и сегодня находятся руины этой крепости». Это однозначно подтверждает правильность данных И.И.Исленьева. См.: Серета О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. - Одеса, 2015. - С. 231.
- 34 Список составлен по книге: Карти і плани в джерелознавчих студіях Лідії Пономаренко (з описом картографічних джерел Інституту рукопису НБУ імені В.І. Вернадського та додатком відомостей про карти і плани з історії України в російських архівних та рукописних зібраннях) / Упор. А.В.Пивовар. - К., 2012; а также других работ, указанных отдельно.
- 35 Боровой С.Я. Указ. соч. - Рис. 2; Сапожников І., Солодова В. Перелік карт та планів, які стосуються Хаджибея (Одеси) та Буго-Дністровського межиріччя, другої половини XVIII ст. // Хаджибей - Одеса та українське козацтво (1415-1797 роки). - Одеса, 1999. - І.15.
- 36 Бертье-Делагард А.Л. Указ. соч. - С. 66; Боровой С.Я. Указ. соч. - Рис. 1; Сапожников І., Солодова В. Вказ. праця. - І.16; Сапожников І.В. Андре-Жозеф де Лафитт-Клаве... - С. 124.
- 37 Сапожников І.В. Андре-Жозеф де Лафитт-Клаве... - С. 126.
- 38 Петрунь Ф.Е. Первые русские карты окрестностей нынешней Одессы и их физико-географическое содержание // Труды ОГУ. Сер. геол.-геогр. наук. - 1955. - Т. 145. - Вып. 3. - С. 143; Сапожников І., Солодова В. Вказ. праця. - І.49.
- 39 Петрунь Ф.Е. Первые русские карты... - С. 143; Сапожников І., Солодова В. Вказ. праця. - І.49.
- 40 Петрунь Ф.Е. Первые русские карты... - С. 143; Сапожников І., Солодова В. Вказ. праця. - І.49.

- 41 Мурзакевич Н. Указ. соч. - С. 595. - Рис. VII-VIII; Бертье-Делагард А.Л. Указ. соч. - С. 66-67; Сапожников І., Солодова В. Вказ. праця. - І.18.а-б).
- 42 Петрунь Ф.Е. Первые русские карты... - С. 143; Сапожников І., Солодова В. Вказ. праця. - ІІ.49.
- 43 Сапожников І., Солодова В. Вказ. праця. - ІІ.64.
- 44 Сапожников І., Солодова В. Вказ. праця. - ІІ.65.а-б.
- 45 Петрунь Ф.О. Старовинні шляхи Одещини // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Укр. АН. - 1929. - Ч. 4-5: Секція соціально-історична. - С. 37; Сапожников І., Солодова В. Вказ. праця. - ІІ.15).
- 46 Петрунь Ф.О. Старовинні шляхи Одещини... - С. 40; Петрунь Ф.Е. Первые русские карты... - С. 144; Сапожников І., Солодова В. Вказ. праця. - ІІ.31.
- 47 Петрунь Ф.О. Старовинні шляхи Одещини... - С. 40; Петрунь Ф.Е. Первые русские карты... - С. 144; Сапожников І., Солодова В. Вказ. праця. - ІІ.30.
- 48 Сапожников І., Солодова В. Вказ. праця. - І.2; Атлас опублікован: Наследие Ф. П. Де-Волана: из истории порта, города, края. - Одесса, 2002.
- 49 Сапожников І., Солодова В. Вказ. праця. - І.3.

Игорь Сапожников (Черноморск, Украина)
Сергей Аргатюк (Прилиманское, Украина)

ІЗ ІСТОРІЇ КРЕПОСТЕЙ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОР'Я: 1797-1812 гг.

Так уж сложилось, что история фортификации Северного Причерноморья (от низовий Дняпра до Днестра) исследована хуже, чем соседних регионов, например, Северо-Западного Причерноморья (от Днестра до Дуная). Крепостям последнего посвящено не менее шести монографий, а Северного Причерноморья - только три¹. При этом, наиболее изученным является период 1775-1796-х гг., когда масштабные фортификационные работы здесь активно вели Порты Оттоманская - новые замки на Березани и в Хаджибее, реконструкция Очакова; и Российская империя - обновление и строительство Кинбурна и других укреплений по левому берегу Днепровского лимана, возведение Херсонской, Тираспольской, Аджидерской (Овидиопольской), Гаджибейской (Одесской), а также уничтожение турецких Очакова и Хаджибея. Эти события освещены как в научной литературе, так и в опубликованных источниках, в частности в документах француза Андре-Жозефа де Лафитта-Клаве, голландца Ф.П. де Волана и др.²

Хронологические рамки следующего периода истории фортификации Северного Причерноморья можно определить около 1797-1812 гг. Именно тогда принципиальные изменения произошли как в самой концепции обороны региона, так и в номенклатуре действующих крепостей, но для этого отрезка времени характерен почти полный «историографический вакуум»³. Для его заполнения авторы решили написать эту статью.

Вначале напомним о том, что строительство новых «пограничных» крепостей в Северном Причерноморье начались в 1792-93 гг. и завершились в 1795 гг. Вот что писал об этом Ф.П. де Волан: «К концу августа [1795 г.] я произвел поездки с инспекцией строительных работ в Крыму, на Тамани и по Днестру. По возвращении к концу сентября в Одессу я сообщил князю Зубову о завершении работ на пограничных укреплениях на Днестре, на берегах Черного моря, на Таврическом полуострове и на острове Тамань со всеми казармами, госпиталями, складами, арсеналами и церквями. Фортификации состояли из: 1. Ботнинской [Тираспольской] крепости в 6 бастионов с наружными сооружениями, приподнятыми плацдармами, нижними валами, кронверками, капонирами для сообщения между местными частями и внешним миром; все ее палисады были вооружены и заставы закрыты. Императорский штандарт был поднят начальником военного дивизиона Днестра и Черного моря, генералом, князем [Г.С.] Волконским и церковью была освящена 20 сентября; 2. Овидиопольского форта, казарм, пороховых [погребов] и продовольственных складов,

передовых сооружений для защиты рейда, весь палисад был вооружен и заставы закрыты. [Императорский] штандарт на крепости был водружен 21 сентября [вице-] адмиралом де Рибасом; 3. Одесской крепости с 5 бастионами и наружными сооружениями, укрепленными плацдармами, казармами, пороховыми и продовольственными складами, арсеналами и колодцами, защищающими порт. Все было огорожено палисадом и вооружено. Императорский штандарт был поднят 22 сентября [вице-] адмиралом де Рибасом; 4. Кинбурнского форта, сооружения которого были покрыты сплошной каменной кладкой из строительного камня, рвы заполнены водой, дороги прикрыты палисадами, плацдармы укреплены траншеями и вооружены, пороховые и продовольственные склады, арсеналы и казармы, укрепленные казематами. Императорский штандарт в крепости был водружен 25 сентября... Военачальники, генералы [В.В.] Каховский, князь Волконский и начальник порта Одессы де Рибас представили свои отчеты по этому вопросу, а я, как инженер-руководитель - свой, которые были очень благосклонно приняты государыней. Все офицеры получили благодарность орденами, званиями и деньгами; мне было направлено лестное благодарственное письмо с некоторой суммой денег...»⁴. Указанные награждения были произведены по специальному указу Екатерина II от 4 декабря 1795 г. В нем подчеркивалась особая роль Ф.П. де Волана, которому была пожалована одноразовая премия в размере 10 тыс. руб. и так называемые «столовые деньги» из расчета 100 руб. в месяц за весь срок проведения работ⁵.

Несмотря на такое более чем успешное «завершение работ», в реальности они продолжались на всех крепостях. 30 марта 1796 г. граф П.А.Зубов предписал А.В.Суворову обеспечить «рабочих людей из войск... для произведения крепостных строений на южной границе». Для их скорейшего завершения командующий 2-й дивизии, генерал Г.С.Волконский 13 июня подписал приказ о строгом соблюдении рабочих часов при работах в главном депо Тираспольской, Овидиопольской и Одесской крепостях. Следить за порядком его исполнения должны были соответственно бригадир К.Ф.Кнорринг, полковник С.И.Мосолов и ген.-майор Кастро де Лацерд⁶.

Начало рассматриваемого периода истории крепостей Северного Причерноморья связано с подписанием императором Павлом I 26 декабря 1796 г. (или 10 января 1797 г.) указа об упразднении Комиссии (Экспедиции) строений южных крепостей и Одесского порта⁷. Указом от 13 сентября 1797 г. Павел I приказал состоящие по южной границе укрепления причислить к прочим содержащимся по штату крепостям и на содержание их употреблять фортификационные суммы. Это предписание инженер ген.-майор [И.И.] Князев и государственная военная коллегия артиллерийской экспедиции получили ранее (10 и 11 сентября). Поскольку в артиллерийской экспедиции сведений о южных крепостях не имели, то инженер ген.-майору М.А.Фемерсу приказали «да бы он обо всех тех южных крепостях и укреплениях, какие именно, где оные действительно состоят и в каком состоянии, со изъясненных Высочайших о учреждениях повелений, когда они воспоследовали и планы им, по коим строение производится..., сделав подробное описание и оное с генеральною картою и планами тех крепостей и укреплений..., докончить надобно, если возможно без замедления в артиллерийскую экспедицию доставить...». Император указал также, «по представлению артиллерии генерала [Петра Ивановича] Мелисина, генерал-майорам и комендантам крепостей одесской Шишкову, Тирасполя Самарину, дав знать первому, что сочинение чертежей с проектами... принадлежит до находящего в южном краю инженер-генерал-лейтенанта и кавалера Фемерса и одесской инженерной команды... представить по заведенному порядку; а последнему: казармы... починять и оные к исправлениям уже начаты...»⁸.

29 октября 1797 г. Павел I распорядился вернуть задолженность военным чинам и гражданским лицам за выполненные работы, поставки, транспорт и пр. По представленной М.А.Фемерсом «Генеральной ведомости», только по крепостям на новой южной границе она составила: Тираспольской - 13135 руб. 10 коп; Овидиопольской - 10033 руб. 88 ½ коп.; Одесской - 1392 руб. 5 ¾ коп.; Кинбурнской - 28857 руб. 99¾ коп. Однако в этом же документе долги числились за симферопольские, феодосийские, перекопские и севастопольские строения, а также за крепости Фанагорийскую, Еникольскую и другие объекты (всего 75844 руб. 94¼ коп.)⁹.

После выявления финансовых нарушений в окружении императора возникли сомнения в целесообразности самого строительства новых южных крепостей и правильности его фортификационно-инженерной концепции, выраженной в выборе мест для тех или иных объектов на местности, их конструкции и пр. Чтобы разобраться в этом на месте дважды (в 1798 и 1800 гг.) был командирован еще один «российский голландец», ген.-инженер и картограф Пётр Корнилович Сухтелен (1751-1836 гг.). В рамках данной статьи нас интересует вторая из этих поездок, состоявшаяся в феврале - начале марта 1800 г.¹⁰, по результатам которой было составлено «Описание Новороссийской губернии» на голландском языке. К сожалению, оно почти неизвестно современным ученым, так как его перевод опубликован в очень редком издании¹¹. Исходя из важности документа для историков, мы приводим его здесь в приложениях (Прил. 1).

Если дать самую общую характеристику работе П.К.Сухтелена, то по-сути она является анализом, а местами и серьезной критикой оборонной концепции Северного Причерноморья, впервые изложенной Ф.П. де Воланом в начале 1792 г. в разделе «Соображения о системе защиты границ» известного «Описания земли Едисан»¹². Заметим также, что еще ранее Лафитт-Клаве представил турецкой стороне свои соображения и проекты по усилению Хаджибея, острова Березани и Очакова, последний из которых в значительной степени претворил в жизнь в 1787 г.¹³

Говоря о новых крепостях, П.К.Сухтелен отметил, что места для них выбраны в принципе правильно, но, с точки зрения фортификации, все они построены по одной «слишком школьной» схеме. Три из них (Кинбурнская, Одесская и Тираспольская) на момент осмотра в 1800 году не были завершены, а Овидиопольская - настолько безнадежна по своей конструкции, что ее проще было срыть и построить новую меньших размеров. Таким образом, из новых укреплений П.К.Сухтелен не сказал ничего плохого только о перестроенном османском замке Гасан-Паша (Николаевском или Никольском укреплении) в Очакове. Помимо этого, Пётр Корнилович предложил построить укрепления (надежные ретраншементы) вокруг Очакова и Николаева, занять маленьким укреплением (isort) остров Березань, возвести уже запроектированную башню (tour bastionnee) на конце Кинбурнской косы, а также исправить «весьма запущенную» Херсонскую крепость. По его мнению, из всего перечисленного первоочередными были следующие задачи: укрепление Николаева, входа в Днепро-Бугский лиман (Очаков, Гасан-Паша, Березань и Кинбурн с башней-фортом) и окончание гавани в Одессе. Для их претворения в жизнь было достаточно 700000 руб., а Овидиополь и Тирасполь могли подождать. Одним из факторов удешевления строительства было то, что в некоторых местах хранилось немалые запасы материалов, в частности леса в Одессе (Прил. 1).

Итак, П.К.Сухтелен внес коррективы в систему обороны региона, на которую, кроме инже-нерных идей, повлияли и волевые решения высшего руководства страны. Следует иметь в виду, что Ф.П. де Волан также считал необходимым иметь укрепления на Березани и предложил построить форт или батарею на искусственном острове, насыпанном на подводной гряде, примерно в 1500 м к югу от стрелки мыса, на котором стоит форт Гасан-Паша¹⁴. Более того, К.И.Ошперман в 1816 г. писал, что аналогичный проект «на построение по отменям двух проме-жуточных фортов» был готов уже в 1794 г. (Прил. 3). Эта дата позволяет уверенно говорить о том, что его автором мог быть только Ф.П. де Волан. Кроме того, ни один из двух инженеров-голландцев не упоминает об идее устройства батареи на мысу Хаджи-Гасан (Адгияск) для прикрытия рейда у острова Березань, высказанной в 1784 г. Лафиттом-Клаве, который, кстати говоря, считал нижнюю батарею Березанской крепости того времени «совершенно лишней и бесполезной»¹⁵.

Пока мы не знаем, как именно события развивались далее: кто составлял проекты, кем достраивались уже существующие и возводились новые укрепления и т.д. В начале прошлого века в архиве Николаевского порта хранились две связки дел 1808-1811 гг. под названием «По приведению в оборонное состояние крепостей» (среди прочих Очаковской, Кинбурнской и Овидиопольской). В них были бумаги «по укреплению Березанского острова и Николаевского ретраншемента при входе в Днепровский лиман (с приложением диспозиций работ)»¹⁶, но пока нам не удалось с ними ознакомиться. Тем не менее, некоторые сведения на этот счет все-таки удалось отыскать.

Крепости	Наименование батарей, укреплений и мест	Мортиры (пуды / фунты)								
		5	4/20	4/8	3	2/30	2/12	2	1/30	6 ф.
Одесса	На лафетах и станках готовых к действию: Поставленных на крепостных валах	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	На укреплениях нижних Военной гавани	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Купеческой гавани	1	-	-	-	-	-	-	-	-
	На земляном полукруглой батарее	-	-	-	-	1	-	-	-	-
	Состоят в цейхгаузе и в лагерях	-	-	-	-	-	-	20	-	-
Овидиополь	Поставленных по валу на всей крепости	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	На надводной батарее Св. Николая	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	В среднем укреплении Св. Екатерины	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	В крепости на бастионе Св. Александра	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	В крепости на бастионе Св. Константина	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	В лагере, но к действию готовые	1	-	-	-	-	-	6	-	-
Очаков	В ретрашментах по крепостному валу	-	-	-	-	1	1	1	-	-
	В Гасан-Пашинской батарее	наверху	-	-	-	-	-	-	-	-
		внизу	-	-	-	-	-	-	-	-
	На батарее между старой крепостью и карантинном	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	В цейхгаузе, готовые к действию	-	-	-	-	-	-	-	-	13
Березань	на батареях	Наверху в правую сторону на море	-	1	-	-	-	-	-	-
		Наверху в левую сторону на море	-	1	-	-	-	-	-	-
		Внизу с моря на Кинбурнскую косу	-	-	-	-	-	-	-	-
		При входе в укрепление у ворот	-	-	-	-	-	-	-	-
		На лиман против Березанской косы	-	-	-	-	-	-	-	-
Кинбурн	По крепостному валу на всей крепости	-	-	2	-	-	-	7	-	-
	Внизу крепости в оборонительном каземате	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	При гласисе на барбетах:									
	От косы	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	От форштата	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	На вновь устроенной при косе батарее	-	-	-	1	-	-	-	-	-
На открытом месте, могут быть готовы по востребованию	-	-	2	-	-	-	1	1	-	

Табл. 1. Артиллерия Одесской, Овидиопольской, Очаковской, Кинбурнской крепостей и их окрестностей (21.07.1808 г.; ГАОУ. - Ф. 230. - Оп. 3. - Д. 1. - Лл. 5-об. - 8)

Так, «в ожидании войны с Турцией» (скорее всего, в сентябре-декабре 1806 г.) «южные крепости» Тирасполь, Овидиополь, Кинбурн и др. были срочно приведены в оборонительное состояние. Впрочем, речь шла о сравнительно небольших работах, заключавшихся «в увеличении профилей земляных окопов, уширении рвов, исправлении брустверов и банкетов, в снятии со строений крыш и стропил, и покрытия сводов и потолков слоем земли, достаточном для обеспечения от навесно падающих (тогда мало действительных) снарядов и устройстве разного рода блиндажей, затем в размещении артиллерии по укреплениям и в заготовлении разного рода боевых и хозяйственных материалов и запасов». Некоторые меры были оригинальны: «коменданту крепости Тирасполя, полковнику Кордомичу было предписано сверх исправления главных крепостных верков, за гласисом вырыть двухсаженный ров и за ним в три ряда волчьи ямы для защиты от нечаянного неприятельского сюрприза и с целью приведения крепости в оборонительное положение»¹⁷.

Единороги (пуды)		Пушки (фунты)														Итого
2	1	36	24	23	22	18	17	12	10	8	7	6	5½	5	3	
-	-	-	6	-	-	18	2	7	-	-	-	4	5	-	21	93
-	-	-	1	3	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	
-	-	5	2	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
-	-	-	2	1	-	-	6	1	-	-	1	-	-	-	-	
-	7	1	22	1	-	-	-	35	-	-	-	3	-	-	2	91
-	-	-	-	-	-	12	-	10	-	-	-	-	-	-	-	44
-	-	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
-	-	-	-	-	-	3	-	3	-	-	-	-	-	-	-	
-	-	-	-	-	-	2	-	3	-	-	-	-	-	-	-	
-	-	-	-	-	-	2	-	4	-	-	-	-	-	-	-	31
-	-	-	8	-	-	-	-	11	-	-	-	5	-	-	-	
-	2	-	14	1	-	2	-	10	4	-	-	7	-	-	4	59
-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13
-	-	-	1	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	22
-	-	-	3	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
-	-	-	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	
-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	2	-	-	-	
1	-	-	3	-	-	10	2	13	9	4	-	7	-	-	-	105
-	-	-	1	-	-	1	-	6	-	-	-	-	-	-	-	
-	-	-	-	-	-	-	-	3	3	-	-	-	-	-	4	
-	-	-	-	-	-	-	-	2	5	2	-	1	1	1	-	
1	1	-	4	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
-	1	-	10	-	-	5	-	2	-	2	-	1	-	-	1	26

После взятия Аккермана и Бендер в ноябре и объявления войны Османской империей 30 декабря 1806 г. внешнеполитическая ситуация и роль всех пограничных крепостей, особенно днестровских резко изменилась, но их усиление продолжалось. По данным Инженерной экспедиции, в течение 1807 года некоторые строительно-ремонтные работы выполнили в Херсонской, Кинбурнской, Одесской, Овидиопольской крепостях, Николаевском укреплении Очакова, острове Березани и «при устье реки Днестра» (Прил. 2). Место последней батареи точно не указано, но, скорее всего, речь идет о бывшем турецком «древнем редуте» прямоугольной формы, который Лафитт-Клаве описал на правом берегу Цареградского (Стамбульского) гирла Днестровского лимана в 1784 г.¹⁸

Следующая по хронологии информация о крепостях региона (за исключением Тираспольской) содержится в деле «Рапорты и ведомости о наличии и боевой готовности орудий в крымских, одесских, очаковских крепостях, в Херсоне, Севастополе и других местах» (февраль и июль 1808 г.)¹⁹. В нем есть три рапорта и шесть ведомостей (в виде таблиц).

Все они были присланы на имя «адмирала, Николаевского и Севастопольского военного губернатора, командующего Черноморским флотом и портами, кавалера и маркиза де Траверсе». Жан Батист Прево де Сансак, маркиз де Траверсе, в Российской империи - Иван Иванович де Траверсе (1754-1831 гг.) - французский моряк, адмирал флота (с 1801 г.) и морской министр империи в 1811-1828 гг. На период составления документов он был также начальником обороны Крыма и Тамани. Докладывали адмиралу два офицера. Данные о крымских укреплениях (Перекопа, Еникале, Керчи и Севастополя) представил командир крымского артиллерийского гарнизона, полковник Карл фон Гастфер, а об артиллерии и интересующих нас крепостях Одессы, Овидиополя, Кинбурна и Очакова с окрестностями, острова Березани и херсонского арсенала - подполковник артиллерии Паскевич, находившийся в Херсоне. О нем удалось узнать только то, что звали его Осипом Павловичем²⁰ и он не был близким родственником известного Ивана Паскевича (1782-1856 гг.) - князя Варшавского и графа Эриванского.

Поскольку предписания самого И.И. де Траверсе в деле отсутствуют, не понятно в связи с чем данная переписка возникла. Исходя из того, что в большинстве ведомостей присутствуют данные об орудиях, хранящихся в арсенале, цейхгаузах и лагерях, можно предположить, что адмиралу необходимо было подать эту информацию выше по команде для перемещения артиллерийских резервов туда, где их не хватало. Известно, что 12 марта 1810 г. ген.-инспектор всей артиллерии П.И.Меллер-Закомельский доложил военному министру, что крепости «Каменец-Подольск и Хотин можно укомплектовать орудиями и снарядами из Одессы, Аккермана и Овидиополя»²¹.

Большую часть данных о штатной и резервной артиллерии крепостей Северного Причерноморья приведены нами в двух таблицах (Табл. 1 и 2). Здесь следует добавить, что в них не были включены данные на 8 февраля 1808 г. о резервах Одессы - 134 пушки и Херсона (в котором штатные орудия вообще не отмечены) - 147 орудий²² и заметить, что статистика по Одессе от 8 февраля и 21 июля 1808 г. отличается некоторым уменьшением орудий как в резерве, так и на вооружении (Сравн. с Табл. 1-2). Кроме того, в «овидиопольской ведомости» от 21 июля 1808 г. к 31 орудью «на лагере, к действию готовых» есть пояснение: «Сии орудия не поставлены на бастионах потому, что крепостные стены, бастионы и амбразуры исправляются каменной и земляной одеждой»²³.

ЗВАНИЕ		Пушки (в фунтах)										Мортиры (пуд./ф.)		Сумма
		36	24	23	18	17	12	7	6	5½	3	5 п	2/30	
По крепости на бастионах (на лафетах)		36	24	23	18	17	12	7	6	5½	3	5 п	2/30	
Николаевском	медных	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	6
	чугунных	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	
Георгиевском	медных	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	8
	чугунных	-	-	-	2	1	-	-	2	-	2	-	-	
Иосифе	медных	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	13
	чугунных	-	-	-	4	-	3	-	-	-	4	-	-	
Андреевском	медных	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	13
	чугунных	-	-	-	4	1	1	-	-	-	6	-	-	
Александровском	медных	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	13
	чугунных	-	-	-	4	-	3	-	-	-	4	-	-	
Над воротами		-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	2
На флангах		-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	2
На новых нижнего укрепления батареях:	на малом моле	-	1	3	-	1	-	-	-	-	-	-	-	5
	на большом моле	5	2	5	-	-	-	-	-	-	-	1	-	13
	на земляной полукруглой батарее	-	2	1	-	6	1	1	-	-	-	-	1	12
Итого:													97	

Табл. 2. Ведомость об орудиях, готовых к действию в Одессе, какого калибра, металла и на каких именно укреплениях (8.02.1808 г.; ГАНО. - Ф. 230. - Оп. 3. - Д. 1. - Лл. 3-3-об.)

Как видим, по сравнению с предыдущим годом, список крепостей в 1808 году не изменился и, по крайней мере, на некоторых из них ремонтные работы продолжались. Также, в анализируемом источнике присутствуют такие важные для нас характеристики, как перечень укреплений и батарей, а также их названия, в частности, в Овидиополе и Одессе (Табл. 1-2).

Здесь же упомянем тот факт, что 8 ноября 1809 г. все крепостные артиллерийские гарнизоны были распределены на 10 округов. В состав Киевского округа входили следующие крепости, в которых стояли такие номерные артиллерийские роты: Херсон (рота № 33); Одесса (рота № 35); Тирасполь (½ роты № 36); Овидиополь (½ роты № 36); Кинбурн (½ роты № 37); Очаков (½ роты № 37)²⁴.

23 января 1809 г. управляющим Инженерным департаментом вместо П.К. фон Сухтелена назначили будущего графа, фортификатора и картографа, ген.-майора Карла Ивановича Опшермана (1766-1831 гг.). В 1810 г. он совершил две инспекционные поездки, направленные на «усовершенствование крепостных строений и производимых фортификационных работ». Первая из них длилась с 21 марта по 5 августа, а вторая - с 20 сентября по 10 ноября 1810 г.²⁵ После поездок К.И.Опшерман составил отчет с краткой характеристикой производимых в крепостях ремонтных работ, в том числе по южной границе. Эти выводы были настолько важными, что уже через год после окончания инспекций К.И.Опшермана последовали решения на самом высоком уровне: 30 октября 1811 г. из числа штатных была исключена Одесская крепость²⁶, а в следующем году (указ не опубликован) - Овидиопольская 1812 г.²⁷ Хотя заметки 1810 г. не опубликованы, К.И.Опшерман использовал их в докладе, поданном императору 25 января 1816 г., фрагменты из которого приведены нами ниже (Прил. 3).

Итак, исключением Одесской и Овидиопольской крепостей из штатов логично завершился рассматриваемый нами период фортификации Северного Причерноморья. Хотя крепости в Тирасполе и Херсоне та же участь постигла почти четверть века спустя (15 июля 1835 г.²⁸) - это уже не имело принципиального значения²⁹. По сути, с 1812 года в регионе, непосредственно на морской границе осталось лишь две боеспособные крепости - Кинбурн и Никольская (Гасан-Паша), но они не смогли предотвратить прорыва англо-французской эскадры в Днепро-Бугский лиман в октябре 1855 г. и даже были захвачены десантами противника. Все это подтвердило правильность планов Ф.П. де Волана о строительстве между ними одного или двух фортов на искусственных островах, а также принципиальную ошибочность решения Г.А.Потемкина о срытии Очаковских укреплений в 1788 г. Эти ошибки были запоздало исправлены строительством (по проекту инженера-фортификатора, генерала Е.И.Тотлебена) острова Батарейный (Майский), завершено в 1880 г., но в целом, в итоге цена просчетов оказалось слишком высокой и выразилась не только в колоссальных финансовых издержках.

Приложение 1

П.К.Сухтелен

Описание Новороссийской губернии, бывшей Очаковской степи по воинским предметам

(Известия Тамбовской ученой архивной комиссии. - 1896. - Вып. LXII. - С. 92-98; выдержки)

Бывшая Очаковская степь составляет ныне провинцию Новороссийской губернии и ту часть оной, которая граничит с Турецкою империей, и в рассуждении сей границы весьма важную. Каждая пограничная часть имеет два вида: положение оной по наружной связи и безопасности границы и управление внутреннего хозяйства, относительного к ней, и как сие зависит от первого, безопасность границы правильно заслуживает наперед наше внимание.

Морской берег. Провинция сия окружена с одной стороны морем, а с другой Днестром, следственно имеет живую и безопасную преграду от природы. Морской берег простирается от Очакова до Овидиополя. Весь сей берег крут и по большей части каменист и кроме устьев оврагов и рек даже к оному пристать не можно, и по недостатку мысов и заливов не токмо флот, ниже уединенный корабль по оному во время бури и сильного ветра не найдет убежища, следовательно берег сей защищен самою природою от наружных покушений, и кроме прохода между Кинбурном и Очаковом и бухты Одесской большие корабли нигде

не могут приблизиться к берегу, или сколько-нибудь без большой опасности стать на рейде, а малые корабли могут проходить чрез Цареградское гирло в устье Днестровского лимана.

Кинбурнская коса. Ход корабельный или фарватер ближе к Кинбурнской стороне, нежели к Очаковской, особливо при конце Кинбурнской косы, так что все корабли мимоходящие под пушечным выстрелом и часть Турецкого флота корабельного при Очаковской осаде погибла единственно от батареи, которая из Кинбурна была туда вывезена, когда реченной флот вошел в устье лимана. По сей причине башню (*tour bastionnee*), которая начата на косе, необходимо кончить надобно, ибо она для корабельного хода важнее, нежели все прочие укрепления около лимана.

Кинбурн. Кинбурнская крепость не велика, но весьма хорошо строена и одета камнем; она еще не совсем окончена от Збурьевской стороны, и ежели от сей стороны прибавить какое-нибудь наружное укрепление, Кинбурн совершенно отвечает своему предмету. Впрочем, все сие место здорово, хотя вода в колодезях несколько солона.

Очаков. После уничтожения Очакова, на правом берегу лимана, оставлен только старый турецкий замок Гассан-паши. Этот замок окружен новым укреплением довольно надежным, и он затруднить может ход в лиман малым судам подле очаковского берега, который, не имея надобности в глубине фарватера, приходит саму косу Кинбурнскую не принуждены, и он запретит им приставать к оному берегу от стороны Березани. В сем виде замок Гассан-паши с укреплением важен, ибо между устьем Березани и Очаковским берегом пристань свободна и неприятель, приставши туда, не принужден обходить длинный Березанской лиман, чтобы овладеть высотой, где прежде была крепость Очаковская, и тем самым замком Гассан-паши и следовательно устьем Днепровского лимана.

Проход между Кинбурном и Очаковом. Устье сие, то есть проход между Кинбурном и Очаковом составляет одни из ворот Империи по важности морских наших заведений в Херсоне и в Николаеве в по удобности высадить войска между устьями рек Днепра и Буга, куда фрегаты второго ранга и разные другие вооруженные суда свободно приходят и приставать могут, и тем самым не токмо оба места в нынешнем их положении подвержены опасности, особливо Николаев, даже вторгнуться может неприятель в Новороссийскую губернию. По сей причине для безопасности и важности сего прохода на всегдашний случай необходимо нужно: 1) Обвести город Очаков надежным ретраншементом, ибо не имевши сей высоты в своих руках, замок Гассан-паши, который внизу, сопротивляться не может; следовательно правой берег лимана не защищен. 2) Построить прожектированную башню (*tour bastionnee*) на конце Кинбурнской косы, ибо фарватер подле самой косы идет, и коль скоро корабли свободно оную прошли, Кинбурн и Очаков вход в лиман запретить не могут по той причине, что расстояние между обеими простирается на 7 верст, а фарватер в самой середине, куда выстрелы не достают. Следовательно, для совершенного овладения устьем лимана реченная башня на конце косы необходимо нужна. 3) Занять маленьким укреплением (*isort*) остров Березань, ибо фарватер идет близ оного, и от некоторых ветров подле острова можно безопасно стать на рейде, и суда не самобольшие найдут около сего острова убежище, которого по сильному течению (*lourant*) лимана между Кинбурном и Очаковым во время сильных ветров не сыщут и при том свободное могут они иметь сообщение с берегом. И по сим причинам турки всегда имели там замок.

Сими учреждениями проход между Кинбурном и Очаковом совершенно заперт для чужих судов и около обоих мест приставать не можно. Следственно заведения наши в Херсоне и в Николаеве безопасны от стороны моря, ровно и Новороссийская губерния.

Николаев. Заведение сие важно в рассуждении граничных запасов, особливо для Черноморского флота. Главное морское правление переселилось в Николаев, где ныне адмиралтейство, ферфи, много магазинов, и вообще город довольно велик и хорошо построен. Николаев отменно способен для адмиралтейства, особливо для гребного флота, который там может быть выстроен, вооружен, безопасно стоять и зимовать, и оттуда с полным грузом идти в море. Положение сего города приятно, открыто, здорово и даже весьма удобно к укреплению. В рассуждении важности заведения, Николаев должен быть обнесен хотя надежным ретраншементом и занимая к сему предмету короткую дистанцию между Ингулом и Бугским заливом на конце города и учреждая в удобных местах батареи. Сие укрепление не будет стоить не большого иждивения, ни большого затруднения.

Херсон. Заложение Херсона есть одно из самых важных предприятий России: через оный сделала она решительной шаг к овладению Крымом и к заведению флота на Черном море, которого сей город источник. Ныне еще самые большие корабли там строятся, верфь весьма удобная, и ежели б устье Днепра по мелкости воды не столько затрудняло вывод кораблей, Херсон был бы способнее всех прочих заведений. В нынешнем его положении составляет запасной магазин морских и сухопутных сил наших в том краю и держит устье Днепра. И ежели когда-нибудь Днепровские пороги расчистятся, тогда Херсон будет главным депо судоходства по сей реке. Строение сего города сопряжено было с крайним затруднением и многим сомнениям подвержено. Вся земля от Кременчуга до Херсона была пустая степь и никаких способов не подавала. Пороги Днепровские были вовсе тогда непроходимы. Крым и Очаков в турецких руках, следственно и Черное море, на котором строимый флот должен был плавать. Сии, почти непобедимые препятствия успокоили турков сначала, и Россия успела отвратить войну, которую в самый год заложения Херсона она ожидала и ожидать должна была. Турки поздно узнали свою ошибку, когда уже линейные корабли устроились на Херсонской верфи, когда город стал велик и когда пустая степь покрылась везде селениями, и прежде нежели они успели опомниться, российские войска вошли в Крым и заняли оный. Сим занятием политическое положение между Российской и Турецкой империями переменилось навсегда и более еще после присовокупления Очаковской степи и всей части берегов Черного моря. Но сие положение еще не утверждено, по крайней мере не совершенно.

«*Одесса.* По всему морскому берегу между Очаковом и устьем Днестра одно только есть в том беспокойном море убежище для кораблей - бухта Одесская, которая по глубине воды позволяет довольно близко приставать к берегу и закрывает суда, которые на сем рейде стоят, от некоторых ветров, выключая от Оста [востока], которой прямо из моря дует и против которого и в самой бухте весьма трудно удержаться. Сии причины подали мысль основать Одессу и там построить крепость и гавань не токмо чтоб запретить всяким неприятельским судам пользоваться сею бухтою и приставать к берегу, но и приготовить своим кораблям верное и безопасное пристанище во время великих бурь и штормов, которые довольно часты на Черном море, или когда противный ветер вовсе препятствует им следовать в Севастополь.

В Одессе много сделано, и едва поверить можно, не увидав сам сие заведение, чтобы в столь короткое время столь можно было сделать. Город довольно велик и хорошо построен и дома вообще все каменные. Казармы достаточны и без дальней нужды можно поместить в них шесть батальонов гарнизона. Крепость довольно велика и хорошо сработана, но не совсем еще окончена, и профиль вообще не довольно надежен, особливо рва и покрытого пути. И ежели ей доставить ту безопасность и важность, которая она иметь должна, чтобы принудить неприятеля для взятия оной открыть траншеи, то непременно надобно исправить профиль.

Гавань в Одессе начата в трех разных местах и почти везде плитина (mole), доведена до 15 футов глубины. Мысли - три плотины начаты, кажется, излишни, две сходно было бы с делом и с предметом заложения Одессы, то есть одна для купеческой гавани, а другая для военной. Без сомнения, полезнее было бы все сии важные работы соединить сперва в одном пункте, и та или другая гавань без малаго могла бы быть готова. Но теперь дело не состоит в том, что могло быть, но в том, что есть. Плотина для воинской гавани начата под самой крепостью и разными этажами батарей. Сия гавань в совершенной власти... Она длину уже имеет около 70 саж и на конце 15 футов глубины. Работа прочная и важна. Молва, будто тамошний камень, которым наполнены деревянные квадраты, из коих плотина составлена, для такого здания не годен, не справедлива, по очевидному моему свидетельству, и не сходна притом с натурою, ибо род сего камня известной, который более связывается сообщением морской воды, нежели распыляется. Ежели сию плотину довести до глубины 28-ми футов, которая для воинской гавани потребна, надобно еще продолжать ее без малого на 70 саж. и после загнуть. Весьма желательно, чтобы сия работа была окончана и гавань в Одессе совершена. Она во всякое время может быть полезна для мореплавания на Черном море, особливо во время войны, а касательно до купеческой, она для пользы государства необходимо нужна, как ниже будет сказано. Окончание сего строения весьма улегчено множеством припасных материалов, оставшихся от прежнего строения, особливо леса, коего довольствие труднее прочих и дороже, камень же и известь на месте».

Овидиополь. Овидиополь построен замечательным постом против Акермана и твердым пунктом около устья Днестровского лимана. Лиман сей в рассуждении мореплавания весьма мало значит, ибо по оному, кроме мелких судов плавать не могут, даже и те, которые до 9-ти футов берут в глубину, а могут проходить только через Цареградское гирло, а Очаковское еще меньше. Овидиополь, будучи слишком велик, для своего предмета потребует немало гарнизона достаточной артиллерии, а польза, ожидаемая от такого пространного заведения в неважном месте никогда не может ответствовать изживениям, которых содержание оного будет стоить. При том же крепость сия расположением своим и профилями слабее всех новых крепостей. Оборонять ее нельзя в нынешнем состоянии, хотя бы она и была вооружена. Бросить оную не можно, ибо она велика и может при случае служить неприятелю готовым пристанищем, а поправить ее трудно. Иного способа не предвидится, как какой-нибудь небольшой угол на берегу занять, понадежнее оный отделать, те линии оставить, которые к сему предмету способны, а прочие зарыть; все уже легче и удобнее будет, нежели Овидиополь так оставить, как он ныне есть.

Тирасполь. Последняя новая крепость в этом краю Тирасполь. Она заложена, чтобы иметь твердую ногу на Днестре против Бендер, и тем самым защищать наши селения на Очаковской степи. Крепость сия хорошо расположена и гораздо лучше Овидиополя, но и она слишком велика, нижние укрепления излишни и без основательного предмета. Но ежели верхнюю часть, которая составляет крепость в настоящий привести порядок, окончить нужные в ней строения, профиль рва и покрытого пути поправить, Тирасполь может отвечать к предмету, для которого построен. Форштат при оном довольно велик и много населен.

Заключение о новых крепостях. Из описания вновь построенных крепостей и других заведений на сей границе, ясно видны мысли высшего правительства, по которым они сделаны. Вообще сказать можно, что пункты правильно выбраны и по государственным предметам, и по истине удивительно, сколько много в столь короткое время сработано и много хорошего. Но при том видно, что при расположении крепостей во всех местах соблюдена одна и та же форма, будто одна только и есть, и от того последовало, что мысли не довольно развязны были при основании оных. Линии вышли слишком школьные и не все то сделано из натура, что можно и надобно было. Но оставя уже все сии новые заведения так, как они есть, с поправлением при каждом месте, они будут хороши и без сомнения соответственны предмету, который правительство при основании оных имело. Сие поправление и совершение начатых заведений не может быть сопряжено с великим изживением, ибо много уже сделано а много еще осталось разных запасов для строения. Без сомнения, ежели сия комиссия препоручена будет знающему расторопному и честному человеку, то 700 000 руб. всю границу поправить и на такую ногу поставить можно будет, что государству об ней беспокоиться никогда надобности более не будет, то есть из оной суммы исправить можно Херсон, который весьма запущен, обнести надежным ретраншементом Николаев и Очаков, окончить Кинбурн, башню на конце косы построить, кончить гавань в Одессе, поправить крепость, основательно выправить Овидиополь и наконец Тирасполь привести в оборонительное состояние. Сия сумма в рассуждении столь много нужных и весьма полезных заведений весьма мало значит и государству не отяготительна.

Замечание о лучшем содержании крепостей, артиллерии и обережение оной, на содержание обыкновенного гарнизона во всех вышеписанных местах 12-ти батальонов достаточно и при том потребное число орудий, которых теперь везде не достает, выключая в Кинбурне и Николаевской батарее, куда их ныне доставлено довольно. При сем случае должно сделать нужное замечание касательно до общего содержания наших крепостных орудий. Весьма редко в России крепостная артиллерия исправна и быть не может. Орудия все стоят на валу круглый год под дождем и солнцем, лафеты и платформы гниют и пушки ржавеют, так что ежели где-нибудь и совершенно артиллерия исправлена, чрез год почти снова начать надобно, и выключая немалыя издержки, артиллерия никогда не исправна. По сей причине необходимо нужно во всех крепостях иметь потребное число сараев, куда бы артиллерию можно было ставить, кроме нескольких вестовых орудий, которые должны оставляться на валу. Правительству всегда наперед известно, когда какая-нибудь крепость подвержена опасности, тогда весьма скоро оную вооружить можно и всегда исправною артиллерией и целыми платформами. Сие учреждение во всех крепостях вообще нужно,

а особливо в безлесних местах, где еще нужно хранить и полисады, оставляя их только при воротах или калитках. Польза, выгода и весьма немалое сбережение казны очевидны.

В нынешнем нашем положении с Портою безопасность сей границы нас не озабочивает, но самое оно способствует к совершению наших морских заведений, то есть Николаева, прохода между Очаковом и Кинбурном и окончание гавани в Одессе; Овидиополь и Тирасполь до другого времени оставить можно».

Приложение 2

Выписка из полученных в Инженерную Экспедицию из приморских крепостей донесений инженерных команд о приведении сих крепостей в оборонительное положение (21 декабря 1807 г., № 57; отрывок; Столетие... 1902. - Ч. 1. - Оч. 2. - Прил. LXII. - С. 179)

В Овидиопольской. У крепости бруствера банкеты, амбразуры, валганки, гласисы и во рву эскарпы и контрэскарпы в осыпавшихся местах поправлены и где надобность настояла обделаны дерном.

При устье реки Днестра. По предписанию одесского градоначальника дюка де Ришелье построена вновь батарея на четыре орудия.

В Одесской. При крепости у всех оборонительных верок наружные и внутренние крутости обделываются дерном от Инженерного ведомства, а на выстройку вокруг тамошнего города по высочайше апробированным планам оборонительных казарм ассигнуются ежегодно суммы по 200.000 руб. оному дюку де Ришелье в местное исчисление 1.736.631 руб.

При Очакове в Николаевском укреплении. Все оборонительныя верки исправлены и находятся в надлежащем положении.

На острове Березани при Днепровском лимане. Старое земляное укрепление возобновлено с надобными воинскими жилищами.

В Херсонской. При цитадели у двух проездов абшниды обделаны камнем с мостовою и при одном из них деревянный мост перестроен вновь, а при Главной крепости таковые ж проезды и мосты через рвы исправлены, в прочем по оборонительным веркам необходимо нужные поправки сделаны.

В Кинбурнской. Как по высочайше утвержденному в 1805 году на сию крепость прожекту некоторый ее части начаты были переделываться с казематами, но по случаю вооружения оной крепости сия работа остановлена и оборонительные ее верки, сколько возможно приведены в исправность.

Приложение 3

К.И.Опперман

Суждение о крепостях Российского государства по нынешнему их состоянию (25 января 1816 г.; отрывки; Столетие... 1902. - Ч. 1. - Оч. 2. - Прил. LXVI. - С. 193-196)

Крепости Киевского округа

Тирасполь. По присоединении Очаковской области к России построены были три небольшие земляные крепости - Тирасполь, Овидиополь и Одесса; последние две, как самые тесные в слабые, исключены уже из числа штатных; и хотя Тирасполь несколько обширнее, но имеет также важные недостатки, именно:

При сей крепости нет надлежащих наружных верков; профиль оной слаба; внутренность тесна; и она недовольно распространена к северу, так что лощина в расстоянии 140 сажень от гласиса, скрывает ожидающего от крепостного огня.

По причине сих недостатков и отстояния оной от Бендер (о которой крепости говорено будет ниже) только на 7 верст, совершенно бесполезно содержать Тирасполь, в потому, исключив сию крепость из числа штатных, попечение о находящихся в ней воинских зданиях поручить Бендерской инженерной команде, которые здания по малому населению того края необходимо нужно содержать, по крайней мере до того времени, как в Бендерах построено будет достаточное число казарм и магазинов.

Крепости Бессарабии

Бендеры. Хотя расположение линий сей крепости мало выгодно, но по довольно хорошей профили, имеющей мало поврежденную каменную одежду (кроме нижнего укрепления, у коего эскарповые крутости земляные) при некоторых исправлениях надежно защищаема быть может, тем более, что окружная ситуация не имеет на оную вредного влияния; невыгодность же плоской фигуры сей крепости может быть без больших издержек отвращена построением нескольких отдельных больших люнетов. При таковой способности Бендер к сильной защите, и по положению оных не на самой границе, но в недалеком от оной расстоянии, и на судоходной реке, крепость сия с пользою может служить для содержания главных воинских депо по нынешней у нас с турками сухопутной границе. Внутренних строений в сей крепости недостаточно, да и те в том же непрочном состоянии, как и во всех других Бессарабских крепостях, но при сей исправление старых и построении новых в надлежащем виде и известь можно получать в близком расстоянии, а лес водою по Днестру.

Аккерман. Не есть крепость, но каменный замок, окруженный весьма глубоким рвом. По недостатку в Бессарабии воинских жилых и нежилых зданий, полезно будет продолжать содержание сего замка, и построить в нем еще несколько новых каменных казарм.

Килия. Так же не может быть названа крепостью, она есть четырехугольный шанец изрядной профили, жилья строения весьма ветхи; шанец сей полезен для прикрытия части Дунайской флотилии.

Измаил. Сия крепость была весьма важна для турок; служила им главным плацдармом на левом берегу Дуная, прикрывала их переправу чрез сию реку в таком пункте, который ближе всех других к бывшей нашей по Днестру границе, содержала в повиновении бессарабских татар; и большая обширность сей крепости не была для турков вредною, ибо вышеозначенные предметы оной требовали многочисленного гарнизона, и при том у них укрепленные места защищают вообще все жители наравне с войсками; но сии виды для нас совершенно изменяются тем более, что Измаил по нынешнему его состоянию имеет только одно название крепости, окружность ее более 2700 сажен, и профили столь слабы, что большей частью не предохраняют от открытого приступа; а глубокие с двух сторон лощины способствуют скрытному приближению к самому гласису; брустверы тонки, низки и слишком удалены от своих эскарповых стен, которыя будучи построены из худого кирпича и в недовольную толщину, не выдерживают давления земли и во многих местах весьма повреждены; по набережной части вал столь низок, что с противолежащего острова Чатала в Турецком владении состоящего, внутренность крепости открыта; сверх того ни внутренность сия, ни самые верки недефилированы от окружающих высот; из деревянных сортий две уже совершенно обрушились, и прочия угрожают падением, все внутри крепости воинские жилые и нежилые строения (кроме некоторых каменных пороховых погребов) весьма ветхи.

Из всего вышеописанного явствует, что Измаил как по несоразмерной обширности своей и худому его расположению, так и по ветхости крепостных и внутренних строений неспособен не только выдержать осаду, но и противостоять хотя несколько сильному открытому нападению.

По моему мнению, Измаил для наших военных видов имеет совершенно излишнюю обширность: географическое его положение таково, что он для нас неудобен к содержанию больших воинских депо, по следующим причинам: 1) Крепость сия лежит на самой границе, и противный берег Дуная состоит во владении Турецком. 2) Она удалена от выгодной для нас операционной линии: так как переправясь через Дунай гораздо выше Измаила, мы отрезаем неприятельские силы, которые бы могли быть на нижней части сей реки. При том же и местность никаких не представляет выгод для переправы у Измаила, потому что по переходе на остров Чатал, надобно еще переправляться через другой широкой рукав для достижения правого дунайского берега, который совершенно командует левым.

Польза сей крепости для нас состоит в следующем: 1) Чтобы прикрыть нашу Дунайскую флотилию. 2) Чтобы иметь готовый плацдарм на случай дальних наших за Дунаем движений. 3) Чтобы лишить неприятеля лучшей для него переправы в Бессарабию. 4) Чтобы вперить как в тамошних жителях, так и в приезжающих в большом числе для торговли иностранцев должное уважение к силе Российского государства; но для сих видов не требуется столь обширная крепость, какова теперешняя, и довольно будет иметь в сем месте крепость средней

величины с потребными магазинами и жилыми строениями для небольшого гарнизона, и расположить оную так, чтобы имела всю удобность подкреплять нижние батареи для действия вдоль Дуная и очищения своего берега необходимые.

Сочинение проекта в таком виде по Измаилу, равно как на усиление Бендерской крепости, и на исправление в Килие и Аккермане поручено состоящему при Южной армии инженер ген.-майору Ферстеру, от которого в непродолжительном времени представлено быть имеет.

Крепости Херсонского округа

Одесса. Хотя так называемая крепость в сем месте уничтожена и отдана под карантин, однако остались еще батареи для защиты пристанища военных и купеческих судов; батареи сии, по мнению моему не только должно содержать, но и привести в вид отдельных фортов, вооружаемых наподобие всех приморских батарей, имеющих и собственную против десантов защиту.

Кинбурн. Когда в 1793 и следующих годах занимались усилением укрепленных мест по тогдашней с Оттоманскою Портою границе, то и на сию небольшую крепость обращено было особенное внимание: все почти части оной перестроены, профили возвышены, эскарпы одеты камнем и внутри построены магазины и казармы; одни только располагаемые под валганком в виде казематов, еще не окончены за малым ассигнованием Инженерным департаментом ежегодных сумм. Но сии казематы окончить построением весьма нужно, равно взять меры к благонадежной обделке морского берега для предохранения оного от повреждений.

Никольское укрепление. Лежит против Кинбурна на том месте, где прежде был замок Гассан-паши. Предмет сего укрепления состоит в том, чтобы вместе с Кинбурном защищать вход в Днепровский лиман, и хотя по широте лимана (около 4 верст), сии два на берегах оного расположенные укрепления недостаточны, однако они весьма полезны к подкреплению судов, в сем лимане употребляемых. В 1794 году сделан был проект на построение по отмелям двух промежуточных фортов; но к сему еще не приступлено, да и к производству таковых почти в открытом море работ нужны предварительные местные весьма тщательные исследования и соображения, которых доселе там не учинено.

Херсон. Обширная, худо расположенная, весьма слабая в профиле и притом неоконченная крепость. Она заложена в 1784 году [8 сентября 1778 г.], когда правый берег Днепровского лимана был еще в руках турков, и когда на оном имели они известную крепость Очаков. Ныне обстоятельства совсем другие: российская граница уже на Дунае и при входе в Днепровский лиман имеет на обеих берегах оного свои укрепления. При сей перемене обстоятельств должно почитать бесполезным продолжать издерживать какую-либо сумму на содержание крепости дурно расположенной и неоконченной. Но чтобы получить укрепленное депо для отправления морем воинских запасов, то полезнее будет построить крепость при Очакове, которая вместе с тем послужит к усилению вышеописанного прибрежного укрепления (Никольского) и к прикрытию военных на Днепровском лимане употребляемых судов. На построение сей крепости было уже предположение г-на инженер-генерала [П.К.] Сухтелена.

¹ Сапожников И.В. Остров Березань и его штурм 7 ноября 1788 года. - Ильичевск, 2000; Якубова Т.А. Фортеця Очаків у XVIII ст. - К., 2015; Аргатюк С.С., Левчук В.В., Сапожников И.В. Аджидер - Овидиополь: очерки по археологии и истории города и крепости. - Одесса, 2015

² Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. - К., 1984; Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. - М., 1959.

³ *Сравни.*: Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. - М., 1970. В этой книге крепости упоминаются лишь изредка.

⁴ Де-Волант Ж.Ф. Очерк моей службы в России: 1787-1811 гг. - Одесса, 1999. - С. 20-21.

⁵ Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы: 1793-1823. - Одесса, 1837. - С. 271-272.

⁶ А.В.Суворов. Документы / Под ред. Г.П.Мещерякова. - Т. III: 1791-1798. - М., 1952. - С. 528-529.

⁷ Полное собрание законов Российской империи 1. - Т. XXIV. - С.-Пб., 1830. - С. 255.

⁸ Сведения о графе А.А.Аракчееве, собранные В.Ратчем. - Т. I: по 1798 г. - С.-Пб., 1864. - С. 193.

⁹ Сенатский архив. Именные указы императора Павла I. - Кн. 1. - С.-Пб., 1888. - С. 306-311.

¹⁰ *Существует мнение, что в 1800 году он даже провел раскопки в Ольвии* (Формозов А.А. К летописи археологических исследований в Северном Причерноморье // Советская археология. - 1975. - № 1. - С. 171-172), что справедливо опорила И.В.Тункина (Начало изучения Ольвии // Археология. - 1994. - № 2. - С. 12-13).

- ¹¹ Известия Тамбовской ученой архивной комиссии. - 1897. - Вып. LXII. - С. 92-98; *Фрагмент этого текста был републикован ранее*: Гурлянд А. Из описания Одессы, сделанного генералом Сухтеленем // Записки Одесского общества истории и древностей. - 1900. - Т. XXII. - С. 16-17 (смесь).
- ¹² Волан Ф.П. Отчет относительно географического и топографического положения провинции Озу или Едисан, обычно называемой Очаковская степь, служащий пояснением к картам и планам, снятым по высочайшему указанию // Наследие Ф.П.Де-Волана: из истории порта, города, края. - Одесса, 2002. - С. 171-200.
- ¹³ Сапожников И.В. Описание Одессы и Северного Причерноморья 1780-х годов. - Ильичевск, 1999. - С. 27-28; Сапожников И.В. Остров Березань... - С. 91-93; Сапожников И.В. Миссия Лафитта-Клаве в Очаковской области и Буджаке в 1784-1789 годах // Stratum plus. - 2001-2002. - № 5. - С. 493-502.
- ¹⁴ Волан Ф.П. Отчет... - С. 181, 185.
- ¹⁵ Сапожников И.В. Остров Березань... - С. 92-93.
- ¹⁶ Описание дел архива Морского министерства. - Т. X. - С.-Пб., 1906. - С. 199.
- ¹⁷ Столетие Военного министерства. 1802-1902: Главное инженерное управление: Ч. 1. - Очерк 2: Результаты деятельности инженерного управления. Строительство и инженерные войска / Сост. И.Г.Фабрициус. - С.-Пб., 1902. - С. 346-347.
- ¹⁸ Lafitte-Clavé. Journal d' un voyage sur les côtes de la Mer Noire du 28 Avril au 18 Septembre 1784. - Istanbul, 1998. - P. 63; В 1812 г. «на берегу Черного моря и близ устья Днестра» были выставлены пушки 13-й артиллерийской бригады полковника А.И.Браамса. См.: Аргатюк С.С., Левчук В.В., Сапожников И.В. Указ. соч. - С. 186.
- ¹⁹ Государственный архив Николаевской области (ГАО). - Ф. 230. - Оп. 3. - Д. 1. - 15 л.
- ²⁰ Месяцеслов с росписью чиновных особ или Общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1809. - Часть I. - С.-Пб. - С. 181.
- ²¹ Отечественная война 1812 года. - Т.1. - Ч. 1: Подготовка к войне в 1810 г. - С.-Пб., 1900. - С. 34.
- ²² Государственный архив Николаевской области. - Ф. 230. - Оп. 3. - Д. 1. - Лл. 2-3, 5-об.
- ²³ Там же. - Лл. 7об-8.
- ²⁴ Висковатов А.В. Историческое описание одежды и вооружения российских войск с рисунками, составленное по высочайшему повелению. - Ч. 10. - С.-Пб., 1900. - С. 151.
- ²⁵ Столетие военного министерства. 1802-1902. Главное инженерное управление. - Ч. 1. - Очерк 1: Инженерное управление и его средства. - С.-Пб., 1902. - С. 42-43, 67-69.
- ²⁶ Полное собрание законов Российской империи 1. - Т. XXXI. - СПб., 1830. - С.886.
- ²⁷ Столетие военного министерства... Ч. 1. - Очерк 1. - С. 98.
- ²⁸ Полное собрание законов Российской империи 2. - Т. X. - Отд. 1. - СПб., 1836. - С. 815.
- ²⁹ На 16.02.1816 г. Тираспольская крепость была вооружена 13, а Херсонская - 17 пушками. См.: Столетие военного министерства... Ч. 1. - Очерк 2. - Прил. 68-а. - С. 203.

*Игорь Сапожников (Черноморск, Украина)
Михаил Талалай (Милан, Италия)*

ВОЗВРАЩЕНИЕ НА РОДИНУ В 1920 ГОДУ: СУДЬБА РОССИЙСКИХ «АЗИНАРЦЕВ» И ГИБЕЛЬ ИТАЛЬЯНСКОГО ЭСМИНЦА «РАККИА»

*Я знал страну, где властвует преступник,
Где - пир разбойника, разнузданный грабеж,
Где злобный лицемер, злодей-богоотступник
Плетет свою бессовестную ложь.*

П.Я.

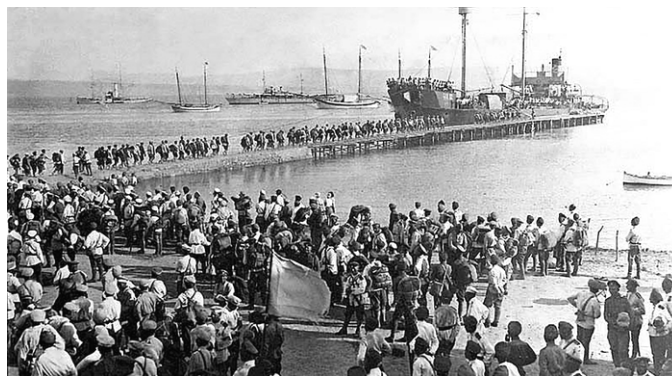
Статья посвящена истории, которой уже почти сто лет. Началась она на фронтах Галиции, продолжилась в лагерях Австро-Венгрии и Италии и закончилась в 1920 г. в Одессе. Авторы пришли к ней своими путями: М.Г.Талалай (уроженец Ленинграда, житель Милана) - изучал судьбу российских военнопленных в Тироле и на острове Азинара, а И.В.Сапожников (родился в Кронштадте, живет недалеко от Одессы) - решил написать статью об эсминце «Карло Альберто Раккиа», останки которого лежат на дне моря близ Черноморска.

Объединив усилия, нам почти удалось сложить пазл, состоявший из разрозненных фрагментов. Наибольший объем правдивой информации выявился в воспоминаниях двух флотских офицеров - Л.Биджи и Н.Н.Крыжановского, которые вместе с их краткими биографиями опубликованы в приложениях (Прил. 1-2).

Речь пойдет о более 6 тысячах бывших военнопленных Австро-Венгрии. После пребывания в Тироле, в конце 1918 г., когда этот край вошел в состав Италии, их перевели в лагеря на островке Азинара близ Сардинии, где они пробыли более полутора лет, так как итальянское правительство не знало кому их отдавать - красным или белым (Прил. 1). Последние вели между собой еще и дипломатическую войну за потенциальных солдат для своих армий (кроме Италии, бывшие воины Российской империи скопились во Франции, Алжире, Греции и др. странах). Сначала победили белые: в начале лета 1919 г. в Новороссийск, а с сентября - в освобожденную от красных Одессу начали прибывать из Франции солдаты экспедиционного корпуса. Первую группу «азинарцев» в количестве около 1,5 тыс. человек отправили из Сардинии в распоряжение белых 15 октября 1919 г.

Правда, уже в июле того же года А.И.Деникин попросил приостановить отправку экспедиционного корпуса, так как выяснилось, что по прибытию на Родину, солдаты принимают сторону большевиков. Он также потребовал упорядочить их возвращение и присылать только «надёжных», достичь чего предлагал «фильтрацией» эмиссарами Вооруженных сил Юга России в портах погрузки. В ноябре А.И.Деникин повторил просьбу о задержке репатриации не только солдат из Франции, но и бывших военнопленных из центральных держав (*в том числе Италии*; курсив наш), или хотя бы о ее проведении с перерывами. Одному французскому кораблю с репатриантами даже запретили вход в Новороссийск и Одессу по крайней мере до возобновления этого процесса в середине декабря (Попова 1995).

После отбытия первой партии, оставшиеся «азинарцы» отказывались следовать их примеру, желая полной демобилизации и возвращения к своим семьям. Часть из них, которая до Азинары работала на сельских фермах, просилась обратно в Тироль, однако итальянские власти таких разрешений не дали. Поэтому основная группа азинарцев (более 4 тыс. человек - русские, украинцы, евреи, латыши и др.) «зависла» в Италии (Талалай 2014). А вскоре белым стало вообще не до них, так как 6 февраля 1920 г. они потеряли Одессу, а в конце марта - Новороссийск. Вот тут в дело и вмешалась социалистическая партия Италии, создавшая «Комитет репатриации русских пленных», который убедил правительство отправить их в Одессу в обмен на возвращение на Родину итальянских граждан. Почти все они покинули Азинару в середине июля 1920 г. на трех пароходах - «Пьетро Кальви» («Pietro Calvi»), «Мельпомена» («Melpomene») и «Талиа» («Thalia») (Илл. 1). 19 июля в Босфоре их взял под охрану «Карло Альберто Раккиа» («Carlo Alberto Raschia») (Прил. 1).

Илл. 1. Фото: погрузка пленных на итальянский транспорт

Летом 1920 г. ситуация в Одессе была напряженной. В Крыму находилась Белая армия, а большевики больше всего боялись повторения событий 1919 года - восстания в ее окрестностях (21.07-12.08) и десанта из Крыма на пересыпь Сухого лимана (10.08), после которых их выбили из Одессы (Прил. 1; Сапожников, Аргатюк 2006). Восстание в районе Овидиополя было краткосрочным (18.06-30.06.1920), так как на этот раз немецкие колонисты его почти не поддержали. Десанта же удалось избежать, благодаря усилению пограничной охраны и минированию акватории.

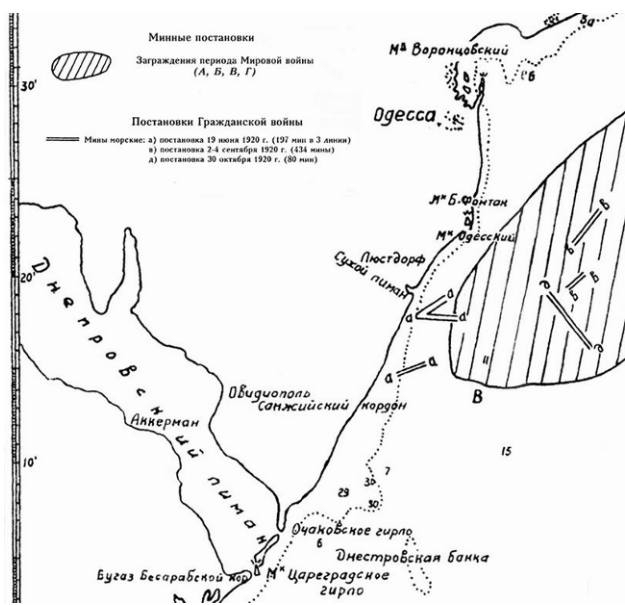
Ссылаясь на инцидент с крейсером «Этна» 28 апреля в Новороссийске (Прил. 1) и с французской канонеркой «Ласкарп» 6 мая в Очакове, в июле 1920 г. большевики начали

минирование моря в окрестностях Одессы. «Пароходы «Бессарабец», «Аграфена» и «Анатра» были превращены в заградители... Эти суда вместе с катером «Ястреб» и произвели 19-го июля установку 197 мин в три линии. Навигационные знаки были сняты, маячные огни не зажигались, суда могли входить в порт только под проводкой особо высылаемого из Одессы судна» (Лукин 1925. - С. 333-335. - Карта № 2). Эти данные подтвердили А.А.Соболев (2002. - С. 404) и П.А.Варнек, но второй уточнил: «19 июля, южнее Большого Фонтана тральщики красных поставили заграждение в 192 мины образца 1912 г.¹... всего до окончания Гражданской войны в Одесско-Очаковском районе выставили 1300 мин» (2002. - С. 170-171). Неувязка есть лишь в том, что на карте из работы В.К.Лукина (Илл. 2) читается не «19 июля», а «19 июня», что можно считать опiskeй.

Далее, по советской официальной версии, события развивались так: «В это время из Константинополя вышли три транспорта с военнопленными: «Мельпомена», «Галия» и «Петр Кальвин» [«Пьетро Кальви»]; конвоиром при них был итальянский миноносец «Рахия» [«Раккиа»], командир которого, желая самостоятельно подвести суда к Одессе, прошел дальше, чем следует, и попал на минное заграждение. Подорвавшись на mine, «Рахия» начал тонуть. Видя это, командир транспорта «Петр Кальвин» поспешил на помощь и, подойдя к тонущему миноносцу, встал на якорь. Миноносец тонул час двадцать минут, всех людей с него сняли. Другие транспорты встали тоже на якорь, и, как оказалось, вне заграждения. «Кальвин» же отдал якорь как раз па месте той мины, от которой погиб «Рахия» и очутился таким образом на минном поле, но на его счастье ветер держал судно в безопасном направлении. Все это обнаружил тральщик «Анатра», пришедший к месту катастрофы. Приказав командиру «Петра Кальвина» двигаться задним ходом, не меняя курса, «Анатра» вывел его из опасного положения. Только быстрый маневр «Анатры» спас «Кальвина», так как

ветер вскоре стал менять свое направление» (Лукин 1925. - С. 335).

Об этом написали газеты: «22 июля на транспортах Триестинского Ллойда [название компании] возвратились в Красную Россию 3.853 русских солдата, интернированных в Италию. В 6 час. вечера к Платоновскому молу подошли три парохода - «Галия», «Мельпомена» и «Пиетро Кальви». К моменту прихода пароходов в гавань, кроме властей, собрался едва ли не весь организованный пролетариат Одессы, приветствовавший возвратившихся. Вместе с пленными прибыла также торговая итальянская депутация. Пароходы с пленными в пути сопровождал итальянский миноносец «Каррия» [«Раккиа»], который почти у самой Одессы наскочил на мину и погиб. Из экипажа погибли 5 человек и ранено 20» (газета «Моряк» от 26.07.1920 г.).

Илл. 2. Минные постановки. Карта 1929 г.

Существует еще одна версия событий, также основанная на прессе того времени: «22 июля, вечером, к Платоновскому молу один за другим подошли три итальянских парохода «Мельпомена», «Галия» и «Пиетро Кальви», которые доставили около 4500 военнопленных и 50 эмигрантов. Однако уже привычное для одесситов событие приобрело широкий международный резонанс. На траверзе Большефонтанского маяка на mine подорвался и затонул итальянский миноносец «Каррия» [«Раккиа»], сопровождающий транспорты с военнопленными. В спасении моряков принимали активное участие одесские рыбаки. Погибло 9 итальянских моряков, в том числе 5 кочегаров, находящихся в машинном отделении. Число раненых достигло 20 человек» (Монахов, Степаненко 2008. - С. 43).

Постепенно об этой трагедии стали забывать, но в 1958 г. в Тарусе на Оке К.Г.Паустовский написал рассказ «Блокада», вошедший в автобиографическую повесть «Время больших ожиданий», претендующую на объективность. Вкратце «визия автора» интересующих нас событий была такой. Оказывается, вражеская «союзная эскадра уже крейсировала у берегов Одессы, выслан вперед для разведки итальянский миноносец «Ракия». Корабль подорвался на mine на траверзе Большефонтанского маяка, а местные рыбаки «немедленно вышли на шаландах к месту взрыва, подобрали итальянцев, сняли с тонущего миноносца убитых и доставили их на берег раньше, чем успели подойти на помощь корабли эскадры». Тела итальянцев привезли в Одессу и город взял на себя их погребение, попросив командира эскадры выслать отряды моряков для отдания последних почестей. Похороны, в которых участвовало 100 тысяч одесситов, части Красной армии и отряд моряков, состоялись на Куликовом поле в братской могиле. «Гробы несли на руках портовые рабочие. За ними шли с винтовками, опущенными дулами к земле, загорелые итальянские матросы. Играли оркестры с иностранных судов и сборный оркестр Одессы». А «потом отдаленный прощальный залп кораблей слился с ружейным залпом на Куликовом поле». После таких похорон бомбардировка Одессы с кораблей Антанты и восстание стали невозможными и «эскадра скрылась в вечерней черноморской мгле...» (Паустовский 1982). Что сказать? - Красиво!

Но уже при первом приближении можно заключить, что перед нами обычная советская псевдоисторическая агитка, недостойная внимания серьезных ученых. Так-то оно так, но дело в том, что до сих пор некоторые одесские краеведы и даже не одесские историки описывают данный эпизод на основе этого рассказа, не задумываясь над его правдивостью.

Так могло продолжаться долго, но правда всегда торжествует, хоть иногда и с опозданием. Дело в том, что за год-два до создания «Блокады», в Нью-Йорке бывший флотский офицер Н.Н.Крыжановский написал о том, как после катастрофы «Раккиа» он вывел с минного поля 3 транспорта с командами судов и солдатами, которых в Одессе ограбили чекисты (Прил. 2; Крыжановский 1958). Но и этого мало: третий очевидец тех же событий - итальянский адмирал в отставке Лучано Биджи в 1960-1970-х гг. в городке Риччоне также описал гибель «Раккиа» и события в Одессе, сделав это подробнее, чем оба его предшественника. Заметим, что эти воспоминания увидели свет только через 15 лет после смерти автора (Bigi 2003; Прил. 1).

Мы не можем не отметить того, что Н.Н.Крыжановский и Л.Биджи в те июльские дни 1920 г. встречались, хотя российский офицер фигурирует у итальянца как «капитан Степанов» (Прил. 1). Не исключено, что большевики, не доверявшие «военспецу» Крыжановскому и мешавшие объективному расследованию катастрофы, намеренно представили его морякам Антанты под псевдонимом. Интересно, что первый из них до революции бывал в Италии: в 1908 г. он участвовал в спасении пострадавших от землетрясения в Мессине, за что в 1911 г. был награжден серебряной медалью Итальянского королевства (Прил. 2).

А теперь скажем о неувязках в текстах Л.Биджи и Н.Н.Крыжановского, которых мало, а серьезная одна. В примечаниях к первому из них написано, что «товарищ Раковская», по-видимому, является Марией Раковской (Карклиной) - переводчицей, жившей в Италии до конца 1960-х гг. Л.Биджи (в 1920 г. ему было 22 года, ей, если это была Мария Раковская, - 39 лет) описал ее как «женщину средних лет, небольшого роста и массивную, более похожую на тихую домохозяйку» (Прил. 1). Но по второму автору, это «была испуганная еврейская дама, жена украинского «президента» Раковского, прибывшего из Константинополя» (Прил. 2). Биография Х.Станчева - шпиона Германии, и тройного агента - известна. Его жена была румынкой и в 1920-х гг. жила в Москве, в то время как «товарищ» Раковская, по Л.Биджи, обитала в Италии и туда же вернулась (Прил. 1). Кроме того, Х.Раковский был тогда председателем Совета народных комиссаров, наркомом иностранных и внутренних дел Украины и наверняка не мог прибыть в Одессу на итальянском пароходе, не говоря уже об эсминце.

Более серьезным вопросом, чем личность «товарища» Раковской, является причина гибели «Раккиа», которую большевики пытались скрыть или как-то оправдать. Местные власти утверждали, что в телеграмму из Москвы вкралась ошибка - вместо «в 10 милях от

Одесского маяка» в ней было «в 10 милях от Одесского порта», что якобы и привело к выходу конвоя на минное поле. Лживость этой версии раскрыл Л.Биджи, так как при расследовании гибели корабля в Италии выяснилось: в оригинале телеграммы, полученной МИДом страны и подписанном членом коллегии Наркомата иностранных дел РСФСР М.М.Литвиновым, четко указывалось, что конвой должен остановиться в «10 милях от Одесского порта» (Прил. 1).

Не зная об этом, один плодовитый автор заявил недавно: «Советские власти предоставили итальянцам маршруты безопасного плавания к Одессе. Однако командир «Рахия» то ли из бахвальства, то ли желая разведать состояние советских береговых батарей и минных заграждений, вошел в запретный для плавания район и подрывался на mine» (*Широкорад 2010. - С. 154*). Такой подход по сути повторяет версию большевиков 1920-х гг., которые умолчали о погибших, приписали себе заслуги Н.Н.Крыжановского, перенесли его спасательную операцию на «Анатре» с 22 июля на 21-е и для достоверности продлили время ухода корабля на дно (*Лукин 1925. - С. 335*).

Выше говорилось, что 19 июля 1920 г., когда караван с «азинарцами» был в Константинополе, большевики выставили три двойных линии мин к югу от Большешонтанского мыса. Вычисления по карте показали: расстояние от Одесского порта (Воронцовского маяка) до мыса Большой Фонтан (бывшего Одесского маяка) составляет около 7,2 миль (13,3 км), а от мыса Большой Фонтан до того места, где на дне лежат останки «Раккиа» - около 8,75 миль (16,2 км)². Итак, при следовании в точку «10 миль от Одесского порта» конвой попадал примерно на третью линию мин, а в «10 миль от Одесского маяка» на 1,1 милю южнее их первой линии, что уже было небезопасно. Очевидно, что караван, идя по первому варианту, приблизился к берегу с большим запасом к югу, иначе в ловушку попали бы все его суда. Далее эсминец «Раккиа» попытался выйти к первой точке, взяв основной риск на себя и «прикрыв» собой транспорты. Возникает уверенность в том, что в июле 1920 г. минами специально перекрыли трехмильный коридор между минным полем и берегом, который и так простреливался орудиями береговых батарей Люстдорфа и Ланжерона (*Илл. 2*), а также выключили все маяки и дали заведомо ложные инструкции о точке встречи конвоя.

Сказанное хорошо соотносится и с данными Н.Н.Крыжановского. Когда вечером 21 июля 1920 г. он прибыл на Санжийский погранпост (кордон, в районе нынешнего маяка), то увидел: в море, в 30-40 кабельтовых (5,5-7,8 км) от берега на якорях стояли три транспорта почти по линии северо-запад - юго-восток («Талиа» и «Мельпомена» ближе друг к другу, «Пьетро Кальви» севернее, ближе к берегу). В ходе спасательной операции и по карте, представленной большевиками, офицер пришел к выводу, что «Раккиа» нарвался на первую двойную линию мин, «Пьетро Кальви» зашел за нее, а остальные транспорты остановились перед минным полем (*Прил. 2*). Н.Н.Крыжановский предложил «комиссарам и чекистам» снять пассажиров шлюпками и протралить пути выхода для пароходов. Но они сказали, что суда надо выводить только с людьми, подвергнув более 4 тысяч жизней смертельной опасности. Сами большевики побывали на транспортах, где помитинговали, а потом вернулись на берег. Подчеркнем, что утром 22 июля в район бедствия из Одессы пришло судно «Анатра», капитан которого привез карту минных полей и сказал, что сам их ставил. Казалось бы, кому как ни ему было поручить вывод транспортов, но нет - приказ не отменили и вся ответственность легла на неблагонадежного офицера.

Но странности на этом не закончились. После того как, рискуя своей жизнью, Н.Н.Крыжановский вывел транспорты к югу от опасной зоны, местные лоцманы без проблем довели их вдоль берега до Одессы, миновав все три линии мин (*Прил. 2*). Это говорит лишь об одном - они прекрасно знали, где стояли как старые, так и новые минные заграждения (*Илл. 2*).

Напрашивается вывод, что большевики, скорее всего, планировали провести под Одессой провокацию, связанную с подрывом на минах хотя бы одного судна с репатриантами. Поскольку «Раккиа» не бросил караван и не ушел, как планировалось, после его гибели они еще надеялись достичь своей цели, «назначив крайним» бывшего царского офицера Н.Н.Крыжановского.

Подробности спасения экипажа «Раккиа», встреча транспортов в Одессе и «теплый прием» «своих пропавших сыновей» Родиной в облике «чекистов и комиссаров» так ярко и детально описаны в воспоминаниях офицеров, что нам нечего к ним добавить, тем более, что в них уже есть наши пояснения (Прил. 1-2). Но такое уникальное событие, как похороны моряков людьми, которые по сути их и убили, мы просто не можем не прокомментировать.

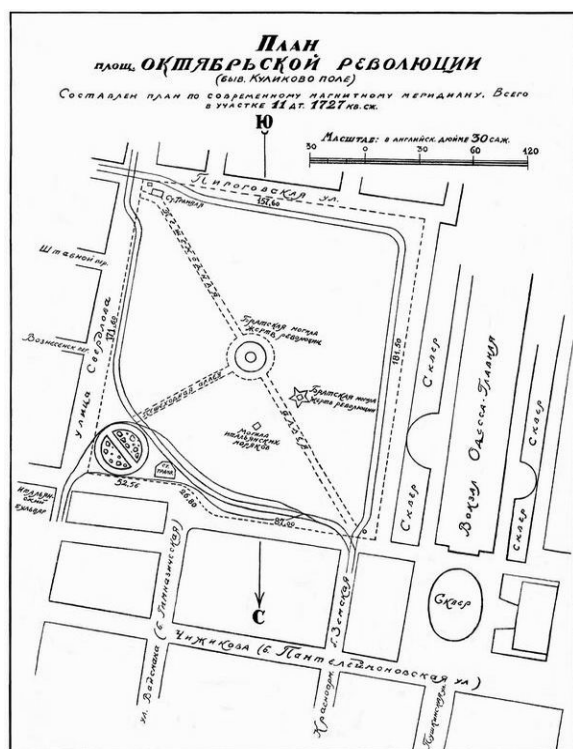
Накануне похорон начальник гарнизона Одессы Фиалковский подписал приказ (№ 81 от 23 июля): «Офицерам и экипажу итальянских судов, прибывших 22 сего июля в Одесский рейд, разрешается хождение по городу только в национальной форме, без оружия и по разрешению особого отдела Побережья. Всем командирам и красноармейцам приказываю себя держать вежливо по отношению к тов. итальянцам как матросам, так и офицерам» (ГАОО. - Ф. Р-4509. - Оп 1. - д. 19. - Л. 537).

«Вся Одесса жила этим событием. Совместно с итальянским командованием было принято решение похоронить со всеми почестями итальянских моряков на Куликовом поле. Похороны состоялись 24 июля около 5 часов дня. От Платоновского мола портовые рабочие с оркестром и экипажами всех трех итальянских транспортов, с венками и красными знаменами направились к Валиховскому переулку, где к этому времени собрались воинские части, представители рабочих организаций, советской власти и политических партий. Два деревянных гроба с телами матросов Ре Винченцо и Пеллеччило [Пеллегрино] Доменико, покрытые итальянскими флагами, были установлены в часовне. От угла Торговой вся Софиевская вплоть до улицы Троицкого [Преображенской] была занята прибывшими накануне военнопленными. В траурной процессии за гробами шли матросы, представители штаба армии, губревкома и итальянских социалистов. Похороны состоялись на площади Октябрьской революции, где собралось свыше 10 тысяч человек. Состоялся траурный митинг, на котором выступили представители различных организаций, в том числе председатель ревкома тов. Шумский. Только в 1926 году тела матросов были эксгумированы и перезахоронены на родине» (Монахов, Степаненко 2008. - С. 43-44).

Здесь уместно сказать о погибших и похороненных. По Л.Биджи, при перекличке не досчитались 8 моряков, одним из которых был его ординарец Джордано. Еще двое - канонир Винченцо Ре и кочегар Доменико Пеллегрино - скончались от ран на борту «Мельпомены» (Прил. 1). Именно их в день похорон отпели в часовне комплекса медицинских клиник по Валиховскому переулку, д. 3. Вряд ли остальные 4 итальянца были атеистами, скорее всего, с ними попрощались накануне в католическом костеле. Поскольку в 1924 г. в могиле вроде бы находилось 6 тел (ГАОО. - Ф. Р-99. - Оп. 1. - Д. 319. - Л. 139)³, то еще четверых убитых при взрыве (ординарца Джордано и трех кочегаров) поднять не удалось и они остались на месте катастрофы.

Возвратимся к рассказу «Блокада». Во-первых, К.Г.Паустовский заявил, что от мины большевиков погиб вражеский разведчик, хотя «Карло Альберто Раккиа» конвоировал транспорты с возвращающимися на Родину людьми, охраняя их от угрозы нападения Белого флота! Во-вторых, он преувеличил масштаб траурных мероприятий и интерес к ним одесситов, умножив число участников на 10, и это при том, что среди них были иностранные гости и моряки, а также почти 4 тысячи репатриантов. В-третьих, отмеченное им «присутствие вооруженных итальянцев» и «командира эскадры» на улицах города и эскадры союзников вблизи Одессы является плодом фантазии. В-четвертых, писатель скрыл сцены встречи солдат представителями «большевицкой Родины». Не нашли своего подтверждения и другие моменты, в частности спасение тонущих итальянцев местными рыбаками.

Советская власть и итальянские социалисты превратили во внеочередной праздник «международной солидарности трудящихся» не только возвращение солдат, но и похороны моряков, а «Пьетро Кальви» даже вошел в одесскую гавань под красными флагами. Целью этого «шоу» был прорыв блокады со стороны Италии. Отчасти это удалось - 9 августа 1920 г. газета «Моряк» написала: «сегодня ушел в Италию итальянский пароход «Петр Кальви», поставивший в Одессу медикаменты. «Кальви» нагружен хлебом (280 тыс. пудов) для итальянского народа». Впрочем, скорее всего, это была своеобразная компенсация Италии за взорванный эсминец.

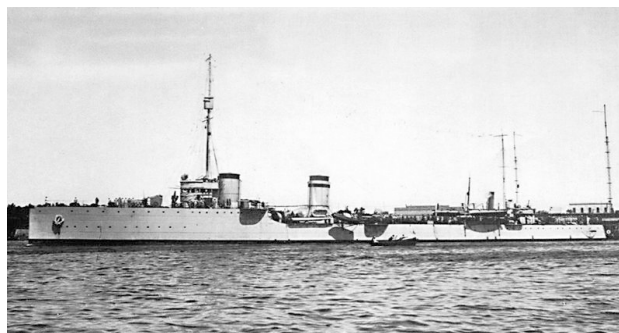
Илл. 3. План расположения захоронений на площади Октябрьской революции. 1924 г.

Недавно Л.Г.Белоусова нашла несколько фактов о могиле моряков. Так, в 1924 году, в связи с решением о строительстве памятника-мавзолея В.И.Ленину на Куликовом поле, был составлен план, на котором в центре располагались три временных памятника на братских могилах - двух «Жертв Революции» и итальянских моряков. Последняя находилась в 80 м к северу от самого центра площади (Илл. 3). В интернете есть упоминание о том, что останки моряков эксгумировали 3 августа 1927 г. и пока оно не противоречит сказанному. Возможно, сделали это потому, что тогда в местном «мавзолее В.И.Ленина» хотели устроить усыпальницу для всех похороненных на площади и захоронение в ней останков итальянцев посчитали неуместным (ГАОО. - Ф. Р-99. - Оп. 1. - Д. 319. - Л. 115-116, 138-139).

А сейчас опишем корабль «Карло Альберто Раккиа», названный в честь политика, сенатора и министра военно-морского флота К.-А.Раккиа (1833-1896). Он относился к подклассу торпедно-артиллерийских кораблей - лидеров эскадренных миноносцев и к типу «Карло Мирабелло» Королевского ВМФ. Его построили в 1914-1916 гг. на судостроительном

Cantiere Ansaldo в городке Сестри-Поненте, входящем в настоящее время в состав Генуи. По итальянской классификации, он был «лёгким разведчиком» (Esploratore Leggero) с параметрами: водоизмещение, стандартное - 1819 т; полное - 2040 т; длина - 101,1/103,75 м; ширина - 9,74 м; осадка - 3,6 м; мощность - 35 тыс. л.с.; 4 паровых котла и 2 группы турбин с 2 винтами; скорость хода - 34 узлов; дальность плавания - 2820 миль; экипаж - 169 чел. Вооружение: 102-мм орудия (Schneider-der-Armstrong) - 8; 76-мм зенитные орудия (Armstrong) - 2; 6,5-мм пулеметы - 2; 450-мм двуствольные торпедные аппараты - 2; мины - 100 шт.

Эсминец был новым, быстроходным и хорошо вооруженным кораблем (Илл. 4). Почти сразу после катастрофы итальянцы пытались договориться с большевиками о подъеме «Раккиа», и эсминец «Алессандро Поэрио» был готов отправиться на место для разведки. Но через несколько месяцев большевики сообщили, что займутся подъемом корабля за свой счет (Прил. 1). Правда, по советским данным, еще 9 августа 1920 г. командующий морскими силами Республики А.В.Немитц телеграфировал в Москву: «сообщите итальянскому адмиралу Деграсси, что миноносец «Рахия» взорвался в районе минного заграждения, почему подход к нему не возможен до конца Гражданской войны» (Лукин 1925. - С. 335). Известно, что в конце 1920-х гг. ЭПРОН (экспедиция подводных работ особого назначения) пыталась поднять «Раккиа» на поверхность, «но корпус эсминца оказался переломлен, и восстановление его обошлось бы дороже постройки нового корабля. Поэтому водолазы подняли лишь наиболее ценное оборудование» (Широкопад 2010. - С. 155). В 1930 г. орудие с эсминца установили на учебном судне «Амур», пришвартованном у одной из набережных Ленинграда (Корабли 1981. - С. 56).

Илл. 4. Фото: эсминец «Карло Альберто Раккиа»

После почти полувекового забвения остатки «Карло Альберто Раккиа» были вновь открыты и идентифицированы членами николаевского клуба аквалангистов «Садко» в 1977 г. Потом место гибели корабля посещали аквалангисты разных организаций. По данным сайта *wreck.ru*, основанным на нескольких неназванных источниках: «координаты гибели лидера 46°14'N, 30°39'E. Глубина 10 м, возвышение над грунтом 1,5-2,0 м. От корпуса практически ничего не осталось».

Наиболее детальные исследования, в ходе которых были выполнены обмеры и фотографирование, провели в 2007-2015 гг. члены дайверской организации «Прикордонник». Их результаты отличаются от приведенных выше, хотя координаты очень близки - 46°14'739N, 30°39'049 E. Корпус корабля из трех фрагментов, с поврежденным носом лежит на глубине 13-14 м - глубина над кормой - 6 м, средней частью - 8 м, носом, направленным на Одессу, - 11 м. Носовая и средняя часть лежат на киле, кормовая - на боку. Корпус стальной с заклепками. На носовой части стоят остатки надстройки с ходовой рубкой и мостиком размерами около 4x2 м, высотой - до 5 м, тут же выявлены снаряды калибром 102 мм. В средней части видны три паровых котла высотой до 5 м, один из которых выпал на грунт. В кормовой части сохранилось крупное перо руля. В нескольких местах на обломках отмечены нагромождения тросов. В целом, объект, лежащий на небольшой глубине, весьма перспективен для дальнейшего изучения аквалангистами.

Илл. 5. Перо руля «Раккиа»

О том, что судно нарвалось на минное заграждение, говорит находка в 15 м от него фрагмента мины с тележкой. Дайверы отметили отсутствие артиллерийских орудий, торпедных аппаратов, пулеметов, якорей, винтов, валопиний, обоих труб и т.п. - то есть всего того, что ценно не только как изделия, но и металлолом. Этот факт демонстрирует методы «работы» ЭПРОНа, которая не гнушалась никакой поживой. Координаты и описание объекта, лежащего около 3,0 км к юго-востоку от берега на траверзе очистных сооружений Черноморска, в 5,0 км к югу от мыса Бугов, позволяют утверждать, что это остатки лидера эсминцев «Карло Альберто Раккиа» Королевского ВМФ Италии.

Так или иначе, в ходе наших поисков яснее стали как причины трагедии итальянского корабля и его экипажа, так и судьба основной группы «пленников острова Азинара». Кстати сказать, среди них было не мало украинцев, которые по 3-5 лет мечтали вернуться не в ряды Красной армии, а в «вільну Україну». В то же время в этой истории остались и белые пятна, основными из которых являются имена всех погибших и нынешнее место их захоронения, а также, что за загадочные лекарства привез в Одессу «Пьетро Кальви». Чтобы их заполнить, нужно продолжить поиски как под водой, так и в архивах, в том числе и итальянских.

Если давать морально-этическую оценку поступкам персонажей этой истории, по мотивам которой можно написать сценарий для остросюжетного фильма, то геройскими можно назвать действия экипажей итальянских судов - «Карло Альберто Раккиа» и «Пьетро Кальви», а также военно-морского офицера Н.Н.Крыжановского, который спас не одну тысячу человеческих жизней. И еще, если вдуматься, комиссары были правы, назвав мертвых матросов «жертвами революции», так как погибли они от мины большевиков. Поэтому траурный гимн, спетый бывшими пленными на борту «Кальви» (Прил. 1) был более искренним и трогательным, чем все речи на помпезных, но лицемерных похоронах в Одессе.

Совершенно очевидно, что останкам корабля необходимо официально присвоить статус подводной братской могилы. Хочется верить, что в недалеком будущем на месте гибели «Карло Альберто Раккиа» состоится памятная церемония с участием ученых, дайверов и военных моряков Украины и Итальянской республики, на которой священники смогут назвать имена всех 10 безвинно погибших итальянских моряков. В перспективе было бы целесообразно установить в Черноморске на берегу моря памятник, а может быть и назвать именем эсминца одну из улиц этого города.

Авторы выражают благодарность за помощь и консультации заместителю директора Государственного архива Одесской области Л.Г.Белоусовой.

Приложение 1

Лучано Биджи

Воспоминания о гибели эсминца «Карло Альберто Раккиа» и Одессе в 1920 г.⁴

(Bigi 2003. - P. 39-54)

Гибель эсминца, сопровождавшего транспорты с бывшими военнопленными с Азинары, нашла свое отражение в воспоминаниях военного моряка **Лучано Биджи** (Lisiano Bigi; 1898 г., Морчано-ди-Романья - 1988 г., Риччоне). 15-летним подростком он поступил в Школу юнг при Мореходной академии в Ливорно, в 1915 г. пошел добровольцем на войну, стал лейтенантом в 1918 г. Летом 1920 г. Л.Биджи служил на «Карло Альберто Раккиа» и принял участие в «одесском походе». После войны был инструктором на учебном паруснике «Америго Веспуччи», затем командиром подводной лодки. С 1930-х гг. на дипломатической службе - сначала в Риме в Министерстве ВМФ, затем военный атташе в Иране (1936-1939 гг.). Во время Второй мировой войны - капитан корабля, в 1943 г. отказался служить режиму Муссолини. По окончании войны - военный атташе в Испании. С 1947 г. - контр-адмирал, с 1955 г. - адмирал, с 1957 г. - военный советник президента Италии, с 1961 г. - в отставке. Кавалер Больших крестов Военного ордена Савойи и За заслуги перед Итальянской республикой. На склоне лет написал мемуары «Жизнь на флоте - от первой до второй послевоенной эпох», вышедшие посмертно. Предлагаем читателям две главы из этой книги (V и VI; последняя сокращена).

Потопление «Раккиа»

После победы над австрийцами под Витторио-Венето⁵, наши войска, продвигаясь по австро-венгерской территории, освободили и собрали вместе тысячи русских солдат - захваченных австрийцами в Галиции, которые были задействованы на тыловых работах вблизи итальянского фронта.

На островке Азинара, где их объединили, они оставались пару лет, так как наше правительство не знало, как с ними поступить. Старая Россия исчезла - кому их возвращать? «Красным» или «белым»?

Французское правительство, открыто симпатизировавшее «белым», летом 1919 г. отправило генералу Деникину в Новороссийск первую партию (около 2.000) бывших пленных, собранных при занятии Германии. Сразу после высадки они продемонстрировали настолько радикальные большевистские идеи, что Деникин отказался от следующих партий⁶.

Передавать их большевистской России было сложно из-за дипломатических затруднений - московское правительство тогда не было признано ни одной державой.

В Италии инициативу взяла на себя социалистическая партия. Был создан «Комитет по репатриации русских пленных», куда вошли депутат-социалист Дино Рондани⁷ и «товарищ» Раковская⁸, русская женщина, в то время весьма известная среди итальянских экстремистов.

Итальянское правительство пошло навстречу инициативе и, посадив бывших пленных на три парохода - «Кальви», «Мельпомена» и «Талиа», в сопровождении представителей Комитета, отправило их через Черное море в Одессу.

19 июля три судна вошли в Босфор. К конвою присоединилась стоявшая на рейде у Константинополя «Раккиа» для их защиты от возможных неприятностей со стороны «белого» флота в Севастополе. Инструкции предполагали, что конвой встанет на якорь в «десяти милях» от Одесского порта, где на пароходы придут лодчаны.

«Раккиа», оставив пароходы, должна была уйти в Сулину, в устье Дуная - с тем, чтобы наладить радиомост между «Кальви» в Одессе и «Сардинией» в Константинополе. Это был первый случай контакта с большевиками и морское командование считало разумным всегда быть в курсе того, что происходило с пароходами в Одессе. Такая предусмотрительность была весьма обоснована: в самом деле, спустя несколько месяцев большевики задержали и не больше вернули два французских парохода⁹, которые, как и мы, привезли в Одессу партию бывших военнопленных. Мы шли со скоростью 7-8 миль, так как «Мельпомена» не могла двигаться быстрее.

В Одесском заливе существовали обширные минные поля. Установленные при царском правительстве, они были в действии при последующих оккупациях, сначала «белыми», затем большевиками. И безопасная полоса вдоль берега, шириной три мили, оставалась той же -

во время оккупации «белыми» по ней не раз курсировали итальянские суда. Однако после оккупации большевиков наши суда там больше не ходили.

Прибыв ко входу в безопасную полосу, «Раккиа» заняла место во главе конвоя. Согласно инструкциям мы должны были подплыть на расстояние 10 миль от порта.

Было около 11 часов утра [21 июля]. Все офицеры поднялись в капитанскую рубку, большая часть экипажа - на палубу, разглядывая берег - и в этот момент нас поразил сильнейший взрыв. В рубке вылетели стекла, оборвались кабели, телеграф и рулевое управление вышли из строя. Главный удар пришелся на центр корабля, откуда подымались клубы густого пара.

Мы нарвались на мину - взорвавшись под днищем, она вызвала взрыв второго котла. Выброс обжигающего пара поразил людей, находившихся на середине палубы.

Чтобы попасть на корму, где собралась большая часть экипажа, минуя пораженную часть корабля, капитану, Буссеи и мне не оставалось ничего другого, как перелезть за борт и перебраться по лееру¹⁰.

Рассеявшийся пар обнажил огромную пробоину на палубе, рядом с ней, среди покореженных досок и металла были видны тела трех погибших моряков.

Судно стало уходить под воду носовой частью. Мы спустили на воду шлюпки. Около десятка раненых, в сопровождении врача и санитаря бережно усадили на моторный катер и отправили на «Мельпомену». Пароходы бросили якоря и отправили шлюпки к «Раккиа».

Матросы, которые получили команду задрать люки и двери, доложили, что спасти корабль нет никакой возможности. В то время как экипаж дисциплинировано грузился на шлюпки, офицеры спасали кассу, коды, секретный архив, бухгалтерские книги, описи. Затем, в минуту относительного затишья, Буссеи, Алоизи и я, не имевшие до этого возможности заняться личными вещами, попросили дозволения у капитана разрешения спуститься в наши каюты.

Я вошел в свою каюту: там все пребывало в превосходном порядке - вышитые кожаные подушки, купленные на базаре коврики, инкрустированный турецкий столик, черкасский пистолет. Несколько поколебавшись, я схватил столик, который нравился Алоизи, и бросился к нему в каюту со словами: «Возьми, Паоло! Дарю!». Бегом вернувшись к себе, я собрал свои пиджаки, прибавил к ним черкесский пистолет и, завернув все это в покрывало, выбрался на палубу по лестнице, которая от взрыва стала почти вертикальной. Буссеи и Алоизи уже были наверху: Алоизи успел выгнать содержимое только верхнего ящика тумбочки, спасая свои воротнички, носки и платки. Буссеи ограничился предметами туалета. Оказалось, что я спас больше вещей, чем они, хотя и вынес лишь пиджаки - все брюки остались в одном ящике. Бросив всё это через борт в шлюпку, мы решили, что теперь наше нынешнее имущество станет общим.

На корабле остались только собравшиеся у борта офицеры, куда и подошел катер. Мы сели на него с трудом (последним - капитан) из-за волнения на море и опасного крена судна.

С катера мы смотрели на «Раккиа»: весь его нос ушел под воду, в то время, как корма высоко поднялась, обнажив винты, руль и значительную часть киля. Море тут было неглубоким - не более 11 м. Когда носовая часть уткнулась в дно, корабль стал заваливаться налево, сначала медленно, затем все быстрее, пока не перевернулся на бок и не исчез, под рычание вспененных волн. С момента взрыва мины прошло около 40 минут.

Катер привез нас на «Кальви», а экипаж распределили по разным пароходам. Сразу была произведена переключка - увы, восьми человек не хватало... Погибли кочегары у котла и те, которых обварил пар. С глубоким прискорбием я узнал, что не досчитались и моего ординарца Джордано. Было и десять раненых - обожженных кипятком и паром; двое - в очень тяжелом состоянии.

Бывшие русские пленные приняли людей с «Раккиа» с большой теплотой и духом товарищества - они угощали их папиросами и даже давали свою одежду. На «Кальви» все русские собрались на корме и после речи одного из них, сказанной на итальянском, спели «Траурный гимн сынам, павшим за свободу народов». Гимн на низких тонах, спетый матерыми мужчинами строгого вида, произвел сильное впечатление¹¹.

***

Радиостанция «Кальви» попыталась выйти на связь с «Сардинией», но ее мощности не хватило для того, чтобы быть услышанной в Константинополе. Командование узнало о гибели «Раккиа» только вечером следующего дня: «Кальви» послал безадресное сообщение, которое услышал и передал один французский корабль.

Первой необходимостью стал контакт с большевиками, так как три парохода стояли на якорях в опасной близости от мин, к тому же, начинался прилив. Радиостанция в этом случае была бесполезной - мы не знали характеристик возможных радиопередатчиков русских в этих краях. Берег был рядом, но абсолютно безжизненный.

Капитан попросил меня отправиться вместе с членами Комитета на катере в Одессу, чтобы известить власти о нашем положении. Два наших матроса и один моторист вызвались добровольцами и я сел в катер, взяв с собой «товарища» Раковскую - женщину средних лет, небольшого роста и массивную, более похожую на тихую домохозяйку, чем на пламенную революционерку. Нас сопровождали несколько бывших русских пленных с яркими красными и черными знаменами. Все они демонстративно носили значки и повязки с серпом и молотом. Одесса была далеко, прилив нарастал.

Я попросил подойти ближе к берегу - глубина это позволяла. Весь край казался пустынным. Неожиданно мы увидели, как из-за дна выскочил с десяток всадников, направлявшихся к берегу. Не было ясно, кто они - белые или красные? Да, мы знали, что в Одессе были большевики, но оставалось неизвестным, как далеко за город распространялась их оккупация. Ходили слухи, что к югу от Одессы, вплоть до румынской границы, действовали отряды генерала Петлюры - украинского патриота, боровшегося за свободу и независимость своей Родины. Во время войны немцы поощряли движение за независимость Украины: после их поражения Петлюра продолжал сражаться и против белых, и против красных: несмотря на различные политические установки и те, и другие желали единства и целостности старой России, где не было места независимой Украине.

Братоубийственная война в России шла с крайней жестокостью. Мои спутники знали, что их противники, и из Белой Армии, и из отрядов Петлюры, отнеслись бы к ним безо всякой жалости. Поэтому «товарищи» не могли скрыть волнение по причине того, что всадники, сделав несколько предупредительных выстрелов, широкими взмахами рук требовали от нас пристать к берегу.

Уплыть обратно в море не представлялось возможным. Во время интенсивной операции по спасению экипажа легкий катер с «Раккиа» получил трещины - через них просачивалась вода, которую приходилось беспрестанно вычерпывать. До Одессы оставалось еще около 30 км, море штормило, а некоторые «товарищи» уже страдали морской болезнью.

Поэтому мы решили причалить. Коммунистические стяги, значки и повязки быстро исчезли, припрятанные под мотором и подушками. Мы подошли почти к самому берегу, где на коне нас ждал командир отряда. «Товарищ» Раковская, встав ногами на скамейку, заговорила с ним, на расстоянии пары метров. Говорили они конечно по-русски и мы не понимали ни слова из их диалога. Сначала тон беседы показался мне напряженным, не без взаимной подозрительности. Затем тон смягчился - послышались радостные возгласы «*товарищ!*»!¹² Признаюсь, что услышав это слово, и я почувствовал облегчение!

Раковская и ее спутники сошли на берег, развернув вмиг обретенные стяги. В итоге они отправились в Одессу по суше, мне же пришлось вернуться на «Кальви» вместе с новым персонажем, который заявил, что является [пограничным] командиром этого участка берега. Весьма словоохотливый, с ужимками, достойными истинного неаполитанца, он утверждал, что сам займется пароходами, всё еще стоявшими на якорях.

На следующий день на борт «Кальви» поднялась комиссия по расследованию обстоятельств потопления «Раккиа». С одной стороны она состояла из людей, прекрасно понимавших суть вопроса, таких, как капитан Степанов - бывший царский офицер и начальник Гидрографического бюро; с другой - из матросов с шашками и наганами, явно надзиравших за первыми.

Согласно как нашим, так и русским данным, катастрофа произошла из-за ошибки при передаче инструкции. Следует рассказать, что к югу от Одессы, на мысе [Большой] Фонтан стоит маяк, который, благодаря своей мощности, получил название «Одесский», хотя и удален от города на десяток миль. По Степанову, инструкции, отправленные из Одессы, предписывали нам встать на якорь в «10 милях от Одесского маяка». Телеграмма, шедшая не прямо, а из Одессы в Москву, из Москвы в Варшаву, из Варшавы в Рим (Москва не имела дипломатических отношений с Римом) пришла в наше Министерство иностранных дел в искаженном виде - вместо «в 10 милях от Одесского маяка» в ней было «в 10 милях от Одесского порта». Таким образом «Раккиа» зашла за безопасную линию и наткнулась на минное поле, установленное большевиками после врангелевского десанта¹³.

Спустя пару месяцев один депутат из Монтечиторио обратился к главе правительства с запросом найти ответственных за ошибочную телеграмму, приведшую к потере корабля¹⁴. Представитель правительства ответил, что телеграмма, подписанная [М.М.] Литвиновым и полученная из МИДа, содержала ясное указание на то, что конвой должен остановиться в «10 милях от Одесского порта». Именно такую инструкцию проверенным способом передали через эскадру Леванта¹⁵ и Дирекцию перевозок командованию «Раккиа» и пароходов.

Пребывание в Одессе

Утром 23-го¹⁶, то есть, два дня спустя после гибели «Раккиа», наконец-то прибыли лоджманы, которые вывели нас из заминированной зоны в порт. На молу нас встречали с музыкой, пением «Интернационала», при развернутых знаменах. Бывшие пленные сходили на берег и шли в город в сопровождении вооруженных моряков.

Согласно предварительного плана, утвержденного Комитетом во главе с Рондани и Раковской, «Кальви» и «Галиа» должны были увезти в Италию зерно, в то время как «Мельпомена», которая приняла экипаж «Раккиа», должна была репатриировать сотню наших соотечественников, приехавших в Одессу из разных городов России.

Причалив, пароходы оказались в руках разных «комитетов», которые распространяли пропагандистские листовки и брошюры среди наших матросов, одновременно учреждая распорядок, выдавая разрешения и устанавливая запреты. Хотя существовал запрет на спиртное, члены комитетов часто приносили на борт вино и пили его тайком с нашими моряками.

Частным визитером был товарищ Абрам (большевики стали антисемитами много позднее) - низенький матрос с огромным клоком смоляных волос на груди, торчавших из-под тельняшки. Другие товарищи относились к нему особым образом, так как Абрам заведовал дисциплиной на молу, где швартовались пароходы. Одна из его задач состояла в том, что он собирал девиц, подолгу ожидавших на молу, и вел их строем на борт парохода - за это матросы воздавали ему бутылками вина.

Нас поразили нищета и запущенность царившие в городе - порт не подавал никаких признаков жизни. Жители в одежде из мешковины с испуганным видом, под постоянным надзором вооруженных матросов, без определенных занятий бродили по городу. С утра до вечера сотни из них, тесно прижавшись друг к другу, ловили удочками рыбу на молу.

Хлеб нельзя было взять в рот. Тот же Рондани, предпочитавший описывать Россию в розовом свете, написал Читтадини, помощнику министра иностранных дел: «Здесь дают черный хлеб - такой, какой итальянцам не снился и в самые тяжкие военные дни». Он писал это на бланке комиссара Одессы, поясняя: «Я обещал отчитываться перед разными министерствами, но, как видите, здесь нет даже писчей бумаги».

Было известно, что в России тогда не хватало хлеба и для нас оставалось загадкой, зачем большевики решили послать в Италию два парохода с зерном - предприятие, впрочем, осуществилось лишь частично, так как «Галиа», бесполезно прождав, ушла из Одессы порожней.

Еще при отплытии из Италии кочегары «Кальви» повесили у себя в машинном отделении большой портрет Ленина. Однако после нескольких дней в Одессе, увидев несоответствие российской действительности с их представлениями, они заменили образ большевика-революционера на более романтичный - Маццини¹⁷.

Двое тяжелораненых - канонир Ре и кочегар Пеллегрини - скончались на борту «Мельпомень». Мы хотели похоронить их на католическом кладбище, однако комиссар города решил иначе: большевики посчитали смерть наших моряков подвигом при исполнении миссии братства и мира и им теперь полагались похороны как «мученикам революции». В ожидании торжественных похорон, тела моряков по санитарным соображениям перенесли в городской морг, где их отпел один священник: как разъяснили большевики, ни распятия, ни священники не допускаются на официальные похороны - при советском режиме не должно быть никакой религии.

Похороны состоялись после полудня, 24 числа. Официально объявление приглашало горожан на церемонию и грозило наказанием уклонившимся - отсутствие не допускалось. Молы порта, всегда полные рыбаками-аматорами, в этот час опустели.

Моряки «Раккиа» несли гробы на своих плечах; перед ними длинной вереницей несли венки и знамена. Играли музыканты, хором пели мужчины и женщины. Кorteж, спаянный изумительной

дисципліною, двигался по городским улицам - в него вливались военные отряды всяческого рода - кавалерия, артиллерия, броневики. Над нами долго летел аэроплан. Думаю, что даже на военный парад не пришло бы столько войск. Большая привокзальная площадь, где оборудовали мемориал жертв революции, заполнилась толпами народа под лозунгами и знаменами разных обществ. Многочисленные ораторы выступали с огромной трибуны, завешанной красными стягами. После простых и трогательных слов капитана [Итало] Морено, прозвучали длинные речи комиссара города Шумского, Рондани, Раковской и многих, очень многих ораторов. После каждой речи толпа пела «Интернационал» и революционные гимны.

Проявлений скорби не было - это была революционная демонстрация, славившая советский режим и союз русского и итальянского народов.

***

Итальянских беженцев оказалось мало - слишком мало, чтобы комитет, занимавшийся их судьбами, мог успешно отчитаться о своей работе. Тогда, для достижения нужного числа, Рондани предоставил наш пароход людям разных национальностей, желавшим покинуть Россию. В последний момент перед отходом на борт поднялись многие девицы с мола - Константинополь виделся им как сияющий мираж и сулил блистательную карьеру.

Мы должны были уплыть 25-го утром, но лоцманы не появились. Морено, Рондани и Раковская поехали к комиссару города Шумскому, который обитал в прекрасной загородной вилле под охранной вооруженных матросов с наганом и ручными гранатами. От него не удалось добиться ничего, кроме туманных фраз: «Из Москвы пришла малопонятная телеграмма... Ждем разъяснений... Возможно, отплытие будет назначено на завтра». Однако и следующий день не принес нам ничего нового.

Несмотря на настойчивую и постоянную советскую пропаганду, экипаж «Раккиа» сохранил единство и дисциплину. Большевики настаивали на том, чтобы наши моряки спали на полу в одном из народных домов, где, якобы, им было бы намного удобнее. Однако капитан Морено решительно от этого отказывался - экипаж, отделенный от офицеров, легче было бы разложить.

Странное поведение большевистской власти и продолжающаяся, без объяснений, отсрочка нашего отплытия, вызывали подозрения в том, что московское правительство думает задержать экипаж «Раккиа», как реванш за успешный побег нашего корабля «Этна» из Новороссийска, где его пытались интернировать¹⁸.

Перспектива быть интернированными в России нас, понятно, не радовала. Буссеи, Алоизи и я присмотрели поблизости одну парусную яхту, на которой при отчаянных обстоятельствах можно было бы бежать в Румынию. Мы были почти уверены в наших опасениях. Однажды, когда мы стояли на палубе «Мельпомены», Морено увидел на причале одного портового работника, который уже не раз был у нас на борту. Пригласив его к себе, Морено спросил о нашей судьбе. «Скажу Вам как офицер офицеру, - отвечал портовый служащий - Ваше положение незавидно. В телеграмме было написано, чтобы вас не отправляли. В России правительство не социалистов, а бандитов. Я сам лично - не бандит, но и мне жить надо».

И утро 28-го числа прошло в полной неясности. Похоже, что очередные переговоры Морено, Рондани и Раковской с Шумским не привели к каким-либо результатам, и капитан уже приказал мне послать шифрованную телеграмму в Константинополь (через «Этну», стоявшую в Костанце) о том, что нас, вероятно, интернировали. В этот момент на борт неожиданно появились лоцманы. Не теряя минуты, мы подняли якоря «Мельпомены». У причала остался «Кальви» в ожидании груза зерна.

***

Почти с уверенностью можно предположить, что московское правительство на первых порах отдало распоряжение задержать экипаж «Раккиа» - то ли ради простой отсрочки, то ли как ответ на побег «Этны». Определенно сказать невозможно. Но я думаю, что Раковская посодействовала отплытию «Мельпомены» - ведь акт насилия произвел бы негативное впечатление в тот момент, когда большевики заигрывали с итальянскими социалистами, которые трубили о дружбе Советов с итальянским народом. Шумский, похоже также не возражал против нашего отплытия - его беседы с Рондани и Раковской, как и общение с ними во время торжественных похорон, а главное - присутствие в Одессе итальянского парламентария, которому приписывалось преувеличенное значение - всё это побудило Шумского считать

итальянский народ и его правительство готовыми к падению в объятия коммунизма. В итоге он посчитал, что лучше относиться к Италии дружески, а не враждебно. <...>¹⁹

По возвращении в Константинополь мы участвовали в совещании, на котором командование изучило возможность подъема затонувшей «Раккиа» - глубина там была небольшой и всю операцию можно было бы провести без особых проблем. Однако большевики даже не позволили кораблю «Поэрио»²⁰ провести анализ ситуации. Морское ведомство тогда обратилось к фирмам, специализированным на таких операциях - но и они не получили от большевиков разрешения, так как якобы не могли предоставить итальянскому персоналу необходимых гарантий.

Всегда недоверчивые русские боялись шпионажа - в каждом иностранце они видели тайного агента! Спустя несколько месяцев (всё через того же Рондани) большевики сообщили, что подъемом «Раккиа» они займутся сами и за свой счет. С тех пор Военно-морской флот не получал никаких известий о затонувшем корабле.

Я вернулся в Италию на пароходе «Каралис» и в середине августа, с классическим мешком на плечах, завершавшим облик потерпевшего кораблекрушение, сошел на станции Риччоне, среди толпы курортников и туристов. Лето я провел у родных.

Злоключения на Черном море были во мне живы еще несколько месяцев из-за полемики, развернувшейся по поводу зерна, привезенного на борту «Кальви». Как обычно, газеты описывали этот эпизод согласно их политическим установкам: левые издания восхищались большевиками, которые, несмотря на свои собственные трудности, нашли возможность помочь итальянскому народу; правые писали о том, что зерна было так мало, что оно едва покрывало пол трюма, что оно было плохое, грязное, перемешанное с землей, камнями и старой обувью. Конечно же, это было преувеличением - одесситы ни за что не отдали бы свою обувь, даже старую.

Приложение 2

Н.Н.Крыжановский

На минах у Одессы в 1920 году

(Крыжановский 1958. - С. 3-11)

Николай Николаевич Крыжановский (29.07.1886 г., Тверская губ. - 10.01.1964 г., Нью-Йорк), офицер флота, капитан 2-го ранга (с 1916 г.). В 1905 г. окончил Морской корпус. Летом 1906 г. был на крейсере «Память Азова», где 19-20 июля вспыхнуло восстание. До середины 1918 г. служил на Балтийском флоте, в 1908 г. участвовал в событиях в Мессине. Весной 1918 г. участвовал в «Ледовом походе». После демобилизации был назначен начальником Управления безопасности кораблевождения Балтийского моря, а в начале 1920 г. - начальником такой же организации на Черном и Азовском морях (Одесса). В 1921 г. по льду Днестра бежал в Румынию; в 1922 г. служил в Бессарабии, а в 1923 г. переехал в Югославию, где работал гидрографом. Осенью 1923 г. прибыл в Нью-Йорк, где работал на фабрике с женой (К.Л.Добротворской; 1895-1979 гг.). Осенью 1925 г. стал научным сотрудником Географического общества по составлению карт Южной Америки, проработал там до 1958 г. В 1930-1931 гг. - председатель Общества бывших офицеров Российского императорского флота в Америке. Похоронен в Ново-Дивеево. Награды. Ордена: Св.Анны 3-й ст. (1906 г.); Св.Станислава 2-й ст. с мечами (1915 г.); Св.Владимира 4-й ст. с мечами и бантом (1915 г.); орден Св.Анны 2-й ст. с мечами (1916 г.). Медали: золотой знак по окончании полного курса наук Морского корпуса (1910 г.); итальянская серебряная (1911 г.) за помощь пострадавшим от землетрясения в Сицилии и Калабрии в 1908 г. (Некролог 1964; Кузнецов 2013).

20 июля [на самом деле 21 июля] 1920 года, часов около 3 или 4 дня, к Гидрографическому Управлению в Одессе, начальником которого я тогда был, подкатил автомобиль с тремя «товарищами-матросами». Брюки «клевш», декольте и буйные кудри из под фуражек. Пояс с револьверами. Они прошли ко мне в кабинет и сказали, что только что к Санджийскому кордону у Большого Фонтана, в нескольких милях от Одессы, подошли итальянские транспорта с нашими солдатами, возвращающимися из Франции. Сопровождавший транспорта итальянский контр-миноносец «Раккиа» взорвался на нашем минном заграждении, а транспорта стали на якоря посреди мин. Надо их с минного поля снять и привести в Одесский порт.

«Вы - начальник Управления по обеспечению безопасности кораблевождения на Черном и Азовском морях - это как раз ваша работа»...

«Да, но я не имею понятия, где у вас стоят мины. Да и учреждение мы не военное»...

«Ну это мы вам покажем, где мины. Ваш комиссар сказывал, что вы были флагманским штурманом командующего флотом в Балтике, а потому эти дела должны понимать. У нас нет никого, кто бы знал, что надо делать. «Едемте сейчас же на Большой Фонтан».

Я пошел попрощаться с женой и дал приказание начальнику Одесской лоддистанции и трем лодманам прибыть на Большой Фонтан.

Вскоре мы отбыли на автомобиле. Машина была старая и как и всё неисправная. Выехав за черту города она вдруг загорелась так, что мы едва выскочили «овер-борд» на дорогу.

Часов в 7 вечера приехали к Санджийскому кордону. Против кордона, на море, в 30-40 кабельтовых, стояли на якорях три больших транспорта. В здании кордона была масса народу. Тут был какой-то итальянский резервный офицер, комиссары, чекисты... Была испуганная еврейская дама, жена украинского «президента» Раковского, прибывшего из Константинополя. Никаких плавучих средств из порта не пришло.

Ко мне приступили комиссары - «начальство» Одесской военно-морской базы, состоявшее из матросов. Я сразу сказал, что надо первым делом солдат с транспортов снять, хотя бы на шлюпках, а для транспортов протралить фарватер. Однако чекисты сразу запротестовали. Солдат снимать нельзя, да и не на чем. Нужно вывести транспорта...

Сначала мне было неясно, почему солдат не хотели снимать на шлюпках. Транспорта стояли в минном поле на якорях. При перемене ветра корабли будут описывать большие круги вокруг якорей, затравивая мины... Выводить корабли из минного поля до утра было невозможно ввиду позднего времени. У меня еще не было карты минного поля, не прибыли лодмана и пр.

Если поначалу мне было непонятно, почему чекисты не соглашались снять солдат с кораблей, то позже, на другой день, я понял все. Люди прибыли с вещами, деньгами в иностранной валюте, с одеждой и намеревались кратчайшим путем ехать домой. Намечено же было их встретить с помпой, вывести в город на парад, а тем временем сделать обыск в их вещах, отобрать «валюту», заграничные костюмы и отнюдь не отпускать их домой, а заставить вступить «добровольно» в Красную армию. Тех же, что будут упорствовать, расстрелять или сослать.

Поэтому транспорты с тысячами людей оставили посреди минного поля на риск взорваться ночью при перемене ветра. Комиссары и чекисты съездили на корабли, сказали маленькие приветственные речи и съехали на берег.

Я потребовал, чтобы командование Одесской базы прислало мне к утру из гавани плавучие средства и тральщики, хотя бы катерные. Сам я, в ожидании восхода солнца, прилег под опрокинутой рыбацкой шлюпкой...

Рано утром из Одессы пришел маленький «пароходик»²¹. Даже трудно было определить более точно класс этого судна. На нем были мои лодмана и лодмейстер. Это и были «плавучие средства».

«Пароходик» застопорил машины в кабельтове от берега, и мне надо было на него переправиться. Для этого один из комиссаров спустился со мной к берегу, где лежали рыбацьи шлюпки и сидели рыбаки за своим занятием.

«Даешь лодку» - прикрикнул комиссар на ближайшего рыбака. Тот исподлобья посмотрел на него и сказал, что его лодка неисправна.

«Не разговаривай, сволочь» - прикрикнул комиссар. Шлюпку столкнули в воду, я сел и пара рыбаков стала грести. Шлюпка текла и мы подошли к «пароходнику» сильно подмокшими.

Меня встретил «командир», по обличию похожий на кондуктора или на коммерческого моряка. Фуражка с красной звездой. Мне передали карту с нанесенным карандашом минным ограждением. Никто со мной не пошел, чекисты и портовое начальство остались на кордоне.

Посмотрев на карту, я увидел, что минное поле состояло из нескольких линий мин, растянутых перпендикулярно к направлению берега.

«Сколько вы сидите в воде?»

«Восемь фут» - отрапортовал командир «пароходика».

«Идите вдоль берега к югу и с юга подходите к концевому транспорту под корму».

Мой командир вдруг заволновался: «я сижу 8 фут, а мины стоят на 6, я сам был при постановке и я туда идти не могу»...

Мне трудно самому восстановить мои тогдашние переживания. На операцию «снятия» с минного поля судов я шел не по своей воле, меня не спрашивали. Но когда случилось такое «сложное» военно-морское происшествие, то мобилизовали меня, старого офицера... Хотя я не пользовался никаким доверием, со мной никто не пошел.

Операция должна была произойти на глазах итальянских офицеров флота и нескольких тысяч наших солдат. Сам я только что приехал на юг, жил и искал способа выбраться из того бедлама, который образовался на месте старой России. Работал я в невоенном учреждении. Однако на палубе судна я почувствовал привычную атмосферу дисциплины и еще чего-то, связанного с морем...

«Тогда вы отменяетесь из командиров»...

«Есть, товарищ начальник, я иду»...

Мы спустились к югу вдоль берега. Транспорта стояли приблизительно по линии норд-вест - зюйд-ост, два близко друг к другу, третий севернее и ближе к берегу.

За сутки или двое до своей гибели командир истребителя «Раккия», капитан Итальянского королевского флота Итало Морено был вызван в Константинополе к итальянскому адмиралу. Ему было приказано сопровождать три военных итальянских транспорта, идущих в Одессу на Черном море: транспорта имели на борту несколько тысяч русских солдат, возвращающихся из Франции. Среди них много казаков. «Близ Одессы, у Большого Фонтана, вы найдете бакан, обозначающий конец загражденной зоны. Там остановитесь до прибытия лодманов. Лодмана поведет транспорта в Одессу, а вам надлежит немедленно вернуться. Ни в коем случае не заходите в Одессу».

Истребитель «Раккия» совместно с транспортами вышел из Босфора по направлению на Одессу. Подойдя к точке, где должен был стоять бакан, отряд остановился. Никаких обозначений на воде не было. Не было и лодманов. Согласно приказания (приблизительного) адмирала, капитан Морено должен был подойти к мысу Большефонтанскому и там ждать лодманов. Приближаясь к Санджийскому кордону, командир «Раккия» поставил транспорта точно себе в кильватер и пошел малым ходом к мысу.

В широте 46° 15' N и в долготе 30° 40' 2' E истребитель «Раккия» взорвался на mine заграждения, переломился и затонул. Несколько человек команды были убиты и ранены. Бывший концевым транспорт «Пиетро Кальви» вышел из строя и подошел к месту взрыва «Раккия», где стал на якорь, спустил шлюпки и спас плававших людей. Два других транспорта отошли назад и стали на якоря в менее опасной, по их мнению, зоне.

Инструкции, данные командиру конвойного судна, относились к 1919 году, когда Одесса была в руках Добровольческой армии. По занятию Одессы большевики поставили заграждение дальше к югу от мыса Большефонтанского. Лодмана были в моем распоряжении, но я ничего не знал о минном поле - мне эти данные не доверяли. О приближении транспортов я также ничего не знал.

Подойдя под корму концевого транспорта «Мельпомена», я вышел на его мостик и взял секстаном углы для определения места. Углы взял также начальник лоддистанции. Проложив место на карту минного заграждения, я обнаружил, что транспорт стоит на южной границе поля. Командир транспорта показал мне место взрыва «Раккия». Я пришел к заключению, что истребитель взорвался на первой линии заграждения. Однако все было чрезвычайно гадательно, так как заграждение ставилось большевиками и не было никаких точных данных о концах линий.

Я попросил командира транспорта подтянуть канат до панера²² и сказал ему, чтобы он отходил задним ходом, следом за мной. Я сижу в воде 8, а мины поставлены на 6 [футов]. Если я взорвусь, то он должен пройти через мое место. Оставив на транспорте лодмана, я спустился на мой «пароходик» и отошел на юг извилистым курсом. Я был уверен, что нахожусь к югу от заграждения. Все прошло благополучно и «Мельпомена» прошла под берегом в Одессу.

Вторым я вывел таким же образом транспорт «Талия». Когда я вошел на мостик «Талия», командир ее, серб, спросил меня по-русски: «карту когда видал?». Очевидно он не считал меня за «персона грата». Когда он увидел, что я беру углы и прокладываю на своей карте, он похлопал меня по плечу и сказал что-то вроде «не спеши, хорошенько меряй».

Покончив с «Талия», я подошел к «Пиетро Кальви». Этот транспорт стоял вблизи места потопления «Раккия». На мостике я увидел командира «Раккия», капитана Морено и его штурмана, лейтенанта²³. Капитан Морено был очень удручен мгновенной потерей своего прекрасного нового, турбинного дестроера²⁴, части команды и своим невольным внедрением в гуцу революции.

Командовал «Кальви» резервний офіцер с большой колодкой орденских лент. Место «Кальви» оказалось внутри минного поля, пройдя две линии мин. Определив место на карте, я избрал наиболее безопасный, по моим соображениям, курс выхода с минного поля. Конечно безопасность такого курса могла быть весьма гадательной. Это было лучшее, что можно было сделать при данной обстановке.

Когда я объяснил мои соображения командиру транспорта, то веселый итальянец засмеялся и сказал мне, что он нисколько не боится взорваться, так как за войну он столько раз взрывался, что это стало для него привычным делом. Тогда я показал ему на густую толпу солдат на баке его транспорта, занимавшую всю палубу от мостиков до форштевня: «Но вы вряд ли хотите плавать в этой компании?». Однако бравого итальянца ничто не пугало.

Сойдя на мой буксир, я отошел в нужном направлении на юг несколько волнистой линией и таким образом протралил путь для транспорта. По этому пути «Кальви» отошел задним ходом на юг и затем вышел под берегом в Одессу, под проводкой лоцмана. Окончив мою миссию, я также пошел на своем буксире в Одесскую гавань.

На всех транспортах солдаты были помещены в носовых и кормовых трюмах и могли пользоваться верхней палубой лишь на баке и юте. Эти места были отгорожены от остальных частей корабля решетками и стояли вооруженные часовые. Выглядело так, точно везут арестантов.

В Одесской гавани я увидел, что перед ошвартовавшимися итальянскими транспортами на стенке гавани стояла масса народа, войска, оркестр музыки и много чекистов. Вооруженные чекисты ринулись на корабли. «Начальство» держало речь к солдатам, призывая их немедленно записываться в Красную армию. Постепенно солдат выводили с кораблей на стенку гавани и строили в колонны для парада в городе. Вещи было приказано оставить «возьмете потом». Однако ничего не ожидая, чекисты начали рыться в вещах и отбирать валюту и вещи из заграницы. Большинство солдат сэкономили деньги и накупили вещи в подарок женам и детям. «Валюта» были деньги, накопленные из жалования. Кое-кто из солдат стали выбрасывать деньги из иллюминаторов за борт, и около кораблей вода была покрыта плававшими денежными бумажками.

Главной задачей чекистов было не дать солдатам опомниться. Их все время тербили, куда-то тащили, записывали, сгоняли на митинги и... обирали. После бессонной ночи, в нервном ожидании взрыва, стоя на верхней палубе, люди были в крайне нервном состоянии, сопротивляемость была понижена. Однако некоторые из солдат стали протестовать против конфискации денег и вещей и не хотели немедленно записываться в Красную Армию, а рвались ехать домой, где они не были с начала войны.

Никого из солдат никуда не пускали. Вскоре начались аресты, и на Екатерининской площади был в домах организован «особый отдел» чеки для арестованных солдат²⁵. Начальником чеки в Одессе в то время был известный [М.А.] Дейч. В командах чеки было много кавказцев, а в правлении евреев.

Вернувшись в гавань, я ушел домой. Жил я при Гидрографическом управлении.

На другой день, то есть 22 июля, пришли опять комиссары порта и потребовали меня в комиссию для опроса итальянцев. В комиссии был один мичман военного времени и серия комиссаров. Меня взяли, чтобы быть переводчиком при допросе капитана Морено. Не было никого, говорящего по-итальянски. Мы с капитаном оба говорили по-французски.

«Скажите этому итальянскому офицеру, что его убитые матросы будут похоронены как жертвы революции». Когда я перевел это капитану Морено, он был очень поражен и просил меня сказать, что считает себя обязанным дома дать отчет матерям этих убитых матросов и потому все, чтобы он мог ожидать, это похорон по обряду католической церкви только [как] дружественного и гуманного акта с русской стороны.

«Вы ему скажите, что мы сговариваемся не с буржуазными правительствами, а протягиваем руку пролетариату через головы»...

Бедный капитан был окончательно подавлен. Он имел с собой военную команду, за которую он был ответственен, и считал себя обязанным удержать ее в дисциплине и вне социалистической пропаганды.

Пока я переводил вопросы и ответы, комиссары и с ними мичман военного времени все время меня перебивали, подозревали и не верили, что я точно перевожу. Я неоднократно

просил освободить меня от этой обязанности, но они не соглашались. Стал меня просить не уходить и капитан Морено. Он сказал, что до меня был один тип, который претендовал на знание итальянского языка, но на самом деле языка не знал, переводил заведомо неверно и участвовал в «атаке» комиссаров...

Из Одессы итальянские транспорты не выпускали и держали в плену. «Начальство» вело переговоры с Москвой. Через два дня по приходу были устроены «похороны жертв революции». Было организовано колоссальное шествие-парад. Шли в процессии и итальянские матросы с офицерами. Хоронили убитых и умерших от ран на площади, где были похоронены во время революции «жертвы». На площади был построен помост с трибуной для оратора. На эту трибуну входили по очереди «товарищи» и говорили пролетариату о завоеваниях революции, о ее жертвах и о грядущей мировой революции. Пели «Интернационал».

Капитан Морено ничего из происходящего не понимал, но считал, что ему приличествует тоже выступить и говорить, дабы не было видимости, что все делается против его воли. Отпустили итальянские транспорты домой только через много дней, по приказу из Москвы.

До самой зимы на Екатерининской площади были слышны голоса и неслись неприличные солдатские песни арестованных. Это все еще не сдавались наиболее упорные из солдат, возвратившихся в свое дорогое отечество.

По прошествии некоторого времени в Черное море приезжал из Москвы командующий Морскими силами адмирал [А.В.] Немитц, один из немногих большевистствующих адмиралов. Он спрашивал командование Одесского порта о приходе итальянцев. При докладе он интересовался, как сняли итальянцев с минного заграждения. Кто это организовал? Ему сказали, что они тут мобилизовали одного старого морского офицера из Гидрографии, и он снял и вывел транспорты. На это Немитц сказал, что надо представить этого начальника Гидрографии к ордену Красного Знамени. Все комиссары сразу сказали, что этого сделать нельзя, так как «он не партийный», а Гидрография - это «белогвардейское» гнездо. Немитц от предложения отказался²⁶. Я позже узнал об этом от комиссара своего управления и порадовался, что был спасен от серьезной неприятности.

Через год после этого я с женой переправился в Румынию.

И многие годы неслышно прошли...

В начале 1954 года итальянский морской атташе в Вашингтоне, лейтенант Марио Флорентино, по моей просьбе выписал из Рима копию безграмотного протокола Комиссии в Одессе и сообщил: «В дополнение я был уведомлен, что командиром судна в то время был командер Итало Морено, который в конце его карьеры в Итальянском флоте умер в чине вице-адмирала».

Я хотел в своей жизни снова вспомнить с полным уважением имя капитана Морено - храброго и благородного морского офицера Королевского флота Италии.

Литература

Варнек П.А. Действия флота в северо-западном районе Черного моря в 1920 году // Гражданская война в России: Черноморский флот. - М.: АСТ, 2002. - С. 151-190.

Гражданская война в России: Черноморский флот. / Сост. В. Доценко. - М.: АСТ, 2002. - 544 с.

Корабли и вспомогательные суда Советского Военно-Морского Флота: 1917-1927 гг. (Справочник). - М.: Воениздат, 1981. - 584 с.

Крыжановский Н.Н. На минах у Одессы в 1920 г. // Морские записки. - 1958. - № 2. - С. 3-11.

Кузнецов Н. Слава и трагедия балтийского линкора. - М.: Вече, 2013. - 288 с.

Лукин В.К. Операции на Черном море в 1920 г. // Гражданская война. Боевые действия на морях, речных и озерных системах. - Т. III: Юго-Запад. - Ленинград: Морская ист. комиссия, 1925. - С. 329-349.

Монахов В.П., Степаненко Б.А. Одесса 1920-1965: Люди... События... Факты... - Одесса: Наука и техника, 2008. - 504 с.

Некролог Н.Н.Крыжановского // Бюллетень общества офицеров Российского Императорского флота в Америке. - 1964. - № 103. - С. 15-16.

Паустовский К.Г. Время больших ожиданий // Собр. соч. в 9 т. - Т. 5. - М.: ГИХЛ, 1982. - С. 7-212.

Попова С.С. Судьба русского экспедиционного корпуса во Франции после революции в России // Россия и Франция. XVIII-XX вв. - Вып. 1. - М., 1995. - С. 196-216.

Сапожников І.В., Аргатюк С.С. Повстання проти більшовиків навколо Одеси // Південний Захід. Одесика. - Вип. 2. - Одесса, 2006. - С. 67-83.

Талалай М.Г. Российские военнопленные на острове Азинара. Доклад на конференции в Мерано (Южный Тироль) в 2014 г. // www.italy-russia.com/2015_04/rossijskie-voennoplennye-na-ostrove-azinaro

Соболев А. Гражданская война на Черном море, 1918-1920. // Гражданская война в России: Черноморский флот. - М.: АСТ, 2002. - С. 327-416.

Широкорад А.Б. Италия. Враг поневоле. - М.: Вече, 2010. - 352 с.

Vigi L. Una vita in Marina - Dal primo al secondo dopo guerra. - Milano: Fondazione Italo Zetti, 2003. - 347 p.

Примечания

¹ Это были якорные ударно-механические мины, начиненные 100 кг тротила.

² Проведены дайвером В.М.Владыченко - руководителем общественной организации «Прикордонник» (г. Черноморск).

³ Несмотря на это, авторов не покидает мысль, что в Одессе похоронили только двух итальянцев, а тела четырех погибших были отпеты на «Кальви» (Прил. 1) и могли быть погребены в море непосредственно на месте трагедии.

⁴ Перевод с итальянского М.Г.Талалая.

⁵ Победа войск Антанты (преимущественно, итальянских) в октябре-ноябре 1918 г.

⁶ Скорее всего, речь идет об одной из партий солдат экспедиционного корпуса из Франции, хотя в том же году Азинару также покинуло около 1,5 тыс. человек (См. выше).

⁷ Dino Rondani (1868-1951) - деятель итальянского социалистического движения в начале XX в. В 1919-1921 гг. - депутат парламента от г. Новара.

⁸ Из текста Л.Биджи следует, что Раковская жила в Италии, куда вернулась после миссии в Одессе. Возможно, что это Мария Раковская (Карклина) - родилась в 1881 г. в Калуге, детство и юность провела в Одессе, жила в Италии в 1920-1960-х гг., где получила известность как переводчица польской и русской литературы. Последние годы провела в богадельне для русских эмигрантов «Голландская вилла» (Villa Olanda) в городке Торре-Пелличе под Турином.

⁹ Эти данные пока не нашли подтверждения.

¹⁰ Туго натянутый трос, концы которого закреплены на судовых конструкциях.

¹¹ Крушение произошло в точке на широте 46° 14', долготе 30° 40' 2'', в 19 милях от Одесского порта и в 2.750 м от берега. - Прим. Л.Биджи.

¹² В тексте - русское слово, выделенное и автором, и нами курсивом (См. также ниже).

¹³ Имеется в виду успешный десант белых войск из Крыма 10.08.1919 г. (См. выше).

¹⁴ Палаццо Монтечitorio - дворец в Риме, резиденция Палаты депутатов Италии.

¹⁵ Эскадра Восточного Средиземноморья (Леванта) Итальянского флота существовала в 1920-1921 гг., имела базу в Константинополе.

¹⁶ На самом деле это было 22 июля.

¹⁷ Джузеппе Маццини (1805-1872) - итальянский патриот-радикал республиканского толка.

¹⁸ По советской версии, 28.04.1920 г. крейсер без предупреждения вошел в Новороссийскую гавань. Ему запретили выход в море и объявили интернированным. «Командир крейсера, придя в большое раздражение, отверг все требования, вышел в море и уходя обстрелял город» (Лукин 1925. - С. 333).

¹⁹ Опущено описание перехода через Черное море.

²⁰ Речь идет о лидере эсминцев «Алессандро Поэрио» (постройки 1915 г.).

²¹ Речь идет о так называемом «тральщике» «Анатра» (См. выше).

²² Самое крутое (короткое) положение якорного каната или цепи.

²³ Вероятно, это был Лучано Биджи.

²⁴ Американское название лидера эсминцев - Destroyer Leader.

²⁵ Сама Чрезвычайная Комиссия и квартиры ее начальства находились в домах № 6 и 8, а комендатура и тюрьма, откуда слышались песни, в доме № 7.

²⁶ По-видимому, приезд А.В.Немитца в Одессу был связан не только с «контрабандой аэропланов» на транспортах «Батавия» и «Алегрет», но с «разборами полетов» по «Раккии», о чем говорит его телеграмма в Москву от 9 августа 1920 г. (См. выше).

Сергей Седых (Одесса, Украина)

ДОКУМЕНТЫ К.К.КОСТАНДИ В АРХИВАХ

Светлой памяти С.З.Луцика посвящается

Кириак Кириакович Костанди (1952-1921) - личность выдающаяся. Его первую биографию написал в 1925 г. профессор В.Ф.Лазурский. Позже в своих работах к ней обращались неоднократно В.А.Афанасьев, А.П.Гонзаль, И.И.Иванов, М.К.Костанди, А.Н.Шистер и др. Документов, которые использовали авторы, сохранилось достаточно много. Некоторые из них воспроизведены в различных изданиях полностью или частично, но их системного описания до настоящего времени не существует. Как не создана и хронологически выверенная, документально подтвержденная биография К.К.Костанди. Одной из попыток систематизации послужила работа над изданием, которое готовит к выпуску Одесский художественный музей (ОХМ) - «К.К.Костанди - письма, документы». В процессе изучения документальных материалов проводился поиск в архивах, музеях, библиотеках, частных собраниях и у наследников художника. Документы К.К.Костанди можно рассматривать:

1. По содержанию: письма к различным адресатам, письма различных авторов; документы личного характера (академическое дело, наградные листы, формулярные списки, больничные карты и т.п.); документы, связанные со служебной деятельностью (в Художественном училище, Товариществе Южнорусских художников (ТЮРХ), Городском музее); фотографии; графические изображения. Далеко не во всех, даже академических изданиях указывалось местонахождение документов, которые использовались или воспроизводились. Исходя из этого, первичным критерием для поиска было взято местонахождение документов.

2. По месту нахождения: Российский государственный исторический архив. - Ф. 789. - Оп. 9 (1874). - Д. 191. Академическое дело К.К.Костанди; Российский государственный архив литературы и искусства. - Ф. 788. - Оп. 1. - Д. 21. Письма к Г.А.Ладыженскому и его брату; Библиографический отдел Научного архива Российской Академии Художеств. - Фонд И.Е.Репина, А-13. - Оп. 54, VIII, К-34. Три письма К.К.Костанди к И.Е.Репину; Отдел рукописей Государственной Третьяковской галереи (ОР ГТГ): Письма К.К.Костанди к А.М.Васнецову, П.М.Третьякову, П.П.Чистякову, Е.М.Хруслову, И.С.Остроухову, Н.Н.Дубовскому, в Правление Товарищества передвижных художественных выставок. В Государственном Русском музее хранятся: машинописное письмо на бланке ТЮРХ об организации ретроспективной выставки ТЮРХ, подписанное К.К.Костанди и А.Н.Стилиануди, и рукописная копия письма К.К.Костанди к П.П.Чистякову (оригинал которого находится в ОР ГТГ).

Рассматривая местонахождение документов, хочется остановиться отдельно на судьбе «одесских» документов Костанди. Значительная часть их оказалась в 1950-х годах в Киеве. Музей украинского искусства (ныне НХМУ) приобрел у дочерей Костанди 86 писем деятелей искусства, среди которых письма к К.К.Костанди от Л.О.Пастернака, И.Е.Репина, И.И.Бродского, Н.П.Кондакова, К.А.Коровина, П.Г.Волокидина, О.Э.Браза и др. Так же были приобретены архивы, относящиеся к ТЮРХ, в которых есть документы, связанные с К.К.Костанди, в том числе и фотографии. Документы, хранившиеся в Одесской картинной галерее (ОКГ; ныне ОХМ) - так называемый «архив ТЮРХ» - были вывезены в середине 1950-х годов бывшим сотрудником ОКГ, впоследствии доктором искусствоведения В.А.Афанасьевым и переданы в архив Института искусствоведения, фольклористики и этнологии (ИИФЭ). Отметим, что документы, послужившие основанием для перемещения, передачи и приема архива ни в ОХМ, ни в ИИФЭ не обнаружены. В Одессе хранятся следующие документы:

1. ОХМ. В архиве хранения музея находятся: три письма К.К.Костанди к Н.И.Скроцкому; 83 поздравительные телеграммы от разных лиц и организаций к 25-летию юбилею художественной и педагогической деятельности; документы, полученные от семьи Костанди: уведомление из Императорской Академии Художеств об избрании К.К.Костанди академиком (1908), мандат об избрании его делегатом на Собрание об организации Союза художников Пластических Искусств (1917), приглашение от Одесского Общества изящных искусств на проведение занятий в Высшем художественном училище (1918) и др.

2. Одесский историко-краеведческий музей (ОИКМ). Диплом за картину «Ранняя весна» (1900); приветственный адрес К.К.Костанди по случаю 25-летия его художественной деятельности (1910); письмо Н.П.Кондакова к К.К.Костанди 19.02.1906); профсоюзный билет К.К.Костанди (1920); билет для входа на выставку ТЮРХ с подписью К.К.Костанди (нач. XX в.); Визитная карточка К.К.Костанди, без даты; семь поздравительных телеграмм от разных лиц и организаций по случаю его 25-летней художественной деятельности (1910).

3. Государственный архив Одесской области (ГАОО). Личного фонда Кириака Кириаковича или семейного фонда Костанди в архиве нет. Но здесь находится наиболее ранний документ, относящийся к биографии К.К.Костанди: «Метрическая книга Иоаннопредтеченской церкви в с. Малый Буялык за 1852 год» с записью о рождении (Ф. 37. - Оп. 3-а. - Д. 124. - Л. 300-об. - 301). Примечательный факт - в этой записи указана фамилия Сангуринский (или Санжурицкий), которая была исправлена «Костанди» только в 1902 году. Также имеются записи в метрических книгах Сретенской и Петропавловской церквей города Одессы о рождении его детей (Ф. 37. - Оп. 13. - Д. 251. - Л. 38-об. - 39; Д. 225. - Л. 186-об. - 187; Д. 347. - Л. 276-об. - 277).

Наиболее полно документы К.К.Костанди представлены в личном фонде С.З.Лущика (Ф. Р-8098. - Оп. 4. - 1881-2007 гг.). Здесь содержатся биографические данные (1909-1921), формулярные списки, копии свидетельств об обучении, письмо о присуждении звания академика, справки о работе, билет о погребении (Д. 87); блокнот с карандашными зарисовками к картинам (Д. 88). Особую ценность представляют письма к матери и сестре (22.12.1880-02.06.1881), в которых описаны первые годы обучения в Академии художеств (Д. 91). Подлинники писем в 1970-е годы передала С.З.Лущику дочь художника, Л.К.Костанди. Частично они были воспроизведены в воспоминаниях сына Михаила «Кириак Константинович Костанди (художник и человек)» (1987). Но С.З.Лущик в своей картотеке сделал рабочую заметку, что при написании использовались не оригиналы документов, а «копии с копий... М.К. [Михаил Костанди] переписывал (при этом с ошибками!) с копий из семейного архива, сделанных когда-то сестрами - тоже с ошибками! Машинистка, плохо разбиравшая почерк М.К., делала новые ошибки!.. Копии 4-го поколения... Для научного использования непригодны!». Похожий комментарий оставлен исследователем и о 40 копиях писем художников (Д. 94): «В архиве семьи Костанди сохранилось много копий с разных писем: самого Костанди и к нему. Оригиналы писем (почти всех), видимо, ушли в архив в Киев, в 1950-х гг. Копии: почерками разных дочерей [Костанди], на пиш[ущей] машинке, с подписью и печатью [Одесской] Картинной галереи. С некоторых писем - по несколько копий, причем наблюдаются разночтения за счет небрежного копирования: пропущены и искажены слова, запятые, даты... На некоторых копиях - пометки почерком В.А.Афанасьева. Видимо, он с ними работал. Возникает опасение, что цитаты в его книгах - с этих плохих копий, а не с оригиналов!! Боюсь, что печатные копии, даже заверенные печатью, могли делаться не с оригиналов, а с копий, списанных дочерьми! т.о. - весь материал очень не надежный». Следует заметить, что в архиве ОХМ также хранятся машинописные копии писем (видимо, 2-й или 3-й экземпляр), заверенные печатью музея. Оригиналы документов находятся в НХМУ в Киеве.

Также в фонде С.З.Лущика представлены письма и открытки к К.К.Костанди от художников, датированных 1906-1918 гг.: письма от Самокиша (1918); письма-открытки из Египта, Греции, Италии от Е.К.Петрокино (1903); от художников В.С.Бальца и Т.Я.Дворникова (1915); от учеников Н.И.Скроцкого (1909, 1911), А.Б.Лаховского (1910), Г.Инбера (1905); от академика Н.П.Кондакова (Д. 91); письма к К.К.Костанди от ТПХВ (Д. 92); 27 писем и открыток художников к К.К.Костанди в оригиналах (Д. 93. - 1906-1917 гг.).

Также возможно нахождение документов, связанных с К.К.Костанди в других фондах ГАОО. К примеру, в фонде Одесского художественного института (1921-1934 гг.), в деле библиотекаря В.И.Удалова (Ф. Р-499. - Оп 2. - Д. 232. - Л. 1) хранится его рукописное заявление в управление Политехникума ИЗО о выплате зарплаты, задержанной за два месяца, в связи с необходимостью покупки обуви и пальто (14.11.1924). На обратной стороне находится напечатанное на машинке заявление на имя одесского градоначальника с уведомлением об открытии «Потереи картин и скульптуры во дворце Главнокомандующего армией в воскресенье, 4 января 1915 года в 2 часа дня». Подписано черными чернилами Академик К. Костанди. Датировано 29 декабря 1914 года. Этот документ, как имеющий отношение к К.К.Костанди, не описан.

На данный момент, этот перечень включает все найденные в архивных фондах документы, связанные с жизнью и творчеством Кириака Константиновича Костанди.

Олександр Серединський (Миколаїв, Україна)

СПІВРОБІТНИКИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ - УЧАСНИКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

22 червня 1941 р. розпочалася війна між Третім Рейхом та Радянським Союзом. Перед працівниками Миколаївського обласного державного архіву (з 1980 р. - Державний архів Миколаївської області) постало завдання: врятувати документальні матеріали, своєчасно їх вивезти в тил країни. З перших же тижнів війни в архіві була розпочата робота з відбору і підготовки документальних матеріалів до евакуації. Найцінніші з них були вивезені до м. Уральськ. Більша ж частина документів залишилася в архіві у м. Миколаїв. Працівники облдержархіву О.С.Теплицька та І.Н.Васильєва виїхали до Уральськ, де продовжували роботу¹. Миколаївський обласний партійний архів був евакуйований у серпні 1941 р. до м. Сталінград, у серпні 1942 р. - до м. Уральськ, де знаходився до липня 1944 р.² З перших днів війни мільйони представників народу України, незважаючи на тоталітарну систему радянської влади, пішли добровільно або по мобілізації на фронт захищати Україну від нацизму. Серед них були архівісти Миколаївського обласного державного архіву, які працювали до і після війни у цьому закладі.

Михайло Сергійович Лунін - народився у 1903 р. у с. Пересуха Малоархангельського повіту Орловської губернії у родині селян-бідняків. У 1935-1939 рр. навчався у Харківському бібліотечному інституті, після закінчення якого був направлений до м. Миколаїв. У серпні 1939 - січні 1940 рр. М.С.Лунін працював методистом в обласному лекційному бюро, а з 7 січня 1940 р. - старшим науковим співробітником Миколаївського облдержархіву³. Під час роботи у Миколаївському обласному державному архіві Михайло Сергійович добре освоїв науково-видавничу роботу, був дисциплінованим робітником⁴. У квітні 1941 р. М.С.Лунін був призначений начальником архівного відділу УНКВС по Миколаївській області⁵, а влітку 1941 р., коли розпочалася війна, пішов добровільно на фронт та загинув під час бойових дій⁶.

Теодор Нафтулович Рубінштейн - народився 1920 р. у Миколаєві. У 1941 р. закінчив філологічний факультет Миколаївського педагогічного інституту за спеціальністю «Викладач російської мови та літератури». Коли розпочалася війна, добровільно пішов на фронт, був поранений. Нагороджений медалями «За оборону Москви», «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» та ін.⁷ З 5 липня 1944 р. по 1 травня 1947 р. працював директором Миколаївського облдержархіву. З його приходом в архіві розпочалась робота щодо прийому та упорядкування документальних матеріалів. Нацисти завдали установі великої шкоди: вивезли багато цінних фондів (у тому числі фонди німецьких колоній), а також обладнання. Всього було знищено та вивезено до Німеччини 102552 од. зб. Документи, що зберігалися в райдержархівах, архівах установ та підприємств за 1931-1941 рр. були майже повністю знищені. Під керівництвом Н.Р.Рубінштейна до кінця 1944 р. було упорядковано 24 фонди - 24681 од. зб., а також проведено інвентаризацію довідкової літератури. Протягом 1946 р. до архіву надійшло 164 фонди - 9698 од. зб.⁸ У подальші роки Т.Н.Рубінштейн працював директором Миколаївської обласної дитячої туристсько-екскурсійної станції, а з 1951 р. - на педагогічній роботі у школах м.Миколаїв. Помер у 1970 р.

Шнеєр Самар'євич Людковський - народився 23 липня 1923 р. у м. Сновськ (нині м. Щорс Чернігівської області). Влітку 1941 р. вступив до Ленінградського артилерійського училища, потім закінчив курси підвищення кваліфікації командно-технічних кадрів. З липня 1942 р. він на передовій. Спочатку воював на Північно-Західному, а згодом на одному із Прибалтійських фронтів. Нагороджений орденами: «Красного знамени», «Отечественной войны» 2-й ст., медаллю «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» та ін.

Відразу після демобілізації у 1946 р. вступив до історичного факультету Київського державного університету, який закінчив у 1951 р. і був направлений на роботу до Миколаївського обласного державного архіву, який очолив наступного року.⁹ У 1950-ті роки в країні назріла необхідність проведення архівної реформи. Провідником цієї реформи в Миколаївській області став Ш.С.Людковський. Зміни почалися з перебудови роботи архіву

у галузі експертизи цінності та комплектування. У 1960 р. були введені в чинність «Примірні списки установ, підприємств і організацій, матеріали яких підлягають і не підлягають прийому на державне зберігання». Керуючись ними, працівники архіву визначали установи - джерела комплектування архіву. Удосконалювався обліковий і науково-довідковий апарат архіву: проводилось звіряння облікових документів, до них вносились зміни, здійснювалась науково-технічна обробка найбільш інформаційних фондів. У 1966 р. під редакцією Ш.С.Людковського вийшов путівник «Миколаївський обласний державний архів» (К., 1966).

1962 р. спеціалісти архіву розпочали каталогізацію документів. Вже наприкінці 1960-х років була створена система каталогів архіву, яка включала систематичний, географічний та іменний каталоги. У 1973 р. створений каталог фотодокументів, а 1976 р. - каталоги кіно- і фонодокументів. Всі ці роботи велись під керівництвом Шнеєра Самар'євича. Каталогізації він приділяв особливу увагу: особисто перевіряв картки, заведені в каталог, давав вказівки та консультації працівникам щодо впровадження нової схеми систематизації архівної інформації.

У більшості установ, організацій і підприємств області документи з 1944 р. знаходились в неупорядкованому стані, а це призводило до великих їх втрат. Для упорядкування документів в установах у 1967 р. була створена спеціальна госпрозрахункова група. Але упорядковані документи в облдержархів тривалий час не надходили через відсутність вільної площі для їх розміщення. Тому Шнеєр Самар'євич Людковський поставив питання перед керівництвом області про будівництво нового будинку для архіву. 31 грудня 1970 р. був введений в експлуатацію новий будинок облдержархіву по вул. Театральна, 43 (сучасна вул. Васляєва), проектна місткість сховищ якого складала 1, 2 млн. одиниць зберігання. Передислокацію документів колектив держархіву здійснив за два тижні. При цьому не припинялась робота читального залу. Вже через три місяці колектив архіву закінчив розміщення матеріалів на стелажах. З аналізом роботи архіву у новому приміщенні директор виступав в пресі та на радіо.

Ш.С.Людковський велику увагу приділяв раціональному розміщенню документальних матеріалів у сховищах. Йому довелося довго боротися, відстоюючи принцип розміщення документів у сховищі за порядком номерів фондів і нумерацією фондів за надходженням, а не за галузевою схемою розміщення, як вимагало керівництво Головархіву України. Директор облдержархіву склав доповідну записку «Про способи розміщення архівних фондів у сховищах», в якій проаналізував обидва принципи і довів свою правоту.

1971 р. розпочалося інтенсивне комплектування облдержархіву документами установ, організацій і підприємств, районних і міських архівів, а також документами особового походження. Значно збільшилось надходження фотодокументів, комплектування якими архів розпочав ще 1960 р. У середині 1970-х років почалося комплектування держархіву кіно- і фонодокументами. Ш.С.Людковський інтенсивно розробляв принципи комплектування архіву, відпрацьовував технологію роботи експертно-перевірної комісії. З результатами своїх досліджень він неодноразово виступав у періодичній пресі, на семінарах, нарадах, конференціях. Багато статей Ш.С.Людковського з архівної справи публікувалось у журналі «Архіви України». У зв'язку з тим, що кількість справ в архіві перевищила 500 тисяч, облдержархів з 1 серпня 1975 р. провів реформування кадрової структури. Були створені два відділи - зберігання, обліку і науково-довідкового апарату та використання і публікації документів, а також лабораторія з мікрофільмування і реставрації документів, що сприяло кращій організації праці в архіві.

Інтенсивне комплектування архіву документами сприяло більш широкому їх використанню. У періодичній пресі впродовж 1971-1975 рр. працівники архіву опублікували 132 статті, організували 17 радіо - і телепередач, 17 виставок документів та фотовітрин, прочитали 163 лекції, підготовлені за документами архіву. Найбільш енергійно на цій ниві працював Шнеєр Самар'євич. Він був секретарем редакційної колегії обласної газети «Південна правда». Прес-конференції журналістів директор організовував у приміщенні держархіву, де не тільки виступав перед журналістами, а й демонстрував унікальні історичні документи. У 1970-х та на початку 1980-х років Ш.С.Людковський часто публікував статті з використання документів, в яких виступав і як архівіст, і як краєзнавець. В своїх пошуках дослідник особливу увагу приділяв революційним подіям та історії Миколаївщини періоду визвольних змагань (1917-1921 рр.). Він є автором двох книг з цієї тематики.

Дбав Шнеер Самар'евич Людковський і про заходи щодо поліпшення умов зберігання документів. У 1978 р. була введена в експлуатацію система кондиціонування повітря з холодильними установками, що сприяло встановленню в сховищах оптимального температурно-вологісного режиму. Лабораторія поповнилась новим обладнанням і апаратурою: були придбані фотоапарати, магнітофон, установка для мікрофільмування документів і склеювальний напівавтомат. Тоді ж архів приступив до роботи зі створення фонду копій особливо цінних документів.

1 квітня 1981 р. на базі колишньої госпрозрахункової групи архівного відділу облвиконкому при держархіві області був створений відділ відомчих архівів, комплектування та експертизи цінності документів. 9 липня 1982 р. рішенням виконкому Миколаївської обласної Ради народних депутатів затверджено «Положення про Державний архів Миколаївської області». Були утворені дирекція і науково-методична рада держархіву, які очолив Ш.С.Людковський. У зв'язку з передачею 1983 р. архівним відділом облвиконкому відомчих архівів під контроль держархіву області в ньому була організована група комплектування, експертизи цінності та відомчих архівів. У підконтрольних установах держархів області почав проводити перевірки стану діловодства та архівної справи.

З 1983 р., вийшовши на пенсію, Ш.С.Людковський працював старшим науковим співробітником держархіву. Готував до публікації збірник документів та матеріалів «Николаеву - 200 лет», але коли збірник вийшов прізвище Людковського було надруковано в траурній рамці. Помер він 13 лютого 1987 р. на 64-у році життя, незадовго до смерті був нагороджений нагрудним знаком «Відмінник архівної справи». Пам'ять про Ш.С.Людковського жива не тільки в стінах Державного архіву Миколаївської області, а й у всьому Миколаєві⁹.

На зберіганні у держархіві області знаходиться особовий фонд Ш.С.Людковського (Ф. Р-5788), де є рукописи його книг та статей з історичного краєзнавства та архівної справи, фотокопії документів, індивідуальні та групові фотографії.

Ігор Олександрович Биченков - народився 19 лютого 1924 р. у с. Вороновське Усть-Кубїнського району Вологодської області у родині селянина.

У 1942-1969 рр. служив у лавах Радянської армії (з 1944 р. - у прикордонних військах). У 1943-1944 рр. брав участь у бойових діях на Західному та 3-му Білоруському фронтах. Інвалід війни; був нагороджений орденом «Отечественной войны» 1-й ст.; медалями: «За боевые заслуги» (двома), «За отличие в охране государственной границы СССР», «За мужество в охране государственной границы Украины» та ін.

У 1946 р. Ігор Олександрович закінчив прикордонне військово училище, 1962 р. - історичний факультет Кримського педагогічного інституту (м. Сімферополь). У 1970-1986 рр. працював у Державному архіві Миколаївської області, довгий час очолював відділ інформації, публікацій та наукового використання документів. Автор численних публікацій у періодичній пресі з краєзнавчої тематики, виступав на краєзнавчі теми у трудових колективах, школах, на радіо та телебаченні. І.О.Биченков - один із упорядників збірок документів і матеріалів та путівника по держархіву області, виданих у 1972-1990 рр. Довгі роки вів дослідницьку роботу з історії прикордонних частин та підрозділів, які в різний час дислокувались на Миколаївщині¹⁰.

І.О.Биченков - автор книги «Пограничники в боях за Родину. Документальный очерк» (перше видання - 2007 р.; видання друге, доповнене - Николаев, 2012. - 56 с). На зберіганні у держархіві області є особовий фонд І.О.Биченкова (Ф. Р-6076), де зберігаються рукописи та ксерокопії його статей, біографічні матеріали, нарис «Прикордонники у боях за Батьківщину» (комп'ютерна верстка 2007 р.), індивідуальні і групові фотографії.

Богомолів Микола Федорович - народився 8 листопада 1923 р. у с. Малосолене Вознесенського району Миколаївської області. У 1941 р. закінчив середню школу у с. Жовтневе (нині м. Миколаїв). Під час окупації області нацистами Микола Федорович працював у трудовій громаді за місцем народження. З червня 1944 р. у лавах Радянської Армії, брав участь у боях з нацистами на території Польщі та Німеччини у складі 1099-го полку 326-ї стрілецької Рославльської дивізії 2-го Білоруського фронту (був командиром стрілецького відділення).

Після демобілізації працював на різних роботах, заочно закінчив у 1957 р. Миколаївський педагогічний інститут. Багато років працював старшим вихователем спецшколи та школи-інтернату для слабочутних дітей у м. Миколаїв, а з вересня 1984 р. по грудень 1987 р., вже перебуваючи на пенсії, - архівістом держархіву області. У 1997 р. Микола Богомолов був прийнятий до лав Спілки журналістів України.

Нагороджений орденами: «Отечественной войны» 2-ї ст., у 1999 р. - «За мужність» 3 ст.; медалями: «За отвагу», «За боевые заслуги», «За взятие Кенигсберга», «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» и др.¹¹

М.Ф.Богомолов - автор низки книг¹². У держархіві області є його особовий фонд (Р-5956), де зберігаються книги, документи біографічного характеру, у тому числі і спогади, рукописи, вирізки статей із газет, документи та матеріали з історії м. Вознесенськ, групові та індивідуальні фотодокументи.

Міющенко Віктор Олександрович - народився 10 серпня 1927 р. у с. Сокор Вязовського району Саратовської області. У 1943 р. добровільно був зарахований курсантом Соловецької школи юнг, після закінчення якої брав участь у бойових діях Другої світової війни на Північному флоті. Нагороджений орденом «Отечественной войны» 2-ї ст., медалями: «Ушакова», «За боевые заслуги», «За оборону Советского Заполярья», «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» та ін.

Після закінчення Другої світової війни В.О.Міющенко продовжував службу у лавах Військово-Морського флоту на різних посадах. У 1954 р. закінчив 2-е Військове-Морське політичне училище у м. Київ, а у 1966 р. державний юридичний інститут у м. Саратов. У 1954-1974 рр. проходив службу на кораблях Чорноморського флоту, капітан 1-го рангу.

Після демобілізації В.О.Міющенко з січня 1974 р. по лютий 1991 р. працював науковим співробітником Миколаївського обласного партійного архіву (з серпня 1991 р. - Державний архів Миколаївської області). Працюючи у партархіві, неодноразово публікувався у місцевій періодичній пресі, військовий історик, один із укладачів збірок документів та матеріалів за період 1984-1990 рр. (у тому числі ювілейного збірника «Николаеву - 200 лет»). У 1989 р. В.О.Міющенко разом з В.Р.Ліфановим видали книгу до 200-річчя міста: «Николаев: 1789-1989. Страницы истории: Справочник». (Одесса: Маяк, 1989. - 168 с.). У 1991-1995 рр. В.О.Міющенко працював відповідальним секретарем редакційної колегії тому «Зводу пам'яток історії та культури по Миколаївській області». Помер у 1995 р.¹³

Вічна пам'ять архівістам Державного архіву Миколаївської області - героям Другої світової війни.

¹ Людковський Ш., Степаненко М. З історії архівного будівництва на Миколаївщині // Архіви України. - 1968. - № 3. - С.31-32.

² Державний архів Миколаївської області (ДАМО). - Ф. П-9. - Оп. 1. - Спр. 11. - Арк. 3.

³ ДАМО. - Ф. Р-1002. - Оп. 2. - Спр. 62. - Арк. 2, 3-зв.-4.

⁴ ДАМО. - Ф. Р-982. - Оп. 1. - Спр. 58. - Арк. 4; Спр. 95. - Арк. 1.

⁵ ДАМО. - Ф. Р-1002. - Оп. 2. - Спр. 61. - Арк. 1.

⁶ ДАМО. - Ф. Р-982. - Оп. 3. - Спр. 50. - Арк. 4.

⁷ Николаевцы. Энциклопедический словарь. - Николаев, 1999. - С. 231, 288.

⁸ ДАМО. - Ф. Р-982. - Оп. 3. - Спр. 43. - Арк. 41; Спр. 46. - Арк. 24.

⁹ Левченко Л.Л., Огорокова Л.І. Шнеер Самар'евич Людковський - краєзнавець, історик-архівіст, громадський діяч // Еврейское население на Николаевщине: Сборник документов и материалов / Государственный архив Николаевской области. - Т. 2. - Николаев, 2004. - С. 32-38.

¹⁰ ДАМО. - Ф. Р-6076. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 1-2.

¹¹ ДАМО. - Ф. Р-5956. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 6-зв; Спр. 66. - Арк. 1-2.

¹² Богомолов М.Ф. Гроза над Прибужьем. - Одесса, 1995. - 528 с.; От Прибужья до Эльбы. - Николаев, 1998. - 421 с.; Зенитчики. - Николаев, 2000. - 300 с.; Дети на обочине. - Николаев, 2005. - 714 с.; А годы летят... Сб. стихов. - Николаев, 2006. - 208 с.; По местам боевой молодости. - Николаев, 2008. - 32 с.; Вознесенск. Историко-краеведческий очерк с древнейших времён до наших дней. - Николаев, 2009. - 168 с.

¹³ ДАМО. - Ф. П-7. - Оп. 91. - Спр. 519.

Олена Сиявська (Одеса, Україна)

АРХІВНА ПРАКТИКА В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК СКЛАДОВА ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ ІСТОРИКІВ

Важливе місце в системі вищої університетської освіти займає виробнича практика. В умовах сучасного розвитку велике значення у практичній підготовці майбутніх фахівців-істориків має архівна практика студентів, яка є складовою частиною навчального процесу, наукової та навчально-виховної роботи.

Архівна практика студентів-істориків Одеського національного університету імені І.І.Мечникова відбувається на базі Державного архіву Одеської області. Згідно з навчальним планом історичного факультету практика проводиться наприкінці VI семестру протягом двох тижнів. Це той етап, до якого студенти приходять після вивчення низки фундаментальних історичних дисциплін, навчання у складі спеціалізацій, виконання курсових робіт, в результаті чого у багатьох з них вже склалися стійкі наукові інтереси та сформувалися основи навичок дослідницької роботи. Під час практики студенти мають можливість провести попередні розвідки відповідно до своїх наукових інтересів, зокрема, ознайомитися з описами архівних фондів, справами та архівними документами.

Мета архівної практики - ознайомити студентів з історією архівної справи, мережею архівних установ України, їх завданнями і функціями, особливостями формування, зберігання та використання архівних документів, системою їх зберігання, основними правилами роботи в архівних установах. Крім того, метою виробничої практики є закріплення та поглиблення теоретичних знань, отриманих студентами в процесі вивчення циклу історичних дисциплін (історії України, спеціальних історичних дисциплін, джерелознавства, всесвітньої історії тощо), формування необхідних загальнокультурних і професійних компетенцій, набуття й удосконалення практичних умінь і навичок зі спеціальності та збір фактичного матеріалу для виконання наукових проектів.

Завдання архівної практики - закріпити знання студентів, які вони отримали в теоретичних курсах та прищепити навички практичного впровадження цих знань у їхній подальшій діяльності: під час збору матеріалу для виконання дипломних робіт, у наукових дослідженнях, у творчому процесі навчання та виховання учнів у школах, в культурно-освітніх цілях. Студенти в ході архівної практики повинні оволодіти навичками роботи з різними архівними довідниками: описами, каталогами, путівниками, оглядами тощо; вивчити структуру системи архівних установ України, особливості функціонування архівної системи та окремих її архівів; оволодіти навичками пошуку ретроспективної інформації, оформлення документації з обліку, зберігання і використання архівних документів. Завдання архівної практики також полягають у формуванні критичного і самостійного наукового мислення у студентів-істориків, необхідних практичних вмінь і навичок майбутнього фахівця, професійної готовності до вирішення конкретних евристичних завдань пошукової діяльності в галузі історичної науки.

Щорічна архівна практика студентів історичного факультету ОНУ імені І.І.Мечникова на базі Держархіву складається з двох частин: теоретичної (лекційної) та практичної (виконання індивідуального науково-дослідного завдання)¹.

Теоретичний курс є необхідною складовою архівної практики. На цьому етапі практиканти знайомляться з керівництвом архіву, складають план проходження практики й починають вести щоденник практики. Працівникам архіву, які приймають практикантів, рекомендується проведення циклу лекцій, розділених за трьома змістовними модулями, присвячених теорії, історії та практиці архівної справи. Під час опанування базового теоретичного курсу з архівознавства студенти слухають лекції про архівознавство як область наукових знань, систему архівних установ України, Національний архівний фонд України, законодавство у галузі архівної справи; вивчають принципи комплектування, зберігання, обліку та використання документів НАФ, науково-технічної обробки фондів, складу і організації науково-довідкового апарату в архіві.

На лекційних заняттях студенти знайомляться з історією, специфікою та напрямками діяльності Державного архіву Одеської області (еволюцією назви архіву, профілем архіву, хронологічними межами документів у ньому, кількістю фондів в архіві, кількістю одиниць зберігання в ньому, на яких носіях зафіксована інформація, фонди яких закладів і підприємств зберігаються в ньому, які сфери життя держави і суспільства знайшли відображення в документах архіву, наскільки повно в них представлена історія Одеси та регіону тощо). Практикантам надається можливість знайомитись з документами про організацію діловодства в архіві: номенклатурою справ, положенням про державний архів і положеннями про відділи архіву, з посадовими інструкціями його працівників.

Під час практичного курсу студенти мають продемонструвати знання основних методів та принципів архівознавчого дослідження. Цей розділ практики передбачає включення практикантів у один із найважливіших напрямів роботи архівів - до складання та удосконалення науково-довідкового апарату та каталогізації фондів. Студенти залучаються до практичної роботи у наступних відділах Держархіву: відділі використання документів, інформації, публікацій та зовнішніх зв'язків, відділі зберігання та обліку документів НАФ, відділі науково-довідкового апарату, відділі формування НАФ і діловодства, відділі організації та координації архівної справи. Особливо зростає значення цієї роботи у зв'язку з перспективою впровадження автоматизованої системи пошуку інформації в архівах.

Звертаємо увагу, що безпосередньо практична діяльність студентів в архіві організована так, що практиканти залучаються до праці у всіх структурних підрозділах архіву та виконують роботу, в якій є нагальна необхідність перш за все для користувачів ретроспективної інформації. З іншого боку, їм надається можливість працювати з науково-довідковими матеріалами за темами власних наукових розробок або за приватними інтересами.

При знайомстві з науково-довідковим апаратом Держархіву студенти аналізують його наявність, особливості упорядкування і оформлення, адже науково-довідковий апарат архіву є ключем до інформації, кінцевою метою пошуку якої є необхідний користувачеві документ або комплекс документів за певною тематикою. Це різні види довідників, такі як: путівники, описи справ, каталоги, картотеки (тематичні й облікові), покажчики, огляди фондів, бази даних, номенклатури справ, справи фондів, наглядові справи, також видання архіву та інформація, розміщена на веб-сайтах². Особливу увагу приділяють базовому архівному довіднику - опису. Роблять детальний аналіз путівника архіву з точки зору його структури і змісту, а також корисності та інформативності для користувача. Студенти засвоюють на цьому етапі практики описування документів на каталожних картках, редагування й індексація карток відповідно до єдиної системи класифікації, їх тематизацію й введення в каталог, навчаються виявляти документи за описом і заповнювати замовлення на видавання справ до читального залу. Вони також беруть участь у створенні електронних баз даних.

Студенти отримують уявлення про те, як державний архів здійснює інформаційне забезпечення користувачів, про форми використання документів, порядок виконання тематичних, генеалогічних і соціально-правових запитів, знайомляться з термінами виконання запитів і видами відповідей на них, порядком роботи читального залу архіву й документуванням праці користувача. Важливим моментом є вивчення всіх форм обліку використання документів в архіві як елементів його наукової організації.

Під час практичних занять студенти залучаються до наступної роботи: у відділі зберігання та обліку документів НАФ - знайомство з організацією розміщення справ в архівосховищах, режимом збереження документів (екскурсія); знайомство зі справами фонду репресованих та реабілітованих громадян, переданими з УСБУ в Одеській області до Держархіву; робота в архівосховищі; у столі довідок - виконання та систематизація запитів соціально-правового характеру; у відділі науково-довідкового апарату - робота з архівно-слідчими справами, каталогізація документів з метою складання тематичної картотеки (національності репресованих, організацій тощо), укладання електронної бази даних на архівні фонди, описи, теми; систематизація каталожних карток; у відділі використання документів, інформації, публікацій та зовнішніх зв'язків - виконання запитів генеалогічного характеру; виконання запитів тематичного характеру; робота з путівником: визначення кола фондів за темою дослідження, оформлення замовлень на видачу описів, робота з описами,

оформлення замовлень на справи; знайомство з науково-довідковими виданнями архіву; у відділі формування НАФ та діловодства - знайомство з системою відомчих архівів та роботою з фондоутворювачем; відвідування архівів установ та організацій, зокрема участь у практичній діяльності відомчого архіву ОНУ імені І.І.Мечникова.

Під час проходження архівної практики постійно присутній дослідницький елемент, починаючи з ознайомленням з документальними матеріалами фондів і до завдання з археографічної обробки матеріалів. Під час практики студенти мають ознайомитися з правилами та методикою праці дослідника в архіві, навчитися знаходити за допомогою довідкового апарату необхідні матеріали, замовляти, вивчати, аналізувати та нотувати їх.

Після опанування теоретичного курсу, кожен студент отримує індивідуальне завдання, яке дає можливість ознайомитися з декількома архівними документами з тієї чи іншої теми та, користуючись діючими правилами, описати їх. Під час виконання індивідуального завдання студенти мають показати навички роботи з науково-довідковим апаратом Державного архіву Одеської області та основними правилами архівного описування документів³.

Вміння описувати архівні документи є однією із головних складових фахової підготовки істориків. Метою архівного описування є створення точних, адекватних відображень інформації архівних документів, які б допомогли користувачеві з мінімальною сторонньою допомогою зрозуміти їх зміст і визначити місцезнаходження документів. Описування одних і тих самих документів відбувається в архіві неодноразово і залежить від завдання, яке виконує архівіст. Відповідно існує декілька видів описування: основне або базове (фактично описова модель комплексу документів для його ідентифікації), реєстраційне або облікове (шифрування для забезпечення контролю за наявністю документів), спеціальне або презентаційне (описування документів для довідників). Відзначимо, що найскладнішою і найвідповідальнішою роботою є базове описування. Головним елементом описання є заголовок справи. У ньому відображають склад і зміст документів кожної одиниці зберігання та систему їх організації. До елементів заголовка справи належать:

- назва виду справи або виду документа (листи, протоколи, накази);
- автор документів;
- адресат та адресант;
- питання або предмет, подія, факт, яких стосується зміст документів справи;
- назва місцевості (території);
- дати, до яких належать документи або викладені в них події.

Елементами описання справи є також: шифр (скорочена назва архіву, номер фонду, номер опису і порядковий номер справи за описом), анотація документів, визначення оригінальності чи копіювання, ступеня повноти та способу відтворення. Всі ці елементи практиканти враховують під час складання археографічних описів документів за темами своїх наукових досліджень.

У ході архівної практики студенти отримують інформацію та активно використовують електронні ресурси, серед яких варто виділити офіційний веб-портал Державної архівної служби України (<http://www.archives.gov.ua/>) та офіційний веб-сайт Державного архіву Одеської області (<http://archive.odessa.gov.ua/ua/>).

Таким чином, архівна практика виступає важливою складовою у формуванні фахових якостей історика-початківця, адже навички роботи з архівними матеріалами, що отримують студенти, більшість із них успішно використовують під час написання дипломних робіт, а знайомство з системою роботи Державного архіву Одеської області та апробація себе у ролі архівіста сприяють залученню випускників-істориків до працевлаштування в архівних установах Одеси та регіону.

¹ Синявська О.О. Методичні рекомендації щодо організації та проходження архівної практики (для студентів історичного факультету) / О.О.Синявська, Е.П.Петровський, В.О.Кузнецов. - Одеса, 2015. - 42 с.

² Науково-довідковий апарат до документів Національного архівного фонду у Державному архіві Одеської області (на допомогу користувачу): Методичні рекомендації / Укл. Л.Г.Білоусова. - Одеса, 2012. - 40 с.

³ Правила архівного описування документів: Національний стандарт України (ДСТУ 4331:2004). - К., 2005. - 15 с.

Валентина Січкаренко (Одеса, Україна)

«ЗОЛОТИЙ ФОНД» ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИЯВЛЕННЯ, СИСТЕМАТИЗАЦІЇ І ОЦИФРУВАННЯ ОСОБО ЦІННИХ ТА УНІКАЛЬНИХ ДОКУМЕНТІВ

Фонди Державного архіву Одеської області (ДАОО) багатогранні і унікальні. Історія їх збирання почалася ще в березні 1920 року, коли Одеський Губревком, на базі Декрету Ради Народних Комісарів РСФСР від 1 червня 1918 р. «Про реорганізацію і централізацію архівної справи», розробив дев'ять пунктів «Положення про Одеський обласний архів» і закіпіла робота по організації архіву, збиранню та концентрації історико-революційних документів. В 1920 р. в архіві знаходилось 20 фондів (першими надійшли фонди «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора», «Канцелярія Одеського градоначальника», «Одеська міська управа», «Рішельєвський ліцей», «Одеське жандармське управління» та ін.); в 1931 р. на зберіганні вже нараховувався 671 фонд. Станом на 01.01.2015 р. в ДАОО лічиться 13.117 фондів (2.088.272 од. зб.), які складаються з 1523 фондів дореволюційного періоду (452.296 од. зб.), 11490 фондів радянського періоду (1.613.224 од. зб.), 104 фондів періоду Незалежності (22752 од. зб.), та 4726 фондів колишнього Партійного архіву (666.432 од. зб.). Хронологічно найдавніший документ датується 1572 роком (це польські грамоти, зібрані професором Новоросійського університету І.А.Лініченко). Серед документів архіву окремий інтерес займають фонди особового походження (153 фонди, понад 9000 справ). В архіві є також бібліотека з цінною колекцією книг та газет, яка налічує більш ніж 20000 примірників.

З 2003 року співробітники відділу зберігання, обліку та страхового фонду в ході перевірки стану документів почали фіксувати документи в справах з цікавими печатками, періодичними виданнями та фотографіями на картки. Так складалася картотека особово цінних та унікальних документів. Потім ці матеріали почали заносити в комп'ютерну базу даних. Згідно до наказу Державного комітету архівів України від 19.02.2008 р., відповідно до статті 14 Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи», а також «Порядку віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних, їх обліку та зберігання», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2007 року, була затверджена методика віднесення документів Національного архівного фонду (НАФ) до унікальних. Критеріями є походження, зміст та зовнішні ознаки; кожен охоплює певний склад характеристик документа, наявність яких є підставою для віднесення його до категорії унікальних: 1. походження - визначення ролі та значення авторів (фондоутворювачів) у житті суспільства, значність подій, явищ, предметів, відображених у документах, часу та місця їх виникнення; 2. зміст - встановлення значення інформації, що міститься в документах, вид документа, оригінальність документа; 3. час створення, давність документів; 4. зовнішні ознаки - форма фіксації та передачі змісту, особливості оформлення документа.

Під час обґрунтування унікальності певного документа можна застосовувати додаткові критерії або інші характеристики зазначених вище критеріїв. В ході роботи створилась своя система перегляду справ в фондах: щоб не пропустити будь-який документ у справі, ми почали проглядати поаркушно кожну справу фонду. Ця робота проводиться ретельно, без винятків, від першої до останньої справи фонду. Одночасно, переглядаючи справи, ми вносимо документи в базу даних по групах: 1. Друковані матеріали: книги, брошури, газети, журнали, фірмові бланки, афіші, об'яви, листівки, візитні картки, запрошення; 2. Креслення, плани, мапи; 3. Фотографії; 4. Музейні предмети; 5. Малюнки, літографії, гравюри; 6. Марки поштові; 7. Печатки. При внесенні інформації про документи в електронну базу даних, відзначаються основні показники: назва, дата, техніка виконання, матеріал, розміри. Паралельно скануються особливо цікаві, насамперед, видові документи (креслення, малюнки, фотографії). Потім ми копіюємо ці документи на компакт-диски і створюємо фонд користування.

Особливої уваги заслуговують друкарські документи. В справах нам зустрічалося багато книг, газет, журналів, брошур, бланків, запрошень, афіш, візитних карток, листівок тощо. Одні з них видавались періодично (газети та журнали), інші друкувались в обмеженій кількості

екземплярів (запрошення, листівки, візитні картки). Виявляючи такі документи у різних фондах, ми почали утворювати електронні реєстри - так були створені «підшивки» газет, надрукованих в Одесі та інших містах. Ці видання були надруковані, як правило, на папері низької якості, який з часом дуже швидко жовтіє, старіє, кришиться і рветься на зламах. Тим більш відрадно, що значна кількість газет збереглася в задовільному стані. Багато з них - унікальні примірники, наявністю яких у фондах може похвалитися не кожна бібліотека.

Одеса займає важливе місце в історії розвитку вітчизняної преси та друкарської діяльності.¹ Саме в тут відбулася одна з перших в Російській імперії спроб видання провінційної газети: «*Messenger de la Russie Meridionale, on feuille commerciale, publiee avec l'autorisation du gouvernement*», яка виходила французькою мовою протягом трьох з половиною років (1820-1823)¹. З ініціативи генерал-губернатора М.С.Воронцова, в 1827 р. почався випуск двомовної російсько-французької газети «Одесский вестник - Journal d'Odessa» (з 1831 р. російськомовну частину було виокремлено в самостійне видання). До штату газети увійшли поет В.І.Туманський (за участі якого в газеті були надруковані вірші О.С.Пушкіна про Одесу; надавши до публікації передмову, він назвав ці вірші «грамотою на безсмертність для нашого міста»), етнограф О.І.Левшин, археологи І.П.Бларамберг та І.О.Стемковський, багато талановитих літераторів, визначних діячів культури, науки і освіти. На посаді редактора працювали академік М.П.Розберг, майбутній сенатор О.Г.Тройницький, професори Рішельєвського ліцею О.М.Богданівський і О.І.Георгіївський, відомі громадські діячі П.П.Сокальський, П.О.Зелений.

З 1868 р. офіційним виданням міста стала газета «Відомості Одеського градоначальства». Вона складалася з офіційної частини, де розміщувалися постанови вищої влади та розпорядження влади місцевої, та неофіційної, що включала огляди міжнародних та внутрішніх подій, об'яви. Редакція і контора розміщувались при канцелярії градоначальника; газета виходила щодня, окрім понеділка. Обмежена у своїй програмі, як офіційна, вона не мала достатньої кількості передплатників і переходила, внаслідок збитковості видання, від одного редактора до другого. З призначенням редактором-видавцем почесного громадянина С.Л.Ісаковича, це видання зайняло належне місце серед одеських газет (в 1886 р. її редактор, за особисті заслуги в друкарській справі, був представлений до ордену Св. Станіслава 3 ст.³).

Реформа друку 1865 р. дала поштовх бурхливому розвитку періодичних видань, і в Одесі одна за другою почали з'являтися різноманітні газети, засновані вже на приватному капіталі. Першою такою газетою став «Новоросійський телеграф», котрий вийшов в світ у 1868 р. Ця газета приділяла багато уваги потребам та проблемам розвитку всього Новоросійського краю. Друкарня газети знаходилась в Сабанському провулку № 2, видавцем, а з 1879 р. її редактором був М.П.Озмідов². Поважними періодичними виданнями можна назвати газети «Одеські новини» та «Одеський аркуш» (редактор-видавник В.В.Навроцький). В місті з'явилися і т.зв. «бульварні» видання: «Голоси Одеси», «Маленькі Одеські новини», «Одеська пошта».

У звіті Тимчасового комітету у справах друку в Одесі за 1914 р. зазначалося, що у місті на той час налічувалось 86 періодичних видань⁴. Під час роботи по складанню електронної бази, у фондах виявлено 53 найменування газет, які видавались (загалом - 2990 примірників). Газети збереглися в гарному стані, бо знаходились усередині справ та мало використовувались дослідниками. Є окремі номери газет на грецькій, німецькій, українській, болгарській, єврейській (ідіш) на інших мовах, серед них: «Одессаер Цайтунг» (1867, 1886), «Болгарская мысль» (1907), «Одесский вхенблат» (1912), «Гут Морген» (1911), «Эллиникос Астир» (1913), «Унзер Лебен» (1913), «Вісник Одеси» (1918), «Шолом-Алейхем» (біля 50 екземплярів) та ін. Найбільш повні колекції видань «Ведомости городского общественного управления» (2287 прим., 1864-1894) та «Ведомости Одесского градоначальства» (189 прим., 1874-1916).

Та чи інша постанова, проект чи рішення Одеської міської управи, що були зафіксовані на сторінках газет, знайдених у архівних справах, надають можливість прослідкувати історію життя міста, його будівництва та благоустрою, видатних подій. В газеті № 13 за 1880 р. знаходимо інформацію про проект пам'ятника О.С.Пушкіну, в № 44 за 1884 р. - про відкриття пасажирського вокзалу в Одесі; з доповіддю архітекторів Ф.Фельнера і Г.Гельмера про будівництво міського театру можна ознайомитись в № 81 за 1885 р.; в № 10 за 1886 р. надруковано лист М.Ф.Гамалєї про заснування в Одесі бактеріологічної станції, в № 91 за 1891 р. - об'яву про конкурс на проект пам'ятника Катерині II, та ще багато інших цікавих фактів.

Вважаємо за доцільне звернути увагу ще на один вид документів - фірмові друковані бланки різних установ та підприємств. Декотрі з них кольорові, з позолотою, тисненням. Це не тільки один з витворів художнього друкованого мистецтва, а й додаткове інформаційно-видове джерело. Бланки створювали талановиті художники, а друкували видатні видавці. Вони ретельно продумані, якісно та мальовниче виконані. Наприклад, бланки учбових закладів, як правило, були з зображенням портретів царських осіб, видатних діячів, гербів міст, спеціальною символікою. Так, на бланку свідоцтва єврейського чоловічого училища Б.К.Ланди зображено поета О.С.Пушкіна в різному віці з ілюстраціями до його творів. На бланках фабрик, заводів та підприємств відображається в малюнках їхня історія, з датою заснування, з нагородами виставок, примірниками продукції, преїскурантами. На багатьох бланках розрахунків відображено фасад будівлі установи, будь то магазин, склад, завод, ресторан чи готель. Це дає змогу побачити як виглядала будівля і сам заклад, який був там розташований (такий ілюстративний матеріал набирає особливого значення у разі відсутності інших джерел інформації того часу - малюнків, фотографій тощо). На бланку магазину-складу братів Петрококіно на вулиці Грецькій, зображено не тільки фасад будівлі, а й внутрішній інтер'єр магазину з іноземними товарами, яким там торгували. На бланках рецептів на ліки аптеки А. Гаєвського, зображений будинок Руссова, що знаходиться на розі вулиць Дерібасівської та Садової. Бланки аптеки І. Фельдмана та Г. Натанзона надруковані не тільки з зображенням будинку аптеки, а й гербу міста Одеси і виконані на різнокольоровому папері (рожевому, блакитному, жовтому).

У дореволюційних фондах ДАОО також було виявлено багато фотографій того періоду. В більшості вони знаходяться у фондах учбових закладів (Новоросійський університет, гімназії, ліцеї, училища) в особових справах студентів та учнів. Всі вони зроблені у фотоательє, наклеєні на паспарту, на звороті якого є інформація про фотографа та його нагороди на виставках. Тут зустрічаються роботи не тільки одеських майстрів фотографії Б. Готліба, Б. Граб'яжа, а й фотографів з інших міст (Вінниця, Житомир, Ізмаїл, Акерман, Черкаси, Кишинів, Казань). Фотографії в особистих справах студентів Новоросійського університету (Ф. 45. - Оп. 5) допомагають виявляти і описувати студенти-практиканти ОНУ імені І.І.Мечникова та ПНПУ імені К.Д.Ушинського. На цих джерелах можна прослідкувати, як змінювалась зовнішність студентів за роки навчання (при прийомі в університет, вони здавали свої учнівські фото, потім фотографувалися як студенти, подорослішали та змужніли); на фото репрезентовано варіанти гімназичної форми та одяг того періоду.

Серед знайдених у фондах ДАОО, є дуже цікаві фото. Наприклад, у «Сімейному фонді Бутенків» (Ф-778) зберігаються фото барона П.М.Врангеля та козаків військ 1-ї сотні його величності на плацу, в таборах, на кораблі (1914). У Ф 13 «Старший інспектор з нагляду за закладами друку та книжкової торгівлі в м. Одесі» є фото членів царської сім'ї та цесаревича Олексія (1909-1910). В різних фондах було знайдено унікальні фотографії: годинника торгової фірми «Брати Мейснер», які пропонували встановити на Карантинній башті на заміну зламаних (Варшава, 1888; Ф. 16, - Оп. 63); мозаїчних зразків для оформлення театру в Одесі (Венеція, 1886; Ф. 16. - Оп. 56); фото санітарної карети (зовнішній вигляд та усередині), яку використовували в період російсько-японської війни (Відень, 1904; Ф. 16. - Оп. 80).

До бази даних внесено велику кількість креслень та планів; повністю до неї увійшов фонд «Архітектурні об'єкти м. Одеси та інших міст Причорномор'я» (Ф. 895. - 482 од. зб.). У складі цієї колекції знаходяться три креслення, які були розроблені архітекторами Ф. Фельмером та Г. Гельмером в 1882 р. у Відні і представлені на затвердження в Одеську міську управу. Це боковий фасад, поперечний та поздовжній розрізи міського театру у м. Одесі. Вони виконані акварельними фарбами, тушшю, олівцем на ватмані, якій наклеєний на картон. Ці креслення віднесені до розряду унікальних документів Національного архівного фонду України.

Найбільша колекція креслень та планів знаходиться у фонді «Одеський будівний комітет» (Ф. 59). Установа була заснована за указом Сенату 18 лютого 1804 р.; займалася ремонтом і будівництвом житла, видачею дозволів на земельні ділянки під забудову, благоустроєм. Фонд налічує 5446 справ (1804-1869 рр.), в яких знаходяться біля 2000 креслень і планів Ф. де Волана, Ф. Фраполлі, Ф. Боффо, Г. Торічеллі, Ф. Моранді, Ф. Гонсіоровського та інших відомих архітекторів та інженерів. Креслення виконані на папері з філігранями акварельними фарбами, які й досі не втратили своєї яскравості. Більшість креслень з цього фонду вже відскановано.

В ДАОО зберігаються креслення автомобіля, омнібуса, вуличних ліхтарів, біпланів «Лебідь-12» та «Альбатрос», електричних підйомних машин (ліфтів), вагону поїзду, трамваю, пароплава-фрегата; малюнки гербів міст, прапорів купецьких судів, форми цивільних чиновників і мундирів Війська Чорноморського, павільйонів виставки 1910 р. в м. Одесі.

В фондах зустрічаються різні предмети з металу, тканини, скла, пластику. Деякі були вкладені в справу для підтвердження чи ілюстрації, прийняті за проханням утворювача фонду або його родича, чи навіть випадково потрапили до справи з документами. Так, в фонді Одеської міської управи (Ф. 16. - Оп. 86. - Спр. 467) знаходиться зразок «лінкроста» (пресована маса для облицювання стін), який був схвалений у 1910 р. для застосування на внутрішніх стінках та стелях вагонів електричного трамваю; в справі знаходяться також і зразки тканини для штор (один зразок кольору «хакі» типу «брезент» застосовувався в вагонах м. Москви, другий зразок «хакі» зі смугами було рекомендовано для одеських трамваїв).

У фонді 778 знаходиться медаль Ліонської школи витончених мистецтв (початок 30-х років ХХ сторіччя), яка належала художниці І.Є.Кармановій (в дівочтві Буковецькій). Медаль кругла, велика, металева з жіночим профілем та короною на голові у вигляді кріпосної стіни. На зворотній стороні відображення лаврового вінку зі стрічкою та гербом з левом. В цьому році в фонді «Канцелярія Одеського градоначальника» (Ф. 2. - Оп. 4) була знайдена цікава медаль із зображенням доктора Херцеля, яка була виготовлена в Єрусалимі в 1882 р.

За проханням вдови архітектора М.О.Шаповаленка, в особовий фонд її чоловіка (Ф. Р-7973), разом з документами були прийняті на зберігання його нагороди: орден «Трудового Червоного прапору», медалі «20 років Перемоги у ВВВ» (1965), «За доблесний труд в ознаменування 100-річчя з дня народження В.І.Леніна» (1970), значок «Партизан міста-героя Одеси». В особовому фонді професора А.Д.Бачинського (Ф. Р-8139) знаходиться значок «Кирило и Мефодій» (1969). В особовому фонді військового, колишнього коменданта м. Пловдив І.А.Боринського (Ф. Р-8046) знаходиться грамофонна вінілова платівка з піснями на болгарській мові «България», «Песен за Алеша», «Моя страна» (1971).

При створенні «Об'єднаного фонду караїмів» (Ф. Р-8101), його ініціатор та збирач, Б.З.Леві наполягав на прийманні документів разом з речами, які належали його родині. Тому фонд більш ніж інші фонди включає різні побутові предмети: тут знаходиться голка та планка з набору для плетіння рибацьких сіток, які належали Б.Й.Леві; саморобний керосиновий нічник-світильник, зібраний з скляної пляшки та гніту; кайма з тканини для вишивання; медичний молоток для перевірки рефлексів, який належав доктору Г.М.Сарра-Леві. В фонді зберігаються особисті речі батька Захарія Леві: ручна бритва в футлярі та брусок для заточки цієї бритви, запальничка металева, шкіряний гаманець, запонки, пряжка металева від поясу зі вставкою з оніксу; там же знаходяться й речі самого Бориса Леві: готовальня для креслення, яка складена з трьох різних циркулів та рейсфедера; чорнильна ручка і логарифмічна лінійка. Справа також містить стрічку з червоної тканини, яка була перерізана при спуску на воду судна «Інтерліхтер», збудованого на Кілійському СРЗ у травні 1979 р. Таким чином, з особових предметів фондоутворювачів можна навіть створити невеличку музейну експозицію.

Багато матеріалу в базах даних ДАОО вже накопичено. Інформація про деякі види документів була оприлюднена на сторінках інформаційного бюлетеню «Одеські архіви» у 2008 році.⁵ Готуються до видання матеріали про колекцію листівок та фотодокументів, які знаходяться в фондах архіву; також почалась підготовча робота для поступової публікації накопичених матеріалів по колекційним групам. Це тільки невеличкий екскурс в скарбницю Державного архіву Одеської області. Робота продовжується.

¹ Див.: Лернер Н. Первая одесская газета // Записки Одесского общества истории и древностей. - 1901. - Т. 23. - С. 10-26; Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.). - Одесса, 2002. - 360 с., та ін.

² Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. 5. - Оп. 1. - Спр. 72. - Арк. 18, 34.

³ ДАОО. - Ф. 5. - Оп. 1. - Спр. 1695. - Арк. 43-47.

⁴ ДАОО. - Ф. 10. - Оп. 1. - Спр. 186. - Арк. 2-3, 31-39.

⁵ Сичкаренко В.К. Выявление документов с угасающим текстом // Одеські архіви. - 2008. - № 1 (4). - С. 28-30; Печатные издания - уникальные памятники Национального архивного фонда Украины // Одеські архіви. - 2008. - № 2 (5). - С. 23-25; Одесские газеты // Одеські архіви. - 2008. - № 4 (7). - С. 30-32.

Сергій Соколюк (Київ, Україна)

НАПАДИ МОРСЬКИХ ТЕРОРИСТІВ І ПІРАТІВ НА СУДНА ЧОРНОМОРСЬКОГО МОРСЬКОГО ПАРОПЛАВСТВА у 1970-1980 рр. (за матеріалами фондів Державного архіву Одеської області)

Проблема морського піратства турбує людство з найдавніших часів розвитку торгівельного мореплавства до сьогоднішнього. З активізацією розвитку судноплавства у другій половині ХХ ст. різко зросла кількість нападів на морі, досягнувши свого піку на межі ХХ-ХХІ ст. На цей же період припадає найбільша кількість випадків захоплення морськими піратами з метою отримання викупу суден та їх екіпажів, до складу яких входили громадяни України, зокрема: «Princess Sarah» (2001), «Panagua» (2005), «Lhemann Timber», «Faina» (2008), «Asian Glory», «Lugela» (2010), тощо. Слід зазначити, що у 1970-1980-х роках досить часто об'єктами нападів ставали торговельні та пасажирські судна Чорноморського морського пароплавства (ЧМП).

Крім піратських нападів, морські об'єкти (судна, військові кораблі, портові споруди тощо) зазнавали атак терористичних угруповань, дії яких у другій половині ХХ ст. поширилися і на море. До таких дій вдавалися різноманітні недержавні організації, повстанські рухи, зокрема, члени різних течій Організації визволення Палестини (з 1970 р.), «морські тигри» зі складу сепаратистського руху «Тигри визволення Таміл Ілама» на Шрі Ланці у 1980-2009 рр. та інші. У 1960-1970-х рр., після здобуття незалежності Куби, активно діяли емігрантські терористичні організації «Альфа-66», «Ель Падер Кубана», «Омега-7» та інші, які не тільки здійснювали напади на кубинські торговельні судна і військові кораблі, а й торговельні судна інших держав, що надавали допомогу Кубі, зокрема СРСР. Терористичних нападів зазнавали і судна Чорноморського морського пароплавства. Відтак, метою цієї публікації є ретроспективний аналіз нападів морських злочинців на судна ЧМП у 1970-1980-х роках на підставі матеріалів фондів Державного архіву Одеської області.

Під час стоянки у порту Сан Хуан (Пуерто-Ріко) у квітні 1975 р. на пасажирський турбохід «Максим Горький» ЧМП, який був зафрахтований судноплавною компанією США і працював за класом «плекс» на американському круїзному ринку¹, членами організації «Альфа-66», був здійснений напад. Унаслідок вибуху кинutoї на борт гранати було поранено двох матросів зі складу команди лайнера². Під час чергового рейсу, 1 листопада 1975 р. при стоянці у тому ж порту, судно було підірване двома мінами, прикріпленими терористами до дна у кормовій частині, унаслідок чого судну були завдані суттєві ушкодження, які примусили його стати на ремонт в порт Нью-Йорк³. Усього за період з 1968 по 1976 рр. постраждали 4 радянські судна, з них одне - суховантаж «Львів» - 28 березня 1975 р. було потоплене терористами із застосуванням вибухових пристроїв, а 16 вересня 1976 р. унаслідок вибуху, організованого бойовиками «Омега-7», були нанесені суттєві ушкодження радянському суховантажу «Іван Степанков»⁴.

У 1970-х рр. в Африці чимала кількість колишніх колоній здобули незалежність. Утім, встановлені у цих країнах політичні режими не влаштували певні прошарки суспільства, які, об'єднуючись в антиурядові організації, вели терористичну діяльність проти діючих урядів, зокрема на морі. Так, у Мозамбіку антиурядова організація «Мозамбікський національний опір» (РЕНАМО), емігрувавши спочатку до Південної Родезії, а згодом - до Південно-Африканської Республіки (ПАР), здійснювала завдяки підтримці урядів цих країн систематичні бойові рейди та діяла в прибережній зоні проти цивільного і військового судноплавства молодій незалежній країні⁵.

Разом з РЕНАМО, джерелом підвищеної небезпеки для міжнародного судноплавства в африканському регіоні були емігрантські організації Анголи, які були утворені в Заїрі, ПАР і США після проголошення 11 листопада 1975 р. Народної Республіки Ангола. Спираючись на підтримку держав, гостинністю яких вони скористалися, емігрантські політичні організації - так звані «Національний союз за повну незалежність Анголи» (УНІТА) і «Національний фронт Анголи» (ФНЛА) - крім підривної внутрішньої діяльності ставили під загрозу міжнародне судноплавство, здійснюючи диверсії у портах країни, доставляючи диверсантів на швидкохідних катерах і підводних човнах⁶. Унаслідок цих дій отримали пошкодження і

кілька радянських суден: «Модест Іванов», «Капітан Вислобоков», «Капітан Чирков» і «Гавана»⁷. У *табл. 1* узагальнено дані про випадки терористичних нападів емігрантських організацій на судна Чорноморського морського пароплавства.

Таблиця 1.⁸

Назва судна	Дата	Район	Обставини нападу	Наслідки нападу
«Максим Горький»	2 квітня 1975 р.	Порт Сан Хуан (Пуерто-Ріко)	Здійснений напад - на борт з причалу кинуті 2 гранати	Поранено двох матросів зі складу команди
«Максим Горький»	1 листопада 1975 р.	Порт Сан Хуан (Пуерто-Ріко)	При стоянці у порту лайнер був підірваний двома мінами, прикріпленими до дна у кормовій частині	Пошкоджено днище судна, що змусило його стати на 6 місяців у ремонт в порт Нью-Йорк
«Капітан Вислобоков»	Грудень 1986 р.	Порт Луанда	Членами УНПТА і ФНЛА було встановлено підривні заряди під дно судна	Судну були завдані ушкодження
«Петр Ємцов»	2 вересня 1986 р.	Перська затока	Судно було затримано і захоплено іранським військовим кораблем	Екіпаж був затриманий і перебував у полоні дві доби

Морський державний тероризм, як новітня форма насильства на морі, почав активно розвиватися після Другої світової війни. У 1949-1954 рр. розбійні дії щодо цивільних суден здійснювали кораблі гомінданівського уряду диктатора Чан Кай Ші, що захопив владу на о. Тайвань. Всього було зареєстровано 110 нападів чанкайшистів на іноземні торговельні судна (43 англійських, 14 панамських, по 2 польських, грецьких тощо)⁹. У червні 1954 р. кораблями ВМС Гоміндану був захоплений танкер ЧМП «Туапсе», що прямував до берегів КНР з вантажем 14 тис. т. гасу. 49 членів екіпажу були інтерновані і зазнали тортур¹⁰.

У 1964-1972 рр., під час так званої «культурної революції», китайські ВМС здійснювали захоплення іноземних суден з висуненням територіальних або інших політичних претензій до держав-судновласників. Неодноразово зазнавали нападів китайських військових кораблів і затримувалися владою радянські цивільні судна «Загорск», «Камчаткалес», «Комсомолец України», «Свирск», «Туркестан», члени екіпажів яких зазнали брутального поводження¹¹.

Утім найбільшого розмаху державний тероризм отримав протягом т. зв. «танкерної війни», під час протистояння Ірану з Іраком у 1980-1988 рр. У цій війні міжнародні угоди ігнорувалися обома воюючими сторонами, внаслідок чого було поставлено під загрозу судноплавство та морську торгівлю з близькосхідними країнами¹². У 1981 р. Ірак уперше вчинив напад на нейтральні судна на переході до портів Ірану. У серпні 1982 р. він оголосив про блокування острова Харк і встановлення «виняткової зони» в північно-східній частині Перської затоки, попередивши нейтральні держави, що його збройні сили нападуть на всі судна, що плаватимуть у цій зоні. У період з серпня 1982 р. по березень 1985 р. були атаковані і пошкоджені понад 20 суден різних типів¹³. Кораблі ВМС Ірану вели крейсерські дії в Перській і Оманській затоках, затримували і перевіряли судна, їх вантаж, документи пасажирів і членів команди, а також призначення. Таких дій зазнавали і деякі радянські судна з українських портів. Наприклад, теплохід ЧМП «Петр Ємцов» 2 вересня 1986 р. у Перській затоці був захоплений іранським військовим кораблем. Екіпаж був затриманий і перебував у полоні дві доби¹⁴.

До другого типу морського тероризму - економічного - належить піратство¹⁵, яке є найдавнішим злочином міжнародного характеру на морі. Неодноразово переживши періоди бурхливого розквіту і занепаду, наприкінці 1960-х - початку 1970-х рр. піратство стало поширюватися, виходити на новий якісний рівень¹⁶, коли почало активно розвиватися сучасне торговельне мореплавство. Якщо у 1960-1980-х роках сферами дії піратів були переважно прибережні води країн Африки, Південної і Центральної Америки, а особливо - Південно-Східної Азії, то наприкінці 1970-х - на початку 1980-х рр. свою злочинну діяльність активізували піратські угруповання в Малаккській і Сінгапурській протоках та в індонезійських і філіппінських водах. За період 1981-1985 рр. у цих протоках було здійснено 179 піратських нападів на торговельні судна¹⁷, а з середини 1990-х років почалося стрімке зростання їх кількості, досягнувши максимуму на межі ХХ-ХХІ ст. - 445 у 2000 р.¹⁸

За своїми масштабами у 60-80-х роках ХХ ст. піратські напади були незначними і рідко завдавали фізичної шкоди морякам. Пірати уникали вбивств і захоплення заручників при нападах на судна, вони поводитися як звичайні злодії. Зазвичай вони ізолювали членів екіпажу і пасажирів у каютах, забирали коштовності і зникали. Неодноразово на рейдах портів Індії, Бангладеш, Шрі-Ланки, Сінгапуру таких нападів зазнавали і радянські судна. Наприклад, екіпажу теплоходу ЧМП «Лениногорск» неодноразово доводилося під час рейсів у порти цих країн давати відсіч морським грабіжникам (вересень-грудень 1964 р.)¹⁹. 19 квітня 1977 року у нічний час при стоянці на зовнішньому рейді порту Сінгапур екіпаж теплохода «Валентин Хуторской» відбив напад малайських піратів²⁰. Значну увагу проблемі попередження піратських нападів під час проходження Малаккської та Сінгапурської проток довелось приділяти командам теплоходів ЧМП «Мозырь» (січень-червень 1976 р.)²¹, «Капитан Леонтий Борисенко» (листопад 1986 - лютий 1987 рр.)²², «Капитан Алексеев» (березень - серпень 1987 р.)²³, «Механик Бардецкий» (вересень 1987 - лютий 1988 рр.)²⁴, «Задонськ» (січень - червень 1988 р.)²⁵ та ін. Після невдалих спроб морських злодіїв проникнути на борт, команди суден несли «вахту пильності» у нічний час, особливо при проході вузлин та стоянок на рейдах і в портах.

Таблиця 2.²⁶

Назва судна	Дата	Район	Обставини нападу	Наслідки нападу
«Валентин Хуторской»	19 квітня 1977 р.	Сінгапурська протока	У нічний час при стоянці на зовнішньому рейді порту Сінгапур група піратів здійснила спробу проникнення на борт з метою пограбування	Нападники були відігнані силами команди
«Советские профсоюзы»	11 березня 1983 р.	Перехід Кендла - Бомбей в районі затоки Кач поблизу порту Бомбей	Спроба піратського нападу. О 16:30 до судна наблизився катер, з якого просиналізували світлом з вимогою зупинитися, а потім застосували вогнепальну зброю по корпусу теплохода.	Давши більший хід, судно відірвалося від нападників
«Капітан Слипко»	6 липня 1983 р.	Сінгапурська протока, на переході до порту Шуайба	О 23:30 на теплохід напала група піратів, які викрали частину судового майна та здійснили невдалу спробу пограбування каюти капітана і зливків судової бронзи	Нападники були видалені за борт силами команди
«Свобода»	15 січня 1987 р.	Малаккська протока, за 50 миль від Сінгапуру	Група піратів у нічний час пробралася на ходу на борт судна з метою пограбування	Нападники були відігнані силами команди
«Слуцьк»	3 березня 1987 р.	На переході з Сінгапуру до В'єтнаму при знаходженні у відкритому морі	Катер з піратами підійшов з корми, троє з них вдерлися на палубу за допомогою мотузяних драбин з гаками, увірвалися до каюти старшого механіка В. Макарова і, заблокувавши вихід, вимагали грошей і коштовностей.	Після оголошеної на судні тривоги, члени екіпажу, озброєні аварійно-рятувальними засобами, витіснили нападників із судна та примусили до втечі. Старший механік отримав поранення і судно було змушене повернутися до Сінгапуру для транспортування його в лікувальний заклад

11 березня 1983 р. теплохід «Советские профсоюзы», на переході Кендла - Бомбей в районі затоки Кач поблизу порту Бомбей, зазнав спроби піратського нападу. О 16:30 до судна наблизився катер, з якого просигналізували світлом з вимогою зупинитися, а потім застосували вогнепальну зброю по корпусу теплохода. Однак завдяки професійним діям капітана і команди

спроба піратів виявилася невдалою²⁷. 6 липня 1983 р. о 23:30 у Сінгапурській протоці на переході до порту Шуайба на теплохід «Капітан Слипко» напала група піратів, які викрали частину суднового майна та здійснили невдалу спробу пограбування каюти капітана та зливків суднової бронзи²⁸. 15 січня 1987 р. на теплохід «Свобода» у Малаккській протоці за 50 миль від Сінгапуру був здійснений напад. Група піратів у нічний час пробралася на ходу на борт судна з метою пограбування, але екіпаж своїми силами їх нейтралізував²⁹. Уночі 3 березня 1987 р. на переході з Сінгапуру до В'єтнаму при знаходженні у відкритому морі на теплохід «Слуцьк» був здійснений напад; катер з піратами підійшов з корми, троє з них вдерлися на палубу за допомогою мотузяних драбин з гаками. Бандити увірвалися до каюти старшого механіка В. Макарова і, заблокувавши вихід, зажадали на ламаній англійській мові грошей і коштовностей. Після оголошеної на судні тривоги члени екіпажу, озброєні аварійно-рятувальними засобами, витіснили нападників із судна та примусили до втечі. Унаслідок поранення старшого механіка, отриманого під час сутички з піратами, судно повернулося до Сінгапуру³⁰. Випадки нападів морських піратів на судна ЧМП у 1960-80-х роках узагальнено у *табл. 2*.

Таким чином, матеріали Державного архіву Одеської області, зокрема, фонд «Партийний комітет (партком) КПУ Черноморського морського пароходства, г. Одесса» (Ф. П-10868), поряд з іншими джерелами, свідчать про те, що терористичних і піратських нападів на морі у 1960-х - 1980-х зазнавали і судна, що входили до складу Черноморського морського пароплавства. Разом з тим, вже на той час капітани та керівництво ЧМП рекомендувало організувати охорону суден на міжнародному рівні, створюючи з цією метою в найбільш небезпечних районах плавання спеціальні підрозділи охорони та військові кораблі.

¹ Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. П-10868. - Оп. 24. - Спр. 27. Рейсовые донесения помощников капитанов по политчасти судов 1975 г. - Арк. 10-11.

² Там само. - Арк. 14.

³ ДАОО. - Ф. П-10868. - Оп. 24. - Спр. 463. - Протоколы партийных собраний теплохода «Максим Горький» 1975 г. - Арк. 1 85; ФП-10868. - Оп. 25. - Спр. 23. - Рейсовые донесения... 1976 г. - Арк. 7.

⁴ Кузнецов Ю. Введение в теорию национальной безопасности. - Алма-Ата: Верный, 1999. - С. 541.

⁵ Там само. - С. 542.

⁶ Моджорян Л.А. Терроризм на море. Борьба государств за безопасность морского судоходства. - М.: Международные отношения, 1991. - С.49-50.

⁷ ДАОО. - Ф. П-10868. - Оп. 44. - Спр. 35. - Рейсовые донесения... 1986 г. - Арк. 103; Кузнецов Ю. Вказ. праця. - С. 543.

⁸ ДАОО. - Ф. П-10868. - Оп. 26. Спр. 22. - Рейсовые донесения... 1976 г. Арк. 49; Оп. 38. - Спр. 23. - Рейсовые донесения... 1983 г. - Арк. 194-195; Оп. 38. - Спр. 31. Рейсовые донесения... 1983 г. - Арк. 58; Оп. 46. - Спр. 31. Рейсовые донесения... 1987 г. - Арк. 61; Оп. 46. - Спр. 32. - Рейсовые донесения... 1988 г. - Арк. 35; Григорян В.Л., Дмитриев В.И. Пиратство, разбой и терроризм на море. - М.: Академкнига, 2004. - С. 161.

⁹ Григорян В. Л., Дмитриев В.И. Вказ. праця. - С. 173.

¹⁰ Кузнецов Ю. Вказ. праця. - С. 559; Моджорян Л. А. Вказ. праця. - С. 86.

¹¹ *Див.:* Сто великих военных тайн. - М.: Вече, 2008. - С. 504.

¹² Кузнецов Ю. Вказ. праця. - С. 562.

¹³ Григорян В. Л. Вказ. праця. - С. 176.

¹⁴ ДАОО. - Ф. П-10868. - Оп. 44. - Спр. 35. - Рейсовые донесения... 1986 г. - Арк. 103,108.

¹⁵ Соколюк С.М. Дії військово-морських сил у боротьбі з тероризмом на морі (70-ті роки ХХ ст. - початок ХХІ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук. - Київ, 2009. - С. 9.

¹⁶ Моджорян Л.А. - Вказ. праця. - С. 158.

¹⁷ Кузнецов Ю. Вказ. праця. - С. 550.

¹⁸ Електронний ресурс. Матеріали з сайту: <http://www.imo.org>

¹⁹ ДАОО. - Ф. П-10868. - Оп. 13. - Спр. 17. - Рейсовые донесения... 1964 г. - Арк. 139.

²⁰ ДАОО. - Ф. П-10868. - Оп. 26. - Спр. 22. - Рейсовые донесения... 1976 г. - Арк. 49.

²¹ ДАОО. - Ф. П-10868. - Оп. 25. - Спр. 23. - Рейсовые донесения... 1976 г. - Арк. 131.

²² ДАОО. - Ф. П-10868. - Оп. 46. - Спр. 24. - Рейсовые донесения... 1987 г. - Арк. 72.

²³ Там само. - Арк. 18.

²⁴ ДАОО. - Ф. П-10868. - Оп. 48. - Спр. 19. - Рейсовые донесения... 1988 г. - Арк. 112.

²⁵ Там само. - Арк. 68.

²⁶ ДАОО. - Ф. П-10868. - Оп. 26. - Спр. 22. - Рейсовые донесения... 1976 г. - Арк. 49; Оп. 38. - Спр. 31. - Рейсовые донесения... 1983 г. - Арк. 58; Оп. 38. - Спр. 23. - Рейсовые донесения... 1983 г. - Арк. 194-195; Оп. 46. - Спр. 31. - Рейсовые донесения... 1987 г. - Арк. 61; Оп. 46. - Спр. 32. - Рейсовые донесения... 1988 г. - Арк. 35; Григорян В.Л. Вказ. праця. - С. 161.

²⁷ ДАОО. - Ф. П-10868. - Оп. 38. - Спр. 31. - Рейсовые донесения... 1983 г. - Арк. 58.

²⁸ ДАОО. - Ф. П-10868. - Оп. 38. - Спр. 23. - Рейсовые донесения... 1983 г. - Арк. 194-195.

²⁹ ДАОО. - Ф. П-10868. - Оп. 46. - Спр. 31. - Рейсовые донесения... 1987 г. - Арк. 61.

³⁰ ДАОО. - Ф. П-10868. - Оп. 46. - Спр. 32. - Рейсовые донесения... 1988 г. - Арк. 35; Григорян В.Л. Вказ. праця. - С. 161.

Олена Солончук (Одеса, Україна)

ТАЄМНИЧИЙ АРХІВІСТ: ДО БІОГРАФІЇ ДИРЕКТОРА ОДЕСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ ЄВГЕНА МАРТИНОВСЬКОГО

Темою організації та розвитку архівної справи на Одещині опікувались місцеві історики і архівісти, українські та закордонні науковці (Л.Г.Білоусова, Г.В.Боряк, С.В.Виногловська (Адлер), П.Грімстед Кенеді, Г.Л.Малінова, І.Б.Матяш, О.Є.Музичко, І.В.Сапожников, В.М.Хмарський та інші). Але в історії Державного архіву Одеської області залишились деякі «білі плями». Історія установи за часів румунсько-німецької окупації 1941-1944 років докладно розглянута з боку функціонування установ культури Трансністрії. Архівознавці приділили значну увагу питанням втрати архівних документів, переміщенню архівних фондів Одеського обласного архіву за межі України: евакуації, вивезенню культурних цінностей окупаційною владою тощо. У той же час доля архівістів, які працювали в Одеському архіві за часів окупації, залишається не достатньо вивченою дотепер.

Стаття має на меті ознайомити з біографією Євгена Євгеновича Мартиновського (1885-1963) - людиною, завдяки якій в часи військового лихоліття не були знищені архівні фонди обласного та міського державних архівів, та який разом з професором О.І.Покровським домогся позитивного рішення голови Одеського муніципалітету про заснування Одеського історичного архіву при Дирекції культури губернаторства Трансністрія¹.

В фонді Р-1142 «Одеський державний архів Одеської області» зберігається особова справа старшого наукового співробітника архіву Є.Є.Мартиновського за 1937-1940 роки. Вона складається з копій наказів директора архіву про приймання на роботу, характеристик та заповненої особової анкети і, на жаль, не дає повного уявлення про життя та діяльність особи. Крім того, слід звернути увагу, що анкета заповнювалась в 1937 році, і правдиве заповнення офіційної анкети могло довести автора до арешту. Тому хочу щиро подякувати В.І.Снегоцькому, далекому родичу Є.Є.Мартиновського, за надані документальні матеріали про родовід Мартиновських та фотографії Є.Є.Мартиновського. Член товариства «Меморіал» І.Л.Комаровський також надав цінні відомості про післявоєнну діяльність Є.Є.Мартиновського. Ці матеріали дали змогу більш повн представити особистість архівіста.

З анкети наукового співробітника можна дізнатись, що Євген Євгенович Мартиновський народився в *Одесі* в 1885 році в родині *службовців* (деякі факти з анкети автором статті виділено курсивом та потребують доповнень). Батько, Євген Григорович з *кубанських козаків*, служив бухгалтером та помер до революції. Мати, *Новинська Клавдія Йосипівна, донька лікаря*, померла до революції².

По-перше, насправді батько Євгена Євгеновича Мартиновського - Євген Єгорович, походив з шляхетного роду. Служив в гусарському полку, дослужився до штаб-ротмістра. Брав участь у російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. Йому належали 2660 дес. землі біля сіл Яструбинове (родинний маєток Мартиновських; рос.: Ястребиново) та Нова Пристань Ананьївського повіту

Херсонської губернії (нині - Вознесенський район Миколаївської області). Був одружений з дочкою шляхтича Клавдією Іосафатівною Потоцькою. У шлюбі мав сімох дітей³.

Євген був другим сином в родині, народився 25 травня 1885 року, ймовірно, в с. Нова Пристань, де проживали на той час його батьки. Навчався у гімназії (назва та місце не вказані), на юридичному факультеті Варшавського університету. В липні 1910 року закінчив перший курс; в липні 1911 року вступив на військову службу добровольцем (рос.: *вольно-определяющимся*) у Венденський 178-й піхотний полк, у вересні здав екзамен на чин прапорщика, після чого його було звільнено в запас армійської піхоти Одеського повіту⁴.

Чим саме займався майбутній архівіст з вересня 1911 до вересня 1914 року невідомо. В анкеті, без засвідчення років, зазначено: «працював наглядачем метеорологом на метеорологічній станції»⁵. Місце не вказано, але в маєтку Яструбиновому наприкінці XIX ст. була заснована метеостанція, дані з якої вносились до метеорологічних мап Херсонської губернії⁶, тому можна припустити, що йдеться саме про цю станцію.

Приблизно в ці роки отримав від батька у спадщину 403 десятини землі біля с. Яструбинового. Є.Є.Мартинівський був учасником Першої світової війни, служив метеорологом (в анкеті зазначений чин *унтер-офіцера*, який відносився до солдатського складу, але ж Мартинівський вже мав чин прапорщика, тобто молодшого офіцера). Потрапив у німецький полон у 1915 році, повернувся додому в 1919⁷.

Після демобілізації, працював *бухгалтером* у приватній кооперації (місце та установу не вказано). В 1920 році служив метеорологом Морської авіаційної бази Південно-Західного фронту, потім до 1922 року викладав математику та фізику на 47-х піхотних курсах червоних командирів (м. Миколаїв)⁸.

В 1923-1925 роках він працював *служителем, молодшим архіваріусом* Одеського губернського архівного управління (Губарх)⁹. Саме в ці роки в Губарху працював відомий богослов, професор Олександр Іванович Покровський, який одночасно викладав на юридичному факультеті Одеського інституту народного господарства (це знайомство мало продовження вже у воєнні часи). В 1926-1933 роках Мартинівський працював бухгалтером, економістом та метеорологом в Металтресті, на заводі імені Старостіна, в Укрсадовінтресті.

Є.Є.Мартинівський. 1926 р.

З 1934 по 1936 рр. він - науковий співробітник Одеського міського архіву, з 1 серпня 1937 р. - Одеського обласного історичного архіву¹⁰. З 1 серпня 1938 р. очолював бригаду з науково-технічного опрацювання¹¹, брав участь у роботі зі складання топографічного покажчика та списку фондів¹².

Після залишення Одеси Радянською армією 16 жовтня 1941 року, Одеський обласний історичний архів припинив свою діяльність. Фонди архіву, які ніким не охоронялись, розкрадались, як румунськими військами, так і місцевими жителями. Тільки після численних доповідних записок, поданих Євгеном Євгеновичем Мартинівським міському голові Герману Пинті в червні 1942 року, був утворений Одеський історичний архів (директором якого був призначений Мартинівський)¹³. Деякі дослідники директором Одеського історичного архіву вказують доцента Зізе¹⁴. Але в відомостях із заробітної плати співробітників архіву, починаючи з липня 1942 року, на посаді «директора» вказується є прізвище Мартинівського (консультантом архіву став той самий професор О.І.Покровський)¹⁵.

Гімназист Євген Мартинівський

За часи директорства Є.Є.Мартинівського були перевезені всі фонди обласного архіву з Успенської церкви до нових обладнаних приміщень архіву на вул. Пушкінській, 20 та Ланжеронівській, 2 (наказ директора архіву № 29 від 01.03.1943). Також до історичного архіву були перевезені фонди міського архіву з вул. Ольгіївської, 14 (співробітники архіву самотужки, на візках перевозили вулицями міста цінні папери)¹⁶. Архів був відкритий для наукових дослідників та громадян, які розшукували документи для підтвердження стажу роботи, кваліфікації чи майнових прав¹⁷.

В квітні 1944 р. була відновлена радянська влада в Одесі. Продовжив свою діяльність й Одеський обласний державний архів, де Є.Є.Мартинівський знов працював науковим співробітником до серпня 1944 року. Саме він був автором довідки про втрати документів обласного архіву в роки окупації та свідком при складанні акту таких втрат¹⁸.

Після війни, незважаючи на вік, працював вимірювачем в Одеській гідрологічній станції. Про його особисті уподобання відомо не багато, але за свідченням В.І.Снегоцького, він був завзятим філателістом та бібліофілом; володів німецькою, французькою та польською мовами. Був тричі одружений. Помер в Одесі в 1963 році.

¹ Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. Р-1142. - Оп. 3-л. - Спр. 12. - Арк. 2-3.

² ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 3-л. - Спр. 109. - Арк. 7

³ Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). - Ф. 400. - Оп. 9. - Спр. 15791 (1878). - Арк. 8.

⁴ РДВІА. - Ф. 400. - Оп. 9. - Спр. 33853 (1911). - Арк. 287-289.

⁵ ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 3-л. - Спр. 109. - Арк. 14.

⁶ Боевой сподвижник А.В.Суворова: часть 3 // Новый Город - Вознесенск. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://ngorod.mk.ua/index.php/voznesenchina/412-suvorov3>

⁷ ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 3-л. - Спр. 109. - Арк. 14.

⁸ ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 3-л. - Спр. 109. - Арк. 10-14.

⁹ ДАОО. - Ф. Р-100. - Оп. 1. - Спр. 86. - Арк. 96; ДАОО. - Ф. Р-100. - Оп. 1. - Спр. 96. - Арк. 10.

¹⁰ ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 3-л. - Спр. 109. - Арк. 14-15.

¹¹ ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 3-л. - Спр. 109. - Арк. 21.

¹² ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 3-л. - Спр. 109. - Арк. 5.

¹³ ДАОО. - Ф. Р-1403. - Оп. 1а. - Спр. 10. - Арк. 6.

¹⁴ Нариси історії архівної справи в Україні / Ред. І.Б.Матяш, К.І.Климова. - К.: «КМ Академія», 2002. - С. 458.

¹⁵ ДАОО. - Ф. Р-4121. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 26.

¹⁶ ДАОО. - Ф. Р-1403. - Оп. 1а. - Спр. 10. - Арк. 6.

¹⁷ Покровский К. Одесский исторический архив // Молва. - 1943. - № 70. - 26 февраля.

¹⁸ ДАОО. - Ф. Р-1403. - Оп. 1а. - Спр. 10. - Арк. 8.

László Szögi / Ласло Сьогі (Будапешт, Угорщина)

UNIVERSITÄTSARCHIVWESEN UND DIE GESCHICHTE DES ARCHIVVERBANDES DER UNGARISCHEN HOCHSCHULBILDUNG

УНІВЕРСИТЕТСЬКА АРХІВНА НАУКА ТА ІСТОРІЯ АРХІВНИХ ФОНДІВ УГОРСЬКИХ ВИШІВ

Die Gründung der ersten ungarischen Universitäten fällt zwar mit dem Zustandekommen der wichtigsten Universitäten von Mitteleuropa zusammen, aber wegen der unterschiedlichen geschichtlichen Umstände beendeten die mittelalterlichen ungarischen Universitäten nach kurzer ihre Tätigkeit wieder, so verfügen wir über eine fortlaufende Dokumentation der ungarischen Hochschulbildung erst seit dem 17. Jahrhundert.

Die im Jahre 1635 in Nagyszombat gegründete spätere Budapester Universität war bis 1872 die einzige heimische Universität, an der hier ein Universitätsarchiv nach deutschem Beispiel hätte entstehen können. Denn die im Jahre 1872 in Kolozsvár (Klausenburg) gegründete Universität ist nach einem halben Jahrhundert Tätigkeit außerhalb der heutigen Grenzen geraten. An der beinahe

gleichaltrigen Technischen Universität häufte sich jedoch nur langsam eine solche Menge an Schriftgut an, dass die Gründung eines Archivs überhaupt in Frage kommen konnte. An den Landesuniversitäten und kleineren Fachuniversitäten, Fachhochschulen - von denen die Mehrheit (außer Selmebánya, Sopron, Mosonmagyaróvár) während des Dualismus entstanden ist - wurde das Archivwesen erst am Ende des 20. Jahrhunderts ein akutes Problem.

Auf dieser Grundlage ist es zu verstehen, dass der erste Gründungsplan des Archivs erst im Jahre 1911 an der Budapester Technischen Universität von Békefi Remig ausgearbeitet wurde, aber sein Vorschlag bekam vielleicht auch wegen des Ersten Weltkrieges - kein großes Echo. Bedauerlicherweise ist auch zur 300.-ten Jahresfeier der Technischen Universität kein Archiv zustande gekommen, Das ist besonders darum bedauerlich, weil das Universitätsmaterial nach 1950 dann nicht in das Ungarische Landesarchiv geraten wäre. Die dorthin geratenen Schriften sind nämlich im Herbst 1956 beim Brand des Archivs vernichtet worden und das ungarische Archivwesen hat so beträchtlichen Schaden erlitten.

Die einzige positive Folge der Verwüstung war, dass sich das erste ungarische Universitätsarchiv an der Budapester Eötvös Lorand Universität im Jahre 1958 gebildet hat, um die übrig gebliebenen Schriften zu sammeln. Das kleine Institut arbeitete lange Zeit allein und unter einfachen Umständen. Diese Lage begann sich erst am Anfang der 1970er Jahre zu verändern. Fast zur gleichen Zeit begann eine neue Aufnahme von Akten und deren große Systematisierung und Erschließungsarbeit an der Eötvös Loránd Universität, an der Budapester Technischen Universität, in Miskolc und in Sopron. An mehreren Orten bildeten sich Archivabteilungen im Rahmen der Universitätsbibliotheken, die Entwicklung des offiziellen Archivwesens vorbereitend. Im Jahre 1975 erschien das erste akademische Archivsrepertorium. Als Folge dieser Arbeit bildete sich im Jahre 1982 ein Facharchiv an der Miskolcer Universität, und denselben Rang bekam das längst existierende Archiv der ELTE im Jahre 1983. Im Jahr darauf entstand mit Ministerialgenehmigung ein Universitätsarchiv an der Universität in Sopron. In der zweiten Hälfte der 70er und in den 80er Jahren begannen neue Archiv-systematisierungsarbeiten an mehreren Universitäten, deren Folge es war, dass die Sammlungen der Tierärztlichen Universität 1986, der Agraruniversität in Keszthely und der Budapester Wirtschaftsuniversität 1987 die Rechtsstellung von Facharchiven bekamen.

Vor der Wende existierten also sechs Facharchive offiziell in Ungarn, aber in mehreren Instituten liefen solche Arbeiten schon seit einigen Jahrzehnten, die die weiteren Archivgründungen erleichterten. Auf dieser Grundlage ist es nicht überraschend, dass vier neue akademische Facharchive am Anfang 1993 gleichzeitig die Tätigkeitserlaubnis bekamen: in der Hauptstadt die Technische Universität, die Semmelweis Universität für Medizinische Wissenschaften, die Universität für Gartenbau und Lebensmittelwissenschaft, und in Gödöllő die Agraruniversität.

Nachdem aus den zehn genannten Universitätsarchiven acht nicht weit entfernt von Budapest gearbeitet hatten und ihre Geschichte in der Vergangenheit so oft auch organisatorisch verbunden war, ergab sich folgerichtig der Gedanke, dass die Tätigkeit der Archive und der weiteren Hochschulinstitutionen der Region miteinander harmonisiert werden müsste und die vorhandenen Kräfte und Fähigkeiten unter den schweren wirtschaftlichen Umständen besser ausgenutzt werden sollten.

Das Ministerium für Bildung und Kultur schlug mit Rücksicht auf diese Faktoren im Sommer 1992 den Hochschulinstituten der Budapester Region vor, einen Archivverband ins Leben zu rufen. Beabsichtigt war weder eine Zentralisierung noch ein Abtransport des Schriftgutes von dem Entstehungsort, was nicht nur die Autonomie der Instituten verletzt hätte, sondern auch den schon genannten Wissenschafts- und Forschungsinteressen widersprochen hätte.

Die meisten Institute der Region reagierten positiv auf den Vorschlag und im Herbst 1992 wurde das Archiv der ältesten, fortlaufend tätigen heimischen Universität -ELTE- als Zentrale des künftigen Verbandes bestimmt. Nach den von dem Ministerium für Bildungswesen vorbereiteten Verhandlungen im April und Mai 1993 haben alle Rektoren der zur Budapester Agglomeration gehörenden Universitäten und Hochschulen den Gründungsplan des Verbandes (Budapest-Gödöllői Egyetemi és Főiskolai Levéltári Szövetség) diskutiert und einen Beschluss gefasst.

Von den 24 Universitäten und Hochschulen haben 21 Hochschulinstitute beschlossen, in einen Verband einzutreten. Die drei verbliebenen Institute haben erklärt, dass sie mit den Zielen des Verbandes grundsätzlich einverstanden sind, aber noch nicht eintreten möchten.

In den angeschlossenen Facharchiven haben 12-13 Personen gearbeitet, von denen die Hälfte über ein Fachdiplom (Geschichte oder Archivar Diplom) verfügt. Die Facharbeit des Verbandes wird auf der Arbeit dieser engen fachmännischen Gruppe gründen, die mit den angeschlossenen Instituten gemeinsam zur Erfüllung bedeutender archivarischer Aufgaben fähig sind. Laut der ausgearbeiteten Satzung ist der Verband eine «als facharchivarisches Netzwerk tätige Organisation der Archive und der Zentralregistraturen der Region und der zum Verband freiwillig angeschlossenen Universitäten und Hochschulen», der «keine selbstständige Rechtsperson ist, seine Aufgabe im Auftrag der angeschlossenen Instituten und laut übertragener Kompetenz erfüllt». Der Verband hat andere Aufgaben bei den Mitgliedsinstituten gelöst, wo schon ein Facharchiv existiert, und wieder andere dort, wo es noch keines gibt. Über die konkrete Form der Zusammenarbeit haben die betroffenen Universitäten und Hochschulen individuelle Vereinbarungen mit dem Verband geschlossen, die die übernommenen Aufgaben und Verpflichtungen gegenseitig gefestigt haben.

Der Verband hat mit den Archiven der Mitgliedsuniversitäten Vereinbarungen unterschrieben, in denen er in erster Linie die Organisationsarbeiten und die Institute die Publikation der ausgearbeiteten Materialien und Quellenausgaben übernommen haben. Seit Mitte der 90er Jahre kann sich das Ergebnis der Arbeit sehen lassen. Fast jährlich ist ein neues Universitätsfacharchiv entstanden, 1995 an der ungarischen Kunstbildungshochschule (Universität), 1997 an der ungarischen Sportuniversität, 1998 an der ungarischen Kunstgewerbeuniversität, 1999 an der Universität in Veszprém.

Der Archivrat des Verbandes hat im November 1996 seine Satzung verändert und wollte seine Tätigkeit auf das ganze Land ausbreiten. Die Veränderung des offiziellen Namens hat diese Absicht gezeigt. 1996 hat sich der Ungarische Universitäts- und Hochschularchivverband gebildet, an deren Arbeit sich auch die Archive der Landesuniversitäten und Hochschulen beziehungsweise Universitätsgeschichtliche Sammlungen angeschlossen haben.

Ein wichtiges Ergebnis der Arbeit des Verbandes war die Vorbereitung und die Ausgabe eines gemeinsamen ungarischen Universitätsfond- und Bestandverzeichnisses. Eine allgemeine Ausgabe des ungarischen bildungsgeschichtlichen Archivarquellverzeichnisses wurde schon in der zweiten Hälfte der 70er Jahre geplant. József Antall, der Direktor des Museums und Archivs für Medizingeschichte hat am 8. Juni 1976 vorgeschlagen, den institutionellen Rahmen eines Universitätsarchives ins Leben zu rufen. Damals hat man daran gedacht, dass die unterschiedlichen Quellenmaterialien des Hochschulwesens, die in Landes- und Bezirks- beziehungsweise in kirchlichen Archiven aufbewahrt sind, mit den Informationen über die an den Universitäten und Hochschulen erhalten gebliebenen Materialien ergänzt werden sollen. Das Arbeitsteam hat sich in dieser Angelegenheit mit einem Rundschreiben an die ungarischen Archive und Hochschulen gewendet und aufgrund der Antworten wollte es eine Liste der Archivdokumente der ungarischen Hochschulbildung herausgeben. Am Anfang der 80er Jahre bildete sich die Ungarische Nationalkommission der Internationalen Kommission der Universitätsgeschichte und setzte das Thema mit Aktualisierungen auf die Tagesordnung. József Antall bat László Szögi und Endre Szemkeő um die Publikation. Die in der zweiten Hälfte der 80er Jahre zurückgesandten Antworten der Archive und Hochschulen hatten leider nur darauf hingewiesen, dass zwar sehr viele und wertvolle Archivmaterialien trotz der Verwüstungen angehäuft wurden, aber 95% der Bestände unbearbeitet und bei den verschiedenen Organisationseinheiten verstreut, also praktisch nicht zugänglich sind. So konnte man auf Grund der gegebenen Informationen kein brauchbares Forschungsbeihilfe ausgeben.

Von den Budapester Universitäten und Hochschulen hatten nur zwei bis drei damals schon systematisiertes Schriftgut, bei den anderen gab es kaum zur Verfügung stehende Angabe. Auf dem Lande haben die Landesarchive (z.B. in Pécs, Debrecen, Szeged) die Universitätschriften übernommen, aber diese Serien waren nicht vollständig, manche Teile waren nicht zugänglich und blieben an den Universitäten. All diese Faktoren haben die Ausgabe eines Behelfes mit einheitlicher Struktur nicht ermöglicht.

Unter den unterschiedlichen Universitäten mussten rationelle Austausch durchgeführt werden, damit die Sammelkreise gut begrenzt werden konnten. Das Archiv der ELTE hat so mehreren anderen Universitätsarchiven Materialien übergeben. Eine kleinere Menge Schriftgüter haben die Universitätsarchive von dem Ungarischen Landesarchiv, von Bezirksarchiven und von dem Parteiarchiv der ehemaligen MSZMP bekommen.

Bei der Redaktion der Publikation war eine Grundprinzip, dass wir nur über solche Hochschulinstiute Daten ausgeben, wo die Systematisierung mit unserer Kontrolle schon so durchgeführt ist, dass die Forscher das in das Archiv geratene Schriftgut in wirklich gut aufgearbeitetem Zustand gebrauchen können. Dabei haben wir auch danach gestrebt, alle Universitäts- und Hochschulsammlungen mit facharchivarischer Rechtsstellung vorstellen zu können. Die Systemisierungsarbeiten haben 1997 den Punkt erreicht, an dem wir schon ein Fond- und Bestandsverzeichnis mit richtigen Angaben ausgeben konnten. Dementsprechend haben wir in dem ersten Band die Archive von dreizehn ungarischen Hochschulinstiuten vorgestellt. Aus den Instiuten hat eins - die Kandó Kálmán Technische Hochschule - die facharchivarische Rechtsstellung noch nicht bekommen, aber die von uns durchgeführte Systemisierung ist gleich mit der Systemisierung der anderen. Unter den zwölf Facharchiven sind vier auf dem Lande (in Gödöllő, Keszthely, Miskolc, Sopron). In dem Archiv der Universität in Miskolc unterscheidet sich die Struktur der Arrangierung von den anderen nur insoweit, dass man da auch Hauptfondgruppen verwendet hat. Diese Grundeinheit wird von den anderen Universitäten nicht benutzt. Aber das beeinflusst das Niveau der Forschung und Zugänglichkeit nicht.

Jetzt können wir sagen, dass die in Ungarn entstandenen 15 Universitätsarchive gemeinsam mehr als 4000fm Schriftmaterial mit geschichtlichem Wert aufbewahren und sie organischer Teil des ungarischen Netzwerkes der Archive geworden sind. Nach der Integration der Hochschulbildung im Jahre 2001 gehören diese Archive zu zwölf Universitäten, also an mehreren Stellen ist eine wichtige Aufgabe die Richtung nach der neuen Rahmenstruktur.

Der in den letzten Jahren staatlich gewordene Verband hat mehrere Versuche gemacht, damit sich die Landesuniversitäten auch an die universitätsarchivarische Arbeit anschließen, aber die Wirkung dieser Anstrengungen ist noch nicht spürbar. Man hat in den neuen zentralisierten Universitäten in den Großstädten (Debrecen, Szeged, Pécs) das Zustande bringen eines Facharchivs vorgesehen, aber dessen personale und sachliche Bedingungen sind noch nicht gesichert.

Im Jahre 2001 hat die Generalsammlung des Ungarischen Universitäts- und Hochschularchivverbandes die Entstehung eines Vereins zugesagt und hat den offiziellen eingetragenen Ungarischen Archivverband der Hochschulbildung als selbständige archivarische Fachorganisation bestätigt. Der Verband lässt sich in den gemeinsamen Fachgremien und Kommissionen vertreten und hilft mit seinen Mitteln bei der Entwicklung der Archivarbeit.

Валерій Томазов (Київ, Україна)

СЕСТРИ-БЛАГОДІЙНИЦІ З РОДУ МАВРОГОРДАТО

Представники фінансової аристократії з острова Хіос, що розташований в Егейському морі, оселилися наприкінці XVIII ст. на півдні України, зокрема в Одесі. Вони створили потужні торговельні компанії, які практично контролювали експорт південноукраїнської пшениці, усталилися як відомі благодійники, меценати та громадські діячі. Їхнім коштом будувалися та утримувалися церкви, притулки, навчальні заклади, видавалися книжки, влаштовувалися виставки. Філантропічна діяльність та підтримка культури були, фактично, родинною традицією хіосців. Тому не дивно, що від чоловіків не відставали й жінки.

Однією з найбільш відомих благодійниць та громадських діячок була Катерина Матвіївна Родоканакі, народжена Маврогордато. Вона народилася в Одесі 22 вересня 1834 р. та була охрещена в місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві 24 вересня того ж року¹. Її батько - Матвій Пантелійович Маврогордато (бл. 1780 р., Хіос² - 22 березня 1868 р., Одеса³), одеський купець 2-ї гільдії, власник торгово-експортної фірми, будинків в Одесі та маєтку Тирлівка Гайсинського повіту Подільської губернії - відзначився також як спонсор таємного грецького товариства «Філікі Етерія» та видавець грецьких книжок⁴. Мати - Ангеліка Пантеліївна Кондоставло⁵ (бл. 1802 р. - 19 березня 1876 р., Одеса⁶), дочка турецького підданого хіосця Пантелія Лікардовича Кондоставло - була членом Одеського жіночого благодійного товариства⁷.

7 січня 1853 р.⁸ Катерина вінчалася в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві з «італійським підданим» та дворянином, відомим петербурзьким винним відкупником, комерції радником і Санкт-Петербурзьким 1-ї гільдії купцем, засновником «Святоволоцького гірничозаводського товариства Ф.П.Родоканакі та К^о» Федором Панделійовичем (Пандійовичем) Родоканакі⁹ (13 листопада 1825 р., Ліворно¹⁰ - 21 вересня 1889 р., Баден-Баден, похований в Одесі¹¹).

1890 р. Катерина Матвіївна пожертувала 42 тисячі рублів на будівництво двох кам'яних двоповерхових споруд на території одеської грецької Свято-Троїцької церкви: однієї - для проживання кліру, а другої - для проведення парафіяльних заходів. Частина з цих коштів було спрямовано на реставрацію храму та його внутрішнє оздоблення, а також благоустрій садка біля церкви¹².

Катерина Матвіївна була піклувальницею Благовіщенського (з 1871 р. - Катерининського) дитячого притулку в Санкт-Петербурзі. 1890 р., з нагоди 50-річчя закладу, К.М.Родоканакі пожертувала йому 50 тисяч рублів. Тоді ж, цінуючи щедрю грошову допомогу та наполегливу діяльність благодійниці, за височайшим наказом притулок було перейменовано на честь її померлого чоловіка - Федора Родоканакі. Опікувався цим притулком і рідний племінник К.М.Родоканакі - колезький радник Карл Маркович Севастопуло¹³. Благодійниця була також членом петербурзького Товариства допомоги неповнолітнім калікам та ідіотам¹⁴.

1902 р. Катерина Матвіївна пожертувала 75 тисяч рублів Відомству закладів імператриці Марії на заснування в Одесі дитячого притулку для сиріт-дівчат під назвою «Дитячий притулок Олександра Маврогордато, в пам'ять його батьків Матвія та Ангеліки». Надана сума знаходилася у вигляді банківських акцій: 155 - Бессарабсько-Таврійського, 100 - Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного та 45 - Азовсько-Донського комерційного банків. За умовою К.М.Родоканакі планувалося накопичення грошей до 200 тисяч рублів з метою купівлі земельної ділянки в центрі Одесі та будівництва двоповерхової кам'яної споруди притулку, розрахованої на сто вихованок; заснування в закладі церкви Св. Трійці, в якій п'ять разів на рік повинна була здійснюватися літургія за упокій родичів благодійниці; розміщення в одному із залів притулку портрета її померлого брата Олександра Маврогордато. 1912 р. Катерина Матвіївна приєднала до пожертви ще 30 акцій Азовсько-Донського комерційного банку на суму 7500 рублів¹⁵. На жаль, задум К.М.Родоканакі не був реалізований через більшовицький заколот. Катерина Матвіївна під час соціальних потрясінь 1917 р. емігрувала до Парижа, де й померла 9 липня 1923 р.¹⁶ Нащадків це подружжя Родоканакі не залишало.

Молодша сестра Катерини - Ерато Матвіївна - народилася в Одесі 25 березня 1837 р.¹⁷, тут же 1856 р.¹⁸ вийшла заміж за спадкового почесного громадянина м. Одеси Марка Євстратійовича Севастопуло (18 серпня 1822 р., Одеса¹⁹ - 3 січня 1903 р., Одеса²⁰), який належав до хіуської аристократії. Він багато років був власником торгового будинку «Євстратій Севастопуло», членом Ради Одеського комерційного училища, Одеського комітету торгівлі та мануфактури, гласним Одеської думи. За свою діяльність на громадській ниві та значні пожертви на суспільне благо нагороджений орденами Св. Станіслава 2 ст., Св. Анни 2 ст. та Св. Володимира 4 ст.²¹

Ерато Матвіївна Севастопуло багато часу мешкала за кордоном, але також приділяла увагу доброчинній діяльності. Так, 1867 р. вона разом з іншими дружинами знаних одеських купців - своєю тіткою Аріадною Папудовою, а також Марією Раллі та Марією Цицині - брала участь в організації «Комітету з допомоги знедоленим критським родинам». Від благодійних концертів, театральних вистав, базарів та лотерей, проведених членами комітету, у березні 1867 р. було зібрано 23 тисячі 500 рублів сріблом²². Як душоприказниця свого брата - відомого одеського філантропа Олександра Матвійовича Маврогордато, - разом із сином Карлом Марковичем Севастопуло опікувалася благодійними проектами померлого, зокрема щорічним наданням матеріальної допомоги бідним²³. Ерато Матвіївна померла 22 грудня 1925 р. у Ніцці²⁴.

Від шлюбу з Марком Євстратійовичем Севастопуло вона мала трьох синів. Старший - Євстратій, - з'явився на світ в Одесі 9 грудня 1857 р.²⁵ (за іншими даними - 8 січня 1858 р.), 8 січня 1858 р. був охрещений в місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві²⁶. Середній син - Матвій - народився в Одесі 16 листопада 1864 р., а охрещений був у тій же церкві 12 грудня²⁷. Наймолодший із синів - Карл (Скарлат), - народився в Одесі 13 січня 1871 р. та був охрещений 14 березня того ж року в місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві²⁸.

Євстратій Маркович помер в Одесі 20 грудня 1888 р. у віці 31 року²⁹. Найбільш відомі молодші сини. Матвій Євстратійович зробив блискучу дипломатичну кар'єру, був радником російського посольства у Франції, посланником Тимчасового уряду в Данії та повіреним у справах у Франції, дійсним статським радником і камергером імператорського двору³⁰. Карл (Скарлат) Маркович обрав службу по Міністерству юстиції та уславився як благодійник, громадський діяч і колекціонер. Він був статським радником, почесним мировим суддею, членом правління Одеського облікового банку, товаришем голови Товариства покровительства безпритульним дітям, членом дирекції Одеського комітету Піклувального товариства про в'язниці, товаришем голови одеського відділення Російського товариства садівництва та членом одеського відділення Російського технічного товариства³¹.

Таким чином, можемо констатувати, що представниці хіоської аристократії, мешкаючи в Одесі, продовжували родові традиції - активно займалися благодійною й меценатською діяльністю, тим більшу, що сфера їхньої самореалізації була значно обмежена як звичаями, поширеними всередині цієї етносоціальної спільноти, так і законодавчими та світоглядними особливостями Російської імперії.

¹ Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам одесской Греческой Свято-Троицкой церкви / Сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова, Г.Л.Малинова и др. - Т. 2: 1834-1852. - Одесса, 2002. - С. 172-173.

² Argenti P. Libro d'oro de la noblesse de Chio. - Vol. 2. - London, 1955. - P. 84, 88.

³ Греки Одессы... - Т. 3: 1853-1874. / Сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова, Г.Л.Малинова, В.В.Харковенко. - Одесса, 2004. - С. 156-157.

⁴ Томазов В.В. Рід Маврогордато (гілка Лакана) в Одесі: історико-генеалогічна розвідка // Архіви України. - 2010. - Вип. 3-4 (269), липень-вересень. - С. 72-86.

⁵ Греки Одессы... - Т. 1: 1799-1831, 1836 / Сост. Л.Г.Белоусова, С.Е.Березин, Т.Е.Волкова и др. - Одесса, 2014. - С. 240-241, 284-285.

⁶ Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. 37. - Оп. 6. - Спр. 55. - Арк. 292-зв. - 293.

⁷ Новороссийский календарь на 1864 год. - Одесса, 1863. - Отд. 3. - С. 142.

⁸ Греки Одессы... - Т. 3: 1853-1874. - С. 122-123, 180-181.

⁹ Томазов В.В. Социальный статус семьи Родоканаки в Российской империи // Генеалогический вестник. - СПб., 2014. - Вып. 49. - С. 37-47.

¹⁰ Argenti P. Op. cit. - V. 2. - P. 124.

¹¹ Греки Одессы... - Т. 4: 1875-1891 / Сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова и др. - Одесса, 2005. - С. 216-217.

¹² Παπουλίδης Κ. Οι Έλληνες της Οδησού. - [Θεσσαλονίκη, 1999]. - Σ. 291.

¹³ Керзум А.П. Детский приют в память Федора Пандиевича Родоканаки // Энциклопедия Санкт-Петербурга [Электронный ресурс]. - Режим доступа (25.05.2012): <http://www.ensspb.ru/object/2853438459?lc=ru> (Название с экрана).

¹⁴ Северюхин Д.Я. Общество призрения калек несовершеннового возраста и идиотов // Там же. - Режим доступа (25.05.2012): <http://www.ensspb.ru/object/2855730900?lc=ru> (Название с экрана).

¹⁵ Российский государственный исторический архив (РГИА). - Ф. 759. - Оп. 66. - Д. 310.

¹⁶ Argenti P. Op. cit. - Vol. 2. - P. 94.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Греки Одессы... - Т. 1: 1799-1831, 1836. - Одесса, 2014. - С. 248-249.

²⁰ Греки Одессы... - Т. 5: 1802, 1892-1906 / Сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова и др. - Одесса, 2006. - С. 246-247.

²¹ РГИА. - Ф. 1343. - Оп. 29. - Д. 1763. - Арк. 5-12.

²² Piatigorskii G. The Cretan uprising of 1866-1869 and the Greeks of Odessa // Modern Greek studies year-book. - Minneapolis, 1998/1999. - Vol. 14/15. - P. 133.

²³ ДАОО. - Ф. 2. - Оп. 4. - Спр. 5917. - Арк. 1-24-зв.

²⁴ Argenti P. Op. cit. - Vol. 2. - P. 94.

²⁵ РГИА. - Ф. 1343. - Оп. 29. - Д. 1763. - Л. 6.

²⁶ Греки Одессы... - Т. 3: 1853-1874. - С. 188-189.

²⁷ Там же; РГИА. - Ф. 1343. - Оп. 29. - Д. 1763. - Л. 6.

²⁸ Там же.

²⁹ Греки Одессы... - Т. 4: 1875-1891. - С. 226-227.

³⁰ Матвей Маркович Севастопуло // Дипломаты Российской империи [Електронний ресурс]. - Режим доступа (20.12.2014): <http://www.rusdiplomats.narod.ru/sevastopulo-mm.html> (Название с экрана); Список послов России и СССР в Дании [Електронний ресурс]. - Режим доступа (20.12.2014): https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_послов_России_и_СССР_в_Дании (Назва з екрану).

³¹ РГИА. - Ф. 727. - Оп. 2. - Д. 378. - Л. 3,3-об.; Вся Одесса. Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1914 год. - Одесса, 1913. - С. 368.

Олена Уварова, Анатолій Хромов (Одеса, Україна)

ЗНАХІДКА В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СІОНІСТСЬКА МЕДАЛЬ КІНЦЯ ХІХ ст.

Як це нерідко буває, несподівана знахідка наштовхує на цікаві дослідження. Виявлення в архівній справі медалі, присвяченої ізраїльському місту Рішон-ле-Ціон, підштовхнула до відновлення подій, пов'язаних з його заснуванням, та до з'ясування появи подібних медалей.

Під час проведення планових робіт зі звіряння нумерації аркушів співробітниками Державного архіву Одеської області (ДАОО) в одній із справ був виявлений металевий предмет у формі монети. Слід зазначити, що архів є одним з найбільших сховищ документів в Україні, які ілюструють історію розвитку всього Північного Причорномор'я, починаючи з кінця ХVІІІ ст. і до сьогодення. Цінні історичні матеріали дають можливість комплексно вивчати історію багатьох народів цього багатонаціонального краю України, в тому числі, й історію євреїв. Окремі описи і цілі фонди архіву зосередили в собі документи єврейської тематики, проте сіоністська медаль з бронзи зберігалася в паперовому конверті у справі про судові розгляди і розшук злодіїв та шахраїв одного з найбільших фондів архіву - фондів № 2 «Канцелярія Одеського градоначальника»¹. На перший погляд, металевий предмет здався монетою часів Російської імперії, але при ретельному огляді стало зрозумілим, що на одному боці монети зображено портрет Теодора Герцля з написами німецькою мовою - його ім'я, івритом - «Не буду мовчати я заради Сіону», а на іншому - панораму сіоністської колонії Рішон-ле-Ціон з обробленими полями і терасовими садами і зроблено напис на івриті².

Теодор Герцль (1860-1904) - єврейський громадський і політичний діяч, засновник Всесвітньої сіоністської організації, провісник єврейської держави і основоположник ідеології політичного сіонізму, восени 1898 р. відвідав ряд єврейських поселень, в тому числі, Рішон-ле-Ціон³.

Рішон-ле-Ціон («перший у Сіоні», книга Ісаї 41:27) - місто у 8 км. південніше Тель-Авіва, є одним з перших сіоністських поселень в Ізраїлі, засноване як мошва⁴ у 1882 р. групою з 10 заможних халу цим⁵ з Росії на чолі з Залманом Давидом Левонтіном. У тому ж році, значна частина членів організації Білу⁶, очолювана Ізраєлем Белкіндом приєдналася до поселенців. Незабаром Рішон-ле-Ціон почав переживати труднощі, зокрема, нестачу води. За порадою барона Едмона де Ротшильда (1845-1934) і на його гроші був пробурений глибокий колодязь, і замість рільництва жителі Рішон-ле-Ціона зайнялися плідівництвом, головним чином, виноградарством і виноробством, а пізніше - вирощуванням мигдалю⁷. У 1889 р. були закладені великі винні погребі «Кармел Мізрахі», що поліпшило економічне становище поселення.

До кінця ХІХ ст. у Рішон-ле-Ціоні були відкриті перші в країні дитячий садок і культурний центр, в яких говорили і викладали на івриті. У Рішон-ле-Ціоні Ш. Коен створив мелодію для вірша Н.Х.Імбера «Ха-Тіква», що став національним гімном, тут виник проект національного

прапора. До кінця Першої світової війни населення мошави становило 1,2 тис. осіб і продовжувало поповнюватися за рахунок переселення зі Східної Європи та Ємену⁸. Головною галуззю господарства в цей час стало цитрусоводство. У 1930-х рр. почала розвиватися промисловість. У 1950 р. Рішон-ле-Ціон отримав статус міста, а нині перебуває у складі мегаполіса з центром в Тель-Авіві; населення на 2012 р. складається з понад 235 тис. осіб⁹.

Так званих «єврейських жетонів», або медальйонів, є кілька видів, присвячені Рішон-ле-Ціону - серед них. Доволі відомі вони в Білорусії. Наприклад, у фондах Гродненського державного музею історії релігії є медальйон на пам'ять одного з найбільш відомих представників раввінізму Іцхака Елхонона Спектора (1817-1896), чия громадська діяльність виразилася у поліпшенні правового становища російського єврейства, в наданні та організації матеріальної допомоги окремим громадам і районам під час голоду, епідемії, пожеж, у підтримці та організації єврейської науки в Росії, у сприянні палестинській колонізації¹⁰.

У Вітебському обласному краєзнавчому музеї зберігається жетон, що розповідає про ювілей Рішон-ле-Ціона, другий присвячений відомим громадським діячам у процесі заселення Ерец-Ізраель барону Е. Ротшильду і М. Монтефіоре, ще два жетони пов'язані зі знаменитим процесом Дрейфуса¹¹. На думку співробітників Вітебського музею, судячи із зовнішнього вигляду, всі ці жетони були виготовлені в одній зі спеціалізованих фірм, що існували наприкінці XIX - першій чверті XX ст. в Санкт-Петербурзі. Тиражі їх невідомі. Однак можна припустити, що вони обчислювалися сотнями або навіть тисячами. Такі жетони в цей час продавалися як сувенірні або пам'ятні значки. Що стосується вищезазначених жетонів, то вони, можливо, навіть були замовлені виробнику якоюсь організацією і вручалися як подарунки¹².

Жетон, знайдений в ДАОО, пов'язаний зі справою про шахрайство. 5 квітня 1899 р. російський генеральний консул в Єрусалимі Олександр Григорович Яковлев¹³ листом інформував одеського градоначальника графа П.П.Шувалова про обставини вилучення цієї монети. Як стає зрозуміло з листа консула, жетон потрапив йому до рук від паломниці Федосії Цуканової, яка, в свою чергу, отримала її 5 березня 1899 р. в Одесі у рахунок сплати 100 аршин (трохи більше 70 метрів) домотканого полотна¹⁴. Шахрайка з прикметами «на вигляд років 40, худорлява, середнього зросту, чорнява, смаглява, з сірими очами, добре говорила російською» обдурила сільську торговку, що дана монета - російський золотий і в еквіваленті має номінал 20 рублів, що навіть більше, ніж необхідна сума за полотно. Шахрайка психологічно вловила слабкості паломниці і мотивувала переплату за товар проханням помолитися у Святій землі за здоров'я, ймовірно, вигаданої хворої дочки Пелагеї. О.Г.Яковлев не розраховував, що пошук шахрайки за такими незначними прикметами буде вдалим, але визнав за необхідне сповістити обставини і надіслав дану монету для запобігання подібних випадків.

Описані події датуються весною 1899 р., отже, жетон міг бути виготовлений раніше. Чи було це приурочено до якоїсь дати в історії Рішон-ле-Ціона, або він був простим сувеніром? Чи пов'язані всі подібні жетони між собою, наприклад, особою, що висловила таку ідею, або виробником? Ці питання ще потребують дослідження. Відмітимо, що, принаймні, більшість відомих жетонів присвячена процесу репатріації в Ізраїль і діячам, які цьому сприяли.

¹ Государственный архив Одесской области: Путеводитель. - Одесса, 1961. - С. 19-22.

² Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. 2. - Оп. 4. - Спр. 5470. - Арк. 99-99-зв.

³ Маор И. Сионистское движение в России. - Иерусалим: Библиотека - Алия, 1977. - 454 с. - Режим доступу: <http://jhistory.nfurfman.com/zion/maor27.htm>

⁴ Мошава (буквально «поселення» або «колонія») - тип нових сільськогосподарських єврейських поселень в Ерец-Ізраель, що склався в роки першої алії. Жителі мошави були власниками земельних ділянок, оброблюваних ними на індивідуальних засадах: Електронная еврейская энциклопедия. - Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/article/12863>

⁵ Халуцим (мн.; од. халуц, буквально «піонер», «періопрходець») - активісти заселення та освоєння Ерец-Ізраель: Електронная еврейская энциклопедия. - Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/article/14427>.

⁶ Білу - організація єврейської молоді в Росії, назву якої складено з початкових літер слів біблійного вірша «Бет Я'аков лвоху ве-нелха» («Дім Якова! Вставайте і підемо!», Іс. 2:5), що послужив заклик до переселення в Ерец-Ізраель. Білу виникла у 1882 р. як реакція на погроми 1881 р. на півдні Росії, що пробудили національну свідомість єврейської молоді. Центром Білу став Харків. На чолі організації стояв Ізраель Белкінд. Згодом центр Білу перемістився до Одеси, звідки члени організації зібралися відплисти до Ерец-Ізраель: Електронная еврейская энциклопедия. - Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/article/10630>

⁷ Электронная еврейская энциклопедия. - Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/13535>; Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / Ред. Л.Каценельсон и Д.Г.Гинцбург. - СПб, [Б.г.]. - Т. 13. - С. 552.

⁸ Электронная еврейская энциклопедия. - Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/13535>

⁹ Официальный сайт города Ришон-ле-Цион. - Режим доступа: <http://www.rishonleziion.muni.il/meida/Stats/Documents/2013/2.0.1.pdf>

¹⁰ Лещенок Н. «...Живи по заповедям Торы, а не умри от них» // Мишпоха : Международный еврейский историко-публицистический журнал. - № 19. - Режим доступа: <http://mishpoha.org/n19/19a36.shtml>

¹¹ Рогач В. Еврейские жетоны // Там само. - № 22. - Режим доступа: <http://mishpoha.org/n22/22a37.php>

¹² Там само.

¹³ Российское дипломатическое и консульское представительство в Святой Земле. - М., 2006. - С. 134-141.

¹⁴ ДАОО. - Ф. 2. - Оп. 4. - Спр. 5470. - Арк. 99-99-зв.

Галина Успенська (Одеса, Україна)

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ (20-ті роки ХХ ст.)

На початку ХХ ст. архівна справа у Херсонській губернії була розпорошена, а події 1918 - початку 1920 років (часті зміни влади, громадянська війна, евакуації) призвели до хаосу і в цій царині, багато цінних архівних документів півдня України було вивезено, знищено, втрачено, нові документи відкладалися безсистемно. Як писав проф. Д.Я.Самоковасов, архівна робота на той час характеризувалася терміном «архивное нестроение», архіви були децентралізовані, існуючи при кожній державній установі. Як недоліки архівної справи Д.Я.Самоковасов визначав брак змістовних описів справ, малу чисельність і недостатню кваліфікованість (відсутність вищої освіти) архівних працівників, недоступність документів для дослідників.

Такий стан існував до третього встановлення в Одесі радянської влади на початку 1920 р. Вже у березні того року до Одеси відрядили завідуючого відділом Державного архіву в Петрограді, який привіз декрет від 1 червня 1918 року. На підставі цього декрету 21 березня 1920 року Одеський губревком видав «Положення про Одеський історичний архів», яке регламентувало роботу архіву. Відповідно до цього положення, всі історичні архіви м. Одеси концентруються в Архіві Новоросійського генерал-губернаторства та разом з ним перетворюються на єдиний архівний фонд з назвою Одеський історичний архів; Одеський історичний архів перебуває у підпорядкуванні Одеської губнаросвіти. Організація історичного архіву та керівництво доручається завідуючому відділом Державного архіву в Петрограді. В положенні також вказані основні завдання архіву, а саме - облік, охорона та збір історичних документів м. Одеси.

У 1920-ті роки формування архівних документів визначалось як концентрація архівних матеріалів. Цей процес починається з 18 березня 1920 року (ще до прийняття Положення). Саме в цей день з приміщення архіву канцелярії Новоросійського генерал-губернатора (вул. Ніжинська, 3) представниками обласного архівного управління було знято печатки і тут надалі почав діяти Одеський історичний архів.

Першими фондами архіву стали: Новоросійського генерал-губернатора за 1730-1775, 1779-1874 рр. та Запорізької Січі. У квітні 1920-го додалися фонди: Канцелярії Одеського градоначальника за 1797-1914 рр.; Тимчасового генерал-губернатора м. Одеси і Одеського Градоначальства за 1905-1908 рр. У липні 1920 р. з до приміщення на вул. Щепкіна, 10, де містилась комісія по розробці історико-революційних архівів, були перевезені фонди Одеського жандармського управління, охоронного відділу, цензурних комітетів і канцелярії поліцеймейстера. Всі архівні документи були звалені на підлозі до однієї купи. Протягом 1920 року надійшло ще 15 фондів, серед них: Попечителя Одеського учбового округу за 1830-1920 рр.;

Одеської міської управи за 1795-1919 рр.; Рішельєвського ліцею за 1817-1864 рр.; Дирекції училищ Херсонської, Бессарабської, Катеринославської і Таврійської губерній за 1830-1886 рр.; Дирекції Одеських училищ за 1830-1886 рр.; Херсонсько-бессарабського управління державного майна за 1871-1920 рр.; Опікунського комітету про іноземних переселенців за 1800-1861 рр. та ін.

У 1920-ті роки концентрацією архівів крім Одеського історичного архіву також займалась комісія по збиранню архівних матеріалів, що знаходилась при Одеському юридичному відділі. Але тут концентрація була досить своєрідною - збиралися лише матеріали, які визначалися як такі, що мають історико-революційне значення. Так, з фонду Окружного суду, судової палати та інших судових установ було вилучено справи, що за думкою членів комісії мали історико-революційне значення, інші справи не бралися до уваги та залишалися напризволяще. Вибірка залежала від індивідуальної думки членів комісії.

З 1921 року міжвідомча комісія по концентрації та розробці історико-революційних матеріалів почала планомірний збір друкованих та рукописних матеріалів з історії Жовтневої революції. Члени комісії відряджалися до Балти, Первомайська, Києва, до інших міст. В результаті, було зібрано багато матеріалів з історії професійного, революційного та національного руху на півдні України з 1917-го по 1921 роки.

Ще одним фундатором архіву стала воєнно-історична комісія. Вона була створена в Одесі ще 1 червня 1919 року (у другий прихід радянської влади) та займалась концентрацією архівних справ воєнно-історичного значення. У вересні 1920 року вона отримала статус Одеського відділення Московської воєнно-історичної комісії та перебувала при Одеському губвоєнкоматі. Частину особливо важливих документів, зібраних комісією (наприклад, документи штабів армій Румфронту), вже восени 1920 р. було передано до Москви у Військово-науковий архів.

На початку 1921 року Одеську воєнно-історичну комісію було скасовано (на підставі наказів Революційної військової ради № 82 від 15 березня 1921 року та Одеського губвиконкому від 15 березня 1921 року), а замість неї організовано Одеське відділення військової секції Єдиного державного архівного фонду. Це відділення збирало справи Червоної армії, флоту та царської армії. За період своєї діяльності співробітники Одеського відділення військової секції збрали архіви штабів, частин та установ Румунського та частини Південно-західних фронтів. Також були прийняті документи Одеського військово-окружного суду, Військово-судового відділення, Червоного хреста Руфронту, земського та міського союзів Руфронту, Штабу Одеського військового округу та ін. 1 січня 1923 року Одеське відділення військової секції Єдиного державного архівного фонду було скасовано, частину справ залишили в Одесі, інші були передані до центрального архіву у Москві.

Треба відзначити, що у зв'язку з паперовою кризою 1920-х років багато установ і відомств самочинно використовували в діловодстві архівні документи, завдаючи їм непоправної шкоди та фактично їх знищуючи. Постановою Раднаркому УСРР від 20 квітня 1920 року «Про націоналізацію і централізацію архівної справи на Україні» знищення «непотрібних справ» було дозволено, але встановлено контроль за цією роботою архівними установами. На підставі цієї постанови Одеський губревком видав наказ від 7 липня 1920 року, в якому зазначалось, що всі архіви, включаючи приватні зібрання документів, є загальнонародним надбанням. Заборонялося знищувати документи до створення губернської комісії з вилучення та утилізації непотрібних архівних матеріалів. Пропонувалось всім державним та громадським організаціям, які не зареєстрували свої архіви, негайно це зробити.

У серпні 1920 р. було створено Одеську губернську комісію з вилучення та утилізації непотрібних архівних матеріалів. В її обов'язки входив в першу чергу відбір документів, що мали науково-історичне значення, а також видача установам дозволів на утилізацію та використання макулатурних матеріалів. У 1920-1921 рр. комісія переглянула фонди Одеської контрольної палати, нотаріальних контор, Одеської таможні, установ поштового відомства, судових установ, банків тощо. Але все ж таки випадки знищення документів без відома комісії траплялись. Так, не вдалося зберегти матеріали Одеської контрольної палати за 1918-1921 рр. 1 жовтня 1921 р. діяльність комісії була припинена.

У квітні 1921 року було створено Одеське губернське бюро істпарту, в завдання якого входили збір, зберігання, обробка та популяризація документальних матеріалів про революційний рух та історію більшовицької партії.

Повоєнна розруха, голод, холод в зиму 1921-1922 років призвели до того, що деякі архіви піддавались тої зими неодноразовому пограбуванню. Тому на підставі доповідної записки завідуючого Губархівом про стан архівної справи в Одесі та губернії Одеський губвиконком видав наказ №38 від 23 лютого 1922 р., в якому зазначалось, що всі установи та архіви на території УСРР повинні до особливого розпорядження зберігати справи недоторканими, не допускати знищення чи продажу. Відомчі архіви мали заповнити анкету, в якій були наступні питання: назва, адреса, описання приміщення архіву, які документи знаходяться в архіві (яких установ) та за які роки, чи знищувались документи в архіві, чи загрожує небезпека збереженню документів та які заходи проводились для збереження архіву, що треба зробити в майбутньому для приведення архіву до ладу, під чією охороною архів знаходиться на теперішній час. Завдяки цій інформації про стан архівної справи Губархів мав можливість проводити термінові заходи із забезпечення збереження документальних матеріалів. Так, протягом 1922-1925 років були прийняті фонди Управління державного майна, Червоний хреста Румфронту та інші.

У 1922 році, після об'єднання Миколаївської та Одеської губерній, до складу Одеської губернії увійшли повіти: Єлісаветградський, Миколаївський, Херсонський, Балтський, Дніпропетровський, Первомайський, Тираспольський та Одеський. До цих повітів відряджались наукові співробітники Губархіву, які на місцях приймали рішення щодо охорони та концентрації архівів. За клопотанням Губархіву 8 серпня 1925 року Одеський окружний виконком виніс рішення «Про охорону архівів та упорядкування архівних справ в організаціях». З особами, відповідальними за діловодство, було встановлено тісний контакт, їм надавалися консультації, проводились перевірки роботи відомчих архівів.

З метою популяризації архівної справи та підвищення кваліфікації працівників відомчих архівів у 1924-1925 роках були організовані курси архівознавства. Крім цього було створено гурток, до якого входили співробітники Губархіву та працівники архівних відомств. Під керівництвом наукових співробітників проводилася робота по визначенню фондової належності та складанню описів. В гуртку проводились лекції по палеографії, архівознавству, вивченню положень та інструкцій з архівної справи та ведення діловодства.

Протягом 1924-1925 років наукові співробітники Губархіву провели обстеження архівів фабрик та заводів, а також профспілкових організацій. Про результати обстеження доповідалось президії Губпрофради. Завдяки цим обстеженням на деяких заводах та у профспілкових організаціях були призначені архіваріуси. Постановою президії Одеської губпрофради від 4 жовтня 1924 року в Одесі було створено Центральний архів праці, в якому відкладались документи всіх профспілок та самої Одеської губпрофради. Витрати на утримання Архіву праці розподілялись поміж профспілками, які передали на збереження свої документи. Керівництво архівом здійснювали Губпрофспілки та Губархів.

Співробітники Губархіву упорядковували та описували документи з історії революції, фонди історичного архіву та документальні матеріали радянського періоду. У зв'язку з тим, що не було чітких інструкцій та правил, не було спеціалістів з архівної роботи, принципи та методи упорядкування значно відрізнялись від теперішніх. Перша інструкція Одеським Губархівом була отримана в кінці 1923 року. При упорядкуванні справи не підшивались, не складались заголовки справ, не оформлювались обкладинки, справи не нумерувались. Упорядкування в теперішньому розумінні почалось лише з 1930 р.

У 1925 році у зв'язку з ліквідацією губерній було затверджено нову структуру архівних установ: замість Губархіву з 1 жовтня 1925 році почало функціонувати Одеське окружне архівне управління (ОкRARX, ОкRARXIV) з історичним архівом при ньому.

Одеський ОкRARXIV займався обстеженням та інспектуванням установ та організацій з питань архівної справи, стежив за охороною та упорядкуванням документів відомчих архівів. З метою налагодження зв'язків з архівними установами, підприємствами в містах та районах проводились конференції та наради архівних працівників. На них заслуховувались доповіді з питань політичного та історичного значення архівів, про будівництво архівної роботи на Одещині. За період з 1927-го по 1928 роки взято на облік архіви в районах. Проте з районів документи надходили в жахливому стані, а їхнє упорядкування проводилась в ОкRARXIVі.

У березні 1926 року при Окрархіві створено постійну експертну комісію, яка займалась розглядом справ на знищення. 1 листопада 1926 року історичний архів Одеського окрархіву було реорганізовано в Одеський крайовий історичний архів Центрального архівного управління УСРР. Циркуляром № 2725 від 10 грудня 1926 року ЦАУ УСРР зазначено, що основним завданням Одеського крайового архіву є формування наступних матеріалів: губернських установ та організацій, архівних фондів учбових округів, залізниць, судових палат тощо. ЦАУ УСРР пропонувало Одеському крайовому архіву, керуючись вищезазначеним циркуляром, приступити до складання списку фондів, які повинні увійти до складу Крайархіву.

Таким чином, можна дійти висновку, що у 20-ті роки ХХ століття архівна справа на Одещині формувалась шляхом проб та помилок. Разом з тим, відзначимо, що поступово формувалися основні підходи до концентрації документів Національного архівного фонду, які не значно відрізнялися від теперішніх. Основним завданням архіву було і залишається - формування довгострокової соціальної пам'яті суспільства.

¹ Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. 100. Одеський Губархів. - Оп. 1. - Спр. 60. Накази за 1922 рік. - 25 арк.

² ДАОО. - Ф. 100. - Оп. 1. - Спр. 80. Листування Укрцентрархіву про діяльність Губархіву. - 159 арк.

³ ДАОО. - Ф. 100. - Оп. 1. - Спр. 87. Відомості вимоги за 1923 рік. - 49 арк.

⁴ ДАОО. - Ф. 100. - Оп. 1. - Спр. 113. Звіт про діяльність Губархіву. - 40 арк.

⁵ ДАОО. - Ф. 100. - Оп. 1. - Спр. 114. Звіти про діяльність інших Губархівів. - 80 арк.

Анатолій Хромов (Одеса, Україна)

СТВОРЕННЯ ФОНДУ КОРИСТУВАННЯ: ДОСВІД ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У 2015 р. Державний архів Одеської області відзначає ювілейну 95-річну дату від часу свого утворення. За майже столітню історію архіву збереження документів зазнавало численних загроз через низку факторів небезпеки. Як відомо, Одеський архів найбільше втратив у роки II Світової війни. За приблизними підрахунками спеціалістів фонди архівів Одещини зазнали катастрофічних втрат обсягом 1 млн. справ, що становить половину наявних на той час документів¹. У сучасних умовах розвитку української державності, на жаль, зберігаються ризики втрати архівних документів. До найбільших факторів небезпеки для збереження українських архівів, на наш погляд, можемо віднести загрозу терористичних актів та зовнішньополітичної агресії, можливі катастрофічні руйнування будівель архівів старого фонду у наслідок стихійних лих, недотримання умов зберігання через недостатнє фінансування та людський фактор (пошкодження та викрадення документів відвідувачами та співробітниками). Варто сказати чесно, що більшість загроз є актуальними і для фондів Державного архіву Одеської області.

Як відомо, однією із ознак переходу людства від стадії первісності до цивілізації є поява писемності. Питання створення копій документів існує протягом усього історичного розвитку людських цивілізацій: дублювання, переписування, фотографування, копіювання різними системами, сканування, - це далеко не всі методи застосовані архівістами для того, щоб зберегти інформацію з важливих історичних джерел. Тривалий час в архівній справі домінуючою технологією створення копій документів для страхового фонду та фонду користування було аналогове фотографування (мікрофільмування). Розвиток інформаційного суспільства зробив невід'ємними атрибутами архівів комп'ютер, сканери, цифрові фотокамери. Відбувається поступовий перехід державних, комунальних, приватних архівних зібрань від мікрофільмування до оцифрування. Цьому передують декілька причин: швидкий доступ до інформації, розвиток і доступ до інформації через мережу Інтернет, легкість переміщення та копіювання інформації, підвищення якості копій.

Сама технологія цифрових зображень сягає своїм корінням ери зародження телебачення у 1950-х рр. Як більшість новаторських технологій, вона проходила стадії розвитку у комплексі з розвитком космічних програм, військово-промислового комплексу світових лідерів, передусім США, та пізніше приватних компаній. Особливо популярними ідеї створення цифрових фотокопій документів стають разом з появою у 1994 р. на ринках широкого споживання цифрових фотокамер. Технології у цій галузі розвиваються настільки швидко, що цей процес постійних змін розглядається як один із головних недоліків цифрового фотокопіювання. Мають місце численні випадки втрати цифрової інформації, проблеми доступу та коректної роботи з різними форматами та програмним забезпеченням. У той же час мікрофільми можуть зберігатися при належних умовах сотні років і залишаються основною технологією створення страхового фонду.

Реагуючи на нові виклики, Державна архівна служба України (на той час Державний комітет архівів України) у «Основних правилах роботи державних архівів України» (2004 р.) зафіксувала основні рекомендації щодо інформатизації архівної справи². Одним із перспективних етапів роботи українських архівних установ у галузі інформатизації було заявлено створення електронних копій для фонду користування³. У багатьох архівних установах нашої країни у 2004-2006 рр. виділялися кошти на купівлю книжних сканерів⁴, або відкриття проектів з оренди цифрових фотокамер. Приблизно в цей час роботи із створення сканованих копій та цифрових фотокопій документів для фонду користування розпочалися і у Державному архіві Одеської області.

Запити громадян і реальні потреби архівістів визначили основні напрями роботи зі створення фонду користування. У першу чергу це стосувалося копіювання описів, картотек та інших показників, для зручності роботи та можливості одночасного перегляду співробітниками та дослідниками. Також на тлі зростання зацікавленості громадян минулим власних родин та активізації генеалогічних пошуків, для забезпечення задовільного фізичного стану документів, які страждали від активного використання співробітниками та видачі до читальної зали, було вирішено створити фонд користування на архівні справи які містять подібну інформацію.

Одними з перших цифрових фотокопій (майже 66 тис. знімків) були створені на листи перепису населення 1897 р. - відомості по Одеському градоначальству (описи № 8, 9, 10 фонду №2 «Канцелярія Одеського градоначальника»). Всього по градоначальству було заповнено 78581 лист на 403 815 жителів Одеси та передмість⁵. Отже, з урахуванням фото обкладинок, зворотів і т.д. відвідувачі архіву можуть використати фонд цифрових фотокопій унікальної бази статистичних відомостей про приблизно 80-85 % населення Одеського градоначальства кінця ХІХ ст.

Наступним комплексом документів, на які працівники Державного архіву Одеської області почали створювати копії для фонду користування, став фонд №37 «Херсонська духовна консисторія». Цифрові фотокопії метричних книг (127794 кадри, 133 справи із опису №2 - завершено, та справи по № 1100 з опису №3) є цінним джерелом генеалогічних пошуків і користуються стабільно високою популярністю серед відвідувачів архіву.

Одночасно силами архівістів створювалися копії описів фондів Держархіву на планшетних сканерах. Але досвід створення цифрових фотокопій та роботи із ними у читальному залі підтвердили чисельні переваги цифрових фотокопій над сканованими: висока чіткість чорно-білих фотокопій формату tiff, менший об'єм файлів, значно вища швидкість створення копій. За декілька років було створено цифрові фотокопії усіх описів (фонди дорадянського періоду, фонди радянських установ і організацій та часів незалежності та фонди колишнього партійного архіву Одеських обкомів ЛКСМУ та КПУ).

Насправді, створення цифрових фотокопій для фонду користування є важливим, але лише першим кроком у справі інформатизації роботи архіву. Електронні файли записувалися по мірі створення на носіях: зовнішні жорсткі диски обсягом від 150 Гб до 2 Тб. Саме ці диски і вносяться у подальшому в опис фонду користування як окремі одиниці обліку. На кожен одиницю обліку створюється показник із зазначенням номерів фондів, описів та справ, які було оцифровано. Також у показнику до одиниць обліку зазначають кількість кадрів та формат цифрової копії.

Не менш важливим є створення умов для ефективного використання цих документів. Це завдання у Державному архіві Одеської області реалізується шляхом розміщення електронних матеріалів на сервері архіву для роботи співробітників та відвідувачів читального залу та завантаження описів та науково-довідкового апарату на веб-сторінці у мережі Інтернет.

Робота одеських архівістів у справі створення значних обсягів, як для регіональних архівів, цифрових фотокопій для фонду користування виявила низку проблем, вирішення яких необхідне для ефективного використання плодів цього інноваційного напрямку роботи.

Перша проблема - це забезпечення системи надійного обліку копійованих справ, копій та одиниць зберігання (носіїв копій). У додатках до «Правил роботи архівних установ України - 2013» відсутня форма опису фонду користування. На нашу думку, зразком для вироблення форм документів обліку фонду користування може слугувати затверджений формат опису страхового фонду та книги обліку надходжень страхового фонду⁶.

Друга проблема - це уніфікація форматів електронних документів та цифрових фотокопій. Через багаторічну тривалість процесу створення фонду користування у Державному архіві Одеської області на різних пристроях та адаптацію копій шляхом конвертації форматів до різних потреб, оригінальні цифрові фотокопії найвищої якості та об'єму зберігаються на носіях у форматі tiff; копії для завантаження на архівний сервер для роботи відвідувачів та співробітників через брак вільного місця конвертовані у формат jpg, електронні копії на веб-сторінці, через ще більший брак вільного місця, представлені у форматах djvu та pdf. На цей недолік, поряд із позитивними відгуками, вказали деякі дослідники⁷.

На жаль, Державний архів Одеської області як і більшість, хто включився у процес оцифрування документів, не уникнув випадків втрати інформації через механічні пошкодження носіїв та збої програм. Багато в чому це пов'язано з недостатнім рівнем матеріально-технічного забезпечення архіву і відсутністю чіткого плану створення фонду користування. Зважаючи на недостатній рівень фінансування, архів не здатен виконати всі пункти «Положення про умови зберігання електронних документів» (2014 р.)⁸.

Зокрема, сервер архіву знаходиться у кондиціонованому приміщенні, але не проводилось вимірювання, чи система кондиціонування перевищує сумарне тепловиділення всього устаткування і систем, розташованих у цих приміщеннях. У процесі зберігання документів в електронній формі здійснюється регулярний контроль за станом носіїв, на яких зберігається їхня документна інформація, але в ручному режимі, без допомоги спеціальних моніторингових програм.

Виконується і вимога виявлення фізичних дефектів на поверхні носіїв інформації, на яких зберігається документна інформація, або несправностей чи помилок у їх роботі. Такі носії інформації підлягають негайній заміні, а документна інформація в електронній формі - перенесенню на інші носії інформації.

¹ Білоусова Л.Г. Екскурс в історію архівної справи // Архіви Одещини. 1920-2005 (Серія: «Праці Державного архіву Одеської області», Т. XIV). - Одеса, 2005. - С. 18-24.

² Основні правила роботи державних архівів України / Державний комітет архівів України. - К., 2004. - С. 223-228.

³ Там само. - С. 224.

⁴ Шишолок І.В. Создание фонда пользования на электронных носителях (Государственный архив Донецкой области). - Режим доступа: <http://dn.archives.gov.ua/articles/stat22.htm>

⁵ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под. ред. Н.А.Тройницкого. - Т. 47. - Одесса, 1903. - С. IV.

⁶ Правила роботи архівних установ України / М-во юстиції України, Держ. Архів. Служба України, Укр. наук.-дослід. ін.-т архів. справи та документознавства; упор. Л.А.Кисельова, Ю.А.Прилепішева, Т.П.Прись, С.В.Сельченкова; за заг. ред. Н.М.Христової. - К., 2013. - С. 127-130.

⁷ Тюрменко І.І. Політика цифрового зберігання документів в державних обласних архівних установах Півдня України // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри / Ред. М.І.Михайлуца. - Одеса: ОНУ, 2015. - С. 381-385.

⁸ Положення про умови зберігання архівних документів, 2014. - Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0250-15>

Томаш Цесельский (Ополе, Польша)

АРХИВНОЕ И БИБЛИОТЕЧНОЕ НАСЛЕДИЕ О ПОЛЬСКОМ НАСЕЛЕНИИ КАК ИСТОЧНИК ИСТОРИИ ОДЕССКОГО РЕГИОНА

В исторических исследованиях подбор источников зависит от их богатства, принятых целевых установок исторической разработки и мастерства исследователя. В случае, когда последнее не позволяет свободно пользоваться архивными источниками, основанием для составления истории городов или регионов служат опубликованные хроники для ранних периодов, а для XIX и XX ст. - местная пресса. Профессиональные историки стараются использовать архивные источники для проведения исследования, чтобы обусловить его эффективность. Поэтому обычно в первую очередь обращаются к архивному наследию учреждений государственной и муниципальной администрации, а во вторую - к архивам церковных организаций и обществ, а также предприятий (заводов, верфей, шахт и др.). Только изредка используют источники другого типа, поскольку их использование не так эффективно. От этого теряются возможности получения более подробных сведений об истории города или региона, которые прежде всего рассматриваются как административные единицы, а не подчиняющиеся изменениям общественные организмы. Это ведет к ограничению исследуемого объекта прошлого. Особенно это видно в изучении истории регионов, которые населялись многими народами или изменили свой этнический состав, и поэтому необходимо разобраться в миграции населения. Такого типа городов и регионов много в Украине и Польше, а особенно выделяется в этом отношении Одесса, о которой говорят, что живет в ней более чем 100 национальностей¹.

Поляки связаны с историей Одессы почти с момента ее возникновения. Польские магнаты и дворянство из Волыни, Подолья и Украины, заинтересованные в новых рынках сбыта для своих сельскохозяйственных и лесных товаров, уже в начале 80-х гг. XVIII ст. включились в процесс создания и развития черноморской торговли. Согласно указу Павла I, с 17 (5) июля 1795 г. польско-литовское дворянство получило возможность поселиться и владеть государственной землей в Новороссийском крае. В результате, в районе Херсона и Одессы поселилось несколько десятков, возможно, более 100 дворянских родов: Шемиотов, Сцибор-Мархоцких, Цибульских, Гижицких, Грабовецких, Кржижановских и др. Кроме того, значительные поместья получили представители магнатских родов Потоцких, Ржевуских, Понятовских, Илинских и Сабанских. Осваивая полученные земли, польские дворяне основали вдоль Куяльницкого и Хаджибейского лиманов несколько десятков поселков: Александровка, Болеславка, Леонтьевка, Марьяновка, Мечиславка, Понятовка, Севериновка, Софиевка (Шемиотовка)². Пользуясь доброжелательностью градоначальников Одессы и Новороссийских генерал-губернаторов Иосифа де Рибаса, дюка Армана Эммануэля де Виньеро дю Плесси де Ришелье и Михаила Воронцова³, польские дворяне много инвестировали в Одессу, строя в ней магазины, дворцы. Многие также поселились в городе - Чарторыйские, Потоцкие, Ржевуские, Шемиоты, а прежде всего Сабанские⁴. Оказали они влияние и на культурное развитие города и региона. Например, одним из организаторов театральной и музыкальной жизни в первое двадцатилетие XIX в. был Липковский; в 1806-1809 гг. действовала театральная труппа Яна Непомуцена Каминского⁵.

Ситуация изменилась после восстания 1830-1831 гг. Участие или само только оказание помощи восстанию привело к конфискации имущества и выселению из Новороссии многих родов польского происхождения. Одним из следствий таких действий стало сокращение польского владычества в Херсонской губернии. Свои магазины и дворцы в Одессе потеряли Чарторыйские и Сабанские⁶. В первой половине XIX ст. поляки представляли собой немногочисленную группу - во всем Новороссийском крае их насчитывалось несколько тысяч, а в Одессе и окрестностях - едва несколько сотен человек (890 в 1837 г.)⁷. Они, однако, играли значительную роль в хозяйственной, культурной и общественной жизни. Они представляли собой заметную группу, которая занималась вопросом гражданского общества и выполнением важных для функционирования города свободных профессий (главным образом врачи).

Периодически увеличивали польскую колонию лица из западных губерний Российской империи, прибывающие в город по торговым интересам, с образовательной целью в одесские школы с Ришельевским лицеем во главе, а прежде всего, на отдых и морское лечение. Среди туристов и курортников, которые посетили Одессу в первой половине XIX ст., находились такие заметные для польской культуры лица, как Адам Мицкевич (в принудительном порядке, март-ноябрь 1825 г.), Ян Урсын Немцевич (1818 г.) или Юзеф Игнатий Крашевский (1843, 1852 гг.)⁸.

Проведенные в Российской империи в 60-х годах XIX ст. реформы государственного устройства сделали более интенсивной польскую миграцию в черноморском направлении. В Херсоне, Николаеве, а прежде всего Одессе поселились значительные группы польской интеллигенции, представлявшие свободные профессии (главным образом врачи, аптекари, адвокаты и нотариусы), а также ремесленники, заводские рабочие и домашняя обслуга. Важной группой были также военнослужащие в царской сухопутной армии и флоте. Часть из них оказалась связанной с черноморским районом на всю жизнь. В последних десятилетиях XIX ст. наблюдалась небольшая миграция и крестьянского населения. На переломе XIX и XX ст. в Херсонской губернии проживало около 25000-30000 жителей польского происхождения. Большинство из них - в Одессе, которая уже в 70-х годах XIX ст. была значительным польским центром (по мнению Д. Горуна, здесь проживали около 6000 человек). Проведенные в 90-х годах XIX ст. переписи населения показали, что в Одессе проживало в 1892 г. 13911, а в 1897 г. 16785-17935 лиц, признающих польский язык родным⁹. Динамично увеличивающаяся польская колония прибавилась к началу Первой мировой войны, примерно до 25000-30000 человек¹⁰. Поляки представляли собой свыше 4% одесситов. Они были группой неплохо образованной - в 1897 г. 62,9 % членов колонии умели читать и писать. Поляки составляли значительный процент среди врачей (17-19%), фармацевтов (22%) и адвокатов (15%). Среди наиболее известных врачей польского происхождения, практиковавших в Одессе во второй половине XIX - начале XX ст., были Карл Качковский, Юзеф Мочутковский, Густав Духновский, Оскар Буйвид, Лев Падлевский, Викентий Богущкий. В начале XX ст. самой большой аптекой города на ул. Садовой владели Антон Гаевский и Александр Поповский (Попова). Популярными были аптеки Станислава Гурского, Виктора Гурского или Витольда Залевского. Профессорами Новороссийского университета были: Владислав Юргевич, Леопольд Воеводский (классическая филология), Евгений Васьковский (юридические науки), Леопольд Беркевич (астрономия), Лев Ценковский, Францишек Денис Каменский, Пётр Бучинский, Владислав Ротерт (ботаника), Ян Слешинский (математика), Александр Вериго (химия), Бронислав Вериго (медицина). Внимания заслуживают тоже архитекторы польского происхождения, работы которых - несколько десятков зданий в центре Одессы, - сохранились до сегодняшнего дня. Наиболее знакомые произведения Феликса Гонсиоровского - это дворец Бржозовских, дом с атлантами и коммерческая гимназия; Николая Толвинского - здания физико-химического и медицинского факультетов Новороссийского университета; Льва Влодека - гостиницы «Пассаж» и «Большая Московская», дома Фальц-Фейна; Владислава Домбровского - больница на Слободке-Романовке и несуществующий сегодня костел на ул. Балковской; Вильгельма Кабиольского - дом в Сабанском переулке, 3¹¹.

В 90-х годах XIX в. была предпринята скромная попытка организации польской жизни - быстро раскрытое и ликвидированное царской полицией, общество самоопределения «Odeski Sokół»¹². В 1905 г. польская интеллигенция проявила большую активность, что привело к возникновению национальных обществ, проведению культмассовых, благотворительных и общественных мероприятий и к изданию прессы, книг. Два из основанных в 1906 г. обществ, «Ognisko» и «Dom Polski», действовали до советских времён; третье - музыкально-драматическое общество «Lira» - до 1915 г. Благотворительная деятельность сосредоточивалась при католическом обществе благотворительности. Другие организации: Одесское общество кредитно-сберегательное «Oszczędność», Одесский отдел «Общество равноправия польских женщин», «Объединение взаимопомощи Св. Зиты».

В 1906-1908 и 1912 гг. выходили газеты: «Życie Polskie», «Nowiny Polskie», «Głos Polski», «Kurier Odeski», «Dziennik Odeski». Периодический характер имел ежегодник «Kalendarz Domu Polskiego» (1908-1916 гг.). Кроме того, публиковались ежегодные отчеты культурных и благотворительных обществ, а также путеводители, книги просветительского и литературного характера. В двух католических приходских школах обучали польскому языку¹³.

В период Первой мировой войны, в связи с прибытием в Одессу значительного количества лиц, эвакуированных из Польского Королевства, так называемых «беженцев», польская колония прибавилась до 40000, или даже до 50000 лиц. Это привело к оживлению активности одесских поляков. В 1914-1915 гг. возникли организации, занимающиеся опекой над беженцами и жертвами войны. После свержения царизма в феврале 1917 г. наступило новое развитие польской жизни. Были созданы местные отряды польских политических партий, а также ряд организаций политических, просветительских, культурных, скаутских и хозяйственных. Главными политическими организациями были «Polski Komitet Wykonawczy» (Польский Исполком), «Rada Organizacji Polskich» (Совет Польских Организаций). Расширилось издание польской прессы. Основными газетными изданиями в 1915-1919 гг. были: «Tygodnik Odeski», «Życie Polskie», «Wyzwolenie», «Odrodzenie», «Komuna». В 1915 г. в Одессе возникла первая польская средняя школа, а в 1917 г. - вторая. В 1919 г. наряду с одной гимназией, в городе действовало еще 6 обычных школ. С декабря 1918 г. до начала апреля 1919 г. в Одессе и области действовала польская 4-я дивизия стрелцов. Вместе с её уходом в Румынию и эвакуацией войск Антанты, город оставила и большая часть польского населения¹⁴. В 1921 г. началась репатриация, приведшая к уменьшению польской колонии до: 1921 г. - 18728, 1922 г. - 16535, 1926 г. - 10021 лиц. Поляки перестали быть третьей по численности национальной группой - в 1921 г. они составляли 5% горожан, а в 1926 г. - уже только 2,32%. Существенно изменился также состав колонии, которая в результате отъезда интеллигенции попала под влияние рабочих и кустарей¹⁵.

Превосходные источники для изучения истории польской колонии в XIX в. и первых двух десятилетиях XX в. находятся теперь в Государственном архиве Одесской области, Центральном государственном историческом архиве Украины в г. Киеве, а также в библиотеках Одессы, Кракова, Вроцлава и Варшавы. В одесских и киевских архивах, несомненно, наиболее важные фонды: это архивные документы царских учреждений руководящих органов: генерал-губернатора, градоначальника, городской, полицейский, таможенный и судебный¹⁶. Также важны акты католического костела¹⁷ и фонды польских семей: Сабанских¹⁸, Сцибор-Мархоцких¹⁹, Обух Воцатинских²⁰, Березовских²¹, а прежде всего - Шемиотов²². Архив другой семьи, связанной несколькими поколениями с Одессой - Аудэрских - находится в Музее Литературы в Варшаве; тесно связанных с городом, Людгарда Бернара и Марии Грохольских - в Польской Библиотеке Академии Знаний и Польской Академии Наук в Кракове²³. В библиотеках собран, прежде всего, печатный материал: издаваемая в Одессе польская пресса, календари, отчеты польских и католических обществ, а также случайные издания. Наибольшее их собрание имеет Одесская национальная научная библиотека и Ягеллонская библиотека в Кракове. Польские библиотеки собирают также дневники, воспоминания и другие сообщения людей, которые жили или только временно пребывали в Одессе. Наиболее полное их собрание находится в библиотеке имени Оссолинских во Вроцлаве и Национальной библиотеке в Варшаве.

Архивное наследие польских семей и мемуары - это ценные источники для изучения истории не только польской колонии, но также города Одессы и его окрестностей. Особенно оно полезно в исследовании социальной и религиозной жизни региона. В отношении семейных фондов, то более близкое знакомство с их содержанием немного разочаровывает. В них немного материалов касающихся Одессы и её окрестностей, не связанных с деятельностью членов семей. В самом большом сохранившемся архиве Шемиотов, из 216 архивных дел (в т. ч. одна - недействующая опись фонда, 1937 г.) только некоторые содержат материалы, которые могут заинтересовать исследователя истории Одессы. Исключая хозяйственно-экономические документы об имуществе Шемиотов в Одессе и окрестностях (дд. 3, 50-57, 84-92, 95, 155), остается несколько дел. Перечислить можно материалы об экономическом состоянии и статистике Екатеринославской губернии с конца второго десятилетия XIX в. (дд. 60, 206); акты спора о назначении границ имения Щесного Потоцкого на Куяльнике за 1819-1822 гг. (д. 189); копию допроса Д. Ралли, владельца судна «Джон и Элеонора», обвиненного в нелегальном вывозе хлеба в 1854 г. (д. 200). Кроме того, источники по теме можно найти в сохранившейся обширной переписке, например, от 15 января 1814 г. о подготовке к поселению в Бессарабии «варшавских» колонистов (д. 9); письма Викентия Шемиота жене

весной 1805 г. с упоминаниями о состоянии города (д. 8) и от 28 февраля 1817 г. с информацией о ценах на мясо, пшеницу и о движении судов в Одессу, а также описание освящения римско-католического епископа (д. 127); рапорт Викентия Шемиота герцогу Ришелье о строительстве домов в Одессе за 1806 г. (д. 59); письма разных лиц Шемиотам за 1820-е - 1840-е гг., богатые сведениями об общественной жизни одесской элиты (дд. 15-17, 22, 122, 125); письма Викентия II Шемиота сыновьям за 1915-1916 и 1919 гг. о положении в городе (дд. 49, 166). Хотя Викентий «второй» активно участвовал в обществах и благотворительных организациях, в его наследии практически не сохранилось свидетельствующих об этом документов. В этом отношении значительно лучше выглядят архивы Людгарда Бернара Грохольского и Кондратия Березовского. В них немного упоминаний о городе и регионе, но компенсирует это документация, связанная с функционированием религиозных и общественных организаций. В архивном наследии Грохольского это: одесский католический приход и комитет строительства нового католического костела, «Приходское благотворительное общество при Римско-Католической Церкви в Одессе», «Одесское городское кредитное общество», «Общество попечения о больных детях», «Императорское общество сельского хозяйства южной России»²⁴. В наследии нотариуса Кондратия Березовского сохранились отдельные документы пяти поколений рода, которые жили в Одессе с 1825 г. Самые интересные бумаги связаны с его деятельностью в 1914-1918 гг. в одесском автомобильном обществе, одесском отделении Императорского Русского технического общества и «Российского красного креста», а также польской «Macierzy Szkolnej»²⁵.

Для изучения местной истории полностью непригодно документальное наследие в фондах Собанских и Обух-Вошатынских. Немного местных источников также в архиве Сцибор-Мархоцких, хотя члены этой семьи имели высокий статус в Одессе на рубеже XIX и XX в. - создатель архива Адальбэрт (Войцех) Сцибор-Мархоцкий был членом городской думы, одесских уездных и городских съездов мировых судей, управления Земского Банка Херсонской губернии, «Приходского благотворительного общества при Римско-Католической Церкви в Одессе», «Одесского комитета трезвости». Однако в сохранившихся 11 архивных делах доминируют документы, касающиеся истории рода, а малоценные упоминания об Одессе можно найти в нескольких письмах, разбросанных в четырёх делах (дд. 22, 23, 27, 28). В этом отношении, значительно выше можно оценить мемуары племянника Адальбэрта, Юлиана Сцибор-Мархоцкого. В них можно найти интересную информацию на тему революционных событий в городе в 1906 г. и бурных событий 1917-1919 гг. Прежде всего, эти воспоминания представляют собой бесценный источник для изучения повседневной жизни землевладельцев в первых двух десятилетиях XIX в.²⁶

Сохранилось много (более 20) дневников, воспоминаний и сообщения поляков, которые поселились в XIX - в начале XX вв. в Одессе, посетили её во время туристических путешествий, либо жили в ней временно, например, во время обучения в школах. Часть мемуаров опубликовано: Юлиана Урсына Немцевича²⁷, Юзефа Игнатия Крашевского²⁸, Яна Сенкевича²⁹, Бенедикта графа Тышкевича³⁰, Аугустов Иваньских - отца и сына³¹, Евгения Янишевского³², Станислава Сроковского³³ и др. Остальные же остаются в рукописях, и самые значительные их собрания имеют библиотеки: Национальная в Варшаве и имени Оссолинских во Вроцлаве (автору неизвестны мемуары поляков из собраний Литературного Музея в Одессе). Среди них можно выделить воспоминания о посещении либо более длительном пребывании на берегах Чёрного моря в первой половине XIX в.

Поляки не скрывали своего увлечения Одессой и это хорошо отражают воспоминания Немцевича (посетил город в 1818 г.), Крашевского (1843 и 1852), Сенкевича (1848), Иваньского-отца (жил 1848-1853 и 1873-1876), а также Щепана Турно (1804, 1818)³⁴ и Каетана Моравского (1839)³⁵. Исключением служит Августин Томаш Браун, которому, несмотря на более длительное проживание (с 1806 до 1809 гг.) - Одесса не понравилась. Наверное, это было следствием экономической стагнации во время русско-турецкой войны и закрытия порта. Этому эпизоду из жизни Браун уделил едва десяток фраз, так что в них ощущается недостаток информации на тему города³⁶. Лаконично также упоминание об Одессе в мемуарах Моравского³⁷. Значительно более обширны и вдумчивы наблюдения Щ. Турно, Ю. Немцевича, Я. Сенкевича, Ю. Крашевского и А. Иваньского-старшего. В них можно выделить несколько тематических

кругов. Первый - это характеристика пути через Подолье до Одессы и товарного транспорта, в основе которого лежали чумацкие везы. Эти последние служили основой товарного транспорта на рубеже 30-40-х гг. XIX в. до открытия железнодорожной линии в 1865 г. и изменили облик степи между Ананьевом и Одессой. На этой слабо до тех пор заселенной территории, по сообщению Турно в 1818 г. было только 17 слобод, из которых «наиболее красивой была Севериновка»³⁸ - возникло ряд кабаков и поселков, а тракт засадили деревьями. Крашевский в 1843 г. считал, что если темп изменений сохранится, «вскоре это может быть самый веселый и оживленный путь в мире»³⁹. Второй тематический круг - это характеристика Одессы, как центра международной торговли. Наиболее интересные наблюдения, имеющие характер очерка истории одесской торговли, можно найти в воспоминаниях Немцевича и Крашевского. Другие авторы только поверхностно упоминают, что Одесса была наиболее важным портом на юге России и центром вывоза зерна. Значительное внимание посвящают порту, описания которого найти можно во всех воспоминаниях первой половины XIX в.

Очередной тематический круг - это история города и заметки о темпах его развития. Больше всего на эту тему написал Крашевский, который очертил историю Одессы с её основания на основе изданных сообщений Й. Реуилли (с 1806 г.), Сикарда (1812), де Кастельно (1814), Гамбы (1826), Коэгля (1841)⁴⁰. Увлеченный городом в 1843 г., Крашевский во время очередного проживания в 1852 г. констатировал, что город заметно увеличился в застройке, как и в числе жителей. Этот большой темп развития Одессы заметил уже Турно, который первый раз посетил город в 1804 г., а через 14 лет ничего уже не мог узнать. Турно вспоминает о морских купаниях, которые уже в конце второй декады XIX в. притягивали в Одессу многих поляков и россиян⁴¹. Свои ощущения от морских купаний описал Сенкевич, а особенно удивила его значительная разница температуры морской воды в течение двух последующих дней⁴². Наиболее обширно с достоинствами Одессы, как морского курорта и санатория, познакомил Крашевский - многократно в своих воспоминаниях отмечает факт отбытия на морские купания.

Последний тематический круг - это описание города, наиболее интересных для путешественников мест. Остановимся на мемуаристах, которые пребывали в Одессе недолго. Турно восхитили большие мурованные дома с крышами, крытыми жестью. Из сооружений выделил католический костел, три большие церкви, дом губернатора, дворец Щенского Потоцкого и театр. Последний автор не только описал словами, но и нарисовал его фасад и сделал набросок первого этажа⁴³. Немцевич и Сенкевич обратили внимание на ширококолейные, частично вымощенные и оснащенные канализацией улицы (Сенкевич заметил, что их названия были на двух языках - русском и итальянском), внушительные общественные здания, храмы, театры, дома аристократии и зажиточных купцов. Немцевича заинтересовали рынки, общественный сад и Ришельевский лицей⁴⁴. Последний он даже посетил и вкратце охарактеризовал уровень преподавания. Для Сенкевича более заметными были кафе (Рарута) и кондитерская Замбрини, а также книжный магазин Невилля⁴⁵. Дольше всего из польских туристов был в Одессе Крашевский: первый раз около 2-х месяцев, а второй - 4 месяца. В 1843 г. он посетил не только город, но и его окрестности. В Одессе его восхитил Приморский бульвар с памятником Ришелье и зданием биржи, театр, дом Нарышкина, карантинное здание. Кроме того, подробно описал рынки, магазины, многочисленные питейные заведения (шинки), Молдаванку, ботанический сад, пригородные хутора и резиденции. В своих воспоминаниях охарактеризовал тоже еврейское и татарское население. В 1843 г. он сдружился с Аполлоном Скальковским и вступил в Одесское общество истории и древностей. Это позволило ему более близко познакомиться с историей региона и Казаччины⁴⁶.

Август Ивановский-старший жил в Одессе около восьми лет. Настолько долго, чтобы притерпеться к пейзажу города и не признавать его существенным элементом, чтобы поместить его в воспоминаниях. В итоге наиболее интересный фрагмент в них, наряду с характеристикой польской колонии, - это описание Ришельевского лицея. Ивановский из пятилетней науки вынес не только хорошее в целом образование, но также очень приятные воспоминания. Как и его сын, который, привлеченный сообщениями о «либеральных отношениях» в Новороссийском университете, обучался в нём в 1906-1907 гг.⁴⁷ Отрицательную оценку выставил одесскому образованию и университету гр. Тышкевич. Для него оно было коррумпированным: вручить взятку было неизбежным условием принятия в школы. Именно этот факт, вероятно, побудил

«наверно случайно» привлеченного в Новороссийский университет профессора Илью Ильича Мечникова к выезду из Одессы и России. Значительно выше Тышкевич оценивает застройку (великолепные архитектурные произведения во главе с дворцом Бржозовских), а прежде всего богатая художественная, музыкальная и театральная жизнь, которой Одесса еще во второй половине XIX в. превосходила Киев⁴⁸.

Среди мемуаров и дневников XX в., особого внимания заслуживают воспоминания Юлии Рутковской - бесценный источник по истории польской колонии в 1905-1918 гг., а также отличная характеристика жизни семьи государственного чиновника⁴⁹. Менее ценными являются беллетризованные дневники Станислава Коваля, хотя и включают интересные описания детской жизни на Молдаванке, а также бурных событий 1905-1906 гг.⁵⁰ Заслуживают внимания также воспоминания лиц, которые были в Одессе проездом или жили в ней временно, несколько недель либо лет, часто в принудительном порядке, в первую очередь, во время Первой мировой войны. Отметим стоит сообщения Станислава Желяховского⁵¹, Эрнеста Покживницкого⁵², Александра Руммля⁵³, Гелены Кутыловской⁵⁴, Богдана Коссовского⁵⁵, Владислава Мерге⁵⁶, Романа Турка⁵⁷, Юлюша Клочовского⁵⁸, Ежи Марцина Осмоловского⁵⁹, Генриха Улашина⁶⁰. Желяховский единственный посетил черноморские побережье в мирный период лета 1909 г. Его заинтересовала величина и плохое состояние российских железнодорожных вагонов, а в Одессе запомнил конные трамваи, пляжи с красивыми женщинами различных национальностей, игры в одесском яхт-клубе и военный парад по случаю 200-й годовщины победы под Полтавой⁶¹. В других дневниковых сообщениях имеются сведения об ущербе города в периоды Первой мировой войны, интервенции - сначала немецко-австрийской, а затем государств «Антанты», двукратной советской (большевистской) администрации. Исследователей истории города и региона могут заинтересовать заметки поляков о повседневной жизни в это бурное время. Особенно ценными представляются описания первого периода, когда в городе власть имели большевики, а также последние дни перед их возвращением в Одессу весной 1919 г. Коссовский вкратце рассмотрел трудный и опасный перелом 1917 и 1918 гг., подчеркивая, что мир и безопасность в городе восстановили в марте 1918 г. австрийцы⁶². Обширно свои переживания во время бегства из Одессы описали Покживницкий и Кутыловска. Последняя сообщила, что перед приходом Красной Армии контроль над городом установили местные группы большевиков, которые продиктовали французскому арьергарду условия ухода к румынской границе. Руммель жил вместе с родителями в Одессе с декабря 1918 г. и пережил три периода боев за город: интервенцию армий Антанты, продолжающуюся несколько месяцев власть большевиков, а потом Добровольческой армии. Из первого периода запомнил город, пульсирующий жизнью, хорошо освещенный, улицы полны элегантных людей, хорошо функционирующие и занятые клиентами кафе, что было полной противоположностью покинутого Петербурга. Из большевистского периода Александр запомнил бегство Красной Армии и брошенное в казармах большое количество оружия и боевых припасов, в т. ч. пулемёт «Максим», который он вместе с гимназическими товарищами скрыл в большой пещере на берегу моря. Дома держал винтовку и револьвер. Руммель покинул Одессу вместе с арьергардом Добровольческой армии на английском транспортном судне «Рё Негро» в конце 1919 г. или начале 1920 г.⁶³

Дневники и архивное наследие польских семей - это источники личного характера, в которых можно проверить фактографический материал, а другого рода описания историк может только учесть в своих исследованиях или отбросить. Поэтому меньшее значение имеет поданная в них фактографическая информация, которую можно привлечь из других источников. Значительно более ценны наблюдения, относящиеся к истории Одессы, а также к повседневной и общественной жизни. Исторические и краеведческие исследования дают новую информацию по истории города и как бы оживляют воссоздаваемую картину истории города. Предоставляют они тоже информации об организациях, в том числе и неформальных, в которые объединялись жители Одессы.

¹ Історія Одеси. / Ред. В.Станко. - Одеса, 2002. - С. 498.

² Государственный архив Житомирской области (ГАЖО). - Ф. 147. - Оп. 1. - Д. 2338. - Л. 9; Государственный архив Одесской области (ГАОО). - Ф. 199. - Оп. 1. - Д. 88, 155, 170; Marchocki-Ścibor J.

Wspomnienia, BN, акс. 13234, С. 5; Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы 1793-1823 г. - Одесса, 1857. - С. 50, 110; Kalendarzyk Odeski na rok przestępny 1912, опуб. Mioduszewski J., Odesa 1912, С. 70, 72; Rabowicz E. Marchocki Jerzy Ignacy, [в:] Polski Słownik Biograficzny (PSB), т. XIX, Wrocław 1974, С. 552; Łukawski Z. Ludność polska w Rosji 1863-1914, Wrocław i in. 1978, С. 38, 45; Болдирев О. Шляхетська Полонія над Чорним Морем // Південний Захід. Одесіка. - 2006. - № 1. - С. 152; Ciesielski T. Na Podolu i nad Morzem Czar-nym - rodzina Ścibor Marchockich // Pamiętnik Kijowski, т. IX: Polska rodzina na Wschodzie, ред. H.Strońskiego, Tarnopol 2008, С. 119; Ciesielski T. Rodzina Szemiotów i ich spuścizna archiwalna w Państwo-wym Archiwum Obwoду Odeskiego, «Przegląd Wschodni», т. 10, ч. 1 (37), Warszawa 2007, С. 161; Ciesielski T. Rodzina Szemiotów i Ścibor-Marchockich - przyczynek do osadnictwa polskiego nad Morzem Czarnym w XIX w.-początkach XX w. // Region nadczarnomorski w polityce europejskiej (Причорноморський регіон у контексті європейської політики), под. ред. Ciesielskiego T., Czapiewskiego E. i Kuznira W., Odessa-Opole-Wrocław 2008, С. 398; Аргатюк С. Польський рід Сцїбор-Мархоцьких на теренах Одещини (XIX - поч. XX ст.) // Region nadczarnomorski... - С. 407.

³ Mioduszewski J. Kolonja polska w Odesie // «Znicz». Kalendarz informacyjny z działem literackim na rok zwyczajny 1905, Moskwa 1905, С. 176; Горун Д.О. Польська громада Одеси у XIX-поч. XX ст.: коротка характеристика етапів розвитку // Записки Історичного факультету. - Вип. 13. - Одеса 2002. - С. 75-75; Hausmann G. Universität und städtische Gesellschaft in Odessa, 1865-1917, Soziale und nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches, Stuttgart, 1998 (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, Bd. 49). - S. 418.

⁴ Kalendarzyk Odeski na rok 1907, wyd. Mioduszewski J., Odesa 1907, С. 33; Kalendarzyk Odeski na rok przestępny 1912, wyd. Mioduszewski J., Odesa 1912, С. 71-72; Mioduszewski J. Kolonja polska..., С. 169-170; Болдирев О. Шляхетська... - С. 156; Горун Д.О. Польська громада... - С. 74.

⁵ Kalendarzyk Odeski na rok przestępny 1912..., С. 73-74; Mioduszewski J. Kolonja polska..., С. 171; Горун Д.О. Польська громада... - С. 74; Sawicki M. Augustyna Tomasz Brauna życie i wspomnienia z Odessy // Polacy na południowej Ukrainie..., С. 86.

⁶ ГАОО. - Ф. 2. - Оп. 1. - Д. 107, 205; Michalski A. Działalność handlowo-gospodarcza szlachty polskiej w miastach nadczarnomorskich u schyłku XVIII i początkach XIX w. // Поляки на Півдні України та в Криму (Polacy na południowej Ukrainie i Krymie), под. ред. Ciesielskiego T., Czapiewskiego E. i Kuznira W., Odessa-Opole-Wrocław 2007, С. 125.

⁷ ГАОО. - Ф. 2. - Оп. 220. - Д. 8. - Арк. 47; Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские Немцы 1803-1920. - Одесса, 1999. - С. 210; Kaczkowski K. Dziennik podróży do Krymu odbytej w roku 1825, Warszawa 1829, ч. 2, С. 12, 31-32.

⁸ Kalendarzyk Odeski na rok 1907..., С. 33; Kalendarzyk Odeski na rok przestępny 1912..., С. 74.

⁹ Горун Д.О. Польська громада... - С. 77; Гава О. Материалы однодневной переписи г. Одессы 1 декабря 1892 г. о производительных силах и национальном составе населения города // Вісник Одеського Історико-краєзнавчого музею. - Одеса 2002. - С. 85-87; Первая всеобщая перепись. Ч. 47: Город Одесса. - СПб., 1904. - С. 38-39, 42-43, 70-71, 140-141, 146-147.

¹⁰ «Życie Polskie» nr 6 z 15 (2) VIII 1906; Przewodnik po Europie, Lwów 1909, С. 65; Kalendarzyk Odeski na rok przestępny 1912..., С. 68; Soszyński J., Odeski illustrowany przewodnik informacyjny, Odesa 1908, С. 1; Okołowicz J. Wychodźstwo i osadnictwo polskie przed wojną światową, Warszawa 1920, С. 368; W. Najdus, Polacy w rewolucji 1917 r., Warszawa 1967, С. 39, 48; Łukawski Z. Liczebność i rozmieszczenie ludności polskiej w Rosji do roku 1918 // Liczba i rozmieszczenie Polaków w Świecie, ч. 1, под. ред. Wrzesińskiego W., Wrocław 1981, С. 111-112, 114, 118.

¹¹ Горун Д.О. Польська громада... - С. 78-84; Болдирев О. Шляхетська... - С. 137-170; Очертание истории польской колонии в Одессе от половины 19 ст. до 1919 г. // Поляки на Півдні України (Polacy na południowej Ukrainie), под. ред. Ciesielskiego T. i Kuznira W., Odessa-Opole-Olsztyn 2006; Polacy na południowej Ukrainie XVII-XX wiek (Поляки на півдні України XVII-XX ст.), под. ред. Ciesielskiego T., Czapiewskiego E., Korytki A., Kuznira W. i Strońskiego H., Olsztyn-Opole-Wrocław-Odessa 2007; Поляки на Півдні України та в Криму...; Ciesielski T. Poles in the Odessa Region - Past and Present // The Odessa Connection, под. ред. Sully M., Wien 2008, P. 55; Hausmann G., Universität und städtische..., С. 314-319, 526 и др.

¹² Czajkowski E. Proces Sokoła Odeskiego i tajnych związków polskich w Odessie w latach 1894-1895, «Niepodległość», т. 9. 1934, ч. 1.

¹³ Kapera J. Działalność stowarzyszeń polskich w Odessie w latach 1906-1914 (Streszczenie referatu), «Sprawozdania Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk», Wydział I Nauk Historyczno-Społecznych, ser. A, 1977/1978, nr 15, [druk: 1979], С. 49-52; Kijas A. Polacy w Odessie do 1917 roku // Między wielką polityką a narodowym partykularyzmem, под. ред. Kiwerskiej J. i Koszela B., Poznań 2002, С. 72-79; Kmiecik Z., Prasa polonijna w Odessie w latach 1906-1919, «Przegląd Humanistyczny», 1973, ч. 3, s.141-149; Ciesielski T., Polska prasa i ruch wydawniczy w Odessie w latach 1906-1908 // Поляки на півдні України... - С. 127-129.

- 14 Korzeniowski M. Polacy w Odessie w latach I wojny światowej [w:] Polacy na południowej Ukrainie XVII-XX wiek..., С. 84-88.
- 15 ГАОО. - Ф. П-3. - Оп.1. - Д. 1543. - Л. 82; Д. 940. - Л. 25.
- 16 ГАОО. - Ф. 1. - Оп. 150. - Д. 51; Оп. 151. - Д. 6, 85; Оп. 154. - Д. 14, 34, 43, 63; Оп. 191. - Д. 31, 36, 86; Оп. 193. - Д. 410; Оп. 200. - Д. 19, 23, 38; Оп. 202. - Д. 44; Ф. 2. - Оп. 1. - Д. 107, 195, 205, 724, 1289, 3221, 3240; Оп. 2. - Д. 26, 30, 33, 36, 42, 43, 49, 216, 221, 482, 1026, 1241, 1459; Оп. 7. - Д. 38, 218, 482; Ф. 5. - Оп. 1. - Д. 73; Ф. 10. - Оп. 1. - Д. 1, 2; Ф. 12. - Оп. 1, Д. 6; Ф. 13. - Оп. 1. - Д. 130, 180; Ф. 18. - Оп. 5. - Д. 8, 15, 16; Ф. 40. - Оп. 3. - Д. 6, 11а, 13, 15, 16, 19, 24, 25; Ф. 44. - Оп. 1. - Д. 21; Ф. 45. - Оп. 8. - Д. 66; Оп. 18. - Д. 107; Ф. 88. - Оп. 1. - Д. 48, 216; Оп. 3. - Д. 3; Ф. 314. - Оп. 1. - Д. 114, 128, 134, 135, 161; Ф. 732. - Оп. 1. - Д. 1, 2. Центральный государственный исторический архив Украины, г. Киев (ЦГИА). - Ф. 268. - Оп. 1. - Д. 710; Ф. 385. - Оп. 1. - Д. 4, 5, 34, 37, 447-453, 2489, 2493, 2553; Оп. 2. - Д. 44, 151.
- 17 ГАОО. - Ф. 628. - Оп. 1. - Д. 1-4.
- 18 ГАОО. - Ф. 144.
- 19 ГАОО. - Ф. 140.
- 20 ГАОО. - Ф. 189.
- 21 ГАОО. - Ф. 626.
- 22 ГАОО. - Ф. 199; Ciesielski T. Rodzina Szemiotów i ich spuścizna archiwalna w Państwowym Archiwum Obwodu Odeskiego, «Przegląd Wschodni», т. 10, з. 1 (37), Warszawa 2007, С. 147-169.
- 23 Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauki w Krakowie (BPANiPAU), Д. 7217-7233; Ciesielski T. Ród Grocholskich..., С. 246-247.
- 24 Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Д. 7215, 7217.
- 25 ГАОО. - Ф. 626. - Оп. 1. - Д. 1, 2, 3, 4.
- 26 Marchocki-Ścibor J. Wspomnienia, Biblioteka Narodowa w Warszawie (BN), акс. 13234, С. 21-83.
- 27 Juliana Ursyna Niemcewicza podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte, Paryż-Petersburg 1858, С. 307-331. Короткое обсуждение части воспоминаний относящиеся к южной Украине: Трабски М. Odessa i stepy Nowej Rosji opisane przez Juliana Ursyna Niemcewicza w 1818 r. // Поляки на Півдні України та в Криму..., С. 337-345.
- 28 Kraszewski J. Wspomnienia Odessy, Jedyssanu i Budżaku, т. 1-3, Wilno 1845-1846; Kraszewski J., Pamiętniki, opr. Danek W., Wrocław 1972, С. 272-298.
- 29 Sienkiewicz J. Wyprawa do Odessy. Fragment dziennika, przepisał, wstępem i przypisami opatrzył S. Konarski, [w:] Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej, т. 5, Buenos Aires-Paryż 1971, С. 163-190.
- 30 Tyszkiewicz B. hr. Dumy i dumki czyli prawdziwa powieść, т. 1, oprac. Górzyński S., Warszawa 2006.
- 31 Iwański A. (senior), Pamiętniki 1832-1876, Iwański A. (junior), Wspomnienia 1881-1939, słowo wstępne J. Iwaszkiewicz, opr. Zawadzki W., Warszawa 1968.
- 32 Janiszewski E., Wspomnienia odessity 1894-1914, Wrocław-Warszawa-Gdańsk-Łódź 1987.
- 33 Srokowski S., Z dzikich pól. Wspomnienia z zimy 1919/20 na południu Rosji, Poznań 1925.
- 34 BN, Д. 6437.
- 35 BN, Д. 6426.
- 36 Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (BOss), акс. 77/95/1-2, фрагмент, посвященный пребыванию Брауна в Одессе: Sawicki M. Augustyna Tomasza Brauna..., С. 86.
- 37 BN, Д. 6426.
- 38 BN, Д. 6437. - Л. 159-160.
- 39 Kraszewski J.I. Wspomnienia..., т. 1, С. 139.
- 40 Kraszewski J.I. Wspomnienia..., т. 1, С. 160-167, 187.
- 41 BN, Д. 6437. - Л. 162.
- 42 Sienkiewicz J. Wyprawa do Odessy..., С. 181, 186.
- 43 BN, Д. 6437. - Л. 161-164.
- 44 Juliana Ursyna Niemcewicza, С. 317-320.
- 45 Sienkiewicz J. Wyprawa do Odessy..., С. 171 i dalej.
- 46 Kraszewski J.I. Wspomnienia..., т. 2-3; Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. - Одеса 2002.
- 47 Iwański A. (senior i junior), Pamiętniki..., С. 51-76, 336.
- 48 Tyszkiewicz B. hr. Dumy..., С. 410, 412-413, 416.
- 49 BN, Д. 9242.

- ⁵⁰ [Pamiętniki z lat 1890-1960], t.1: Nad wodą wielką u czystą [1890-1910], BOss, Д. 15654.
- ⁵¹ «Wspomnienia», BOss, Д. 15386.
- ⁵² «Żywoty i sprawy...», BOss, Д. 15415. - Л. 184-197.
- ⁵³ «Życie dla kraju i samochodu [...] Wspomnienia, rozważania refleksyjne», BOss, Д. 15662.
- ⁵⁴ BN, акс. 10530, Л. 153-169.
- ⁵⁵ BN, акс. 13136, *фрагмент посвященный пребыванию в Одессе опубликованный М.Савицким*: Sawicki M., Bohdana Kossowskiego wspomnienia z robytu w Odessie // Поляки на Півдні України та в Криму... - С. 392-397.
- ⁵⁶ «Z notatnika», BOss, Д. 15618.
- ⁵⁷ «Zanim plugi wyszły w pole», BOss, Д. 15650
- ⁵⁸ BN, акс. 7788
- ⁵⁹ BN, акс. 6797.
- ⁶⁰ Materiały Henryka Ułaszyna, Pamiętnik. Szkoły średnie [cz. 2], Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, спр. III-162, 249.
- ⁶¹ BOss, Д. 15386. - Л. 19.
- ⁶² Sawicki M. Bohdana Kossowskiego..., С. 395-397.
- ⁶³ BOss, Д. 15662. - Ч. 1. - Л. 17-23.

Марина Чиркова (Полтава, Україна)

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВІВ У ЦИФРОВУ ЕПОХУ

XXI століття висунуло архівам нові виклики, пов'язані зі стрімким запровадженням у різні сфери суспільного життя нових інформаційно-комунікаційних технологій і зростанням ролі Інтернету. Поширення систем електронного документообігу з законодавчим унормуванням електронного цифрового підпису, перехід світових виробників обладнання для запису й відтворення зображення та звуку на цифровий формат, зміна форми взаємодії державних органів і громадськості змушує архіви адаптуватися до реалій інформаційного суспільства. Все більшої актуальності набуває визначення принципів і способів комплектування цифровими документами, надійних методів їх зберігання, обліку та використання. Ці нагальні проблеми знаходяться в центрі уваги міжнародної архівної спільноти, їх обговорюють на різного рівня архівних форумах, організованих Міжнародною радою архівів (МРА) й регіональними об'єднаннями архівістів, сторінках міжнародних та національних фахових видань. Спробуємо з'ясувати, які з перелічених завдань є найактуальнішими для української архівної галузі, та які існують можливості для їх розв'язання.

Проблему забезпечення збереженості електронних документів (ЕД) у різних країнах вирішують кількома способами: створенням одного центрального архіву, мережі електронних архівів, аутсорсингу (тобто передача електронних архівів на зберігання компаніям з інформаційних технологій) або кооперації з іншими інститутами соціальної пам'яті. В Україні для централізованого зберігання ЕД та інформаційних ресурсів у 2007 р. створено Центральний державний електронний архів України (ЦДЕА), але він поки що не почав комплектуватися саме ЕД, тобто не виконує місію, задля якої створений. Проте ним розпочато ініціативне документування веб-сайтів та прийом на зберігання документів особового походження в електронній формі.

Одним з основних нормативних документів, який регламентує передавання ЕД до українських архівів є «Порядок роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання», прийнятий лише в листопаді 2014 р. У ньому зазначено, що архівні електронні справи повинні передаватися до державних архівних установ або архівного відділу міської ради «по завершенні визначених для них законодавством граничних строків зберігання в установах»¹. Але з іншого нормативного акту - «Типового положення про архівний підрозділ органу державної влади, органу місцевого

самоврядування, державного і комунального підприємства, установи, організації» пункт, яким встановлювалися ці терміни, у січні 2015 р. було вилучено². У Законі України «Про електронні документи та електронний документообіг», прийнятому у 2003 р., є лише загальне формування: строк зберігання електронних документів на електронних носіях інформації повинен бути не меншим від строку, встановленого законодавством для відповідних документів на папері³. «Правила роботи архівних установ України», які набули силу нормативного акту у 2013 р., для електронних документів Національного архівного фонду (НАФ) встановлюють граничні строки їх зберігання в архівних підрозділах юридичних осіб - джерел комплектування архіву 3 роки, але в наступному пункті зазначено, що строки зберігання щодо конкретних документів можуть бути змінені за погодженням з архівом, наприклад, у разі неможливості їх прийняття до архіву⁴. Тобто тривала невизначеність з граничними строками зберігання ЕД в архівах установ стала однією з причин, через яку не відбувається поповнення НАФ цими документами.

Така ситуація може призвести до втрати частини НАФ, як це сталося, наприклад, у Бельгії з ЕД, створеними до 2000 р., адже фондоутворювачі не можуть довго зберігати електронні архіви в себе. Генеральний секретар МРА Д. Літч на Міжнародній вищій архівній конференції (CISA), організованій Міністерством культури та комунікацій Франції у Парижі восени 2012 р., підкреслював, що одним із сучасних пріоритетів архівів є комплектування цифровими документами та їх надійне зберігання на підставі вимог національних стандартів, розроблених у відповідності з міжнародними нормами⁵.

Відсутність в Україні державної програми інформатизації галузі й відповідних орієнтирів для регіональних архівів спричиняє неконтрольованість у цьому напрямку діяльності: немає відомостей про наявні обсяги ЕД в організаціях-фондоутворювачах та прогнозу на майбутнє, тобто немає стратегії розвитку. У «Концепції планування життєвого циклу електронних документів», схваленої у грудні 2011 р., відчувається невпевненість у перспективах української архівної галузі у цифровому суспільстві, нерішучість щодо прийняття кардинальних рішень про умови архівного зберігання ЕД. Її автори весь час підкреслюють, що головними причинами такої невизначеності є відсутність необхідного фінансування інформатизації галузі, пілотних проектів для набуття досвіду архівного зберігання ЕД та усвідомлення мети, «задля якої потрібно впроваджувати подібні пілотні проекти». Але вони представляють Державну архівну службу України (*Укрдержархів*) - центральний орган виконавчої влади у сфері архівної справи та діловодства та ЦДЕА, тобто саме ті організації, які й повинні вирішувати ці питання. Якщо порівняти два згадані документи - Порядок і Концепцію, можна помітити непослідовність позиції Укрдержархіву. У Концепції підкреслюється нестача кваліфікованих кадрів для створення працездатної архівної автоматизованої інформаційної системи, потреба у довгостроковому впровадженні пілотного проекту архівного зберігання ЕД для здобуття власного досвіду і отримання можливості приймати остаточні рішення щодо них⁶. Порядком, практично одночасно розробленим тими ж авторами, на працівника архіву покладаються функції створення, конвертування, зберігання архівних ЕД, завіряння їх електронним цифровим підписом. Також у Порядку прописані Технічні вимоги щодо автоматизованого робочого місця (АРМ) працівника архіву установи⁷. Для виконання всіх цих вимог необхідний відповідний рівень матеріально-технічного і кадрового забезпечення архівних підрозділів установ, в яких наразі часто навіть немає штатної посади архіваріуса, а для відповідального за архів усі заявлені функції стануть додатковим мало/не оплачуваним навантаженням.

Поступовий перехід підприємств, установ та організацій до електронного документообігу, ріст кількості службових ЕД, частина з яких вже має бути передана до архівних підрозділів, вимагає від архівних установ готовності щодо забезпечення приймання на постійне зберігання цього сегменту НАФ. Робота щодо з'ясування поширення систем електронного документообігу й обсягів масивів ЕД в організаціях-джерелах комплектування тільки розпочата місцевими архівними установами у 2015 р. За інформацією ЦДЕА на кінець 2012 р. 15% державних органів влади й місцевого самоврядування, інших підприємств різних форм власності вели електронний документообіг з використанням електронного цифрового підпису⁷. За два роки цей відсоток міг збільшитися, але оскільки архіви не моніторили ситуацію, то невідомо, в якому стані зараз ці документи.

Сучасне матеріально-технічне забезпечення державних архівних установ не дозволяє виконувати технічні вимоги із зберігання, обліку, передавання ЕД, адже навіть у ЦДЕА наявні такі проблеми, що засвідчила минулорічна комплексна перевірка його діяльності: відсутність серверів, комутатора, серверної шафи, не достатня кількість ПК для оснащення робочих місць працівників, операційної системи, програмних продуктів для забезпечення збереженості, обліку, доступу до електронних документів та інформаційних ресурсів⁸. А що вже тоді говорити про обласні архіви або архівні відділи районних державних адміністрацій, які часто складаються з однієї-двох посадових осіб.

Скорочення терміну відомчого зберігання ЕД порівняно з паперовими аналогами призведе до парадоксальної ситуації, коли на державне зберігання потрібно прийняти документи архівного фонду, створені значно пізніше (електронні), а більш ранні (паперові) залишаться у відомчих архівах через відсутність місця в сховищах. Згідно із звітом Укрдержархіву за 2014 р. повністю вичерпано можливості для приймання документів на зберігання у 3 центральних і 4 обласних державних архівах, на 91-99% заповнені сховища ще 13 державних архівних установ.

Прийняття «Порядку роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання» не тільки ускладнило ситуацію з архівними підрозділами установ. Цей документ унаочнює зміну форми однієї з основних управлінських функцій державних архівів - контролю за дотриманням законодавства про НАФ та архівні установи шляхом проведення перевірок архівних підрозділів і служб діловодства установ. Матеріально-технічна база місцевих архівних установ та рівень технічної грамотності їхніх співробітників викликають сумніви щодо повноцінного виконання цієї функції, бо, щоб контролювати, їм самим треба вміти створювати, зберігати, конвертувати архівні ЕД. Крім того, за логікою їх також слід забезпечити АРМами для проведення таких перевірок у режимі віддаленого доступу.

Крім матеріально-технічного забезпечення роботи з архівними цифровими документами сьогодні є прогалини й у законодавчій базі, бо існуючі нормативні та методичні документи регламентують принципи, методи, умови зберігання тільки службової документації, а інші види документів (фото-, відео-, аудіо-) в цифровому форматі залишилися поза увагою. Саме відсутність чітких вимог до технічного стану цифрових документів, правил зберігання може стати причиною їх втрати, адже термін використання сучасних цифрових носіїв (стрічок, жорстких дисків зі спеціальним покриттям, багатощарових оптичних дисків тощо) вимірюється роками, в кращому випадку - десятиріччями. Такий випадок трапився в Офісі Куратора - підрозділі, що відповідає за збереженість колекції предметів мистецтва Британського парламенту, де були втрачені 32 цифрових фото, що зберігалися на DVD дисках⁹. Отже у випадку з цифровими копіями змінюється функція носія інформації, який потрібно розглядати скоріше як засіб тимчасового зберігання інформації, а не її засіб фіксації. Також нормативно не закріплене поняття цифровий аудіовізуальний документ, існують суперечності у законодавстві про систему обов'язкового примірника та трактуванням авторського права щодо цих документів. Вказані проблеми формування НАФ цифровими аудіовізуальними документами можуть викликати непоправні лакуни в архівному сегменті історичної пам'яті українців, адже саме ці документи відображають їх повсякденне життя, побут, традиції, культуру. Вочевидь, слушною є пропозиція Т. Ємельянової щодо створенні на базі ЦДКФФА України імені Г.С.Пшеничного централізованого сховища за аналогією з ЦДЕА, адже це значно простіше і дешевше, ніж створення відповідних підрозділів у кожному державному архіві, оскільки довготривале зберігання цифрових інформаційних ресурсів вимагає постійних логістичних і фінансових вкладень¹⁰.

Безумовно, однією з причин повільного унормування модернізації архівної галузі України є недостатність вивчення іноземного досвіду організації зберігання електронних та документів на електронних носіях, бо, наприклад, ЦДЕА долучився до міжнародного проекту InterPARES TRUST, який направлений на розвиток проектів довготривалого зберігання електронних документів та електронних інформаційних ресурсів, лише у 2013 р., хоча перша версія цього проекту під назвою InterPARES реалізовувався протягом 1999-2012 рр. Ймовірно, керівники ЦДЕА відгукнулися на заклик Л. Левченко проаналізувати результати проекту на предмет їх використання, як для удосконалення українського законодавства у галузі електронних

документів, так і для розробки стандартів зберігання електронних документів, здійснення експертизи їх цінності, строків передавання на постійне зберігання, правил використання та інших проблем електронних документів. Ініціатор і незмінний керівник проекту доктор Л. Дюранті у доповіді на XVII Міжнародному конгресі архівів у серпні 2012 р. у м. Брісбен, Австралія, зокрема, наголосила на швидких змінах цифрових технологій і середовища та повільному реагуванні на ці зміни законодавства¹¹. Московський член МРА Н. Храмцовська вважає, що головною перешкодою для участі у цьому проекті більшості російських архівів не вистачає фахівців з вільним володінням англійської мови й здатністю оперативно спілкуватися з закордонними колегами¹². Цей висновок залишається актуальним і для українських архівів.

Одним з основних засобів формування професійних компетентностей спеціаліста для будь-якої галузі у сучасному світі залишається система професійної освіти, якою передбачається як отримання спеціальності, так і перепідготовка, підвищення кваліфікації, самоосвіта тощо. Швидкоплинні, постійно змінювані умови існування соціуму висунули на перший план ідею безперервної освіти як засіб адаптації до цих змін. Очевидно, що й система архівної освіти повинна відповідати сучасним вимогам.

На сьогоднішній день працівники архівних установ України можуть підвищити кваліфікацію на короткотермінових курсах при Національній академії керівних кадрів культури і мистецтва, у Дніпропетровському, Львівському, Одеському та Харківському регіональних інститутах державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, обласних центрах підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування. Там вони отримують знання з адміністративного менеджменту, економіки, права, діловодства, а не з архівних технологій, що актуальніше для архівістів. Протягом 1990-2000 рр. питання про запровадження дистанційної форми навчання та створення Центру післядипломної освіти активно обговорювалось у професійних колах українських архівістів, але керівництво галузі тоді не змогло вирішити його позитивно¹³. Зараз взагалі з післядипломною освітою у галузі велика напруга, особливо з актуалізацією проблеми архівного зберігання ЕД. Наприклад, у лютому 2015 р. Укрдержархів організував одноденний семінар з вивчення норм «Порядку роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання», зареєстрованому у листопаді 2014 р. у Міністерстві юстиції України. Для вивчення цього документа явно недостатньо одного дня, та й на семінарі не змогли бути присутніми всі відповідальні за запровадження його у практику. Виникає риторичне питання: чому за ті три роки, що документ перебував на узгодженні, не було заплановано кошти й організовано курси?

Архівісти навіть у найрозвинутіших країнах традиційно нарікають на обмежене державне фінансування галузі, тому для навчання, набуття знань із сучасних технологій слід шукати будь-які можливості. Наприклад, восени 2009 р. на Міжнародній конференції Круглого столу архівів (CITRA) на Мальті наголошувалося на тому, що кадрові служби архівних установ повинні займатися підвищенням кваліфікації архівістів для обов'язкового оволодіння навичками роботи з електронними документами, їх збереженням, обліком і використанням. Для вирішення цієї проблеми слід організувати дистанційне навчання, завдяки якому архівісти з традиційною гуманітарною освітою зможуть набути нових знань¹⁴. Зокрема, можна було б використати напрацювання InterPARES, який розвинув цілий ряд модулів освітніх програм для навчання і підвищення кваліфікації архівістів та менеджерів по управлінню документацією у галузі електронних документів¹⁴.

Цікавий досвід з перепідготовки кадрів продемонстрували узбецькі архівісти, які у 2008 р. для вивчення досвіду роботи корейських архівів використали урядовий грант цієї республіки. Навчання забезпечували спеціалісти «KOICA» Агентства міжнародного співробітництва Кореї, а також компанії «Samsung Networks». На базі Національного архіву Кореї в м. Сеул, оснащеного сучасними інформаційно-комунікативними технологіями з забезпечення збереження документів, реставраційними майстернями, лабораторіями з оцифрування та мікрофільмування документів, в роботі яких використовується понад 10 видів найсучаснішого обладнання, пройшли стажування 63 особи¹⁵. Очевидно, керівникам архівних установ і самим архівістам слід енергійніше шукати різні можливості для навчання і підвищення кваліфікації, а не нарікати на брак коштів.

Отже, сучасний рівень нормативного забезпечення роботи з цифровими документами, матеріально-технічної бази та ІТ-компетентності співробітників архівних установ не дозволяє не тільки забезпечити збереженість цих документів у державних архівах, але й контролювати її на стадії відомчого зберігання. Більшість вітчизняних та іноземних дослідників зазначають, що впровадженню новітніх інформаційних технологій в архівну справу заважає залишковий принцип фінансування галузі та невідповідність її співробітників. Для зміни ситуації на краще потрібно, щоб зацікавлені сторони (розпорядники бюджету та архівісти) усвідомили необхідність модернізації архівної галузі на підставі сучасних технічних засобів і технологій.

Для вирішення проблеми з ЕД та документами на електронних носіях перш за все слід визначитися із стратегією розвитку українських архівів у цифрову епоху, спрогнозувати кілька варіантів, врахувати існуючий закордонний досвід функціонування архівної галузі за умов обмеженого фінансування і недостатнього технічного оснащення, можливості краудсорсингу (залучення волонтерів для копіювання, описування цифрових документів та інформаційних ресурсів) або кооперації з іншими інститутами соціальної пам'яті. Інакше українські архіви можуть і далі залишатися, за влучним висловом колишнього керівника галузі, на маргінесі суспільства. У сучасному прагматичному світі вони зможуть довести свою корисність, доцільність бюджетного фінансування тоді, коли запропонують ефективні технології управління сучасною (електронною) документацією, також компетенція архівістів потрібна для забезпечення зберігання та користування гібридними архівними системами, в яких представлені документи як паперові, так і електронні.

¹ Про затвердження Порядку роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання: наказ Міністерства юстиції України від 11.11.2014 № 1886/5: зареєстровано в Міністерстві юстиції України 11.11.2014 р. за № 1421/26198 // Офіційний вісник України. - 2014 р. - № 93. - С. 918. - Ст. 2705.

² Про затвердження Типового положення про архівний підрозділ органу державної влади, органу місцевого самоврядування, державного і комунального підприємства, установи, організації: наказ Міністерства юстиції України від 10.02.2012 № 232/5: зареєстровано в Міністерстві юстиції України 10.02.2012 р. за № 202/20515 // Офіційний вісник України. - 2012. - № 14. - С. 163. - Ст. 525.

³ Про електронні документи та електронний документообіг: закон України від 22.05.2003 №851-IV // Офіційний вісник України. - 2003. - № 25. - С. 106. - Ст. 1174.

⁴ Правила роботи архівних установ України / М-во юстиції України, Держ. архів. служба України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства; упоряд. Л.А.Кисельова, Ю.А.Прилепішева, Т.П.Прись, С.В.Сельченкова; за заг. ред. Н.М.Хрислової. - К., 2013. - С. 25, 26.

⁵ Матяш І.Б., Левченко Л.Л. Міжнародна наукова конференція «Місце архівістів та роль архівів у суспільстві сьогодні й завтра» // Український історичний журнал. - 2013. - № 1. - С. 223-228.

⁶ Забенько Ю.І., Ковтанюк Ю.С. Концепція планування життєвого циклу електронних документів // Архіви України. - 2013. - № 4. - С. 31; № 5. - С. 90.

⁷ Жук Л. Про особливості роботи з електронними документами в Україні: актуальне інтерв'ю с директором електронного архіва // Секретарь-референт. - 2013. - №1(121). - С. 24, 26.

⁸ Про введення в дію рішення колегії Укрдержархіву 17.04.2014 № 4/1 «Про підсумки комплексної перевірки діяльності ЦДЕА України»: наказ Державної архівної служби України від 28.04.2014 № 52 // Вісник Державної архівної служби України. - 2014. - № 2 (55). - С. 92-93.

⁹ Макаров С. Госархивы: от бумажных хранилищ к электронным ресурсам [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.cnews.ru/reviews/newfikt_v_gossektore_2014/articles/gosarhivy_ot_bumazhnyh_hranilishch_k_elektronnym_resursam/ (Заголовок з екрану).

¹⁰ Смельянова Т. Возможности та проблемы формирования Национального архивного фонда цифровыми аудиовизуальными документами: деякі аспекти // Архіви - наука - суспільство: шляхи взаємодії: матеріали Всеукр. (з міжнар. участю) наук.-практ. конф., 21-22 трав. 2015 р., м. Київ / Держ. архів. служба України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства, Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, іст. ф-т, каф. архівознавства та спец. галузей іст. науки, Спілка архівістів України; редкол.: Г.І.Калінічева (голова) [та ін.]. - Київ, 2015. - С. 84-87.

¹¹ Левченко Л. Проект Interpares: вирішення проблеми забезпечення збереженості електронних документів (міжнародний досвід) // Електронний документ: актуальні завдання та практичне впровадження (Життєвий цикл електронного документа) : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.,

11-12 жовт. 2012 р., м. Київ / Державна архівна служба України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства, Центр. держ. електрон. архів України, Нац. Академія держ. упр. при Президентові України. - К., 2012. - С. 73-80.

12 Храпцовская Н.А. Международный проект InterPares Trust // Делопроизводство. - 2014. - № 2. - С. 85-91.

13 Селіверстова К.Т. Тенденції розвитку професійної освіти архівістів України у контексті світового досвіду // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19-20 листопада 1996 р.) в 2 ч. / Упорядники В.П.Ляхощкий, І.Б.Матяш. - К., 1997. - Ч. 2. С. 9-15; Матяш І., Калакура Я., Лозицький В., Селіверстова К.: Концепція підготовки та післядипломної освіти кадрів для архівних установ України (проект) // Студії з архівної справи та документознавства. - Т. 3, - К., 1998. - С. 17-27.

14 Прилепішева Ю.А. Міжнародна конференція Круглого столу архівів (СІТРА) «Архівіст XXI століття: нові стратегії освіти та навчання» // Архіви України. - 2010. - № 1. - С. 220.

15 Прилепішева Ю.А. Участь делегації українських архівістів у X Загальній конференції Євро-Азійського регіонального відділення МРА та Консультативної ради керівників архівних служб держав-учасниць СНД // Архіви України. - 2009. - № 6. - С. 302-303.

Олександр Шишко (Одеса, Україна)

«СПИСОК РОЗСТРІЛЯНИХ ОДЕСЬКОЮ ГУБЕРНСЬКОЮ НАДЗВИЧАЙНОЮ КОМІСІЄЮ ЗА 1920 рік»

У назву статті винесено позначення 16 сторінок архівної справи «Список осіб, які були розстріляні Одеською губернською надзвичайною комісією за бандитизм» (далі «Список»), хронологічні рамки якої охоплюють 1920-1922 роки¹. Справа загалом нараховує три списки, які були складені у листопаді 1922 року Одеським ДПУ у відповідь на запит начальника карного розшуку м. Одеси. Ці списки супроводжував офіційний бланк ДПУ, який було підписано «Замначгуботдела» Петровим, «Начрегстатотделения» Давидовим та секретарем Кацманом з позначеннями «лично», «совершенно секретно» та надписом червоним чорнилом «содержимое под вашу личную ответственность». Також текст бланку містив припис, що до цих списків увійшли розстріляні особи не тільки за бандитизм, а й за інші злочини.

Порівняльний аналіз цього «Списку» з анотаціями справ з архіву СБУ в Одеській області, які вміщено у третьому томі «Одесского мартиролога» та публікаціями у газеті «Вісти/Известия» розстріляних списків за вироками Одеської губернської надзвичайної комісії (ОГНК) дає підстави стверджувати, що цей «Список» навпаки містить більше прізвищ, імен та по батькові осіб, які були розстріляні «за інші злочини», аніж за бандитизм, у всякому разі за лютий-травень 1920 року.

Першим у цьому «Списку» вміщено ім'я Івана Кочубея, якого було заарештовано 25 лютого. Про нього відомо, що він був помічником коменданта міста й порту. Під другим номером значиться Гавриїл Дмитрієв, анотовану справу якого містить 3-й том «Одесского мартиролога». Так само там міститься справа генерала Дмитра Борисенка, у якій вказується на те, що він помер 30 березня від тифу. А в списку він значиться під третім номером як розстріляний. Далі в «Списку» знаходяться імена декількох десятків осіб, стосовно яких немає інформації в анотованих справах «Одесского мартиролога», а також в газетних публікаціях. Можливо це якраз ті особи, які були розстріляні за бандитизм.

Третій том «Одесского мартиролога» містить анотації справ за січень-квітень 1920 року, тому архівний «Список» та газетні публікації дають можливість встановити імена осіб та підстави їхньої страти в наступні місяці. Загалом архівний «Список» містить імена 1477 осіб. Також газетні публікації дають можливість встановити дату останньої згадки про особу, яку було заарештовано протягом лютого-квітня та щодо якої є анотація справи.

Скажімо, у 3-му томі «Одесского мартиролога» висловлено обережне припущення стосовно Богдана Загайкевича про те, що, можливо, він не був розстріляний². Але в розстрільному списку

«Вістей/Известий» від 20 червня вказано, що «галицький офіцер Б.П.Загайкевич агітував й поширював контрреволюційну літературу серед населення та був особистим ад'ютантом отамана повстанців». До речі, в цьому списку вказано імена ще чотирьох солдатів галицької армії, «які брали активну участь у підпільній організації та у підготовці повстання, поширювали відозви польського білогвардійського уряду серед червоноармійців». Це Іван Іванцов (можливо Іванців), Іван Денисяк, Стефан Брикайло, Максим Южгла³. Архівний «Список» по-дає їх імена у дещо викривленому вигляді. Також про страту цих осіб засвідчує фотокопія справи 2575 з архіву СБУ в Одеській області, наведена у книзі «Реабілітовані історією»⁴.

Також у 3-му томі «Одесского мартиролога» стосовно підполковника Володимира Лапкіна, якого було заарештовано 14 лютого «як провокатора, який видав колишнього співробітника НК Сандлера», вказано, що після проведення слідства, остаточного рішення прийнято не було та що подальша доля його не відома⁵. В той же час зазначається, що надпис на обкладинці справи «Виконано, до архіву» може свідчити про його страту. Це припущення знаходить своє підтвердження з розстрільного списку, опублікованого в газеті «Вісти/Известия» 20 квітня 1920 року. Припис «подальша доля невідома» у 3-му томі «Одесского мартиролога» також міститься стосовно Пилипа Голя (Голя), Миколи Недосекіна (Недосикіна), Олександра Смолеєва, яких після арешту та слідства було направлено до концтабору. Але в «Списку» їх імена знаходяться за номерами 15, 53 та 62 відповідно.

У 1920 році вперше розстрільний список газета «Вісти/Известия» надрукувала 20 квітня, він нараховував 60 осіб, серед яких перші 18 були звинувачені у кримінальних злочинах, останні 26 у виготовленні та збуті фальшивих грошових знаків та інших злочинах. З інших 16 осіб про сім з них є інформація у анотованих справах «Одесского мартиролога» та про одного в архівній справі. Інформацію про інших 8 осіб наведено у таблиці, яку складено на основі газетної публікації⁶:

Ступак Лука Данилов	Був дільничним наглядачем за царату. Під час перебування добровольців в Одесі служив у державній варті. Арештований й доставлений до ОГНК селянами села Анатоліївка Одеського повіту, де займався контрреволюційною агітацією. Під час обшуку знайдено білогвардійську літературу.
Гайдук Володимир Казимиров	Офіцер доброармії. Підробивши печатку мінського революційного комітету й приховавши свою приналежність до білих, втерся з провокаційною метою до білоруської секції комуністичної партії, але зразу ж був в'язаний й арештований.
Булак Іван Васильев	Колишній помічник начальника київської, потім одеської тюрми. Був агентом контррозвідки. У тюрмі знущався з політичних в'язнів.
Литвинов Степан Іванов	Викладач морехідного училища. Запеклий противник радянської влади. Вів контрреволюційну пропаганду серед моряків торгового флоту, закликаючи їх до виступу проти більшовиків. За добровольців написав донос на своїх колег по училищу. Був оголошений петроградською радою робітничих депутатів поза законом як провокатор, але звідти втік.
Самойленко Михайло Іванов	Колишній полковник. За білогвардійців був в Ананьєві командиром державної варті. Безпощадно розстрілював й переслідував комуністів та запідозрених у причетності до більшовизму.
Домбровський Ян Янович	Запеклий контрреволюціонер й активний противник Радянської влади. Служив у доброармії, після того білі залишили місто, обладнав завод для гоніння самогону, яким систематично спюював несвідомі елементи.
Де-Спілер Петро Олександрович	Колишній полковник. За добровольців був начальником карального загону, який було направлено до села Біляївка, де ним було розстріляно й повішено багато мирних громадян.
Шлігель Володимир Мошков	Студент-юрист. У 1919 році за Радянської влади був співробітником карного розшуку. У справах служби йому вдалося завести знайомства з відомими відповідальними працівниками-комуністами, яких за добровольців шляхом провокації видав контррозвідці і яких потім було замордовано.

Публікації цього розстрільного списку передувала свого роду передмова, у якій, зокрема, наголошувалось, що надзвичайна комісія є бойовим органом пролетарської революції, органом захисту робітників і селян від внутрішньої контрреволюції у всіх її видах, яка розпаленим залізом буде карати «всіх тих, хто хотів у передсмертних конвульсіях захопити в свої смердючі обійми пролетарську революцію».

Ще в березні, коли відбулась реорганізація НК після зміни її керівництва, було обіцяно що комісія буде провадити свою роботу відкрито, «на очах всього пролетаріату». Відповідно до цієї обіцянки й було надруковано цей список «душителів пролетарської революції, яким волею робітників і селян в особі своїх представників - колегії Одеської надзвичайної комісії було винесено вирок - розстріл».

Напередодні газета познайомила своїх читачів з ходом розслідування двох осіб з цього списку, які в архівному «Списку» вміщені за №№ 114, 156. Сьомого квітня в газеті було вміщено замітку про Петра Купарадзе, якого було заарештовано 19 березня. Публікація повідомляла що слідством було встановлено, «що Купарадзе за добровольців служив у контррозвідці, де брав активну участь в арештах комуністів. Коли у 1919 році радянська влада залишила місто, він на чолі контрреволюційного грузинського загону захопив владу у місті. Очною ставкою встановлено, що Купарадзе вимагав 10 тис. рублів за звільнення арештованого контррозвідкою колишнього співробітника НК Кінберга».

Ще 2 квітня помічник уповноваженого для боротьби з контрреволюцією таємно-оперативного відділу ОГНК Рацковський склав обвинувальний висновок, у якому після викладення всіх обвинувачень та показань свідків, зазначив, що «обвинувачений громадянин Купарадзе себе винуватим не визнає, думаючи цим покращити своє становище. Виходячи з усього вказаного, вважаю факт служби громадянина Купарадзе у контррозвідці й побитті комуністів встановленим, а тому пропоную застосувати до нього найвищу міру покарання - розстріл». Вже наступного дня колегія ОГНК постановила Купарадзе розстріляти⁷.

Дев'ятого квітня «Вісти/Известия» повідомили про арешт Надзвичайною комісією Всеволода Іноземцева, якого було звинувачено у тому, що він служив у добровольчій контррозвідці. Під час обшуку у нього на квартирі було знайдено вогнепальну зброю, три фотоапарати, 75 печаток, підроблений радянський мандат, листівка білогвардійців з назвою «Все за єдиную Русь» й багато інших документів, які слугують доказом його участі у контрреволюційній діяльності. Під час допиту Іноземцев зізнався, що служив у контррозвідці та працював з паперами й документами, які належали НК. Дізнання встановило, що Іноземцев, будучи членом контррозвідки, збирав відомості про діяльність радянських працівників, вирізки з газет виключно для антирадянської агітації й намагався підривати престиж Радянської влади.

Сьомого квітня помічник уповноваженого для боротьби з контрреволюцією Ткачук сформулював обвинувальний висновок, у якому, зокрема, вказав, що «на підставі всього викладеного пропоную застосувати вищу міру покарання, тобто розстріл». 15 квітня 1920 року колегія ОГНК, розглянувши справу В.В.Іноземцева, постановила «застосувати вищу міру покарання - розстріляти, майно конфіскувати»⁸.

У 1994 році ці дві особи, як і багато інших страчених у 1920 році, були реабілітовані.

Наступний розстрільний список було опубліковано 13 травня, у ньому нараховувалося 26 осіб, 12 останніх з яких обвинувачувалися у кримінальних злочинах. Цей список газета також супроводила коментарем, у якому, зокрема, наголошувалося, що «тут ми наводимо список негідників, які посміли свідомо здійснити брудну справу проти Радянської влади та яким було винесено вирок волею робітників і селян в особі представників колегії НК у вигляді вищої міри покарання». У травні газета «Вісти/Известия» ще 23 та 30 числа друкувала розстрільні списки, які нараховували 40 та 15 осіб відповідно. У цих списках є імена людей, які містяться в архівному «Списку» та щодо яких є анотовані справи у 3-му томі «Одесского мартиролога», а є імена, які зустрічаються вперше. Тому й досі залишається актуальним питання про доступ до протоколів засідань колегії ОГНК, які донедавна були «таємними» та будемо сподіватися вже стали доступними. Тільки в сукупності всі названі джерела можуть надати найбільш достовірну інформацію про червоний терор в Одесі у 1920 році.

На завершення розгляду цього питання пропонуються дві варіації до двох відомих історій. Перша варіація стосується «Дори», яка ніби то у 1919 році в одеській НК особисто закатувала чи то 400, чи то 700 осіб.

На першій сторінці архівного «Списку» серед інших звертають на себе увагу два прізвища - Гордон Веніамін Веніамінович та Гордон Марія Андріївна. Справа в тому, що в Одесі ще 1919 році широко відомим стало ім'я секретаря Одеської надзвичайної комісії

«Веньяміна», яке містилося під списками розстріляних осіб цією комісією. В ті часи досить поширеним було явище навіть в офіційних документах вказувати лише ім'я особи. У цих осіб звичайно було й прізвище, в даному випадку мова йшла про Веніаміна Сергеева. Також поширеним було явище замінити справжнє ім'я псевдонімом. Знову таки в даному випадку серед справжніх імен цієї особи фігурує прізвище - Бендетто-Гордон. 19 лютого 1920 року газета «Вісти/Известия» надрукувала повідомлення про арешт колишнього секретаря НК «Веньяміна» та його дружини. Вони обвинувачувалися у тому, що під час денікінської влади в Одесі почали співпрацювати з контррозвідкою й видавали їй комуністичних діячів. Цей факт не був поодиноким і можливо не був би вартим уваги, якби не згадка про його дружину. На жаль, ні імені, ні прізвища її в газетній публікації не було вказано, але наголошувалось, що вона розіграла роль видуманої у контррозвідці «Дори».

На початку березня в Одесі почав працювати Революційний трибунал, який на першому своєму засіданні розглядав саме справу «Веньяміна» та його дружини⁹. На жаль, три номери газети «Вісти/Известия» відсутні за цей період, можливо саме в них містилася ще якась інформація з цього питання, особливо щодо «Дори», стосовно реальності існування якої в літературі немає єдності. Також з першої сторінки архівного «Списку» звертає на себе увагу прізвище - Мартин Ейнов Фукс. Це прізвище фігурує ще в одній архівній справі ДАОО. У ній міститься рукописний друкований варіант статті О. Гороховської «Большевики в Одессе в 1917 г.», де в авторський текст внесені зміни, а саме: прізвища перших членів загальноміського комітету РСДРП(б) - Кантора, Марголіна, Фукса, Спиридонова - були закреслені й написані інші, відомих діячів більшовицької партії¹⁰.

Ця суперечність була перенесена й на сторінки збірника «Октябрь на Одешине». Вже у надрукованій статті О. Гороховської знову наведені прізвища відомих більшовиків, а от щодо цих прізвищ вказаних Г. Ачкановим, то внизу зроблено помітку: «Іспарт. Відповідно до газети «Голос Пролетария», № 1 від 6 липня 1917 р. склад комітету був таким: Ол. Хмельницький, П. Заславський, Кантор, Марголін, Лашевич, Спиридонов, Фукс та три кандидати¹¹. Радянська історіографія цю проблему вирішила просто, називала тільки Хмельницького та Заславського. Все це пояснюється тим, що до складу першого комітету РСДРП(б) крім більшовиків було обрано й меншовиків-інтернаціоналістів й справжня назва його була «Одеський комітет більшовиків й соціал-демократів - інтернаціоналістів». Але вже у 1920 році такий стан речей не відповідав вимогам часу й тому доводилось вносити корективи, що й породжувало плутанину. До всього, стосовно інших партій та їх членів було розгорнуто репресії. Можливо така доля спіткала й названого Фукса, а можливо це була й інша особа. У всякому разі більшовикам-комуністам доводилось протягом всього часу свого панування весь час переписувати історію своєї ж партії та країни, якій вони й нав'язали це панування.

¹ Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. Р-107. - Оп. 1. - Спр. 62. - Арк. 1-5.

² Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. Т. 3. / Сост. Л.В.Ковальчук, Г.А.Разумов. - Историко-мемориальное издание. - Одесса: ОКФА, 2005. - С. 320.

³ Вісти Одеського Губерніального Виконавчого Комітету Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів і Одеської Ради Робітничих і Червоноармійських Депутатів. - 1920. - 20 червня.

⁴ Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / Упор. Л.В.Ковальчук, Е.П.Петровський. - Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. - № 3.

⁵ Одесский мартиролог... - С. 191.

⁶ Вісти Одеської Ради Робітничих і Червоноармійських Депутатів. - 1920. - 20 квітня.

⁷ Одесский мартиролог... - С. 288.

⁸ Там само. - С. 273.

⁹ Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. - 1920. - 5 березня.

¹⁰ ДАОО. - Ф. П-2. - Оп. 1. - Спр. 138. - Арк. 7.

¹¹ Ачканов Г. От Февраля к Октябрю // Октябрь на Одешине. Сборник статей и воспоминаний к 10-летию Октября. - Одесса, 1927. - С. 8; Гороховская Е. Большевики в Одессе в 1917 г. // Октябрь на Одешине... - Одесса, 1927. - С. 311.

Елена Штенко (Одесса, Украина)

ИЗ ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ ОТДЕЛА НАУЧНО-СПРАВОЧНОГО АППАРАТА В ОДЕССКОМ АРХИВЕ (1920-1940-е гг.)

Отдел научно-справочного аппарата в любом современном архиве - неотъемлемая часть его структуры и Государственный архив Одесской области не является исключением. Каталогизация, создание и усовершенствование описей, создание справочников и указателей - работа которая проводится в архиве изо дня в день. Поэтому, сложно представить, что когда-то этого всего не было.

Всем известно, что в марте 1920 г. приказом Одесского Губернского революционного комитета были объединены все исторические архивы нашего города в единый архивный фонд тем самым положив начало истории нашего архива¹. Стоит отметить, что в молодом Одесском историческом архиве еще не было штатного расписания, самостоятельной сметы и тем более какого-то ни было деления на отделы. Поэтому, анализируя работу архива за наиболее ранние годы, приходится выделять из общего массива планов и задач аспекты именно научно-справочного аппарата. Так, в положении об Одесском историческом архиве², одной из целей его работы обозначается «б) научная постановка архивного дела, в) планомерные самостоятельные работы Архива по опубликованию документов путем издания их описаний и собраний»³. Естественно, что первоочередным заданием архива и архивистов была концентрация документов в архиве и обеспечение их сохранности, а лишь потом - их научная обработка но, тем не менее, уже в 1920-1921 г. были составлены обзоры на фонды «Новороссийского и Бессарабского генерал-губернаторства» и «Одесского жандармского управления»⁴.

Весь 1924 г. Губархом (Губернским архивным управлением, которое было образовано в 1923 г.) проводилось упорядочение и описание документов по истории революции (26756 ед. хр.)⁵, после окончания которого была начата разборка и описание фондов исторического архива и документальных материалов Советского периода. В 1925 г. при управлении был образован кружок, члены которого под руководством научных сотрудников Губарха учились архивной работе в т. ч. и проводили работу по составлению описей⁶.

Особое внимание хотелось бы обратить на формирование принципов и методов упорядочения архивных материалов, и их описания: первая известная нам инструкция была разработана Центральным Архивным управлением в 1923 г. («Общая инструкция для разбора архивных материалов»), следующая - в январе 1924 г., которую Губарх получил в марте 1924 г.⁷ Данная инструкция представляла собой 2 формы описей: №1а и №1б, где присутствовали лишь такие графы:

№№ вязок	Линейный размер	Хронологические рамки	Общее количество дел
----------	-----------------	-----------------------	----------------------

К сожалению, именно по такой несовершенной схеме и были описаны фонды уездных исполкомов, уездных ревкомов, губернского продовольственного комитета и др.

Вопрос о необходимости зафиксировать единую форму описи архивных материалов в Губархе и в Совучреждениях обсуждался на собрании сотрудников Одесского Губарха 6 февраля 1925 г. Предлагался такой образец инвентарной архивной описи⁸:

Архивная инвентарная опись такого-то учреждения, с такого-то года по такой-то

№ связки	№ дела	Содержание дела	Число листов в деле	Особые замечания
----------	--------	-----------------	---------------------	------------------

Данная схема представляется более совершенной нежели используемые ранее формы так как хотя бы частично отображала содержание дела.

Необходимость использования документальных материалов в научных и общественных целях и отсутствие надлежащего научно-справочного аппарата (отсутствие инвентарных описей) привели к развитию иной формы научного описания: на самые популярные фонды были составлены карточки («Управление главного начальника южных поселений» - заведены

карточки на 401 дело, «Херсонско-Бессарабское управление земледелия и государственных имуществ» - на 20 дел, «Общество сельского хозяйства южной России» - на 100 дел, «Канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора» - на 194 дела) ⁹.

Говоря об описывании фондов в 1920-е гг., невозможно обойти вниманием доклад В.А.Романовского «Принципы архивной описи» на Первом Всеукраинском съезде архивных работников ¹⁰, где автор выделяет как цели архивного описывания «1) охрана архивного материала; 2) возможность отыскания дела для наведения справок; 3) пользования архивных материалов для научных целей» ¹¹, так и основные виды описей «инвентарная, научная, обзорная (тип памятной книги)».

Первый тип - инвентарная опись, по мнению автора, служит для охраны материалов и является основной.

Инвентарная опись

Заголовок дела, книги, документа	Дата	Число листов	Примечания о внешней сохранности
----------------------------------	------	--------------	----------------------------------

Второй тип - научная опись, составляется с целью выявления научно-ценного потенциала архивного материала и характеризуется индивидуальным подходом к выработке программы его описания. Она допускает различные способы классификации (по содержанию, по биографическим и хронологическим признакам), может содержать подробное изложение дела или отдельного документа. Применяется к особо важным фондам. Автор высказывал пожелание «даже для самой краткой описи предпослать общую характеристику архивного фонда, с обозначением названия учреждения, фонд которого описывается, круга его деятельности ... хронологических пределов фонда и источников» ¹².

Третий тип: обзорная - это попытка охарактеризовать материал в основных его однородных группах. Они должны составляться после создания инвентарной описи, каждая единица хранения должна иметь дату начала и конца, все древние и особо ценные документы необходимо выносить в примечания.

Следующим шагом в вопросе создания методического обеспечения описания фондов можно считать выступление проф. В.И.Веретейникова и Б.В.Минковского на Всеукраинском Советании заведующих центральных и краевых архивов. В докладе «Про описування архівних матеріалів» ¹³ была отмечена основная проблема описания архивных дел того времени: оно велось с охранно-учетной целью, а не научной (отсутствие заголовков в описях тому подтверждение). Предлагалось описание разных документов по разным формам (всего 3); некоторые документы описывать в несколько этапов (сначала описать для хранения, а лишь потом - выявить их научную ценность).

Форма №1. Название фонда. Общие хронологические рамки

Хронологическая дата	Старая нумерация дел, книг /тут же указывать подфонды, если они есть/	Примечания
----------------------	---	------------

Форма №2. Название фонда. Общие хронологические рамки

№№ пп	№№ стар. канц.	Название дел, книг /тут же приводятся названия подфондов и хронологические рамки	Когда начато	Когда окончено	Сколько листов в деле	Примечание
-------	----------------	--	--------------	----------------	-----------------------	------------

Форма №3. Название фонда. Общие хронологические рамки

№№ пп	№№ стар. канц.	Содержание дел, книг /тут же приводятся названия подфондов и хронологические рамки	Когда начато	Когда окончено	Сколько листов в деле	Примечание
-------	----------------	--	--------------	----------------	-----------------------	------------

Первые два типа описей - охранные, а третий - для раскрытия содержания. Кроме того, говорилось о четвертой - наиболее подробной форме, которую необходимо использовать в исключительных случаях. Она, кроме всего вышеперечисленного, включала в себя историю организации, на которую создан фонд, а также отрывки из отдельных наиболее важных документов. Все формы можно применять последовательно, а можно и комбинировать при крайней необходимости. Также в докладе впервые звучит идея отделения стадии разработки фонда от стадии описания (как при современном описании) и печатания описи в 3-х экземплярах (для каталожной комнаты, для отдела, запасной).

Помимо деятельности Губарха (с 1923 г.), а затем Окружного архивного управления (с 1925 г.) и Одесского краевого исторического архива, интересна деятельность Ревархива Испарта. Из отчета за 1926 г. видно, что их деятельность также была направлена на создание научно-справочного аппарата: это и создание «*подробной описи, носящей полунаучный характер Материалов, воззваний, инструкций и приказов за 1917 г.*»¹⁴, создание (для внутреннего пользования) описи дел, газет и отдельных документальных воззваний за 1917-1919 гг. (всего разработано 2224 ед. хр.), написание алфавита на 11187 фамилий по фонду бывшего жандармского управления за 1905-7 гг., на 9866 фамилий по фонду районного охранного отделения, 1657 фамилий по фонду военного окружного суда, 1794 фамилий по фонду судного отделения штаба военного округа, составлена опись разрозненных материалов и документов. Всего за год было внесено в опись 2712 ед. хр. и внесено в алфавит 25504 фамилии. Кроме того, особый упор в отчете делается на то, что «*попутно с составлением элементарной описи, научным сотрудником т. Сидоренко, составляется научная опись*» вышеуказанных фондов»¹⁵.

Что касается партийного архива, то в виду того, что в 1921-1924 гг. документы поступали не упорядоченные, то первоочередной задачей является его разбор, а лишь после этого «будет приступлено к составлению описей партийных материалов»¹⁶. Однако проводилась большая работа по созданию алфавитов автобиографий членов партий, проходящих чистку в 1921 году - 2329.

Всего Одесским краевым историческим архивом за 1927 г. было описано 1578 дел (18354 ед. хр.). А в отчете за 1928 г. речь идет о том, что 65% фондов архива уже описано и «самые важные» фонды архива предоставляются научным исследователям (по описи формы №2), а конкретно за 1928 г. «описано по форме №2 - 107 м»¹⁷.

Следующий аспект научно-справочного аппарата, который как уже было обозначено выше, начал развиваться в 1924-1925 гг. - картотека. В отчетах Краевого Исторического архива за 1927 г. говорится о каталогизации фондов, в первую очередь - Краевого архива, которые были получены из Окрарха, потом уже - делопроизводственных фондов, а также историко-революционных фондов¹⁸. На карточки были внесены периодические издания и газетный фонд (815 карточек), а также - 1100 карточек прокламаций и листовок. Кроме того, все новопоступившие фонды сразу фиксировались на карточках после прибытия¹⁹.

Подводя итог первого десятилетия работы архивистов по созданию научно-справочного аппарата, нужно отметить большой прогресс - работа велась по всем направлениям: фонды упорядочивались, создавалась картотека, алфавиты и описи, которые поначалу были лишены всех имеющихся сейчас атрибутов, но к концу 1920-х годов труд и стремление архивистов к совершенствованию дали свои плоды. Весь массив источников было необходимо описать для его учета - такая цель была достигнута, а научное описание самых востребованных и интересных фондов проводилось по инициативе сотрудников и на общественных началах.

Не смотря на все это, лишь 1930 г. можно считать началом упорядочения фондов, в современном понимании этого слова. Смена помещения, занимаемого архивом, в 1932 г. привело к пожару, вследствие которого погибло много документов, а значительная часть их превратилась в россыпь тем самым уничтожив десятилетний труд архивистов - пришлось заново упорядочивать и описывать фонды, но уже на более высоком уровне.

¹ Государственный архив Одесской области (ГАОО). - Ф. Р-100. Одесское губернское архивное управление (Губарх) Центрального украинского архивного управления. - Оп. 1. - Д. 16. Сведения об имеющихся в Одессе архивах. - Л. 3.

- ² ГАОО. - Ф. Р-100. - Оп. 1. - Д. 7. Инструкции об организации главных архивных управлений Губархива и военной секции. - Л. 4.
- ³ Там же. - Л. 4.
- ⁴ ГАОО. - Ф. Р-1142. Одесский областной государственный архив Одесского областного архивного отдела. - Оп. 1. - Д. 377. Очерк по истории архивного дела на Одесщине. - Л. 7.
- ⁵ ГАОО. - Ф. Р-100. - Оп. 1. - Д. 113. Отчет о деятельности Одесского Губарха. - Л. 15.
- ⁶ ГАОО. - Ф. Р-100. - Оп.1. - Д. 135. Протоколы совещаний про Губархе. - Л. 128.
- ⁷ ГАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1. - Д. 90. Переписка с Архивным управлением УССР об использовании и публикации архивных материалов. - Л. 42.
- ⁸ ГАОО. - Ф. Р-100. - Оп. 1. - Д. 135. Протоколы совещаний про Губархе. - Л. 7-7 об.
- ⁹ ГАОО. - Ф. Р-37. Одесское окружное архивное управление Центрального Украинского архивного Управления «Укрцэнрархив». - Оп. 1. - Д. 56. Квартальные планы и отчеты о деятельности Одесского губернского архивного управления. - Лл. 22-23.
- ¹⁰ ГАОО. - Ф. Р-37. - Оп. 1. - Д. 8. Доклад о деятельности и задачах Центрального архива на Первом Всеукраинском съезде архивных работников. - Лл. 29-30.
- ¹¹ Там же. - Л. 29.
- ¹² Там же. - Л. 30.
- ¹³ ГАОО. - Ф.Р-36. Одесской краевой исторический архив Центрального Украинского архивного управления «Укрцэнрархив». - Оп. 1. - Д. 16. Переписка с центральным архивным управлением об упорядочении архивных материалов. - Лл. 4-4 об.
- ¹⁴ ГАОО. - Ф. Р-36. - Оп. 1. - Д. 3. План и отчеты о работе за 1-е полугодие. - Л. 12.
- ¹⁵ Там же. - Л. 13.
- ¹⁶ Там же. - Л. 16.
- ¹⁷ ГАОО. - Ф. Р-36. - Оп. 1. - Д. 11. Годовой отчет о работе Одесского Крайархива и план работы на 1929 год. - Л. 3.
- ¹⁸ ГАОО. - Ф. Р-36. - Оп.1. - Д. 3. План и отчеты о работе за 1-е полугодие. - Л. 4.
- ¹⁹ Там же. - Л. 24-26.

Олена Яворська (Одесса, Україна)

ЛІТЕРАТУРНИЙ АРХІВ МИХАЙЛА ЖУКА

Михайло Іванович Жук (1883-1964) - один з перших українських художників-модерністів, графік, кераміст, письменник, поет, драматург та перекладач, відіграв значну роль в культурному житті 1900-20-х рр., досі чинною мірою не відображену у історії українського мистецтва та літератури.

Він народився у Каховці, навчався у Києві в художній школі О. Мурашка, згодом - у Краківській академії, яку закінчив за двома відділами - портретного малювання і фресковим з срібними медалями 3 1905 р. оселяється у Чернігові, викладає малювання у Духовній семінарії (серед його учнів був П. Тичина) і в дівочому Єпархіальному училищі. На цей час припадає його знайомство з М. Коцюбинським, яке переросло у найприятнішу дружбу. Саме М. Коцюбинський опікувався першими кроками молодого письменника, взагалі, чернігівським періодом датовано переважну більшість літературних творів М. Жука.

Восени 1916 р. М. Жук, облишивши родину у Чернігові, переїздить до Києва. Сплеск діяльності М. Жука припадає на 1917-18 рр. - він був одним з засновників та діячів Академії мистецтв, брав найактивнішу участь у виданні журналу «Музагет». Після квітня 1919 р. повертається до Чернігова. «С весны 1919 года работал в Чернигове при Губнаробразе, возглавлял Отдел Искусств и заведовал студией ИЗО. С 1922 года был ответственным секретарем Губ. Отд. Союза Рабис Черниговщины до 1925 года»¹.

Сутужне творче і матеріальне становище змушує його 1923 року написати розпачливого листа голові Ради народних комісарів УРСР Х. Раковського: «... якщо я потрібний тут по своїй

спеціальності, то дайте мені можливість працювати, дайте можливість жити з цієї роботи. Якщо ж моя робота справді не потрібна, дайте мені можливість емігрувати з родиною, хоча б в американські українські колонії, де я спробую здобути собі це право. Я не уряду поїду шукати, бо всі уряди для мене неприйнятні, а поїду шукати заробітку, а також і освіти для своїх дітей. <...> Підкреслюю знову, що я не тікаю, а що я мушу шукати якогось виходу як українець і як художник, і як письменник»².

Восени 1925 року М. Жук переїхав з Чернігова до Одеси та почав викладати у Політехнікумі образотворчих мистецтв (згодом - Художньому училищі імені М. Грекова), де надалі став професором і проректором. З цього часу його життя пов'язане з Одесою. Тут він мешкав за двома адресами - на Пролетарському (нині Французькому) бульварі, та з 1941 р. на вул. Свердлова (нині Канатній).

Визначити гідне місце багатогранній постаті Михайла Жука у культурному просторі України ХХ сторіччя можна за матеріалами його архіву. Попри всі бурхливі події та життєві негаразди - дві революції, численні зміни влади у Києві та Чернігові, переїзд до Одеси, трус та арешт 1931³, зміну квартири у 1941 (коли будинок постраждав під час бомбардування міста), перебування в окупованій Одесі - він зберіг як художній, так і літературний доробок. Перші малюнки митця датовано 1899-м роком, рукописи - 1903-м роком.

Треба зазначити, що естетичні уподобання М. Жука 1920-30-х рр. розходились з офіційним курсом радянського мистецтва, через що він поступово відходив від активної художньої та літературної творчості, зосередившись на викладанні. Єдиний виняток становлять вірші, які він писав до останніх років життя.

По смерті М. Жука, його архів було розпорошено. Деяка частина (як художні роботи, так і рукописи) потрапила до літературно-меморіального музею М. Коцюбинського в Чернігові. Не обминули увагою архів М. Жука і одеські колекціонери та дослідники. Головним чином він розійшовся по чотирьох колекціях: С. Лущика, Т. Максим'юка, І. Козирода та С. Шевельова, упорядників альбому М. Жука. Пізніше частина матеріалів від С. Шевельова перейшла до письменника В. Барладяну, а у 1977 році, незадовго до свого арешту, він передав їх Т. Максим'юку (в колекції якого вони знаходяться й по сьогодні).

Літературна спадщина митця, на відміну від художньої творчості, довгий час залишалася на другому плані. Вже на початку 1930-х рр. з'являються статті та книги, присвячені творчості Жука-художника⁴. Лише наприкінці ХХ ст. почали цікавитись Жуком-письменником. Саме на базі літературного архіву митця і були зроблені численні публікації творів письменника С. Лущиком, Т. Максим'юком, І. Козиродом, В. Барладяну-Бирладником (1942-2010) та автором цієї статті, у місцевих, київських та закордонних виданнях⁵.

Слід зазначити, що Михайло Жук був письменником нової формації. За добором тем та стилем він далекий від традиційної школи, не виявляє зацікавленості до побутового етнографізму, до історичного минулого. Уся його увага присвячена сьогоденню, тому прошарку суспільства, що недавно сформувався - українській провінційній інтелігенції та міщанству. Як і у його вчителя Коцюбинського, більшість оповідань Жука можна визначити як соціально-психологічні, дія відбувається у провінційних містечках, герої - дрібні службовці, вчителі, спархіялки, журналісти, повії. Як відзначав С. Єфремов, проза М. Жука «...нагадує потроху імпресіоністську манеру Чехова з його влучним образом життєвої буденщини»⁶.

Переважна більшість суто літературних матеріалів з архіву Жука зосередилась у краєзнавця і дослідника С. Лущика, а згодом рукописна частина поступово була передана ним до фондів Одеського літературного музею (останніми значними надходженнями музей завдячує народному депутату України С. Гриневецькому). Надалі мова буде йти лише про ті рукописи, які зараз перебувають у фондах музею.

Треба взяти до уваги те, що М. Жук зберігав усі варіанти та чернетки як живописного, так і літературного доробку. Як наслідок - існування кількох (до шести) варіантів майже кожного рукопису, не кажучи вже про машинописні копії. Збереглися багато записів на окремих аркушах з початком оповідань, віршів, казок, з начерками та планами майбутніх творів. Необхідно зауважити ще одне - за часів репресій 1930-х, коли багато людей знищували рукописи та світлини заарештованих, художник зберіг майже всі зроблені ним портрети друзів та однодумців - Леся Курбаса, Миколи Зерова, Миколи Хвильового та інших діячів

Михайло Жук. Фото.
Чернігів. 1908

«розстріляного відродження». Так само він не знищив і рукописів власних творів, хоч деякі з них могли вважатися за ті часи контрреволюційними.

Архів М. Жука складається з наступних розділів:

1. Оповідання;
2. Казки;
3. Вірші;
4. П'єси;
5. Переклади;
6. Спогади;
7. Щоденникові записи;
8. Статті;
9. Робочі записи.

Більша частина рукописів датована автором. У разі відсутності авторського датування час написання можна визначити за характером почерку та виглядом паперу - водяні знаки, формат паперу (рукописи початку 1920-х рр. написано на довгих вузьких смужках), датування обкладинок шкільних зошитів з рукописами.

1. Прозова спадщина нараховує 20 закінчених оповідань, вісім з яких були надруковані в журналах та збірках з 1906-го по 1921-й роки, за життя М. Жука. У переліку, що подано нижче, оговорено наявність більш ніж одного екземпляру рукопису, без уточнення ступеню їх завершеності: «Дора» (написано 1905р., надруковано - «Літературно-науковий вісник» [далі - ЛНВ], 1907, липень); «Мені казали - ще молодий» - 1906 (ЛНВ, 1906, жовтень) - машинопис з авторськими правками; «Вона» - 14.III.1908 (ЛНВ, 1909, вересень), 3 варіанти; «Тільки встати...» - 7.VIII.1913 (ЛНВ, 1914, березень, квітень), 2 варіанти рукопису та вилучення з журналу з авторськими правками; «Пісменник» [так!] - 6.X.1913 (Дзвін. - 1914. - №4), 3 варіанти; «Дійсність і мрія» - 6.VI.1915 (Музагет. - 1919, № 1-3, під назвою «Етюд»); «Смуток» - недатоване (Музагет. - 1919, № 1-3); «Очі» - 21.VIII.1915 (Голод: Літ. збірка, 1921).

За різними причинами за життя письменника не опубліковані оповідання «Геній» - 1910; «Двоє» - 2.XI.1911, 2 варіанти; «3 наказу губернатора» - 30. V. 1911; «Оля» - 28.V. 1914, 4 варіанти; «Травень» - перший варіант датовано «1914, літом», другий 23.VI.1918; «Невідома» - 26.VII.1916; оповідання «Сни провінції» та «Бабуся» (два варіанти) не мають авторського датування. Ще чотири ранні оповідання вкрай слабкі з літературного боку: «В обіймах землі» - 8.XII.1908, 3 варіанти; «Тінь» - 16. XI 1909, два варіанти; «Галя» 7.VI 1906, Дидвіже Литва; «В спеці» - 7.X.1906.

Більшість оповідань написані у перший чернігівський період з 1905 по 1916-й роки. Після 1918 р. нових завершених оповідань немає, у середині 1920-х М. Жук лише перероблює оповідання «Смуток» та «Етюд» («Дійсність і мрія»). Практично всі рукописи оповідань існують у кількох примірниках, вони написані на окремих пронумерованих аркушах, з численними правками, не враховуючи вписаних у грубий зошит з поділами «Проза», «Казки», «Вірші». Оповідання «Письменник» та «Мені казали - ще молодий» мають ще й машинописний варіант.

2. З 1918 до 1923 рр. Жук пише переважно казки, що обумовлено можливістю видання. З 34 казок за життя письменника 15 було надруковано. Три вийшли окремими виданнями у Чернігові - «Ох» (1908, перша видана книга М. Жука), «Правда та Неправда» (1920) та «Дрімайлики малайцям» (1923). До книги «Казки» (Чернігів, 1920, вийшла двома виданнями) увійшли дванадцять казок та заключний вірш «Розмова», написаний 13 серпня 1919 р. Рукописи казок, що зберігаються у фондах музею складаються з двох грубих зошитів (до одного з яких, датованого 1922-1932р. входять також вірші; до другого, датованого 1907 р. - проза), шести саморобних рукописних книжках з авторськими обкладинками (відбиток однієї і тієї ж гравюри, дві з обкладинок додатково прикрашені малюнками), та у вигляді пронумерованих окремих аркушів.

На початку першого грубого зошиту (з наклеєним на обкладинку малюнком) запис, датований «1 жовтня 1907». У розділі «Казки» - «Ох» (с. 157-185, на полях дописано тираж книги) та «Правда та Неправда» (с. 186-218, на полях дописано: «Друковано в Молодій Україні за рік 1908. Видано у Чернігові окремо 1920 року. 3000 прим.»). У другому зошиті записи велись з обох боків. У ньому казки «Зарікання», «Добра душа», «Сливи», «Ме», «Осел», «Циган і Чорт» - майже всі з незначними правками. Після останньої казки на наступній сторінці опис моря, датований «16 серпня, Аркадія» - тобто, казки письменник переробляв вже в Одесі. Загалом, у фондах музею рукописи казок: «Ох» - Чернігів, 28.X.1907, 3 варіанти; «Правда та неправда», 8.V.1908; «Три глечики», 22.VI.1919, 2 варіанти; «Пухирики», 19.VI.1919, 2 рукописи; «Кораблики», 20.VI.1919; «Війна», липень 1919, 3 варіанти; «Водичка Молодничка», 6.VII.1919, 2 варіанти; «Коробочок із сірничків», 13.VII.1919, 2 варіанти; «Спляча красуня», 26.VII.1919, 2 варіанти; «Про Тхора-Тхорища», 28.VII.1919, 2 варіанти; «Свинка», 7.VIII.1919, 2 варіанти; «Ма-зол-ке», 19.X.1919, 2 варіанти; «Музики», 17.XI.1919; «Неслухнянко», 10.IX.1920; «Король-Рік», 21.IX.1920; «Хобіси», 21.IX.1920; «Осел», 24.II.1921, 5 варіантів; «Циган і чорт», 25.II.1921, 4 варіанти; «Добро», 18.III.1921, 3 варіанти; «Зарікання», 22.IV.1921, 3 варіанти; «Клопіт», 19.IV.1921, 2 варіанти; «Золотий горішок», 16.VIII.1921, 4 варіанти; «Дядько та Дідько», 19.III.1921, 2 варіанти; «Капчики», 10.V.1922, 3 варіанти; «Старість», 10.V.1922; «Про доброго короля Пустилихо», 30.V.1922; «Принцеса Луна» (легенда) - 30.VIII.1922, 3 варіанти; «Івасик-ковбасик (нісенітниця)» - Юрковка, 20.VIII.1922, 3 варіанти; «Добра душа», 23.XII.1922, 3 варіанти; «Сливи», 1.IV.1923, 3 варіанти; «Пшик», 2.IV.1923, 2 варіанти; «Лиска й Чабан», 11.IV.1923, 3 варіанти; «Ме», пароплав, 22.VI.1923, 3 варіанти.

Усі казки (за винятком «Івасика-ковбасика» та «Ме») написано у Чернігові. Поряд з побутовими та чарівними казками у його доробку є політичні: «Про доброго короля Пустилихо», «Клопіт», «Ма-зол-ке».

3. Вірші сам М.Жук, а потому й упорядники, поділяли за наступними періодами: 1905-1918 рр., 1919-1925 рр., 1926-1940 рр., 1944-1950 рр.

До першого відносяться три саморобні книжечки форматом у четверть зошита з авторським датуванням 1905, 1906, 1907, 1909 (переважна більшість написана у Чернігові), численні окремі аркуші з віршами, що увійшли до книги «Співи землі» (вийшла у Чернігові 1912 р.) та написаний на окремих аркушах «Вінок сонетів», що датований «Київ, 1918» Треба також враховувати вірші з грубого зошиту 1907 р., про який йшлося вище (переважно у ньому біловий варіант віршів з книги «Співи землі»). Ще один грубий зошит почато у Києві у червні 1918 р. а закінчено в Одесі у лютому 1941 р.

До періоду 1919-1925 рр. відносяться вірші на окремих аркушах, написані у Чернігові та дитячі вірші з книги «Дітям України» (не була видана) Ця книга існує у кількох варіантах - грубий зошит з численними правками, окремі аркуші та книга з авторською обкладинкою (відбиток гравюри), поділами на розділи, з численними віньетками та ілюстраціями.

1926-1940 рр. - вірші написані виключно в Одесі. Дві книги у зошиті «Море. Сонети» та «Металеві дні», 1930-1931р., загальний зошит з віршами, датованим 1937-1938 рр., дві саморобні книжки - «Металеві дні», з авторською аплікацією у стилі конструктивізму та «Сонети», обкладинку яких прикрашає малюнок пам'ятника дюку де Ришельє.

Михайло Жук. Автопортрет

Михайло Жук. Обкладинка до збірки власних поезій 1920-ті рр.

До рукописів 1944-1955 р. відноситься книга з авторською обкладинкою «Поетії. Вибрані твори», рукописи на окремих аркушах та значна кількість незавершених чернеток.

4. У доробку М. Жука вісім п'єс, одна з яких - «Мефісто» була видана окремою книжкою (Мігуелес О. [Жук М.]. Мефісто: Дія драматична. - Чернігів: Видання Губвідділу Наросвіти, 1920), три варіанти рукопису. Найбільш рання п'єса - «Старці» - написана у 1910-х рр., текст у двох варіантах - українською та російською мовами, перероблялася на початку 1920-х рр. П'єса «Легенда» (чотири варіанти рукопису), «Плебейка» (чотири варіанти та машинопис російською), «Мадонна з Ефесу» (три варіанти), «Спочинок» - у зошиті з авторською обкладинкою (малюнок олівцем та чорнилом). Дві п'єси «Танок смерті» (Чернігів, 1922) та «Тополя» (Одеса, 1924-1925) не мають варіантів.

5. Переклади М. Жука виразно характеризують його літературний смак та коло інтересів. Перший за часом та незавершений - «Ідіот» Ф. Достоєвського (1904-1906), останній зроблено вже в Одесі - лібрето опери А. Спендіарова «Алмаст» (написане С. Парнок). У архіві М. Жука - рукопис перекладу та машинопис з правками. Опера «Алмаст» була поставлена Одеським театром опери. Переважна кількість перекладів зроблено у чернігівський період. Серед перекладів з російської - «Троянда та хрест» О. Блока і «Цар-Голод» Л. Андреева, з польської - «Балядина» Ю. Словацького. Також М. Жук переклав «Флорентійську трагедію» О. Уайльда, «Сірано де Бержерака» Е. Ростана і «Короля» Г. Кайзера.

6. Спогади М. Жук почав писати у 1920-і рр.; останній рукопис, датований автором - 1952 р. За обсягом і кількістю, переважають спогади про М. Коцюбинського: «М.М.Коцюбинський: Згадка. Одеса, 1926»; «Михайло Коцюбинський» з надписом автора «Читано 1929 р. 29. IV. в м. Одесі на курсах українознавства»; «М.М.Коцюбинський: Спогади», 1950-і рр., рукопис, у двох варіантах: чернетка - три зошити, біловий варіант - два зошити (За інформацією, наданою О.А.Лагутенко, третій зошит знаходиться у Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику М.М.Коцюбинського (А-5429). Залишив Жук спогади про зустріч з І.С.Нечуй-Левицьким, під час праці над портретом письменника «Портрети. І.С.Нечуй-Левицький» (Лущик С. Михайло Жук у колі сучасників // Київ. - 1998.- № 11. - С. 153-156.), недатовано. Найбільш цікаві спогади, що стосуються художнього життя: «Київ. Академія Мистецтв» (після 1952) - рукопис у шкільному зошиті «XXX років України» та «Київська художня школа Миколи Івановича Мурашко. Одеса, 1951-52. Листопад, грудень, січень» - рукопис у зошиті та другий примірник машинопису (перший знаходиться у архіві С.С.Шевельова). У повному обсязі спогади й досі не надруковані, хоч вони містять цікавий матеріал про художнє життя Києва. Спогади про початок війни «Июнь был прекрасен...», написані після 1954 р. російською мовою у шкільному зошиті.

7. Окремо слід також виділити щоденникові записи 1903-1930-х років, зроблені частково у грубому зошиті під назвою «Замітки з блокноту» (Чернігів, 1910) та на окремих аркушах (1910-початок 1930-х рр.). Останній запис, із згадкою про арешт, написано російською мовою, за характером почерку його умовно можна датувати початком 1950-х рр.

До цього розділу увіходять і два незакінчені автобіографічні нариси, що не мають авторської назви: «Михайло Іванович Жук народився 20-го вересня» (умовно датується початком 1930-х рр., з листами М. Жука, цитованими у книзі Ю. Михайліва) та «Життя мені подарувало географічну точку», який за характером почерку можна віднести до середини - кінця 1950-х рр. Поряд з цим дві автобіографії російською мовою, що мають цікаві для дослідника розбіжності: «Автобиография профессора Жук Михаила Ивановича. Одесса, 1944.10.7» та «Краткая творческая биография профессора Жука М.И. Одесса, 1945, 19 января».

8. До цього розділу відносимо статті та виступи, серед яких: «Виступ на відкритті літнього сезону українського державного театру», чотири виступи пам'яті Т. Шевченка зроблені у різні часи, статті «Творчість дитини» та «Женина и дети» (російською мовою).

9. Робочі записи не літературного характеру датуються серединою - кінцем 1920-х-рр. і торкаються переважно роботи в Художньому училищі. Цікаві два записи з переліком робіт, що Михайло Жук давав до Києву на виставки (портрети Л. Курбаса Г. Журби, М. Шрага, М. Бойчука).

Наприкінці 1920-х рр. М. Жук починає писати казку, власне, автобіографічну, з назвою «Слабий на очі». З неї можна зрозуміти, що з ним відбувалось у ті часи і чому ім'я його як письменника лишилося забути на довгі роки:

<...> що він робить? - маляр, малює квіти. Про людей каже, що їх не варто малювати, бо виходять кращими, ніж вони справді. А от квітки - так ніколи кращими не виходять. А що ви думаєте - може й так.

От і сталося, що він заробляв собі на життя тим, що добре бачив. Воно, правда, не сите життя було, бо жив на світі убогим.

І як він не думав - не міг вирішити: чи варто добре бачити, - за такі речі люди не дуже дякують. <...>.

І бачив маляр одне, а чув зовсім інше.

І зневірився він у своїх очах. Продав квачики, та купив хліба. Трохи згодом фарби продав і також проїв. Миші ночами гризли його малюнки, а порох запорошував недоїдене. Літом у хату нахабно заходила спека, а зимою так само холод. І нічого не можна було зробити - сядуть собі і живуть, скільки їм треба.

А на всіх кутках люди кричали, що все гарно. Грали музики, співали замерзаючі та голодні хори, танцювали самі собою ноги, малі діти поверталися у великих злодійів, а все було гарно... Всі казали, що гарно.

Очі не погоджувалися, і маляр замовк»⁷.

Подальше вивчення та публікації матеріалів архіву Михайла Івановича Жука мають на меті ввести до наукового обігу невідомі раніше твори письменника. Значна кількість рукописів двічі експонувалась на виставках Одеського літературного музею протягом останніх чотирьох років. Вперше - у 2010 р., коли архів надійшов до музею, вдруге - на виставці «Всеволодність краси», присвяченій 130-річчю з дня народження М.І.Жука, що тривала з грудня 2013 до лютого 2014 р.

¹ Автобіографія професора Жука Михайла Івановича. Особова справа, папка № 18. Архів Одеського художнього училища.

² Лист М. Жука до Х. Раковського. Чернігів, 3.05.1923 р. // Київ. - 1988. - № 11. - С. 160

³ «...коли мене заарештували в 1931 р. то забрали багато книжок з автографами татка, Нечуя-Левицького, Лесі Українки, Лисенка, Лепкого, Франка і багато інших, які я так і не отримав» - з листа М. Жука до І. Коцюбинської від 20.10.1955 (повідомлено С. Луцику В.Величком).

⁴ Михайлів Ю.М. Жук. - Х., Рух. - [1930]; Виставка произведений художника М.И.Жука: Каталог. - Одесский художественный музей / Сост. и вступ. статья В. Абрамов. - Одесса, 1979; Жук Михайло: альбом / Упор. І.І.Козирод, С.С.Шевельов. - К., Мистецтво. - 1987; Максим'юк Т. «Я малюю його портрет»: З портретної спадщини художника Михайла Жука // Горизонт. - 1987. - Вип. 24; Книжкові обкладинки художника Михайла Івановича Жука: Каталог виставки / Вступ. статті, уклад. О. Лагутенко, С. Лущик. - Одеський державний літературний музей, 1994; Жук Михайло: Каталог виставки / Уклад. Л. Арюпіна, О. Барковська, С. Лущик; вступ. стаття С. Лущик. - Одеська державна наукова бібліотека, 1998; Всеволодність краси. Графіка та живопис Михайла Жука/ Вступ. стаття О.Лагутенко. - ООО Галерея НЮ АРТ. - К., 2011.

⁵ Лущик С. Український перекладач Александра Блока // Вечерня Одесса. - 1980. - 15 ноября; Лущик С., Яворська О. Михайло Жук - літератор // Дом князя Гагарина. - Вип. 1. - 1997. - С. 83-94; Лущик С., Яворська О. Оповідання М. Жука // Дом князя Гагарина. - Вип. 2. - 2001. - С. 111-147; Тичина П. Панахидні співи: Поезії / Уклад. С. Лущик; статті Т. Максим'юк, С. Лущик. - Одеса, 1993; Яворская А. Сказка печального Жука // Дерибасовская-Ришельевская. - Вип. 25. - 2006. - С. 274-280; Яворська О.Л. «Дайте мені можливість працювати...» (Казки Михайла Жука) // Дом князя Гагарина. - Вип. 6. - Т. 1. -2001. - С. 321-423.

⁶ Єфремов С. Історія українського письменства. - К., 1917. - С. 444.

⁷ Жук М. Слабий на очі (фрагмент казки) // Всеволодність краси: Каталог виставки до 130-річчя з дня народження художника і письменника М.І.Жука. Одеський літературний музей / Уклад. О. Яворська, К. Ергієва; вступ. Ст. О. Яворська. - Одеса, 2013.

РОЗДІЛ II

Лілія Білоусова (Одеса, Україна)

ВИДАВНИЧА РОБОТА ТА МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1920-2015 РОКАХ

Науково-видавничу роботу є одним з найважливіших і найяскравіших напрямків роботи сучасних державних архівів України, яка має давні традиції, але фактично реалізовується у повній мірі за часів незалежності України. Архів нашого архіву зберігає цінні відомості з історії розвитку цього цікавого і помітного для суспільства напрямку діяльності.

Науково-видавничу роботу планувалася з моменту заснування Одеського архіву наказом Губнарсовіти № 17 від 16 березня 1920 року і приймання перших фондів¹. Вже з жовтня 1920 р. почалася робота над першим збірником матеріалів і документів під назвою «Труды Комиссии по изучению революционных архивов при юротделе». Збірник присвячувався І.М.Ковальському, членами редколегії були М.М.Осипович, М.П.Сквері, П.Л.Тучапський, С.І.Мартинівський². У грудні 1920 року Комісія почала підготовку першого номеру власного періодичного видання - «Червоної книги» (6 друк. арк., 800 примірників)³.

В архіві розпочав наукову розробку фонду «Кошу Запорізької Січі» Михайло Єлисейович Слабченко - заступник завідувача Губархом у 1920-1923 рр. Він також займався дослідженням організації народного господарства України від Хмельниччини до Світової війни. Слабченко сформував групу молодих науковців. Його син Тарас досліджував історію театру, масонських лож, аграрний капіталізм у Степовій Україні.

У грудні 1924 р. відбулася Перша Всеукраїнська нарада архівних працівників УСРР, на яку делегували завідувача Одеським Губархом Ісаака Хмельницького. Нарада обговорювала питання про видання архівного журналу, наукову розробку архівних документів та публікацію описів і матеріалів⁴. У [1925] році вийшло з друку перше професійне видання Одеського округового архівного управління під грифом Окрліта і «Окрполитиздата» - «Підручник для архіваріусів державних, громадських та кооперативних установ (Збірник законень та розпоряджень в архівній справі)». 36 сторінок тексту були виготовлені у 3-й Державній друкарні імені т.[овариша] Троцького.

У 1925-1926 рр. Істпартвідділ Одеського окружкому КП(б)У та Комісія при Одеському окрвиконкомі по організації святкування 20-річчя Революції 1905 року опублікували 2 книги - збірники статей, матеріалів та спогадів «1905 год. Революционное движение в Одессе и Одещине», в якому була і стаття наукового співробітника архіву О.О.Рябініна-Скляревського про Одеську Раду робітничих депутатів⁵. Тоді ж відзначали 100-річчя декабристського руху в Україні й архівісти виявили низку матеріалів для статей за цією темою.

З 1928 р. при крайовому архіві працювала постійна Нарада для розробки науково-організаційних та архівно-технічних питань, до складу якої входили представники вищих навчальних закладів. Обговорювалися такі питання як публікація тематичних оглядів джерел, співпраця архіву з вищими, науковими товариствами, зокрема, з Одеською філією Української наукової асоціації сходознавства. М.Є.Слабченко піднімав питання про публікацію описів, широкий доступ науковців до архівних джерел, організацію роботи архіву у вечірні години.

З 1932 р. обласний історичний архів брав участь у підготовці таких масштабних видань, як «Історія фабрик та заводів», «Історія громадянської війни»⁶, «Історія Одеського порту», а також серії статей для редакції «Літературного насліддя» про Оноре де Бальзака та франко-російські літературні і культурні зв'язки (упорядники О.О.Рябінін-Скляревський, Л.І.Кангун)⁷.

З 1933 р. за рішенням II обласної наради архівних установ Одеської області (21-22 грудня) архів «широко розгорнув» тематичне описання документів з таких проблем, як історія фабрик і заводів, Жовтнева революція і громадянська війна, революційний рух 1870-х років, пролетаріат і селянство за часів буржуазно-демократичної революції⁸. Публікації планувалися у співпраці з Істпартком (Х.А.Фельдман), Товариством політкаторжан (В.С.Алексеев-Попов), редакцією «Історії фабрик і заводів» (І.Д.Ковтун) та іншими установами⁹.

1934 рік став початком репресивних заходів в архівній галузі: у лютому редакція журналу «Архів Радянської України» була звинувачена у «шкідницькій» діяльності. Перевірка у травні роботи Одеського окрарху Центральним Архівним Управлінням УРСР встановила,

що у планах архіву не сформульовані конкретні завдання науково-публікаторської та агітаційно-масової роботи «по викорчовуванню залишків націоналістичної революції та троцькістсько-націоналістичного блоку»¹⁰. Архівістам-науковцям О.О.Рябініну-Скляревському, Л.І.Кангун, Раєвському, Політкіну було вказано суворо дотримуватися лінії партії і уряду.

У березні 1935 р. відзначали 15-річчя наукової діяльності О.О.Рябініна-Скляревського та 10-річчя наукової роботи в архіві Л.І.Кангун - обох висунули на звання «Знатний архівіст». Але у 1936 р. був арештований за звинуваченням у контрреволюційній діяльності і засуджений на 5 років ув'язнення директор архіву Є.І.Багров-Дишловий; у грудні 1937 р. був заарештований О.О.Рябінін-Скляревський з вироком 10-річного ув'язнення (помер у засланні)¹¹. Це завдало не виправного удару архівній галузі в цілому та науковій роботі зокрема. 1937-1938 рр. пройшли під гаслом боротьби з «ворогами народу» - в архіві виявляли, видаляли з загального користування та переводили на таємне зберігання відомості про репресованих партійних і військових діячів - Г. П'ятакова, І. Якіра, Ю. Примакова, Я. Дробніса, М. Богуславського і багатьох інших.

1938 рік архів відзначив публікаціями з приводу 20-річчя організації архівної справи в СРСР та ленінського декрету від 1 червня 1918 р. «Про реорганізацію та централізацію архівної справи». Цим ювілейним датам присвятили свої статті архівісти Ф. Смирнов, А. Охотіна).

Наступного 1939 року, до 20-річчя звільнення Одеси від інтервентів, було підготовлено низку статей про період англо-французької інтервенції на півдні України та роль Іноземної колегії (1919 р.); також про Т.Г.Шевченка та історію партійного руху на Одещині (автори публікацій - Ф. Смирнов, Є. Мартиновський, І. Смирнов, А. Охотіна, Г. Гітін).

На початку Великої Вітчизняної війни (з 4 липня 1941 р.) архів евакуював найцінніші фонди до міста Уральська Західно-Казахстанської області, де установа функціонувала до 1944 р., хоча науково-дослідницьку роботу було призупинено. У той же час, у період тимчасової німецько-румунської окупації півдня України, архів діяв і в окупованій Одесі. У 1944 році на його матеріалах готувалося видання, присвячене 150-річчю Одеси, але воно не було опубліковане. Після повернення Одеського архіву з евакуації у квітні 1944 р. відновилися і науково-видавничі роботи під керівництвом обкому партії. У 1947-1951 рр. архів прийняв участь у підготовці до видання 3-х томів збірки документів «Одеса у Великій Вітчизняній війні»; у 1957 р. - збірки документів і спогадів «У боротьбі за Жовтень».

У період «відлиги» сталися зміни і в архіві: у 1958 р. установу було виведено з підпорядкування МВС-НКВД, а кадровий склад поповнився перспективними науковцями. У лютому 1958 р. до Державного архіву Одеської області прийшов на посаду старшого наукового співробітника 25-річний Анатолій Діамидович Бачинський, який мав великі плани щодо наукової роботи з першоджерелами. Уже через рік він був призначений начальником науково-довідкового відділу і шість років віддав улюбленій справі. Тоді ж в архіві почав працювати ще один перспективний спеціаліст - Станіслав Кульчицький. Він був одним з упорядників та редакторів путівника «Государственный архив Одесской области» (1961 р.), у 1960-1964 рр. членом редколегії «Науково-інформаційного бюлетеню Архівного управління УРСР». Одночасно з 1960 р. працював почасово на історичному факультеті Одеського Державного університету. У 1963 р. А.Д.Бачинський перейшов на постійну роботу до університету на посаду старшого викладача кафедри історії УРСР, але не поривав зв'язку з архівом, працюючи як дослідник, член науково-методичної ради та науковий консультант.

Отже, перше видання під грифом Одеського обласного державного архіву - «Путівник по фондах архіву» - побачило світ лише у 1961 році. В укладанні цього довідника, яке вперше за 40-річну діяльність установи розкривало широкому загалу склад найбільш цінних фондів і документів, приймали участь молоді вчені й досвідчені архівісти - А.Д.Бачинський, В.П.Конюк, С.В.Кульчицький, І.О.Хіони. Редакторами видання стали відомі науковці - гебраїст, д.і.н. С.Я.Боровой, історики-україністи і козакознавці А.Д.Бачинський та директор архіву І.О.Хіони.

У 1966 р. вийшов з друку «Путівник по фондах філії архіву в Ізмаїлі» (упор. А.П.Белобородова, М.Л.Зінгер, Е.П.Хабалашвілі, В.К.Япарова; під ред. Л.Д.Хмеля).

У 1970-х - 1980-х роках архів брав участь у низці спільних проектів з науковцями. Так, у 1975-1976 рр. облдержархів разом з Інститутом історії АН Молдавської РСР і Центральним державним архівом МРСР працював над збірником документів і матеріалів «Советское

строительство в левобережных районах Молдавии в восстановительный период. 1921-1924 гг.». Збірник вийшов у 1977 р. у Кишиневі й отримав позитивну оцінку молдавських вчених¹².

У 1979 р. Одеський облдержархів разом з філією у м. Ізмаїлі і партійним архівом завершив підготовку до видання збірника документів і матеріалів «Под солнцем дружбы и братства. Эко-номическое и социальное развитие советского Придунайского края. 1954-1967», який вийшов з друку в одеському видавництві «Маяк» у 1979 р.¹³ У 1981 р. Партійний архів опублікував збірник документів з історії Одеського обкому Компартії України.

Протягом наступного десятиріччя Держархів активно займався розробкою окремих наукових тем. Так, з 1987 р. за ініціативою і у співпраці з Партархівом планувався до видання збірник з історії розвитку сільського господарства Одещини. Група науковців відділу використання і публікації документів у складі Л.Г.Білоусової, Н.С.Кесової, О.С.Ільницької та доцента Одеського державного університету к.і.н. В.П.Щетникова почала роботу з виявлення і описання матеріалів. Було досліджено понад 300 фондів 1920-1930-х років. Документи органів радянської влади розкривали страшні часи голоду 1921-1923 рр., червоного терору, колективізації, примусових переселень тисяч українських селян до Сибіру, позбавлення виборчих прав та життя тих, хто наважувався висловлювати протести. Держархів представив результати своєї роботи на обговорення у Партархів, поставивши питання щодо публікації джерел без купюр і об'єктивного висвітлення теми. Директор Партархіву В.І.Удалов не бачив на той час реальної можливості оприлюднити такі документи і рекомендував продовжувати виявляти нові документи. В результаті архівісти накопичили не тільки безцінний досвід наукової роботи, а й значний обсяг матеріалів за темою голодоморів та репресій, який було використано у 2000-х роках для підготовки низки солідних публікацій.

У 1990 р., до 70-річчя архіву був підготовлений перший буклет «Государственный архив Одесской области - путеводитель по истории края», де вперше була подана інформація про архів, його фонди та напрямки роботи (довідку підготувала Л.Г.Білоусова).

Регулярна науково-видавнича робота почала здійснюватися архівістами з 1995 року. Саме тоді вперше вирішили широко відзначити ювілейну дату - 75-річчя Держархіву. Святкування пройшло в Золотій залі Літературного музею за участю першого заступника начальника Головного Архівного Управління України В.С.Лозицького, директорів обласних архівів, одеської громадськості. До ювілею був виданий другий буклет «Одесские раритеты», в якому, крім відомостей про архів, вперше були опубліковані зображення унікальних та особливо цінних документів архіву (укл. Л.Г.Білоусова, О.В.Коновалова, фото Л.С.Сидорського). Також був надрукований перший архівний плакат-календар, який вже на сьогодні є бібліографічною рідкістю.

У тому ж 1995 р., до ювілею Одеської митниці вийшла з друку перша наукова монографія архівістів (Белоусова Л.Г., Малинова Г.Л. Одесской таможне 200 лет. - Одесса, 1995. - 96 с.).

З цього року статистика видавничої діяльності архіву виглядає таким чином: 1995 рік - 3, 1998 - 1, 1999 - 3, 2000 - 4, 2001 - 3, 2002 - 5, 2003 - 4, 2004 - 2, 2005 - 6, 2006 - 4, 2007 - 8, 2008 - 12, 2009 - 8, 2010 - 9, 2011 - 7, 2012 - 7, 2013 - 3, 2014 - 5, 2015 - 5. В цілому станом на 1 січня 2016 р., архів підготував до друку 98 науково-довідкових, наукових та популярних видань, з них 48 у серії «Праці Державного архіву Одеської області» (започаткована у 2000 р.) та 19 випусків інформаційного бюлетеню серії «Одеські архіви» (заснований у 2007 р.). Мови видань - російська, українська, грецька, англійська, німецька.

Типи видань найрізноманітніші: це путівники по фондах архіву, реєстри описів, анотовані реєстри справ окремих фондів, матеріали конференцій, збірники статей і документів, іменні покажчики, монографії, буклети, плакати-календарі.

За тематикою можна виділити такі основні напрямки досліджень:

- 1) історія архівної справи, фонди та науково-довідковий апарат архіву, матеріали про архівістів Одещини.
- 2) історія етнічних та релігійних громад (греки, євреї, німці, меноніти, французи, швейцарці, шведи, естонці, серби, чорногорці, вірмени, болгари, молдовани, українці, роми та ін.).
- 3) історія репресій та голодоморів.
- 4) локальна історія районів, міст, сіл Одещини.

Історія етнічних громад є надзвичайно актуальним напрямком науково-видавничої роботи Державного архіву Одеської області.

Перші видання архіву з грецької тематики почалися з дослідження історії Олександрівки-Арнаутівки - першого військового поселення греків під Одесою. У 1999 році вийшла з друку монографія співавторів д.і.н. І.В.Сапожнікова і Л.Г.Білоусової «*Греки под Одессой: очерки истории поселка Александровка с древнейших времен до начала XX в.*» (Одеса-Іллічівськ). Фінансування видання забезпечила Олександрівська селищна рада - частина міста Іллічівськ (тепер - Чорноморськ). На той час у селищі проживало всього 14 нащадків греків, які вціліли після масових репресій сталінського періоду. Голова селищної ради Василь Рошин був зацікавлений у відродженні історії села та національних традицій. Авторами було виявлено і вперше опубліковано низку цікавих архівних джерел від 1795 року до сучасності - списки і біографії військовослужбовців Одеського Грецького піхотного дивізіону (батальйону), матеріали щодо перетворення професійних військових на землеробів, відомості про розвиток села і збереження грецьких традицій на українській землі упродовж XIX - початку XX ст.

З 1999 по 2014 роки здійснювалася робота Державного архіву Одеської області та Одеської філії Грецького Фонду Культури над 6-томним довідником під назвою «*Греки Одессы. Именной указатель прихожан Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. 1799-1920*». Основним джерелом для цього незвичайного видання стали метричні книги - одні з найцінніших історичних рукописних джерел. Метою було дослідити історію одеської грецької громади через родоводи, а саме врахувати всіх парафіян, що пройшли церковні обряди хрещення, шлюбу та відспівування упродовж більш ніж вікового періоду. На той час це був унікальний проект в Україні, так як масштабних публікацій актових записів взагалі не було, а інтерес до генеалогії вже зростав. Задовольнити його і ввести до наукового обігу малодосліджені джерела взявся творчий колектив архівістів (Л.Г.Білоусова - керівник проекту, автор ідеї; упорядники В.В.Харковенко, Т.Є.Волкова, О.В.Мартиненко, Г.М.Паніван, А.Є.Бух, М.Г.Батурина). Першим етапом стало створення електронної бази даних. Це виявилось не простим технічним завданням, а копіткою роботою зі складними рукописними документами і текстами з палеографічними особливостями. У підсумку в алфавітний іменний покажчик (Частини 1, 2, 3, 4, 5, 6) увійшли імена понад 100 тис. парафіян (з них 23252 імен народжених, одружених та померлих). У переважній більшості це були греки - піддані Російської імперії та інших країн, де вони проживали або мали бізнес - Греції, Туреччини, Великобританії, Австрії, Франції, Італії, Данії, Сербії та ін. Серед них є відомі прізвища нащадків перших греків Одеси - військовослужбовців Одеського Грецького піхотного батальйону, неогоціантів, священнослужителів, представників грецького національно-визвольного руху. Метричні книги дали відповіді на такі питання, як склад одеської грецької громади за територіальним походженням (губернії і міста Росії, області Греції, інші країни), соціальним станом (купці, міщани, почесні громадяни, дворяни, духовні особи, іноземці - піддані різних країн), професією або заняттям (торгівля, цивільна, військова та духовна служба, приватний бізнес тощо), демографічними змінами, національністю, поєднанням родів та ін.

Покажчик не є точною копією метричних книг, в яких записи велися в хронологічному порядку - по роках і помісячно. У комп'ютерному варіанті довідник представлений у двох версіях - хронологічному (як в документах) і алфавітному (опублікованому). Довідник супроводжується статтями про історію Одеської Грецької Свято-Троїцької церкви та його причт, переліком наявних та втрачених метричних книг за 1799-1920 рр., прикладами варіантів написання грецьких імен, списком довгожителів у віці від 100 років та ін.

Фінансування видань здійснювала *Одеська філія Грецького фонду культури* (директор Софроніс Парадісопулос). Ідея підготовки публікації знайшла також відгук у Генеральних консулів Греції в Одесі Іфігенії Кондолеондос і Алексіоса-Павлоса Стефану. Фінансування останнього тому здійснив одеський бізнесмен і Почесний консул Греції у Ялті Пантеліс Бумбурас.

Ще одним прикладом співробітництва архіву з Грецьким фондом культури є участь у підготовці Каталогу виставки «*Григорій Маразлі. До 175-річчя з дня народження*» (2006 р.). У кольоровому виданні були представлені унікальні документи про найвідомішого одеського міського голову - Григорія Григоровича Маразлі, його родину, особисте та громадське життя.

У процесі підготовки були виявлені нові та досліджені маловідомі документи, укладений анотований перелік джерел. Ця база дала матеріал для комплексного уявлення про внесок родини Маразлі в історію Одеси. Так, перші згадки про його батька, Григорія Івановича Маразлі, є в описах справ думи: про прилучення його в одеські купці 3-ї гільдії (1803), про видачу йому, як купцеві 1-ї гільдії, свідоцтва на володіння будинком в Одесі (1828) і на почесне громадянство (1832), про оцінку його будинків для застав по винному відкупі і постачанню (1835) та ін. У 1829 г. Маразлі-батько був у реєстрі 14-ти купців-християн 1-ї гільдії з капіталом у 50000 крб. Відомості про його нерухомість - свідоцтва, відкриті листи і креслення будинків, дані на хутори і маєтки - містяться у фондах Одеського будівельного комітету (ф. 59), Одеського міського магістрату (ф. 17), Опікунського комітету про іноземних поселенців (ф. 6) та ін. Маразлі понад сторіччя були парафіянами Одеської Грецької Свято-Троїцької церкви, і в метричних книгах збереглися актові записи щодо багатьох членів сім'ї. У Григорія Івановича Маразлі и Зоїтци Феодорівни Феодориді в Одесі народилося троє дітей - Іраклеї (1819), Еввідіка (1820) і Григорій (1831). Документи засвідчили подальші віхи життя Григорія Григоровича - одруження в 1903 р. з Марією Фердинандівною Кіч (уродженою Наркевич), його смерть у 1907 р. і поховання у лівому крилі Одеської Грецької церкви. Громадська та благодійна діяльність Г.Г.Маразлі була різноманітною і фантастично щедрою: тисячі карбованців витрачалися ним багато років на неімущих, сиріт, вдів, хворих і старих. Турбота про суспільство зробило його ім'я майже легендарним. Присвячена Маразлі виставка і опублікований каталог стали для архіву цікавим міжнародним дослідницьким проектом.

Грецька тематика знайшла у Держархіві подальший розвиток у співпраці з *Грецько-Українською торговельною палатою* (м. Пірей, Греція), ініційованою її президентом п. Іоаннісом Поліхронопулосом. З 2003 року почалося дослідження внеску греків - вихідців з острова Хіоса у розвиток Одеси та українсько-грецьких економічних і культурних зв'язків. Пошукова робота в архіві таких дослідників, як К. Авгітідіс (тема - родина Родоканакі), В.В.Томазов (родина Маврогордато-Маврокордато), Н.О.Терентьева (родина Раллі), репрезентувалася на міжнародних конференціях у Піреї, Афінах і Одесі.

Суттєвим внеском від Держархіву у даний проект стала монографія Л.Г.Білоусової «Родина Петрококіно: одеський період. XIX - початок XX ст.», опублікована грецькою мовою у 2007 р. на о. Хіосі (*Μελοουσοβα ΛιλιαΤο γενοσ των Πετροκοκκινων: περιοδοσ της Οδησσου 19ος - αρχες 20 ο αιωνα. - Χιος, 2007 - 390 σ.*). Петрококіно, що емігрували в Одесу з острова Хіоса на початку XIX ст., здійснили значний внесок в економіку дореволюційної Росії в сфері судноплавства, торгівлі, банківської справи, страхування, тютюнового виробництва і управління. Найбільш вдалим їхнім проектом став універсальний магазин закордонних товарів, який називали «Одеським Лувром». Протягом сторіччя спостерігалось розширення їхньої підприємницької діяльності та розгалуження бізнесу, освоєння нових галузей, таких як страхова справа, створення акціонерних товариств. За допомогою сімейних зв'язків за межами Росії - у Франції, Великобританії, Австрії, Італії, Греції, США, Індії - Петрококіно сприяли розвитку банківської справи і залученню іноземних капіталів до російської золотодобувної галузі. Представники родини активно займалися благодійністю і через філантропічні товариства надавали допомогу співвітчизникам-грекам, бідним городянам, дітям-сиротам, жінкам, що позбавилися даху, а також безпритульним тваринам. Помітне місце Петрококіно посідали в організації наукових товариств, зокрема, у галузі садівництва і виноградарства. Петрококіно залишили свій слід у культурному житті Одеси участю в діяльності Товариства витончених мистецтв, Товариства південноросійських художників, Літературно-артистичного товариства, та ін. 2007 року авторка захистила в Одеському національному університеті імені І.І.Мечникова кандидатську дисертацію «Династія грецьких купців Петрококіно в економічному і соціокультурному житті Російської імперії (XIX - початок XX ст.)».

Упродовж 2012-2016 років тривала дослідницька робота по підготовці до друку ще двох видань за фінансування Греко-Української Торгової Палати. Перше присвячене заснованому в Одесі у 1814 році таємному грецькому товариству «Філікі Етерія» та подіям першого етапу Грецької революції, що відбувалися у 1821 році на території князівств Молдавії і Валахії. У збірнику «*Етеристи*» (автор-упорядник Л.Г.Білоусова; ідея і фінансування - Я. Поліхронопулос) представлено 250 документів Держархіву із списками учасників

національно-визвольного руху, що представляли різні країни Європи. Ще один проект, започаткований у Держархіві з ініціативи директора Греко-Української палати п. Герасімоса Ніколаоса Бугаса, присвячений історії Надзвичайної дипломатичної місії УНР та її голові Федору Павловичу Матушевському - першому українському послу у Греції. Книга за авторством Л.Г.Білоусової готується до публікації грецькою мовою.

Значну увагу у Держархіві завжди приділялося дослідженню історії національних та релігійних громад Півдня України. Історія іноземної колонізації Причорноморського регіону за 1799-1876 рр., створення і розвиток компактних поселень *німців, болгар, греків, шведів, швейцарців, євреїв, молдован, менонітів, молочан, духоборів, старообрядців та інших етнічних і релігійних груп* від Криму до Дунаю знайшли відображення у майже 17 тис. справ унікального фонду 6 «Опікунський комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії». Надзвичайно цінним довідковим виданням став анований опис справ цього фонду, підготовлений архівом до друку у співпраці з Інститутом Німецьких і Східноєвропейських досліджень (Геттінген, Німеччина); з 2002 р. - Інститут культури і історії німців Північно-Східної Європи, Люнебург-Геттінген (керівник проекту - д-р А. Айсфельд, ред. - О.В.Коновалова-Айсфельд). Спеціалістами архіву О.В.Коноваловою, О.М.Набокою, В.Ф.Онопrienко, О.О.Солончук та відомим науковцем Е.Г.Плесською було описано увесь документальний комплекс: укладено анотації на кожну справу, створено іменні та географічні покажчики. З 1998 р. по 2010 р. опубліковано 7 томів з запланованих 20. Також у 2001 році вийшов друком, як спільний проект архіву й інституту, анований опис справ фонду 252 «Одеська контора іноземних поселенців Півдня Росії» (укл. В.Ю.Алексеева).

У 2001-2012 роках архів тісно співпрацював з низкою наукових установ США, що досліджують історію російських *німців і менонітів* - Глюкстальською асоціацією російських німців (М. Фрімен), Бібліотекою Університету Північної Дакоти (проф. М.М.Міллер), Архівом Менонітського Братства у м. Фресно, США (проф. П. Тевс) та ін. Це була організація виставок, конференцій та роботи в архіві американських туристів, які вивчали власні родоводи та історію заснованих їхніми предками німецьких колоній на півдні України. За ініціативи М.М.Міллера та П. Тевса, у 2001 і 2002 роках було підготовлено та опубліковано ановані англійською мовою описи справ двох фондів: «Одеська контора іноземних поселенців Півдня Росії. 1806-1850» (ф. 252) та «Грослібентальська (Маріїнська) волосна управа. 1815-1920» (ф. 53) (укл. Л.Г.Білоусова та В.М.Буга). В цілому було описано біля 2 тис. справ, що стало для багатьох американських дослідників відкриттям Одеського архіву. Також було укладено електронну базу даних на справи фонду 6, що містять відомості про менонітів (Л.Г.Білоусова).

Історію *швейцарської* колонії Шабо та біографію попечителя *болгарських* колоністів І.М.Інзова досліджувала начальник відділу науково-довідкового апарату Держархіву В.Ф.Онопrienко: у 2007 р. вийшов друком біографічний нарис авторки «Главный попечитель. Из жизни и деятельности Ивана Никитича Инзова», у 2009 р. - документальна історія швейцарських колоністів у Бессарабії «Истинный рай - на шабской земле...».

Публікація матеріалів та документів Держархіву з історії *євреїв* почалася з 1998 року, коли відомості про одеські фонди були представлені на міжнародній конференції у м. Потсдамі (Німеччина), організованій Центром Мозеса Мендельсона (директор - Й.Шльор). Зібрані до конференції матеріали були опубліковані в окремому довідковому виданні «Євреї Одессы и юга Украины: история в документах», що вийшло з друку в 2002 році за фінансування і у співпраці з Міжнародним єврейським громадським центром «Мигдаль» (директор - К.О.Верховська). Вперше в узагальненому і структурованому вигляді були представлені дані про фонди архіву, що містять відомості з єврейської тематики, а також збірник 250 документів дорадянського періоду (автор і укладач Л.Г.Білоусова) та генеалогічний розділ: алфавітний список голів сімей одеських міщан-євреїв за 1893-1918 роки - 4505 імен (укладач Т.Є.Волкова). Якщо врахувати той факт, що у путівнику Держархіву 1961-го року відомості про євреїв та генеалогічні матеріали майже відсутні, корисність такого типу видання була очевидною. Видання залишається актуальним і на теперішній час.

Значна частина матеріалів використовувалась у подальшому в лекціях, презентаціях, в музейних експозиціях, зокрема, в Одеському Єврейському музеї «Шорашим» (директор М.М.Рашковецький). У співпраці саме з цією установою архів підготував розділ збірника

статей і документів для опублікованого у 2006 році видання *«История Холокоста в Одесском регионе. 1941-1944»*. У книзі опубліковані анотації на понад 800 фондів румунсько-німецької адміністрації, які діяли на теренах створеної окупантами адміністративно-територіальної одиниці - Губернаторства Трансністрії. Документи архіву - накази окупаційної влади, списки в'язнів гетто, газетні статті, звіти про економічне та соціально-політичне становище Одещини - дають гостре відчуття епохи у найбільш драматичний історичний період.

Єврейські матеріали Одеського архіву стали одним з найважливіших джерельних комплексів для солідного багатотомного міжнародного видавничого проекту «Project Judaica» (США, Україна, Росія; науковий редактор-укладач Ю.Й.Меламед). Група одеських науковців, зокрема, архівістів Одеси та Ізмаїлу (В.Ю.Алексеева, Л.Г.Білоусова, С.Є.Березін, А.В.Галкіна, В.Г.Токіой, М.Г.Живора, І.В.Моторна) здійснила виявлення та описання фондів для путівника *«Документы по истории и культуре евреев в региональных архива Украины. Николаевская, Одесская, Херсонская области»*, що побачив світ у 2014 році.

Українське козацтво стало провідною темою досліджень одеських архівістів у повоєнний період, починаючи з кінця 1950-х років. Саме тоді здійснювалася значна робота по виявленню, описуванню, каталогізації та публікації джерел з україністики, яку особливо активно проводив майбутній професор історичного факультету Одеського університету, а у 1958-1963 роках начальник науково-довідкового відділу облдержархіву А.Д.Бачинський.

Значний внесок у цю тематику здійснив Іван Олександрович Хіоні, який очолював Державний архів Одеської області понад тридцять років (1955-1985). Опубліковані в українських наукових періодичних виданнях статті - *«До історії Бузького козацького війська»* (1965, НІБАУ), *«До історії заселення Побужжя: Бузьке козацьке військо 1769-1817»* (1965, УДЖ), *«Нові матеріали до Бузького козацького війська»* (1966, УДЖ), *«К вопросу о происхождении и национальном составе Бугского казачества»* (1967, ЗОАО), *«До питання про господарську діяльність бузьких козаків у XVIII ст.»* (1973, УДЖ) - лягли в основу кандидатської дисертації І.О.Хіоні *«Бугские казаки и их борьба против феодального гнета: 4-я четверть XVIII в. - 1-я четверть XIX в.»* (1974).

У 1998 році була опублікована монографія відомих одеських науковців, істориків і археологів І.В.Сапожнікова і Г.В.Сапожнікової *«Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе»*. Змістовним солідним додатком до неї став опис документів архівної справи канцелярії Херсонського військового губернатора Е. де Рішельє *«О казаках Войска Черноморского, жительствовавших около Одессы и пожелавших переселиться по-прежнему в Войско»*, укладений авторами у співпраці з архівістом Л.Г.Білоусовою.

Традиції козацькознавства в Одеському архіві продовжив випускник історичного факультету Одеського університету, оператор, завідувач лабораторією з оцифрування документів А.В.Хромов, який у 2012 році захистив кандидатську дисертацію *«Південноукраїнське козацтво XIX ст.: урядові задуми, проекти, втілення»* (2012). В 2014 р. у серії *«Праці Державного архіву одеської області»* вийшла друком однойменна монографія А.В.Хромова за фінансування директора архіву В.В.Левчука (приватний спонсорський внесок).

Історія архівної галузі, архівні фонди та науково-довідковий апарат - це перспективна і все ще недостатньо досліджена тема, хоча архів постійно вивчає власну історію і популяризує документальну спадщину. З 1961 по 2015 рік було опубліковано 23 видання різних типів - путівники (3), реєстри описів, покажчики, описи фондів (6), каталоги (3), буклети (4), плакатикалендарі (2), біобібліографічні видання (2), збірки наукових статей, матеріали конференцій (3).

Путівники та реєстри описів фондів є одними з основних видів науково-довідкового апарату архіву. Після 2-х видань 1960-х років до них повернулися планово тільки на початку 2000-х у рамках державної програми, зокрема, серії видань *«Архівні зібрання України»*. У 2010 році вийшли з друку довідники *«Фонди міських, районних та трудових архівів Одеської області. 1944 - 2009. Частина 1. Міста»* і *«Фонди міських, районних та трудових архівів Одеської області. 1944 - 2009. Частина 2. Райони»* (кол. упорядн.; ред. Л.Г.Білоусова). На той час це був перший в Україні довідник по фондах районних і міських архівів. Значний внесок у його підготовку здійснила О.М.Набока, яка узагальнила значний масив інформації. Щороку видання оновлюється і його доповнені версії оприлюднюються на сайті Держархіву (О.І.Ксендзик, С.Є.Березін).

Путівник *«Державний архів Одеської області. Вип. 1. Фонди особового походження»* (виданий у 2011 р.; перевидання планується у 2016 р.) став першим з 6 випусків Путівника

по фондах ДАОО, який за обсягом документів є одним з найбільших обласних архівів. Серед 13 тис. фондів, що містять більше 2-х мільйонів справ за період з кінця XVIII ст. по теперішній час, фонди особового походження займають чільне місце. За більш ніж 95-річний період свого існування архів накопичив 170 фондів (колекцій, підфондів), які відтворюють життя і діяльність приватних осіб або ж цілих родин - державних і громадських діячів, військових, науковців, вчителів, архітекторів, колекціонерів та ін. Путівник підготовлений колективом співробітників архіву (автори-упорядники В.Ф.Онопrienко, Л.Г.Білоусова, С.Є.Березін, О.В.Мартиненко, С.М.Герасимова, О.О.Солончук, О.А.Корецька, С.В.Виногловська, Д.Є.Абрамцова).

Вагомий особистий внесок у розбудову науково-довідкового апарату здійснила заступник директора Держархіву Вероніка Юріївна Алексеева, які підготувала низку цінних довідників. У 2000 р. вийшло з друку видання «Фонды Государственного архива Одесской области. Указатель. - Ч. 1: Досоветский период», у 2008 році - «Реєстр фондів Державного архіву Одеської області. Дорадянський період». В них уперше в електронному та друкованому варіанті було подано відомості про всі фонди архіву - наявні, втрачені, передані, перейменовані, а також інформацію про описи та склад документації кожного фонду. У процесі підготовки удосконалювалися списки фондів, редагувалися і уточнювалися назви, укладалися покажчики, а в цілому було створено унікальні комп'ютерні пошукові бази даних.

Надзвичайно цінним виданням В.Ю.Алексеевої став каталог новоутвореного у 2003 р. фонду 895 - колекції матеріалів, що були вилучені у 1930-х роках з фонду Одеського будівельного комітету - «Архитектурные объекты г.Одессы и других городов Причерноморья конец XVIII - начало XX ст.: Чертежи, планы, рисунки, гравюры, литографии» (2003). Ще один цікавий і важливий проект В.Ю.Алексеевої, актуальний напередодні 100-річного ювілею Одеського Рішельєвського ліцею - довідник «Рішельєвський ліцей. 1817-1865» про студентів та викладачів, історію першого на півдні Російської імперії вищого навчального закладу (готується до публікації). За ініціативи архівістки у Держархіві з 2003 року започатковано і ведеться облік унікальних і особливо цінних документів Держархіву - марок, печаток, фотографій, періодичних видань, креслень, малюнків, літографій тощо (В.К.Січкаренко). Відомості про них планується видавати у спецвипусках інформаційного бюлетеню архіву.

У 2003 році під керівництвом В.Ю.Алексеевої розпочалася масштабна робота відділу зберігання та обліку документів (нач. О.О.Солончук) по створенню електронних версій списків фондів, описів, реєстрів фондів розсекречених справ. У 2004 р. було видано «Реєстр фондів періоду фашистської окупації Одещини. 1941-1944 рр.» (Авт.-упоряд. В.Ю.Алексеева, С.В.Виногловська, В.К.Січкаренко, О.А.Корецька; у 2007 р. - «Реєстр розсекречених фондів» (Авт.-упоряд. В.Ю.Алексеева, С.В.Виногловська, О.Г.Гейтан, Г.М.Паніван). У 2014 році було завершено укладання реєстру фондів колишнього архіву Одеського обкому Компартії України (Авт.-упоряд. В.Ю.Алексеева, О.О.Солончук, С.В.Виногловська; узагальнення інформації, анотування фондів у перекладі українською мовою здійснила головний спеціаліст відділу О.А.Корецька). Реєстр, як перша вичерпна база даних на усі фонди партархіву, готується до публікації у 2016 р.

Цікавим напрямком видавничої діяльності є *публікація описів фондів*. Яскравим прикладом є видання дослідників одеського архіву А.В.Пивовара, О.І.Пешого і К.В.Шляхового «Земельні банки Новоросійського краю», в якому опубліковані описи фондів Одеського, Дніпропетровського та Кіровоградського архівів (2010, наук. конс. Л.Г.Білоусова). Цінність роботи полягає у тому, що таким чином відтворюється комплексність фондів, розпорошених по різних архівах.

У Держархіві зберігається близько 16 тис. метричних книг різних релігійних конфесій - православної, римо-католицької, євангелічно-лютеранської, євангелічно-реформатської, вірменської (вірмено-григоріанської), іудейської, ісламської (мусульманської, магометанської), «сектантів» та тих, хто не сповідував жодної віри. Вони є цінними історичними джерелами, які використовуються істориками, духовними особами, спеціалістами у галузі демографії, статистики, історії релігійних установ, а також краєзнавцями, генеалогами та пересічними громадянами, які цікавляться своїми родоводами. У 2011 році опубліковано Випуск 1 *Зведеного каталогу метричних книг* Держархіву Одеської області (1797-1939), у 2015 р. - Випуск 2, на 2017 рік заплановано Випуск 3 (колектив упорядників, редактор Л.Г.Білоусова). У каталозі подано

інформацію про наявні актові записи про шлюб, народження, смерть та розлучення по кожній церкві (установі релігійного культу) на території Одеської області, а також низки церков Миколаївської, Кіровоградської, Дніпропетровської, Запорізької областей, територія яких відносилася у дорадянські часи до Херсонської губернії.

Надзвичайно цінними для даної теми є напрацювання дослідників Держархіву А.В.Пивовара і М.В.Ковтуна «Фонд Херсонської духовної консисторії: відомості про метричні записи 1780-1812 років» (2008) та монографія В.В.Левченка і Г.С.Левченко «Олександрівська церква Новоросійського університету: історія, персоналії, документи» (2015), які видавалися у серії «Праць Держархіву».

Буклети (4) стали візитною карткою Держархіву. Перший з них «Государственный архив Одесской области - путеводитель по истории края» - був опублікований у 1990 році до 70-річчя архіву російською мовою у скромному оформленні, але містив цікаву інформацію про основні напрямки роботи і фонди (текст Л.Г.Білоусової) у супроводі чорно-білих фотографій. До 75-річчя вийшов з друку буклет «Одесские раритеты» (укладачі Л.Г.Білоусова і О.В.Коновалова), ілюстрований кольоровими копіями унікальних та особливо цінних документів, фотографій яких виготовив відомий одеський фотомайстер Л.С.Сидорський. Видання стало гарним подарунком для учасників Першої міжнародної конференції «Архів. Історія. Сучасність», що проходила в Одеській філії Грецького Фонду Культури.

95-річчя Держархіву відзначали у вересні 2015 року в Золотому залі Літературного музею, де пройшла Друга міжнародна конференція «Архів. Історія. Сучасність». Учасникам ювілейних заходів був презентований буклет українською і англійською мовами «Державний архів Одеської області - скарбниця Національного архівного фонду України на Одещині / The State Archives of Odessa Region - the Treasury of Ukrainian National Archival Fund (автор упорядник Л.Г.Білоусова, редактор англ. тексту - професор Університету Торонто А. Маколкін), опублікований у 2013 році і перевиданий у доповненому варіанті у 2015 році.

Плакати-календарі (2) публікувалися до ювілеїв: «Державний архів Одеської області. 1920 - 1995» (підготували Л.Г.Білоусова і О.В.Коновалова) і «Державному архіву Одеської області - 90 років» (І.І.Ніточко, С.Є.Березін). Наразі вони є раритетом, особливо перший з них, де були надруковані кольорові акварельні малюнки із зображення гербів міст Новоросійського краю.

Цікавими виданнями є *матеріали міжнародних конференцій*, присвячених ювілейним датам «Архів. Документ. Історія. Сучасність: Збірка наукових статей та матеріалів» (2001) містить різноманітні за тематикою напрацювання дослідників архіву, представлені з нагоди 80-річчя архіву на однойменній Першій міжнародній конференції 2000 року. «Архіви Одещини. 1920-2005» (2005) є першою солідною книгою про Одеський архів (наук. ред. Л.Г.Білоусова). Авторі-упорядники В.Ю.Алексеева, О.М.Барановська, Л.Г.Білоусова, С.В.Виногловська, Т.Є.Волкова, О.Г.Гейтан, С.А.Желясков, О.А.Корецька, Г.Л.Малінова, І.І.Ніточко, В.Ф.Онопрієнко, Т.В.Ратушна, З.О.Скальська, В.К.Січкаренко, В.В.Харковенко подали цікаві статті з історії установи та архівної справи на Одещині, біографії архівістів, хроніку подій за 85 років, відомості про мережу державних та відомчих архівів, спогади ветеранів та чудові ілюстрації. У 2016 році вийдуть з друку матеріали Другої міжнародної конференції, присвяченої 95-річчю Держархіву, - понад 80 доповідей і повідомлень друзів і колег установи.

Новим і цікавим ювілейним видавничим проектом 2015 року став *біобібліографічний словник «Одеські архівісти»*, опублікований до 95-річчя Держархіву, як спецвипуск відомчого інформаційного бюлетеню «Архіви Одещини» (Вип. XIX). Видання є даниною поваги спеціалістам галузі, які станом на 2015 рік працювали у Державному архіві Одеської області, архівних відділах райдержадміністрацій і міських рад, трудових архівах. Загалом у довіднику представлено 144 архівісти - їх біографічні довідки, трудовий шлях, особистий внесок у розвиток архівної справи, громадська діяльність, нагороди та повний перелік публікацій. Наразі це є унікальне за типом видання, де представлені всі працівники сучасної архівної галузі Одещини.

Тема *репресій і голодоморів* знайшла відображення у 6-ти виданнях Держархіву. Започаткуванням і розвитком цього напрямку архів чимало завдячує Галині Леонідівні Маліновій - кандидату історичних наук, історичному архівісту, відомому одеському громадському діячу, члену редколегії «Реабілітовані історією». Результатом її активної

діяльності у 1991-2007 роках в історико-просвітницькому, правозахисному і благодійному товаристві «Одеський меморіал» стало дослідження і оприлюднення численних джерел з історії репресій на Одещині. Значний обсяг її напрацювань було опубліковано в 1999-2006 роках у чотирьох томах «Одеського мартирологу» (керівник - Л.В.Ковальчук), у науковій періодиці та засобах масової інформації. Це, зокрема, розробка фонду Одеського губернського революційного трибуналу, анотування справ репресованих з архіву УСБУ в Одеській області, участь в укладанні списку понад 36 тис. репресованих за радянських часів громадян Одещини. У 2002 році вийшло з друку історико-публіцистичне видання «Из-под завесы тайны» - нариси, статті, рецензії Г.Л.Малінової, присвячені темі політичних переслідувань у роки тоталітаризму. Вони були написані авторкою у 1992-2001 роках на підставі одеських архівів і приватних зібрань, розповідей учасників трагічних подій. Нариси про те, як судили «за контрреволюцію» священників, рабинів, вчителів, професорів, державних службовців, партійних діячів, стали яскравою ілюстрацією епохи тоталітаризму. Особливу увагу Г.Л.Малінова приділила темі репресованих архівістів - голови Губарху Ю.Г.Оксмана, директора Одеського обласного архіву у 1936 р. Є.І.Багрова-Дишлового, заступника директора О.О.Рябініна-Скляревського. Останньому було присвячене окреме видання у серії «Праці ДАОО», підготовлене до друку у співавторстві з доктором історичних наук І.В.Сапожниковим - «А.А.Рябинин-Скляревский: материалы к биографии» (2000).

Дослідження болочої теми голодоморів в Україні бере свій початок від 1987 року, коли Держархів напрацював значний за обсягом матеріал у процесі підготовки збірника документів про розвиток сільського господарства на Одещині. У 2005 році ці матеріали вийшли друком у виданні «Голодомор в Україні: Одеська область (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр.): Спогади, документи, дослідження», підготовленому колективом авторів-упорядників (Л.Г.Білоусова, О.М.Барановська, Т.Є.Волкова, Г.Л.Малінова, Г.М.Паніван, В.В.Харковенко). Книга була перевидана у 2007 році після суттєвого доповнення новими матеріалами і стала базою для наступного масштабного видання.

У 2008 році, 10 жовтня, вийшов з друку одеський том всеукраїнського проекту «Національна книга Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні», започаткованого Українським Інститутом національної пам'яті. До складу Одеської редколегії увійшли М.Д.Сердюк, М.Л.Скорик, Л.Г.Білоусова, О.Ф.Ботушанська, Д.М.Демченко, В.Г.Кушнір, В.С.Лапай, В.В.Морозов, І.І.Ніточко, Т.В.Стоянова, А.Л.Ткачук. Фінансування забезпечили Одеська облдержадміністрація та обласна рада (вид-во «Астропринт», макет РВФ «Прес-кур'єр», гол. ред. Й.О.Бурчо). Організаторами підготовки «обласного тому» були визначені ДАОО (керівник робочої групи Л.Г.Білоусова, члени - М.Г.Батурина, О.В.Мартиненко, А.Є.Бух, Г.М.Паніван) та обласне Управління освіти і наукової діяльності (секретар робочої групи Т.І.Черепян, член групи Е.П.Петровський). У підготовці тому прийняло участь 1197 громадян Одещини - представників державних, приватних і громадських установ. Основною джерельною базою стали матеріали Держархіву - понад 1 тис. фондів установ 1920-30-х років, більш ніж 32 тис. документів, які висвітлюють причини, перебіг та наслідки Голодомору на Одещині. В одеському томі було оприлюднено імена 37961 жертв Голодомору (загиблих), встановлені за книгами РАЦС та свідченнями очевидців (понад 4 тис. осіб). Також було укладено: переліки 471 населеного пункту, постраждалого від Голодомору 1932-1933 рр., та 37 населених пунктів, занесених на «чорні дошки»; список очевидців; реєстр 237 пам'ятників і пам'ятних знаків, встановлених у містах та районах Одеської області на вшанування жертв Голодомору.

Того ж 2008 року на джерелах Держархіву у серії «Реабілітовані історією» була видана ще одна книга - «Голодний хліб (Голод 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 років в контексті історії репресій). Овідіопольський район (автори-укладачі С.С.Аргатюк, Л.В.Ковальчук, Е.П.Петровський; рецензент Л.Г.Білоусова).

Локальна історія, минуле і сучасність районів, міст і сіл Одещини, стали темою низки видань Держархіву.

Комплексне дослідження історії Березівського району започаткував І.І.Ніточко - колишній керівник цього району і директор Державного архіву Одеської області у 2003-2014 роках. Упродовж 2006-2014 років загалом вийшло з друку 12 видань, присвячених різним аспектам історії рідного автору району. Книга «Березівський район. Історія, події, люди» (2006)

присвячена історії краю, висвітленій в історичному нарисі автора і спогадах березівчан. «Маринове» (2008) - це історія рідного села автора, написана у співавторстві з сестрою Л.І.Римяк, та відтворена у розповідях односельчан - переселенців з території теперішньої Польщі, з використанням етнографічного матеріалу, що відображує мову, традиції та обряди бойків. «Правда про Голодомор на Одещині. Березівський район» (2008) включає спогади очевидців, збірник документів, списки розкуркулених та репресованих, матеріали періодичної преси 1932-1933 років. «Окупація: Березівський район: 1941 - 1944 рр.» (2008) містить спогади очевидців, списки партизан-підпільників та мирних громадян, розстріляних румунсько-фашистськими загарбниками. «Афганістан. Чорнобиль. Трагедія. Березівський район» (2008) є реакцією автора на 20-річчя виводу радянських військ з Афганістану та 23-ті роковини трагедії. У книзі опубліковані відомості про березівчан - учасників війни в Афганістані та їхні спогади. «Освіта: Документи. Спогади. Свідчення: Березівський район» (2009) та «Команда. Спогади і роздуми районного керівника: Березівський район» (2010) є біографічними нарисами першого керівника району, що віддзеркалюють епоху 1950-х - початку 2000-х - економічні, політичні та психологічні зміни українського суспільства, зокрема, на селі. «Остання депортація. До 60-річчя примусового переселення 1951 року (2011) присвячена переселенню українців з Польщі на територію УРСР, зокрема, у с. Маринове Березівського району Одеської області. У співавторстві з О.А.Корецькою й І.Л.Комаровським опубліковано «Історію розвитку медицини на Одещині. Дореволюційний період» (2011); у співавторстві з П.І.Ляшиком і О.А.Корецькою - «Носії православ'я на Березівщині» (2013). Ліричними нотами наповнені опубліковані поезії І.І.Ніточко - «Рідному краю. Вірши» (2013) та «Калейдоскоп Березівщини» (2014), які логічно завершують березівський цикл.

Ця серія є цінним внеском в локальні історичні дослідження, біографістику, джерелознавство, «усну історію». Тематика праць є актуальною, малодослідженою і такою, що викликає інтерес у науковців і громадськості. До наукового обігу введено значний обсяг неопублікованих раніше архівних документів, а також свідчень очевидців подій. Видання широко презентувалися в області, у засобах масової інформації. Особиста думка автора, гарний дизайн та значна кількість ілюстрацій, зокрема, з приватного архіву автора, є чудовим прикладом детального вивчення історії своєї малої Батьківщини.

З 2005 року дослідження історії Овідіопольського району вийшло на солідний науковий рівень завдяки творчим зусиллям представників влади, науки та освіти. Творчий колектив у складі керівника району, а з 2014 року директора Держархіву В.В.Левчука, історика-археолога доктора історичних наук І.В.Сапожнікова, вчителя історії Наддиманської школи С.С.Аргатюка, та ін. підготував солідні і оригінальні наукові видання - «Край Овідія: Археологія та історія Овідіопольського району» (2005), «Овідіопольський район: Енциклопедичний довідник» (2011), Аджидер - Овидіополь: очерки по археологии и истории города и крепости» (2015). Чудовий дизайн, гарні ілюстрації, широке використання джерельної бази одеського архіву роблять ці видання популярними і презентаційними як для району, так і для області.

Із сучасних публікацій звертає на себе увагу автореферат кандидатської дисертації історика-археолога, начальника відділу науково-довідкового апарату Держархіву Олени Юрїївни Штепко «Історія культурного освоєння острова Зміїний» (2015). Острів є складовою Кілійського району Одеської області, але має міжнародний статус.

Державний архів Одеської області є не тільки архівом, що зберігає цінні джерела світового рівня і попиту, а й відомою у світі науковою установою. З 2013 року група архівістів - к.і.н. Л.Г.Білоусова, к.і.н. О.Ю.Штепко, С.М.Герасимова і С.Є.Березін - бере участь у міжнародному науково-дослідницькому «Міста-порти Чорного моря, 1774-1914: розвиток, конвергенція і зв'язки зі світовою економікою» (Research project «The Black Sea and its port-cities, 1774-1914. Development, convergence and linkages with the global economy»). Проект здійснюється Іонійським Університетом, о. Корфу, Греція (лідер проекту), Університетом Криту, Університетом Фессалії, Егейським університетом, Грецьким науково-дослідницьким фондом у рамках науково-дослідницької програми «THALIS» за фінансування Міністерства освіти Греції та Євросоюзу. Учасниками є представники від 11 університетів, науково-дослідницьких інститутів та архівів чорноморських країн (Греція, Туреччина, Болгарія, Румунія, Україна, Росія, Грузія). В рамках проекту одеськими архівістами підготовлено низку

публікацій з історії Одеси, порту, судноплавства, торгівлі у Чорноморсько-Азовському та Середземноморському басейнах у друкованому варіанті та у новому форматі - електронному (електронний ресурс - blacksea.gr/ru/).

Для міжнародної спільноти цікавою є монографія професора Одеського національного університету ім.І.І.Мечникова Д.П.Урсу «Одесса в европейском научном и культурном пространстве (XIX - XX вв.): Документальные очерки» (2014), опублікована у серії праць архіву.

У перспективі планової науково-видавничої роботи Держархіву у рамках державної програми «Архівні зібрання України» - підготовка наступних томів реєстрів описів та путівників по фондах за таким періодами і тематикою, як: дорадянський (Т. II), румуно-німецької окупації (Т. III), політичних партій та громадських об'єднань колишнього Архіву Одеського обкому Компартії України (Т. IV), радянський і незалежності (Т. V), Комунальної установи «Ізмаїльський архів» (Т. VI).

Буде продовжена наукова розробка, описування метричних книг і книг реєстрації актів цивільного стану. Публікація наступних випусків Зведеного каталогу буде вагомим внеском архіву у світові напрацювання у галузі генеалогії, просопографії, біографістики.

Напередодні визначних історичних дат, пов'язаних із державними ювілеями, особливо актуально залишатиметься тематика історії України, УНР, політичних репресій і тоталітаризму, національних та інтернаціональних традицій. На виконання Закону України від 9 квітня 2015 року № 316-VIII «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» сотні тисяч документів потребують оприлюднення у стислі терміни, у зв'язку з чим створення сучасних пошуково-інформаційних систем на ці тематичні комплекси та публікація довідкових видань є найбільш необхідними суспільству і перспективними видами публікацій архіву.

Окремим напрямком роботи планується підготовка до 100-річного ювілею Держархіву (2020 рік), яка передбачає низку оригінальних і цікавих видавничих проєктів з публікації унікальних джерел та досліджень історії архівної справи на Одещині в загальному та особистісному вимірі.

У Державного архіву Одеської області багатий творчий і науковий потенціал - 1 доктор історичних наук (І.В.Сапожников), 3 кандидати історичних наук (Л.Г.Білоусова, А.В.Хромов, О.Ю.Штепко), два архівісти готують кандидатські дисертації до захисту (С.Є.Березін, О.Л.Феденко). Більшість працівників архіву займаються науковою діяльністю у тій чи іншій мірі, про що свідчить солідна бібліографія нашої установи (див. Додаток 1 та Додаток 2). А багата джерельна база Державного архіву Одеської області дає невичерпні можливості для реалізації як вітчизняних, так і міжнародних наукових проєктів.

¹ Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. Р-1928. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 2.

² ДАОО.- Ф. Р-1928. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 21.

³ Там само. - Арк. 2.

⁴ ДАОО. - Ф. Р-100. - Оп. 1. - Спр. 128. - Арк. 5; Ф. Р-100. - Спр. 13; Ф. Р-1142. - Оп. 1. - Спр. 87. - Арк. 6-7.

⁵ Інформація люб'язно надана автору директором Державного архіву Миколаївської області Л.Л.Левченко, яка виявила цей підручник у Національній бібліотеці України імені В.І.Вернадського. Л.Л.Левченко вважає, що зазначена у каталозі дата появи цього видання - 1925 р. - є децю пізнішою.

⁶ 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одещине. Сборник статей и воспоминаний. - Одесса, 1925. - 267 с.; 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одещине. Сборник материалов и воспоминаний. - Одесса, 1926. - 356 с.

⁷ ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 2. - Спр. 8.

⁸ ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1.- Спр. 31. - Арк. 1, 10.

⁹ ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1.- Спр. 14. - Арк. 1-15.

¹⁰ ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1.- Спр. 15. - Арк. 89-100.

¹¹ ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1.- Спр. 23. - Арк. 11; Спр. 29. - Арк. 13-15.

¹² ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 3.- Спр. 139. - Арк. 24.

¹³ ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1.- Спр. 471. - Арк. 4.

¹⁴ ДАОО. - Ф. Р-1142. - Оп. 1.- Спр. 575. - Арк. 6-7.

**ВИДАННЯ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ТА У СПІВПРАЦІ З ПАРТНЕРАМИ
1961-2015**

1961

Государственный архив Одесской области. Путеводитель / Сост. А.Д.Бачинский, В.П.Конюк, С.В.Кульчицкий, А.И.Хиони; Редкол. С.Я.Боровой, А.Д.Бачинский, И.А.Хиони. - Одесса, 1961. - 388 с.

1966

Филиал Одесского областного государственного архива в г. Измаиле. Путеводитель / Сост. А.П.Белобородова, М.Л.Зингер, Е.П.Хабалашвили, В.К.Япарова; Ред. Л.Д.Хмель. - Киев, 1966. - 184 с.

1990

Государственный архив Одесской области - путеводитель по истории края. Буклет. - Одесса, 1990. - 6 с. (сост. Л.Г. Белоусова).

1995

Белоусова Л.Г., Малинова Г.Л. **Одесской таможене 200 лет.** - Одесса: ОКФА, 1995. - 96 с.

Одесские раритеты. Буклет / Сост. Л.Белоусова, О.Коновалова. - Одесса, 1995. - 8 с.

Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 1. Аннотированная опись дел. 1799-1818 гг. / Государственный архив Одесской области, Институт Германских и Восточноевропейских исследований, Гёттинген (Германия); Сост. О.В.Коновалова, О.М.Набока, Э.Г.Плесская; Ред. О.В.Коновалова. - Одесса: «ТЭС», 1998. - 364 с.

Державний архів Одеської області. 1920-1995. Плакат-календар на 1995-1996 рр. - Одеса, 1995.

1998

Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. **Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе /** Институт археологии НАН Украины и др.; Отв. ред. Л.Л.Зализняк. - Одесса: ОКФА, 1998. - 272 с. (По документам Госархива Одесской обл.: Белоусова Л., Сапожникова Г., Сапожников И. Опись документов в деле «О казаках Войска Черноморского, жительствующим около Одессы и пожелавших переселиться по-прежнему в Войско» канцелярии Херсонского военного губернатора Э. Де-Ришелье. - С. 209-237; Сапожников И., Сапожникова Г., Белоусова Л. Список казаков и их родственников, связанных с г. Гаджибеем и Одессой в 1794-1820 годах. - С. 237-258).

1999

Сапожников И.В., Белоусова Л.Г. **Греки под Одессой: очерки истории поселка Александровка с древнейших времен до начала XX в /** Институт археологии НАН Украины, Государственный архив Одесской обл. и др.; Отв. ред. Г.В.Сапожникова. - Одесса-Ильичевск: Эптон-2 - Гратек, 1999. - 262 с.

Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 2. Аннотированная опись дел 1819-1826 гг. / Государственный архив Одесской области, Институт Германских и Восточноевропейских исследований, Гёттинген (Германия); Сост. О.В.Коновалова, О.М.Набока, Э.Г.Плесская; Ред. О.В.Коновалова. - Одесса: «ТЭС», 1999. - 242 с.

Письма герцога Армана Эммануила де Ришелье Самуилу Христиановичу Контениусу / Государственный архив Одесской области, Институт германских и восточноевропейских исследований, Гёттинген (Германия); Ред. О.В.Коновалова. - Одесса: «ТЭС», 1999. - 281 с.

2000

Малинова Г.Л., Сапожников И.В. **А.А.Рябинин-Скляревский: материалы к биографии /** Отв. ред. Г.В.Сапожникова; Науч. ред. Л.Л.Зализняк. - Одесса, 2000. - 222 с. (Труды Государственного архива Одесской области. - Т. I.).

Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. I: 1800-1831 гг. / Государственный архив Одесской области, Одесский филиал Греческого фонда культуры; Отв. ред. Л.Г.Белоусова; Науч. ред. И.В.Сапожников; Авт. и сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова, Г.Л.Малинова, В.В.Харковенко. - Одесса, 2000. - 364 с. (Труды Государственного архива Одесской области. - Т. II).

Фонды Государственного архива Одесской области. Указатель. - Ч. 1: Досоветский пе-риод / Авт. и сост. В.Ю.Алексеева; Науч. ред. И.В.Сапожников. - Одесса, 2000. - 224 с. (Труды Государственного архива Одесской области. - Т. III).

Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 3: Аннотированная опись дел 1827-1833 гг. / Государственный архив Одесской области, Институт Германских и Восточноевропейских исследований, Гёттинген (Германия); Сост. О.В.Коновалова, О.М.Набока, В.Ф.Онопrienко, Э.Г.Плесская; Ред. О.В.Коновалова. - Одесса, 2000: «ТЭС». - 304 с.

2001

Архів. Документ. Історія. Сучасність: Збірка наукових статей та матеріалів / Відп. ред. І.Б.Матяш; Наук. ред. І.В.Сапожников, Т.М.Попова, Л.Г.Білоусова. - Одеса, 2001. - 380 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. IV).

Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 4: Аннотированная опись дел 1834-1876 гг. / Государственный архив Одесской обл., Институт Германских и Восточноевропейских исследований, Гёттинген (Германия); Сост. О.В.Коновалова, О.М.Набока, В.Ф.Онопrienко, Э.Г.Плесская; Ред. О.В.Коновалова. - Одесса: Астропринт, 2001. - 312 с.

Fund 252: Odessa Office for Foreign Settlers in Southern Russia (1806, 1807, 1814-1834, 1843, 1850) / Prepared by L.Belousova, V.Buga. - Fargo, North Dakota (USA): Germans from Russia Heritage Collection North Dakota State University Libraries, 2001 - 163 p. (Rus., Eng.). [Фонд 252: Одесская контора иностранных поселенцев Южного края России (1806, 1807, 1814-1834, 1843, 1850). Аннотированная опись дел / Сост. Л.Белоусова, В.Буга. - Фарго (США): Общество наследия российских немцев, Библиотека Университета Северной Дакоты. - 2001. - 263 с. (рус., англ. яз.)].

2002

Малинова Г.Л. **Из-под завесы тайны /** Отв. ред. И.В.Сапожников; Науч. ред. Л.Г.Белоусова. - Одесса, 2002. - 380 с. (Труды Государственного архива Одесской области. - Т. V).

Евреи Одессы и юга Украины: история в документах. - Кн. 1: кон. XVIII - нач. XX вв. / Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова. - Одеса, 2002. - 300 с. (Труды Государственного архива Одесской области. - Т. VII).

Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. II: 1834-1852 гг. / Государственный архив Одесской обл., Одесский филиал Греческого фонда культуры; Отв. ред. Л.Г.Белоусова; Науч. ред. И.В.Сапожников; Авт. и сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова, Г.Л.Малинова, В.В.Харковенко. - Одесса, 2002. - 372 с. (Труды Государственного архива Одесской области. - Т. VIII).

Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 5: Аннотированная опись дел 1836-1839 гг. / Государственный архив Одесской обл., Институт культуры и истории немцев Северно-Восточной Европы, Люнебург-Гёттинген (Германия); Сост. О.В.Коновалова, О.М.Набока, В.Ф.Оноприенко, Э.Г.Плесская; Ред. О.В.Коновалова. - Одесса: Астропринт, 2002. - 360 с.

Fund 53: Grossliebental (Mariinsky) Volost Office. 1815, 1850, 1852-1920 / Prepared by L.Belousova, V.Buga. - Fargo, North Dakota (USA): Germans from Russia Heritage Collection North Dakota State University Libraries, 2002 - 178 p. (Rus., Eng.). [Фонд 53: Гросс-Либентальская (Мариинская) волостная управа. 1815, 1850, 1852-1920. Аннотированная опись дел / Сост. Л.Белюсова, В.Буга. - Фарго (США): Общество наследия российских немцев, Библиотека Университета Северной Дакоты. - 2002. - 178 с. (рус., англ. яз.)].

2003

Одесская Контора иностранных поселенцев. 1805-1806, 1814-1833. Аннотированная опись фонда / Государственный архив Одесской обл., Институт культуры и истории немцев Северно-Восточной Европы, Люнебург-Гёттинген (Германия); Сост. В.Ю.Алексеева; Науч. ред. О.В.Коновалова. - Одесса: Астропринт, 2003. - 432 с.

Архитектурные объекты г. Одессы и других городов Причерноморья конец XVIII - начало XX ст.: Чертежи, планы, рисунки, гравюры, литографии. Каталог / Ред.-сост. В.Ю.Алексеева; Редкол. Н.А.Штербуль, В.П.Уренев, И.И.Ниточко. - Одесса: Хоббит, 2003. - 224 с. (Труды Государственного архива Одесской области. - Т. X).+[Компакт-диск].

Самуил Христианович Контениус об иностранной колонизации Южной России. Сборник документов / Государственный архив Одесской области, Институт культуры и истории немцев Северно-Восточной Европы, Люнебург-Гёттинген (Германия); Ред. О.В.Айсфельд. - Одесса: Астропринт, 2003. - 370 с.

Сапожников И.В., Приходченко Т.С. **История Ильичевска: до 1958 года по документам и воспоминаниям** / Отв. ред. Г.В.Сапожникова; Науч. ред. Л.Л.Зализняк. - Ильичевск, 2003. - 324 с. (По документам Госархива Одесской области: Документы [из Фондов Госархива Одесской области] и их перечень. - С. 137 - 240; Малинова Г.Л., Сапожников И.В. Архивные документы по истории Ильичевска 1947-1957 годов. - С. 304 - 310).

2004

Державний архів Одеської області. Реєстр фондів періоду фашистської окупації Одещини (1941-1944 рр.) / Авт.-упоряд. В.Ю.Алексеева, С.В.Виногловська, В.К.Січкаренко, О.А.Корецька. - Одеса, 2004. - 760 с. [Компакт-диск].

Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. III: 1853-1874 гг. / Государственный архив Одесской области, Одесский филиал Греческого фонда культуры; Отв. ред. Л.Г.Белоусова; Науч. ред. И.В.Сапожников; Авт. и сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова, Г.Л.Малинова, В.В.Харковенко. - Одесса: Фотосинтетика, 2004. - 242 с. (Труды Государственного архива Одесской области. - Т. XI).

2005

Архівні установи України: Довідник. - Т. 1: Державні архіви / Укрдержархів, Укр. наук.-досл. ін-т архів. справи та документознавства; Редкол. Г.В. Боряк (гол.), І.Б.Матяш, Г.В.Папакін. Друге, доп. вид. - К., 2005. - 692 с. (С. 362-377: Державний архів Одеської області / Авт. Л.Г.Белоусова, І.І.Ніточко, В.В.Харковенко).

Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. IV: 1875-1891 гг. / Отв. ред. Л.Г.Белоусова; Науч. ред. И.В.Сапожников; Авт. и сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова, Г.Л.Малинова, В.В.Харковенко. - Одесса: Фотосинтетика, 2005. - 334 с. (Труды Государственного архива Одесской области. -Т. XII).

Голодомор в Україні: Одеська область (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр.): Спогади, документи, дослідження / Авт.-упоряд. Л.Г.Білоусова, О.М.Барановська, Т.Є.Волкова, Г.Л.Малінова, Г.М.Паніван, В.В.Харковенко. - Одеса: Астропринт, 2005. - 152 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. XIII).

Архіви Одещини. 1920-2005 / Наук. ред. Л.Г.Білоусова; Авт.-упоряд. В.Ю.Алексеева, О.М.Барановська, Л.Г.Білоусова, С.В.Виногловська, Т.Є.Волкова, О.Г.Гейтан, С.А.Желясков, О.А.Корецька, Г.Л.Малінова, І.І.Ніточко, В.Ф.Оноприєнко, Т.В.Ратушна, З.О.Скальська, В.К.Січкаренко, В.В.Харковенко. - Одеса: Чорноморья, 2005. - 208 с. + 28 с. кол. вст. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. XIV).

Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 6. Аннотированная опись дел 1840-1841 гг. / Государственный архив Одесской области, Институт культуры и истории немцев Северно-Восточной Европы, Люнебург-Гёттинген (Германия); Сост. О.В.Коновалова, О.М.Набока, В.Ф.Оноприенко, Э.Г.Плесская, Е.А.Солончук; Ред. О.В.Коновалова. - Одесса: Астропринт, 2005. - 360 с.

Краї Овідія: Археологія та історія Овідіопольського району: кол. моногр / Авт. І.В.Сапожников, В.В.Левчук, С.С.Аргатюк, Л.Г.Білоусова, Г.В.Сапожникова та ін. - Одеса: Астропринт, 2005. - 624 с.

2006

Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. V: 1891-1906 гг. / Государственный архив Одесской области, Одесский филиал Греческого фонда культуры; Отв. ред. Л.Г.Белоусова; Науч. ред. И.В.Сапожников; Авт. и сост.: Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова, Г.Л.Малинова, В.В.Харковенко. - Одеса: Астропринт, 2006. - 320 с. (Труды Государственного архива Одесской области. - Т. XV).

Ніточко І.І. **Березівський район. Історія, люди, події.** - Одеса: Чорноморья, 2006. - 290 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. XVI).

История Холокоста в Одесском регионе. 1941-1944. Сборник статей и документов / Сост. М.Рашковецкий. - Одеса: Студия «Негоциант», 2006. - 372 с. (Видання підготовлене Міжнародним общинним єврейським центром «Мигдаль», Одеським Єврейським музеєм «Шорашиим», Державним архівом Одеської області, Літературним музеєм та ін.; рос. та рум. мовами).

Григорій Маразлі. До 175-річчя з дня народження. Каталог виставки. - Одеса, 2006. - 80 с. (Видання Одеської філії Грецького фонду культури за участю Державного архіву області та ін.; рос., укр., гр. мовами).

2007

Оноприенко В.Ф. **Главный попечитель. Из жизни и деятельности Ивана Никитича Инзова.** - Одесса, Астропринт, 2007. - 52 с. (Труды Государственного архива Одесской области. - Т. XVII).

Голодомори в Україні: Одеська область. 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Дослідження, спогади, документи / Кол. Авт.-упоряд.; Ред. Л.Г.Білоусова. - Одеса: Астропринт, 2007. - 460 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. XVIII).

Реєстр розсекречених архівних фондів України. Міжархівний довідник. - Т. 2. - Кн. 2: Розсекречені архівні фонди Державного архіву в Автономній Республіці Крим, державних архівах областей України, міст Києва і Севастополя / Укрдержархів; Укр. наук.-досл. ін-т архів. справи та документознавства; Упор. С.Зворський, Н.Христова; Редкол. Г.Боряк (гол.) та ін. - Київ, 2007. - 490 с. (С. 204-305: Державний архів Одеської області / Уклад. В.Алексеева, С.Виногловська, О.Гейтан, Г.Паніван).

Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів. Кн. 1 : Архівні фонди України, втрачені в період Другої світової війни [Електронний ресурс] / Держкомархів України, УНДІАСД; редкол. тому: Г.В.Боряк, І.Б.Матяш, К.Є.Новохатський, Г.В.Папакін;

упоряд. К. І. Климova (кер. проекту), Н. П. Московченко, Н. П. Павловська. - К., 2007. - 1030, [2] с. - (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники). (С. 621-649: **Одеська область** / Укл. В.Алексеева, О.Солончук, С.Виногловська: Держархів Одеської обл.)

Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів. Кн. 2 : Архівні фонди, вивезені за межі України у 1945-1991 роках [Електронний ресурс] / Держкомархів України, УНДІАСД; Упоряд. О.М.Коваль, Є.О.Калін, І.М.Мага, А.І.Титаренко. - К., 2008. - 444 с. - (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники). (С. 266-288: **Одеська область** / Укл. В.Алексеева, О.Солончук, С.Виногловська: Держархів Одеської обл.)

Μπελοουσοβα Λιλια Το γενος των Πετροκοκκινων: περιoδος της Οδησου 19oς - απηυς 20o αιωνα. - Χιοο, 2007 - 390 σ. [Білоусова Лілія. Родина Петрококіно: одеський період. ХІХ - початок ХХ ст. - Χιοο, 2007. - 390 с. (грецькою мовою)].

Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області / Гол. ред. Л.Г.Білоусова; Редкол. В.Ю.Алексеева, В.Ю.Нестеренко, В.В.Харковенко, О.О.Солончук. - 2007. - № 1 (січень - травень). - 73 с.

Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області / Гол. ред. Л.Г.Білоусова; Редкол. О.А.Корецька, В.Ю.Алексеева, В.Ю.Нестеренко, О.О.Солончук. - 2007. - № 2 (червень - вересень). - 40 с.

Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області / Гол. ред. Л.Г.Білоусова; Редкол. О.А.Корецька, В.Ю.Алексеева, В.Ю.Нестеренко, О.В.Мартиненко, В.Ф.Онопрієнко, О.О.Солончук, Т.Ф.Ратушна. - 2007. - № 3 (жовтень - грудень). - 78 с.

2008

Фонд Херсонської духовної консисторії: відомості про метричні записи 1780 - 1812 років / Авт.-упор. А.В.Пивовар, М.В.Ковтун. - К.: Академперіодика, 2008. - 312 с.

Ніточко І.І., Рим'як Л.І. **Маринове**. - Одеса: Астропринт, 2008. - 234 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. ХХ; *Історія села Маринове Березівського району Одеської області, написана на спогадах автора та жителів села - українців-переселенців з території теперішньої Польщі у 1951 р.; етнографічний матеріал, що відтворює мову, традиції та обряди бойків*).

Національна книга Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Одеська область. - Ч. 1 / Кол. упор.; Редкол. М.Д.Сердюк (співгол.), М.Л.Скорик (співгол.) та ін.; роб. група при редкол.: Л.Г.Білоусова (гол.), М.Г.Батуріна, Й.О.Бурчо, А.Є.Бух, О.Ф.Зіньковський, О.В.Мартиненко, Г.М.Паніван, Е.П.Петровський, Т.І.Черепян. - Одеса, 2008. - 1008 с. (*До книги вміщено: Мартиролог жертв Голодомору; перелік 471 населеного пункту, постраждалого від Голодомору; перелік 37 населених пунктів Одеської обл., занесених на «чорні дошки»; список очевидців; реєстр 237 пам'ятників і пам'ятних знаків, встановлених у містах та районах на вшанування жертв Голодомору 1932-1933 рр.; географічний покажчик; відомості про організаторів, склад координаційних рад і робочих груп у містах і районах Одеської області, авторів та упорядників*).

Правда про Голодомор на Одещині. Березівський район / Упор. І.І.Ніточко. - Одеса: Астропринт, 2008. - 220 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. ХХІ).

Ніточко І.І. **Окупація: Березівський район: 1941-1944 рр.** - Одеса: Астропринт, 2008. - 288 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. ХХІІ).

Реєстр фондів Державного архіву Одеської області. Дорадянський період / Авт.-упоряд. В.Ю.Алексеева-Вігте; Наук. ред. Л.Г.Білоусова, Л.П.Дузь. - Одеса: Астропринт, 2008. - 296 с. (Праці Державного архіву Одеської області. -Т. ХХІІІ).

Голодний хліб (Голод 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 років в контексті історії репресій). Овідіопольський район / Авт.-укл. С.С.Аргатюк, Л.В.Ковальчук, Е.П.Петровський. - Одеса: СМІЛ, 2008. - 400 с. + 80 с. іл. (Одеська обласна редколегія серії «Реабілітовані історією»).

Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів. Кн. 2: Архівні фонди, вивезені за межі України у 1945-1991 роках / Укрдержархів, Укр. наук.-досл. ін-т архів. справи та документознавства; Упоряд. О.М.Коваль та ін. - К., 2008. - 444 с. (С. 266-288: Державний архів Одеської області / Укл. В.Алексеева, О.Солончук, С.Виногловська) [Електрон. ресурс].

Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області / Гол. ред. Л.Г.Білоусова; Редкол. О.А.Корецька, В.Ю.Алексеева, В.Ю.Нестеренко, О.В.Мартиненко, В.Ф.Онопрієнко, О.О.Солончук, Т.В.Ратушна. - 2008. - № 1 (4) (січень - березень). - 54 с.

Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області / Гол. ред. Л.Г.Білоусова; Редкол. О.А.Корецька, В.Ю.Алексеева, О.В.Мартиненко, В.Ф.Онопрієнко, О.О.Солончук, Т.В.Ратушна. - 2008. - № 2 (5) (квітень - червень). - 77 с.

Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області / Гол. ред. Л.Г.Білоусова; Редкол. О.А.Корецька, В.Ю.Алексеева, В.Ю.Нестеренко, О.В.Мартиненко, В.Ф.Онопрієнко, О.О.Солончук, Т.В.Ратушна. - 2008. - № 3 (6) (липень - вересень). - 55 с.

Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області / Гол. ред. Л.Г.Білоусова; Редкол. О.А.Корецька, В.Ю.Алексеева, В.Ю.Нестеренко, О.В.Мартиненко, В.Ф.Онопрієнко, О.О.Солончук, Т.В.Ратушна. - 2008. - № 4 (7) (жовтень-грудень). - 58 с.

2009

Ніточко І.І. **Освіта: Документи. Спогади. Свідчення: Березівський район.** - Одеса: Астропринт, 2009. - 616 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. XXV).

Ніточко І.І. **Афганістан. Чорнобиль. Трагедія. Березівський район.** - Одеса: Астропринт, 2009. - 260 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. XXIV).

Онопрієнко В.Ф. **«Истинный рай - на шабской земле...»: Документальная история швейцарских колонистов в Бессарабии.** - Одеса: Астропринт, 2009. - 142 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. XXVI).

Греки Одессы. Именной указатель метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. VI: 1907-1920 гг. / Государственный архив Одесской области, Одесский филиал Греческого фонда культуры; Авт. и сост. Л.Г.Белоусова, А.В.Мартыненко, А.М.Паниван, М.Г.Батурина, А.Е.Бух; Науч. ред.Л.Г. Белоусова. - Одесса: РА «ART VISION», 2009. - 344 с. (Труды Государственного архива Одесской области. - Т. XXVII).

Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області / Гол. ред. Л.Г.Білоусова; Редкол. О.А.Корецька, В.Ю.Алексеева, О.В.Мартиненко, В.Ф.Онопрієнко, О.О.Солончук, Т.В.Ратушна. - 2009. - № 1 (8). - 138 с.

Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області / Гол. ред. Л.Г.Білоусова; Редкол. О.А.Корецька, В.Ю.Алексеева, О.В.Мартиненко, В.Ф.Онопрієнко, О.О.Солончук, Т.В.Ратушна. - 2009. - № 2 (9) (січень - березень). - 82 с.

Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області / Гол. ред. Л.Г.Білоусова; Редкол. О.А.Корецька, В.Ю.Алексеева, О.В.Мартиненко, В.Ф.Онопрієнко, О.О.Солончук, Т.Ф.Ратушна. - 2009. - № 3 (10). Спецвипуск: «Правила роботи архівних підрозділів органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій» (передрук: К, 2009).

Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області / Гол. ред. Л.Г.Білоусова; Редкол. О.А.Корецька, В.Ю.Алексеева, О.В.Мартиненко, В.Ф.Онопрієнко, О.О.Солончук, Т.Ф.Ратушна. - 2009. - № 4 (11) (квітень - грудень). - 88 с.

2010

Фонди міських, районних та трудових архівів Одеської області. 1944-2009. - Ч. 1: Міста / Упор. Л.Г.Білоусова, О.І.Ксендзик, О.В.Мартиненко, О.М.Набока, М.Г.Батурина та ін.; Наук. ред. Л.Г.Білоусова. - Одеса, 2010. - 236 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. XXVIII).

Фонди міських, районних та трудових архівів Одеської області. 1944-2009. - Ч. 2: Райони / Упор. Л.Г.Білоусова, О.І.Ксендзик, О.В.Мартиненко, О.М.Набока, М.Г.Батурина та ін.; Наук. ред. Л.Г.Білоусова. - Одеса, 2010. - 456 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. XXVIII).

Ніточко І.І. **Команда. Спогади і роздуми районного керівника: Березівський район.** - Одеса: Прес-кур'єр, 2010. - 528 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. XXIX).

Земельні банки Новоросійського краю (за описами фондів Одеського, Дніпропетровського та Кіровоградського архівів) / Авт.-упоряд. А.В.Пивовар, О.І.Пеший, К.В.Шляховий; Наук. конс. Л.Г.Білоусова. - К.: Академперіодика, 2010. - 620 с.

Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 7: Аннотированная опись дел 1842-1844 гг. / Государственный архив Одесской области, Институт культуры и истории немцев Северно-Восточной Европы, Люнебург-Гёттинген (Германия); Сост. О.В.Коновалова, О.М.Набока, В.Ф.Оноприенко, Э.Г.Плесская, Е.А.Солончук; Ред. О.В.Коновалова-Айсфельд. - Одесса: Астропринт, 2010. - 412 с.

Державному архіву Одеської області - 90 років. Плакат-календар на 2010 рік. - Одеса, 2010.

Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області / Гол. ред. Л.Г.Білоусова; Редкол. О.А.Корецька, В.Ю.Алексеева, О.В.Мартиненко, В.Ф.Оноприенко, О.О.Солончук, Т.В.Ратушна. - 2010. - № 1 (12) (січень). - 166 с.

Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області / Гол. ред. Л.Г.Білоусова; Редкол. О.А.Корецька, В.Ю.Алексеева, О.В.Мартиненко, В.Ф.Оноприенко, О.О.Солончук, Т.В.Ратушна. - 2010. - № 2 (13) (січень - липень). - 110 с.

Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області / Гол. ред. Л.Г.Білоусова; Редкол. О.А.Корецька, В.Ю.Алексеева, О.В.Мартиненко, В.Ф.Оноприенко, О.О.Солончук. - 2010. - № 3 (14) (серпень - грудень). - 94 с.

2011

Материалы международных научно-практических конференций «Совместное архивное наследие и национальные архивные фонды» и «Электронный документооборот и электронные архивы» (Одесса, 21-22 мая 2010 г.) / Сост. Ю.А.Прилепишева, В.В.Янишевский. - К.: ГЦСД, 2011. - 145 с.

Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 1: 1797-1939 / Авт.-упорядн. С.Є.Березін, Л.Г.Білоусова, Л.П.Бубликова, О.Г.Гейтан, С.М.Герасимова, Д.А.Давтян, С.П.Єлізаров, С.А.Желясков, О.А.Корецька, О.В.Мартиненко, О.М.Набока, Г.М.Паніван, О.П.Чилей; Наук. ред. Л.Г.Білоусова. - Одеса: Прес-кур'єр, 2011. - 407 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. XXXIII).

Ніточко І.І. **Остання депортація: До 60-річчя примусового переселення 1951 року.** - Одеса: Прес-кур'єр, 2011. - 240 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. XXX). *Присвячено українцям, яких було переселено з Польщі до України.*

Ніточко І.І. **У пам'ять про примусово переселених українців з території Польщі на Південь України в 1951 році:** с. Маринове Березівського району Одеської області. Буклет. - Одеса, 2011. - 12 с.

Ніточко І.І., Корецька О.А., Комаровський І.Л. **Історія розвитку медицини на Одещині. Дореволюційний період.** - Одеса: Прес-кур'єр, 2011. - 440 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. XXXI).

Овідіопольський район: Енциклопедичний довідник / Державний архів Одеської області, Одеський національний університет імені І.І.Мечникова; Авт. С.С.Аргатюк, В.В.Левчук, І.Т.Русев, І.В.Сапожников. - Одеса: ВМВ, 2011. - 716 с. + 115 с. іл. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. XXXII). *Книга отримала відзнаки: 1. Диплом Муниципального літературного конкурсу імені К.Паустовського (31.05.2012р.); 2. Диплом ІХ Конкурсу «Одеса на книжкових сторінках» в номінації «Історія Одеського регіону» (2-5 серпня 2012 р.).*

Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області / Гол. ред. Л.Г.Білоусова; Редкол. О.А.Корецька, В.Ю.Алексеева, О.В.Мартиненко, В.Ф.Онопрієнко, О.О.Солончук. - 2011. - № 1 (15) (січень). - 205 с.

2012

Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах: Міжархівний довідник. - Т. 4: Метричні книги у фондах державних архівів Донецької, Івано-Франківської, Луганської, Одеської та Полтавської областей / Укрдержархів; Укр. наук.-досл. ін-т архів. справи та документознавства; Упор. В.Бондарчук, Г.Волкотруб, С.Зворський. - К., 2012. - 736 с. (С. 457-521: **Одеська область** / Авт. О.Набока, І.Золотаренко, Л.Білоусова).

Archives of Ukraine: Guidebook / O.Garanin (Editor-in-Chief), M.Gorbatiuk, L.Shnurovska. - K.: Intercontinental-Ukraine. Ltd, 2012. - 232 p.: ill. **Архіви України: Путівник** / Упор. О.Гаранін (керівн.), М.Горбатюк, Л.Шнуровська. - К.: Інтерконтиненталь-Україна, 2012. - 232 с.: іл.

Ніточко І.І., Ляшик П.І. **Православна Березівщина**. - Одеса: Прес-кур'єр, 2012. - 464 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. XXXIV).

Державний архів Одеської області - скарбниця Національного архівного фонду України на Одещині. Буклет / Авт.-упоряд., ред. Л.Г.Білоусова; ред. англ. тексту А.В.Маколкін - Одеса: Прес-кур'єр, 2012. - 56 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. XXXV). **The State Archives of Odessa Region - The Treasure of Ukrainian Archival Fund In The Odessa Region. Booklet** / Auth., comp., ed. of Ukr. version: L. Bilousova; Ed. of Eng. version; A. Makolkin. - Odessa, 2012. - 56 p. (Proceedings of the State Archives of Odessa Region. - Vol. XXXV).

Державний архів Одеської області. Путівник. - Вип. 1. **Фонди особового походження** / Авт.-упоряд. В.Ф.Онопрієнко; Наук. ред. Л.Г.Білоусова. - Одеса: Прес-кур'єр, 2012. - 292 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. XXXVI).

Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області / Гол. ред. Л.Г.Білоусова; Редкол. О.А.Корецька, С.Є.Березін, О.І.Ксендзик О.В.Мартиненко, В.Ф.Онопрієнко, О.О.Солончук, Г.Б.Успенська. - 2012. - №1-3 (Вип. XVI; січень - серпень). - 92 с.

Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області / Гол. ред. Л.Г.Білоусова; Редкол. О.А.Корецька, С.Є.Березін, О.І.Ксендзик О.В.Мартиненко, В.Ф.Онопрієнко, О.О.Солончук, Г.Б.Успенська. - 2012. - № 4 (Вип. XVII; вересень - грудень). - 60 с.

2013

Реєстр розсекречених архівних фондів України: Міжархівний довідник. - Т. 3. **Розсекречені архівні фонди ЦДАВО України, ЦДНТА України, Держархіву в АРК, держархівів областей України, міст Києва і Севастополя (2004-2010 рр.)** / Укр. наук.-досл. ін-т архів. справи та документознавства; Упор. С.Зворський; Редкол. О.Гінзбург (гол.) та ін. - К., 2013. - 706 с. (С. 275-299: **Держархів Одеської області** / Уклад. А.Маковецька, О.Солончук).

Ніточко І.І. **Рідному краю**. Вірші. - Одеса: Прес-кур'єр, 2013. - 136 с.

Ніточко І.І., Ляшик П.І., Корецька О.А. **Носії православ'я на Березівщині**. - Одеса: Прес-кур'єр, 2013. - 160 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. XXXVII).

Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області / Гол. ред. Л.Г.Білоусова; Редкол. О.А.Корецька, С.Є.Березін, О.І.Ксендзик О.В.Мартиненко, В.Ф.Онопрієнко, О.О.Солончук, Г.Б.Успенська. - 2013. - № 1-4 (Вип. XVIII; січень - грудень). - 76 с.

2014

Ніточко І.І **Калейдоскоп Березівщини**. Вірші. - Одеса: Прес-кур'єр, 2014. - 424 с.

Греки Одессы. Именной указатель метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. I: 1799-1831, 1836 гг. - Изд. 2-е, дополн / Государственный архив Одесской области, Одесский филиал Греческого фонда культуры; Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, С.Е.Березин, Т.Е.Волкова, В.В.Харковенко, Г.Л.Малинова, А.В.Мартыненко, А.М.Паниван, М.Г.Батурина, С.Н.Герасимова. - Одесса: «Удача», 2014. - 552 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. XXXVIII).

Хромов А.В. **Південноукраїнське козацтво XIX ст.: урядові задуми, проекти, втілення.** - Одеса: СПД Бровкін О.В., 2014. - 180 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. XXXIX).

Урсу Д.П. **Одесса в европейском научном и культурном пространстве (XIX-XX вв.): Документальные очерки.** - Одесса: Апрель, 2014. - 272 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. XL).

Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины. Путеводитель. - Т. 2: Николаевская, Одесская, Херсонская области / Науч. ред. - сост. Е.И.Меламед; Рос. Гос. Гуман. ун-т и др. - К.: Изд. дом «Стилос», 2014. - 770 с. (С. 184-497: **Одесская область. Государственный архив Одесской области** / Выявление и описание документов - В.Ю.Алексеева, Л.Г.Белоусова, С.Е.Березин, С.Н.Герасимова, И.В.Моторная).

2015

Аргатюк С.С., Левчук В.В., Сапожников И.В. **Адждидер - Овидиополь: очерки по археологии и истории города и крепости** / Государственный архив Одесской области, ОО Союз мастеров «Берег Овидия»; Науч. ред. И.Н.Коваль, Г.В.Сапожникова. - Одесса-Овидиополь: ФОП Бондаренко М.А., 2014. - 312 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. XLI). *Диплом XVI Конкурсу «Українська книга на Одещині» в номінації «Історична спадщина» (Травень 2015 р.)*.

Державний архів Одеської області - скарбниця Національного архівного фонду України. Буклет. Вид. 2-е, доповн. / Авт.-упоряд., ред. Л.Г.Білоусова; ред. англ. тексту А.В.Маколкін. - Одеса: Прес-кур'єр, 2012. - 56 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. XLII). **The State Archives of Odessa Region - The Treasure of Ukrainian Archival Fund In The Odessa Region. Booklet.** 2-nd, enhanced edition / Auth., comp., ed. of ukr. version: L.Bilousova; Ed. of eng. Version; A.Makolkin. - Odessa, 2012. - 56 p. (Proceedings of the State Archives of Odessa Region. - Vol. XLII).

Левченко В.В., Левченко Г.С. **Олександр-Невська церква Новоросійського університету: історія, персоналії, документи.** - Одеса: ФОП Бондаренко М.А., 2015. - 360 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. XLIII).

Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 2: Православ'я: Херсонська і Подільська духовні консисторії, 1852-1922. Фонди колекцій метричних книг, що надійшли до Державного архіву Одеської області з відділів РАЦС (ДРАЦС) (Ананьївський, Балтський, Березівський, Біляївський, Великомихайлівський, Іванівський, Кодимський, Котовський, Красноокнянський, Любашівський, Миколаївський, Овідіопольський, Роздільнянський, Фрунзівський, Ширяївський райони Одеської області) / Редкол. В.В.Левчук (гол.) та ін.; Наук. ред. Л.Г.Білоусова; Відп. ред. О.В.Мартиненко; Упор. Л.Г.Білоусова, С.В.Виногловська, С.М.Герасимова, Ю.І.Дворницька, В.П.Деречіна, О.І.Ксендзик, А.А.Маковецька, О.В.Мартиненко, Є.Т.Мхатварі, В.Ф.Онопрієнко, А.В.Скальський, О.Ю.Штепко. - Одеса: Бондаренко М.О., 2015. - 240 с. (Праці Державного архіву Одеської області. - Т. XLIV).

Архівісти Одещини. Біобібліографічний словник / Упор. Л.Г.Білоусова, С.Е.Березин, О.А.Корецька, О.І.Ксендзик / Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області. - Вип. XIX, 2015 (Спецвипуск до 95-річчя Держархіву Одеської області). - Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2015. - 140 с.

**БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦІВНИКІВ
ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ
за 1985-2015 роки**

АЛЕКСЕЄВА Вероніка Юріївна

заступник директора Державного архіву Одеської області

(працювала в архіві у 1989-2012 рр.)

Фонды Государственного архива Одесской области. Указатель. - Ч. 1: Досоветский период / Авт. и сост. В.Ю.Алексеева. - Одесса, 2000. - 224 с. (Труды ГАОО. - Т. III).

Алексеева В.Ю. Дореволюционные фонды // Архив. Документ. Історія. Сучасність. - Одеса, 2001. - С. 43-48. (Праці ДАОО. - Т. IV).

Одесская Контора иностранных поселенцев. 1805-1806, 1814-1833. Аннотированная опись фонда / Сост. В.Ю.Алексеева. - Одесса, 2003. - 432 с.

Архитектурные объекты г. Одессы и других городов Причерноморья конец XVIII - начало XX ст.: Чертежи, планы, рисунки, гравюры, литографии. Каталог / Сост. В.Ю.Алексеева. - Одесса, 2003. - 224 с. (Труды ГАОО. - Т. X).

Державний архів Одеської області. Реєстр фондів періоду фашистської окупації Одещини (1941-1944 рр.) / Авт.-упоряд. В.Ю.Алексеева, С.В.Виногловська, В.К.Січкаренко, О.А.Корецька. - Одеса, 2004. - 760 с. [Компакт-диск].

Алексеева В.Ю.Зберегти культурну спадщину для майбутніх поколінь - головне завдання архівіста //Архіви Одещини. 1920-2005 / Наук. ред. Л.Г.Білоусова; Кол. Авт.-упоряд. - Одеса, 2005. - С. 29-32. (Праці ДАОО. - Т. XIV).

Білоусова Л.Г., Алексеева В.Ю., Онопрієнко В.Ф., Харковенко В.В., Гейтан О.Г.Науково-довідковий апарат ДАОО: каталоги, картотеки, автоматизовані бази даних // Архіви Одещини. 1920-2005. - Одеса, 2005. - С. 143-178. (Праці ДАОО. - Т. XIV).

Реєстр розсекречених архівних фондів України. Міжархівний довідник. - Т. 2. - Кн. 2: Розсекречені архівні фонди Державного архіву в Автономній Республіці Крим, державних архівах областей України, міст Києва і Севастополя / Упор. С.Зворський, Н.Христова; Редкол. Г.Боряк (гол.) та ін. - Київ, 2007. - 490 с. (С. 204-305: Держархів Одеської обл / Укл. В.Алексеева, С.Виногловська, О.Гейтан, Г.Паніван).

Алексеева В.Ю., Деречіна В.П. УСБУ передає Держархіву області архівні справи на реабілітованих. Чи будуть вони відкриті суспільству? // Одеські архіви. - 2007. - № 1. - С. 70-73.

Алексеева В.Ю. О выдаче списков избирателей из ГАОО во временное пользование группам учета избирателей // Одеські архіви. - 2007. - № 2. - С. 16.

Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів. Кн.1: Архівні фонди України, втрачені в період Другої світової війни / Редкол. тому: Г.В.Боряк, І.Б.Матяш та ін.; Упор. К.І.Климова (кер. проекту) та ін. - К., 2007. - 1030, [2] с. (С. 621 - 649: Держархів Одеської обл / Укл. В.Алексеева, О.Солончук, С.Виногловська) [Електронний ресурс].

Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів. Кн. 2: Архівні фонди, вивезені за межі України у 1945-1991 роках / Упоряд. О.М.Коваль та ін. - К., 2008. - 444 с. (С. 266-288: Держархів Одеської області / Укл. В.Алексеева, О.Солончук, С.Виногловська) [Електрон. ресурс].

Алексеева В.Ю. Выборы 2010: законодательство, процес та результати. Надходження виборчої документації до ДАОО //Одеські архіви. - 2010. - № 3. - С. 57 - 62.

Реєстр фондів Державного архіву Одеської області. Дорадянський період / Авт.-упоряд. В.Ю.Алексеева-Витте. - Одеса, 2008. - 296 с. (Праці ДАОО. -Т. XXIII).

Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины. Путеводитель. - Т. 2: Николаевская, Одесская, Херсонская области / Науч. ред. - сост. Е.И.Меламед. - К., 2014. - 770 с. (С. 184-497: Одесская область. Государственный архив Одесской области / Выявление и описание документов - сотрудники Госархива Одесской области Алексеева В.Ю. и др.).

Анотований реєстр описів: Фонди архіву Одеського обкому Компартії України. Спеціальний довідник / Авт.-упоряд. О.А.Корецька; Редкол. тому: С.В.Виногловська, В.Ю.Алексеева, А.А.Маковецька, О.О.Солончук. - Одеса, 2015. - 1000 с. (Праці ДАОО. - Т. XLII). [Компакт-диск].

БАЛІНОВ Анатолій Конкович

старший науковий співробітник відділу використання документів і зовнішніх зв'язків
(працював в архіві у 1988-1997 рр.)

Балинов А.К. Спасенные досье. Из криминальной хроники начала века // Вечерняя Одесса. - 1989. - 4 ноября.

Балинов А.К. Документы по истории становления полицейских органов в Южном Поднестровье в первой половине XIX в // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. Тезисы докладов и сообщений конференции. - Ч. 1: История. - Одесса, 1990. - С. 115-117.

Балинов А.К. Из истории сыскной полиции в Одессе в начале XX в. (По материалам Госархива Одесской области) // Тезисы второй областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию основания Одессы. - Одесса, 1991. - С. 8-9.

Балинов А.К. Сыские отделения в системе полицейских органов дореволюционной России (1902-1917). - Одесса, 1990. (рукопись).

Білоусова Л.Г., Балінов А.К. Діяльність М.Є.Слабченка в архівній галузі // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. - Одеса, 1995. - С. 39-42. (Серія «Реабілітовані історією»).

БАРАНОВСЬКА Ольга Михайлівна

заступник начальника відділу формування НАФ
(працювала в архіві у 1985-2006 рр.)

Голодомор в Україні: Одеська область (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр.). Спогади, документи, дослідження / Авт.-упоряд. Л.Г.Білоусова, О.М.Барановська, Т.Є.Волкова, Г.Л.Малінова, Г.М.Паніван, В.В.Харковенко. - Одеса, 2005. - 152 с. (Праці ДАОО. - Т. XIII).

Барановська О.М. Мережа районних, міських і трудових архівів Одещини. Створення Літопису народної пам'яті // Архіви Одещини. 1920-2005. - Одеса, 2005. - С. 61-63. (Праці ДАОО. - Т. XIV).

Барановська О.М. Архівні відділи райдержадміністрацій і міських рад та трудові архіви // Архіви Одещини. 1920-2005. - Одеса, 2005. - С. 196-200. (Праці ДАОО. - Т. XIV).

БЕРЕЗІН Сергій Євгенійович

головний науковий співробітник відділу використання документів, інформації, публікацій і зовнішніх зв'язків
(працює в архіві з 2009 р.)

Березин С.Е., Избаш Т.А. Творческая деятельность М.И.Мандеса // Историчний досвід і сучасність. - Одеса, 1997. - Вип. 2. - Кн. 1. - С. 27-32.

Березин С.Е., Избаш Т.А. М.И.Мандес: историк, филолог, искусствовед (по материалам фондов Государственного архива Одесской области) // Записки історичного факультету. - Вип. VII. - Одеса, 1998. - С. 152-157.

Березин С.Е., Шкляев И.Н. Деятельность Подготовительной по национальным делам комиссии Вооруженных Сил Юга России (Одесса - Екатеринодар, 1919-1920 гг.) // Творческое наследие Ф.А.Щербины и современность. - Краснодар, 1999. - С. 210-212.

Березин С.Е., Избаш Т.А. Изучение древнегреческой истории и филологии в Новороссийском университете // Україна - Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. - Т. I. - Ч. I. - Маріуполь, 1999. - С. 132-134.

Березин С.Е. Изучение античной истории в Новороссийском университете: профессор Леопольд Францевич Воеводский // Записки історичного факультету. - Вип. X. - Одеса, 2000. - С. 59-65.

[Березин С.Е.], Избаш Т.О. Деревицький Олександр Миколайович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біобібліографічний словник. - Одеса, 2000. - Т. I. - С. 43-47.

Березин С.Е., Избаш Т.О. Воеводський Леопольд Францович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біобібліографічний словник. - Одеса, 2000. - Т. II. - С. 233-234.

Березин С.Е., Избаш Т.О. Мандес Михайло Ілліч // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біобібліографічний словник. - Одеса, 2000. - Т. III. - С. 272-274.

- Березин С.Е., Избаш Т.О. Никитський Олександр Васильович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біобібліографічний словник. - Одеса, 2000. - Т. III. - С. 348-349.
- Березин С.Е., Избаш Т.О. Струве Федір Аристович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біобібліографічний словник. - Одеса, 2000. - Т. IV. - С. 168-170.
- Березин С.Е. Одесский государственный университет имени И.И.Мечникова (к 135-летию юбилею) // Студент Украины. - 2000. - № 1. - С. 8.
- Березин С.Е. Как мы спасали «Тигрис» (воспоминания капитана дальнего плавания И.А.Усаковского) // Одесский Вестник. - 2001. - 21 июля. - С. 11.
- Березин С.Е. Биографии историков - профессоров и преподавателей Новороссийского университета (по материалам фондов Государственного архива Одесской области) // Архив. Документ. Історія. Сучасність. - Одеса, 2001. - С. 266-269. (Труды ГАОО. - Т. IV).
- Березин С.Е. Крымский период жизни профессора А.Н.Деревицкого // Музей. Історія. Одеса. - Одеса, 2001. - С. 147-148.
- Березин С.Е. Кафедра всевітньої історії в структурі історико-філологічного факультету Новоросійського університету: 1866-1916 рр. // Записки історичного факультету. - Вип. XI. - Одеса, 2001. - С. 332-338.
- Березин С.Е. Проблеми всевітньої історії в науково-дослідницькій та педагогічній діяльності професорів і викладачів Новоросійського університету: основні напрямки // Записки історичного факультету. - Вип. XII. - Одеса, 2002. - С. 290-300.
- Березин С.Е. 1917 год и судьбы профессоров историко-филологического факультета Новороссийского университета: неизвестные страницы истории русской интеллигенции // Исторична наука: проблеми розвитку. - Луганськ, 2002. - С. 12-16.
- Березин С.Е. Новые материалы к биографии Ф.А.Струве // Археологія та етнологія Східної Європи: крок молоді у XXI століття. - Одеса, 2002. - С. 38-41.
- Березин С.Е. Греческая эпитафия в Императорском Новороссийском университете: исследование и преподавание // Древнее Причерноморье. - Одесса, 2003. - С. 18-22.
- Березин С.Е. А.Н.Деревицкий (опыт научной биографистики) // Памятники Южного берега Крыма: вчера, сегодня, завтра. - Ялта, 2004. - С. 100-106.
- Березин С.Е., Избаш Т.А. Изучение античных памятников Северного Причерноморья в первые десятилетия Новороссийского университета // Вогыстhenika. - Николаев, 2004. - С. 66-72.
- [Березин С.Е.], Избаш Т.О. Деревицький Олексій Миколайович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біобібліографічний словник. - Вид. 2-ге. - Одеса, 2005. - Т. I. - С. 44-48.
- Березин С.Е., Избаш Т.О. Воеводський Леопольд Францович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біобібліографічний словник. - Вид. 2-ге. - Одеса, 2005. - Т. II. - С. 266-268.
- Березин С.Е., Избаш Т.О. Мандес Михайло Ілліч // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біобібліографічний словник. - Вид. 2-ге. - Одеса, 2005. - Т. III. - С. 299-301.
- Березин С.Е., Избаш Т.О. Никитський Олександр Васильович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біобібліографічний словник. - Вид. 2-ге. - Одеса, 2005. - Т. III. - С. 381-382.
- Березин С.Е., Избаш Т.О. Струве Федір Аристович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біобібліографічний словник. - Вид. 2-ге. - Одеса, 2005. - Т. IV. - С. 185-187.
- Березин С.Е., Избаш Т.О., Радзиховська О.О. Традиції антикознавства та медієвістики в Новоросійському-Одеському університеті: кафедра історії стародавнього світу та середніх віків // Записки історичного факультету. - Вип. XVI. - Одеса, 2005. - С. 321-327.
- Березин С.Е., Избаш Т.А., Радзиховская Е.А. Антиковедение и медиевистика в Новороссийском-Одесском университете // Древнее Причерноморье. - Одесса, 2005. - С. 142-147.
- Березин С.Е. Древнегреческая история в Новороссийском университете: кафедра классической филологии // Древнее Причерноморье. - Одесса, 2006. - С. 14-21.
- Березин С.Е. Антиковедение и его представители в Новороссийском университете: Ф.К.Брун, А.Г.Брикнер (начальный период деятельности кафедры всеобщей истории) // Человек в истории и культуре. - Одесса-Терновка, 2007. - С. 526-535.
- Березин С.Е., Избаш Т.А. Из истории немецкой колонии Анненталь (Беляры) // История немецкой колонизации в Крыму и на юге Украины в XIX - XX вв. - Симферополь, 2007. - С. 114-118.
- Березин С.Е. Археологические памятники окрестностей села Мирное // Липоване: история и культура русских старообрядцев. - Вип. IV. - Одесса, 2007. - С. 24-31.

- Березин С.Е. Из истории антиковедения в Новороссийском университете: профессор Василий Иванович Модестов // Лукомор'я: Археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. - Одеса, 2008. - С. 11-17.
- Березин С.Е. От Ришельевского лицея к Новороссийскому университету: о преемственности развития высшей школы в Одессе // Воронцовские чтения. - Вып. II. - Одесса, 2008. - С. 5-7.
- Березин С.Е. Оформление инфраструктуры науки и традиции развития высшей школы на юге Российской империи // Воронцовский сборник. - Вып. II. - Одесса, 2009. - С. 26-35.
- Березин С.Е. Новороссийский университет на правом фланге идеологического фронта Гражданской войны. Пролог: конец XIX века // Новик. - Вып. II. - Одесса, 2009. - С. 157-173.
- Березин С.Е. Новые материалы к биографии Е.Г.Кагарова // Одиссос: Актуальні проблеми історії, археології та етнології. - Одеса, 2009. - С. 228-232.
- Березин С.Е. Е.Г.Кагаров: опыт научной биографистики // Армяне Украины: вчера, сегодня, завтра. - Старый Крым - Сурб-Хач, 2009. - С. 20-21.
- Березин С.Е. К вопросу о формировании фондов учреждений и органов управления народным просвещением на юге Российской империи // Одеські архіви. - 2009. - №4. - С. 40-42.
- Березин С.Е. Модестов Василь Иванович // Одеські історики. - Т. I: початок XIX - середина XX ст. - Одеса, 2009. - С. 239-241;
- Березин С.Е. Пирогов Володимир Миколайович // Одеські історики. - Т. I: початок XIX - середина XX ст. - Одеса, 2009. - С. 302-303.
- Березин С.Е., Избаш-Гоцкан Т.О. Воеводський Леопольд Францович // Одеські історики. - Т. I: початок XIX - середина XX ст. - Одеса, 2009. - С. 92-94.
- Березин С.Е., Избаш-Гоцкан Т.О. Деревицький Олексій Миколайович // Одеські історики. - Т. I: початок XIX - середина XX ст. - Одеса, 2009. - С. 116-118.
- Березин С.Е., Избаш-Гоцкан Т.О. Мандес Михайло Ілліч // Одеські історики. - Т. I: початок XIX - середина XX ст. - Одеса, 2009. - С. 224-226.
- Березин С.Е., Избаш-Гоцкан Т.О. Нікітський Олександр Васильович // Одеські історики. - Т. I: початок XIX - середина XX ст. - Одеса, 2009. - С. 262-263.
- Березин С.Е., Избаш-Гоцкан Т.О. Струве Федір Аристович // Одеські історики. - Т. I: початок XIX - середина XX ст. - Одеса, 2009. - С. 387-389.
- Березин С.Е. Материалы фондов Государственного архива Одесской области как источник по истории развития просвещения среди еврейского населения юга Российской империи // Воронцовский сборник. - Вып. III. - Одесса, 2010. - С. 3-10.
- Березин С.Е. Антиковедение в Новороссийском университете: «младшие» преподаватели: Д.П.Лебедев, А.И.Солоникио, Н.А.Караваев, В.Н.Пирогов // Одиссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. - Вып. II. - Одеса, 2010. - С. 157-161.
- Березин С.Е. Книга про афганське та чорнобильське випробування [рец.: Ніточко І.І. Афганістан. Чорнобиль: Випробування трагедією, 2009] // Архіви України. - 2010. - №3-4. - С. 338-341.
- Березин С.Е. Материалы по истории российско-шведских дипломатических и торгово-экономических связей в фондах ГАОО // Одеські архіви. - 2010. - № 3. - С. 27-32.
- Березин С.Е. Одесский историко-археологический музей и Ольвия в период временной немецко-румынской оккупации: новые материалы // Аркасівські читання. - Миколаїв, 2011. - С. 34-36.
- Березин С.Е. Антиковедение и его представители в Новороссийском университете: кафедра теории и истории искусств: Ф.А.Струве, Н.П.Кондаков // Одиссос. - Вып. III. - Одеса, 2011. - С. 93-96.
- Березин С.Е. К вопросу о создании учебно-вспомогательных учреждений в Новороссийском университете: музей изящных искусств и минц-кабинет // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. - Вып. 10. - Одеса, 2011. - С. 28.
- Березин С.Е. История и традиции антиковедения в Одессе: Владислав Нобертович Юргевич: новые материалы к биографии // Воронцовский сборник. - Вып. IV. - Одесса, 2011. - С. 5-12.
- Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вып. 1: 1797-1939 / Авт.-упоряд. С.Е.Березін, Л.Г.Білоусова, Л.П.Бубликова, О.Г.Гейтан, С.М.Герасимова, Д.А.Давтян, С.П.Єлізаров, С.А.Желясков, О.А.Корецька, О.В.Мартиненко, О.М.Набока, Г.М.Паніван, О.П.Чилей; Наук. ред. Л.Г.Білоусова. - Одеса, 2011. - 407 с. (Праці ДАОО. - Т. XXXIII).
- Фонд 37: Херсонська духовна консисторія / Упор. С.Е.Березін, Л.Г.Білоусова, С.М.Герасимова // Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. Вып. I. - Одеса, 2011. - С. 13-45. (Праці ДАОО. - Т. XXXIII).

- [Березін С.Є.], Онопрієнко В.Ф. Фонд 160. Брун Пилип (Філіп) Карлович // Державний архів Одеської області. Путівник. - Вип. 1. Фонди особового походження. - Одеса, 2012. - С. 29-32.
- [Березін С.Є.], Онопрієнко В.Ф. Фонд 161. Борзенко Олександр Олександрович // Державний архів Одеської області. Путівник. - Вип. 1. Фонди особового походження. - Одеса, 2012. - С. 24-29.
- [Березін С.Є.], Онопрієнко В.Ф. Фонд 182. Вілінський Сергій Григорович // Державний архів Одеської області. Путівник. - Вип. 1. Фонди особового походження. - Одеса, 2012. - С. 36-37.
- [Березін С.Є.], Онопрієнко В.Ф. Фонд 187. Бондаренко Іван Михайлович // Державний архів Одеської області. Путівник. - Вип. 1. Фонди особового походження. - Одеса, 2012. - С. 23-24.
- [Березін С.Є.], Онопрієнко В.Ф. Фонд 191. Білярський Петро Спиридонович // Державний архів Одеської області. Путівник. - Вип. 1. Фонди особового походження. - Одеса, 2012. - С. 19-22.
- Березин С.Е. Одесская школа антиковедения в нач. XX ст.: новые материалы к биографии М.Ф.Болтенко // Одиссос: Актуальні проблеми історії, археології та етнології. - Вип. IV. - Одеса, 2012. - С. 125 - 128.
- Березин С.Е. Э.Р. фон Штерн и постановка преподавания всеобщей истории в Новороссийском университете // Воронцовский сборник. - Вип. V. - Одесса, 2012. - С. 5-13.
- Березин С.Е. Антиковедение в Новороссийском университете: кафедра всеобщей истории и её представители: Ф.И.Успенский, А.С.Трачевский, В.Н.Пирогов // Человек в истории и культуре. - Вип. II. - Одесса, 2012. - С. 568-575.
- Березин С.Е., Избаш-Гоцкан Т.А. Фонды Одесского общества истории и древностей в архив-ных собраниях: к вопросу о перспективах дальнейшей разработки материала // Человек в истории и культуре. - Вип. 2. - Одесса, 2012. - С. 580-585.
- Березин С.Е. Архивные материалы и пресса о деятельности «Румынского университета» в Одессе // Историчний альманах. - Одеса, 2012. - С. 41-48.
- Березин С.Е. Антиковед, библиотечар, публицист: новые материалы к биографии И.И.Дусинского (1879-1919) // Вісник ОНУ імені І.І.Мечникова / Серія: Бібліотекознавство. Бібліографознавство. Книгознавство. - Т. 16. - Вип. 1/2 (5/6). - Одеса, 2012. - С. 243-252.
- Березин С.Е. «Румынский ренессанс»: научные мифы и исторические реалии развития исторической науки в период оккупации Одессы (1941-1944) // Альманах історичних досліджень. - Вип. II. - Одеса, 2012. - С. 109-117.
- Березин С.Е. Новый век архивного дела в Одессе // Вечерняя Одесса. - 2013. - 24 декабря.
- Березин С.Є., Гончарук Т.Г. Хранитель історичної пам'яті (про діяльність директора Державного архіву Одеської області І.І.Ніточко) // Вечерняя Одесса. - 2013. - 26 грудня.
- Березин С.Е. Традиции преподавания и изучения эпохи эллинизма в Новороссийском уни-верситете и творческая деятельность профессора А.Н.Деревицкого // Елліністична цивілізація: політика, економіка, культура. - Чернівці, 2013. - С. 25-29.
- Березин С.Е. Законодательные акты как источник по истории одесского антиковедения (на материалах дореволюционных изданий из фондов Научной библиотеки ОНУ имени И.И.Мечникова // Стародруки і рідкісні видання в університетській бібліотеці. - Одеса, 2013. - С. 47-60.
- Березин С.Е. Биография Е.Г.Кагарова: архивные поиски на историографическую тему // Вірмени в соціокультурній еволюції українських земель. - Березани, 2014. - С. 11-13.
- Березин С.Е. Биография Евгения Георгиевича Кагарова: архивные поиски на историографическую тему // Актуальні питання вірменознавства. - Вип. II. - Одеса, 2014. - С. 12-22.
- Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины. Путеводитель. - Т. 2: Николаевская, Одесская, Херсонская области / Науч. ред. - сост. Е.И.Меламед. - К., 2014. - 770 с. (С. 184-497: Одесская область. Государственный архив Одесской области / Выявление и описание документов - сотрудники Госархива Одесской области Березин С.Е. и др.).
- Греки Одессы. Именной указатель метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. I: 1799-1831, 1836 гг. - Изд. 2-е, дополн./ Государственный архив Одесской области, Одесский филиал Греческого фонда культуры; Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, С.Е.Березин, Т.Е.Волкова, В.В.Харковенко, Г.Л.Малинова, А.В.Мартыненко, А.М.Паниван, М.Г.Батурина, С.Н.Герасимова. - Одесса, 2014. - 552 с.
- Березин С.Е. Армяне в Одесском университете: предварительные итоги и перспективы историко-биографических исследований // Геноциди та етнічні конфлікти у XX ст. - Запоріжжя, 2015. - С. 37-44.
- Архівісти Одещини. Біобібліографічний словник / Упор. Л.Білоусова, С.Березін, О.Корецька, О.Ксендзик // Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області. - Вип. XIX, 2015 (Спецвипуск до 95-річчя Держархіву Одеської області). - Одеса, 2015. - 140 с.

БІЛОУСОВА Лілія Григорівна

*заступник директора Державного архіву Одеської області,
кандидат історичних наук
(працює в архіві з 1985 р.)*

- Білоусова Л.Г. Вітчизну любив розумом і серцем // Комсомольська іскра. - 1986. - 20 березня. - С. 3. (Про учасника декабристського руху Олексія Петровича Юшневського).*
- Білоусова Л.Г. І оживали експонати // Комсомольська іскра. - 1986. - 17 червня. - С. 3. (Про музейне будівництво на Одещині у перші роки радянської влади).*
- Білоусова Л.Г. Кто такой Хартвалл? // Знамя коммунизма. - 1987. - 23 августа. - С. 2. (Про В.Хартвала - фундатора першої акціонерної установи в Одесі - «Закладу мінеральних вод»).*
- Білоусова Л.Г. Подпольная кличка - Чавдар // Знамя коммунизма. - 1987. - 25 августа. - С. 2. (Про Христо Ботева і роботу болгарських кінематографістів).*
- Білоусова Л.Г. Архивы - хранители истории // Вечерняя Одесса. - 1988. - 11 мая. - С. 4.*
- Білоусова Л.Г. «Будущее принадлежит нам» // Вечерняя Одесса. - 1988. - 29 октября. - С. 3. (З історії Одеського комсомолу в 1917-1925 рр.).*
- Білоусова Л.Г. 21 января - День рождения В.И.Ленина: Одесса. 1924 год // Комсомольська іскра. - 1989. - 21 січня. - С. 2.*
- Білоусова Л.Г. Символ национального самосознания. К 175-летию со дня рождения Т.Г.Шевченко // Вечерняя Одесса. - 1989. - 22 апреля. - С. 3.*
- Білоусова Л.Г. Праздник дерева. О благоустройстве Одессы в XIX в // Знамя коммунизма. - 1989. - 16 июля. - С. 4.*
- Государственный архив Одесской области - путеводитель по истории края. Буклет / Сост. Л.Г.Білоусова - Одесса, 1990.*
- Білоусова Л.Г. Материалы фонда «Ясковский волостной революционный комитет Одесско-го уезда 1919-1920 гг.» как источник для изучения советского строительства в южном Поднестровье // Проблемы истории и археологии нижнего Поднестровья. Тезисы докладов и сообщений научно-практической историко-краеведческой конференции. - Ч. 1. История. - Одесса, 1990. - С. 108-110.*
- Білоусова Л.Г. Ришельевский лицей в Одессе // Педагогическая инициатива. - 1991. - № 5. - С. 21-27.*
- Білоусова Л.Г. Из истории детского движения на Одещине: 20-е годы // Педагогическая инициатива. - 1991. - № 8. - С. 26-30.*
- Білоусова Л.Г.История газеты «Одесский вестник» //Тезисы второй областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию основания Одессы и 25-летию создания Украинского общества охраны памятников истории и культуры. - Одесса, 1991. - С. 16-18.*
- Білоусова Л.Г. Оккупация в «Молве» и в документах // Слово. - 1994. - 8 апреля. - С. 3.*
- Білоусова Л.Г. Хроника милосердия // Слово. - 1994. - 8 июня. - С. 3. (Про допомогу одеситів військовополоненим, партизанам і євреям під час окупації).*
- Одесские раритеты. Буклет / Сост. Л.Г. Білоусова, О.В. Коновалова. - Одесса, 1995. - 8 с.*
- Білоусова Л.Г., Балінов А.К. Діяльність М.Є. Слабченка в архівній галузі // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. - Одеса, 1995. - С. 39-42. (Серія «Реабілітовані історією»).*
- Білоусова Л.Г. Васил Рашеев в Одесса // Роден край. - 1995. - 3-21 января. - С. 2.*
- Білоусова Л.Г. Одеската митница на 200 години // Роден край. - 1995. - 22 апреля. - С. 2.*
- Білоусова Л.Г. Одесский исторический архив приглашает... // Одесский университет. - 1995. - 12 мая. - С. 3.*
- Білоусова Л.Г., Малинова Г.Л. Одесской таможене 200 лет. - Одесса: ОКФА, 1995. - 96 с.*
- Хмарський В., Білоусова Л. М.С. Грушевський і одеські науковці // Архіви України. - 1996. - № 1-3. - С. 61-68.*
- Білоусова Л. Г. Фаберже в Одессе // Вся Одеса. 1794-1994. - М., 1997. - С. 571.*
- Білоусова Л.Г. Одесское пиво и пивоварение // Вся Одесса. 1794-1994. - М., 1997. - С. 606-608.*
- Білоусова Л. Добро пожаловать в прошлое... // Причерноморский регион: вчера, сегодня, завтра. - 1998. - № 1 (июнь). - С. 35-37.*
- Білоусова Л. Несколько слов об одесском пиве, пивоварах и традициях // Причерноморский регион: вчера, сегодня, завтра. - 1998. - № 1 (июнь). - С. 37-40.*
- Білоусова Л. Первые автомобили на улицах Одессы // Причерноморский регион: вчера, сегодня, завтра. - 1998. - № 1 (июнь). - С. 51-57.*

- Білоусова Л.Г. Видатний архівіст України // Юг. - 1998 г. - 23 декабря. - С. 3. (Про М.Є.Слабченка).
- Белоусова Л.История греческой диаспоры в материалах Государственного архива Одесской области // Україна-Греція: архівна та книжкова спадщина греків України. - К., 1998. - С. 36-47.
- Белоусова Л., Сапожникова Г., Сапожников И. Опись документов в деле «О казаках Войска Черноморского, жительствующих около Одессы и пожелавших переселиться по-прежнему в Войско» канцелярии Херсонского военного губернатора Э. Де-Ришелье // Сапожников И.В. Сапожникова Г.В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. - Одесса, 1998. - С. 209-237.
- Сапожников И.В., Сапожникова Г.В., Белоусова Л.Г. Список казаков и их родственников, связанных с г. Гаджибеем и Одессой в 1794-1820 годах // Сапожников И.В. Сапожникова Г.В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. - Одесса, 1998. - С. 237-258.
- Белоусова Л.Г. Екатеринославская губерния в документах Управления Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора: на материалах ГАОО // Спадщина. До 75-річчя Державного архіву Одеської області. Ювілейна збірка. - Дніпропетровськ, 1999. - С. 96-104.
- Сапожников И.В., Белоусова Л.Г. Греки под Одессой: очерки истории поселка Александровка с древнейших времен до начала XX в. - Одесса - Ильичевск, 1999. - 262 с.
- Білоусова Л.Г., Малінова Г.Л., Мальченко В.М., Сапожников І.В.Перша міжнародна науково-практична конференція «Архів. Документ. Історія. Сучасність» // Архіви України. - 2000. - № 4-6. - С. 71- 79; *Te same* // Південна Україна XVIII - XIX століття. - 2000. - Вип. 5. - С. 289-293.
- Білоусова Л.Г., Попова Т.Н. Греки в Украине // Юг. - 2000. - 30 сентября. (Рецензия на книгу «Греки на теренах України»).
- Белоусова Л.Г. Документы семьи Толстых в фонде Государственного архива Одесской области // Страницы истории благотворительности в Одессе. Материалы конференции к 100-летию вступления графа М.М.Толстого в должность попечителя городской публичной библиотеки (4 декабря 1997 г.). - Одесса, 2000. - С. 77-81.
- Попова Т.Н., Білоусова Л.Г. Греки в Украине. Рецензия // Юг. - 2000. - 30 сентября. - С. 3.
- Beloussowa L. Die Odessiten - wer sind sie? // Von Odessa bis Kertsch. Die Ukrainische Schwarzmeerkjuste und die Krim. Wostok. - 2000. - № 1. - S. 67-69. («Одесити - хто вони?»).
- Beloussowa L. Das Essen - ein Fest // Von Odessa bis Kertsch. Die Ukrainische Schwarzmeer-kjuste und die Krim. Wostok. - 2000. - №1. - S. 56 - 58. («Їжа-свято»: про одеську кухню).
- Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. I: 1800-1831 / Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова, Г.Л.Малинова, В.В.Харковенко; Отв. ред. Л.Г.Белоусова; Науч. ред. И.В.Сапожников. - Одесса, 2000. - 364 с. (Труды ГАОО. - Т. II).
- Белоусова Л.Г. Предисловие // Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. I: 1800-1831 / Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова, Г.Л.Малинова, В.В.Харковенко; Отв. ред. Л.Г.Белоусова; Науч. ред. И.В.Сапожников. - Одесса, 2000. - С. 1-3. (Труды ГАОО. - Т. II).
- Архів. Документ. Історія. Сучасність: Збірка наукових статей та матеріалів / Редкол.: І.Б.Матяш (відп. ред.); І.В.Сапожников, Т.М.Попова, Л.Г.Білоусова (наук. ред.) - Одеса, 2001. - 380 с. (Праці ДАОО. - Т. IV).
- Білоусова Л.Г., Малінова Г.Л., Мальченко В.М., Сапожников І.В.Передмова. Перелік основних монографій та статей, які базуються на документах ДАОО: 1995-2000 рр. // Архів. Документ. Історія. Сучасність. - Одеса, 2001. - С. 5-11. (Праці ДАОО. - Т. IV).
- Белоусова Л.Г. История немцев на Юге Украины (XIX - нач. XX вв.): к вопросу о состоянии и археографической разработке источников Государственного архива Одесской области // Архів. Документ. Історія. Сучасність. - Одеса, 2001. - С. 207-212. (Праці ДАОО. - Т. IV).
- Белоусова Л.Г. Международные связи Государственного архива Одесской области, 1920-2000 гг.: опыт и перспективы // Архів. Документ. Історія. Сучасність. - Одеса, 2001. - С. 51 - 55. (Праці ДАОО. - Т. IV).
- Fund 252: OdessaOfficeforForeignSettlersinSouthernRussia (1806, 1807, 1814-1834, 1843, 1850) / Guide prepared by Lilia Belousova and Vlad Buga. - Germans from Russia Heritage Collection North Dakota State University Libraries, Fargo, NorthDakota, USA - 2001. - 163 p. (Рус., Eng.).
- Fund 53: Grossliebental (Mariinsky) VolostOffice. 1815, 1850, 1852-1920 // Guide prepared by Lilia Belousova andVlad Buga. - Germans from Russia Heritage Collection North Dakota State University Libraries, Fargo, North Dakota, USA - 2002. - 178 p. (Eng., Rus.).
- Евреи Одессы и юга Украины: история в документах. - Кн. 1: кон. XVIII- нач. XX вв / Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е. Волкова. - Одеса, 2002. - 300 с. (Труды ГАОО. - Т. VII).

Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. II: 1834-1852 / Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова, Г.Л.Малинова, В.В.Харковенко; Отв. ред. Л.Г.Белоусова; Науч. ред. И.В.Сапожников. - Одесса, 2002. - 364 с. (Труды ГАОО. - Т. VIII).

Белоусова Л. Предисловие // Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. II: 1834-1852 / Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова, Г.Л.Малинова, В.В.Харковенко; Отв. ред. Л.Г.Белоусова; Науч. ред. И.В.Сапожников. - Одесса, 2002. - С. V-IX. (Труды ГАОО. - Т. VIII)

Свято-Троицкая (Греческая) церковь в Одессе (1808-2001 гг.) / Сост.: протоиерей Виктор Петлюченко, Л.Г.Белоусова, И.Л.Болгарова, И.В.Голобородько-Линардато, И.К.Добринская, П.А.Каминер, Е.Н.Карамыш, Р.С.Мельниченко, Т.С.Огнева, А.М.Паниван, О.Е.Рубель, А.П.Чилей, А.М.Яций. - Одесса, 2002. - 280 с.

Белоусова Л.Г. Немецкие поселения на юге Украины // Историческая память. - Вып. 5. - Одесса, 2003. - С. 83-88.

Белоусова Л.Г. Греки Одессы в архивных документах // ДНК. Информационно-аналитический журнал. - 2004. - №4 (7). - С. 84-86.

Белоусова Л.Г. Одесситы - кто они? Разговор за чашкой кофе и кружкой пива (интервью с проф. А.О.Добролюбским) // Информ. -аналит. журнал ДНК. - 2004. - № 6 (9). - С. 73-75.

Белоусова Л.Г. Тайны прошлого открываются, чтобы служить будущему // ДНК. Информационно-аналитический журнал. - 2004. - № 3 (6). - С. 16-18.

Белоусова Л.Г. Украинская Полоника в архивных документах // ДНК. Информационно-аналитический журнал. - 2004. - № 6 (9). - С. 70-73.

Белоусова Л.Г., Харковенко В.В. Метрические книги Херсонской губернии и греческой Одесской Свято-Троицкой церкви в фонде Херсонской духовной консистории ГАОО // Генеалогический вестник. - Одесса, 2004. - Вып. 19. - С. 74-78.

Белоусова Л.Г. Хиосские греки в Одессе: Петрокино // Матеріали конференції «Внесок вихідців з острова Хиос у розвиток Одеси» (Одеса, 3-4 вересня 2004 р.). - Пірей, 2004. - С. 17-23.

Belousova L. History of Russian Germans: Records of the State Archives of Odessa Region // American Historical Society of Germans from Russia (AHSGR Fall). - 2004. - № 3. - P. 6-14. (Про фонди ДАОО з історії російських німців).

В Одесский архив за родословной. Интервью членов исторических обществ российских немцев из США и Канады и заместителя директора ГАОО Л.Г.Белоусовой ДНК. Информационно-аналитический журнал. -2004. - № 5 (8). - С. 90-91.

Профессиональный праздник архивистов. Интервью заместителя директора ГАОО Л.Г.Белоусовой // Одесские известия. - 2004. - 25 декабря.

Белоусова Л.Г., Ніточко І.І., Харковенко В.В. Державний архів Одеської області // Архівні установи України. Довідник. - Т. 1: Державні архіви / Редкол. Г.В.Боряк (гол.) и др. - Вид. 2-ге, доп. - К., 2005. - С. 362-377.

Белоусова Л.Г. Де Рибасы и Дерibasы в Одесском архиве // ДНК. Информационно-аналитический журнал. - 2005: № 1(10). - С. 54-57; № 2 (11). - С. 86-87.

Край Овідія. Археологія та історія Овідіопольського району: Колективна монографія / Автори С.С.Аргатюк, Л.Г.Білоусова, Г.В.Сапожниковата ін.; Відп. ред. В.В.Левчук; Наук. ред. І.В.Сапожников. - Одеса, 2005. - 624 с. (Серія «Берег Овідія». - Т. VI).

Білоусова Л.Г., Сапожников І.В. Розвиток краю у ХІХ - на початку ХХ століть: 1803-1917 роки // Край Овідія: археологія і історія Овідіопольського району. - Одеса, 2005. - С. 116-170; 424-441.

Голодомор в Україні: Одеська область (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр.). Спогади, документи, дослідження / Авт.-упоряд. Л.Г.Білоусова, О.М.Барановська, Т.Є.Волкова, Г.Л.Малінова, Г.М.Паніван, В.В.Харковенко. - Одеса, 2005. - 152 с. (Праці ДАОО. - Т. XIII).

Архіви Одещини. 1920-2005 / Авт.-упоряд. В.Ю.Алексеева, О.М.Барановська, Л.Г.Білоусова, С.В.Виногловська, Т.Є.Волкова, О.Г.Гейтан, С.А.Желясков, О.А.Корецька, Г.Л.Малінова, І.І.Ніточко, В.Ф.Онопрієнко, Т.В.Ратушна, З.О.Скальська, В.К.Січкаренко, В.В.Харковенко; Наук. ред. Білоусова Л.Г. - Одеса, 2005. - 208 с. + кол. вст. 28. (Праці ДАОО. - Т. XIV).

Білоусова Л.Г. Екскурс в історію архівної справи // Архіви Одещини. 1920-2005. - Одеса, 2005. - С. 18-24. (Праці ДАОО. - Т. XIV).

Білоусова Л.Г. Історія Одещини в образах і звуках // Архіви Одещини. 1920-2005. - Одеса, 2005. - С. 48-52. (Праці ДАОО. - Т. XIV).

- Білоусова Л.Г. Міжнародне співробітництво як інструмент формування позитивного іміджу архівіста // Архіви Одещини. 1920-2005. - Одеса, 2005. - С. 52-59. (Праці ДАОО. - Т. XIV).
- Білоусова Л.Г., Харковенко В.В. Державний архів Одеської області: структура, функції, фонди // Архіви Одещини. 1920-2005. - Одеса, 2005. - С. 7-17. (Праці ДАОО. - Т. XIV).
- Білоусова Л.Г., Скальська З.О. Ветерани архівної справи // Архіви Одещини. 1920-2005. - Одеса, 2005. - С. 84-111. (Праці ДАОО. - Т. XIV).
- Малинова Г.Л., Білоусова Л.Г., Харковенко В.В. Хроніка подій. З історії Державного архіву Одеської області // Архіви Одещини. 1920-2005. - Одеса, 2005. - С. 114-142. (Праці ДАОО. - Т. XIV).
- Білоусова Л.Г., Алексеева В.Ю., Онопрієнко В.Ф., Харковенко В.В., Гейтан О.Г. Науково-довідковий апарат ДАОО: каталоги, картотеки, автоматизовані бази даних // Архіви Одещини. 1920-2005. - Одеса, 2005. - С. 143-178. (Праці ДАОО. - Т. XIV).
- Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. IV: 1875-1891 / Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова, Г.Л.Малинова, В.В.Харковенко; Отв. ред. Л.Г.Белоусова; Науч. ред. И.В.Сапожников. - Одесса, 2005. - 333 с. (Труды ГАОО. - Т. XII).
- Белоусова Л. Предисловие // Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. IV: 1875-1891 / Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова, Г.Л.Малинова, В.В.Харковенко; Отв. ред. Л.Г.Белоусова; Науч. ред. И.В.Сапожников. - Одесса, 2005 - С. 7-10.
- Белоусова Л.Г. Интеграция евреев в российское сословное общество: почетные граждане го-рода Одессы еврейского происхождения // Мория. Альманах. - № 5. - Одесса, 2006. - С. 6 - 23.
- Белоусова Л. Тема Холокоста в документах Государственного архива Одесской области: формирование и использование источников, исследователи // История Холокоста в Одесском регионе. 1941-1944 / Сост. М.Рашковецкий; Кол. авт. - Одесса, 2006. - С. 228 - 248.
- Белоусова Л. Аннотированный перечень фондов Государственного архива Одесской области по теме «Холокост» // История Холокоста в Одесском регионе. 1941-1944. - Одесса, 2006. - С. 249 - 300.
- Белоусова Л., Чаплин В. Документы Государственного архива Одесской области по теме «Холокост» // История Холокоста в Одесском регионе. 1941-1944. - Одесса, 2006. - С. 301 - 372.
- Белоусова Л. Предисловие // Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч.V: 1802, 1892-1906 / Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова, Г.Л.Малинова, В.В.Харковенко. Науч. ред. Л.Г.Белоусова. - Одесса, 2006 - С. 5 - 7. (Труды ГАОО. - Т. XV)
- Белоусова Л.Г. Музеи Одессы // ДНК. Информационно-аналитический журнал. - 2006. - №2 (17). - С. 52-53.
- Белоусова Л.Г. Швейцария в Одессе // ДНК. Информационно-аналитический журнал. - 2006. - № 3 (18). - С. 54-55.
- Білоусова Л.Г. Знайди своє коріння // Пресс-Курьер. - 2006. - № 14. - 30 марта - 5 апреля. (Про презентацію книги «Греки Одессы», ч. 5).
- Λίλια Μτελοουσοβα. Το γένος των Πετροκοκκίνων: περίοδος της Οβήσσοσ 19^{ος} - απхес 20οσαιωνα. - Χίος, 2007. - 390 σ. [БілоусоваЛілія. Родина Петрококіно: одеський період. ХІХ - початок ХХ ст. - Хіос, 2007. - 390 с.]
- Білоусова Л.Г. Династія грецьких купців Петрококіно в економічному і соціокультурному житті Російської імперії (ХІХ - початок ХХ ст.). Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.02. - всесвітня історія. - Одеса, 2007. - 20 с.
- Белоусова Л.Г. Благотворительная и общественная деятельность греческих купцов Петрококино в Одессе (2-я половина XIX - начало XX вв.) // Наукова думка інформаційного віку. -Т. 5: Історія. Політологія. Право. Філософія. - Дніпропетровськ, 2007. - С. 6-11.
- Белоусова Л.Г. К вопросу об интеграции греческих купцов в экономику Российской империи: династия хиосских неогонантов Петрококино в Одессе: ХІХ - начало ХХ вв. // Наука и образование. - Т. 5: Історія. - Дніпропетровськ, 2007. - С. 39-43.
- Белоусова Л.Г. Греческие купцы Петрококино в Одессе: благотворительная и общественная деятельность (2-я половина XIX в.) // Науковий вісник: економіка, політологія, історія. - № 5 (42). - Одеса, 2007. - С. 16-27.
- Белоусова Л.Г. Торговий дом Петрококіно // Україна - Греція: Зб. наукових праць. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. - С. 97-126.
- Белоусова Л.Г., Харковенко В.В. Государственный архив Одесской области // Одеські архіви. - 2007. - № 1. - С. 7 - 17.
- Білоусова Л.Г., Нестеренко В.Ю. Трудовий архів Овідіопольської районної ради // Одеські архіви. - 2007. - № 1. - С. 46-48.
- Білоусова Л.Г. Українська Полоніка в документах Державного архіву Одеської області // Одеські архіви. - 2007. - № 1. - С. 50-57.

Голодомори в Україні: Одеська область. 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Дослідження, спогади, документи / Авт.: Л.Білоусова, Д.Бадера, П.Бондарчук, В.Васильєв та ін.; Кол. упор.; Наук. ред. Л.Г.Білоусова. - Одеса, 2007. - 460 с. (Праці ДАОО. - Т. XVIII).

Білоусова Л.Г. Дослідження правди // Голодомори в Україні: Одеська область. 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Дослідження, спогади, документи. - Одеса, 2007. - С. 15-20. (Праці ДАОО. - Т. XVIII.)

Білоусова Л.Г. «Голодомори в Україні: Одеська область. 1921-1932, 1932-1933, 1946-1947» - внесок архівістів Одещини у відродження історичної пам'яті: до 75 річниці Голодомору 1932-1933 років // Одеські архіви. - 2007. - № 3. - С. 16-19.

Білоусова Л.Г. Нотаріальні фонди Державного архіву Одеської області // Одеські архіви. - 2007. - № 3. - С. 43-46.

Білоусова Л.Г. Торговий дім «Брати Петрококіно» в Одесі: внесок в економічний розвиток Російської імперії (XIX - початок XX ст.) // Наукові праці Миколаївського університету імені Петра Могили. Історичні науки: Науково-методичний журнал. - Т. 74. - Вип. 61. - Миколаїв, 2007. - С. 143-149.

Білоусова Л.Г., Харковенко В.В. Замальовки військової форми чорноморських козаків 1814 р. у фондах Державного архіву Одеської області // Чорноморська минувшина. - Вип. 2. - Одеса, 2007. - С. 153-156.

История на ладони // Аргументы и факты в Украине. - 2007. - янв. - № 2 (244). (Интерв'ю Т.Орбатовой с заст. директора ГАОО Л.Г.Белоусовой ко Дню работников архивных учреждений Украины).

Свидетель - прошлое // Юг. - 2007. - 13 дек. - № 90 (15567). (Интерв'ю І.Вишневої з заст. директора ДАОО Л.Г.Білоусовою про документи Держархіву про голодомори 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр. в Одеській області).

Belousova L. Jewish History as Reflected in the Documents of the State Archives of Odessa Region // Avotaynu. The International Review of Jewish Genealogy (USA). - 2007. - Vol. XXIII. - N 3. - P. 41-52.

Білоусова Л. Мій вчитель // Анатолій Діомидович Бачинський. До 75-річчя з дня народження: біографічні матеріали. - Одеса, 2008. - С. 113-118.

Національна книга Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Одеська область. - Ч. 1 / Кол. упор.; Редкол. М.Д.Сердюк (співгол.), М.Л.Скорик (співгол.) та ін.; роб. група при редкол. Л.Г.Білоусова (гол.), М.Г.Батуріна, Й.О.Бурчо, А.Є.Бух, О.Ф.Зінковський, О.В.Мартиненко, Г.М.Паніван, Е.П.Петровський, Т.І.Черепян. - Одеса, 2008. - 1008 с.

Білоусова Л. «Національна книга Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Одеська область»: джерельна база та її інтерпретація // Національна книга Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Одеська область. - Ч. 1. - Одеса, 2008. - С. 12-14.

Перелік населених пунктів, що постраждали від Голодомору 1932-1933 років / Упоряд. Л.Г.Білоусова, А.Є.Бух, М.Г.Батуріна, Г.М.Паніван, Т.Черепян // Національна книга Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Одеська область. - Ч. 1. - Одеса, 2008. - С. 902-929.

Перелік населених пунктів (колгоспів, районів) Одеської області, занесених на «чорні дошки» (у адміністративно-територіальних межах 1932-1933 років) / Упоряд. Л.Г.Білоусова, О.В.Мартиненко // Національна книга Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Одеська область. - Ч. 1. - Одеса, 2008. - С. 930-931.

Джерела Мартирологу 1932-1933 років / Упоряд. Л.Г.Білоусова // Національна книга Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Одеська область. - Ч. 1. - Одеса, 2008. - С. 974-975.

Реєстр фондів Державного архіву Одеської області. Дорадянський період / Авт.-упоряд. В.Ю.Алексеева-Вітте; Наук. ред. Л.Г.Білоусова, Л.П.Дузь. - Одеса, 2008. - 296 с. (Праці ДАОО. - Т. XXIII).

Белоусова Л., Парадисопулос С. Предисловие // Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. VI: 1907-1920 / Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, А.В.Мартыненко, А.М.Паниван, М.Г.Батурина, А.Е.Бух; Науч. ред. Л.Г.Белоусова. - Одесса, 2009. - С. 5-7. (Труды ГАОО. - Т. XXVII).

Белоусова Л.Г. История евреев Одессы и юга Украины (конец XVIII - XX вв.). Обзор фондов Государственного архива Одесской области // Одеські архіви. - 2009. - № 4. - С. 45-70.

Білоусова Л.Г. Загроза архівної катастрофи через геологічні чинники // Одеські архіви. - 2009. - № 2. - С. 18-22.

Білоусова Л.Г., Мартиненко О.В. Хроніка подій архівного життя // Одеські архіви. - 2009. - № 2. - С. 4-10.

Білоусова Л.Г., Мартиненко О.В. Хроніка подій в архівній галузі // Одеські архіви. - 2009. - № 4. - С. 5-35.

Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. VI: 1907-1920 / Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, А.В.Мартыненко, А.М.Паниван, М.Г.Батурина, А.Е.Бух; Науч. ред. Л.Г.Белоусова. - Одесса, 2009. - 344 с. (Труды ГАОО. - Т. XXVII).

Фонди міських, районних та трудових архівів Одеської області. 1944-2009. - Ч. 1: Міста / Упор. Л.Г.Білоусова, О.І.Ксендзик, О.В.Мартиненко, О.М.Набока, М.Г.Батурина та ін.; Наук. ред. Л.Г.Білоусова. - Одеса, 2010. - 236 с. (Праці ДАОО. - Т. XXVIII).

Білоусова Л.Г., Ксендзик О.І. Передмова // Фонди міських, районних та трудових архівів Одеської області. 1944-2009. - Ч. 1: Міста. - Одеса, 2010. - 236 с. (Праці ДАОО. - Т. XXVIII).

Фонди міських, районних та трудових архівів Одеської області. 1944-2009. - Ч. 2: Райони / Упор. Л.Г.Білоусова, О.І.Ксендзик, О.В.Мартиненко, О.М.Набока, М.Г.Батурина та ін.; Наук. ред. Л.Г.Білоусова. - Одеса, 2010. - 456 с. (Праці ДАОО. - Т. XXVIII).

Білоусова Л.Г. Національний архів Непалу // Архіви України. - 2010. - № 3-4. - С. 180-201. Автор отримала Диплом переможця конкурсу «Автор року - 2010», оголошеного редколегією науково-практичного журналу «Архіви України» за кращу науково-популярну статтю.

Білоусова Л. Справа Федора Петрококіно // Реабілітовані історією. Одеська область. - Кн. I / Упор. Л.В.Ковальчук, Е.П.Петровський; Кол. авт. - Одеса, 2010. - С. 640-646.

Білоусова Л.Г. Новий проект «Електронний архів Одеської міської думи і Одеської міської управи» // Одеські архіви. - 2010. - № 2. - С. 46-48.

Білоусова Л.Г. Державному архіву Одеської області - 90 років // Одеські архіви. - 2010. - № 3. - С. 5-11.

Білоусова Л.Г. Орден Рыцарей Льва и несостоявшийся король Крыма // Одеські архіви. - 2010. - № 3. - С. 42-45.

Білоусова Л.Г., Мартиненко О.В. Хроніка подій архівного життя // Одеські архіви. - 2010. - № 2. - С. 4-26.

Білоусова Л.Г., Мартиненко О.В. Хроніка подій архівного життя Одещини. Серпень-грудень 2010 року // Одеські архіви. - 2010. - № 3. - С. 12 - 25.

Білоусова Л.Г., Синявська О.О. Magistra Vitae. Молоді історики з архівним репортажем // Одеські архіви. - 2010. - № 2. - С. 64-65.

Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 1: 1797-1939 / Авт.-упоряд. Л.Г.Білоусова, О.М.Набока, С.М.Герасимова, О.В.Мартиненко, С.А.Желясков, Г.М.Паніван, О.Г.Гейтан, О.А.Корецька, Л.П.Бубликова, С.Є.Березін, Д.А.Давтян. Ред. Л.Г.Білоусова. - Одеса, 2011. - 424 с. (Праці ДАОО. - Т. XXXIII).

Білоусова Л.Г. Метричні книги у Державному архіві Одеської області // Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 1: 1797-1939. - Одеса, 2011. - С. 76-90.

Білоусова Л.Г. Євангелічно-лютеранські парафії м. Одеси, німецьких поселень Херсонської, Бессарабської, Катеринославської і Таврійської губерній; євангелічно-реформатські парафії м. Одеси та с. Нейдорф (Карманове) Тираспольського повіту Херсонської губернії. 1897-1917. Оп. № 1: покажчик до справ // Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 1: 1797-1939. - Одеса, 2011. - С. 193-273.

Білоусова Л.Г. Метричні книги римо-католицької церкви німецької колонії Мангейм. Фонд 628, опис 1, справа 2: актові записи про шлюб, 1814-1847 // Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 1: 1797-1939. - Одеса, 2011. - С. 274-321.

Білоусова Л.Г. Одесская Греческая Свято-Троїцькая церковь: история и документальное наследие // Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 1: 1797-1939. - Одеса, 2011. - С. 101-115.

Belousova L. The history of the Greek settlements in the Ukraine: Alexandrovka-Arnautovka as the first military village around Odessa // Russia and the Mediterranean. Proceedings of the First International Conference, 19-22 May 2005. - Vol. B - Athens, 2011. - P. 65-71.

Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах: Міжархівний довідник: - Т. 4: Метричні книги у фондах державних архівів Донецької, Івано-Франківської, Луганської, Одеської та Полтавської областей / Упор. В. Бондарчук та ін. - К., 2012. - 736 с. (С. 457-521: Держархів Одеської області / Авт. статей: О.Набока, І.Золотаренко, Л.Білоусова).

Білоусова Л. Фонд Одесского коммерческого суда как источник для изучения деловой жизни Одессы XIX - начала XX в // Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї. Збірник наукових статей. - К., 2012. - С. 35-48.

Білоусова Л.Г., Мартиненко О.В. Хроніка подій: січень-серпень 2012 р. // Одеські архіви. - 2012. - № 1-3. - С. 5-25.

Білоусова Л.Г., Мартиненко О.В. Хроніка подій: вересень-листопад 2012 р. Грудень 2012 р.: анонс подій // Одеські архіви. - 2012. - № 4. - С. 5-10.

Державний архів Одеської області. Путівник. Вип. 1: Фонди особового походження / Авт.-упоряд. В.Ф.Онопрієнко; *Наук.ред. Л.Г.Білоусова*. - Одеса, 2012. - 292 с. (Праці ДАОО. - Т. XXXVI).

Державний архів Одеської області - скрабниця Національного архівного фонду України на Одещині. Буклет / Авт.-упоряд. і ред. *Л.Г.Білоусова*; ред. англ. тексту А.В.Маколкін. - Одеса, 2012. - 56 с. (Праці ДАОО. - Т. XXXV).

Білоусова Л.Г. Генеалогические исследования в Государственном архиве Одесской области: опыт и перспективы // *Генеалогія*. - Вип. 1. -К., 2013. - С. 7-25.

Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. I: 1799-1831, 1836. - Изд. 2-е, дополн. / Авт.-сост. *Л.Г.Білоусова*, С.Е.Березин, Т.Е.Волкова, В.В.Харковенко, Г.Л.Малинова, А.В.Мартыненко, А.М.Паниван, М.Г.Батурина, С.Н.Герасимова; *Науч. ред. Л.Г.Білоусова*. - Одесса, 2014. - 552 с. (Труды ГАОО. - Т. XXXVIII).

Білоусова Л. Одесская Греческая Свято-Троицкая церковь: история в лицах // *Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви*. - Ч. I: 1799-1831, 1836. - Изд. 2-е, дополн. - Одесса, 2014. - С. 7-26. (Труды ГАОО. - Т. XXXVIII).

Білоусова Л. Метрические книги Одесской греческой Свято-Троицкой церкви (1799 - 1920 гг.), хранящиеся в Государственном архиве Одесской области (Фонд 37, Херсонская духовная консистория) // *Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви*. - Ч. I: 1799-1831, 1836. - Изд. 2-е, дополн. - Одесса, 2014. - С. 532 - 533. (Труды ГАОО. - Т. XXXVIII).

Білоусова Л.Г., Мартыненко А.В. Священно- и церковнослужители Одесской греческой Свято-Троицкой церкви (1799-1920 гг.) // *Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви*. - Ч. I: 1799-1831, 1836. - Изд. 2-е, дополн. - Одесса, 2014. - С. 534 - 538. (Труды ГАОО. - Т. XXXVIII).

Білоусова Л.Г. Варианты написания некоторых фамилий и имен в метрических книгах Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви // *Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви*. - Ч. I: 1799-1831, 1836. - Изд. 2-е, дополн. - Одесса, 2014. - С. 539-542. (Труды ГАОО. - Т. XXXVIII).

Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины. Путеводитель. - Т. 2: Николаевская, Одесская, Херсонская области / *Науч. ред. - сост. Е.И.Меламед*. - К., 2014. - 770 с. (С. 184-497: Одесская область. Государственный архив Одесской области / *Выявление и описание документов - сотрудники Госархива Одесской области Білоусова Л.Г.* и др.).

Бродавко Р. В Госархиве никому не говорят «нет». Интервью с В.В.Левчуком и *Л.Г.Білоусовой* // *Фаворит*. - 2015. - № 1 (94). - С. 44-45.

Білоусова Л.Г. Архівіст - професія для людей і власної душі. Передмова // *Архівісти Одещини. Біобібліографічний словник* // *Одеські архіви*. - Вип. XIX. - Одеса, 2015. - С. 8-10.

Білоусова Л.Г. Метричні книги Державного архіву Одеської області як джерело для дослідження міграцій та етноконфесійної історії Півдня України: фонди, науково-довідковий апарат та використання // *Архіви України*. - 2015. - № 2. - С. 80-124. Режим доступу: www.archives.gov.ua/Publicat/AU/

Білоусова Л.Г. История градостроительства Одессы в отражении документов Государственного архива Одесской области. Формирование и использование комплексной поисковой базы данных на архивные фонды и дела // *Збереження історичної забудови центра Одеси шляхом включення його до основного Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (Одеса-ЮНЕСКО). Матеріали міжнародної конференції 28-29 січня 2015 р.* - Одеса, 2015. - С. 37-48.

Скальський А.В, *Білоусова Л.Г.* Карты и планы Одессы // *Збереження історичної забудови центра Одеси шляхом включення його до основного Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (Одеса-ЮНЕСКО). Матеріали міжнародної конференції 28-29 січня 2015 р.* - Одеса, 2015. - С. 64-72.

Білоусова Л. Матеріали Державного архіву Одеської області про діяльність іноземних консульств у Одесі в XIX - на початку XX століть // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки*. - Вип. 24. - К., 2015. - № 24. - С. 374-390.

Білоусова Л.Г. Надзвичайна дипломатична місія УНР в Греції: інформаційна війна за Україну на сторінках афінських часописів (1919-1920) // *Україна дипломатична*. - 2015. - Вип. 16. - С. 860-879.

Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 2: Православ'я: Херсонська і Подільська духовні консисторії, 1852-1922. Фонди колекцій метричних книг, що надійшли до Державного архіву Одеської області з відділів РАЦС (ДРАЦС) / *Редкол. В.В.Левчук (гол.) та ін.; Наук. ред. Л.Г.Білоусова; Відп. ред. О.В.Мартиненко; Упор. Л.Г.Білоусова, С.В.Виногловська, С.М.Герасимова, Ю.І.Дворницька, В.П.Деречіна, О.І.Ксандзик, А.А.Маковецька, О.В.Мартиненко, Є.Т.Мхатварі, В.Ф.Онопрієнко, А.В.Скальський, О.Ю.Штепко*. - Одеса, 2015. - 240 с. (Праці ДАОО. - Т. XLIV).

Білоусова Л.Г. Фонди колекцій метричних книг, що надійшли до Державного архіву Одеської області з відділів РАЦС (ДРАЦС): систематизація, описування та використання // Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 2: 1852-1922. Фонди колекцій метричних книг, що надійшли до ДАОО з відділів РАЦС (ДРАЦС). - Одеса, 2015. - С. 9-12.

Перелік публікацій про метричні книги з фондів Державного архіву Одеської області / (упор. Л.Г.Білоусова) // Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 2: Православ'я: Херсонська і Подільська духовні консисторії, 1852-1922. Фонди колекцій метричних книг, що надійшли до ДАОО з відділів РАЦС (ДРАЦС). - Одеса, 2015. - С. 12-15.

Перелік фондів, описаних у Вип. 2 Зведеного каталогу метричних книг Державного архіву Одеської області, за порядком номерів (упор. Л.Г.Білоусова, О.В.Мартиненко) // Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 2: Православ'я: Херсонська і Подільська духовні консисторії, 1852-1922. Фонди колекцій метричних книг, що надійшли до ДАОО з відділів РАЦС (ДРАЦС). - Одеса, 2015. - С.16-25.

Білоусова Л.Г. Національний архів Японії: погляд зблизка// Архіви України. - 2015. - № 5-6 (299). - С. 278-286. Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_5-6_2015/AU_5-6_2015.pdf

Bilousova L. Odessa and the Mediterranean: trade, customs policy, contraband and cultural ex-change (end of XVIII - beginning of XX cent.) // Report: XVIIth World Economic History Congress in Kyoto, Japan, August 3-7, 2015. [Білоусова Л.Одеса і Середземномор'я: торгівля, митна політика, контрабанда і культурний обмін / доповідь на XVII Всесвітньому Конгресі Економічної Історії, м. Кіото, Японія, 3-7 серпня 2015 р.] // електр. публ. англ // www.wehc2015.org

Архівісти Одещини. Біобібліографічний словник / Упор. Л.Білоусова, С.Березін, О.Корецька, О.Ксендик // Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області. - Вип. XIX, 2015 (Спецвипуск до 95-річчя Держархіву Одеської області). - Одеса, 2015. - 140 с.

Редактор періодичного видання (19 номерів):

Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області / Ред. Л.Г.Білоусова: 2007-2015: № 1 (січень-травень 2007 р.). - 73 с.; № 2 (червень-вересень 2007 р.). - 40 с.; № 3 (жовтень-грудень 2007 р.). - 78 с.; № 1 (4) (січень-березень 2008 р.). - 54 с.; № 2 (5) (квітень-червень 2008 р.). - 77 с.; № 3 (6) (липень-вересень 2008 р.). - 55 с.; № 4 (7) (жовтень-грудень 2008 р.). - 58 с. № 1 (8) (2009 р.). - 138 с.; № 2 (9) (січень-березень 2009 р.). - 82 с.; № 3 (10) Спецвипуск: передрук «Правил роботи архівних підрозділів органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій». - К, 2009; № 4 (11) (квітень-грудень 2009 р.). - 88 с.; № 1 (12) (січень 2010 р.). - 166 с.; № 2 (13) (січень-липень 2010 р.). - 110 с.; № 3 (14) (серпень-грудень 2010 р.). - 94 с.; № 1 (15) (січень 2011 р.). - 205 с.; № 1-3 (16) (січень-серпень 2012 р.). - 92 с.; № 4 (17) (вересень-грудень 2013 р.). - 69 с.; № 1-4 (18) (вересень-грудень 2013р.). - 60 с.; Спецвипуск. - XIX. - 2015. - 140 с.

БУХ Анна Євгенівна

архівіст 1 категорії відділу інформації, використання документів та зовнішніх зв'язків
(працювала в архіві у 2008-2009 рр.)

Національна книга Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Одеська область. - Ч. 1 / Кол. упор.; Редкол. М.Д.Сердюк (співгол.), М.Л.Скорик (співгол.) та ін.; роб. група при редкол. Л.Г.Білоусова (гол.), М.Г.Батуріна, Й.О.Бурчо, А.Є.Бух, О.Ф.Зінковський, О.В.Мартиненко, Г.М.Паніван, Е.П.Петровський, Т.І.Черепян. - Одеса, 2008. - 1008 с.

Список очевидців Голодомору 1932-1933 років в Одеській області / Упоряд. М.Г.Батуріна, А.Є.Бух // Національна книга Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Одеська область. - Ч. 1. - Одеса, 2008. - С. 932-973.

Перелік населених пунктів, що постраждали від Голодомору 1932-1933 років / Упоряд. Л.Г.Білоусова, А.Є.Бух, М.Г.Батуріна, Г.М.Паніван, Т.Черепян // Національна книга Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Одеська область. - Ч. 1. - Одеса, 2008. - С. 902-929.

Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. VI: 1907 - 1920 / Авт.-сост.Л.Г.Белоусова, А.В.Мартыненко, А.М.Паниван, М.Г.Батурина, А.Е.Бух; Науч. ред. Л.Г. Белоусова. Одесса, 2009. - 344 с. (Труды ГАОО. - Т. XXVII).

ВИНОГЛОВСЬКА (АДЛЕР) Світлана Володимирівна

начальник відділу зберігання та обліку документів НАФ

(працює в архіві з 1987 р.)

Адлер С.В. Из истории Государственного архива Одесской области: 1920-1932 годы // Архив. Документ. Історія. Сучасність. - Одеса, 2001. - С. 41-43. (Праці ДАОО. - Т. IV).

Державний архів Одеської області: Реєстр фондів періоду фашистської окупації Одещини (1941-1944 рр.) / Авт.-упоряд. В.Алексеева, С.Виногловська, В.Січкаренко, О.Корецька. - Одеса, 2004. - 760 с. [Компакт-диск].

Виногловська С.В. Становлення архівної справи на Одещині. 1920-1932 рр. // Архіви Одещини. 1920-2005. - Одеса, 2005. - С. 24-26. (Праці ДАОО. - Т. XIV).

Реєстр розсекречених архівних фондів України. Міжархівний довідник. - Т. 2. - Кн. 2: Розсекречені архівні фонди Державного архіву в Автономній Республіці Крим, державних архівах областей України, міст Києва і Севастополя. / Упор. С.Зворський, Н.Христова; Редкол. Г.Боряк (гол.) та ін. - Київ, 2007. - 490 с. (С. 204-305: Держархів Одеської області / Укл. В.Алексеева, С.Виногловська, О.Гейтан, Г.Паніван [Електрон. ресурс]).

Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів. Кн. 1: Архівні фонди України, втрачені в період Другої світової війни / Редкол. тому: Г.В.Боряк, І.Б.Матяш та ін.; Упор. К.І.Климова (кер. проекту) та ін.; - К., 2007. - 1030, [2] с. (С. 621 - 649: Держархів Одеської обл. / Укл. В.Алексеева, О.Солончук, С.Виногловська) [Електронний ресурс].

Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів. Кн. 2: Архівні фонди, вивезені за межі України у 1945-1991 роках / Упор. О.М.Коваль та ін. - К., 2008. - 444 с. (С. 266 - 288: Держархів Одеської обл. / Укл. В.Алексеева, О.Солончук, С.Виногловська) [Електрон. ресурс].

Виногловська С.В. Список фондів, що надійшли на зберігання до Державного архіву Одеської області протягом 2009 року // Одеські архіви. - 2009. - № 4. - С. 76 - 77.

Державний архів Одеської області. Путівник. - Вип. 1. Фонди особового походження / Авт.-упоряд. В.Ф.Онопрієнко; Наук. ред. Л.Г.Білоусова; Роб. група: Л.Г.Білоусова, Д.Є.Абрамцова, С.Є.Березін, С.В.Виногловська, С.М.Герасимова, О.А.Корецька, О.В.Мартиненко, О.О.Солончук, О.Ю.Штепко. - Одеса, 2012. - 292 с. (Праці ДАОО. - Т. XXXVI).

Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 2: Православ'я: Херсонська і Подільська духовні консисторії, 1852-1922. Фонди колекцій метричних книг, що надійшли до Державного архіву Одеської області з відділів РАЦС (ДРАЦС) / Редкол. В.В.Левчук (гол.) та ін.; Наук. ред. Л.Г.Білоусова; Відп. ред. О.В.Мартиненко; Упор. Л.Г.Білоусова, С.В.Виногловська, С.М.Герасимова, Ю.І.Дворницька, В.П.Деречіна, О.І.Ксендзик, А.А.Маковецька, О.В.Мартиненко, Є.Т.Мхатварі, В.Ф.Онопрієнко, А.В.Скальський, О.Ю.Штепко. - Одеса, 2015. - 240 с. (Праці ДАОО. - Т. XLIV).

Анотований реєстр описів: Фонди архіву Одеського обкому Компартії України. Спеціальний довідник / Авт.-упоряд. О.А.Корецька; редкол.: С.В.Виногловська, В.Ю.Алексеева, А.А.Ма-ковецька, О.О. Солончук. - Одеса, 2015. - 1000 с. (Праці ДАОО. - Т. XLII). [Компакт-диск].

ВОЛКОВА Тетяна Євгенівна

старший науковий співробітник відділу інформації,

використання документів та зовнішніх зв'язків

(працювала в архіві у 1996-2006 рр.)

Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. I: 1800-1831 / Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова, Г.Л.Малинова, В.В.Харковенко; Отв. ред. Л.Г.Белоусова; Науч. ред. И.В.Сапожников. - Одесса, 2000. - 364 с. (Труды ГАОО. - Т. II).

Евреи Одессы и юга Украины: история в документах. - Кн. 1: кон. XVIII - нач. XX вв. / Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова. - Одеса, 2002. - 300 с. (Труды ГАОО. - Т. VII).

Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. II: 1834-1852 / Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова, Г.Л.Малинова, В.В.Харковенко; Отв. ред. Л.Г.Белоусова; Науч. ред. И.В.Сапожников. - Одесса, 2002. - 364 с. (Труды ГАОО. - Т. VIII).

Волкова Т. Уважаемые исследователи! Мы рады помочь вам // Моряк. - 2004. - 4 лютого. (Рекомендації користувачам читального залу, інформація про документи виконкомів м. Одеси, які зберігаються в ДАОО).

Волкова Т.Є. Наші дослідники та будні читального залу // Архіви Одещини. 1920 - 2005 / Кол. Авт.-упоряд.; Наук. ред. Л.Г.Білоусова. - Одеса, 2005. - С. 41-43 (Праці ДАОО. - Т. XIV).

Голодомор в Україні: Одеська область (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр.). Спогади, документи, дослідження. / Авт.-упоряд. Л.Г.Білоусова, О.М.Барановська, Т.Є.Волкова, Г.Л.Малинова, Г.М.Паніван, В.В.Харковенко. - Одеса, 2005. - 152 с. (Праці ДАОО. - Т. XIII).

Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. IV: 1875-1891 / Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова, Г.Л.Малинова, В.В.Харковенко; Отв. ред. Л.Г.Белоусова; Науч. ред. И.В.Сапожников. - Одесса, 2005 - 333 с. (Труды ГАОО. - Т. XII).

Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. V: 1802, 1892-1906. / Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова, Г.Л.Малинова, В.В.Харковенко; Науч. ред. Л.Г.Белоусова. - Одесса, 2006 - 330 с. (Труды ГАОО. - Т. XV).

Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. I: 1799-1831, 1836. Изд. 2-е, дополн. / Науч. ред. Л.Г.Белоусова; Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, С.Е.Березин, Т.Е.Волкова, В.В.Харковенко, Г.Л.Малинова, А.В.Мартыненко, А.М.Паніван, М.Г.Батурина, С.Н.Герасимова. - Одесса, 2014. - 552 с. (Труды ГАОО. - Т. XXXVIII).

ГЕЙТАН Олена Георгіївна

*головний спеціаліст відділу використання документів, інформації,
публікацій та зовнішніх зв'язків
(працює в архіві з 1989 р.)*

Гейтан О.Г. Розсекречення документів - розширення доступу до нової інформації // Архіви Одещини. 1920-2005 / Наук. ред. Л.Г.Білоусова; авт.-упоряд. В.Ю.Алексеева, О.М.Барановська, Л.Г.Білоусова, С.В.Виногловська, Т.Є.Волкова, О.Г.Гейтан та ін. - Одеса, 2005. - С. 46-48 (Праці ДАОО. - Т. XIV).

Білоусова Л.Г., Алексеева В.Ю., Онопрієнко В.Ф., Харковенко В.В., Гейтан О.Г. Науково-довідковий апарат ДАОО: каталоги, картотеки, автоматизовані бази даних // Архіви Одещини. 1920-2005. - Одеса, 2005. - С. 143-178. (Праці ДАОО. - Т. XIV).

Реєстр розсекречених архівних фондів України. Міжархівний довідник. - Т. 2. - Кн. 2: Розсекречені архівні фонди Державного архіву в Автономній Республіці Крим, державних архівах областей України, міст Києва і Севастополя. / Упор. С.Зворський, Н.Христова; Редкол. Г.Боряк (гол.) та ін. - Київ, 2007. - 490 с. (С. 204-305: Держархів Одеської області / Укл. В.Алексеева, С.Виногловська, О.Гейтан, Г.Паніван).

Анотований перелік фондів Державного архіву Одеської області, що містять документи з історії Другої світової війни / укл. В.П.Деречіна, В.В.Харковенко, О.Г.Гейтан, С.А.Желясков // Одеські архіви. - 2008. - № 4. - С. 33 - 51.

Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 1: 1797-1939 / Авт.-упоряд. С.Є.Березін, Л.Г.Білоусова, Л.П.Бубликова, О.Г.Гейтан, С.М.Герасимова, Д.А.Давтян, С.П.Єлізаров, С.А.Желясков, О.А.Корецька, О.В.Мартиненко, О.М.Набока, Г.М.Паніван, О.П.Чилей; Наук. ред. Л.Г.Білоусова. - Одеса, 2011. - 407 с. (Праці ДАОО. - Т. XXXIII).

ГЕРАСИМОВА Світлана Миколаївна

*головний науковий співробітник відділу використання документів,
інформації, публікацій та зовнішніх зв'язків
(працює в архіві з 2008 р.)*

Герасимова С.М. Одесский цензурный комитет // Одеські архіви. - 2009. - № 4. - С. 42-44.

Герасимова С.М. Перелік документів Державного архіву Одеської області за темою: «Події Української революційної доби 1917-1921 років» // Одеські архіви. - 2009. - № 2. - С. 32-51.

Герасимова С.М. Книжкова справа в Одесі та діяльність місцевих видавництв // Одеські архіви. - 2010. - № 2. - С. 35-37.

Герасимова С.М. Іноземні дослідники у Державному архіві Одеської області // Одеські архіви. - 2010. - № 2. - С. 58-61.

Герасимова С.Н. Музыкальное образование в Одессе в середине XIX ст. - начале XX ст. // Одеські архіви. - 2010. - № 3. - С. 33-35.

Герасимова С.М. Іноземні дослідники у Державному архіві Одеської області у 2010 р. // Одеські архіви. - 2010. - № 3. - С. 75-84.

Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 1: 1797-1939 / Авт.-упоряд. С.Є.Березін, Л.Г.Білоусова, Л.П.Бубликова, О.Г.Гейтан, С.М.Герасимова, Д.А.Давтян, С.П.Єлізаров, С.А.Желясков, О.А.Корецька, О.В.Мартиненко, О.М.Набока, Г.М.Паніван, О.П.Чилей; Наук. ред. Л.Г.Білоусова. - Одеса, 2011. - 407 с. (Праці ДАОО. - Т. XXXIII).

Державний архів Одеської області. Путівник. - Вип. 1: Фонди особового походження / Наук. ред. Л.Г.Білоусова; Авт.-упоряд. В.Ф.Онопрієнко; Роб. група: Л.Г.Білоусова, Д.Є.Абрамцова, С.Є.Березін, С.В.Виногловська, С.М.Герасимова, О.А.Корецька, О.В.Мартиненко, О.О.Солончук, О.Ю.Штепко. - Одеса, 2012. - 292 с. (Праці ДАОО. - Т. XXXVI).

Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины. Путеводитель. - Т. 2: Николаевская, Одесская, Херсонская области. / Науч. ред. - сост. Е.И. Меламед. - К., 2014. - 770 с. (С. 184-497: Одесская область. Государственный архив Одесской области / Выявление и описание документов - сотрудники Госархива Одесской области Герасимова С.Н. и др.).

Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. I: 1799-1831, 1836. Изд. 2-е, дополн. / Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, С.Е.Березин, Т.Е.Волкова, В.В.Харковенко, Г.Л.Малинова, А.В.Мартыненко, А.М.Паниван, М.Г.Батурина, С.Н.Герасимова; Науч. ред. Л.Г.Белоусова. - Одесса, 2014. - 552 с. (Труды ГАОО. - Т. XXXVIII).

Герасимова С. Клубне життя Одеси в ХІХст. - Одеські вісті. - 2015. - 28 серпня.

Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 2: Православ'я: Херсонська і Подільська духовні консисторії, 1852-1922. Фонди колекцій метричних книг, що надійшли до Державного архіву Одеської області з відділів РАЦС (ДРАЦС) / Редкол. В.В.Левчук (гол.) та ін.; Наук. ред. Л.Г.Білоусова; Відп. ред. О.В.Мартиненко; Упор. Л.Г.Білоусова, С.В.Виногловська, С.М.Герасимова, Ю.І.Дворницька, В.П.Деречіна, О.І.Ксендзик, А.А.Маковецька, О.В.Мартиненко, Є.Т.Мхатварі, В.Ф.Онопрієнко, А.В.Скальський, О.Ю.Штепко. - Одеса, 2015. - 240 с. (Праці ДАОО. - Т. XLIV).

ДВОРНИЦЬКА Юлія Ігорівна

*провідний спеціаліст відділу інформації, використання документів,
публікації та зовнішніх зв'язків*
(працює в архіві з 2008р.)

Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 2: Православ'я: Херсонська і Подільська духовні консисторії, 1852-1922. Фонди колекцій метричних книг, що надійшли до Державного архіву Одеської області з відділів РАЦС (ДРАЦС) / Редкол. В.В.Левчук (гол.) та ін.; Наук. ред. Л.Г.Білоусова; Відп. ред. О.В.Мартиненко; Упор. Л.Г.Білоусова, С.В.Виногловська, С.М.Герасимова, Ю.І.Дворницька, В.П.Деречіна, О.І.Ксендзик, А.А.Маковецька, О.В.Мартиненко, Є.Т.Мхатварі, В.Ф.Онопрієнко, А.В.Скальський, О.Ю.Штепко. - Одеса, 2015. - 240 с. (Праці ДАОО. - Т. XLIV).

ДЕМЕШИН Віталій Володимирович

архівіст 1 категорії відділу використання документів, інформації та зовнішніх зв'язків
(працював в архіві у 2007-2008 рр.)

Демешин В.В. Петр Калнышевский - последний кошевой атаман Запорожской Сечи // Одеські архіви. - 2007 - № 3. - С. 24 - 29.

ДЕРЕЧІНА Валентина Петрівна

головний спеціаліст відділу науково-довідкового апарату
(працює в архіві з 1995 р.)

Алексеева В.Ю., Деречіна В.П. УСБУ передає Держархіву області архівні справи на реабілітованих. Чи будуть вони відкриті суспільству? // Одеські архіви. - 2007. - № 1. - С. 70-73.

Анотований перелік фондів Державного архіву Одеської області, що містять документи з історії Другої світової війни / укл. В.П.Деречина, В.В.Харковенко, О.Г.Гейтан, С.А.Желясков // Одеські архіви. - 2008. - № 4. - С. 33-51.

Козленко П., Деречина В. Одесские корни «Мюллера» // Шомрей Шабос. - 2010. - №37(774). - 18 июня.

Козленко П., Деречина В. Жизнь и смерть раввина Фишмана // Шомрей Шабос. - 2010. - №40 (777). - 9 июля.

Козленко П., Деречина В. Судьба учителя // Ваш интерес. - 2010. - 301 (308), 32 (309). - 30 июля - 8 августа, 6-15 августа.

Козленко П., Деречина В. Дело врачей... // Ваш интерес. - 2010. - №36 (313). - 3-12 сентября.

Соколюк С.М., Деречина В.П. З історії нападів на судна Чорноморського морського пароплавства (1960-1980 рр.) // Воєнна історія. - 2011. - №6 (60). - С.14-27.

Деречина В.П. Случаи нападения морских террористов и пиратов на некоторые суда Черноморского морского пароходства в 1960-1980 гг. //Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії. - Севастополь, 2011. - С. 719-723.

Деречина В.П. З історії діяльності вищих органів державної влади України щодо створення військово-морських сил України (1991-1992 рр.) // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини. - К., 2012. - С.743-747.

Деречина В.П. Участь морських команд у воєнних діях на Суходолі під час війни 1812-1814 років // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах. - Луцьк, 2012. - С. 36-37.

Козленко П., Деречина В. К 70-летию организации партизанского движения в Балтском районе // Народна трибуна. - 2012. - № 15(11997). - 14 апреля.

Козленко П., Деречина В. Архитектор мирового класса // Народна трибуна. - 2012. - № 22 (12004). - 2 июня.

Козленко П., Деречина В. Герои не нашего времени // Народна трибуна. - 2012. - №30 (12012), 31 (12013), 32 (12014), 33 (12015). - 28 июля, 4,11,18 августа.

Деречина В.П. Пираты XX века // Вечерняя Одесса. - 2012. - №163-164 (9689-9690). - 1 ноября.

Козленко П., Деречина В. Его жизнь - это «Оркестровые стили» // Народна трибуна. - 2013. - №14 (12047). - 6 апреля.

Козленко П., Деречина В. Я смыг был в море с корабля... // Народна трибуна. - 2013. - №49 (12082). - 23 ноября.

Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 2: Православ'я: Херсонська і Подільська духовні консисторії, 1852-1922. Фонди колекцій метричних книг, що надійшли до Державного архіву Одеської області з відділів РАЦС (ДРАЦС) / Редкол. В.В.Левчук (гол.) та ін.; Наук. ред. Л.Г.Білоусова; Відп. ред. О.В.Мартиненко; Упор. Л.Г.Білоусова, С.В.Виногловська, С.М.Герасимова, Ю.І.Дворницька, В.П.Деречина, О.І.Ксендзик, А.А.Маковецька, О.В.Мартиненко, Є.Т.Мхатварі, В.Ф.Онопrienко, А.В.Скальський, О.Ю.Штепко. - Одеса, 2015. - 240 с. (Праці ДАОО. - Т. XLIV).

ДЬОМІНА Ольга Миколаївна

старший науковий співробітник відділу формування НАФ та діловодства

(працювала в архіві у 1965-1986, 1996-2002 рр.)

Деміна О.М. Фундатор Українського театра // Вечерняя Одеса. - 1985. - 28 сентября. (Про Івана Тобілевича - Карпенка-Карого).

Кундаров П.А., Дьоміна О.М. Червоні прапори над містом. Одеса. Рік 1905. Мовою документів // Чорноморська комуна. - 1985. - 17 квітня.

Кундаров П.А., Дьоміна О.М. Безсмертний подвиг броненосця «Потемкин» під червоним прапором. До 80-річчя першої російської революції // Чорноморська комуна. - 1985. - 26 червня.

Кундаров П.А., Дьоміна О.М. Під знаменами свободи. До 80-річчя першої російської революції // Чорноморська комуна. - 1985. - 18 грудня 1985.

Дружба сотрудничество и братская взаимопомощь трудящихся Одесской области в социально-экономическом и культурном сотрудничестве народов СССР. 1917-1982. Документы и материалы / Сост. А.Д.Бачинский, А.И.Гуляк, О.Н.Деміна, И.К.Калмакан, П.А.Кундаров, Н.И.Поглубко, О.М.Сабурова, Ф.А.Самойлов, В.Н.Соколов, В.З.Удалов, Д.С.Шелест, О.Н.Щекина. - Одесса, 1985. - 232 с.

ЖЕЛЯСКОВ Степан Андрійович

*заступник начальника відділу використання документів, інформації,
публікацій та зовнішніх зв'язків
(працює в архіві з 1996 р.)*

Желясков С.А. Соціально-правовий захист громадян: робота столу довідок // Архіви Одещини. 1920-2005 / Наук. ред. Л.Г.Білоусова; авт.-упоряд. В.Ю.Алексеева, С.А.Желясков та ін. - Одеса, 2005. - С. 38-40. (Праці ДАОО. - Т. XIV).

Желясков С.А. Органи управління Одессы и Одесской области во время немецко-румынской оккупации 1941-1944 годов // Архив. Документ. Історія. Сучасність. - Одеса, 2001. - С. 60-61. (Праці ДАОО. - Т.IV).

Желясков С.А. Формування Національного архівного фонду. Організація зберігання документів в архівних підрозділах підприємств, установ і організацій // Одеські архіви. - 2007. - № 1. - С. 41-46.

Желясков С.А. Стіл довідок інформусе // Одеські архіви. - 2007. - № 3. - С. 53.

Анотований перелік фондів Державного архіву Одеської області, що містять документи з історії Другої світової війни / Укл. В.П.Деречіна, В.В.Харковенко, О.Г.Гейтан, С.А.Желясков // Одеські архіви. - 2008. - № 4. - С. 33-51.

Желясков С.А. Як підтвердити перебування у дитячому будинку: пошук документів в одеських архівах // Одеські архіви. - 2009. - № 4 (11). - С. 86-87.

Желясков С.А. Як підтвердити трудовий стаж установах, які на сьогоднішній день ліквідовані // Одеські архіви. - 2010. - № 3. - С. 55.

Желясков С.А. Харчоторги, продторги та їх правонаступники: як знайти документи про трудову діяльність та заробітну платню // Одеські архіви. - 2010. - № 3. - С. 56.

Желясков С.А., Левченко В.В. Метричні книги Олександрівської церкви Імператорського Новоросійського університету як історично джерело: статистичне, джерелознавче та історично-демографічне дослідження // Записки історичного факультету ОНУ. - Одеса, 2010. - Вип. 21. - С. 212 - 219.

Желясков С.А., Левченко В.В. Метрические книги Александровской церкви Новороссийского университета как источник биографических исследований его профессорско-преподавательского состава // Південний захід. Одесика. - Вип. 11. - Одеса, 2011. - С. 22-35.

Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 1: 1797-1939/ Авт.-упоряд. С.Є.Березін, Л.Г.Білоусова, Л.П.Бубликова, О.Г.Гейтан, С.М.Герасимова, Д.А.Давтян, С.П.Єлізаров, С.А.Желясков, О.А.Корецька, О.В.Мартиненко, О.М.Набока, Г.М.Паніван, О.П.Чилей; Наук. ред. Л.Г.Білоусова. - Одеса, 2011. - 407 с. (Праці ДАОО. - Т. XXXIII).

Желясков С.А. Вознесенская мещанская церковь города Одессы: историческая справка // Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 1. 1797-1939. - Одеса, 2011. - С. 98-100.

Желясков С.А., Левченко В.В. М.К.Павловский - настоятель церкви во имя Св. Александра Невского // Воронцовский сборник. - Вип. V. - Одеса, 2012. - С. 53-60.

Желясков С.А., Левченко В.В., Левченко Г.С. История храмов во имя святого Александра Невского в Одессе // Вестник Александровской лавры. - № 7-8 (75-76). - С.-Пб., 2012. - С. 8-9.

Желясков С.А., Левченко В.В. Метричні книги в системі інформаційно-документальної комунікації (за матеріалами ДАОО) // Інформаційно-документальні комунікації в глобалізованому суспільстві. - Київ, 2013. - С. 12-14.

Желясков С., Левченко В., Левченко Г. Тріада діяльності Н.П.Кондакова в Новоросійському університеті: завідувач кафедри теорії та історії мистецтва, Музею витончених мистецтв та Міністерства // Південний захід. Одесика. - Вип. 19. - Одеса, 2015. - С. 8-53.

ЗАБОРОВСЬКА Інна Петрівна

*старший науковий співробітник відділу використання документів
(працювала в архіві у 1966-1997 рр.)*

Заборовська І.П. Документи розповідають. До 65-річчя визволення Одеси від білогвардійців // Чорноморська комуна. - 1985. - 9 лютого.

Заборовская И.П. «К мировой пролетарской коммуне». К 115-летию со дня рождения В.И.Ленина // Вечерняя Одеса. - 1985. - 20 апреля.

ЗАЙЦЕВА Галина Володимирівна
методист-інформатор відділу використання документів
(працювала в архіві у 1975-1986, 1994-1995 рр.)

Зайцева Г. Сторінки історії. // Комсомольська іскра. - 1986. - 28 червня. (Стаття про діяльність Одеського товариства науково-технічної ініціативи в перші роки радянської влади).

Кесова Н.С., Зайцева Г.В. Черепичных дел мастер // Вечерняя Одесса. - 1986. - 12 апреля. (О жизни С.П.Королева в Одессе в 1917-1924 гг.).

ЗАРИЦЬКА (БАТУРИНА) Марина Григорівна
старший науковий співробітник відділу використання документів,
інформації, публікацій та зовнішніх зв'язків
(працює в архіві з 2007 р.)

Національна книга Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Одеська область. - Ч. 1. / Кол. Авт.-упоряд. - Одеса, 2008. - 1008 с. (Батурина М.Г. - упор. розділів «Мартиролог жертв Голодомору», «Перелік населених пунктів, що постраждали від Голодомору 1923-1933 років» та «Список очевидців Голодомору 1932-1933 років в Одеській області»).

Перелік населених пунктів, що постраждали від Голодомору 1932-1933 років / Упорядн. Л.Г.Білоусова, А.Є.Бух, М.Г.Батурина, Г.М.Паніван, Т.Черепян // Національна книга Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Одеська область. - Ч. 1. - Одеса, 2008. - С. 902-929.

Список очевидців Голодомору 1932-1933 років в Одеській області / Упорядн. М.Г.Батурина, А.Є.Бух // Національна книга Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Одеська область. - Ч. 1. - Одеса, 2008. - С. 932-973.

Греки Одессы. Именной указатель метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. VI: 1907-1920 / Наук. ред. Л.Г.Белоусова; Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, А.В.Мартынченко, А.М.Паниван, М.Г.Батурина, А.Е.Бух. - Одесса, 2009. - 344 с. (Труды ГАОО. - Т. XXVII).

Батурина М.Г. Перелік документів по історії становлення української державності та українського повстанського руху 1917-1933 рр., діяльності селянських партизанських загонів та повстанських підпільних організацій, ідеології повстанства, його чисельності та соціального складу // Одеські архіви. - 2009. - № 2. - С. 29-31.

Батурина М.Г. О том, как Кук выбрал в жены одеситку // Одеські архіви. - 2009. - № 4. - С. 78-81.

Фонди міських, районних та трудових архівів Одеської області. 1944-2009. - Ч. 1: Міста / Упор. Л.Г.Білоусова, О.І.Ксендзик, О.В.Мартиненко, О.М.Набока, М.Г.Батурина та ін. - Одеса, 2010. - 236 с. (Праці ДАОО. - Т. XXVIII).

Фонди міських, районних та трудових архівів Одеської області. 1944-2009. - Ч. 2: Райони. / Упор. Л.Г.Білоусова, О.І.Ксендзик, О.В.Мартиненко, О.М.Набока, М.Г.Батурина та ін.. - Одеса, 2010. - 456 с. (Праці ДАОО. - Т. XXVIII).

Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. I: 1799-1831, 1836. Изд. 2-е, дополн. / Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, С.Е.Березин, Т.Е.Волкова, В.В.Харковенко, Г.Л.Малинова, А.В.Мартынченко, А.М.Паниван, М.Г.Батурина, С.Н.Герасимова; Науч. ред. Л.Г.Белоусова. - Одесса, 2014. - 552 с. (Труды ГАОО. - Т. XXXVIII).

ЗОЛОТАРЕНКО Ірина Леонідівна
архівіст 1-ї категорії відділу інформації, використання документів
та зовнішніх зв'язків
(працювала в архіві у 2007-2008 рр.)

Золотаренко І.Л. Червоний Хрест: історія в документах // Одеські архіви. - 2007. - № 1. - С. 49 - 50.

Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах: Міжархівний довідник: - Том 4: Метричні книги у фондах державних архівів Донецької, Івано-Франківської, Луганської, Одеської та Полтавської областей / Упор. В. Бондарчук та ін. - К., 2012. - 736 с. (С. 457-521: Держархів Одеської області / Авт. статей: О.Набока, І.Золотаренко, Л.Білоусова).

ІЛЬНИЦЬКА Ольга Сергіївна

*молодший науковий співробітник відділу використання документів та зовнішніх зв'язків
(працювала в архіві у 1986-1988 рр.)*

Ильницкая О.С. «Голос пролетария» о январском восстании // Вечерняя Одесса. - 1987. - 28 января.

Ильницкая О.С. Настоящих имен не назвали. Хроника событий 18-22 марта 1882 года по документальным материалам Государственного архива Одесской области // Знамя коммунизма. - 1987. - 20 марта. (Об убийстве народолюбцами генерала Стрельникова).

Ильницкая О.С. Город в городе // Вечерняя Одесса. - 1987. - 11 июля. (О фондах Госархива с публикацией стихотворения И.Булгина).

Ильницкая О.С. «Мы дети Октября, знаем свою задачу» // Моряк. - 1987. - № 22. (О первой экспортной кампании в Одесском порту после его восстановления в 1923-1924 годы).

КАРАМИШ Олена Миколаївна

*спеціаліст I категорії відділу забезпечення зберігання та обліку документів
(працювала в архіві у 1997-2001 рр.)*

Карамыш Е.Н. Общественная и благотворительная деятельность Д.С.Инглези // Архив. Документ. История. Сучасність. - Одеса, 2001. - С. 269-271. (Праці ДАОО. - Т. IV).

Свято-Троицкая (Греческая) церковь в Одессе (1808-2001 гг.) / Сост.: протоирей Виктор Петлюченко, Л.Г.Белоусова, И.Л.Болгарова, И.В.Голобородько-Линардато, И.К.Добринская, П.А.Каминер, Е.Н.Карамыш, Р.С.Мельниченко, Т.С.Огнева и др. - Одесса, 2002. - 280 с.

КЕСОВА Ніна Сергіївна

*старший науковий співробітник відділу використання документів і зовнішніх зв'язків
(працювала в архіві у 1985-1994 рр.)*

Кесова Н.С. Брошюра издана в Одессе. К 165-летию со дня рождения Ф.Энгельса // Черноморский маяк. - 1985. - 30 ноября.

Кесова Н.С. Лаборант «без вознаграждения». К 125-летию академика Н.Д.Зелинского // Вечерняя Одесса. - 1986. - 1 февраля.

Кесова Н.С., Зайцева Г.В. Черепичных дел мастер // Вечерняя Одесса. - 1986. - 12 апреля. (О жизни С.П.Королёва в Одессе в 1917-1924 гг.).

Кесова Н.С. Юность конструктора // Антарктика. - 1986. - 12 апреля. (О жизни С.П.Королёва в Одессе в 1917-1924 гг.).

Кесова Н.С. Начало // Черноморский маяк. - 1986 - 12 апреля. (О жизни С.П.Королёва в Одессе в 1917-1924 гг.).

Кесова Н.С. Музей на колесах // Знамя коммунизма. - 1986. - 27 декабря. (О работе в 1924 г. музея-фургона для проведения агропропаганды).

Кесова Н.С. Прощальная гастроль // Вечерняя Одесса. - 1987. - 1 апреля. (О гастролях Утёсова в Одессе в августе 1924 г.).

Кесова Н.С. Умирают ведь только один раз. К 110 летию со дня рождения Жанны Лябурб // Знамя коммунизма. - 1987. - 11 апреля.

Кесова Н.С. Незабываемый день. Хроника событий 1917 года. 1 Мая в Одессе // Знамя коммунизма. - 1987. - 1 мая.

Кесова Н.С. Хроника событий 1917 года // Знамя коммунизма. - 1987. - 21 мая.

Кесова Н.С. Информация о выставке по истории архитектуры г. Одессы в ГАОО // Архиви України. - 1987. - № 2.

Кесова Н.С. На Буговских Хуторах // Черноморский маяк. - 1988. - 26 января. (О переименовании Буговских хуторов в Илличёвку в 1927 г.).

Кесова Н.С. На Шипке было спокойно... К 110 летию со дня освобождения Болгарии от османского ига. // Черноморский маяк. - 1988. - 3 марта.

Кесова Н.С. Блохер в Одессе // Знамя коммунизма. - 1988. - 27 марта.

- Кесова Н.С. Сохранили архивы. Ко дню рождения В.И.Ленина // Черноморский маяк. - 1988. - 21 апреля.
- Кесова Н.С. Время больших ожиданий // Знамя коммунизма. - 1988. - 13 августа. (О деятельности Одесского губпрофсовета и ревкома по восстановлению сельского хозяйства).
- Кесова Н.С. Правда в ее первозданности // Вечерняя Одесса. - 1988. - 15 октября. (О выставке оригиналов рассекреченных документов из центральных архивов на ВДНХ СССР).
- Кесова Н.С. Из истории переписей: город 50 языков // Черноморский маяк. - 1989. - 7 января.
- Кесова Н.С. Зеркало общества // Вечерняя Одесса. - 1989. - 14 января. (О переписи населения).
- Кесова Н.С. 71 год со дня Январского восстания в Одессе: «... Только власть Советов» // Черноморский маяк. - 1989. - 17 января.
- Кесова Н.С. Свидетельствуют архивы // Черноморский маяк. - 1989. - 10 марта. (Об ущербе, причинённом краю румынско-немецкими оккупантами во время войны).
- Кесова Н.С. Злодеяния. По материалам Чрезвычайной госкомиссии по установлению и расследованию злодеяний и ущерба, нанесенных немецкими оккупантами в годы Великой Отечественной войны // Вечерняя Одесса. - 1989. - 10 апреля.
- Кесова Н.С. Персидско-подданные Одессы. К годовщине со дня рождения В.И.Ленина // Вечерняя Одесса. - 1989. - 22 апреля.
- Кесова Н.С. «В то время я гостила на земле...». К 100-летию со дня рождения А.Ахматовой // Черноморский маяк. - 1989. - 22 июня.
- Кесова Н.С. «По случаю отправления меня...» // Черноморский маяк. - 1989. - 3 августа. (О М.С.Пушкине).
- Кесова Н.С. 1933... Голод // Черноморский маяк. - 1989. - 5-12 вересня (в 6-ти номерах).
- Кесова Н.С. Не устарели инструкции. Ко дню советской милиции // Черноморский маяк. - 1989. - 11 ноября
- Кесова Н.С. «Восстановлен» как неправильно раскулаченный // Знамя коммунизма. - 1990. - 30, 31 января.
- Кесова Н.С. Ревкомы, потом советы // Знамя коммунизма. - 1990. - 18 февраля.
- Кесова Н.С. «Рабыни веселья» из Одессы // Одесская хроника. - 1990. - март.
- Кесова Н.С. «Березиль» Леся Курбаса в Одессе // Знамя коммунизма. - 1990. - 27 марта.
- Кесова Н.С. Михаил Булгаков. Самоцветный быт // Знамя коммунизма. - 1990. - 1 апреля.
- Кесова Н.С. «От Одесской Чрезвычайной следственной комиссии» // Вечерняя Одесса. - 1990. - 7 апреля.
- Кесова Н.С. Фолшебный фонарь с «туманными картинками» // Черноморский маяк. - 1990. - 15 декабря (Из истории кинематографа в Одессе).

КОНОВАЛОВА (АЙСФЕЛЬД) Ольга Володимирівна

начальник відділу науково-довідкового апарату

(працювала в архіві у 1984-1999 рр.)

- Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 1. Аннотированная опись дел. 1799-1818 гг. / Сост. О.В.Коновалова, О.М.Набока, Э.Г.Плесская; Ред. О.В.Коновалова. - Одесса, 1998. - 364 с.
- Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 2: Аннотированная опись дел 1819-1826 гг. / Сост. О.В.Коновалова, О.М.Набока, Э.Г.Плесская; Ред. О.В.Коновалова. - Одесса, 1999. - 242 с.
- Письма герцога Армана Эммунила де Ришелье Самуилу Христиановичу Контениусу / Ред. О.В.Коновалова. - Одесса, 1999. - 281 с.
- Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 3: Аннотированная опись дел 1727-1833 гг./ Сост. О.В.Коновалова, О.М.Набока, В.Ф.Оноприенко, Э.Г.Плесская; Ред. О.В.Коновалова. - Одесса, 2000. - 304 с.
- Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 4: Аннотированная опись дел 1834-1876 гг. / Сост. О.В.Коновалова, О.М.Набока, В.Ф.Оноприенко, Э.Г.Плесская; Ред. О.В.Коновалова. - Одесса, 2001. - 312 с.
- Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 5: Аннотированная опись дел 1836-1839 гг./ Сост. О.В.Коновалова, О.М.Набока, В.Ф.Оноприенко, Э.Г.Плесская; Ред. О.В.Коновалова. - Одесса, 2002. - 360 с.

Самуил Христианович Контениус об иностранной колонизации Южной России. Сборник документов / Ред. *О.В.Айсфельд*. - Одесса, 2003. - 370 с.

Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 6: Аннотированная опись дел 1840-1841 гг. / Сост. *О.В.Коновалова*, *О.М.Набока*, *В.Ф.Оноприенко*, *Э.Г.Плесская*, *Е.А.Солончук*; Ред. *О.В.Коновалова*. - Одесса, 2005. - 360 с.

Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 7: Аннотированная опись дел 1842-1844 гг. / Сост.: *О.В.Коновалова*, *О.М.Набока*, *В.Ф.Оноприенко*, *Э.Г.Плесская*, *Е.А. Солончук*; Ред. *О.В.Коновалова (Айсфельд)*. - Одесса, 2010. - 412 с.

КОРЕЦЬКА Олена Анатоліївна

головний спеціаліст відділу зберігання, обліку та страхового фонду

(працювала в архіві у 2003-2015 рр.)

Державний архів Одеської області: Реєстр фондів періоду фашистської окупації Одещини (1941-1944 рр.) / Авт.-упоряд. *В.Алексеева*, *С.Виногловська*, *В.Січкаренко*, *О.Корецька*. - Одеса, 2004. - 760 с. [Компакт-диск].

Корецька О.А. Бібліотека - найважливіше джерело культури народу // Архіви Одещини. 1920-2005 / Наук. ред. *Л.Г.Білоусова*; Авт.-упоряд. *В.Ю.Алексеева*, *Л.Г.Білоусова*, *О.А.Корецька* та ін. - Одеса, 2005. - С. 59-61. (Праці ДАОО. - Т. XIV).

Корецька О.А. Наша бібліотека - скарбниця знань // Одеські архіви. - 2007. - № 2. - С. 36-39.

Корецька О.А. Нові надходження до бібліотеки ДАОО // Одеські архіви. - 2007. - № 3. - С. 48-49.

Корецька О.А. Законодавча база Російської імперії: «Полное Собрание Законов Российской Империи» // Одеські архіви. - 2007. - № 3. - С. 49-52

Корецька О.А. Одеська поштова контора // Одеські архіви. - 2008. - № 1. - С. 10-13.

Корецька О.А. Огляд нових надходжень до бібліотечного фонду архіву Одеської області // Одеські архіви. - 2008. - № 2. - С. 48-51.

Корецька О.А. Огляд нових надходжень до бібліотеки Державного архіву Одеської області // Одеські архіви. - 2008. - № 2. - С. 70-72.

Корецька О.А. Подвиг народу - незабутній у віках // Одеські архіви. - 2008 - № 3. - С. 47-49.

Корецька О.А. Огляд нових надходжень до бібліотеки Державного архіву Одеської області. - 2008. - Одеські архіви. - № 3. - С. 49-51.

Корецька О.А. Навчальні заклади колоній Херсонської губернії // Одеські архіви. - 2009. - № 2. - С. 23-28.

Корецька О.А. Огляд нових надходжень до бібліотеки Державного архіву Одеської області // Одеські архіви. - 2009. - № 2. - С. 75-77.

Корецька О.А. Огляд нових надходжень до бібліотечного фонду Державного архіву Одеської області (4-й квартал 2009 р.) // Одеські архіви. - 2009. - № 4. - С. 74-75.

Ніточко І.І. Освіта: Документи. Спогади. Свідчення: Березівський район / Редкол. тому *І.І.Ніточко*, *О.А.Корецька*, *Л.Г.Білоусова* та ін. - Одеса, 2009. - 616 с. (Праці ДАОО. - Т. XXV).

Ніточко І.І. Афганістан. Чорнобиль: Випробування трагедією: Березівський район / Редкол. тому *І.І.Ніточко*, *О.А.Корецька* та ін. - Одеса, 2009. - 192 с., іл. (Праці ДАОО. - Т. XXIV).

Ніточко І.І. Команда. Спогади і роздуми районного керівника: Березівський район / Редкол. тому *І.І.Ніточко*, *О.А.Корецька* та ін. - Одеса, 2010. - 528 с. (Праці ДАОО. - Т. XXIX).

Корецька О.А. Бібліотечі ДАОО - 90 років! // Одеські архіви. - 2010. - № 3. - С. 35 - 42.

Ніточко І.І., Корецька О.А., Комаровський І.Л. Історія розвитку медицини на Одещині. Дореволюційний період. - Одеса, 2011. - 440 с. (Праці ДАОО. - Т. XXXI).

Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 1: 1797-1939 / Авт.-упоряд. *С.Є.Березін*, *Л.Г.Білоусова*, *Л.П.Бубликова*, *О.Г.Гейтан*, *С.М.Герасимова*, *Д.А.Давтян*, *С.П.Єлізаров*, *С.А.Желясков*, *О.А.Корецька*, *О.В.Мартиненко*, *О.М.Набока*, *Г.М.Паніван*, *О.П.Чилей*; Наук. ред. *Л.Г.Білоусова*. - Одеса, 2011. - 407 с. (Праці ДАОО. - Т. XXXIII).

Ніточко І.І. Остання депортація: До 60-річчя примусового переселення 1951 року / Редкол. тому *І.І.Ніточко*, *Й.О.Бурчо*, *О.А.Корецька* та ін. - Одеса, 2011. - 240 с. (Праці ДАОО. - Т. XXX).

Ніточко І.І., Ляшик П.І. Православна Березівщина / Редкол. тому *І.І.Ніточко*, *О.А.Корецька*, *П.І.Ляшик* та ін. - Одеса, 2012. - 464 с. (Праці ДАОО. - Т. XXXIV).

Державний архів Одеської області. Путівник. - Вип. 1: Фонди особового походження / Авт.-упоряд. В.Ф.Онопрієнко; Наук. ред. Л.Г.Білоусова; Роб. гр. вип. Л.Г.Білоусова (гол.), Д.Ю.Абрамцова, О.А.Корецька та ін. - Одеса, 2012. - 292 с. (Праці ДАОО. - Т. XXXVI).

Корецька О.А. Сталінські репресії очима постраждалих // Архіви України. - 2012. - № 1. - С. 249-251.

Ніточко І.І., Лящик П.І., Корецька О.А. Носії православ'я на Березівщині. - Одеса, 2013. - 160 с. (Праці ДАОО. - Т. XXXVII).

Анотований реєстр описів: Фонди архіву Одеського обкому Компартії України. Спеціальний довідник / Авт.-упоряд. О.А.Корецька; Роб. група вип.: О.А.Корецька, С.В.Виногловська та ін. - Одеса, 2015. - 1379 с. (Праці ДАОО. - Т. XXI; Рукопис).

Архівісти Одещини. Біобібліографічний словник. / Упор. Л.Білоусова, С.Березін, О.Корецька, О.Ксендзик // Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області. - Вип. XIX, 2015 (Спецвипуск до 95-річчя Держархіву Одеської області). - Одеса, 2015. - 140 с.

КСЕНДЗИК Олена Іванівна

*заступник директора - начальник відділу організації і координації архівної справи
та контролю за виконанням документів органів влади*
(працює в архіві з 2004 р.)

Ксендзик О.І. Коллективный склероз? Как излечить его в Балтском и Беляевском районах // Пресс-кур'єр - № 33 (816). - 2009. - 13-19 серпня.

Ксендзик О.І. Формування Національного архівного фонду України у районних і міських державних архівних установах: нові ідеї та підходи // Одеські архіви. - № 2. - 2010. - С. 35-37.

Білоусова Л.Г., Ксендзик О.І. Передмова // Фонди міських, районних та трудових архівів Одеської області. 1944-2009. - Ч. 1: Міста / Упор. Л.Г.Білоусова, О.І.Ксендзик, О.В.Мартиненко, О.М.Набока та ін.; Наук. ред. Л.Г.Білоусова. - Одеса, 2010. - С. 1-4. (Праці ДАОО. - Т. XXVIII).

Фонди міських, районних та трудових архівів Одеської області. 1944-2009. - Ч. 2: Райони. / Упор. Л.Г.Білоусова, О.І.Ксендзик, О.В.Мартиненко, О.М.Набока, М.Г.Батурина та ін.; Наук. ред. Л.Г.Білоусова. - Одеса, 2010. - 456 с. (Праці ДАОО. - Т. XXVIII).

Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 2: Православ'я: Херсонська і Подільська духовні консисторії, 1852-1922. Фонди колекцій метричних книг, що надійшли до Державного архіву Одеської області з відділів РАЦС (ДРАЦС) / Редкол. В.В.Левчук (гол.) та ін.; Наук. ред. Л.Г.Білоусова; Відп. ред. О.В.Мартиненко; Упор. Л.Г.Білоусова, С.В.Виногловська, С.М.Герасимова, Ю.І.Дворницька, В.П.Деречіна, О.І.Ксендзик, А.А.Маковецька, О.В.Мартиненко, Є.Т.Мхатварі, В.Ф.Онопрієнко, А.В.Скальський, О.Ю.Штепко. - Одеса, 2015. - 240 с. (Праці ДАОО. - Т. XLIV).

Архівісти Одещини. Біобібліографічний словник. / Упор. Л.Білоусова, С.Березін, О.Корецька, О.Ксендзик // Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області. - Вип. XIX, 2015 (Спецвипуск до 95-річчя Держархіву Одеської області). - Одеса, 2015. - 140 с.

ЛЕВЧУК Володимир Володимирович

директор Державного архіву Одеської області
(працює в архіві з 2014 р.)

Левчук В.В. Утішся: не зів'яв Овідієв вінець // Виноградний дощ. Збірка поезій Овідіопольської літературної студії. - Одеса, 2003. - С. 3-7.

Край Овідія: Археологія та історія Овідіопольського району: кол. монографія / Відп. ред. В.В.Левчук; Наук. ред. І.В.Сапожников; Автори: І.В.Сапожников, В.В.Левчук, С.С.Аргатюк та ін. - Одеса, 2005. - 624 с.

Левчук В.В. Вступне слово // Край Овідія: археологія і історія Овідіопольського району. - Одеса, 2005. - С. 7.

Левчук В.В. В незалежній Україні // Край Овідія: археологія і історія Овідіопольського району. - Одеса, 2005. - С. 325-380.

Левчук В.В., Сапожников І.В. Післямова // Край Овідія: археологія і історія Овідіопольського району. - Одеса, 2005. - С. 381 - 382.

Гриневецкий С.Р., Левчук В.В., Паламарчук В.В., Иванов Е.В., Трошев С.З. Политологические теории и политические технологии. Научно-учебное пособие. - Одесса, 2008. - 472с.

Гриневецкий С.Р., Котлик С.В., Ківалов Г.Ф., Мішковець Н.М., Левчук В.В., Ангелов Г.В. Розвиток особистості сучасного менеджера: Навч. посібник / Ред. Г.В.Ангелова, С.Р.Гриневецкий. - Київ-Одеса, 2008. - 344с.

Левчук В.В., Мішковець Л.В., Котлік С.В., Агєєва І.М., Ангелов Г.В. Менеджмент: Інноваційно-стратегічні і психолого-етичні аспекти. Навч. посібник / Ред. В.В.Левчук, Г.В.Ангелов. - Одеса, 2009. - 480с.

Левчук В. Миссионеры книги // Вечерняя Одесса. - 2010. - 27 мая. - С. 3.

Аргатюк С.С., Левчук В.В., Русев І.Т., Сапожников І.В. Овідіопольський район: Енциклопедичний довідник. - Одеса 2011. - 716 с. + 115 с. іл. (Праці ДАОО. - Т. XXXII); В.В.Левчук є автором понад 350 статей, присвячених видатним особистостям, підприємствам, господарствам, освітнім, культурним, спортивним закладам та ін.

Аргатюк С.С., Левчук В.В., Сапожников І.В. Аджидер - Овидіополь: очерки по археології і історії міста і фортеці. - Одеса, 2015. - 312 с. + 114 іл. (Труди ГАОО. - Т. XLI).

Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 2: Православ'я: Херсонська і Подільська духовні консисторії, 1852-1922. Фонди колекцій метричних книг, що надійшли до ДАОО з відділів РАЦС (ДРАЦС) / Редкол.: В.В.Левчук (гол.) та ін.; Наук. ред. Л.Г.Білоусова. - Одеса, 2015. - 240 с. (Праці ДАОО. - Т. XLIV).

Бродавко Р.В. Госархиве никому не говорят «нет». Інтерв'ю з В.В.Левчуком і Л.Г.Білоусовою // Фаворит. - 2015. - № 1 (94). - С. 44-45.

ЛІСУНЕЦЬ Людмила Ігорівна

*архівист першої категорії відділу формування НАФ та діловодства,
аспірант кафедри нової і новітньої історії ОНУ імені І.І.Мечникова
(працює в архіві з 2014 р.)*

Лісунець Л.І. К.Воронцова у громадському житті Російської імперії // Одисос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. Мат. V Міжнародн. конф. «Одеські читання-2013». - 2014. - Вип. 5. - С. 371-373.

Лісунець Л.І. Жінки-благодійниці як засновниці літературних альманахів «Подарок бідним» та «La Quetese» в Одесі // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. - Вип. 17. - Харків, 2014. - С. 148-154.

Лісунець Л.І. Постать Є.К.Воронцової в спогадах сучасників // Гілея. - Вип. 89. - К., 2014. - С. 79-84.

Лісунець Л. Участь Є.Воронцової та С.Воронцова у діяльності «Одеського товариства обра-зотворчих мистецтв» // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. - Серія: Історія. - 2014. - Вип. 2. - Ч. 2. - С. 66-69.

МАЙБОРОДА Людмила Володимирівна

*головний спеціаліст відділу формування НАФ та діловодства
(працювала в архіві у 2007-2010 рр.)*

Майборода Л.В. Особисті фонди професора О.І.Маркевича та професора І.А.Лінниченка в ДАОО // Одеські архіви. - 2008. - № 3. - С. 34-39.

Закипина Г.В., Майборода Л.В. Семейный альбом одесского издателя Е.И.Фесенко. - Одесса, 2007. - 314 с.: ил.

МАКОВЕЦЬКА Алевтина Андріївна

*провідний спеціаліст відділу зберігання і обліку документів
(працює в архіві з 2002 р.)*

Реєстр розсекречених архівних фондів України: міжархів. довідник. - Т. 3. Розсекречені архівні фонди ЦДАВО України, ЦДНТА України, Держархіву в АРК, держархівів областей України, міст Києва і Севастополя (2004-2010 рр.) / Упор. С.Зворський; Редкол.: О.Гінзбург (гол.) та ін. - К., 2013. - 706 с. (С. 275-299: Держархів Одеська область / Уклад.: А.Маковецька, О.Солончук).

Анотований реєстр описів: Фонди архіву Одеського обкому Компартії України. Спеціальний довідник / Авт.-упоряд. О.А.Корецька; Редкол.: С.В.Виногловська, В.Ю.Алексєєва, А.А.Мак-вєцька, О.О.Солончук. - Одеса, 2015. - 1000 с. (Праці ДАОО. - Т. XLII). [Компакт-диск].

Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 2: Православ'я: Херсонська і Подільська духовні консисторії, 1852-1922. Фонди колекцій метричних книг, що надійшли до Державного архіву Одеської області з відділів РАЦС (ДРАЦС) / Редкол. В.В.Левчук (гол.) та ін.; Наук. ред. Л.Г.Білоусова; Відп. ред. О.В.Мартиненко; Упор. Л.Г.Білоусова, С.В.Виногловська, С.М.Герасимова, Ю.І.Дворницька, В.П.Деречіна, О.І.Ксендзик, А.А.Маковецька, О.В.Мартиненко, Є.Т.Мхатварі, В.Ф.Онопрієнко, А.В.Скальський, О.Ю.Штепко. - Одеса, 2015. - 240 с. (Праці ДАОО. - Т. XLIV).

МАКОВЕЦЬКА Світлана Олександрівна

провідний спеціаліст відділу використання документів, інформації та зовнішніх зв'язків
(працювала в архіві у 1998-2010 рр.)

Маковецкая С.А. Архивные справки о подтверждении трудового стажа и заработной платы // Одеські архіви. - 2007. - № 1. - С. 66 - 67.

МАЛИНОВА Галина Леонідівна (1938-2007)

старший науковий співробітник відділу інформації, використання документів і зовнішніх зв'язків, кандидат історичних наук
(працювала в архіві у 1990-2007 рр.)

Малинова Г.Л. Сберець историю души // Вечерняя Одеса. - 1991. - 17 июня. (Про фонди особового походження у ДАОО).

Малинова Г.Л. Голод, которого не было (партийные документы о голодоморе) // Краеведческий вестник. Бюллетень центра туризма и краеведения Одесской облгосадминистрации. - 1993. - № 2. - С. 14-17.

Малинова Г.Л. Чистка: честь и репрессии // Юг. - 1994. - 4 января. (Про чистки в бібліотеці імені М.Горького у 1920-1930-і рр.).

Малинова Г.Л. И меньший из всех будет велик // Одесский вестник. - 1994. - 25 октября, 26 октября. (Про долю Людмили Георгіївни Цомакіон).

Малинова Г.Л. Самобытный украинский мыслитель // Краеведческий вестник. Бюллетень центра туризма и краеведения Одесской облгосадминистрации. - 1994. - № 1. (Про М.П.Драгоманова).

Малинова Г.Л. Голод, которого не было (партийные документы о голодоморе) // Мемориал аспект. Информационный бюллетень общества «Мемориал» г. Москва, - 1994. - № 9 (июнь).

Белоусова Л.Г., Малинова Г.Л. Одесской таможене 200 лет. - Одесса, 1995. - 96 с.

Малинова Г.Л. Одесской таможене 200 лет // Одесские деловые новости. - 1995. - №11 (апрель), № 12 (май).

Малинова Г.Л. Возвращение Юлиана Оксмана // Вестник региона. - 1995. - 25 июля; 5 августа. (Про життя організатора і першого директора архіву Юліана Оксмана).

Малинова Г.Л. «Накануне» ... закрытия // Вестник региона. - 1995. - 11 ноября. (Про щоденну російську газету «Накануне», яка видавалась змінювачами в Берліні в 1922-1924 рр.).

Малинова Г.Л. Заметки архивиста // Вестник региона. - 1995. - 18 ноября. (Про книгу Г.Сансона «Записки палача, чи політичні і історичні тайни Франції»).

Малинова Г.Л. «... Молодость нашего поколения» // Вестник региона. - 1996. - 24 февраля. (Про Семена Гехта і публікація його оповідання «Пятница»).

Голубовский Е., Малинова Г. Тот самый Бродский или как власти изгнали поэта с Одесской киностудии // Вестник региона. - 1996. - 2 марта.

Малинова Г.Л. Дядя Володя Окуджава // Вестник региона. - 1996. - 23 мая.

Малинова Г.Л. Претензии КГБ к Оксману // Вестник региона. - 1996. - 22 июня.

Малинова Г.Л. Как судили священников // Вестник региона. - 1996. - 13, 20, 27 июля.

Малинова Г.Л. Как судили науку // Вестник региона. - 1996. - 19 октября.

Малинова Г. «...Я был вторым, кто читал математику по-украински...» // Юг. - 1997. - 14 января. (Про відомого українського вченого-математика М.А.Чайковського).

Малинова Г. Дневник ценою в 25 лет // Вестник региона. - 1997. - 24 мая. (Про репресії 1940-1950-х рр.).

Малинова Г. Подарок из Киева // Вестник региона. - 1997. - 27 июня. (Про книгу І.Дивного «Страницы военного некрополя старой Одессы»).

Малинова Г. Дело «стрелочников» // Юг. - 1997. - 24, 28, 29 октября (Про справу слідчого відділу НКВС в Одеській області проти «контрреволюційної націоналістичної організації», викритої навесні 1937 р.).

Малинова Г. Как судили науку // Neues Leben. - 1997. - № 8, 9.

Малинова Г. От великого до смешного // Вестник региона. -1997. - 14 февраля (Про справу одеського УКДБ проти контрреволюційної організації із 5-ти юнаків 15-18 років 1968 р.).

Малинова Г. Расстрелянное духовенство // Юг. - 1998. - 24 февраля; то же // Ор Sameax. - 1998. - 25 февраля. (Про репресії проти єврейських священників).

Малинова Г. Как судили церковь // Вестник региона. - 1998. - 18, 25 апреля. (Про справу «контрреволюційної церковної організації» 1931 р.).

Малинова Г.Л. Трудная тема // Вестник региона. - 1998. - 5 сентября. (Про долі одеських вчених, які загинули в застінках КДБ за «співробітництво з румунською окупаційною владою»).

Малинова Г.Л. Одесская кавалерист-девица // Вестник региона. - 1998. - 10 октября. (Про долю Люції Костянтинівни Голіциної (Щербатової) в роки громадянської війни).

Малинова Г.Л. Школа коммунизма - жесткий урок // Юг. - 1999. - 21 апреля. (Про долю С.М.Панова, керівника профспілки одеських залізничників).

Малинова Г.Л. Мудрость лучше силы. Из неопубликованных воспоминаний профессора С.С.Чохотина, хранящихся в Одесском облгосархиве // Вестник региона. -1999. - 3 декабря.

Ковальчук Л.В., Малинова Г.Л. и др. Фонд Одесского губернского революционного трибунала. // Одесский мартиролог. - Т. 2. - Одесса, 1999. - С. 239-488.

Малинова Г.Л. У истоков советского правосудия // Одесский мартиролог. - Т. 2. - Одесса, 1999. - С. 242-252.

Малинова Г.Л. Трудная тема // Одесский мартиролог. - Т. 2. - Одесса, 1999. - С. 750-752.

Малинова Г.Л. Осман Юліан Григорович // Українські архівисти: Бібліографічний довідник. - Вип.1: XIX ст. - 1930-ті рр. - К., 1999. - С. 259-260.

Малинова Г.Л. Рябін-Скляревський Олександр Олександрович // Українські архівисти: Бібліографічний довідник. - Вип. 1: XIX ст. - 1930-ті рр. - К., 1999. - С. 291-292.

Малинова Г.Л., Сапожников И.В. А.А.Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. - Одесса, 2000. - 222 с. (Труды ГАОО. - Т. I).

Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. I. 1800-1831 гг. / Авт. и сост.: Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова, Г.Л.Малинова, В.В.Харковенко.- Одесса, 2000. - 364 с. (Труды ГАОО. - Т. II).

Малинова Г.Л. Виновным себя не признал // Юг. - 2000. - 23 декабря. (Про репресованого в 1936 р. директора Одеського історичного архіву Є.І.Багрова-Дишлова).

Білоусова Л.Г., Малинова Г.Л., Мальченко В.М., Сапожников И.В. Перша міжнародна науково-практична конференція «Архів. Документ. Історія. Сучасність» // Архіви України. - 2000. - № 4-6. - С. 71-79; Те саме // Південна Україна XVIII-XIX століття.- 2000. - Вип. 5. - С. 289-293.

Малинова Г.Л. Одесса в зеркале переписи 1897 года // Юг. - 2001.-20 декабря.

Білоусова Л.Г., Малинова Г.Л., Мальченко В.М., Сапожников И.В. Передмова. Перелік основних монографій та статей, які базуються на документах ДАОО: 1995-2000 рр. // Архів. Документ. Історія. Сучасність. (Праці ДАОО. - Т. IV). - Одеса, 2001. - С. 5-11.

Малинова Г.Л., Сапожников И.В. А.А.Рябинин-Скляревский и штрихи истории Одесского национального университета // Архів. Документ. Історія. Сучасність.- Одеса, 2001. - С. 131-134. (Праці ДАОО. - Т. IV).

Малинова Г.Л. Из-под завесы тайны. - Одесса, 2002. - 380 с. (Труды ГАОО. - Т. V).

Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. II. 1834-1852 гг. / Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова, Г.Л.Малинова, В.В.Харковенко. - Одесса, 2002. - 372 с. (Труды ГАОО. - Т. VIII).

Малинова Г.Л. Хіоні Іван Олександрович // Українські архівисти. Бібліографічний довідник. - Вип. 2: 1940-1960-ті рр. - К., 2002. - С. 223-224.

Малинова Г.Л. Проблемы изучения национальных меньшинств края // Историческая память. - Вип. 5. - Одесса, 2003. - С. 77 - 81.

Малинова Г.Л. Трагическая судьба педагога В.А.Арнаутова // Историческая память. - Вип. 5. - Одесса, 2003. - С. 146-150.

Малинова Г.Л., Сапожников И.В. Архивні документи по истории Ильичевска 1947-1957 годов // Сапожников И.В., Приходченко Т.С. История Ильичевска: до 1958 года по документам и воспоминаниям. - Ильичевск, 2003. - С. 304-310.

Ніточко І., Малинова Г. Оккупація. 30 місяців неволи // Вечерня Одеса. - 2004. - № 40 (11 марта), № 41 (16 марта), № 42 (18 марта), № 43-44 (20 марта), № 45 (23 марта), № 46 (25 марта). (До 60-річчя визволення Одеси від фашистських загарбників; у 6 частинах).

Ніточко І.І., Малинова Г.Л. Історія почала новий хід // Чорноморські новини. - 2004. - 24, 26 червня.

Малинова Г.Л. Лаврентий Берия против русификации // Юг. - 2004. - 28 октября.

Малинова Г.Л. Сага семьи Ненно // Юг. - 2004. - 28 октября.

Малинова Г.Л. Як формувався особистий фонд І.М.Дузя в Державному архіві Одеської області // Спогади про І.М.Дузя. - Одеса, 2004. - С. 170-175.

Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. III. 1875-1891 гг. / Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова, Г.Л.Малинова, В.В.Харковенко. - Одеса, 2004 - 242 с. (Труды ГАОО. - Т. XI).

Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. IV. 1853-1874 гг. / Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова, Г.Л.Малинова, В.В.Харковенко. - Одеса, 2005. - 333 с. (Труды ГАОО. - Т. XII).

Белоусова Л.Г., Малинова Г.Л., Харковенко В.В. Хроніка подій з історії Державного архіву Одеської області // Архіви Одещини. 1920-2005. - Одеса, 2005. - С. 114-142. (Праці ДАОО. - Т. XIV).

Малинова Г. Хіоні Іван Олександрович // Українські архівісти (XIX-XX ст.): Біобібліографічний довідник. / Упор. І.Б.Матяш (кер.) та ін. - К., 2007. - С. 653.

Малинова Г.Л. Как в Одесском ДОПрЕ культуру «зекам» прививали // Одеські архіви. - 2007. - № 2. - С. 32-34.

Ніточко І.І., Малинова Г.Л. Одеса у Великій Вітчизняній війні // Одеські архіви. - 2008. - № 3. - С. 34 - 39.

Ніточко І.І., Малинова Г.Л. До річниці звільнення України від фашизму. Одеса у період окупації // Одеські архіви. - 2008. - № 3. - С. 39-47.

Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. I. 1799-1831, 1836. Изд. 2-е, дополн. / Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, С.Е.Березин, Т.Е.Волкова, В.В.Харковенко, Г.Л.Малинова, А.В.Мартыненко, А.М.Паниван, М.Г.Батурина, С.Н.Герасимова; Науч. ред. Л.Г.Белоусова.-Одесса, 2014. - 552 с. (Труды ГАОО. - Т. XXXVIII).

МАЛЬЧЕНКО Володимир Михайлович
директор Державного архіву Одеської області
(працював в архіві у 1988-2003 рр.)

Белоусова Л.Г., Малинова Г.Л., Мальченко В.М., Сапожников І.В. Перша міжнародна науково-практична конференція «Архів. Документ. Історія. Сучасність» // Архіви України. - 2000. - № 4-6. - С. 71 - 79; *Te same* // Південна Україна XVIII-XIX століття. - 2000. - Вип. 5. - С. 289-293.

Белоусова Л.Г., Малинова Г.Л., Мальченко В.М., Сапожников І.В. Передмова. Перелік основних монографій та статей, які базуються на документах ДАОО: 1995-2000 рр. // Архів. Документ. Історія. Сучасність.- Одеса, 2001. - С. 5-11.(Праці ДАОО. - Т. IV).

МАРТИНЕНКО Олена Василівна
начальник відділу використання документів, інформації,
публікацій та зовнішніх зв'язків
(працює в архіві з 1988 р.)

Мартиненко А. Архив в помощь гражданам (консультация стола справок) // Моряк. - 2004. - 5-4 лютого. (Про підтвердження депутатського стажу і фактів нагородження орденами та медалями для перерахунку пенсій).

Голодомори в Україні: Одеська область. 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Дослідження, спогади, документи / Авт.-упоряд. О.В.Мартиненко та ін.; Ред. Л.Г.Белоусова. - Одеса, 2007. - 460 с. (Праці ДАОО. - Т. XVIII).

Мартиненко О.В. Как подтвердить право на земельный участок? // Одеські архіви. - 2007. - № 1. - С. 65-66.

Мартыненко А.В. Справки для оформления пенсий за особые заслуги // Одеські архіви. - 2007. - № 2. - С. 35.

Національна книга Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Одеська область. - Ч. 1. / Кол. упор.; Редкол. М.Д.Сердюк (співгол.), М.Л.Скорик (співгол.) та ін.; роб. група при редкол.: Л.Г.Белоусова (гол.), М.Г.Батурина, Й.О.Бурчо, А.Є.Бух, О.Ф.Зіньковський, О.В.Мартиненко та ін. - Одеса, 2008. - 1008 с.

Перелік населених пунктів (колгоспів, районів) Одеської області, занесених на «чорні дошки» (у адміністративно-територіальних межах 1932-1933 років) / Упорядн. Л.Г.Білоусова, О.В.Мартиненко // Національна книга Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Одеська область. - Ч. 1. - Одеса, 2008. - С. 930-931.

Греки Одессы. Именной указатель метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. VI: 1907-1920 / Науч. ред. Л.Г. Белоусова; Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, А.В.Мартыненко та ін; Отв. за вып. А.В.Мартыненко // Одесса, 2009. - 344 с. (Труды ГАОО. - Т. XXVII).

Білоусова Л.Г., Мартиненко О.В. Хроніка подій в архівній галузі // Одеські архіви. - 2009. - № 4. - С. 5-35.

Білоусова Л.Г., Мартиненко О.В. Хроніка подій архівного життя // Одеські архіви. - 2010. - № 2. - С. 4-26.

Білоусова Л.Г., Мартиненко О.В. Хроніка подій архівного життя Одещини. Серпень-грудень 2010 року // Одеські архіви. - 2010. - № 3. - С. 12-25.

Мартиненко О.В. Робота Державного архіву Одеської області зі зверненнями громадян // Одеські архіви. - 2010. - № 3. - С. 53-54.

Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 1: 1797-1939 / Авт.-упоряд. С.Є.Березін, Л.Г.Білоусова, Л.П.Бубликова, О.Г.Гейтан, С.М.Герасимова, Д.А.Давтян, С.П.Єлізаров, С.А.Желясков, О.А.Корецька, О.В.Мартиненко, О.М.Набока, Г.М.Паніван, О.П.Чилей; Наук. ред. Л.Г.Білоусова. - Одеса: Прес-кур'єр, 2011. - 407 с. (Праці ДАОО. - Т. XXXIII).

Державний архів Одеської області. Путівник. - Вип. 1: Фонди особового походження / Наук. ред. Л.Г.Білоусова; Авт.-упоряд. В.Ф.Онопрієнко; Роб. група: Л.Г.Білоусова, Д.Є.Абрамцова, С.Є.Березін О.В.Мартиненко та ін. - Одеса, 2012. - 292 с. (Праці ДАОО. - Т. XXXVI).

Білоусова Л.Г., Мартиненко О.В. Хроніка подій: січень-серпень 2012 р. // Одеські архіви. - 2012. - № 1-3. - С. 5-25.

Білоусова Л.Г., Мартиненко О.В. Хроніка подій: вересень-листопад 2012 р. Грудень 2012 р.: анонс подій // Одеські архіви. - 2012. - № 4. - С. 5-10.

Греки Одессы. Именной указатель метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. I: 1799-1831, 1836-1920. Изд. 2-е, дополн. / Науч. ред. Л.Г.Белоусова. Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, А.В.Мартыненко и др. - Одесса, 2014. - 552 с. (Труды ГАОО. - Т. XXXVIII).

Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 2: Православ'я: Херсонська і Подільська духовні консисторії, 1852-1922. Фонди колекцій метричних книг, що надійшли до Державного архіву Одеської області з відділів РАЦС (ДРАЦС) / Редкол. В.В.Левчук (гол.) та ін.; Наук. ред. Л.Г.Білоусова; Відп. ред. О.В.Мартиненко; Упор. Л.Г.Білоусова, С.В.Виногловська, С.М.Герасимова, Ю.І.Дворницька, В.П.Деречіна, О.І.Ксендзик, А.А.Маковецька, О.В.Мартиненко, Є.Т.Мхатварі, В.Ф.Онопрієнко, А.В.Скальський, О.Ю.Штепко. - Одеса, 2015. - 240 с. (Праці ДАОО. - Т. XLIV).

Перелік фондів / Упор. Л.Г.Білоусова, О.В.Мартиненко // Зведений каталог метричних книг. - Вип. 2: Православ'я: Херсонська і Подільська духовні консисторії, 1852-1922. Фонди колекцій метричних книг, що надійшли до ДАОО з відділів РАЦС (ДРАЦС) / Редкол.: В.В.Левчук (голова) та ін.; Наук. ред. Л.Г.Білоусова; Відп. ред. О.В.Мартиненко; Упор. Л.Г.Білоусова, С.В.Виногловська, О.В.Мартиненко та ін. - Одеса, 2015. - С. 16-25. (Праці ДАОО. - Т. XLIV).

МОТОРНА Ірина Вікторівна
головний спеціаліст відділу формування НАФ
(працювала в архіві у 2010-2015 рр.)

Моторна І. Овідіопольський повіт Трансністрії (1941-1944 рр.): етнічний склад за матеріалами Державного архіву Одеської області // Краєзнавство. - 2010. - № 1-2. - С. 64-67.

Моторна І.В. Депортація румунських циган до Трансністрії: методи та демографічні наслідки // Чорноморський літопис. - Миколаїв, 2011. - Вип. 3. - С. 62-65.

Моторна І.В. Питання репатріації румунів у Трансністрію: до постановки проблеми // Записки історичного факультету. - Вип. 22. - Одеса, 2011. - С. 140 - 146.

Моторна І. «Румунські монографії повітів» як джерело до вивчення історії Трансністрії (1941-1944 рр.) // Краєзнавство. - 2013. - № 1 (82). - С. 22 - 25.

Моторна І.В. Політика румунської адміністрації щодо молдован та українців в Трансністрії (1941-1944 рр.) процеси румунізації та асиміляції // Записки історичного факультету. - Вип. 26. - Одеса, 2015. - С. 133-143.

Моторна І. Проблема статусу етнічних громад в Трансністрії в сучасній румунській історіографії // Дні науки історичного факультету. - Вип. III. - Ч. 4. - Київ, 2010. - С. 77-78.

Motornaia I. Situația populației evreiești în Transnistria, reflectată în arhivele de stat ale regiunii Odessa (1941-1944) // La frontierele civilizațiilor: Basarabia în context geopolitic, economic, cultural și religios: conferință internațională: Galați, 21-23 octombrie 2010. - Galați, 2011. - P. 307-314.

Моторна І.В. Положення єврейської громади Трансністрії (1941-1944 рр.) за матеріалами Державного архіву Одеської області // Одеські архіви. - 2012. - № 1. - С. 66-70.

Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины. Путеводитель. / Науч. ред. - сост. Е.И.Меламед. - К., 2014. - Т. 2: Николаевская, Одесская, Херсонская обл. - 770 с. (С. 184-497: Одесская область. Государственный архив Одесской области / Выявление и описание документов - сотрудники Госархива Одесской области В.Ю.Алексеева, Л.Г.Белоусова, И.В.Моторная и др.).

Моторна І. Депортація румунських ромів до Трансністрії (1941-1944 рр.): сучасні тенденції вивчення // Етнічна культура в глобалізованому світі. - Одеса, 2015. - С. 85-93.

МХАТВАРІ Євгенія Теймуразівна

*старший науковий співробітник відділу інформації, використання документів,
публікацій і зовнішніх зв'язків
(працює в архіві з 2014 р.)*

Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 2: Православ'я: Херсонська і Подільська духовні консисторії, 1852-1922. Фонди колекцій метричних книг, що надійшли до Державного архіву Одеської області з відділів РАЦС (ДРАЦС) / Редкол. В.В.Левчук (гол.) та ін.; Наук. ред. Л.Г.Білоусова; Відп. ред. О.В.Мартиненко; Упор. Л.Г.Білоусова, С.В.Виногловська, С.М.Герасимова, Ю.І.Дворницька, В.П.Деречіна, О.І.Ксендзик, А.А.Маковецька, О.В.Мартиненко, Є.Т.Мхатварі, В.Ф.Онопрієнко, А.В.Скальський, О.Ю.Штепко. - Одеса, 2015. - 240 с. (Праці ДАОО. - Т. XLIV).

НАБОКА Ольга Михайлівна

*головний спеціаліст відділу інформації, використання документів та зовнішніх зв'язків
(працювала в архіві у 1989-2007 рр.)*

Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 1: Аннотированная опись дел 1799-1818 гг. / Сост. О.В.Коновалова, О.М.Набока, Э.Г.Плесская; Ред. О.В.Коновалова. - Одесса, 1998. - 364 с.

Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 2: Аннотированная опись дел 1819-1826 гг./ Сост. О.В.Коновалова, О.М.Набока, Э.Г.Плесская; Ред. О.В.Коновалова. - Одесса, 1999. - 242 с.

Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 3: Аннотированная опись дел 1727-1833 гг. / Сост. О.В.Коновалова, О.М.Набока, В.Ф.Оноприенко, Э.Г.Плесская; Ред. О.В.Коновалова. - Одесса, 2000. - 304 с.

Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 4: Аннотированная опись дел 1834-1876 гг./ Сост. О.В.Коновалова, О.М.Набока, В.Ф.Оноприенко, Э.Г.Плесская; Ред. О.В. Коновалова. - Одесса, 2001. - 312 с.

Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 5: Аннотированная опись дел 1836-1839 гг. / Сост. О.В.Коновалова, О.М.Набока, В.Ф.Оноприенко, Э.Г.Плесская; Ред. О.В.Коновалова. - Одесса, 2002. - 360 с.

Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 6: Аннотированная опись дел 1840-1841 гг. / Сост. О.В.Коновалова, О.М.Набока, В.Ф.Оноприенко, Э.Г.Плесская, Е.А.Солончук; Ред. О.В.Коновалова. - Одесса, 2005. - 360 с.

Набока О.М. Метрические книги фонда Херсонской духовной консистории // Одеські архіви. - 2007. - № 1. - С. 67-69.

Фонди міських, районних та трудових архівів Одеської області. 1944-2009. - Ч. 1: Міста. / Упор. Л.Г.Білоусова, О.І.Ксендзик, О.В.Мартиненко, О.М.Набока, М.Г.Батурина та ін.; Наук. ред. Л.Г.Білоусова. - Одеса, 2010. - 236 с. (Праці ДАОО. Т. XXVIII).

Фонди міських, районних та трудових архівів Одеської області. 1944-2009. - Ч. 2: Райони. / Упор: Л.Г.Білоусова, О.І.Ксендзик, О.В.Мартиненко, *О.М.Набока*, М.Г.Багурина та ін.; Наук. ред. Л.Г.Білоусова. - Одеса, 2010. - 456 с. (Праці ДАОО. - Т. XXVIII).

Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 7: Аннотированная опись дел 1842-1844 гг. / Сост.: О.В.Коновалова, *О.М.Набока*, В.Ф.Оноприенко, Э.Г.Плесская, Е.А.Солончук; Ред. О.В.Коновалова (Айсфельд). - Одесса, 2010. - 412 с.

Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 1: 1797-1939 / Авт.-упоряд. С.Є.Березін, Л.Г.Білоусова, Л.П.Бубликова, О.Г.Гейтан, С.М.Герасимова, Д.А.Давтян, С.П.Єлізаров, С.А.Желясков, О.А.Корецька, О.В.Мартиненко, *О.М.Набока*, Г.М.Паніван, О.П.Чилей; Наук. ред. Л.Г.Білоусова. - Одеса, 2011. - 407 с. (Праці ДАОО. - Т. XXXIII).

Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах. - Т. 4: Метричні книги у фондах державних архівів Донецької, Івано-Франківської, Луганської, Одеської та Полтавської областей. / Упор. В.Бондарчук та ін. - К., 2012. - 736 с. (С. 457-521: Держархів Одеської області / Авт. статей: *О.Набока*, І.Золотаренко, Л.Білоусова).

НЕСТЕРЕНКО Валерій Юрійович

начальник відділу організації і координації архівної справи та кадрових питань

(працював в архіві у 2003-2009 рр.)

Нестеренко В.Ю. Веб-сайти та інформатизація архіву: наш вклад у відкрите суспільство // Архіви Одещини. 1920-2005 / Кол. Авт.-упоряд. - Одеса, 2005. - С. 44-45. (Праці ДАОО. - Т. XIV).

Білоусова Л.Г., Нестеренко В.Ю. Трудовий архів Овідіопольської районної ради // Одеські архіви. - 2007. - № 1. - С. 49-50.

НІТОЧКО Іван Іванович

директор Державного архіву Одеської області

(працював в архіві у 2003-2014 рр.)

Областной архив просит помощи. Интервью с директором ГАОО *И.И.Ниточко* // Вечерняя Одесса. - 2003. - 25 ноября.

Ниточко И., Малинова Г. Оккупация. 30 месяцев неволи // Вечерняя Одесса. - 2004. - № 40 (11 марта), № 41 (16 марта), № 42 (18 марта), № 43-44 (20 марта), № 45 (23 марта), № 46 (25 марта). (До 60-річчя визволення Одеси від фашистських загарбників; у 6 частинах).

Ниточко І.І. Малинова Г.Л. Історія почала новий хід // Чорноморські новини. - 2004. - 24, 26 червня.

Як захистити історичну пам'ять Одещини // Чорноморські новини. - 2004. - № 43-44. - 6 травня. (Інтерв'ю з директором ДАОО *І.І.Ніточко* щодо створення трудових архівів).

Трудовые архивы приходят на помощь. Интервью с директором ГАОО *И.И.Ниточко* // Одесские известия. - 2004. - 9 грудня.

Ниточко И.И. Архивы - это память истории // Котовські вісті. - 2004. - № 94. - 20 липня. (Інтерв'ю щодо створення трудових архівів в Котовському районі).

Білоусова Л.Г., Ніточко І.І., Харковенко В.В. Державний архів Одеської області // Архівні установи України. Довідник. - Т. 1 / Редкол.: Г.В.Боряк (гол.) и др. - Вид 2-ге, доп. - К., 2005. - С. 362-377.

История в архивных стеллажах. Интервью с директором ГАОО *И.И.Ниточко* о расширенном заседании коллегии архива // Вечерняя Одесса. - 2005. - 1 марта.

Ніточко І.І. Регіональна програма «Архів - захист історичної пам'яті Одещини» - погляд у майбутнє архівної справи // Архіви Одещини. 1920-2005. - Одеса, 2005. - С. 17 - 18. (Праці ДАОО. - Т. XIV).

Ніточко І.І. Про стан розвитку архівної справи в Одеській області // Одеські архіви. - 2007. - № 1. - С. 35-38.

Ніточко І.І. Ювілей хранителів пам'яті // Одеські архіви. - 2007. - № 2. - С. 4-6.

Ніточко І.І. Правда про Голодомор // Одеські архіви. - 2007. - № 2. - С. 7-8.

Ніточко І.І., Скальська З.О. Про участь архівних відділів і трудових архівів у позачергових виборах народних депутатів України 30 вересня 2007 р. // Одеські архіви. - 2007. - № 2. - С. 15-16.

Ніточко І.І. Ділове мовлення. Зразки ділових документів // Одеські архіви. - 2007. - № 3. - С. 58-61.

Ніточко І.І. Ділове мовлення // Одеські архіви. - 2008. - № 1. - С. 31-47.

- Ніточко І.І., Римяк Л.І. Маринове.* - Одеса, 2008. - 234 с. (Праці ДАОО. - Т. XX).
- Ніточко І.І. Окупація: Березівський район: 1941-1944 рр.* - Одеса, 2008. - 288 с. (ДАОО. - Т. XXII).
- Правда про Голодомор на Одещині. Березівський район / Упор. І.І.Ніточко.* - Одеса, 2008. - 220 с. (Праці ДАОО. - Т. XXI).
- Ніточко І.І. Так організували Голодомор // Одеські архіви.* - 2008. - № 2. - С. 48-69.
- Ніточко І.І., Малінова Г.Л. Одеса у Великій Вітчизняній війні // Одеські архіви.* - 2008. - № 3. - С. 34-39.
- Ніточко І.І., Малінова Г.Л. До річниці звільнення України від фашизму. Одеса у період окупації // Одеські архіви.* - 2008. - № 3. - С. 39 - 47.
- Ніточко І.І. Освіта: Документи. Спогади. Свідчення: Березівський район // Одеса, 2009.* - 616 с. (Праці ДАОО. - Т. XXV).
- Ніточко І.І. Афганістан. Чорнобиль. Трагедія. Березівський район.- Одеса, 2009.* - 192 с. (Праці ДАОО. - Т. XXIV).
- Ніточко І.І. Команда. Спогади і роздуми районного керівника: Березівський район.* - Одеса, 2010. - 528 с. (Праці ДАОО. - Т. XXIX).
- Державному архіву Одеської області - 90 років. Плакат-календарна 2010 рік.* - Одеса, 2010.
- Ніточко І.І. Остання депортація: До 60-річчя примусового переселення 1951 року // - Одеса, 2011.* - 240 с. (Праці ДАОО. - Т. XXX).
- Ніточко І.І. У пам'ять про примусово переселених українців з території Польщі на південь України в 1951 р.: с.Маринове Березівського району Одеської області. Буклет.* - Одеса, 2011. - 12 с.
- Ніточко І.І., Корецька О.А., Комаровський І.Л. Історія розвитку медицини на Одещині. Дореволюційний період.- Одеса, 2011.* - 440 с. (Праці ДАОО. - Т. XXXI).
- Ніточко І.І., Ляшик П.І. Православна Березівщина.- Одеса, 2012.* - 464 с. (Праці ДАОО. - Т. XXXIV).
- Ніточко І.І., Ляшик П.І., Корецька О.А. Носії православ'я на Березівщині.- Одеса, 2013.* - 160 с. (Праці ДАОО. -Т. XXXVII).
- Ніточко І.І. Рідному краю. Вірші.* - Одеса, 2013. - 136 с.
- Ніточко І.І. Калейдоскоп Березівщини. Вірші.* - Одеса, 2014. - 424 с.

ОНОПРІЄНКО Валентина Федорівна(1958-2014)

начальник відділу науково-довідкового апарату

(працювала в архіві у 1986-2014 рр.)

- Оноприєнко В.Ф. Цвет российского дворянства // Вестник региона.* - 1999. - 23 октября. (Про І.М.Інзова).
- Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 3: Аннотированная опись дел 1727-1833 гг./ Сост. О.В.Коновалова, О.М.Набока, В.Ф.Оноприєнко, Э.Г.Плеская; Ред. О.В.Коновалова.* - Одесса, 2000. - 304 с.
- Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 4: Аннотированная опись дел 1834-1876 гг./ Сост. О.В.Коновалова, О.М.Набока, В.Ф.Оноприєнко, Э.Г.Плеская; Ред. О.В.Коновалова.* - Одесса, 2001. - 312 с.
- Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 5: Аннотированная опись дел 1836-1839 гг. / Сост. О.В.Коновалова, О.М.Набока, В.Ф.Оноприєнко, Э.Г.Плеская; Ред. О.В.Коновалова.* - Одесса, 2002. - 360 с.
- Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 6: Аннотированная опись дел 1840-1841 гг./ Сост. О.В.Коновалова, О.М.Набока, В.Ф.Оноприєнко, Э.Г.Плеская, Е.А.Солончук; Ред. О.В.Коновалова.* - Одесса, 2005. - 360 с.
- Білоусова Л.Г., Алексеева В.Ю., Онопрієнко В.Ф., Харковенко В.В., Гейтан О.Г. Науково-довідковий апарат ДАОО: каталоги, картотеки, автоматизовані бази даних // Архіви Одещини. 1920-2005.* - Одеса, 2005. - С. 143-178. (Праці ДАОО. - Т. XIV).
- Оноприєнко В.Ф. Главный попечитель. Из жизни и деятельности Ивана Никитича Инзова.* - Одесса, 2007. - 52 с. (Труды ГАОО. - Т. XVII).
- Онопрієнко В.Ф. Про хід роботи з описання фондів особового походження.* - Одеські архіви. - 2007. - № 1. - С. 63-64.
- Оноприєнко В.Ф. Истинный рай на шабской земле.* - Одеські архіви.- 2007. - № 2. - С. 9-14; 2007. - № 3. - С. 19- 20; 2008. - № 1. - С. 8-10; 2008. - № 3. - С. 31-34.

Онопрієнко В.Ф. Методичні рекомендації з тематичної розробки документів фондів місцевих органів влади і управління // Одеські архіви. - 2008. - № 2. - С. 32-38.

Онопрієнко В.Ф. Методичні рекомендації з описання фондів особистого походження // Одеські архіви. - 2008. - № 2. - С. 70-74.

Онопрієнко В.Ф. «Истинный рай - на шабской земле...»: Документальная история швейцарских колонистов в Бессарабии // Одеса, 2009. - 142 с. (Праці ДАОО. - Т. XXVI).

Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 7: Аннотированный опись дел 1842-1844 гг. / Сост.: О.В.Коновалова, О.М.Набока, В.Ф.Оноприенко та ін.; ред. О.В.Коновалова (Айсфельд). - Одесса, 2010. - 412 с.

Державний архів Одеської області. Путівник. - Вип. 1: Фонди особового походження / Авт.-упоряд. В.Ф.Онопрієнко; Редкол. - Одеса, 2012. - 292 с. (Праці ДАОО. - Т. XXXV).

Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 2: Православ'я: Херсонська і Подільська духовні консисторії, 1852-1922. Фонди колекцій метричних книг, що надійшли до Державного архіву Одеської області з відділів РАЦС (ДРАЦС) / Редкол. В.В.Левчук (гол.) та ін.; Наук. ред. Л.Г.Білоусова; Відп. ред. О.В.Мартиненко; Упор. В.Ф.Онопрієнко та ін. - Одеса, 2015. - 240 с. (Праці ДАОО. - Т. XLIV).

ПАНІВАН Ганна Михайлівна
*провідний спеціаліст відділу використання документів,
інформації, публікацій та зовнішніх зв'язків*
(працює в архіві з 1998 р.)

Паниван А.М. Первые годы деятельности Ришельевского лицея по материалам ГАОО // Архив. Документ. Історія. Сучасність. - Одеса, 2001. - С. 147-149. (Праці ДАОО. - Т. IV).

Свято-Троїцкая (Греческая) церковь в Одессе (1808-2001 гг.) / Сост.: протоирей Виктор Петлюченко, Л.Г.Белоусова, И.Л.Болгарова, И.К.Добринская, П.А.Каминер, Е.Н.Карамыш, Р.С.Мельниченко, Т.С.Огнева, А.М.Паниван, А.М.Яций и др. - Одесса. 2002. - 280 с.

Паніван Г.М. Унікальні та особливо цінні документи у фондах особистого походження // Архіви Одещини. 1920-2005 / Наук. ред. Л.Г.Білоусова. - Одеса, 2005. - С. 63-65. (Праці ДАОО. - Т. XIV).

Голодомор в Україні: Одеська область (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр.). Спогади, документи, дослідження. / Авт.-упоряд. Л.Г.Білоусова, О.М.Барановська, Т.Є.Волкова, Г.Л.Малінова, Г.М.Паніван, В.В.Харковенко. - Одеса, 2005. - 152 с. (Праці ДАОО. - Т. XIII).

Реєстр розсекречених архівних фондів України. Міжархівний довідник. - Т. 2. - Кн. 2: Розсекречені архівні фонди Державного архіву в Автономній Республіці Крим, державних архівах областей України, міст Києва і Севастополя. / Упор. С.Зворський, Н.Христова; Редкол. Г.Боряк (гол.) та ін. - Київ, 2007. - 490 с. (С. 204-305: Держархів Одеської області / Укл. В.Алексеева, С.Виногловська, О.Гейтан, Г.Паніван).

Голодомори в Україні: Одеська область. 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Дослідження, спогади, документи / Авт.-упоряд. Г.М. Паніван та ін.; Ред. Л.Г.Білоусова. - Одеса, 2007. - 460 с. (Праці ДАОО. - Т. XVIII).

Паніван Г.М. Голод. Дети. Беспризорность // Одеські архіви. - 2007. - № 3. - С. 37 - 42.

Паніван Г.М. Из истории Астрономической обсерватории Одесского университета // Одеські архіви. - 2007. - № 1. - С. 59 - 62.

Національна книга Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Одеська область. - Ч. 1. / Редкол. М.Д.Сердюк (співгол.), М.Л.Скорик (співгол.) та ін.; роб. група при редкол.: Л.Г.Білоусова (гол.), Г.М.Паніван та ін. - Одеса, 2008. - 1008 с.

Перелік населених пунктів, що постраждали від Голодомору 1932-1933 років / Упорядн. Г.М.Паніван та ін. // Національна книга Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Одеська область. - Ч. 1. - Одеса, 2008. - С. 902-929.

Паніван Г.М. Чорногорці у Новоросії: перелік документів Державного архіву Одеської області // Одеські архіви. - 2010. - № 3. - С. 72 - 75.

Греки Одессы. Именной указатель метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троїцкой церкви. - Ч. VI: 1907-1920 / Науч. ред. Л.Г.Белоусова; Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, А.В.Мартыненко, А.М.Паниван, М.Г.Батурина та ін.- Одесса, 2009. - 344 с. (Труды ГАОО. - Т. XXVII).

Паніван Г.М. «...Не поздно связать разорванные нити» // Одеські архіви.- 2009. - № 4.- С. 82-85.

Паніван Г.М. Одесский городской театр в дореволюционных фондах Государственного архива Одесской области // Одеські архіви. - 2010. - № 2. - С. 32-34.

Паніван Г.М. Фонди особового походження учасників Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. у Державному архіві Одеської області // Архіви України. - 2010. - № 2. - С. 163-170.

Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 1: 1797-1939. / Наук. ред. Л.Г.Білоусова; Авт.-упоряд. С.Є.Березін, Л.Г.Білоусова, Л.П.Бубликова, О.Г.Гейтан, С.М.Герасимова, Д.А.Давтян, С.П.Єлізаров, С.А.Желясков, О.А.Корецька, О.В.Мартиненко, О.М.Набока, Г.М.Паніван, О.П.Чилей;. - Одеса, 2011. - 407 с. (Праці ДАОО. - Т. XXXIII).

Греки Одессы. Именной указатель метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. I:1799-1831, 1836. Изд. 2-е, дополн. / Науч. ред. Л.Г.Белоусова. Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, С.Е.Березин, Т.Е.Волкова, В.В.Харковенко, Г.Л.Малинова, А.В.Мартыненко, А.М.Паниван, М.Г.Батурина та ін. - Одесса, 2014. - 552 с. (Труды ГАОО. - Т. XXXVIII).

ПЕТРОПАВЛОВСЬКИЙ Кирило Сергійович
*провідний спеціаліст відділу використання документів, інформації,
публікації та зовнішніх зв'язків*
(працює в архіві з 2012 р.).

Лук'янов А., Петропавловський К., Тагай С., Лук'янов В. Збірник інформаційно-аналітичних матеріалів з різних історичних, геологічних, біологічних та інших аспектів розвитку територій, які прилягають до маршрутів експедиції, організованої Одеським міським товариством інвалідів при фінансуванні Всесвітнього банку. - Одеса, 2004.

ПОГЛУБКО Наталя Ігнатівна
заступник директора Державного архіву Одеської області
(працювала в архіві у 1973-2001 рр.)

Дружба сотрудничество и братская взаимопомощь трудящихся Одесской области в социально-экономическом и культурном сотрудничестве народов СССР. 1917-1982. Документы и материалы / Сост. А.Д.Бачинский, А.И.Гуляк, О.Н.Демина, И.К.Калмакан, П.А.Кундаров, Н.И.Поглубко, О.М.Сабурова, Ф.А.Самойлов, В.Н.Соколов та ін. - Одесса, 1985. - 232 с.

Поглубко Н.І. Все для Перемоги // Чорноморська комуна. - 1985. - 10 квітня.

Поглубко Н.И. И оживает история // Знамя коммунизма. - 1985. - 21 апреля. (Про проведення 1 травня 1920 р. Всеросійського комуністичного суботника в Одесі).

Поглубко Н.О. История архивного дела на Одещине // Архив. Документ. Історія. Сучасність. - Одеса, 2001. - С. 32-35. (Праці ДАОО. - Т. IV).

РАТУШНА Тамара Василівна
методист відділу формування Національного архівного фонду та діловодства
(працює в архіві з 1984 р.)

Ратушина Т.В. Комплектуємо і поповнюємо Національний архівний фонд // Архіви Одещини. 1920-2005 / Наук. ред. Л.Г.Білоусова; Кол. Авт.-упоряд. - Одеса, 2005. - С. 26-28. (Праці ДАОО. - Т. XIV).

Установи - джерела комплектування Державного архіву Одеської області (упор. Ратушина Т.В.) // Архіви Одещини. 1920-2005. - С. 178-189. (Праці ДАОО. - Т. XIV).

Архіви відділів реєстрації актів цивільного стану Головного управління юстиції в Одеської області (упор. Ратушина Т.В.) // Архіви Одещини. 1920-2005. - С. 190-193. (Праці ДАОО. - Т. XIV).

Галузеві та відомчі архіви Одеської області з документами постійного і тимчасового зберігання: перелік установ (упор. Ратушина Т.В.) // Архіви Одещини. 1920-2005. - С. 194-195. (Праці ДАОО. - Т. XIV).

Ратушина Т.В. Про стан забезпечення збереженості документів, діяльності експертних комісій та складання зведених номенклатур справ в структурних підрозділах облдержадміністрації // Одеські архіви. - 2007. - № 2. - С. 29-31.

Ратушина Т.В. Порядок віднесення юридичних осіб до джерел формування НАФ та укладання списків // Одеські архіви. - 2008. - № 2. - С. 38-44.

САПОЖНИКОВ Ігор Вікторович

головний науковий співробітник, доктор історичних наук

(працює в архіві з 2016 р.; автор понад 510 друкованих праць; до цього списку включені роботи з історії, краєзнавства та на матеріалах Держархіву)

- Сапожников І.В. Кам'яні хрести Степової України: XVIII - перша половина XIX ст. - Одеса, 1997. - 165, XXVII с.
- Сапожников І.В. Намогильные памятники населения степей Нижнего Приднестровья: конец XVIII - первая половина XIX вв. - Одесса, 1997. - 134, XXVI с.
- Сапожников І.В., Сапожникова Г.В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе: 1770-1820-е годы. - Одесса, 1998. - 272 с.
- Материалы по исторической географии дельты Дуная: к 170-летию ликвидации Задунайской Сечи. - Одесса, 1998. - 44 с.
- Сапожников І.В. Матеріали з історичної географії та етнографії дельти Дунаю: до 170-річчя скасування Задунайської Січі. - Іллічівськ, 1998. - 72 с.
- Намогильні хрести запорозьких козаків / Упор., відп. ред. та автор І.В.Сапожников. - Одеса, 1998. - 220 с. (сер. «Невичерпні джерела пам'яті». - Т. I).
- Задунайська Січ / Упор. та наук. ред. І.В.Сапожников. - Одеса, 1998. - 392 с. (сер. «Невичерпні джерела пам'яті». - Т. II).
- Хаджибей - Одеса та українське козацтво: 1415-1797 роки / Упор., автор, та відп. ред. І.В.Сапожников. - Одеса, 1999. - 400 с. (сер. «Невичерпні джерела пам'яті». - Т. III). *Ця колективна монографія присвячена 210-й річниці штурму Хаджибейського замку. В вересні 2000 р. на VII-му Всеукраїнському форумі видавців у Львові отримала одну з трьох перших премій «за актуальність та суспільно-політичну значимість». Диплом на шкідлі зберігається в музеї Одеської державної наукової бібліотеки.*
- Сапожников І.В., Белоусова Л.Г. Греки под Одессой: Очерки истории поселка Александровка с древнейших времен до начала XX в. - Одесса-Ильичевск, 1999. - 264 с.
- Сапожников І.В. Каменные кресты предместий Одессы: конец XVIII-XIX вв. - Ильичевск, 1999. - 100 с.
- Сапожников І.В. Хаджибей та Північне Причорномор'я 1780-х років. - Іллічівськ, 1999. - 84 с.
- Сапожников І.В. Описание Одессы и Северного Причерноморья 1780-х годов. - Ильичевск, 1999. - 80 с.
- Сапожников І.В. Програма з історії України: плани лекційного курсу, семінарських занять, теми рефератів та рекомендована література (для студентів перших курсів економіко-правових відділень) / Іллічівський навчально-науковий центр Одеського держуніверситету ім. І.І.Мечникова; Відп. ред. Г.В.Сапожникова. - Іллічівськ, 1999. - 24 с.
- Малинова Г.Л., Сапожников І.В. А.А.Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. - Одесса-Киев, 2000. - 222 с. (Труды ДАОО. - Т. I).
- Сапожников І.В. Штурм острова Березань чорноморськими козаками. - Київ-Іллічівськ, 2000. - 128 с.
- Сапожников І.В. Остров Березань и его штурм 7 ноября 1788 года. - Ильичевск, 2000. - 116 с.
- Сапожников І.В. Каменные кресты бассейна Хаджибейского лимана. - Киев-Луганск-Ильичевск, 2001. - 112 с.
- Сапожников І.В., Приходченко Т.С. История Ильичевска: до 1958 года по документам и воспоминаниям. - Ильичевск, 2003. - 324 с.
- Край Овідія: археологія і історія Овідіопольського району / Наук. ред. та соавтор І.В.Сапожников. - Одеса, 2005. - 624 с. (серія «Берег Овідія». - Т. VI).
- Аргатюк С.С. Татарка-Прилиманське: Нарис з історії села та навколишніх земель / Наук. ред. - І.В.Сапожников; Рец. Л.Г.Білоусова та ін. - Одеса, 2006. - 248 с.
- Игорь Викторович Сапожников. Авторская библиография: 1975-2006. / Сост. И.В.Сапожников. - Одесса-Ильичевск, 2006. - 80 с.
- Аргатюк С.С., Сапожников І.В. Минувшина багряних степів: нариси з історії Овідіопольського району. - Одеса, 2007. - 568 с.
- Степанов Г.В., Сапожников І.В., Пасічник С.П. Іллічівськ: початок історії у фотознімках. - Стрий, 2008. - 392 с.
- Аргатюк С.С., Левчук В.В., Русев І.Т., Сапожников І.В. Овідіопольський район: енциклопедичний довідник. - Одеса-Овідіополь, 2011. - 716 с. (Праці ДАОО. - Т. XXX). *І.В.Сапожников є автором та співавтором понад 200 статей, присвячених історичним постатям, науковцям, археологічним та історичним пам'яткам, історії та етнографії краю.*
- Сапожников І.В., Загорулько О.В. Освобождение земель Ильичевска в апреле 1944 года. - Одесса-Ильичевск: Елтон-Гратек, 2013. - 132 с.

Аргатюк С.С., Левчук В.В., Сапожников І.В. Аджидер - Овидиополь: очерки по археологии и истории города и крепости. - Одесса-Овидиополь, 2015. - 312 с. (Праці ДАОО. - Т. ХLI).

***

Член редколегії видань, що продовжуються (загалом 69 томів та випусків):

«Невичерпні джерела пам'яті». - Одеса / Одеська Обласна державна адміністрація, Інститут археології Національної академії наук України, Одеська Державна наукова бібліотека ім. Горького. - Т. I-III (1998-1999 рр.) - 3 томи. (Два томи - відповідальний, один - науковий редактор).

«Праці Державного архіву Одеської області». - Одеса / Одеський державний архів Одеської області. - Т. I - V, VII - VIII, X - XVIII, XX - XLV (2000 - 2016 рр.) - 42 томи. (3 них 8 томів вийшли під науковим, один - відповідальним редагуванням).

«Пам'ятки картографії України». - Київ / Державне науково-виробниче підприємство «Картографія» - Т. I - IV (2004-2015 рр.) - 4 томи.

«Кам'яна доба України» - Київ / Інститут археології Національної Академії наук України. - Вип. 1-16 (2002-2015 рр.) - 16 вип.

«Матеріали з археології Північного Причорномор'я» - Одеса / Одеський археологічний музей Національної Академії наук України. - Вип. 9 - 12 (2009-2011 рр.) - 4 вип.

***

Сапожников І. Краєзнавець і вчений Валентин Красковський // Краєзнавство. - 1994. - № 1-2. - С. 15-16.

Сапожников І.В. Шувалов Р.О. Типологія і хронологія кам'яних намогильних хрестів Північ-но-Західного Надчорномор'я // Дослідження пам'яток українського козацтва. - Вип. 4. - К., 1995. - С. 17-24.

Сапожников І.В., Кушнір В.Г., Островерхов А.С. Кам'яні хрести Одещини: з матеріалів розвідок // Старожитності Причорномор'я. - Вип. 2. - Одеса, 1995. - С. 48-63.

Сапожников І.В., Слюсар Ю.О., Шувалов Р.О. Типологія кам'яних намогильних хрестів Південно-Західної України // Там само. - С. 48-63.

Кушнір В.Г., Сапожников І.В. Попередні підсумки досліджень кам'яних хрестів на Одещині // Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє. Матеріали доповідей міжнародної наукової конференції. - Одеса, 1995. - С. 120-121.

Сапожников І.В. Каменные намогильные кресты запорожцев // Південна Україна XVIII-XIX століття. - 1996. - Вип. 2. - С. 86-99.

Сапожников І.В. Некоторые аспекты освоения молдавским населением Буго-Днестровского междуречья // Міжнародні зв'язки народів Європи. Матеріали наукової конференції. - Секції III, IV. - Запоріжжя, 1996. - С. 103-104.

Сапожников І.В., Слюсарь Ю.А. Основные итоги исследования православного кладбища Аккермана // Древнее Причерноморье: III-е чтения памяти профессора П.О.Карышковского. Тезисы докладов юбилейной конференции. - Одесса, 1996. - С. 97-100.

Сапожников І.В., Слюсарь Ю.А. Новые и неизвестные данные о каменных крестах запорожских казаков // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. - Секції I, II. - Запоріжжя, 1997. - С. 65-69.

Сапожников І. Запорозькі та чорноморські козаки в Хаджибеї та Одесі // Київська старовина. - 1998. - № 3. - С. 11-25.

Сапожников І.В., Сапожникова Г.В., Бадера Ю.О. Етнографічні дослідження задунайських українців // Сапожников І.В. Матеріали з історичної географії та етнографії дельти Дунаю. - Іллічівськ, 1998. - С. 52-63.

Сапожников І.В. Сечь Задунайская // Правители Европы. - Одесса, 1998. - С. 519-520.

Сапожников І.В. Історія вивчення козацьких кам'яних хрестів та могил // Намогильні хрести запорозьких козаків. - Одеса, 1998. - С. 7-20.

Сапожников І.В. Козацькі кам'яні хрести Південного Побужжя // Там само. - С. 193-198.

Сапожников І. По законам науки // Юг. - 1998. - № 6. - 14 янв. (Рец. на кн.: Гончарук Т. История Хаджибея (Одессы): 1415-1795: Попул. очерк. - Одесса: Астропринт, 1997. - 88 с.).

Сапожников І. Буго-Дністровська Запорозька Січ: 1775-1780-ті роки // Хаджибей - Одеса та українське козацтво: 1415-1797 роки. - Одеса, 1999. - С. 47-110. (Розд. II).

Гончарук Т., Гуцалюк С., Сапожников І. Чорноморське військо у війні 1787-1791 років: бойові дії на теренах сучасної Одещини // Там само. - С. 111 - 182. (Розд. III).

Сапожников І. Чорноморське військо в Буго-Дністровському межиріччі: 1789-1793 роки // Там само. - С. 183-236. (Розд. IV).

- Сапожников І., Сапожникова Г.* Чорноморська козацька команда в Хаджибеї та Одесі: 1794-1797 роки // Там само. - С. 237-290. (Розд. V).
- Сапожников І.* Козацькі перекази Одеси // Там само. - С. 291-309. (Розд. VI).
- Сапожников І., Солодова В.* Перелік карт та планів, які стосуються Хаджибея (Одеси) та Буго-Дністровського межиріччя, другої половини XVIII ст. // Там само. - Одеса, 1999. - С. 310-325. (Додаток).
- Сапожников І.В.* Рукописный свод XVIII века по истории казачества и Освободительной войны украинского народа // Південна Україна XVIII-XIX століття. - 1999. - Вип. 4 (5). - С. 232-234.
- Сапожников І., Сапожникова Г.* Українське козацтво в Буго-Дністровському межиріччі та Хаджибеї (Одесі) у XVIII ст. // Південь України. Одеса: Четвертий Міжнародний конгрес українців. Доповіді та повідомлення. - Одеса, 1999. - С. 78-90.
- Бруяко І.В., Сапожников І.В.* Белгород-Днестровская крепость как памятник военно-инженерного искусства: основные этапы истории конца XIV - начала XIX вв. // Stratum plus. - 2000. - № 5. - С. 443-451.
- Сапожников І.* Козацький полковник Іван Сухина // Київська старовина. - 2000. - № 1. - С. 93-96.
- Сапожников І.В.* Іван Сухина - невідомий кошовий отаман Чорноморського війська // Південна Україна XVIII-XIX століття. - 2000. - Вип. 5. - С. 259-267.
- Білоусова Л.Г., Малінова Г.Л., Мальченко В.М., Сапожников І.В.* Перша міжнародна науково-практична конференція «Архів. Документ. Історія. Сучасність» // Архіви України. - 2000. - № 4-6. - С. 71-79; *Те саме.* // Південна Україна XVIII-XIX століття. - 2000. - Вип. 5. - С. 289-293.
- Сапожников І.В.* Кам'яний хрест на могилі козака Антона Кременецького // Археологія. - 2000. - № 4. - С. 132 - 134.
- Сапожников І.* Лівобережне Подністров'я в середині XVIII століття: за даними картографії // Київська старовина. - 2000. - № 5. - С. 39-49.
- Сапожников І.* Картографические материалы по археологии, истории и географии низовий Буга и Днепра: работы А.П.Чиркова 1863-1866 гг. // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. Матеріали III-ї обласної краєзнавчої конференції. - Миколаїв, 2000. - С. 259 - 265.
- Білоусова Л.Г., Малінова Г.Л., Мальченко В.М., Сапожников І.В.* Передмова. Перелік основних монографій та статей, які базуються на документах ДАОО: 1995-2000 рр. // Архів. Документ. Історія. Сучасність. - Одеса, 2001. - С. 5-11. (Праці ДАОО. - Т. IV).
- Малінова Г.Л., Сапожников І.В.* А.А.Рябинин-Скляревский и штрихи истории Одесского национального университета // Там само. - С. 131-142.
- Сапожников І.В., Сапожникова Г.В.* Первые годы Одессы: черноморские казаки и И.М. де Рибас // Там само. - С. 162-175.
- Сапожников І.В.* Новый архивный документ середины XVI века по истории Северного Причерноморья и Кучубея - предшественника Одессы // Там само. - С. 176-186.
- Сапожников І.В.* А.А.Рябинин-Скляревский как историк украинского казачества и биограф его вождей // Там само. - С. 305-313.
- Сапожников І.В.* Начало Задунайской Сечи: Дунайская паланка и Кош в Катырлезе (1776-1795 гг.) // Там само. - С. 245-256.
- Сапожников І.В.* Іван Юзбаша - полковник та бунчужний товариш Чорноморського козацького війська // Південна Україна XVIII-XIX ст. - 2001. - Вип. 6. - С. 36-51.
- Сапожников І.В.* Задунайська Січ в Дунавцях за спогадами останнього запорозького кошового отамана Йосипа Гладкого // Там само. - С. 249-254.
- Сапожников І.В.* Изучение истории Хаджибея за последние десять лет: основные итоги и состояние источников // Музей. Історія. Одеса: зб. тез доповід. II-ї наук.-практич. конф. - Одеса, 2001. - С. 106-109.
- Сапожников І.В., Кожокару В.М.* Российские карты земель Юго-Западной Украины и Молдовы времен войны 1768-1774 гг. // Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва. Матеріали науково-практичної конференції. - Нікополь, 2001. - С. 189-194.
- Сапожников І.В.* Очерки истории исследований Ольвии и Березани: до начала XIX ст. от Р.Х. // Stratum plus. - 2001-2002. - № 3. - С. 452-461.
- Сапожников І.В.* Миссия Лафитта-Клаве в Очаковской области и Буджаке в 1784-1789 годах // Stratum plus. - 2001-2002. - № 5. - С. 493-502.
- Сапожников І.* Олександр Рябинин-Скляревський як історик українського козацтва // Київська старовина. - 2002. - № 3. - С. 125-132.

- Сапожников И.В. Миссия Лафигта-Клаве в Северном Причерноморье: 1784-1789 годы // История. Етнография. Культура. Нові дослідження. Матеріали IV-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції. - Миколаїв, 2002. - С. 52-56.
- Сапожников І. Нове письмове джерело середини XVI століття з історії та археології Північного Причорномор'я // Київська старовина. - 2002. - № 5. - С. 110-119.
- Сапожников І.В. Запорожские казаки в период «крымской протекции»: 1711-1734 // Историческая память. - Вып. 4. - Одесса, 2002. - С. 52-59.
- Сапожников І.В. Домостроительство у ногайских татар и турецко-татарского населения Северного Причерноморья: по описаниям второй половины XVIII в. // Матеріали перших Новицьких читань. - Запоріжжя, 2002. - С. 136 - 143.
- Сапожников И.В. Священники Черноморского казачьего войска до кубанского периода // Культурная жизнь Юга России. - 2002. - № 1. - С. 38-41.
- Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Черноморские казаки и И.М.Де-Рибас // Дворяне Северного Кавказа в историко-культурном и экономическом развитии региона. Материалы региональной научно-практической конференции. - Краснодар, 2002. - С. 175-179.
- Островерхов А.С., Сапожников И.В. Рец. на книгу: Тункина И.В. Русская наука о классических древностях Юга России: XVIII - середина XIX в. - СПб.: Наука, 2002. - 676 с. // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. - 2002. - Т. 10. - С. 271-283.
- Сапожников І. Війська Запорозького Січова церква Покрова Пресвятої Богородиці // Київська старовина. - 2003. - № 6. - С. 43-50.
- Сапожников І.В. Запорозька військова церква Покрова Пресвятої Богородиці // Південна Україна XVIII-XIX ст. - 2003. - Вип. 7. - С. 183-191.
- Сапожников І.В. Запорозці в Очаківській області та Україні Ханській під час «кримської протекції»: 1711-1734 роки // Там само. - С. 240-244.
- Солодова В.В. Сапожников І.В., Слюсарь Ю.О. Друга науково-практична конференція «Музей. Історія. Сучасність» // Там само. - С. 331-336.
- Сапожников І.В., Петренко В.Г. Карти для пошуків скарбів у Степовій Україні: місця схованок запорізьких козаків під Одесою // Національне картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку. - Київ, 2003. - С. 320 - 324.
- Сапожников І. Перші військові священники чорноморського козацтва // Київська старовина. - 2003. - № 3. - С. 142 - 146.
- Сапожников І.В., Сапожникова Г.В. Украинское казачество и А.В.Суворов: состояние источников и основные аспекты // Суворовские чтения. - Вып. 3. - Измаил, 2003. - С. 63-71.
- Сапожников І.В., Приходченко Т.С. Початок Іллічівська: 1946-1952 // Студії з історії Степової України. - Вип. 1. - Запоріжжя, 2003. - С. 114-117.
- Сапожников И. Начало Задунайской Сечи: 1776-1795 гг. // Культурная жизнь Юга России. - 2004. - № 1. - С. 43-50.
- Сапожников І.В. З історії пошуків козацьких скарбів на Запорозжі // Національна перлина Запорозжя. Тези доповідей Першого міжнародного конгресу. - Запоріжжя, 2004. - С. 89-92.
- Сапожников І.В., Сапожникова Г.В. Археологічні пам'ятки // Край Овідія: археологія і історія Овідіопольського району. - Одеса, 2005. - С. 8-50.
- Сапожников І.В. Край під владою Золотої Орди, Литви, Кримського ханства та Туреччини: друга половина XIII - 1789 р. // Там само. - С. 51-79 та 383-391 (документи).
- Сапожников І.В. На історичному перехресті кінця XVIII - початку XIX століть: 1789-1802 роки // Там само. - С. 80-115 та 392-423 (документи).
- Сапожников І.В., Білоусова Л.Г. Розвиток краю у XIX - на початку XX століть: 1803-1917 роки // Там само. - С. 116-170, 424-441 (документи).
- Аргатюк С.С., Сапожников І.В., Шелест Д.С. Шляхи краю у XX столітті: 1917-1991 роки // Там само. - С. 171-324, 442-523 (документи).
- Левчук В.В., Сапожников І.В. Післямова // Там само. - С. 381-382.
- Фабрика Л.В., Сапожников І.В. Бібліографічні нотатки // Там само. - С. 547-601.
- Сапожников І.В. Південна Україна середини XVIII ст. у працях Шарля де Пейсонеля // Південна Україна XVIII-XIX століття. - 2005. - Вип. 8. - С. 197-216.

Сапожников И.В. Иван Юзбаша - полковник черноморского казачьего войска // Мечом и пером. Материалы международных дворянских чтений. - Краснодар, 2005. - С. 85-92.

Сапожников И.В. Федір Остапович Петрунь: матеріали до біографії та внесок в історичну картографію // Національне картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку. - Вип. 2. - К., 2005. - С. 227-232.

Сапожников И.В., Аргатюк С.С. Повстання проти більшовиків навколо Одеси // Південний Захід. Одесика. - Вип. 2. - Одеса, 2006. - С. 67-83.

Сапожников И.В. Південна Україна середини XVIII ст. у працях Шарля де Пейсонеля // Південна Україна XVIII-XIX століття. - 2007. - Вип. 8. - С. 197-216.

Сапожников И.В. Новые документы 1910-1917-х годов к биографиям П.П.Ефименко и Ф.К.Волкова // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. -2007. - Вип. XIV. - С. 222-230.

Sojocar V., Sapojnicov I. Hărți rusești cuprinzând Moldova de sud în timpul războiului ruso-turc 1768-1774 // Dunărea de Jos (Galati). - 2007. - Nr. 63 (mai). - S. 49.

Сапожников И.В. Новые документы 1910-1917-х годов к биографиям П.П.Ефименко и Ф.К.Волкова // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. -2007. - Вип. XIV. - С. 222-230.

Сапожников И.В. Внесок Олександра Рябініна-Скляревського у вивчення історії українського козацтва // Кубань-Україна: питання історико-культурної взаємодії. - Вип. 3. - Краснодар, 2008. - С. 214-224.

Сапожников И.В., Полевщикова О.В. Шарль де Пейсонель и его вклад в изучение античной географии Северо-Западного Причерноморья // Stratum plus. - 2005-2009. - № 4. - С. 464-475.

Сапожников И.В. Здание мечети пророка Мухамеда в Измаиле: новые факты и интерпретации // Материалы по археологии Северного Причерноморья. - 2009. - Вип. 9. - С. 243 - 268.

Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Памяти Вадима Михайловича Массона // Материалы по археологии Северного Причерноморья. - Вип. 11. Terra cognoscibilis: культурное пространство между Балканами и Великой Степью в эпоху камня-бронзы. - Одесса, 2010. - С. 369-371.

Сапожников И.В. Древние валы Бессарабии или Буджака: из истории картографирования в XVIII-XIX вв. // Материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. - 2011. - Вип. 12. - С. 206-236.

Сапожников И. Новые картографические материалы о древних валах Бессарабии // Tyragetia (s.n.). - 2013. - Vol. VII [XXII]. - № 1. - P. 345-354.

Сапожников И.В. Андре-Жозеф де Лафитт-Клаве в Хаджибеї у 1784 році // Кочубіїв - Хаджибей -Одеса. Матеріали Всеукраїнської ювілейної конференції. - Одеса, 2015. - С. 123-128.

Сапожников И. «Описание Бессарабии» П.П.Свинына 1816 г.: поиск источников в связи с 200-летним юбилеем // Scriptorium nostrum. -2015. - № 3. - С. 214-258.

Сапожников И. Осторожно - гибридная история! Рец. на альбом: Крепость Белгород (Аккерман) в исторических изображениях / Сост. и автор поясн. текстов А.В.Красножон. - Кишинев-Одесса: Stratumplus, 2016. - 476 с. // Там же. - С. 302-310.

***

Сапожников И. Поруганные кладбища предков // Юг. - 1995. - № 96. - (30 июня). (Об изучении каменных крестов Одесщины).

Сапожников И. Помнить свою историю // Юг. - 1996. - 23 окт. (О каменных крестах Юга Украины).

Сапожников И., Глеб-Кошанский Н. Украинские казаки - первые жители Одессы // Юг. - 1997. - № 86 (10 июня). (О поселении черноморских казаков на Пересыти).

Сапожников И., Щеголев И. Мир дунайской дельты: Человек и дельта. Экологический аспект // Юг. - 1997. - 27 авг. (Итоги экспедиции в дельту Дуная).

Сапожников И., Щеголев И. Мир дунайской дельты: Человек в дельте. Исторический очерк // Юг. - 1997. - 9 и 10 окт. (Итоги экспедиции в дельту Дуная; продолжение).

Шувалов Р., Сапожников И. Ищи там, где потерял... // Юг. - 1997. - 12 авг. (Об основании Одессы и раскопках на Приморском бульваре).

Самойлова Т., Сапожников И. Овідіопольська фортеця // Наддністрянська правда. - 1997. - № 30-33 (квітень).

Сапожников И., Вишневецький В. Нащадки запорожців за Дунаєм // Україна. - 1999. - № 11. - С. 48-49.

Сапожников И. Иван Ковалевський // Кримська світлиця. - 2002. - № 46. - 13 лист. (Про першого військового священика Чорноморського козацького війська).

Сапожников И., Загорюлько О. Размышления после салюта // Черноморский маяк. - 2010. - № 39 (26 мая). - С. 1-2. (О праздновании Для победы).

Сапожников И. Суховой Л. Военный некрополь Ильичевска // Черноморский маяк. - 2010. - № 46 (19 июня). - С. 2-3. (Об установлении имен воинов, похороненных в Черноморске).

- Сапожников И. Время собирать камни... // Черноморский маяк. - 2010. - № 51 (7 июля). - С. 2. (О восстановлении насыпи Александровского кургана).
- Сапожников И., Кобыльничков А. Операция «Якорь-2012», или новая визитка Ильичевска // Черноморский маяк. - 2012. - № 62 (23 августа). - С. 2.
- Сапожников И. Реликвия времен Крымской войны // Черноморский маяк. - 2015. - № 32 (16 мая). - С. 5. (О находке у порта Южный и утрате английского корабельного якоря).
- Сапожников И. Нові факти про Овідіопольську фортецю // Наддністрянська правда. - 2015 - № 25 (18 червня). - С. 7.
- Сапожников И., Аргатюк С. Курорт на берегу Сухого лимана // Черноморский маяк. - 2015. - № 44 (4 июля). - С. 3. (Об истории санатория в Клейн-Либентале - Малодолинском).
- Сапожников И. Сколько лет Одессе ? // Черноморский маяк. - 2015. - № 51 (29 июля). - С. 3.
- Сапожников И. Будущий маршал Франции на берегах Сухого лимана // Черноморский маяк. - 2015. - № 52 (1 августа). - С. 3. (О пребывании А.Ж. де Лафитта-Клаве в окрестностях Хаджибея).
- Сапожников И., Аргатюк С. Бурлачья балка: очерки истории // Черноморский маяк. - 2015. - № 58 (22 августа). - С. 6-7.
- Сапожников И., Аргатюк С. История Буговых хуторов // Черноморский маяк. - 2015. - № 59 (29 августа). - С. 3.
- Сапожников И., Аргатюк С. Александровская Свято-Успенская церковь: к 200-летию юбилею старейшего храма края // Черноморский маяк. - 2015. - № 65 (19 сентября). - С. 4.
- Сапожников И. Памятник Ленину в Ильичевске: вымыслы и факты // Черноморский маяк. - 2015. - № 77 (31 октября). - С. 3.
- Сапожников И. Загадки турецкого Хаджибейского замка в Одессе // Черноморский маяк. - 2015. - № 84 (25 ноября). - С. 3; № 85 (28 ноября). - С. 3.
- Сапожников И., Аргатюк С. Андрей Буга и другие греки в нашем крае // Черноморский маяк. - 2016. - № 9 (6 февраля). - С. 3; № 10 (10 февраля). - С. 3.
- Сапожников И. Гибель конвоя Сулина - Очаков у мыса Бугов в 1941 г. // Черноморский маяк. - 2016. - № 26 (9 апреля). - С. 3; № 27 (12 апреля). - С. 3.
- Сапожников И. Гибель эсминца «Карло Альберто Раккиа» у мыса Бугов в 1920 г. // Черноморский маяк. - 2016. - № 39 (1 июня). - С. 3; № 40 (4 июня). - С. 3.

СІЧКАРЕНКО Валентина Костянтинівна

заступник начальника відділу зберігання та обліку документів НАФ

(працює в архіві з 1995 р.)

- Державний архів Одеської області. Реєстр фондів періоду фашистської окупації Одещини (1941-1944 рр.). / Авт.-упоряд. В.Ю.Алексеева, В.К.Січкаренко та ін. - Одеса, 2004. - 760 с. [Макет на компакт-дискі].
- Січкаренко В.К. Дати документу нове життя: нотатки про реставрацію // Архіви Одещини. 1920-2005 / Наук. ред. Л.Г.Білоусова. - Одеса, 2005. - С. 32-35. (Праці ДАОО. - Т. XIV).
- Січкаренко В.К. Проблемы сохранности и реставрации документов в ГАОО // Проблемы збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток. - Київ, 2005.- С. 276-283.
- Січкаренко В.К. Нотатки про реставрацію // Одеські архіви. - 2007. - № 3. - С. 54-57.
- Січкаренко В.К. Выявление документов с угасающим текстом // Одеські архіви. - 2008. - № 1. - С. 28-30.
- Січкаренко В.К. Печатные издания - уникальные памятники Национального архивного фонда Украины // Одеські архіви. - 2008. - № 2. - С. 23-24.
- Січкаренко В.К. Одесские газеты // Одеські архіви. - 2008. - № 4. - С. 30-31.
- Січкаренко В.К. Сторонник единения между славянами (заметки о личном фонде Александра Иовича Мураневича) // Одеські архіви. - 2009. - № 4. - С. 71-70.
- Січкаренко В.К. Письмо архитектора // Одеські архіви. - 2010. - № 2. - С. 31-32. (Об архитекторе Даллакву).
- Січкаренко В.К. Немного о филигрании // Одеські архіви. - 2012. - № 4. - С. 25-28.
- Січкаренко В.К. Історія одного рішення або доля креслень і планів Одеського будівельного комітету // Збереження історичної забудови центра Одеси шляхом включення його до основного Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. - Одеса, 2015. - С. 96-100.

СКАЛЬСЬКИЙ Андрій Валерійович

архівист I категорії відділу науково-довідкового апарату

(працював в архіві у 2013-2015 рр.)

Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вип. 2: Православ'я: Херсонська і Подільська духовні консисторії, 1852-1922. Фонди колекцій метричних книг, що надійшли до Державного архіву Одеської області з відділів РАЦС (ДРАЦС) / Редкол. В.В.Левчук (гол.) та ін.; Наук. ред. Л.Г.Білоусова; Відп. ред. О.В.Мартиненко; Упор. Л.Г.Білоусова, С.В.Виногловська, С.М.Герасимова, Ю.І.Дворницька, В.П.Деречіна, О.І.Ксендзик, А.А.Маковецька, О.В.Мартиненко, Є.Т.Мхатварі, В.Ф.Онопрієнко, А.В.Скальський, О.Ю.Штепко. - Одеса, 2015. - 240 с. (Праці ДАОО. - Т. XLIV).

Скальський А.В., Білоусова Л.Г. Карты и планы Одессы // Збереження історичної забудови центра Одеси шляхом включення його до основного Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. - Одеса, 2015. - С. 64-72.

СКАЛЬСЬКА Зоя Олександрівна

головний спеціаліст відділу організації та координації архівної справи і контролю за виконання документів органів влади

(працює в архіві з 1995 р.)

Скальська З.О., Білоусова Л.Г. Ветерани архівної справи // Архіви Одещини. 1920-2005 / Наук. ред. Л.Г.Білоусова; Авт.-упоряд. В.Ю.Алексеева, О.М.Барановська, Л.Г.Білоусова, С.В.Виногловська, Т.Є.Волкова, О.Г.Гейтан, С.А.Желясков, О.А.Корецька, Г.Л.Малінова, В.Ф.Онопрієнко, З.О.Скальська та ін. - Одеса, 2005. - С. 84 - 111. (Праці ДАОО. - Т. XIV).

Ніточко І.І., Скальська З.О. Про участь архівних відділів і трудових архівів у позачергових виборах народних депутатів України 30 вересня 2007 р. // Одеські архіви. - 2007. - № 2. - С. 15 - 16.

Скальська З.О. Державний архів вітає своїх колег з днем народження // Одеські архіви. - 2007-2013.

Скальська З. Білоусова Лілія Григорівна // Українські архівісти (XIX-XX ст.): Біобібліографічний довідник / Упор. І.Б.Матяш (кер.) та ін. - К., 2007. - С. 68.

Скальська З. Мальченко Володимир Михайлович // Українські архівісти (XIX-XX ст.): Біобібліографічний довідник / Упоряд. І.Б.Матяш (кер.) та ін. - К., 2007. - С. 371.

Скальська З.О. Колегії Державного архіву Одеської області // Одеські архіви. - 2010. - № 3. - С. 26.

СОКОЛОВА Юлія В'ячеславівна

молодший науковий співробітник відділу інформації, використання документів та зовнішніх зв'язків

(працювала в архіві у 1987-1989 рр.)

Соколова Ю.В. Становление. К 70-летию советской милиции в Украине // Комсомольська іскра. - 1989. - 9 лютого.

СОЛОНЧУК Олена Олексіївна

начальник відділу зберігання та обліку документів

(працювала в архіві у 1988-2013 рр.)

Солончук Е.А. Материалы семейных фондов немцев в Одесском архиве // Wissenschaftliches Informationsbulletin. - № 3 (23). - М., 2000. - С. 13-14.

Солончук Е.А. Награждение немецких колонистов в XIX веке // Архив. Документ. Історія. Сучасність. - Одеса, 2001. - С. 321-323. (Праці ДАОО. - Т. IV).

Солончук Е.А. Трагические события в немецких районах Одесского округа (1929-1930 гг.) // Историческая память. - Вып. 5. - Одесса, 2003. - С. 177-182.

Солончук Е.А. Деятельность немецких секций при партийных и исполнительных комитетах Одесской губернии и округа (1920-1928) // Немцы Одессы и Одесского региона: Сб. докладов, сделанных на международных конференциях в Геттингене (Германия). - Одесса, 2003. - С.252-265.

Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 6: Аннотированная опись дел 1840-1841 гг. / Сост. О.В.Коновалова, О.М.Набока, В.Ф.Оноприенко, Э.Г.Плесская, Е.А.Солончук; Ред. О.В.Коновалова. - Одесса, 2005. - 360 с.

Солончук О.О. Відділ зберігання та обліку документів: історія створення та розвитку. - Одеські архіви. - 2007. - № 3. - С. 20-23.

Национальный реестр утраченных та перемещенных архивных фондов. - Кн. 1: Архивные фонды Украины, утраченные в период Второй мировой войны [Електр. ресурс] / Редкол.: Г.В.Боряк, І.Б.Матяш та ін.; Упор. К.І.Климова (кер. проекту) та ін. - К., 2007. - 1030 с. (С. 621-649: Державний архів Одеської обл./ Укл. В.Алексеева, О.Солончук, С.Виногловська).

Национальный реестр утраченных та перемещенных архивных фондов. Кн. 1: Архивные фонды Украины, утраченные в период Второй мировой войны / Редкол. тому: Г.В.Боряк, І.Б.Матяш та ін.; Упор. К.І.Климова (кер. проекту) та ін. - К., 2007. - 1030, [2] с. (С. 621-649: Держархів Одеської області / Укл. В.Алексеева, О.Солончук, С.Виногловська). [Електронний ресурс].

Национальный реестр утраченных та перемещенных архивных фондов. Кн. 2: Архивные фонды, вывезенные за пределы Украины в 1945-1991 годах / Упоряд. О.М.Коваль та ін. - К., 2008. - 444 с. (С. 266-288: Держархів Одеської області / Укл. В.Алексеева, О.Солончук, С.Виногловська). [Електронний ресурс].

Солончук О.О. Чехи Одещини // Одеські архіви. - № 1. - 2008. - С. 14-19.

Солончук О.О. Нові надходження фондів до ДАОО за перші півріччя 2008 року // Одеські архіви. - № 2. - 2008. - С. 73.

Солончук О.О. Рекомендації зі складання історичної довідки про фондоутворювача // Одеські архіви. - 2009. - № 4. - С. 36-40.

Солончук О.О. Нові надходження фондів за перше півріччя 2010 року // Одеські архіви. - 2010. - № 2. - С. 52.

Солончук О.О. Доля одного щоденника: військові записки бойового генерала // Одеські архіви. - 2010. - № 2. - С. 57-59.

Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг. - Т. 7: Аннотированная опись дел 1842-1844 гг. / Сост.: О.В.Коновалова, О.М.Набока, Э.Г.Плесская, Е.А.Солончук та ін.; Ред. О.В.Коновалова. - Одесса, 2010. - 412 с.

Державний архів Одеської області. Путівник. - Вип. 1: Фонди особового походження / Наук. ред. Л.Г.Білоусова. Авт.-упоряд. В.Ф.Оноприенко; Роб. група: Л.Г.Білоусова, С.М.Герасимова, О.А.Корецька, О.О.Солончук та ін. - Одеса, 2012. - 292 с. (Праці ДАОО. - Т. XXXVI).

Реестр розсекречених архивних фондів України: міжархів. довідник. - Т. 3. Розсекречені архивні фонди ЦДАВО України, ЦДНТА України, Держархіву в АРК, держархівів областей України, міст Києва і Севастополя (2004-2010 рр.) / Упор. С.Зворський; Редкол.: О.Гінзбург (гол.) та ін.; - К., 2013. - 706 с. (С. 275 - 299: Держархів Одеської області / Уклад.: А.Маковецька, О.Солончук).

Солончук О.О. Доля одного щоденника: військові записки бойового генерала // Одеські архіви. - 2012. - № 1-3. - С. 57-59.

Анотований реєстр описів: Фонди архіву Одеського обкому Компартії України. Спеціальний довідник / Авт.-упоряд. О.А.Корецька; Редкол. тому: С.В.Виногловська, О.О.Солончук та ін. // - Одеса, 2015. - 1000 с. (Праці ДАОО. - Т. XLII). [Компакт-диск].

Solončuk E.A. Die Entkulakisierung in den deutschen nationalen Rayons im Odessaer Bezirk im Winter und Frühjahr 1930 (nach Sonderberichten der Bezirks-GPU an die Parteiorgane) // Deutsche im Schwarzmeergebiet, auf der Krim und im Kaukasus vom 19. Jahrhundert bis 1941. / Schriften-reihe: Studien zur Geschichtsforschung der Neuzeit. - Band 88. - Hamburg, 2016. - S. 503- 520.

Solončuk E.A. Die Tätigkeit der deutschen Sektionen in den Parteiund Exekutivkomitees des Gouvernements und Bezirks Odessa // Deutsche im Schwarzmeergebiet, auf der Krim und im Kaukasus vom 19. Jahrhundert bis 1941. / Schriften-reihe: Studien zur Geschichtsforschung der Neuzeit. - Band 88. - Hamburg, 2016. - S. 547 - 562.

СУШКОВ Михайло Петрович

головний науковий співробітник відділу інформації, використання документів і зовнішніх зв'язків
(працював в архіві у 1986-1991 рр.)

Сушков М. Женщины Одещины в борьбе с оккупантами // Вечерняя Одесса. - 1995. - 6 мая.

УСПЕНСЬКА Галина Борисівна

начальник відділу формування НАФ та діловодства

(працює в архіві з 2008 р.)

Успенська Г.Б. Фонди і колекції Державного архіву Одеської області з історії та реставрацій будівлі Одеського національного академічного театру опери та балету: деякі аспекти їх формування та використання у наукових та практичних цілях // Збереження історичної забудови центра Одеси шляхом включення його до основного Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. - Одеса, 2015. - С. 101-106.

ФЕДЕНКО Олена Олексіївна

архівіст 1 категорії відділу науково-довідкового апарату,

аспірант кафедри історії України історичного факультету ОНУ імені І.І.Мечникова

(працює в архіві з 2015 р.)

Феденко О.О. Одеський оперний театр як культурний центр італійської громади Одеси у першій пол. XIX ст. // Каразінські читання. Тези доповідей 63-ї міжнародної наукової конференції. - Харків, 2010. - С. 337-338.

Феденко О.О. Італійці в економічному розвитку Одеси першої половини XIX ст. // Науковий вісник: економіка, політологія, історія. - Одеса, 2011. - № 4 (129). - С. 72-80.

Феденко О.О. Італійське населення Одеси за «Первой всеобщей переписью населения Российской империи 1897 г.» // Одіссос: актуальні проблеми історії, археології та етнології. - Вип. 4. - Одеса, 2012. - С. 245-248.

Феденко О.О. Діяльність італійського інженера Луїджі Серрісторі на півдні України у 20-х рр. XIX ст. // Матеріали 68-ї звітної студентської наук. конференції ОНУ імені І.І.Мечникова. - Одеса, 2012. - С. 17-19.

Феденко О.О. Одеський період діяльності професора Івана Фрідріховича Сперандео (1897-1914 рр.) // Проблеми історії та історіографії України. - Київ, 2013. - С. 70-71.

Феденко О.О. Проекти італійця Карла Рокка з благоустрою Одеси (середина XIX ст.) // Чорноморська минувшина. - Вип. 9. - Одеса, 2014. - С. 25-30.

Феденко О.О. Італійці в розвитку промисловості Одеси наприкінці XVIII - на початку XX ст. // Драгоманівські історичні читання. - 2015. - С. 65-78.

Феденко О.О. Початок формування італійської громади Одеси (1794-1810 рр.) // Кочубіїв - Хаджибей - Одеса. - Одеса, 2015. - С. 149-151.

Феденко О.О. Відкриття та діяльність італійських консульств в Одесі наприкінці XVIII - початок XX ст. // Краєзнавство. - 2015. - №1/2 (90/91). - С. 47-51.

Феденко О.О. Наукові зв'язки між Італією та Одесою в першій половині XIX ст. // Одіссос: актуальні проблеми історії, археології та етнології. - Вип. 5. - Одеса, 2013. - С. 272-277.

Феденко О. Італійці у розвитку промисловості Одеси наприкінці XVIII - на початку XX ст. // Драгоманівські історичні студії. - Вип. 7. - К., 2015. - С. 58-64.

ХАРКОВЕНКО Владислав Вікторович (1969-2007)

начальник відділу використання документів, інформації і зовнішніх зв'язків

(працював в архіві у 1986-2007 рр.)

Харковенко В.В. Некоторые методологические аспекты генеалогических исследований // Архив. Документ. Історія. Сучасність. - Одеса, 2001. - С. 323-326. (Праці ДАОО. - Т. IV).

Белоусова Л.Г. Харковенко В.В. Метрические книги Херсонской губернии и греческой Одесской Свято-Троицкой церкви в фонде Херсонской духовной консистории (ГАОО) // Генеалогический вестник. - Вип. 19. - Одеса, 2004. - С. 74-78.

Харковенко В. Журналы учета работы судов Черноморского морского пароходства за 1947-1975 гг. // Моряк. - 2004. - 4 лютого. (Морякам, які підтверджують участь у військових діях).

Все дороги ведуть в архів // Одеський вестник. - 2004. - 14 лютого. (Інтерв'ю з завідуючим відділом інформації Державного архіву Одеської області В.В.Харковенком про методіку пошуку відомостей щодо перебування у дитячих будинках).

- Білоусова Л.Г., Ніточко І.І., Харковенко В.В. Державний архів Одеської області // Архівні установи України. Довідник. - Т. 1: Державні архіви / Редкол.: Г.В.Боряк (гол.) и др. - Друге вид. доп. - К., 2005. - С. 362-377.
- Голодомор в Україні: Одеська область (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр.). Спогади, документи, дослідження / Авт.-упоряд. Л.Г.Білоусова, О.М.Барановська, Т.Є.Волкова, Г.Л.Малінова, Г.М.Паніван, В.В.Харковенко. - Одеса, 2005. - 152 с. (Праці ДАОО. - Т. XIII).
- Харковенко В.В. Архів і суспільство: інформуємо, публікуємо, співпрацюємо з засобами масової інформації // Архіви Одещини. 1920-2005. / Кол. Авт.-упоряд.; наук. ред. Л.Г.Білоусова. - Одеса, 2005. - С. 35-38. (Праці ДАОО. - Т. XIV).
- Білоусова Л.Г., Харковенко В.В. Державний архів Одеської області: структура, функції, фонди // Архіви Одещини. 1920-2005. - Одеса, 2005. - С. 7-17. (Праці ДАОО. - Т. XIV).
- Білоусова Л.Г., Малінова Г.Л., Харковенко В.В. Хроніка подій з історії Державного архіву Одеської області // Архіви Одещини. 1920-2005. - Одеса, 2005. - С. 114-142. (Праці ДАОО. - Т. XIV).
- Білоусова Л.Г., Алексеева В.Ю., Онопрієнко В.Ф., Харковенко В.В., Гейтан О.Г. Науково-довідковий апарат ДАОО: каталоги, картотеки, автоматизовані бази даних // Архіви Одещини. 1920-2005. - Одеса, 2005. - С. 143-178. (Праці ДАОО. - Т. XIV).
- Білоусова Л.Г., Харковенко В.В. Государственный архив Одесской области // Одеські архіви. - 2007. - № 1. - С. 7-17.
- Харковенко В.В. Участь відділу використання документів, інформації та зовнішніх зв'язків у заходах з підготовки до 75-х роковин Голодомору 1932-1933 років // Одеські архіви. - 2007. - № 1. - С. 49-50.
- Анотований перелік фондів Державного архіву Одеської області, що містять документи з історії Другої світової війни / укл. В.П.Деречіна, В.В.Харковенко, О.Г.Гейтан, С.А.Желясков // Одеські архіви. - 2008. - № 4. - С. 33-51.
- Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. - Ч. I: 1799-1831, 1836. Изд. 2-е, дополн. / Авт.-сост. Л.Г.Білоусова, С.Е.Березин, Т.Е.Волкова, В.В.Харковенко, Г.Л.Малінова и др.; Науч. ред. Л.Г.Білоусова. - Одесса, 2014. - 552 с. (Труды ГАОО. - Т. XXXVIII).

ХРОМОВ Анатолій Володимирович

*оператор мікрофільмування лабораторії фізичного збереження документів,
кандидат історичних наук
(працює в архіві з 2008 р.)*

- Хромов А.В. Проект створення Дунайського козацького війська 1812 р. та ставлення до козацтва місцевого керівництва Бессарабії // Чорноморська минувшина. - Вип. 3. - Одеса, 2008. - С. 159-163.
- Хромов А.В. Політика О.Г.Строганова щодо вирішення земельного питання в козацьких формуваннях Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторства // Науковий вісник: економіка, політологія, історія. - № 7 (85). - Одеса, 2009. - С. 92-99.
- Хромов А.В. Ставлення військових чиновників Південної України до козацького питання на початку XIX ст.: Г.І.Шостак // Науковий вісник: економіка, політологія, історія. - № 10 (88). - Одеса, 2009. - С. 169 - 173.
- Хромов А.В. Політика Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора П.Є.Коцебу щодо козацьких військ Південної України // Записки історичного факультету. - Вип. 20. - Одеса, 2009. - С. 188 - 195.
- Хромов А.В. Політика О.Ф. Ланжерона щодо козацтва Південної України в першій чверті XIX ст. // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. - Вип. XXIX. - Запоріжжя, 2010. - С. 27 - 32.
- Хромов А.В. Позиція чиновництва Південної України щодо інтеграції місцевого козацтва у регіональні суспільства в II чв. XIX ст. // Военна історія Північного Причорномор'я та Таврії. - К., 2011. - С. 238-241.
- Хромов А.В. Представники козацького роду Шостаків в історії іррегулярних військових формувань на Півдні України в XIX ст. // Военна історія Наддніпрянщини та Донщини. - Дніпропетровськ, 2011. - С. 192-195.
- Хромов А.В. Політика С.О.Тучкова щодо козацтва півдня України в 1-й третині XIX століття // Інтелігенція і влада. - Вип. 22. - Одеса, 2011. - С. 57-64.
- Хромов А.В. Проект козацького війська шляхтича Йосипа Павліновського 1805 р. // Чорноморська минувшина. - Вип. 7. - Одеса, 2012. - С. 124-128.
- Хромов А.В. Одеські автомобілісти 1911 року // Інтернет-видання Українська правда. - 5 грудня 2012. - Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/12/7/102842/>

Хромов А.В. Реалізація місцевою владою Південної України політики уряду Російської імперії щодо козацтва у ХІХ ст. Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01- історія України. - Одеса, 2012. - 18 с.

Хромов А.В. Станіслав Тимофійович Василевський - Одеський поліцмейстер (1824-1831 рр.), Наказний отаман Дунайського козацького війська (1836-1846 рр.) // Архіви України. - 2014. - Вип. 3 (291). - С. 253-257.

Хромов А.В. Південноукраїнське козацтво ХІХ ст.: урядові задуми, проекти, втілення. - Одеса, 2014. - 180 с. (Праці ДАОО. - Т. XXXIX)

Хромов А.В. Олександр Андрійович Шостак - Одеський поліцмейстер (1839-1841 рр.), наказний отаман Дунайського козацького війська (1847-1854 рр.), військовий комендант Одеси (1854-1868 рр.) // Чорноморська минувшина. - Вип. 9. - Одеса, 2014. - С. 20 - 25.

Хромов А. З історії Одеської міської поліції початку ХХ століття: дільничний пристав Семен Григорович Логинеско // Краєзнавство. - 2015. - № 1-2 (90-91). - С. 232-234.

Хромов А., Гончарук Т. Кирьякови та Шостаки: родичі М.В.Гоголя в історії Одеси кінця ХVІІІ - ХІХ ст. // Південний Захід. Одесика. - Вип. 19. - Одеса, 2015. - С. 237-262.

ЧЕРНИЦЯ Наталя Леонідівна
директор Державного архіву Одеської області
(працювала в архіві у 1985-1988 рр.)

Черниця Н. Письмо из 45-го // Знамя коммунизма. - 1988. - 25 сентября.

ШТЕПКО Олена Юрївна
начальник відділу науково-довідкового апарату
кандидат історичних наук
(працює в архіві з 2012 р.)

Штепко О.Ю. Виховні традиції росіян Півдня України // ІV Всеукраїнські науково-практичні читання студентів, аспірантів і молодих науковців. - Одеса, 2006. - С. 262-264.

Штепко О.Ю. Архаїчні теракоти як історичне джерело по вивченню духовної культури давньогрецького населення Північного Причорномор'я // Матеріали 62-ї звітної студентської наукової конференції історичного факультету ОНУ. - Одеса, 2006. - С. 15 - 20.

Штепко О.Ю. Проблеми джерельної бази реконструкції ментальної картини острова Зміїний // Матеріали 63-ї звітної студентської наук. конф. історичного факультету ОНУ. - Одеса, 2007. - С. 67-70.

Штепко О.Ю. До питання про наявність постійних мешканців на острові Зміїному в античну добу // Шевченківська весна. - Вип. V. - Ч. 1: Історія. - Київ, 2007. - С. 264-266.

Штепко О.Ю. Здобуття острова (Автор Розділу 4.2) // Острів Зміїний. Історія та археологія: кол. монографія / Відп. ред. О.В.Сминтина. - Одеса, 2008. - С. 137-141.

Штепко Е.Ю. Битва у о.Фидониси (Змеиный) 3 июля 1788 года: стратегический аспект // НОВИК. - Вып. 1. - Одесса, 2008. - С. 36-39.

Штепко О.Ю. Острів Зміїний на картах Середньовіччя та раннього Нового часу // Матеріали 64-ї звітної студентської наукової конференції історичного факультету ОНУ. - Одеса, 2008. - С. 19-22.

Штепко О.Ю. Методика універсального викладання археологічних епох старшокласникам й абітурієнтам // Формування професіоналізму майбутнього фахівця в контексті вимог Болонського процесу. - Одеса, 2008. - С. 262-265.

Штепко Е.Ю. Трансформация культурного освоения острова Змеиный в новейшее время: к постановке проблемы // Одиссос: Актуальні проблеми історії, археології та етнології. - Вып. I. - Одеса, 2009. - С. 298-301.

Штепко Е.Ю. Влияние уникального географического расположения острова Змеиный на стратегические результаты русско-турецкой войны 2 пол. ХVІІІ ст. // Дні науки історичного факультету. - Київ, 2009. - С. 24-28.

Штепко О.Ю. «Парадигма острову» у військово-політичній історії Північно-Західного Причорномор'я (I - ХХ ст. н.е.) // Одиссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. - - Вып. II. - Одеса, 2010. - С. 278-280.

- Штенко Е.Ю. «Дипломатическая война» Украина-Румыния: остров Змеиный в международных отношениях второй половины XX - начала XXI века // НОВИК. - Вып. 3. - Одесса, 2010. - С. 175 - 184.
- Штенко О.Ю. Нові матеріали до історії вивчення острову Зміїного у першій половині XIX ст. (на документах ДАОО) // Одеські архіви. - 2010. - № 3. - С. 51-52.
- Штенко О.Ю. Острів Зміїний: дипломатичні відносини минулого й протиріччя сучасності // Науковий вісник: економіка, політологія, історія. - Одеса, 2010. - № 15 (116). - С. 107-116.
- Штенко О.Ю. До парадигми культурного освоєння острову Зміїного у першій половині XIX ст.: острів в системі наукових досліджень Північного Причорномор'я // Записки історичного факультету. - Вып. 22. - Одеса, 2011. - С. 326-334.
- Штенко Е.Ю. История культурного освоения острова Змеиный в первой половине XIX в. // Воронцовский сборник. - Вып. 4. - Одесса, 2011. - С. 133-138.
- Штенко О.Ю. Проблема острову Зміїного в документах Організації Об'єднаних Націй: джерелознавча розвідка // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин. - Луганськ, 2011. - С. 655-658.
- Штенко Е.Ю. Остров Змеиный на страницах периодических изданий сер. 60-х - нач. 90-х гг. XX в: региональный аспект // Аркасівські читання. - Миколаїв, 2011. - С. 292-294.
- Штенко Е.Ю. Остров Змеиный на страницах периодической прессы второй половины XX - начала XXI вв.: к постановке проблемы // Дні науки історичного факультету. - Київ, 2011. - Вып. IV. - Ч. 5. - С. 32-33.
- Штенко Е.Ю. Проблема о. Змеиный на страницах периодической прессы (на примере общественно-политического еженедельника «Зеркало недели») // Одиссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. - Вып. III. - Одеса, 2011. - С. 126 - 131.
- Штенко О.Ю. Відтворення розвитку острову Зміїного на сторінках суспільно-аналітичного щотижневика «Дзеркало тижня» // Науковий вісник університету імені В.О.Сухомлинського. - Вып. 3.32. - Миколаїв, 2012. - С. 290-299.
- Штенко О.Ю. Вивчення острову Зміїний у другій половині XX століття: формулювання сучасної наукової парадигми // Записки історичного факультету. - Вып. 23. - Одеса, 2012. - С. 377 - 392.
- Штенко О.Ю., Артюхова О.В. Развитие инвайроментальной археологии у радянский период // Человек в истории и культуре. - Вып. 2. - Одесса, 2012. - С. 610-617.
- Штенко Е.Ю. Военное и геополитическое пространство острова Фидониси: «русско-турецкий» аспект // Альманах історичних досліджень. - Одеса, 2012. - Вып. 2. - С. 10-16.
- Штенко Е.Ю. Кабинетные исследования острова Фидониси во второй половине XIX в. // Воронцовский сборник. - Вып. 5. - Одесса, 2012. - С. 187-191.
- Штенко О.Ю. Матеріали з історії острову Зміїного: основні групи правових джерел // Одиссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. - Одеса, 2012. - Вып. IV. - С. 171-173.
- Штенко Е.Ю. Остров Змеиный в системе памятников культурного наследия Северо-Западного Причерноморья: смена парадигм // Российское государство: истоки, современность, перспективы. - Липецк, 2012. - Ч. II. - С. 111-117.
- Штенко О.Ю. Документальні джерела з історії острову Зміїний у вітчизняних архівах // Одеські архіви. - 2012. - № 1-3. - С. 37-39.
- Штенко О.Ю. Військова історія острову Зміїний: залучення острівного простору у Світові війни // Чорноморська минувщина. - Вып. 8. - Одеса, 2013. - С. 93-102.
- Штенко Е.Ю. Особенности восприятия пространства острова Левке (Змеиный) в эпоху эллинизма // Елліністична цивілізація: економіка, політика, культура. - Чернівці, 2013. - С. 177-181.
- Штенко О.Ю. Діяльність румунської адміністрації на острові Зміїному (1878-1944) // Одиссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. - Одеса, 2014. - Вып. V. - С. 284-286.
- Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. - Вып. 2: Православ'я: Херсонська і Подільська духовні консисторії, 1852-1922. Фонди колекцій метричних книг, що надійшли до Державного архіву Одеської області з відділів РАЦС (ДРАЦС) / Редкол. В.В.Левчук (гол.) та ін.; Наук. ред. Л.Г.Білоусова; Відп. ред. О.В.Мартиненко; Упор. Л.Г.Білоусова, С.В.Виногловська, С.М.Герасимова, Ю.І.Дворницька, В.П.Деречіна, О.І.Ксендик, А.А.Маковецька, О.В.Мартиненко, Є.Т.Мхатварі, В.Ф.Оноп'яненко, А.В.Скальський, О.Ю.Штенко. - Одеса, 2015. - 240 с. (Праці ДАОО. - Т. XLIV).
- Штенко О.Ю. Культурне освоєння острова Зміїний. Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01 - історія України. - Одеса, 2015. - 17 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Абрамов Віталій Олексійович - директор Одеського художнього музею

Алексеев Анна Олександрівна - начальник відділу використання інформації документів Центрального державного науково-технічного архіву України (м. Харків)

Аргатиюк Сергій Степанович - вчитель історії Прилиманської загальноосвітньої школи, здобувач на кандидатську ступінь Одеського національного університету імені І.І.Мечникова

Бабенко Олег Олександрович - директор Державного архіву Кіровоградської області

Бацак Костянтин Юрійович - кандидат історичних наук, доцент, директор Інституту мистецтв Київського університету імені Бориса Грінченка

Білоусова Лілія Григорівна - кандидат історичних наук, заступник директора Державного архіву Одеської області

Березін Сергій Євгенійович - головний науковий співробітник відділу використання документів, інформації, публікацій та зовнішніх зв'язків Державного архіву Одеської області

Боряк Олена Олександрівна - доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України, м. Київ

Боряк Тетяна Геннадіївна - кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва

Вербіцька Оксана Іванівна - кандидат філософських наук, науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Виногловська Світлана Володимирівна - начальник відділу зберігання та обліку документів НАФ Державного архіву Одеської області

Віднянський Степан Васильович - доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України; завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту Історії України Національної Академії Наук України

Віницький Тарас Степанович - доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова

Вовченко Надія Григорівна - співробітник архіву Одеської національної наукової бібліотеки

Герасимова Світлана Миколаївна - головний науковий співробітник відділу використання документів, інформації, публікацій та зовнішніх зв'язків Державного архіву Одеської області

Гізер Сергій Миколайович - кандидат історичних наук, приват-доцент Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського

Горбачова Ганна Юрійівна - аспірантка Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, м. Київ

Гребцова Ірена Світозарівна - доктор історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І.І.Мечникова

Давтян Давід Альбертович - голова комітету з питань історико-культурної спадщини Спільки вірмен України

Джумига Євген Юрійович - кандидат історичних наук, провідний спеціаліст юрист державної архітектурно-будівельної комісії виконавчого комітету Чорноморської міської ради

Діанова Наталія Миколаївна - доктор історичних наук, професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова

Іваненко Оксана Анатоліївна - кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України

Калініченко Олександр Олександрович - науковий співробітник науково-дослідної лабораторії факультету Військово-морських Сил Одеської Національної морської академії

- Кашкаєв Максим Шафієвич** - аспірант Одеського національного університету імені І.І.Мечникова,
- Келер Олексій Миколайович** - директор Інституту етнічних досліджень (м. Одеса)
- Киричук Наталія Миколаївна** - провідний архівіст Державного архіву Волинської області
- Клименко Тетяна Анатоліївна** - кандидат історичних наук, директор Державного архіву Черкаської області
- Ковальчук Лідія Всеволодівна** - кандидат філологічних наук, доцент, директор Одеського академічного центру МАН, голова Громадської ради при Держархіві Одеської області
- Краковський Олександр Володимирович** - дослідник родоводу (м. Київ)
- Куценко Ольга Костянтинівна** - старший науковий співробітник Одеського Літературно-меморіального музею О.С.Пушкіна (філії Одеського літературного музею)
- Левченко Валерій Валерійович** - кандидат історичних наук, доцент Одеського національного морського університету
- Левченко Галина Сергіївна** - старший викладач кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова
- Левченко Лариса Леонідівна** - доктор історичних наук, доцент кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв); директор Державного архіву Миколаївської області
- Левчук Володимир Володимирович** - директор Державного архіву Одеської області
- Макієнко Олексій Анатолійович** - кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України,
- Маренець Лілія Володимирівна** - заступник директора - головний зберігач фондів Державного архіву Кіровоградської області
- Мартиненко Олена Василівна** - начальник відділу використання документів, інформації, публікацій та зовнішніх зв'язків Державного архіву Одеської області
- Матяш Ірина Борисівна** - доктор історичних наук, професор Дипломатичної академії України при МЗС України; провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України
- Мельниченко Лілія Олексіївна** - завідувач Музею Костянтина Паустовського (філії Одеського літературного музею)
- Михайлуца Микола Іванович** - доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету
- Музичко Олександр Євгенович** - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова
- Мхатварі Євгенія Теймуразівна** - старший науковий співробітник відділу використання документів, інформації, публікацій та зовнішніх зв'язків Державного архіву Одеської області
- Паніван Ганна Михайлівна** - головний науковий співробітник відділу використання документів, інформації, публікацій та зовнішніх зв'язків Державного архіву Одеської області
- Петрова Анна Олександрівна** - магістр історії, аспірант кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова, бібліотекар I категорії Одеської національної наукової бібліотеки
- Петрова Наталія Олександрівна** - кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та етнології України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова,
- Петровиц Валентина Василівна** - кандидат історичних наук, доцент кафедра документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
- Пеший Олександр Іванович** - краєзнавець (м. Одеса)
- Подкуйко Тетяна Леонідівна** - кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Одеського національного медичного університету

Прокоп Юлія Віталіївна - старший викладач Одеської національної академії зв'язку імені О.С.Попова

Путкарадзе Тамаз - доктор історичних наук, асоційований професор Державного університету ім. Шота Руставелі; завідувач Архівним управлінням Автономної Республіки Аджарія (Грузія)

Савченко Віктор Анатолійович - кандидат історичних наук, професор кафедри філософії Одеського державного університету внутрішніх справ

Сапожников Ігор Вікторович - доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України

Седих Сергій Олександрович - заступник директора з наукової роботи Одеського художнього музею

Серединський Олександр Валентинович - кандидат історичних наук, заступник начальника відділу інформації Державного архіву Миколаївської області

Синявська Олена Олександрівна - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова

Січкаренко Валентина Костянтинівна - заступник начальника відділу зберігання та обліку документів НАФ Державного архіву Одеської області

Соколюк Сергій Михайлович - кандидат історичних наук, доцент кафедри Військово-Морських Сил Національного університету оборони України імені Івана Черняховського

Солончук Олена Олексіївна - завідувач архівного сектору Департаменту документально-організаційного забезпечення Одеської міської ради

Сьогі Ласло - доктор історичних наук, професор Будапештського університету імені Етвеша Лоранда (Угорщина), керівник наукового студентського колективу по вивченню архівів університетів Європи

Талалай Михайло Григорович - кандидат історичних наук, старший науковий співробітник і представник в Італії Інституту загальної історії Російської Академії Наук; секретар парафіяльної ради російської церкви св. ап. Андрія Первозванного в Неаполі; завідувач культурними ініціативами Патріаршого Подвір'я в Барі

Тарасова Марина Борисівна - архівіст, журналіст, краєзнавець (м. Херсон)

Томазов Валерій В'ячеславович - кандидат історичних наук, завідувач сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України

Уварова Олена Олександрівна - кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Одеського національного медичного університету

Успенська Галина Борисівна - начальник відділу формування НАФ та діловодства Державного архіву Одеської області

Хмарський Вадим Михайлович - доктор історичних наук, професор кафедри історії України, проректор Одеського національного університету імені І.І.Мечникова

Хромов Анатолій Володимирович - кандидат історичних наук, оператор мікрофільмування лабораторії фізичного збереження документів Державного архіву Одеської області

Цесельський Томаш - доктор гуманітарних наук, професор, директор Інституту історії Опольського університету (Польща)

Чиркова Марина Юріївна - магістр державного управління, викладач кафедри філософії і соціально-політичних дисциплін Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка

Шишко Олександр Григорович - кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології, філософії та права Одеської національної академії харчових технологій

Штенко Олена Юріївна - кандидат історичних наук, начальник відділу науково-довідкового апарату Державного архіву Одеської області

Яворська Олена Леонідівна - заступник директора з наукової роботи Одеського літературного музею

ЗМІСТ

<i>Володимир Левчук</i> ВІТАЛЬНЕ СЛОВО	3
<i>Лілія Білоусова</i> ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ: II МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «АРХІВ. ІСТОРІЯ. СУЧАСНІСТЬ» (Одеса, 3-4 вересня 2015 р.) - ПОГЛЯД З МИНУЛОГО У МАЙБУТНЄ	5
<i>Віталій Абрамов</i> СЕМЬЯ В.В.КАНДИНСКОГО В ОДЕССЕ ПО ДОКУМЕНТАМ ИЗ ФОНДОВ ГАОО	17
<i>Анна Алексєєнко</i> ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ НАУКИ, ПРОМИСЛОВОСТІ ТА АРХІТЕКТУРИ ОДЕСИ У ФОНДАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ	25
<i>Олег Бабенко</i> ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВІДОМОСТЕЙ ПРО ВТРАТИ УКРАЇНИ ВІД ІНДУСТРІАЛЬНИХ ПРОЕКТІВ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ (на прикладі проекту КремГЕС)	30
<i>Костянтин Бацак</i> ІТАЛІЙСЬКА ОПЕРА ОДЕСИ (1811-1873 рр.) В ДОКУМЕНТАХ ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ	36
<i>Лілія Белоусова</i> ИОНИЧЕСКИЕ ГРЕКИ В ОДЕССЕ В КОНЦЕ XVIII - XIX вв.: СЕМЬЯ ФЛОГАИТИ	40
<i>Сергей Березин</i> ИЗ ИСТОРИИ АНТИКОВЕДЕНИЯ В ОДЕССЕ: ДОКУМЕНТЫ ЛИЧНЫХ ФОНДОВ О КАДРОВОЙ СИТУАЦИИ В НОВОРОССИЙСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ	52
<i>Олена Боряк</i> СТАН ПОВИВАЛЬНОЇ СПРАВИ В ОДЕСІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX - НА ПОЧАТКУ XX ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДІЛОВОДСТВА ОДЕСЬКОГО ЛІКАРСЬКОГО УПРАВЛІННЯ)	59
<i>Тетяна Боряк</i> ГОЛОДОМОР У МІСТАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ	62
<i>Оксана Вербіцька</i> ПРОТОКОЛИ ЗАСІДАНЬ ПРЕЗИДІЇ АН УРСР у 1950-1960 рр. ЯК ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ РОЗВИТКУ АКАДЕМІЧНОГО ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА	67
<i>Світлана Виногловська</i> З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ВІДДІЛУ ЗБЕРІГАННЯ ТА ОБЛІКУ ДОКУМЕНТІВ ДАОО	71
<i>Степан Віднянський</i> Ф.П.ШЕВЧЕНКО І СТАНОВЛЕННЯ СЛАВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ	76
<i>Тарас Віницьковський</i> ПРОБЛЕМИ БІЖЕНЦІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ОДЕСІ В УМОВАХ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 РОКУ	82
<i>Надія Вовченко</i> АРХІВНИЙ ФОНД ОДЕСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ	84

<i>Светлана Герасимова</i> ЗАДАЧИ ВЫСТАВОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АРХИВА ИЛИ КАК СЛОМАТЬ УСТОЯВШИЙСЯ СТЕРЕОТИП	86
<i>Сергей Гизер</i> МУСУЛЬМАНСКИЕ ДОКУМЕНТЫ XIV-XVIII вв. ИЗ ФОНДОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ	91
<i>Ганна Горбачова</i> ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ АРХІВНОЇ СПРАВИ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ ЩОРІЧНИКА «СТУДІЇ З АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА»	94
<i>Ирэна Гребцова</i> МАТЕРИАЛЫ ПО ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ ОДЕССКОГО УЧЕБНОГО ОКРУГА И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЕГО ПОПЕЧИТЕЛЕЙ ВО ВТОРОЙ ТРЕТИ XIX ст. В ФОНДАХ РОССИЙСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ИСТОРИЧЕСКОГО АРХИВА	99
<i>Давид Давтян</i> ІЗ ІСТОРІЇ ДЕЯТЕЛЬНОСТІ АРМЯНСКИХ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ ОДЕССЫ (1914-1918 гг.)	109
<i>Евген Джумига</i> ІСТОРІЯ БІЖЕНЦІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ДОРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД В ОДЕСІ (1914 - лютий 1917 р.): ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛ	112
<i>Наталія Діанова</i> МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ АРХІЄПІСКОПА ХЕРСОНСЬКОГО І ТАВРІЙСЬКОГО ІНОКЕНТІЯ (БОРИСОВА)	117
<i>Оксана Іваненко</i> МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX - ПОЧАТКУ XX ст. ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ МІСТА КИЄВА	121
<i>Олександр Калініченко</i> ЩЕ РАЗ ПРО СВІТОВЕ НАДБАННЯ ОДЕСИТА ВОЛОДИМИРА АФОНАСЬОВИЧА КРЕМІНСЬКОГО	128
<i>Максим Кашкаєв</i> ФОНД УПРАВЛІННЯ ТИМЧАСОВОГО ОДЕСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ	133
<i>Алексей Келер</i> НЕМЦЫ ПРИЧЕРНОМОРЬЯ. АРХИВНЫЕ ФОНДЫ И ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСЫ КАК ВЗАИМОДОПОЛНЯЮЩИЕ ИСТОЧНИКИ В ПОИСКЕ КОРНЕЙ РАЗВЕЯННОГО НАРОДА	136
<i>Тетяна Клименко</i> ДО ІСТОРІЇ МІСТА ЧЕРКАСИ ЗА ДОКУМЕНТАЛЬНИМИ МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ	140
<i>Лидия Ковальчук</i> ОБЩЕСТВЕННЫЙ СОВЕТ ПРИ ГОСАРХИВЕ ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ: ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ИТОГИ РАБОТЫ ПЕРВОГО ГОДА	144
<i>Олександр Краковський</i> ІСТОРІЯ МОГО РОДУ ВІД СЕРЕДИНИ XVIII ДО ПОЧАТКУ XX ст.: ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВІВ ОДЕСЬКОЇ, МИКОЛАЇВСЬКОЇ ТА ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ	150

<i>Ольга Куценко</i> МАТЕРІАЛИ АРХІВА ЛІТЕРАТУРОВЕДА З.А.БОРИНЕВИЧ-БАБАЙЦЕВОЙ В ОДЕССКОМ ЛІТЕРАТУРНОМ МУЗЕЕ	156
<i>Валерій Левченко</i> РОЛЬ ОДЕСЬКИХ ВЧЕНИХ-ІСТОРИКІВ У СТАНОВЛЕННІ АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ (перша третина ХХ ст.)	162
<i>Галина Левченко</i> МАТЕРІАЛИ ЩОДО ІСТОРІЇ ГАЗЕТИ «ОДЕССКИЙ ВЕСТНИК» (1827-1894) У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ	170
<i>Лариса Левченко</i> ЄВРЕЙСЬКІ АРХІВИ В США	173
<i>Володимир Левчук</i> РОЗВИТОК ЗВ'ЯЗКІВ ОДЕСИ З МІСТАМИ-ПОБРАТИМАМИ	180
<i>Олексій Макієнко</i> ФОРМУВАННЯ ФОНДІВ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ У ДЕРЖАВНИХ АРХІВАХ УКРАЇНИ	185
<i>Лілія Маренець</i> ЗВІТ ВИКЛАДАЧІВ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ЗЕМСЬКОГО РЕАЛЬНОГО УЧИЛИЩА ПРО 2-Й З'ЇЗД РОСІЙСЬКИХ ДІЯЧІВ З ТЕХНІЧНОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ У РОСІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ	193
<i>Алёна Мартыненко</i> ИНФОРМАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОДЕССКОГО АРХИВА в 1920-1940-х гг. - ОТРАЖЕНИЕ ЭПОХИ СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА	196
<i>Ірина Матяш</i> ДИПЛОМАТИЧНІ АРХІВИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ: ПРОБЛЕМА РЕКОНСТРУКЦІЇ	201
<i>Лілія Мельниченко</i> ЛИЧНЫЕ СОБРАНИЯ ОДЕССИТОВ - ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК ФОРМИРОВАНИЯ ПИСАТЕЛЬСКИХ ФОНДОВ В ОДЕССКОМ ЛІТЕРАТУРНОМ МУЗЕЕ	208
<i>Микола Михайлуца</i> МАЛОВІДОМІ ДЖЕРЕЛА ІЗ ДАОО: НАКАЗ №89 ПРО РЕГЛАМЕНТАЦІЮ РЕЛІГІЙНИХ КУЛЬТІВ ТА РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ І ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЯ В РОКИ ОКУПАЦІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ («ТРАНСІСТРІЯ» 1941-1944 рр.)	212
<i>Олександр Музичко</i> ЩОДЕННИК ІСТОРИКА І.А.ЛИННИЧЕНКА: ПОХОДЖЕННЯ, АРХІВНА «ДОЛЯ», ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ	216
<i>Евгения Мхатвари</i> АРХИВ И НАСЛЕДИЕ ПОКОЛЕНИЙ В ПЕРИОД ВОЙНЫ И ВОССТАНОВЛЕНИЯ (40-е - 60-е гг. XX столетия)	221
<i>Анна Паниван</i> КОНФЕРЕНЦИИ КАК СПОСОБ ФОРМИРОВАНИЯ ИМИДЖА ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ОДЕССКОГО ОБЛАСТИ	224
<i>Анна Петрова, Наталія Петрова</i> КОЛЕКЦІЯ П.Т.МАРКУШЕВСЬКОГО У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ	227

<i>Валентина Петрович, Наталія Киричук</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ АРХІВНОЇ ІНФОРМАЦІЇ	230
<i>Александр Пеший, Марина Тарасова</i> СВЕДЕНИЯ ОБ ИМЕНИТЫХ ОСОБАХ В МЕТРИЧЕСКИХ КНИГАХ ОБЛАСТНЫХ АРХИВОВ ОДЕССЫ И ХЕРСОНА (кон. XVIII - нач. XIX ст.)	235
<i>Тетяна Подкупко</i> ОСОБОВІ АРХІВНІ ФОНДИ УКРАЇНСЬКИХ ДІЯЧІВ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ ст. В ОДЕСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ НАУКОВІЙ БІБЛІОТЕЦІ	248
<i>Юлія Прокоп</i> ОБЗОР ДОКУМЕНТАЛЬНЫХ ИСТОЧНИКОВ ПО ИСТОРИИ ЕВРЕЕВ-ИНОСТРАНЦЕВ ХЕРСОНСКОЙ ГУБЕРНИИ В ГОСУДАРСТВЕННОМ АРХИВЕ ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ	252
<i>Юлія Прокоп, Вадим Хмарський</i> ПЕРСОНІФІКАЦІЯ ЗАСНОВНИКІВ БРОДСЬКОЇ СИНАГОГИ В ОДЕСІ	256
<i>Тамаз Путкарадзе</i> ГРУЗИНСКАЯ ДИАСПОРА В ТУРЦИИ: ВОЗРОЖДЕНИЕ ПОИСКА ИДЕНТИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ КУРДСКО-ТУРЕЦКОГО КОНФЛИКТА	260
<i>Віктор Савченко</i> АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ АНАРХІСТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ ст.	263
<i>Игорь Сапожников</i> ОСМАНСКИЙ ЗАМОК ХАДЖИБЕЙ (НОСАВЕУ НИСАР - ی حصار بک حواجه) В 1766-1789 ГОДАХ	267
<i>Игорь Сапожников, Сергей Аргатюк</i> ИЗ ИСТОРИИ КРЕПОСТЕЙ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ: 1797-1812 гг.	277
<i>Игорь Сапожников, Михаил Талалай</i> ВОЗВРАЩЕНИЕ НА РОДИНУ В 1920 ГОДУ: СУДЬБА РОССИЙСКИХ «АЗИНАРЦЕВ» И ГИБЕЛЬ ИТАЛЬЯНСКОГО ЭСМИНЦА «РАККИА»	290
<i>Сергей Седых</i> ДОКУМЕНТЫ К.К.КОСТАНДИ В АРХИВАХ	309
<i>Олександр Серединський</i> СПІВРОБІТНИКИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ - УЧАСНИКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	311
<i>Олена Синявська</i> АРХІВНА ПРАКТИКА В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК СКЛАДОВА ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ ІСТОРИКІВ	315
<i>Валентина Січкаренко</i> «ЗОЛОТИЙ ФОНД» ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИЯВЛЕННЯ, СИСТЕМАТИЗАЦІЇ І ОЦИФРУВАННЯ ОСОБО ЦІННИХ ТА УНІКАЛЬНИХ ДОКУМЕНТІВ	318
<i>Сергій Соколюк</i> НАПАДИ МОРСЬКИХ ТЕРОРИСТІВ І ПІРАТІВ НА СУДНА ЧОРНОМОРСЬКОГО МОРСЬКОГО ПАРОПЛАВСТВА у 1970-1980 рр. (за матеріалами фондів Державного архіву Одеської області)	322

<i>Олена Солончук</i> ТАЄМНИЧИЙ АРХІВІСТ: ДО БІОГРАФІЇ ДИРЕКТОРА ОДЕСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ ЄВГЕНА МАРТИНОВСЬКОГО	326
<i>László Szögi / Ласло Сьогі</i> UNIVERSITÄTSARCHIVWESEN UND DIE GESCHICHTE DES ARCHIVVERBANDES DER UNGARISCHEN HOCHSCHULBILDUNG / УНІВЕРСИТЕТСЬКА АРХІВНА НАУКА ТА ІСТОРІЯ АРХІВНИХ ФОНДІВ УГОРСЬКИХ ВИШІВ	328
<i>Валерій Томазов</i> СЕСТРИ-БЛАГОДІЙНИЦІ З РОДУ МАВРОГОРДАТО	331
<i>Олена Уварова, Анатолій Хромов</i> ЗНАХІДКА В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СІОНІСТСЬКА МЕДАЛЬ КІНЦЯ ХІХ ст.	334
<i>Галина Успенська</i> ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ (20-ті роки ХХ ст.)	336
<i>Анатолій Хромов</i> СТВОРЕННЯ ФОНДУ КОРИСТУВАННЯ: ДОСВІД ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ	339
<i>Томаши Цесельський</i> АРХИВНОЕ И БИБЛИОТЕЧНОЕ НАСЛЕДИЕ О ПОЛЬСКОМ НАСЕЛЕНИИ КАК ИСТОЧНИК ИСТОРИИ ОДЕССКОГО РЕГИОНА	342
<i>Марина Чиркова</i> ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВІВ У ЦИФРОВУ ЕПОХУ	350
<i>Олександр Шишко</i> «СПИСОК РОЗСТРІЛЯНИХ ОДЕСЬКОЮ ГУБЕРНСЬКОЮ НАДЗВИЧАЙНОЮ КОМІСІЄЮ ЗА 1920 рік»	355
<i>Елена Штенко</i> ИЗ ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ ОТДЕЛА НАУЧНО-СПРАВОЧНОГО АППАРАТА В ОДЕССКОМ АРХИВЕ (1920-1940-е гг.)	359
<i>Олена Яворська</i> ЛІТЕРАТУРНИЙ АРХІВ МИХАЙЛА ЖУКА	362
РОЗДІЛ II	
<i>Лілія Білоусова</i> ВИДАВНИЧА РОБОТА ТА МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1920-2015 РОКАХ	369
<i>Додаток 1</i> ВИДАННЯ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА У СПІВПРАЦІ З ПАРТНЕРАМИ 1961-2015	381
<i>Додаток 2</i> БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦІВНИКІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА 1985-2015 РОКИ	390
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	435

Наукове видання

АРХІВ·ІСТОРІЯ·СУЧАСНІСТЬ

ВИПУСК 2

Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції,
присвяченої 95-річчю Державного архіву Одеської області (1920-2015)
(Одеса, 3-4 вересня 2015 р.)

Серія: «Праці Державного архіву Одеської області»
Т. XLV

Комп'ютерне верстання, оригінал-макет - С.Є.Березін
Коректура - І.В.Сапожников, С.М.Герасимова

Підписано до друку 14.07.2016 р.
Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарнітура Book Antiqua.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 51,62. Наклад 300 прим.
Зам. № 1407/2.

Надруковано у друкарні «Апрель»
ФОП Бондаренко М. О.
65045, м. Одеса, вул. В.Арнаутська, 60
тел.: +38 0482 35 79 76

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК № 4684 від 13.02.2014 р.